

**Л. Р. Наливайко**

**ДЕРЖАВНИЙ ЛАД УКРАЇНИ:  
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА МОДЕЛЬ**

**Монографія**

Харків  
«Право»  
2009

ББК 67.9(4УКР)2  
Н23

Рекомендовано до друку  
вченою радою Запорізького юридичного інституту  
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ  
(протокол № 6 від 18 червня 2009 року)

**Рецензенти:**

- А. М. Колодій** – доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри конституційного та міжнародного права Київського національного університету внутрішніх справ;  
**В. В. Лемак** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Ужгородського національного університету;  
**Н. М. Оніщенко** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, заслужений юрист України

**Науковий редактор**

**О. В. Петришин** — доктор юридичних наук, професор, академік, віце-президент Академії правових наук України

**Н 23 Наливайко Л. Р.**

Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л. Р. Наливайко. – Х. : Право, 2009. – 598 с.

ISBN 978-966-458-162-9

Монографія присвячена комплексному, інтегративному аналізу трансформації державного ладу в умовах становлення громадянського суспільства в Україні. Досліджено співвідношення державного ладу як нормативно об'єктивованого, складного інституційного комплексу суспільних відносин з іншими взаємопов'язаними категоріями, обґрунтовано їх взаємовплив. Проаналізовано основні етапи розвитку державного ладу України, його принципи. Особлива увага приділена теоретичним та практичним питанням гарантування державного ладу.

Досліджена функціональна характеристика сучасної держави, яка відображена у модифікації змісту її функцій та форм і методів їх реалізації. Обґрунтовано теоретико-концептуальну модель механізму Української держави, сформульовано узагальнені положення теорії державного органу як організаційної основи механізму держави.

Для науковців, викладачів, студентів, державних службовців, політиків, усіх, хто цікавиться проблемами державного ладу.

**ББК 67.9(4УКР)2**

ISBN 978-966-458-162-9

© Наливайко Л. Р., 2009  
© «Право», 2009

## **Зміст**

Вступ .....	5
-------------	---

### **РОЗДІЛ 1**

#### **ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ**

1.1. Поняття державного ладу як загальнотеоретичної категорії .....	11
1.2. Основні етапи становлення та розвитку сучасного державного ладу України .....	59
1.3. Теорія принципів державного ладу України .....	90
1.4. Гарантії державного ладу: поняття, ознаки, функції та класифікація .....	152
Висновки до 1 розділу .....	199

### **РОЗДІЛ 2**

#### **ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

2.1. Функції держави на сучасному етапі державотворення .....	204
2.2. Критерії класифікації та види функцій Української держави .....	236
2.3. Об'єктні функції Української держави: теоретико-правовий зміст .....	260
2.4. Форми і методи реалізації функцій Української держави .....	361
Висновки до 2 розділу .....	400

### **РОЗДІЛ 3**

#### **ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ МЕХАНІЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

3.1. Механізм Української держави як інституціональний елемент державного ладу .....	406
--	-----

3.2. Механізм держави в системі категорій державознавства .....	437
3.3. Органи держави як основний елемент механізму держави.....	470
3.4. Органи Української держави: концептуальні засади системи та розвитку .....	490
Висновки до 3 розділу .....	518
Висновки.....	525
Список використаних джерел .....	535

## Вступ

Сучасна динаміка державно-правового розвитку України висуває нові дослідницькі пріоритети, нові методологічні підходи. У таких умовах особливої актуальності набувають дослідження всієї сукупності чинників, що формують основу демократичної правової держави. Сьогодні в Україні триває пошук оптимальної моделі демократичного розвитку, у тому числі концепції розвитку державного ладу, становлення демократичних інститутів, реформування різних сфер суспільного життя. У монографічному дослідженні акцентовано, що становлення державного ладу України на демократичних засадах є системним, складним, тривалим за часом розвитку політико-правовим процесом, який охоплює реформування всіх сфер суспільного життя.

Однією з найбільш важливих проблем вітчизняної юридичної науки є конструювання такої моделі сучасного державного ладу, яка б була сумісною з концепцією громадянського суспільства.

Категорія «державний лад» вживається надто часто і неоднозначно тлумачиться різними дослідниками, зокрема, з огляду на різні концептуальні побудови та пояснювальні схеми, що застосовуються в емпіричних дослідженнях. Перші спроби виокремити поняття державного ладу мали місце ще в дослідженнях радянських науковців, і насамперед представників української радянської наукової школи. Нині існує досить велика амплітуда подібних визначень, що ґрунтуються на тих чи інших методологічних підходах, які досить важко привести до спільного знаменника. Тому наукове завдання цієї роботи полягає у наданні на основі теоретичного узагальнення і за допомогою методу системного аналізу цілісного уявлення про державний лад України, яке органічно поєднувало б його теоретичні та прикладні характеристики.

Сучасна методологія держави і права, ґрунтуючись на результатах попередніх теоретичних досліджень, дає нам новий погляд на розуміння державного ладу, його реальної сутності. У цьому контексті значен-

ня системного підходу для аналізу державного ладу полягає в тому, що він дає можливість розглядати державне та політичне життя, політичні явища і процеси не як розрізнені прояви суспільного життя, а як цілісну сукупність взаємопов'язаних елементів, яка, взаємодіючи з навколишнім середовищем, функціонує за певними закономірностями й виконує конкретні функції. Тому в сучасних умовах державотворення ця проблема потребує наукового забезпечення і подальшого теоретичного обґрунтування.

Наукова актуальність дослідження «державного ладу», проблемних питань теоретико-концептуального осмислення цієї категорії та сфери її практичної реалізації детермінується наступним.

1. Вивчення у системному зв'язку і взаємозалежності таких категорій, як «державність», «державний лад», «суспільний лад», «конституційний лад», «політична система», «тип держави» та «форма держави», є необхідним для розробки загальної концепції розбудови Української держави, зокрема концепції організації й удосконалення державного ладу України, а також для застосування їх у практиці українського державотворення.

2. Проблема наукового розуміння сутності, ознак і змісту принципів державного ладу має сьогодні актуальне теоретичне та практичне значення й концентрує сучасні політико-правові аспекти теорії держави і права, конституційного права та інших галузевих юридичних наук.

3. Становлення сучасного державного ладу обумовлює необхідність наукового пошуку у сфері його гарантування з метою забезпечення адекватності реаліям та перспективам суспільно-політичного розвитку. Термінологічна невизначеність у сфері гарантування державного ладу в умовах його демократичної модифікації негативно впливає як на розвиток правової доктрини, так і на практику державотворення.

4. Дослідження актуалізується тим, що в Україні практично не створено науково обґрунтованої теорії функцій держави, у тому числі системного, ґрунтового аналізу змісту функцій сучасної Української держави.

5. У період загострення економічної та соціально-політичної ситуації, дисбалансу в системі організації та функціонування державної влади перед Українською державою також гостро постає питання про існування стабільного, раціонально функціонуючого державного механізму, здатного чітко, ефективно та у встановлений термін вирішувати поставлені завдання. Проблеми визначення поняття, ознак, принципів організації та діяльності механізму держави вимагають подальших

комплексних наукових розробок з метою розуміння його реальної природи відповідно до конституційованих положень, а також аналізу проблем, пов'язаних із загальними закономірностями організації і функціонування державного механізму в умовах становлення й формування правової держави.

6. Правова доктрина характеризується відсутністю нових досліджень механізму та апарату держави, аналіз яких є методологічною основою для розробки теорії органу держави. Визначення дефініції та системи ознак органу держави займає одне з провідних місць в юридичній науці, що обумовлено накопиченням великого за обсягом і різноманітного за змістом матеріалу, який потребує комплексного та ґрунтовного вивчення. В умовах сучасних державотворчих процесів особливого значення набуває питання розмежування повноважень органів держави. Дослідження зазначеної проблематики має не тільки теоретичне, але й важливе практичне значення для ефективного функціонування всього механізму держави, забезпечення політичної стабільності й узгодженості дій усіх органів держави.

7. Актуалізація вивчення та розгляду системи органів держави має як теоретичне, так і практичне підґрунтя. Вітчизняна наука характеризується відсутністю комплексних досліджень або фрагментарним розглядом системи органів держави в контексті сучасних трансформаційних перетворень, які відбуваються внаслідок проведення конституційної та політичної реформ.

При безперечній значущості питань державного ладу на цю тему до останнього часу не було опубліковано фундаментальних монографічних досліджень, хоча прийняття Конституції України 1996 р. активувало інтерес до зазначеної проблематики. Відсутність ґрунтовних теоретичних розробок, адекватних сучасному стану розвитку українського суспільства і вітчизняної юридичної науки, створює прогалину в державознавстві, без заповнення якої залишаються невирішеними завдання із оптимізації процесу розбудови України як демократичної, соціальної, правової держави. Вищезазначене обумовлює важливість і необхідність теоретичного узагальнення та певного переосмислення накопичених поглядів щодо подальшого розвитку державного ладу, у тому числі формування теоретичних положень про перспективи та гарантії ефективної реалізації конституційної моделі державного ладу України в сучасних трансформаційних умовах. Такий пошук має базуватися і бути об'єктивно зорієнтованим на аналіз досягнень зарубіжної і вітчизняної теорії та практики.

Державний лад не може розглядатися як надбання однієї науки, наприклад філософії, економіки, соціології, політології, юриспруденції та ін. Це лише різні підходи до вивчення єдиного і складного предмета, не відокремлені один від одного, а органічно пов'язані й доповнюючі один одного. Наголос потрібно робити на необхідності охопити предмет вивчення з усіх боків, у всіх зв'язках і «опосередкуваннях».

Тому джерельною базою дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних вчених, які належать до різних наукових напрямів та шкіл. Це наукові публікації юристів, філософів, істориків, політологів, соціологів тощо.

В юридичній науці накопичилося багато розрізнених за тематикою робіт, присвячених тим або іншим аспектам державного ладу, але їх особливістю є те, що теоретичний аналіз, здійснюваний в їхніх межах, був спрямований на вирішення хоча і важливих, але окремих наукових завдань. Ще у 60-ті рр. XX ст. радянськими вченими І. Самощенком, В. Петровим, Ф. Лиходєдовим зверталась увага на необхідність вироблення наукового підходу щодо розуміння державного ладу.

У сучасний період проблеми дослідження окремих теоретичних аспектів державного ладу, аналізу його елементів, вивчення гарантій державного ладу, простеження взаємозв'язку з іншими правовими категоріями здійснювали вітчизняні та зарубіжні вчені: М. Абдулаєв, М. Баглай, О. Бандурка, Ю. Барабаш, Ю. Битяк, В. Боботов, Н. Боброва, Н. Богданова, А. Георгіца, Ю. Грошевой, В. Журавський, А. Засць, Т. Зражевська, В. Кабишев, В. Кампо, К. Козлова, М. Козюбра, В. Колісник, А. Колодій, С. Комаров, В. Копейчиков, О. Копиленко, В. Корельський, М. Корнієнко, В. Котюк, В. Кравченко, І. Кресіна, О. Кутафін, О. Лукашева, В. Лучин, В. Маклаков, М. Марченко, В. Мелашенко, О. Мироненко, Г. Мурашин, О. Негодченко, В. Опришко, М. Орзіх, О. Петришин, В. Погорілко, П. Рабінович, О. Рум'янцев, А. Селіванов, Б. Страшун, О. Скрипнюк, В. Тацій, Ю. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, М. Цвік, В. Чиркін, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, О. Яришиш та ін. Окремі загальнотеоретичні аспекти поняття функцій держави були розроблені ще за радянських часів. Ці питання досліджували такі вчені: М. Александров, С. Алексеев, М. Байтін, С. Братусь, А. Глебов, С. Голунський, А. Денисов, Л. Загайнов, О. Іоффе, Л. Каск, В. Коженевський, В. Копейчиков, В. Котюк, Б. Курашвілі, О. Лепьошкін, Г. Манов, О. Міцкевич, Б. Мухамеджанов, П. Недбайло, В. Петров, А. Піголкін, М. Піскотін, В. Погорілко, І. Самощенко, А. Сталевич, М. Строгович, В. Тененбаум, Н. Фарберов, Р. Халфіна,



М. Черноголовкін, К. Шеремет, Л. Явич та ін. Ці вчені зробили вагомий внесок у дослідження зазначеної проблеми. На сучасному етапі питання функціонування Української держави досліджували такі науковці: А. Георгіца, А. Гетьман, А. Засць, О. Зайчук, В. Ковальський, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, О. Копиленко, В. Котюк, В. Лемак, Н. Нижник, А. Олійник, Н. Оніщенко, В. Погорілко, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скакун, О. Скрипнюк, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін. Теоретичною основою дослідження загально-теоретичних аспектів функцій держави стали також наукові праці сучасних російських вчених, таких як: В. Бабаєв, М. Баглай, А. Венгеров, М. Жигульонков, С. Комаров, О. Мазаєва, А. Малько, В. Матузов, Л. Морозова, В. Нерсисянц, І. Нікодімов, Ю. Просвірнін, Ю. Тихомиров, А. Черданцев, З. Черниловський, В. Четвернін, В. Чиркін та ін.

Метою дослідження є формування цілісного та комплексного розуміння змісту категорії «державний лад», висвітлення проблем її теоретико-правового осмислення та практичної реалізації, яка пов'язана із створенням теоретичного і методологічного потенціалу, з метою глибокого та всебічного розуміння процесів розбудови демократичної, правової, соціальної державності, сприяння подальшій демократизації українського суспільства.

Реалізація вищезазначеної мети зумовила необхідність розв'язання у монографії таких дослідницьких завдань: 1) проаналізувати теоретико-методологічні підходи та сформулювати визначення категорії «державний лад», розкрити її специфіку та взаємозв'язок з іншими суміжними категоріями; 2) здійснити періодизацію історичного розвитку державного ладу України на основі принципу історизму з метою визначення його місця в системі інших інститутів та суспільних відносин; 3) надати характеристику принципів державного ладу України та розкрити їх інтегративні якості; 4) висвітлити проблеми гарантування державного ладу в сучасних умовах демократичної трансформації; 5) розкрити функціональне призначення сучасної Української держави через дослідження поняття, ознак, наукової класифікації, аналізу форм та методів реалізації державних функцій; 6) дослідити теоретико-концептуальну модель механізму Української держави, сформулювати його поняття, конкретизувати ознаки, проаналізувати принципи реалізації та діяльності, надати характеристику органів держави, розкрити їх систему; 7) окреслити сучасні проблеми та тенденції розвитку системи органів держави.

Ці та інші проблеми, які розглядаються в монографії, значною мірою окреслюють напрями подальших наукових досліджень у цій сфері. Адже

суспільні і державні перетворення в Україні вирішальною мірою впливають на актуальність та інтенсивність дослідницьких пошуків, задають вектор розвитку правової та інших наук.

Автор вдячний рецензентам монографії: докторам юридичних наук, професорам Анатолію Миколайовичу Колодію, Василю Васильовичу Лемаку, Наталії Миколаївні Оніщенко, зауваження яких сприяли більш чіткому формулюванню ряду важливих для розуміння теми положень, а також удосконаленню порядку викладу матеріалу, покращенню стилістики та посиленню аргументації окремих положень наукової роботи.

Висловлюю особливу вдячність науковому консультанту – Олександрові Віталійовичу Петришину, доктору юридичних наук, професору, академіку, віце-президенту Академії правових наук України за допомогу в підготовці монографії, за конструктивні та критичні зауваження і пропозиції, цінні поради, які були використані при написанні монографії.

Висловлюю щиро подяку всім тим, хто прямо чи опосередковано був долучений до видання монографії, підтримував мене і завдяки кому ця праця побачила світ.

# РОЗДІЛ 1

## ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

### 1.1. Поняття державного ладу як загальнотеоретичної категорії

Одним із важливих моментів розуміння сучасного процесу пізнання розвитку державного ладу слід визнати необхідність координації, узгодження різних поглядів, позицій, шкіл, методів дослідження. Цьому має сприяти добре усвідомлений методологічний фундамент, який дозволяє оцінювати ефективність методів, що використовуються для вирішення науково-теоретичних і практичних завдань.

Звідси вітчизняна юриспруденція має не тільки спиратися на методологію соціальної філософії і соціології, а й удосконалювати й розробляти на їх основі власні конкретно-методологічний і теоретичний фундаменти, які сприятимуть більш глибокому пізнанню правової та державної дійсності, за допомогою розвитку нових пізнавальних засобів [1, с. 26].

І. Самощенко, В. Петров, Ф. Лиходедов ще у 60-ті рр. XX ст. підкреслювали необхідність вироблення наукового підходу щодо розуміння державного ладу. Як свідчить аналіз, ця думка не була належним чином прийнята [2; 3; 4, с. 98–100; 5]. І це при тому, що відтоді категорія «державний лад» вживається часто і неоднаково трактується науковцями.

Слід врахувати й те, що зміна властивостей соціальної дійсності, зокрема державно-правової реальності в Україні, обумовлена набуттям незалежності, рухом до стандартів правової демократичної соціальної державності й органічно пов'язана зі зміною її ознак, у першу чергу необхідністю трансформації уявлень про державний лад України.

Актуальність дослідження стимулюється відсутністю комплексних теоретичних розробок, присвячених визначенню поняття, аналізу системи «державного ладу», його співвідношення з іншими взаємопов'язаними категоріями, їх взаємовпливу. До того ж ця наукова проблематика значно актуалізується в умовах сучасного державно-правового розвитку України і пов'язана з необхідністю забезпечення теоретико-правової моделі державного ладу.

У такому контексті постає завдання вивчення державного ладу як нормативно об'єктивованого, складного інституційного комплексу суспільних відносин з організації і діяльності держави, які обумовлені історичними умовами й рівнем розвитку політичних, економічних, культурних та інших відносин і відповідних інститутів.

У вітчизняній юридичній науці в тому чи іншому аспекті досліджено проблеми українського конституціоналізму, конституційного ладу та окремі положення державного і суспільного ладу [6–17]. Для загальнотеоретичного аналізу державного ладу України це є суттєвим. Накопичення великого за обсягом і різноманітного за змістом матеріалу ставить перед науковцями питання про виокремлення в межах загальної теорії держави і права самостійної теорії державного ладу.

Закономірності розвитку державного ладу та його взаємодія з іншими явищами зумовлюють необхідність пошуку і застосування в процесі дослідження багатоаспектного й багатомірного підходів, синергетичного, міждисциплінарного розгляду його різних сторін за допомогою сукупності різних методів та дефініцій, які виробляються різними науками [18, с. 59]. Безперечно, що міждисциплінарний розгляд державного ладу забезпечує діалектичний погляд на нього, тобто необхідним є комплексне застосування взаємодоповнюючих методів дослідження й оцінки різних наук, досвіду пізнання і мислення, що був набутий у процесі їх розвитку. Такий комплексний підхід, що передбачає міждисциплінарний розгляд, зарекомендував себе як ефективний при дослідженні складних соціальних явищ, тому що взаємодія різних наук і навіть окремих галузей однієї й тієї ж науки значно збільшує потенціал теоретичного аналізу, в тому числі сприяє звільненню від одномірності.

Таким чином, актуальність наукової розробки цієї тематики обумовлюється наступним: по-перше, тема державного ладу є настільки широкою, що її не можна вичерпати й кількома монографічними та дисертаційними роботами, а існуючі праці не містять остаточних висновків і беззаперечних позицій унаслідок того, що державний лад із норматив-

ної сторони та політико-правової практики має перехідний характер. По-друге, дослідження в монографіях, присвячених конституціоналізму, конституційному ладу, державності й окремим актуальним питанням державного ладу, свідчить про те, що настав час осмислення цих проблем в Україні як комплексної (а не фрагментарної) наукової теми. По-третє, збагачення науки дослідженнями з цієї актуальної тематики, у якій раніше існував дослідницький дефіцит, позитивно впливає на практику державного будівництва.

Загальновідомим є факт, що будь-яка наука, у тому числі й юридична, ґрунтується на певній категорії, системі понять, які вважаються основою для її предметної сфери, досліджуються цією наукою, уточнюються і мають поглиблюватися. Аналіз державного ладу пов'язаний передусім з виокремленням світоглядної структури знань про його сутність, систему, функції та гарантії тощо як цілісного соціального явища.

Базовим елементом понятійного апарату загальної теорії держави є поняття держави, яке є родовим для понять державного ладу, державного устрою, державної влади, форми держави та ін. [3, с. 7–17]. Тому найвидатніші представники всіх поколінь людства приділяли увагу визначенню поняття держави, причин її появи, відповідних форм держави і видів державного ладу.

Сучасна держава розглядається передусім як орган управління соціумом, «концентрована та організована сила суспільства», функціональне призначення якої полягає в тому, щоб бути головним інструментом, за допомогою якого суспільство набуває здатності вирішувати свої актуальні проблеми [19, с. 146]. Це виражається в тому, що держава починає поступово засвоювати нову для неї роль «слуги суспільства», і відповідно у формуванні сучасного державного ладу домінують загальносоціальні, загальнодемократичні, гуманістичні засади.

Термін «лад» вживається в багатьох значеннях, зокрема як система, структура, будова, організація, устрій, уклад, порядок, влада, злагода, узгодженість, упорядкованість, розташування, розміщення, злагоженість, системність. У цілому цей термін відображає переважно два явища: статику (організацію, структуру) і динаміку (діяльність, поведінку, рух) суспільних явищ.

Відповідно державний лад являє собою в найбільш загальних рисах організацію й діяльність держави, що передбачені і гарантовані Конституцією і законами України. Він інтерпретується також як певний порядок організації і діяльності держави, як офіційний порядок, передбачений і гарантований Конституцією і законами країни.

У реальному житті державний лад постає як складна система суспільних відносин, передбачених Конституцією і законами України з організації та здійснення державної влади, охоплених в єдності всіх її сторін і обумовлених історичними умовами та певним рівнем розвитку політичних, економічних, ідеологічних та інших відносин, а також відповідних інституцій.

Державний лад – це багатоаспектне і багатопланове комплексне утворення, тому можна виокремити: по-перше, його елементний склад; по-друге, соціальні зв'язки між елементами.

З метою формулювання авторського визначення поняття державного ладу доцільно проаналізувати *основні наукові підходи щодо співвідношення змісту категорії «державний лад» з іншими суміжними категоріями*. Такими підходами є наступні: державний лад тотожний конституційному ладу; державний лад є частиною конституційного ладу; державний лад є елементом державності; державний лад і суспільний лад – взаємопов'язані категорії; державний лад ототожнюється із політичною системою суспільства; управлінський процес є складовою суспільного і державного ладу; державний лад детермінується політичною і правовою свідомістю; державний лад є органічною єдністю типу та форми держави; державний лад – явище, тотожне формі держави; державний режим як підсистема державного ладу; державний устрій як елемент державного ладу тощо. Наведені підходи визначають пріоритетні напрями наукового опрацювання цієї проблематики.

Сьогодні назріла необхідність вивчення співвідношення вищезазначених понять для розробки загальної концепції розбудови Української держави, зокрема концепції організації й удосконалення державного ладу України, а також для застосування їх у практиці українського державотворення.

Очевидно, що кожен із наукових підходів має певні позитивні якості та відбиває певну позицію того чи іншого дослідника щодо проблеми співвідношення держави як соціального інституту з іншими утвореннями соціальної макросистеми. Проте наявні деякі спрощення в розумінні і тлумаченні проблеми взаємодії та співвідношення державного ладу з іншими суспільними феноменами як на рівні загальної, так і на рівні спеціальної теорії держави та права. У контексті нашого дослідження важливо проаналізувати наукові визначення понять, якими оперують вчені з метою подолання термінологічної нечіткості та понятійно-логічної невизначеності щодо співвідношення ряду понять та категорій. Розглянемо запропоновані вище позиції поетапно.

В українській і зарубіжній науковій юридичній, політологічній, філософській та іншій літературі існує багато визначень термінів «державний лад», «державність», «суспільний лад», «конституційний лад», «політична система суспільства», «тип та форма держави» тощо. Виділення різних підходів та їх різноманітність пов'язана з істотними змінами, що відбулися і відбуваються в Україні та в інших державах, а також із збагаченням юридичної думки щодо форми, сутності і змісту державного ладу. Сьогодні необхідно досліджувати ці категорії як ідею, концепцію, процес і як реальність.

Аналіз співвідношення «державного», «суспільного» та «конституційного ладу» закладає фундамент для подальших плідних наукових розробок. В юридичній літературі майже не існує наукових досліджень з визначення співвідношення, взаємовпливу, обумовленості цих понять.

Визначення поняття «державний лад» надається в поодиноких наукових публікаціях і має епізодичний та побіжний характер, що призводить до неточних термінологічних інтерпретацій, неправильних висновків. З метою більш чіткого окреслення предметного поля критики варто провести ґрунтовний аналіз вищенаведених наукових підходів.

Прихильники першого – широкого підходу – включають до змісту державного ладу й елементи суспільного устрою, а прихильники другого – розглядають державний лад як відносно самостійний елемент конституційного ладу, сукупність відносин будівництва (організації) та діяльності держави й державних органів.

Представник першого підходу П. Кудрявцев визначив державний лад як організацію держави, що включає в себе суспільний і державний устрій, систему державних установ, основні права і свободи громадян та виборчу систему [20, с. 200]. Близькою до вищезазначеної є позиція А. Сухарева, який вважає, що державний лад – це сукупність суспільно-політичних відносин, які відображають найбільш стійкі властивості, взаємозв'язки і взаємодії елементів внутрішньої організації суспільства [21, с. 69]. С. Телешун виходить із змісту родового поняття держави й вважає, що державний лад включає суспільний і державний устрій, систему державних органів влади, систему установ, які цю владу забезпечують, правову і виборчу системи [13, с. 92]. У даному випадку мова йде про певне ототожнення державного та конституційного ладу.

О. Рум'янцев, В. Додонов підкреслюють, що державний лад відрізняється від конституційного ладу в тому випадку, якщо держава впливає на суспільство в неправовій формі (не на основі Конституції

та інших легітимних джерел права). На думку вчених, змістовно визначення поняття «державний лад» відрізняється від поняття «конституційний лад» тим, що, перше — це система відносин, яка встановлюється конституцією та іншими конституційно-правовими актами держави, а друге — встановлюється тільки конституцією [22, с. 60]. Вищезазначену позицію підтримує також і В. Кравченко й трактує державний лад як систему основних політико-правових, економічних, соціальних відносин, які закріплюються державно-правовими (конституційно-правовими) нормами [23, с. 74–75]. Аналізуючи ці визначення, необхідно зауважити, що, по-перше, згідно з таким підходом «державний лад» майже ототожнюється з «конституційним ладом»; по-друге, ототожнення державно-правових та конституційно-правових норм не є обґрунтованим. Автори акцентують увагу, що державний лад може бути конституційним, якщо мова йде про конституційну державу, тобто державу, яка впливає на суспільний лад правовим шляхом, виконує певні обов'язки перед людиною і суспільством, й неконституційним — державний лад тоталітарної держави.

Представники другого підходу А. Колодій, В. Копейчиков виходили з того, що Конституція — це насамперед Основний Закон держави, звідси саме характеристика державного ладу, його складових посідає в ній провідне місце. Автори зазначають, що на відміну від суспільного ладу, поняття якого об'єднує і характеризує основні риси суспільства, державний лад визначає основні риси держави, напрями та форми впливу останньої на суспільство [7, с. 11–12]. Обґрунтовуючи такий підхід, дослідники констатують, що поняття державного ладу охоплює питання, пов'язані із сутністю і функціями держави, статусом громадянина в ній, формами правління й державного устрою, структурою державного апарату та іншими важливими рисами державного життя.

Державний лад визначає основні організаційні форми та інститути політичної влади, що властиві державі в цілому з урахуванням історичних та інших умов. Виходячи з цього, В. Чиркін обґрунтовано виокремлює три основних параметри державного ладу: певну структуру відносин між державою, суспільством і особистістю, що відтворюється в системі методів здійснення державної влади; систему вищих та інших органів державної влади, їх структуру, співвідношення їх компетенцій; порядок утворення державної влади і державного устрою [24, с. 185–197]. Взаємовідносини елементів системи державного устрою є вагомою складовою сукупності суспільно-політичних відносин, що являють собою державний лад. Використовуючи такий підхід, С. Телешун також



характеризує державний лад України за трьома вищенаведеними параметрами. Державний устрій, на думку дослідника, також має три пріоритетні змістовні значення і полягає в територіальному устрої держави, сукупності складових територій України, організації всього населення на певній території, тобто в національному устрої і територіальній організації влади [13, с. 93, 105]. До того ж «державний лад» пов'язаний насамперед із структурою і функціями найважливіших інститутів держави, статус яких визначає Конституція України і які відіграють найважливішу роль у державному будівництві [13, с. 88].

На єдність організаційного та функціонального компонентів державного ладу вказав В. Погорілко. Він визначив це явище як систему принципів організації (будівництва) і діяльності держави, передбачених і закріплених насамперед її конституцією. При цьому принципи, на його думку, опосередковують собою, як правило, суть, тип, форму, функції держави та механізм їх здійснення [25, с. 135–136]. Конкретизуючи ці положення, в юридичній енциклопедії В. Погорілко, С. Бобровник визначають державний лад як: 1) складову конституційного ладу; 2) сукупність загальних принципів, закріплених конституцією та законодавством держави щодо організації державної влади та здійснення владних повноважень [26, с. 139; 11]. Слід зауважити, що наведене визначення є дещо неточним з огляду на те, що зміст державного ладу не обмежується лише системою принципів. Для аргументації цієї позиції слід відзначити, що характер державного ладу сучасної України закріплений перш за все Конституцією України, Декларацією про державний суверенітет України, Актом проголошення незалежності України. Основи державного ладу України окреслено в «Загальних засадах» Конституції (розділ I), а також у статтях, що передбачають форми прямого народовладдя (розділ III), систему та порядок функціонування органів державної влади і органів місцевого самоврядування (розділи IV–VIII; XI). Ці принципи визначають основні організаційні форми, методи, інститути механізму держави в цілому і конкретно України з урахуванням історичних та інших умов.

Аналіз цих положень свідчить про те, що державний лад є цілісною функціонуючою системою суспільних відносин і загальними засадами функціонування цієї системи, які базуються на суспільних цінностях, фундаментальних ідеях – вихідних положеннях Конституції України.

Процес становлення державного ладу України є досить складним, що зумовлюється перехідним етапом розвитку української державнос-

ті. Тому однією з актуальніших проблем є вивчення теоретико-методологічних питань становлення української державності в трансформаційний період через розвиток державного ладу, функціонування відповідних інституцій.

Термін «державність» досить часто використовується в юридичних, історичних, політологічних, філософських та інших дослідженнях. Аналіз сучасної української державності диктує необхідність перш за все визначити зміст поняття «державність». Сьогодні можна констатувати практичну відсутність чіткого визначення поняття державності, хоча основні його параметри окреслені. Держава і державність – не ідентичні поняття. Державність все частіше розуміється у широкому значенні і відповідно не зводиться тільки до структур державного механізму [27, с. 201]. Хоча в юридичній літературі можна зустріти використання понять держава і державність як тотожних [28, с. 11; 29, с. 26]. А деякі науковці (Ю. Краснов) визначають державність як сукупність двох компонентів державного ладу і державно-правових установ, залишаючи поза увагою інші її складові.

Виходячи із зазначеного, постає завдання визначити поняття державності як загальнотеоретичної категорії, виявити її елементи та якості, а також розкрити співвідношення з поняттям «державний лад».

Ю. Шемшученко та інші науковці наголошують, що державність – це специфічна ознака державно-політичної організації суспільства [30, с. 162; 31, с. 111–112]. Термін має багато значень і вживається: а) як синонім держави в цілому чи держави відповідного історичного типу; б) для характеристики системи (механізму) політичної організації суспільства; в) з метою визначення ступеня розвитку системи органів держави (державного апарату).

Ю. Тодика вважає, що державність є складним комплексом елементів, структур, інститутів публічної влади, а також компонентів неполітичного характеру, які обумовлені самотутністю і специфікою соціально-економічних, політичних й духовних умов життєдіяльності конкретного народу чи об'єднання народів на певному етапі розвитку суспільства [27, с. 201]. В іншій роботі В. Тацій, Ю. Тодика конкретизують це визначення і наголошують, що державність є досить складним комплексом елементів, структур, інститутів публічної влади, а також компонентів неполітичного характеру [32, с. 7]. Державність – це стан не лише держави, а й суспільства в конкретний історичний період, якісна характеристика його елементів. Вона включає в себе інституції як держави, так і громадянського суспільства, яке перебуває на стадії формування. Роз-

виток правової державності і становлення дієздатного громадянського суспільства є взаємопов'язаним процесом.

І. Бачило досліджує державність як форму виразу організованої владної волі людей до створення і забезпечення сучасних форм співжиття та сучасної діяльності в межах певної території, складу населення, дотримання суверенності свого та інших народів [33, с. 26]. Підсумовуючи свої міркування, вона визначає феномен державності як єдиний політико-правовий механізм.

Ю. Веденєєв характеризує сучасну державність як глобальну трансформацію цивілізаційних засад існування країни [34, с. 33–35]. Автор не обмежує державність політичними реформами, функціонуванням державного механізму та завданнями вдосконалення державної влади.

Найбільш ґрунтовним і цілісним є дослідження феномену державності, проведене Л. Морозовою. Зокрема, вона наголошує, що державність є комплексним поняттям, яке відображає якісний стан державно-організованого суспільства. Така характеристика державності дозволяє всебічно та об'єктивно висвітлити етапи історичного розвитку, прослідити динаміку та її тенденції розвитку, виявити інституціональну стійкість важливіших процесів й закономірностей, прогнозувати перспективу подальшого руху, а також сформулювати цілісний погляд на державність. Вона має національно-духовну природу, національно-культурну орієнтованість, відображає духовні та соціальні цінності [35, с. 10–11]. Державність є конкретно історичним явищем внаслідок того, що характеризує стан суспільства на певному етапі його розвитку, в межах конкретно-історичних обставин [36, с. 27–28].

У контексті нашого аналізу заслуговує на увагу характеристика елементного складу поняття державності. Воно включає в себе компоненти, які в процесі її функціонування підтримують рівновагу всієї системи, її збереженість та зміцнення. У свою чергу, якісний стан суспільства є критерієм ефективності окремих її елементів. До того ж державність є багатоплановим і багатоаспектним явищем, яке включає в себе не тільки певні елементи, але і соціальні зв'язки між ними. Жоден із компонентів державності не містить у собі критерію розвитку державності в цілому. Кожен з елементів має своє призначення та свої власні функції, відмінні від призначення і функцій інших елементів державності. Сукупна дія усіх компонентів забезпечує її розвиток як цілісного організму.

Т. Архипова вважає, що основні компоненти державності знаходяться на різних стадіях: державний устрій реформується, державний апарат знаходиться у стадії становлення, державна служба легітимізу-

ється і потребує контролю з боку громадянського суспільства [37, с. 217]. У той же час позитивним є те, що складові державності мають абсолютно нові риси, які свідчать про набуття ними елементів демократичних, цивілізованих якостей.

Резюмуючи наведені погляди, слід зауважити, що тема державності є малодослідженою як у вітчизняній, так і зарубіжній науці, тому потребує подальшого концептуального узагальнення та аналізу. Хоча останнім часом захищені докторські та кандидатські дисертації, в яких аналізуються ті чи інші аспекти розвитку державності [36; 38–42]. Це роботи, в яких державність не зводиться лише до державних структур, а вивчається з позицій широкого підходу як комплексне багатоаспектне явище. Розбудова української державності на демократичних засадах, констатує Ю. Тодика, повинна забезпечити оптимальне співвідношення інтересів держави та особистості [27, с. 216–217].

Систематизація наведених наукових підходів дозволяє дійти висновку, що поняття «державність» значно ширше понять «державна», «державний лад», «політична система». Безумовно, державність включає як компонент державу, пов'язану з поняттями «державний лад», «державна влада», «державні органи», але не зводиться до них. Сутність держави, її соціальне призначення, цілі, завдання, функції здійснюють безпосередній вплив на розвиток державності.

Державність – це не лише організація і функціонування інститутів державної влади на відповідному етапі розвитку суспільства. Якщо держава є елементом політичної системи, то державність у широкому розумінні включає як державу, так і значну частину політичної системи і економічних відносин, а також елементи громадянського суспільства, що впливають на державу, державний лад і політичну систему в цілому [32, с. 7–9].

Становлення сучасної української державності на демократичних засадах – це системний, складний політико-правовий процес, досить тривалий за часом розвитку, який охоплює реформування всіх сфер суспільного життя, вдосконалення державних і недержавних інституцій, підвищення рівня політико-правової культури населення, посадових і службових осіб державного апарату.

Досліджуючи вищезазначені проблеми, необхідно виходити з того, що українська державність є перехідною. Вона еволюціонує у складних як політичних, так і соціально-економічних умовах.

Змістом наступного наукового підходу є визначення системного зв'язку державного та суспільного ладу, про що свідчить комплексний аналіз вітчизняної і зарубіжної юридичної літератури.

У контексті теми нашого дослідження варто зазначити, що розгляд суттєвих характеристик суспільного ладу дозволяє виділити в ньому як динамічні, так і статичні елементи. Адже без фіксації сталих компонентів суспільного ладу навряд чи можна зафіксувати рух історії: важливо знати, що саме перебуває в історичному русі. В історії виникали і зникали різні форми організації суспільного життя. Але сьогодні можна стверджувати, що розвинене суспільство має певну, більш-менш установлену структуру. В її основі лежить необхідність забезпечення основних життєвих потреб людини (що не раз засвідчує: не людина існує для суспільства, а форми суспільної організації існують для людини). Але при вирішенні цих проблем не можна не враховувати саме системний характер організації суспільного ладу, інакше в суспільстві можуть виникнути небажані деформації.

Визначення терміна «суспільний лад» надається в поодиноких наукових публікаціях, його зміст аналізується епізодично та побіжно. Так, у публікаціях радянських авторів здійснено спроби надання інтерпретацій цього поняття. Науковий аналіз попереднього досвіду дозволяє зробити висновок, що під суспільним ладом розумілося втілення законів розвитку суспільно-економічної формації, соціальна система в єдності способу виробництва і суспільна надбудова у вигляді інших суспільних відносин й відповідних установ [43, с. 3–4]. Таке визначення мало описовий та ідеологізований характер («головні підвалини радянського суспільного ладу», «політична, економічна система радянського суспільства», «соціальна основа радянського суспільства» тощо). Можна стверджувати, що радянське державне право абсолютизувало соціополітичну роль Конституції. Такий підхід неминуче призводив до того, що Основний Закон відігравав роль інструменту неправового впливу на суспільні процеси.

Традиційно у вітчизняній науці і практиці суспільний лад мав ідеологізовану форму закріплення. На сучасному етапі розвитку юридичної науки вчені схиляються до того, що суспільний лад має базуватися на загальноновизнаних гуманних цінностях, нормах, ідеалах. Але це не пасивно існуюча сукупність суспільних ідей, це система, яка повинна мати загальноновизнаний характер, відображати справедливий баланс соціальних інтересів.

У контексті нашого дослідження важливим є розуміння того, що закріплення загальнодемократичних засад суспільного ладу полягає не у проголошенні «історичного типу» суспільства, а в конкретних правових інститутах і нормах, які створюють реальні умови для розвитку

відповідних суспільних відносин. Якщо визнати, що Конституція України містить системне бачення державного ладу, то, очевидно, важко поєднати це з тим, що Конституція «взагалі не містить положень про характер суспільного ладу». Дійсно, прямих ідеологічних кліше Конституція не містить і містити не повинна. Але ж у Конституції чітко висвітлюється системне бачення суспільного ладу, заснованого на рівності всіх форм власності, свободі підприємництва та ін. Узагалі, конституційні засади державного й суспільного ладу мають об'єктивований характер.

Слід погодитися з О. Кутафіним і О. Рум'янцевим, що суспільний лад є не тільки державно-правовою категорією, а й соціально-політичним поняттям, яке охоплює всю суму відносин у суспільстві [44, с. 108]. А. Венгероу трактує суспільний лад як взаємодіючі системи: політичну, соціальну, економічну, ідеологічну, правову та інші, які складаються та існують об'єктивно і є органічним поєднанням різноманітних соціальних елементів, що взаємопов'язані, мають певний характер цих взаємозв'язків; їх діяльність визначається цілями, завданнями та іншими критеріями життя суспільства [45, с. 185–186]. Ці елементи створюють різні суспільні системи. До них належать: соціальні інститути, культурні пласти, економічні організації, правові норми, інститути, законодавство тощо. Саме ці елементи в об'єктивно обумовлених сполученнях структурують суспільство на системи, а теоретична думка виокремлює та досліджує ці системи: політичні, соціальні, економічні тощо.

У свою чергу, Б. Страшун, О. Рум'янець та В. Додонов визначають суспільний лад як історично конкретну систему суспільних відносин, тобто організацію суспільства, що обумовлена певним рівнем виробництва, розподілом й обміном, характерними особливостями суспільної свідомості і традиціями взаємодії людей у різних сферах життя, яка охороняється державою і правом [46, с. 188; 22, с. 196; 47, с. 20].

У вітчизняній літературі можна виокремити такі підходи до визначення поняття «суспільний лад». А. Колодій, В. Копейчиков запропонували розуміти суспільний лад як систему суспільних відносин, що розвивається на основі певного виду власності й системи господарювання, а також суб'єктів цих відносин, починаючи з конкретної людини, об'єднань громадян і закінчуючи великими державними і громадськими організаціями [7, с. 10]. В. Погорілко та В. Федоренко визначили суспільний лад як організацію і діяльність суспільства, передбачені й гарантовані Конституцією України [48, с. 110].

Наукову цінність має визначення суспільного ладу за сутністю, змістом та формою. Так, за своєю сутністю суспільний лад України, на думку вчених, являє собою передбачений Конституцією та іншими законами України певний тип суспільних відносин – організаційних і функціональних, обумовлених внутрішніми і зовнішніми чинниками. За змістом суспільний лад визначається як система політичних, економічних, соціальних, культурних (духовних) та інших напрямів суспільних відносин, тобто відносин у всіх основних сферах життя і діяльності суспільства – системах політичного, економічного, соціального і духовного ладу суспільства. Водночас авторами звертається увага на організаційні і функціональні форми суспільного ладу. Відповідно за формою суспільний лад проаналізовано як систему організаційних і функціональних форм у всіх сферах життєдіяльності суспільства, тобто систему його організації і форм діяльності [48, с. 111]. Такий підхід є найбільш виваженим і прийнятним у сучасних умовах розвитку суспільного ладу.

Систематизація основних наукових підходів дозволяє дійти висновку, що суспільний лад є організацією і діяльністю суспільства; історично конкретною системою суспільних відносин, обумовленою особливостями суспільної свідомості; традиціями взаємодії людей у різних сферах життя (політичній, економічній, соціальній, культурній та ін.); визначеними цілями, завданнями та іншими критеріями розвитку суспільства, що відображає баланс соціальних інтересів.

Причини виникнення термінологічних непорозумінь пов'язуються з тим, що поняття «суспільний лад» асоціюється з цілим рядом цінностей та принципів. З огляду на зазначене слід констатувати той факт, що поняття «державний лад» і «суспільний лад» є певною мірою близькими, але не тотожними. Якщо брати за основу виникнення понять «конституційний», «державний» та «суспільний лад», то саме поняття «конституційний лад» є відносно умовним. Слід наголосити також на необхідності дотримання певного оптимуму і у правовому регулюванні механізму взаємодії державної влади із суспільством.

У сучасній науці все частіше використовується поняття «конституційний лад». Воно, як зауважує О. Рум'янцев, фіксує чітко визначену, основоположну частину соціальних відносин, що закріплюють організаційну і функціональну єдність суспільства, та визначає сукупність принципів, без яких лад держави не є конституційним [47, с. 19].

Виявленню сутності цього інституту присвячене ґрунтовне вивчення його якостей, ключових понять, закономірностей становлення на фоні

досвіду вітчизняних перетворень. Коли йдеться про ототожнення конституційного та державного ладу, то такий підхід ґрунтується передусім на тому, що сам державний лад визначається виключно в межах Основного Закону країни. Розділ I Конституції України «Загальні засади» фіксує основи конституційного ладу [49]. Як зауважує В. Шаповал, він містить положення сутнісного характеру, більшість з яких виконує роль юридичного підґрунтя, нормативної першооснови для інших конституційних положень. Значна частина його норм є нормами-принципами, які забезпечують найбільш загальний рівень регулювання [50, с. 279–280]. З метою забезпечення ґрунтовності аналізу доцільно залучити також і досягнення інших наук: філософії, політології, соціології та інших, які практично використовуються при формулюванні норм-принципів, норм-цілей, норм-завдань та норм-декларацій у законодавстві.

Предметне поле дослідження пов'язане з конкретизацією категорії «конституційний лад», яка стосується окремих національних конституційно-правових систем і отримує конкретно-історичне правове наповнення. Термін «конституційний лад» використовується у багатьох конституціях, як правило, без офіційного визначення його змісту. Лише аналіз конкретного конституційного тексту дозволяє вивести це поняття на доктринальному рівні. Як зазначає Н. Богданова, співвідношення основної інтегруючої категорії «конституційний лад» та її логічного аналога, що виокремлюється для характеристики конституційного ладу конкретної країни, можна розкрити через взаємозв'язок філософських категорій загального та одиничного. Порівняння ж суті та змісту конституційного ладу різних держав пов'язано ще з однією філософською категорією – категорією особливого [51, с. 163]. У цьому контексті конституційний лад тієї чи іншої країни виступає як особливе, відмінне від тих матеріальних явищ і логічних узагальнень, з якими він порівнюється. Загальним у цьому співвідношенні є те, що вказує на схожість. Причому особливим є зв'язок між одиничним і загальним [52, с. 130].

В юридичній літературі зазначається, що «конституційний лад» є основною інтегруючою категорією, яка створює понятійну систему науки конституційного права в аспекті як її компонентів (блоків), так і відносин, що складаються між ними. Основне навантаження цієї категорії полягає в забезпеченні цілісності науки конституційного права та її провідної ролі в юриспруденції [51, с. 160–161]. Тому термінологічна чіткість та зрозумілість має стати фундаментом для подальших плідних наукових розробок, у тому числі з метою більш ґрунтовного дослідження поняття «державний лад».



Точність та методологічна обґрунтованість висновків пов'язана з необхідністю системного аналізу наукових визначень категорії «конституційний лад», якими оперують дослідники. У контексті цього дослідження важливою є спроба надання такої інтерпретації поняття «конституційний лад», яка дозволила б не тільки усунути термінологічну плутанину, але й зрозуміти роль і місце державного ладу в системі інших державно-правових явищ.

Комплексний аналіз різноманітних точок зору науковців із визначеної проблеми дозволив врахувати як традиційні, так і специфічні підходи, які умовно можна поділити на такі групи: 1) конституційний лад ототожнюється з державним ладом (Д. Катков, К. Козлова, О. Кутафін, В. Маклаков, О. Фрицький та ін.); 2) конституційний лад уособлює в собі суспільний і державний лад (Н. Богданова, О. Костюченко, О. Міцкевич, Є. Супрунюк, Ю. Тодика та ін.); 3) народовладдя є сутністю конституційного ладу, а конституційний лад є механізмом реального забезпечення народовладдя (Н. Боброва, Ю. Єрьоменко, А. Каягін, В. Лучин, О. Тодика та ін.); 4) конституційний лад характеризується державним забезпеченням прав людини як вищої соціальної цінності (М. Баглай, Б. Габричидзе, О. Кушніренко, А. Мучник, О. Рум'янцев, Б. Страшун, О. Фрицький та ін.); 5) конституційний лад є співвідношенням влади і відповідальності (Н. Боброва, Т. Зражевська та ін.); 6) конституційний лад – це основи державності та права (О. Кокотов, М. Кукушкін, В. Лафітський та ін.); 7) конституційний лад є системою політичних, економічних і соціальних відносин, норм і принципів (В. Годованець, В. Додонов, В. Кабишев, В. Кравченко, О. Кокотов, В. Погорілко, О. Рум'янцев, О. Тодика, В. Федоренко та ін.).

Прихильники першого підходу ототожнюють конституційний та державний лад, що призводить до нечітких, а подекуди методологічно необґрунтованих висновків. Так, В. Маклаков розглядає конституційний лад у двох значеннях: 1) у вузькому – як організацію управління державою і суспільством, за умови існування якої гарантуються права і свободи громадян, забезпечується поділ влади і законодавча влада належить представницькому органу; 2) у широкому – як головні засади функціонування демократичної держави [53, с. 227]. Слід зауважити, що у визначенні В. Маклакова йдеться не про конституційний лад, а лише про його засади – принципи, закріплені в конституції, які визначають демократичний розвиток держави.

О. Кутафін під конституційним ладом розуміє сукупність певних гарантій підкорення держави праву. У цьому визначенні конституційний лад

практично ототожнюється з правовою державою. В іншій праці К. Козлова, О. Кутафін, Д. Катков визначають конституційний лад як певну форму або спосіб організації держави, яка забезпечує підкорення її праву і характеризує як конституційну державу [54, с. 28–29; 55, с. 38]. У цьому випадку відбувається ототожнення понять конституційного та державного ладу. Обмеження державної влади правом має на меті створення оптимальних умов для функціонування громадянського суспільства як невід’ємного елементу конституційної держави. Обґрунтовуючи своє визначення К. Козлова і О. Кутафін зазначають, що кожна держава характеризується певними рисами, у яких виявляється специфіка цієї держави. Як вважають автори, сукупність зазначених рис дає змогу говорити про певну форму, певний спосіб організації держави, який після закріплення його конституцією стає конституційним ладом [56, с. 121–122].

Як зазначив В. Погорілко, такий підхід є досить поверховим. Дійсно, можна вважати, що певна форма, певний спосіб організації держави після закріплення конституцією стає органічною складовою частиною конституційного ладу країни [57, с. 137]. У цьому аспекті визначення конституційного ладу як організації держави звучує зміст досліджуваної категорії, тому не можна погодитися з таким її розумінням.

О. Фрицький також у найзагальнішому вигляді визначає конституційний лад як закріплення в Основному Законі форми і засобів організації держави. В Україні згадані форми і засоби організації держави характеризуються тим, що держава, державна влада підпорядковані праву, а Конституція завжди є основним засобом обмеження державної влади на основі відповідних гарантій, закріплених у Конституції. Автор констатує, що саме така держава може бути за своєю суттю конституційною державою, яка закріплює в Конституції засади конституційного ладу, характеризується обмеженістю державної влади правом на основі принципу суверенітету народу, якому належить вся повнота державної влади, і забезпеченням цієї обмеженості відповідними конституційними гарантіями [58, с. 99–100].

Вищезазначена інтерпретація конституційного ладу, на думку В. Погорілка, призводить до ототожнення його з державним ладом [57, с. 139–160]. Однак конституційний лад неприпустимо ототожнювати з державним ладом, оскільки на відміну від останнього конституційний лад завжди передбачає наявність у державі конституції й таких ознак, як: непорушність і невідчужуваність загальноновизнаних природних прав і свобод людини, народний суверенітет та інші, а також механізмів реального забезпечення існування демократичного державного ладу.

Наступний підхід базується на тому, що поняття конституційного ладу розвивається з категорій державного та суспільного ладу, як наголошують Ю. Тодика та Є. Супрунюк [16]. Розширені інтерпретації конституційного ладу також містяться в роботах Н. Богданової, яка зазначає, що конституційний лад – це устрій держави і суспільства [51].

О. Костюченко також вважає, що поняття «конституційний лад» – широка, багатогранна категорія, яка охоплює різні аспекти: від закріплення основ соціально-економічного і політичного устрою держави до визначення юридичних норм і методів розв’язання поставлених завдань. У цьому контексті вчений визначає конституційний лад як передбачену Конституцією форму організації держави і систему суспільних відносин, яка охоплює багатогранні аспекти соціально-економічного, духовного та політичного розвитку країни [59, с. 7]. Прихильником цієї точки зору є і О. Міцкевич. Досліджуючи конституційні засади державного і суспільного ладу, він акцентує увагу на їх обумовленості конституційним ладом [60].

Заслуговує на увагу позиція наступної групи науковців, які досліджують взаємозв’язок конституційного ладу та народовладдя. Наприклад, на думку Ю. Єрьоменка, конституційний лад – це система пануючих економічних, політичних та ідеологічних відносин в їх конституційній формі вираження, які втілюють повновладдя (суверенітет) народу та визначають сутність і основні риси суспільства в цілому [61, с. 18]. Н. Боброва наголошує, що конституційний лад виникає з моменту визнання народу джерелом державної влади і, як наслідок, з моменту виникнення інституту виборчої влади і виборів, інституту парламентаризму, проголошення юридичної рівності громадян – суб’єктів виборчого права, суб’єктів, що юридично наділені правом участі у формуванні та здійсненні влади, чого не існує поза межами конституційного ладу [62, с. 44]. Вчений акцентує увагу на функції забезпечення народовладдя і далі зауважує, що народовладдя є сутністю конституційного ладу. Тому і зміст поданого автором визначення певною мірою ототожнюється з категорією «народовладдя». До того ж Н. Боброва пропонує досліджувати конституційний лад як особливий тип владарювання, не властивий догромадянському суспільству, і як результат громадянських революцій, і як мету втілення конституційних ідей і концепцій. Вона зауважує, що конституційний лад внутрішньо суперечливе явище, яке має революційно-перетворюючу та консервативно-обмежувальну сторони [62, с. 11–12]. У такому розумінні обмежувальна сторона конституційного ладу виступає не тільки як правління, обмежене Конститу-

цією, але і як конституційно встановлені межі (юридичні форми) самого народовладдя. Це юридичні форми народного волевиявлення (вибори, референдуми), у межах яких можуть також відбуватися деформаційні процеси економічного, політичного характеру.

Підтримуючи таку інтерпретацію поняття конституційного ладу, В. Лучин акцентує увагу на тому, що це механізм вираження й реалізації природного права народу бути носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі – це інституційна, структурована система суспільних відносин, які виражають і забезпечують суверенітет народу, основні права і свободи людини і громадянина, визначають принципи громадянського суспільства, тип і форму держави, організацію державної влади й місцеve самоврядування [63, с. 294–295]. Такий підхід є доречним унаслідок того, що акцентується увага не тільки на формальній ознаці конституційного ладу – наявності писаної конституції і проголошенні в ній суверенітету народу, але й на механізмі реального забезпечення народовладдя.

Аналіз категорії конституційного ладу, а також співвідношення визначень понять «конституційний лад», «державний лад», «суспільний лад», на думку А. Каягіна, дозволяє говорити про конституційний лад як про відокремлену правову категорію, політико-юридичне вираження такого державного і суспільного ладу, який потребує більш складного механізму державної влади – влади від імені народу, що конституційно декларується як народовладдя. Змістом конституційного ладу є те, що народ визнається (формальний конституційний лад) і є джерелом всієї державної влади (реальний конституційний лад), бере участь в її формуванні і функціонуванні у формах прямої і представницької демократії [64, с. 40–41].

Отже, як свідчить аналіз, конституційний лад є більш широкою конституційно-правовою категорією, ніж народовладдя, оскільки народовладдя є тільки одним із принципів конституційного ладу, хоча й визначальним. Зв'язок народовладдя і конституційного ладу полягає в тому, що народовладдя суттєво впливає на конституційний лад, оскільки такі форми народовладдя, як референдуми і вибори, мають важливе значення для формування й подальшого розвитку демократичного конституційного ладу [65–67].

Наступною тенденцією в дослідженні змісту поняття «конституційний лад» є акцентування уваги на його основній складовій – людині як вищій соціальній цінності, інтересам якої мають бути підпорядковані

всі інші елементи конституційного ладу (державний та суспільний лад) [58, с. 97]. Так, О. Фрицький зауважує, що майже всі підходи до визначення поняття «конституційний лад» базуються на державницькій стороні цього інституту у відриві від найбільш важливої його складової – людини.

Близькою до цієї точки зору є позиція Б. Страшуна. Він відзначив, що ще з часів французької Декларації прав людини і громадянина (1789 р.) відомо, що конституційний лад характеризується державним забезпеченням прав людини, зокрема незалежними судами та поділом влади. Упродовж сімдесятьох років у СРСР існував тоталітарний державний лад, але по суті ніколи не було конституційного ладу [46].

Підтримуючи цей науковий підхід, М. Баглай, Б. Габричидзе, Д. Катков вважають, що конституційний лад – це порядок, за умов якого додержуються права і свободи людини і громадянина, а держава діє у відповідності з Конституцією [68, с. 96; 55, с. 38]. На думку М. Баглая, це визначення включає в себе не тільки юридичний зміст, воно обумовлене, окрім права, рівнем правосвідомості, розвитком політичної культури й етики. Право і мораль, у свою чергу, повинні забезпечити невідворотність покарання кожного громадянина чи посадової особи, які посягають на конституційний порядок [69, с. 98]. По-перше, таке визначення не стільки характеризує конституційний лад, скільки його гуманістичні властивості. По-друге, наведене визначення містить не сутнісні, а оціночні поняття, що характеризують лише окремі сторони явища і не розкривають його суті. Оціночні поняття самі мають потребу у критеріях. А оскільки об'єктивність критеріїв залежить від багатьох суб'єктивних факторів, тому і поняття, що визначається в цій роботі, втрачає свої чіткі межі. Оціночний підхід до визначення конституційного ладу має недолік у вигляді розпливчастості критеріїв оцінки, що примушує компенсувати недолік спробою формалізувати ці критерії. А сума конституційних принципів визначається як основа конституційного ладу. Слід зазначити, що сумарний підхід є логічним продовженням оціночного підходу до визначення конституційного ладу і має важливе значення для характеристики конституційного ладу конкретної держави і для з'ясування того, чи є конституційною держава.

Більш вдалим з точки зору відмежування від державницької сторони категорії «конституційний лад» є визначення, яке наводить А. Мучник. На його думку, це система принципів, які дають можливість реально забезпечити додержання прав і свобод людини, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади

відповідно до її конституції [70, с. 41]. Автор конкретизує роль людини в державі. Але ж слід зазначити, що конституційний лад не обмежується лише принципами додержання прав і свобод людини, – це більш комплексне, змістовне поняття.

Іншим підходом є спроба надання інтерпретації цієї категорії через співвідношення влади та відповідальності. Н. Боброва та Т. Зражевська найбільш ґрунтовно розкрили зміст досліджуваної категорії через вивчення суті феномену конституційно-правової відповідальності в конституційному ладі як системі більш високого рівня. Конституційний лад, на їхню думку, – одне з найскладніших державно-правових понять, осягнути яке можна лише на основі глибокого проникнення в його генетичну природу, у процес виникнення [71, с. 71]. Авторами досліджено конституційний лад як співвідношення влади і відповідальності, перш за все конституційно-правової відповідальності як взаємної відповідальності держави й особистості.

Прихильники наступного підходу (О. Кокотов, М. Кукушкін, В. Лафїтський та ін.) трактують конституційний лад як основи державності та права [72]. О. Кокотов та М. Кукушкін наголошують, що конституційним ладом є юридична модель суспільно-політичного та правового ладу, що задається всім масивом конституційно-правових норм; реалізація цієї моделі на практиці і такий стан держави, суспільства, національного права, який склався під впливом конституційно-правових норм [73, с. 87]. Такий підхід не отримав подальшого розвитку в юридичній науці з огляду на відсутність чіткої аргументації цієї позиції.

Найбільш поширеним підходом є розуміння конституційного ладу як системи суспільних відносин, норм та принципів. В. Кабишев наводить таке визначення конституційного ладу: це система конституційних відносин як предмета конституційного регулювання, а також конституційні норми й принципи, що регулюють і закріплюють окремі види суспільних відносин реально існуючого ладу [74, с. 8]. Такий підхід пов'язаний із розширеним тлумаченням конституційного ладу і порівняно з традиційним підходом акцентує увагу на конституційних відносинах. У межах цього наукового підходу В. Шаповал трактує зміст конституційного ладу як: 1) сукупність правовідносин, що виникають у зв'язку із застосуванням норм Конституції та інших джерел галузі конституційного права; 2) сукупність основоположних правовідносин, закріплених і нерідко спеціально виділених Конституцією; 3) систему конституційних положень, здебільшого сутнісного характеру, які іноді наділені найвищим рівнем юридичної жорсткості (більш забезпечені від

скасування, ніж зміст) [50, с. 279–280]. По-перше, у цьому визначенні відсутні деякі важливі загальноновизнані складові конституційного ладу. По-друге, неточним є формулювання про те, що правовідносини, які притаманні конституційному ладу, виникають лише у зв'язку із застосуванням норм Конституції і відповідних джерел конституційного права, оскільки конституційний лад може об'єктивно існувати і за умови додержання зазначених норм. По-третє, термін «основоположні правовідносини» є загальним і не має конкретизуючого характеру, він не визначає, які саме правовідносини становлять зміст конституційного ладу України.

О. Рум'янцев вважає, що конституційний лад не слід ототожнювати з державним ладом. На відміну від останнього конституційний лад завжди пов'язаний із наявністю в державі конституції, яка є ознакою формального конституційного ладу й ефективної реалізації її положень (реальний конституційний лад). Конституційний лад реалізує прагнення до соціального порядку на основі поєднання індивідуального та групового інтересу із загальним, а пріоритет права особистості невідворотно вимагає гарантій найбільшої і потужнішої спільноти – держави [47]. У контексті зазначеного необхідними ознаками конституційного ладу є конституювання та реальність народного суверенітету, розподілу влади, непорушності й невідчужуваності загальноновизнаних прав і свобод людини. О. Кушніренко підтримує позицію О. Рум'янцева і визначає конституційний лад як цілісну систему соціально-правових відносин і інститутів. До того ж наявність у державі Конституції ще не дає підстав вважати існуючий суспільний лад конституційним. Це, на його думку, зумовлено тим, що суспільний лад не можна вважати державно-правовою категорією на відміну від конституційного ладу [75, с. 80–82]. Він може бути і неконституційним, оскільки, як зазначалося вище, вплив держави на людину і суспільство в цілому може здійснюватись і поза межами права, а тому термін «конституційний лад» не є синонімом терміна «суспільний лад».

Близьким до змісту вищезазначеної інтерпретації є розуміння конституційного ладу, яке пропонує В. Кравченко. Це такий стан (або порядок) суспільних відносин, врегульованих конституційно-правовими нормами, що характеризує підпорядкованість держави праву, сприяє закріпленню в суспільній практиці та правосвідомості справедливих, гуманних і правових взаємозв'язків між людиною, громадянським суспільством і державою [76, с. 175; 23, с. 74]. Конституційний лад, як зазначає В. Кравченко, передбачає наявність у державі юридичної кон-

ституції, але не зводиться лише до факту її існування. В іншій роботі О. Кокотов та М. Кукушкін більш розширено тлумачать поняття «конституційний лад» і стверджують, що ним охоплюються суспільні відносини з організації публічної влади (державної та муніципальної) й суспільства в цілому [77, с. 91]. На думку авторів, наведені у визначенні відносини є предметом регулювання конституційних норм, які закріплюють найбільш важливі для устрою публічної влади та суспільства принципи. В. Годованець досліджує конституційний лад як систему соціальних, економічних і політико-правових відносин, які встановлюються й охороняються конституцією та іншими конституційно-правовими актами держави [78, с. 44–45]. Автор додатково акцентує увагу на охоронних аспектах забезпечення існування конституційного ладу.

Використовуючи комплексний підхід, В. Погорілко визначив конституційний лад як систему суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією і законами, прийнятими на її основі і відповідно до неї. Заслуговує на увагу конкретизація визначення категорії «конституційний лад». Так, на думку В. Погорілка, за своєю суттю конституційний лад становить певний тип конституційно-правових відносин, зумовлених рівнем розвитку суспільства, держави і права. За своїм змістом конституційний лад опосередковує насамперед передбачені і гарантовані Конституцією державний та суспільний лад, конституційний статус людини і громадянина, систему безпосереднього народовладдя, організацію державної влади й місцевого самоврядування, територіальний устрій, основи національної безпеки та інші найважливіші інститути конституційно-правових відносин в Україні. За формою автор трактує конституційний лад як систему основних організаційних і правових форм суспільних відносин, передбачених Конституцією, тобто основних видів організації й діяльності держави, суспільства та інших суб'єктів конституційно-правових відносин [57, с. 135–136]. Підсумовуючи свої міркування, науковець зазначив, що конституційний лад опосередковує передбачену Конституцією форму держави за характером державного устрою і державного правління форми безпосереднього народовладдя (вибори, референдуми тощо). Проте автором не досліджується взаємозв'язок державного режиму та конституційного ладу, що, у свою чергу, є обов'язковою умовою розуміння якісних особливостей сучасного державного ладу. Слушним з точки зору запропонованого підходу є також обґрунтування конститу-



ційного ладу за суттю, змістом та формою (воно має як теоретичне, так і практичне значення для подальших наукових досліджень, у тому числі й категорії «державний лад»).

Як свідчить аналіз, на думку більшості українських науковців, конституційний лад опосередковує насамперед і головним чином суспільний та державний лад [79, с. 8–12, 30–37; 16, с. 7; 80, с. 11].

Відповідно до змісту категорії «конституційний лад» входять найбільш суттєві, основоположні логічні судження, вони є основою формування понять, створення концепцій, теорій, формулювання доктрин [51, с. 163]. З іншого боку, в них концентруються результати наукових досліджень, які поповнюються з розвитком наукового знання.

На підставі комплексного аналізу різноманітних точок зору науковців можна зробити наступні узагальнення та висновки.

Наукове опрацювання вищенаведених авторських позицій щодо співвідношення конституційного та державного ладу дозволяє умовно поділити їх на дві великі групи. Для першої групи (Б. Бабій, Н. Боброва, С. Бобровник, Н. Богданова, Ф. Бурчак, В. Годованець, Ю. Єрьоменко, В. Кабишев, О. Кокотов, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Корецький, О. Костюченко, Л. Кривенко, М. Кукушкін, В. Лафітський, О. Міцкевич, Г. Мурашин, А. Мучник, Н. Оніщенко, О. Петришин, В. Петров, В. Погорілко, Ф. Рудич, Є. Супрунюк, Ю. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, В. Цветков, В. Четвернін, В. Шаповал та ін.) характерним є розгляд конституційного ладу як системи суспільних відносин, інститутів та норм з організації і функціонування громадянського суспільства і правової держави.

Друга група науковців (М. Баглай, Б. Габричидзе, В. Додонов, А. Каягін, К. Козлова, В. Кравченко, О. Кутафін, О. Кушніренко, О. Рум'янцев, Б. Страшун та ін.) пріоритетним в розумінні конституційного ладу та його співвідношенні з державним ладом вважає існування певних над-позитивних цінностей та регуляторів, присутність яких обумовлює наявність чи відсутність конституційного ладу в країні. Така інтерпретація відображає передусім аксіологічне розуміння конституційного та державного ладу.

З іншого боку, ототожнення конституційного та державного ладу також викликає зауваження. Адже на рівні конституції, окрім регулювання сфери державного – владних відносин, ще визначається правовий статус особистості, засади функціонування громадянського суспільства, економічної та духовної сфер. Поняття «конституційний лад» не збігається з поняттям «державний лад».

У цьому контексті необхідно враховувати дві важливі обставини: те, що засади формування та функціонування державних органів, а відтак, і їх взаємодію із суспільством неможливо повністю зафіксувати лише в Основному Законі (для цього потрібні органічні закони, що деталізують вимоги конституційних норм), а також те, що навіть на законодавчому рівні неможливо врегулювати всю існуючу різноманітність методів, способів та прийомів, які спонтанно складаються у процесі реального державно-правового та суспільного розвитку і є осередком існуючого державного режиму.

Конституційний лад набуває реального змісту лише за умови демократичного характеру конституції та реального дотримання конституційних положень, що забезпечує обмеженість держави, державної влади правом [23, с. 75]. Саме така обмеженість і створює оптимальні умови для функціонування громадянського суспільства, яке є невід'ємним атрибутом, передумовою конституційної держави.

Безперечно, що конституційний лад може бути юридично проголошений, а фактично не існуватиме, оскільки за короткий період його утворити неможливо. Слід погодитись із цим, тому що його формування – це дійсно тривалий процес, який залежить від багатьох чинників (рівня розвитку демократії, економічної, політичної, соціальної систем тощо).

Отже, конституційний лад опосередковує організацію і діяльність держави та суспільства в багатоманітності пануючих у ньому суспільних відносин, охоплює різні сторони його життя, зокрема організацію і функціонування економічної, політичної, соціальної та духовної сфер. Збалансований, гармонійний, цілісний, дієздатний та сталий конституційний лад розглядають як соціальну систему.

Таке розуміння конституційного ладу може дати ґрунтовне уявлення про його зміст (у широкому розумінні).

Наступний науковий підхід до розуміння сутності державного ладу полягає у його ототожненні деякими авторами із політичною системою суспільства.

Складовою частиною суспільного ладу кожної країни є її політична система. Процес становлення і розвитку державного ладу також неможливо відокремлювати від існуючої політичної системи.

Категорія «політична система суспільства» увійшла до наукового обігу порівняно недавно – на етапі розвитку суспільства, коли поряд із державними інституціями почали діяти політичні партії, громадські об'єднання, рухи.

Серед основних причин виникнення та широкого наукового використання цього терміна було прагнення дати цілісне уявлення про політику й політичне життя суспільства [81, с. 9, 10].

Відтоді можна виокремити два підходи до визначення поняття «політична система»: соціологічний і правовий. На сьогодні це поняття є одним із ключових у сучасній політології. Уперше його ввів у науковий обіг у 1953 р. американський політолог Д. Істон. У своїх працях «Політична система» (1953), «Концептуальна структура для політичного аналізу» (1965), «Системний аналіз політичного життя» (1965) Д. Істон розробляє концептуальну структуру теорії політичної системи як сукупності взаємодій [82]. Як вихідну модель для теоретичного аналізу політичного життя вчений використовував біологічні системи. Система підпадає під вплив середовища і сама активно впливає на нього з метою самозбереження і розвитку [83, с. 18–19, 153]. Згідно із класичним визначенням Д. Істона, політична система уособлює собою сукупність взаємовпливів, за допомогою яких відбувається авторитетний розподіл цінностей у суспільстві.

Використання системного підходу в політології було пов'язано з розробкою загальної теорії систем Л. Фон Берталанфі і розвитком системного аналізу суспільства американським соціологом Т. Парсонсом [84, с. 365]. На його думку, кожній суспільній системі (підсистемі) властиві чотири основні функції, що забезпечують збереження й виживання будь-якої системи. Такими функціями є: по-перше, адаптація, тобто специфічний різновид взаємодії соціальних суб'єктів із середовищем. Функцію адаптації в соціальній системі забезпечують політична та економічна підсистеми. Другою функцією соціальної системи є досягнення цілей. Цю функцію забезпечує політична підсистема, політика. Третя функція соціальної системи – інтеграція, тобто досягнення стану взаємозв'язку окремих диференційованих елементів, наявність упорядкованості, безконфліктності відносин між соціальними суб'єктами-індивідами, соціальними спільностями тощо. Функцію інтеграції забезпечують правові інститути, владні структури, норми права, звичаї. Четвертою функцією є підтримання системи, яка забезпечується мораллю тощо.

Соціологічну концепцію соціальної системи Т. Парсонса, ідеї системно-функціонального аналізу М. Леві та інших трансформували в політології Г. Алмонд, У. Мітчелл, К. Дойч, Д. Істон та інші вчені в концепцію політичної системи [85, с. 228].

В юридичній науці вітчизняні дослідження політичної системи українського суспільства почалися у 60-ті рр. ХХ ст. [86; 87]. Узагалі термін

«політична система» у наукових працях вітчизняних вчених до 70-х рр. ХХ ст. майже не використовувався. Замість нього вживалося поняття «політична організація суспільства» [88]. Лише із середини 70-х рр. розпочалося активне наукове опрацювання терміна «політична система», що викликало необхідність встановлення термінологічної чіткості, логічного обсягу, визначення співвідношення з іншими однопорядковими поняттями.

Політична система за радянських часів розглядалась, як правило, формально, символічно, як сукупність політичних організацій (через які народ здійснював свою політику), що являє собою здійснення ним політичної влади через ці організації по забезпеченню функціонування і розвитку суспільства. Так, політичну систему радянського суспільства відомі українські вчені І. Бутко і М. Корнієнко визначали як сукупність тих організацій, через які радянський народ здійснює управління всіма державними і суспільними справами. На думку цих авторів, політична система є організаційним механізмом (сукупністю організацій), через який народ управляє державними і суспільними справами (тобто здійснення народом політичної влади через ці організації) [89, с. 23].

Сучасна політична система суспільства – це складне утворення. Вона є уособленням упорядкованості в єдину цілісність не лише однопорядкових (що властиве простим системам), а й різнопорядкових елементів. Як свідчить аналіз, дослідники зосередили увагу не лише на державі, а й на аналізі інших політичних інституцій, на політичних процесах, що сприяли інтеграції і політичній стабілізації суспільства. Щодо сучасних концепцій політичної системи, то вони спираються переважно на синтез формального, системно-кібернетичного, нормативістського підходів Д. Істона та змістовного, особистісно-діяльнісного й політико-культурного підходів Г. Алмонда [90, с. 46–48].

За соціологічним підходом політична система, як правило, визнається як динамічний механізм, що перетворює імпульси, які йдуть від оточення і від самих політичних структур, у політичні рішення, що формують політичну поведінку та інші громадянські позиції [91, с. 7–8; 92; 31, с. 350; 93, с. 202–203].

У сучасних умовах у науковій літературі немає однозначного підходу до визначення поняття «політична система». Але варто зауважити, що сьогодні утвердилось загальне розуміння структури, елементів, функцій та інших вимірів політичної системи українського суспільства. При всіх нюансах серед науковців наявний певний консенсус щодо наукового осмислення цього явища. Умовно можна виділити два наукових підходи. Одні дослідники надто широко трактують політичну систему,

ототожнюючи її з політичним життям, а інші – надто звужують, зводячи до політичної організації суспільства.

Деякі науковці пропонують інший поділ. Так, М. Марченко вважає, що накопичення великого за обсягом і різноманітного за змістом матеріалу поставило питання про можливість умовного виокремлення трьох основних підходів: 1) політична організація є більш вузьким поняттям щодо політичної системи суспільства; 2) політична система суспільства є більш вузьким поняттям; 3) ці поняття ідентичні, рівнозначні [94, с. 149; 95; 96, с. 10]. Складові елементи політичної системи сучасного суспільства ще мають бути ґрунтовно досліджені в нинішніх реаліях з урахуванням історичного ракурсу виникнення і функціонування.

Інші дослідники вважають, що існують підстави для ототожнення державного ладу з політичною системою суспільства, де б остання тлумачилась в одному з двох контекстів:

1) як об'єднання політичних інститутів (вузьке розуміння) [97, с. 43–44; 98, с. 212; 99, с. 133–134]. Так, наприклад, А. Венгеров, М. Марченко, В. Хропанюк та інші ототожнюють політичну систему з політичною організацією суспільства [100, с. 190; 101, с. 243; 102, с. 46]. У контексті предметного поля нашого дослідження слід зазначити, що політична система є більш широким поняттям відносно політичної організації, яка є її інституціональною основою. До її складу, зазначає Д. Лук'янов, необхідно відносити тільки тих суб'єктів, які створюються заради політичної мети: державу, політичні партії, органи місцевого самоврядування тощо [96, с. 43]. Участь у політиці інших суб'єктів свідчить про політично нерозвинутий і неструктурований характер системи. Як зауважує Т. Кашаніна, соціальна спеціалізація є загальним законом розвитку людства. Чим вищий розвиток соціальної системи, тим більше в ньому розвинута спеціалізація всіх його складників [103, с. 95–103]. М. Марченко, А. Малишев визначають її як сукупність державних, партійних і громадських органів та організацій, що беруть участь у політичному житті країни [104, с. 215; 105, с. 4];

2) як більш широке поняття, ніж політична організація, сукупність суб'єктів та інститутів політики, політичних відносин, норм, свідомості та культури (широке розуміння) [106, с. 62–63; 107, с. 47; 97, с. 43–44; 108, с. 480–481; 100, с. 190; 101, с. 243; 102, с. 46; 104, с. 215; 81, с. 16–18; 109, с. 14–45; 110, с. 44; 111, с. 35]. У цьому контексті такі науковці, як: В. Богатирьов, А. Венгеров, А. Колодій, В. Копейчиков, С. Лисенков, М. Марченко, В. Погорілко, П. Рабінович, О. Скакун, В. Тацій, Ю. Тодика, В. Чиркін, та інші наголошують, що політична система суспільства в широкому

розумінні є сукупністю політичних інститутів, суб'єктів влади, відносин між ними; процесами, що протікають у системі і складаються у процесі реалізації влади [32, с. 11]. Політична система включає в себе організацію політичної влади, відносини між суспільством і державою.

Широкий підхід до визначення політичної системи є більш точним з огляду на те, що охоплює всі явища у сфері політики, які мають науковий інтерес для теорії держави і права. Актуальність такого підходу обґрунтовується також міждисциплінарним характером теорії політичної системи. Як зазначають Ю. Тихомиров, В. Чиркін, це поняття використовується різними науками: філософією, політологією, соціологією, що вивчають різні її сторони і не зводяться тільки до інститутів [112, с. 30–35].

Однак, як вказує Д. Лук'янов, інституційна складова системи – політична організація становлять для юристів і державознавців найбільший науковий інтерес та являють собою головний предмет дослідження [96, с. 11].

Відповідно можливим є формулювання різних визначень поняття політичної системи суспільства, кожне з яких має своє пізнавальне значення. О. Петришин також зауважує, що теорію держави і права, предмет якої становлять інституціональні елементи державно-правової організації суспільства, цікавить передусім вузьке поняття політичної системи, що з огляду на попереднє розуміння виокремлює її інституціональний аспект, і саме тому його можна назвати політичною організацією суспільства [113, с. 61]. Хоча автор також не заперечує існування і широкого підходу до визначення поняття «політична система».

З огляду на вищезазначене науковець визначає політичну систему суспільства (політичну організацію) як узяті разом і у взаємодії державу як інститут управління та інші політичні організації, що беруть участь у формуванні і здійсненні політичної влади [113, с. 61]. Таке визначення до складу політичної системи (з точки зору вузького підходу) не відносить організації, які повинні перебувати за межами безпосередніх відносин політичної влади (церква, профспілки тощо), оскільки вони перебувають на рівні відносин громадянського суспільства. В іншому випадку йдеться або про недостатню визначеність та структурованість існуючих політичних інтересів у суспільстві, або про одержавлення названих інститутів.

У контексті цього підходу О. Скакун також акцентує увагу на тому, що механізм функціонування державної влади, яка є базовим елементом політичної системи, її організаційної структури, а також державного ладу, становить складний комплекс спеціальних органів та установ, що

виконують як внутрішні, так і зовнішні функції управління справами суспільства [106, с. 62–63].

Подібний підхід утвердився і в сучасній українській політологічній думці [91, с. 8].

Вищенаведені визначення політичної системи повинні містити такі досягнення в науковому розумінні цього поняття: по-перше, структурування політичної системи – виділення трьох взаємодіючих підсистем: інституціональної, інформаційно-комунікативної та нормативно-регулятивної; по-друге, фактичне заперечення розуміння політичної системи лише як організаційного механізму (сукупності організацій), що об'єктивно відкриває шлях до визначення ролі народу в ній; по-третє, у визначенні має розкриватись хоча б частково зміст так званих суспільних і державних справ; по-четверте, поняття «управління суспільством» визнається тотожним поняттю «здійснення влади», тобто політичної влади. Узагалі розуміння політичної системи суспільства як сукупності державних і недержавних інститутів фетишизує державу як суб'єкта політичної системи, тим самим заперечуючи пріоритетну роль народу. Адже політична система, як правило, називається політичною системою суспільства, а не політичною системою держави.

Найбільш загальним є визначення політичної системи як форми політичної організації і політичної діяльності суспільства передбачених Конституцією і законами. Але таким формулюванням, не вичерпується визначення поняття «політична система», оскільки воно опосередковує собою лише його сутність (політична організація суспільства), практично залишаючи поза увагою його зміст і форму (форми).

Підсумовуючи вищезазначене, слід зауважити, що поняття «політична система» постає як теоретичний інструмент, який дозволяє виявляти й описувати системні якості різних політичних явищ. Як методологія політичного аналізу, системний підхід може бути використаний для різних рівнів і форм організації політичного життя суспільства. Змістом політичної системи є врахування взаємодії із зовнішнім середовищем; сутністю системного аналізу політичного життя є визначення способів підтримання рівноваги із середовищем, а призначенням політичної системи є нівелювання соціальних розбіжностей, переборювання політичних конфліктів і суперечностей.

Як свідчить проведений аналіз, політична система, що функціонує в умовах постійної зміни балансу сил та інтересів, має вирішувати проблему забезпечення суспільної динаміки в межах законності, підтримання порядку і політичної стабільності. Визначення категорії «політична система» дозволяє уявити політичний процес у певній цілісності

ті, акцентувати увагу як на структурній, організаційно-інституціональній, так і функціональній його сторонах.

Важливим надбанням України після проголошення її незалежності є становлення якісно нової політичної системи суспільства, яка характеризується формуванням Українського народу як політичної нації. Конституція 1996 р. як пріоритетного суб'єкта політичної системи вперше визнала Український народ, який за Основним Законом є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні.

На підставі комплексного аналізу різноманітних точок зору науковців можна констатувати, що змістом політичної системи як організації є її складові – організаційно-політичні інститути, а змістом політичної системи як політичної діяльності є її функції, тобто напрями і види діяльності політичної системи. За формою політична система є організацією політичної влади, тобто організацією із здійснення політичної влади.

У межах цієї роботи доцільною є наступна інтерпретація поняття «політична система суспільства». У вузькому розумінні політична система є сукупністю передбачених Конституцією і законами України політичних інститутів із здійснення політичної влади, тобто організацією політичної влади. У широкому розумінні політичною системою суспільства є сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних політичних інституцій, передбачених Конституцією і законами України, які здійснюють владу в суспільстві, регулюють політичні відносини, політичну діяльність, забезпечують стабільність і порядок відповідно до досягнутого рівня політичної культури.

Зв'язок цих категорій полягає в тому, що становлення державного ладу безпосередньо відбувається в умовах функціонування відповідної політичної системи, політичного режиму. Саме тому процес становлення державного ладу неможливо відокремлювати від існуючої політичної системи. Проте ця позиція щодо ототожнення державного ладу з політичною системою суспільства не буде предметом критики лише за умови, коли держава і політична система збігатимуться у реальному суспільному житті (що буває не так часто), іншими словами, тоді, коли єдиним і монопольним ініціатором, суб'єктом і водночас інструментом здійснення політики залишиться держава. Логічним наслідком процесу концентрації політичної системи в державі (одержавлення політичної системи) є поглинання державою суспільства, що властиве тоталітаризму, та поява особливого синтезу – «державосуспільства».

Слід виходити з того, що державна діяльність не тотожна суспільній діяльності ні за змістом, ні за сферою. Держава не може і не повинна



брати на себе в повному обсязі обов'язок щодо вирішення всіх завдань, що постають перед суспільством і його політичною системою в кожний конкретно-історичний момент, і, природно, у повному обсязі всіх функцій, що здійснюються суспільством і його політичною системою. Держава є одним із елементів (суб'єктів) політичної системи суспільства, а її функції – складовою частиною функціонування політичної системи і суспільства в цілому. Отже, необхідно відрізнити функції держави від функцій політичної системи суспільства і її складових частин.

Наступним важливим напрямом дослідження є розуміння того, що оскільки політична єдність передбачає суспільну організованість у формі суспільного ладу і державну відрегульованість у формі державного ладу, то співвідношення державного й суспільного ладу можна розглядати з точки зору соціології в аспекті державного управління [114, с. 54–57]. Держава, отримуючи самостійність, часто стає над суспільством, підкорюючи інтереси суспільства інтересам апарату державної влади, який має потужні засоби примусу. Держава здійснює вплив на суспільний лад своєю політикою, тобто організованою і цілеспрямованою діяльністю державних органів, установ і посадових осіб. При цьому з точки зору інституційного підходу головним соціальним призначенням держави є здійснення управління суспільством [115, с. 128]. Ця діяльність виходить із певним чином прийнятих суспільних потреб. Отже, форма суспільного ладу більшою мірою визначається державою. Іноді держава може використовуватись заради волонтаристського перетворення суспільного ладу, коли вплив здійснюється не тільки на форму, але і на сутність. Проте, як вважає німецький професор К. Хессе, сьогодні не існує передумов для дуалізму, протиставлення держави і суспільства. «Суспільне життя, – зазначає він, – неможливе без помірковано організуючого, відповідального його формування державою. Навпаки, демократична держава конститується в «суспільній» взаємодії. Також і суспільне життя знаходиться у взаємозв'язках з державним життям у процесі створення політичної єдності» [116, с. 43].

Державний лад, як і суспільний лад, є певним системоутворюючим явищем. Будь-яка система для свого існування повинна мати механізм управління, який розглядається в широкому розумінні як свідомий вплив на соціальну систему в цілому або її окремі елементи відповідно до належних їй закономірностей. З цих позицій соціальний зміст управління, його основне завдання трактується як досягнення відповідності суб'єктивної діяльності людей вимогам об'єктивних закономірностей, об'єктивних умов; вмиле використання цих умов для реалізації цілей

управління, для отримання оптимального результату [117, с. 193, 275, 276].

Така постановка питання розкриває природу управління як найбільш широкого явища. Тому виправданим є включення в нього всіх факторів, які забезпечують цілісність функціонування та розвиток суспільного ладу. Широкий соціологічний підхід до визначення управління суспільством, охоплюючи сутність управління будь-яким соціальним об'єктом (від суспільства в цілому до окремого колективу) і будь-якою сферою соціальних відносин (економічних, духовних та ін.), спирається на розуміння суспільства як складного соціального організму, розгалуженої системи суспільних відносин. Це означає, що державний і суспільний лад можна розглядати як складну динамічну систему, яка утворюється з багатьох підсистем – класів, соціальних верств та груп, націй, політичних партій, колективів та інших, кожна з яких, у свою чергу, є також складною системою. До того ж суспільний і державний лад можуть існувати тільки тоді, коли є наявна сформована структура цих систем і підсистем, тобто певний синтез необхідних елементів [16].

Важливо, однак, мати на увазі, що проблеми управління є у першу чергу політичними проблемами, оскільки серцевину соціального управління утворює багатогранна організуюча діяльність держави, що здійснюється через систему її органів. Іншими словами, аналіз механізму управління потребує вияву соціальної генези, соціального місця і соціальних функцій як усієї системи управління в цілому, так і окремих частин, елементів її структури. Наукове управління суспільством висуває завдання, для вирішення яких знання загальних законів і тенденцій розвитку є вже недостатнім. На перший план виходять дослідження, спрямовані на розкриття механізму дії загальних законів, функціонування кожного соціального елемента в межах суспільного ладу [74, с. 8].

Одним із недоліків наукових досліджень є те, що зміст закономірностей суспільного розвитку, у тому числі і у сфері управління, нерідко розкривається в занадто загальних, абстрактних положеннях. Іншими словами – недостатньо розкривається соціальний механізм дії цих законів. Не досить глибокий аналіз змісту соціальних законів розвитку заважає всебічному розкриттю механізму їх дії. Соціальним механізмом управління є процес, у ході якого нормативні приписи, встановлені правила поведінки, у тому числі й організаційні та правові, реалізуються в управлінській діяльності. Саме соціологічні дослідження допомагають не тільки виробити і прийняти ті чи інші рішення, але й вивчити механізми їх впливу на людей, їх сприйняття різними соціальними

ми верствами; дослідити, як ці рішення трансформуються в думках людей, відображаються в їх поведінці, впливають на розвиток соціальних відносин, подій; на відносини колективу, соціальних груп, особистостей [117, с. 193, 275, 276].

У контексті цього дослідження слід зауважити, що управлінський процес являє собою певну єдність соціальних і правових відносин, які, у свою чергу, є складовими суспільного і державного ладу [118; 119, с. 19]. Тому перед юридичною наукою постає завдання: по-перше, розкрити соціальну обумовленість правових норм, що регулюють управлінські процеси, виявити точність відображення в них вимог суспільного розвитку; а по-друге, дослідити й показати, яким чином вимоги правових і організаційних норм реалізуються у сфері управління, у діях, поведінці особистостей, колективів і організацій, тобто і суб'єкта, і об'єкта управління.

Саме таким шляхом забезпечується трансформація організаційних і правових положень у соціальні відносини, у практику перетворення правил, у результаті чого відбувається їх реалізація [68, с. 96; 69, с. 98]. У цьому полягає механізм правового регулювання управлінської діяльності. Підсумовуючи, можна зазначити, що соціально-правові дослідження мають на меті вивчення механізму дії правових та організаційних норм у сфері управління, дослідження всіх факторів, які забезпечують оптимальний режим функціонування державного ладу.

Специфіка державного управління як виду управління полягає в тому, що воно у своєму здійсненні спирається на владу – організовану силу суспільства, поширює свій вплив на суспільство, піддаючи управлінській дії його найважливіші явища, процеси та взаємозв'язки, діє системно, поєднуючи функціонування таких структур, як державний апарат управління і публічні прояви суспільства [31, с. 94–103].

У контексті аналізу змісту і сутності державного ладу державне управління важливо розуміти як цілеспрямований організаційний та регулюючий вплив держави на стан і розвиток суспільних процесів, свідомість, поведінку та діяльність людей з метою досягнення цілей та реалізації функцій держави шляхом запровадження державної політики, виробленої політичною системою та законодавчо закріпленої, через діяльність органів держави, наділених необхідною компетенцією.

В. Авер'янов у загальному вигляді визначає державне управління як певний вид діяльності органів держави, що має виконавчий та розпорядчий характер [120, с. 119–120]. Змістом державного управління в такому розумінні є організуючий вплив на суспільні відносини в еко-

номічній, соціально-культурній і адміністративно-політичній сферах шляхом застосування державно-владних повноважень.

Важливим для нашого дослідження є те, що державному управлінню властиві всі ознаки виконавчої влади, яка і є відображенням поділу державної влади на окремі гілки. Разом із тим державне управління здійснюється і за межами функціонування виконавчої влади – у внутрішньоорганізаційній діяльності органів інших гілок державної влади, на рівні державних підприємств, установ і організацій. Тому термін «державне управління» за змістом дещо ширший за поняття «виконавча влада», а з терміном «державний лад» співвідноситься як ціле та частина.

Як показує аналіз соціологічної літератури, слабким місцем концепцій у галузі управління є їх емпіризм та відсутність узагальнюючої теорії. Саме тому здійснюються спроби заповнити цей вакуум. Так, наприклад, американський професор А. Етціоні, намагаючись подолати «дихотомію матеріалізму й ідеалізму» у співвідношенні державного і суспільного ладу, висуває свою концепцію, яку він назвав «теорією соціетарної дії». Її призначення він вбачає в усуненні недоліків, притаманних соціології, – концентрування уваги на мікроаналізі та пов'язаному з цим нерозгалуженні мікро- і макросоціології. Вчений використовує поняття «складна організація», «сучасна організація», розуміючи під цим великий, складний соціальний агрегат, в якому взаємодіє багато соціальних груп [121, с. 394]. Групи можуть співпрацювати в одних галузях і конкурувати в інших. Таким чином, дослідник відхиляє основну тезу своїх опонентів, які вважають можливим побудувати функціонування суспільного та державного ладу лише на основі школи «людських стосунків».

На думку А. Етціоні, прихильники доктрини «людських стосунків» Ч. Барнард, Е. Мейо, Г. Саймон не змогли знайти рішення щодо розв'язання соціальних конфліктів. А. Етціоні вимагає розробки макросоціології, яка поставила б у центр уваги соціальні системи у цілому, їх компоненти і комбінації, що змінюються. Головною рухомою силою суспільства вчений вважає успішне прагнення одного або декількох колективів або всього суспільства мобілізувати нові внутрішні і зовнішні (природні) джерела енергії [121, с. 394]. Відносини між соціальними групами, на його погляд, полягають у поєднанні конфлікту та співробітництва. Теорія «соціетарної дії», у свою чергу, розглядає присутність конфлікту як нормальний, відповідний розвитку суспільства стан, і цей конфлікт зводиться до протиріч між групою та особистістю [84, с. 365].

Іншою теорією цього спрямування є концепція Г. Дарендорфа. Він намагається критикувати функціональну теорію Т. Парсонса за нерелевантність ідеї «рівноваги» соціальної системи, якою є й державний лад. Важливу ознаку цієї системи – загальну згоду з приводу цінностей суспільства – Г. Дарендорф проголошує фантастичною. Однак у цілому його концепція спрямована на покращення «функціоналізму» за допомогою деяких модифікацій. Він вводить поняття конфліктної моделі суспільства [122, с. 180]. Таким чином, в один ряд ставляться фактори і причини: економічні і психологічні, основні і додаткові, необхідні і достатні тощо.

Наукове опрацювання зазначених проблем пропонується також пов'язувати з розумінням того, що, видаючи закони, встановлюючи те чи інше правило поведінки, треба передбачати, яким чином людина реагуватиме на нього. При розробці нового правила або закону потрібно робити формулювання, що пов'язуються з адаптаційними якостями людини. Тому деякі автори вважають за доцільне враховувати здатність державного ладу відтворювати в людях ту чи іншу психологію, виробляти позитивні суб'єктивні фактори, емоції. Саме тому, на думку Ю. Тихомирова, державний лад країни повинен формувати в особистості такі риси, як: 1) почуття відповідальності; 2) творча сміливість; 3) прагнення до правдивої інформації тощо [123]. Характер державного ладу дозволяє науково і свідомо відтворювати ціннісні риси людського характеру.

Крім психологічних та соціальних факторів, деякі соціологи виділяють фактор моральних цінностей, який бере активну участь у формуванні принципів і основ державного ладу. Наприклад, американський професор У. Бенніс вважає, що ці моральні цінності акцентують увагу на доступності, чесності у відносинах між суб'єктами; на співробітництві; на спільних діях; на колективних діях тощо. У. Бенніс стверджував, що в суспільстві все менше стає бюрократичних структур і все більше «відкритих» систем і гнучких структур [124, с. 71]. Фактор моральних цінностей знайшов своє відображення і нормативне закріплення в новому Законі України «Про захист суспільної моралі» [125].

В юридичній літературі фрагментарно розглянута роль політичної і правової свідомості у регулюванні суспільних відносин, що пов'язані з функціонуванням суспільного і державного ладу [126]. Свідомість впливає на функціонування державного і суспільного ладу опосередковано. Безпосередній вплив пов'язаний зі структурними формами діяльності як засобами взаємозв'язків між державним і суспільним ладом. По-перше, це безпосередня участь громадян у вирішенні сус-

пільних і державних справ; по-друге, це представництво (шляхом виборів або делегування повноважень) як найдемократичніший інструмент; і по-третє, здійснення державного управління державним апаратом, праця в якому для державних службовців є основною професією [127; 128]. Діяльність з управління також складна система, на здійснення якої впливає цілий ряд факторів – об'єктивних і суб'єктивних, ідеологічних і правових, соціально-психологічних та ін.

Проаналізований підхід лише дозволяє розкрити вплив характеру державного ладу на свідомість людей, але не відображає його змісту та сутності. Він не опосередковує собою суть, тип, форми, функції держави та механізм їх здійснення [129].

Прагнення до термінологічної чіткості вимагає дослідити в контексті нашого дослідження взаємозв'язок державного ладу, типу та форми держави.

Визначення державного ладу як опосередкованої єдності типу та форми держави, очевидно, є правомірним тільки за умови чіткого окреслення сутності та співвідношення типу і форми держави, а також якщо у запропонованій дефініції присутні як статичний (організаційна будова), так і динамічний (еволюційний) компоненти.

Філософські категорії «зміст» і «форма» проявляють свої ознаки в усіх явищах, у тому числі і формі держави. Необхідність і доцільність вивчення державно-правових явищ з філософської точки зору визнається, але не завжди в достатній мірі використовується. Обґрунтування понять історичного типу і форми держави в юридичній науці повинно будуватися на відповідних філософських категоріях.

У радянській юридичній науці під історичним типом держави розуміли єдність суттєвих ознак всіх держав однієї суспільно-економічної формації, що виражають спільність їх економічної основи, класового змісту й основних принципів організації та діяльності [3, с. 21]. Характеризуючи історичні типи держави, А. Денисов називає їх основними типами [130, с. 8–9]. Це не зовсім логічно та обґрунтовано, тому що такий підхід передбачав би й існування інших, неосновних типів держави. Таке розмежування суперечило й керівному принципу марксистської теорії. Як зазначив В. Тененбаум, категорія «тип держави» – це єдність загального й особливого, тобто суті держави та її історичних модифікацій, єдність логічного та історичного, статичного й динамічного [131, с. 35–36].

Визначення того періоду базувалися на положеннях класового підходу, теорії суспільно-економічної формації, що обмежувало зміст

досліджуваної категорії. Абсолютизація і в деякій мірі канонізація формаційного підходу, яка мала місце в радянській науковій літературі, не могли не призвести до певного спрощення і схематизму в розумінні еволюції державного ладу. Ряд питань і проблем державного ладу залишилися відкритими чи отримували однобічне, неглибоке пояснення.

Історичним типом держави є особливий стан державності, що має специфічні закони виникнення, розвитку і переходу до більш високої сходинки. У межах такого підходу В. Петров стверджував наступне: конкретно-історичні умови, що властиві розвитку держави в окремих країнах, призводять до різноманіття форм, в яких проявляється дія загальних для конкретного типу держави законів [3, с. 22].

Інші підходи до визначення типів держави вважалися буржуазними, формальними, такими, що не містять об'єктивного критерію. Серед таких підходів можна назвати наступні. Наприклад, Г. Кельзен висунув теорію двох типів сучасної держави (демократію і автократію) [132, с. 284]. Автор зазначив, що це ідеальні типи, які в тій чи іншій мірі охоплюють все багатоманіття конкретних політичних форм. Американський професор П. Макайвер також поділяв державу на два типи: антидемократичні та демократичні. Розмежування між ними, на його думку, – в ступені обмеження державною владою волі народу [133, с. 17–42].

Аналіз свідчить, що в сучасній юридичній науковій та навчальній літературі поняття «тип держави» трактується не завжди однозначно. Однак загальним для більшості визначень типу держави є наступне: це наукова категорія, загальна характеристика держав, що реально існують на конкретному історичному етапі; це категорія, що створюється не абстрактно, а складається із сукупності найбільш важливих, загальних для всіх цих держав ознак і рис. Тип держави, обумовлений державним ладом, являє собою систему суттєвих рис, що притаманні всім державам, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин, і які виражають соціальну сутність, зміст, а також соціальне призначення держави [134, с. 71; 106, с. 51–52; 135, с. 188; 136, с. 198; 137, с. 55; 97, с. 34–36; 99, с. 262].

На думку С. Лисенкова, поняття «тип держави» абстрагується від конкретних історичних, географічних умов і властивостей, включає тільки найзагальніші риси держав, закономірності їх виникнення, розвитку і відмирання [138, с. 53–54]. М. Цвік, О. Скакун підтримують цю позицію і вважають, що типом держави є сукупність держав, які мають

схожі загальні риси, що проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку, ґрунтуванні на однакових економічних (виробничих) відносинах, на однаковому поєднанні загальносоціального і вузькогрупового (класового) аспектів їх сутності, аналогічному рівні культурно-духовного розвитку [139, с. 42; 106, с. 51]. Прихильники іншого аспекту розуміння історичного типу держави надають наступні визначення. Так, А. Вишневський стверджує, що під історичним типом держави слід розуміти сукупність найбільш суттєвих ознак, рис, що характеризують державу певної суспільно-економічної формації чи етапу розвитку людської цивілізації [140, с. 67–68]. Таке визначення має за основу формаційний підхід унаслідок того, що в його основу покладено категорію суспільно-економічної формації. П. Рабінович також визначає історичний тип держави як систему суттєвих рис, притаманних усім державам, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин, і які виражають соціально змістовну (зокрема, класову) сутність і соціальне призначення держави [141, с. 39].

У процесі визначення типу держави за основу необхідно брати не формально-юридичні, а перш за все сутнісні та змістовні ознаки і риси.

Для розуміння типу держави Р. Мухаєв пропонує досліджувати такі елементи: структура інститутів влади та способи їх формування; режими взаємодії влад; належність державної влади певним класам, спільнотам, індивіду; характер влади; принципи організації та функціонування державної влади; призначення державної влади; роль держави в житті суспільства [136, с. 198].

Наведені аргументи дозволяють авторам розглядати тип держави як відповідну системну структуру, яка складається з характеристики державної влади; аналізу цілей, завдань, функцій та механізму держави; дослідження форми держави; висвітлення проблем правової системи в державі; розкриття сутності держави [99, с. 264].

Вивчення такої наукової категорії, як історичний тип держави, дозволяє зробити суттєві висновки й узагальнення. По-перше, ця категорія є теоретичною базою для виділення загальних суттєвих ознак держави. По-друге, вона дає можливість зрозуміти внутрішню логіку історичного процесу розвитку державності взагалі.

Наукова категорія історичного типу держави є основою для правильного розуміння об'єктивного закону переходу від одного типу держави до іншого в процесі її розвитку. Тип держави – це певна стадія історичного процесу, ланка єдиного ланцюга розвитку державності. Держави, що належать до одного історичного типу, характеризуються



спільністю основних принципів організації та діяльності. Традиційним є виділення формаційного та цивілізаційного підходів до типології держав.

Отже, поняття «тип держави» багатоваріантне. Воно будується на наукових доктринах, які дозволяють виділити найбільш загальні якості і риси. Саме це поняття дає можливість більш повно розкрити сутність державного ладу, особливості виникнення та еволюції держави, побачити в цілому історичний прогрес у розвитку державно-організованого суспільства. Типи держав розрізняються здебільшого або на підставі їх залежності від типів суспільств (існують схеми «ідеальних», або «чистих», та «хронологічних» типів), або від типів політичного режиму чи політичної системи взагалі (друга позиція, на відміну від першої, відбиває не прямий, а опосередкований зв'язок між державою і суспільством). У сучасних умовах пропонується відмовитися від використання другої із зазначених позицій, оскільки врахування політичних феноменів є недостатнім для осмислення державності. Визначаючи тип держави через тип суспільства, доцільно залишати поза увагою класифікацію «ідеальних» типів держав унаслідок того, що вона враховує лише статичний аспект державного ладу, і використовувати хронологічну типологію як таку, що відтворює систему послідовних стадій, які проходить держава у своєму розвитку. Тоді в такому контексті, в широкому розумінні державний лад постає як опосередкована єдність типу та форми держави, де визначальною характеристикою є форма держави.

Поняття форми є завершальним у синтезі будь-якого явища, у тому числі і держави. У ньому містяться і сутність держави, і зміст, і механізм, і функції, і в той же час щось особливе, притаманне тільки формі. Це особливе пов'язане з тим, що форма виступає як зовнішня оболонка явища і як закон, принцип його внутрішнього устрою. Не внутрішній устрій, який є змістом явища, а тільки принцип устрою відноситься до форми.

Проблема форми держави в контексті предметного поля цього дослідження має як теоретичне, так і практичне значення, тому що від організації і здійснення державної влади, взаємодії між її суб'єктами залежить ефективність функціонування державного ладу, стабільність, стан законності і правопорядку в державі. Державний лад зумовлюється формою держави.

В. Копейчиков зазначає, що категорія «форма держави» є одним із найважливіших і ємних понять державознавства. Вона має констатува-

ти сукупність певного кола загальних ознак і взаємозв'язків, що характеризують державу як суспільний феномен [111, с. 77].

Форму держави, як правило, визначають як такий устрій (будову) держави, в якому виявляються її провідні характеристики та який забезпечує в комплексі, в системі організацію державної влади, методи, прийоми і способи її здійснення, а також територіальну організацію суспільства [142, с. 104–105; 111, с. 90–92; 106, с. 73].

Можна стверджувати, що наукові поняття змісту і форми держави, які обґрунтовуються в правовій науці, – це юридичний аспект, чи юридичний спосіб вираження загальнофілософського значення цих категорій. Під юридичним аспектом змісту і форми держави, на думку В. Петрова, розуміється не стільки втілення цих категорій у законах, у праві, скільки констатація юридичних якостей зазначених явищ і формулювання їх у відповідних категоріях правової науки [3, с. 37–38].

Форма явища пов'язана як з його сутністю, так і з його змістом. Сутність як більш прихована, стійка і постійно притаманна явищу якість має внутрішній прояв у змісті і зовнішній прояв у формі явища. Зв'язок сутності і форми не є прямим і безпосереднім, він має опосередковану ланкою зміст.

Наука виходить із того, що форма є способом існування держави як такої, відображенням змісту її діяльності, що сама по собі форма є змістовною [142, с. 105].

Форма визначається змістом, вона формує зміст. Зміст завжди має певну форму. Сутність предмета проявляє себе як у змісті, так і у формі й визначає характер зв'язку між ними. Відносно змісту форма є зовнішньою оболонкою. Однак існує зв'язок форми не тільки із змістом, але також і із сутністю держави. Форма має суттєве значення для змісту держави, вона сприяє максимальному його розвитку.

Дослідити державу з точки зору її форми – це вивчити її побудову, основні складові, внутрішню структуру, основні методи встановлення і здійснення державної влади [143, с. 279]. Відомий російський юрист Г. Шершеневич вважав, що питання про форму держави – це питання про те «хто є органом влади, чи, інакше, хто ті особи, чия воля підкоряє собі усіх осіб, які живуть в межах даної території» [144, с. 292]. У свою чергу М. Коркунов стверджував, що кожна нова епоха висувала свої вимоги до поняття і класифікації форм держави. Він критикував думку про те, що форми держави визначаються кількістю правлячих осіб. Правовий статус органів вищої влади і громадянина в державі М. Коркунов, а також Л. Дюги, Г. Еллінек вважали головним

критерієм для розуміння державних форм [145, с. 34–103; 146, с. 537–560; 147, с. 492].

У загальній теорії держави і права не існує єдиного підходу до визначення поняття та змісту (складових елементів) форми держави. Воно містить сукупність певного кола загальних ознак і взаємозв'язків, що характеризують державу як суспільний феномен. На думку А. Денисова та О. Лашина, форму держави можна розглядати у вузькому і широкому значенні. У вузькому розумінні – це лише форма правління, а у широкому – сукупність форм правління і державного устрою [130, с. 18–19; 148, с. 342].

Такі науковці, як В. Чиркін, П. Недбайло, А. Корольов, В. Тененбаум, та інші досліджували два підходи до загального поняття форми держави. Перший – визначення її як сукупності трьох елементів: форми правління, форми державного устрою, політичного режиму, другий – визначення форми держави як структури, організації влади і управління, організації органів держави [149; 150; 151; 131, с. 164–165].

У контексті проведеного аналізу варто зазначити, що найбільш поширеним підходом є визначення трьохелементної структури форми держави (форма правління, форма державного устрою та форма державного режиму) [152, с. 51]. Хоча В. Чиркін висловлює думку про існування четвертого елементу – політичної динаміки [110, с. 106–111]. У цьому питанні слід навести позицію С. Кіреєвої, яку підтримують й інші дослідники [96, с. 23], про те, що це поняття є не додатковим елементом форми держави, а швидше властивістю, яка притаманна кожному елементу і виражає його здатність до змін, модернізації, розвитку [153, с. 9].

В. Тененбаум пропонує досліджувати внутрішню і зовнішню сторони форми держави: внутрішня – принцип устрою держави, зовнішня – лінія розмежування і поєднання держави з недержавою, тобто населенням, нацією тощо [131, с. 165–166]. Д. Керимов також виділив внутрішню і зовнішню форму держави. Внутрішня – це політичний режим, а зовнішня – сукупність форми правління і державного устрою [154, с. 133].

У свою чергу М. Абдулаєв, С. Комаров стверджують, що державу, як і будь-який інший об'єкт, важливо досліджувати як функціональну (динамічну) та організаційну (статичну) систему, тому формою держави у динамічному аспекті вважається політичний режим, а в статичному – форма державного правління й устрою. Автори також підтримують традиційний підхід щодо розуміння форми держави як організації по-

літичної влади у державі, взятої в єдності трьох елементів [155, с. 67]. До того ж політичний режим, на їх думку, реалізується лише у певній формі правління і державного устрою, без яких він не існує [156, с. 4]. Прихильниками трьохелементної структури форми держави є більшість науковців. Так, наприклад, С. Лисенков, О. Скакун, С. Олейников, Н. Пархоменко визначають форму держави як порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади, її зовнішній вираз в суспільстві і методи здійснення, які виражають її сутність [138, с. 79; 106, с. 73; 157, с. 85–86; 158, с. 124–125].

В юридичній літературі існують й інші думки щодо змісту поняття «форма держави». Але, очевидно, що ці думки не мають широкої підтримки у дослідників. Слід зазначити, що поняття форми держави як певної структури не означає механічної, довільної сукупності елементів, що її утворюють.

Форма держави відображає єдність, взаємообумовленість об'єднаних в ній елементів, у результаті чого виникає нова якість, яка не властива жодному з цих окремо взятих елементів.

Проведений аналіз дозволяє зробити наступний висновок. Як у теорії держави та права, так і конституційному праві рідко надається загальне поняття форми держави. Частіше вона досліджується у зв'язку з елементами, що є її складовими, чи відповідно до сутності, змісту чи типу держави. З усіх цих питань в юридичній науці існує чимало розбіжностей. Найбільш усталеним у вітчизняній і зарубіжній науці є уявлення про форму держави як єдність трьох її складових: форми правління, форми державного устрою і форми державного (політичного) режиму. Це обумовлено тим, що аналіз зазначених елементів показує тісний взаємозв'язок певної форми держави з організацією і функціонуванням державного механізму тієї чи іншої країни.

Категорія «форма держави» відбиває єдність, універсальність модельного уявлення про різноманітні прояви загальнополітичної, структурної, територіальної сторін діяльності держави, про юридичну визначеність усіх аспектів організації і здійснення державної влади.

У принципі, таке визначення сутності форми держави особливих заперечень не викликає. Адже наведений підхід охоплює три основні характеристики самої держави як особливої структурної, політичної й територіальної організації суспільства. Зв'язок категорій «державний лад» і «форма держави» крім часткового збігу предмета логічного обґрунтування, яким виступає держава, пояснюється закладеною в них

одноманітністю підходів до дослідження. Виводячи ці категорії, наука концентрує увагу на організаційних аспектах прояву і здійснення державної влади.

Усі елементи форми держави взаємопов'язані між собою.

Важливим елементом форми держави для нашого дослідження є державний режим. У науковій літературі поняття «режим» трактується неоднозначно. Німецький юрист К. Левенштейн пов'язував це поняття з чисельністю партій, французький політолог К. Бюрдо – з існуванням або відсутністю урядової опозиції, французький правознавець Е. Хамауї – з конституційними взаємовідносинами органів держави, американський політолог Д. Істон розумів режим як стиль правління і сукупність процедур та врегулювань, інший американський учений К. Бекстер – як систему (форму) правління, аргентинський автор Н. Ботана – як функціональний процес концентрації і перерозподілу влади [24, с. 185–186]. Є погляди, що пов'язують це поняття зі ступенем централізації державного апарату, з наявністю політичних свобод, з практикою виборів, із сукупністю ролей, за допомогою яких здійснюється влада й управління. У буденному слововживанні, у періодичних виданнях під режимом нерідко розуміється весь державний лад. Іншими словами, поняття режиму (а в наведених вище положеннях зазвичай ототожнюються політичний і державний його види) продовжує залишатися предметом тривалої полеміки в науковій літературі.

І. Самощенко, Б. Стародубський, В. Каленський та деякі інші автори вважають, що правовий аналіз державного режиму та процесів його еволюції має реальний сенс у випадку розгляду цих процесів саме у контексті існуючого державного ладу.

Часто поняття «державний режим» ототожнюють із поняттям «політичний режим», що є помилковим [96, с. 28]. Політичний режим визначають як «сукупність методів, способів і засобів політичного владарювання, що утворюють певні умови життєдіяльності особи і суспільства» [153, с. 10–11]. Виходячи зі змісту визначення поняття «політичний режим», можна зауважити, що його зміст більш широкий, ніж зміст поняття «державний режим», він охоплює не лише засоби і методи діяльності державних органів, а й характеризує соціальну базу держави, діяльність недержавних об'єднань, форми й методи здійснення політичної влади в суспільстві. П. Рабінович акцентує увагу на тому, що кожна держава, як і будь-яке інше суспільне утворення, має бути певним чином організована, побудована, сформована, тому здійснення нею влади має відбуватися певними

методами, способами [141, с. 48]. Державний режим як елемент форми держави охоплює тільки форми і методи здійснення державної влади. У цьому контексті В. Чиркін вказує, що розрізняючи політичний і державний режими, їх не можна протиставляти з огляду на те, що у звичайній ситуації політичний режим має той самий характер, що й державний, оскільки діяльність держави становить серцевину політичного режиму [159, с. 195].

Слід погодитися, що якісною характеристикою державного ладу є конкретний набір системоутворюючих елементів, який, у свою чергу, виступає в ролі особливої функціональної підсистеми державного ладу. С. Линецький також вважає, що підсистемою, яка дає змогу усвідомлювати якісні особливості існуючого державного ладу, є державний режим. Питання про роль явищ державного режиму в структурі державного ладу є майже недослідженим. Механізм впливу еволюції державного режиму на структуру державного ладу країни діє насамперед на рівні його окремих елементів [160, с. 21–22]. С. Линецький також зауважує, що з метою розуміння місця окремих елементів державного режиму та його ролі в цілому в структурі державного ладу України необхідно насамперед здійснити аналіз того, які елементи набули найбільшої динаміки протягом їхнього розвитку в межах чітко локалізованого проміжку часу, а які залишилися малорухомими впродовж цієї еволюції, а також з'ясувати, під впливом яких чинників відбулися зрушення, що мали і мають принципове значення для еволюції державного режиму України [160, с. 22].

Звичайно, характерною рисою державного ладу як такого є наявність у його структурі елементів, відсутніх у структурі державного режиму. У свою чергу, елементи державного ладу і державного режиму взаємодіють між собою. Ця взаємодія має неоднакову спрямованість. Іншими словами, окремі структурні компоненти державного режиму можуть не тільки стимулювати ті чи інші процеси розвитку державного ладу, а й навіть перешкоджати їх прискоренню, гальмувати їх, а в окремих випадках справляти одночасно і той, і інший вплив внаслідок різної спрямованості результатів взаємодії між окремими елементами державного ладу і державного режиму.

Наступним елементом «форми держави» є «державний устрій». Складність, багатогранність і багатосторонність поняття держави призвели до того, що більшість науковців-правників не відокремлювала поняття державного ладу і державного устрою й ототожнювала їх,

розуміючи зміст цих понять як сукупність характерних рис організації і функціонування конкретної держави.

Поняття державного ладу є більш ширшим, ніж поняття державного устрою, останнє включається у зміст поняття «державний лад». С. Телешун зауважує, що державний лад – це будівництво держави, а державний устрій – одна з форм цього будівництва. За своєю суттю державний устрій автор визначає як поняття, що охоплює все коло питань щодо державного ладу в організаційному відношенні і виявляється в політичних, економічних, соціальних основах та принципах організації держави, правового статусу громадян цієї держави, територіального устрою держави й системи державних органів [13, с. 105]. Ця особлива система водночас наділена певними характерними особливостями свого функціонування, у процесі якого здійснюється синтез новацій і традицій взаємодії органів державної влади і їх посадових осіб з приводу здійснення державної влади в різних сферах суспільного життя, що охороняються правом [161].

Вищезазначене дає підстави говорити, що форма держави у вузькому розумінні відображає наявність у визначенні державного ладу статичного елементу. Відбиттям динамічного елементу має бути визначення типу держави та державного режиму.

Системне уявлення про категорію «державний лад» свідчить про можливість виокремити її головний системоутворюючий елемент, а також органічно взаємопов'язані з ним частини системи, зрозуміти зміст цього взаємозв'язку, що характеризується внутрішньою цілісністю й автономністю функціонування елементів, які складають відносно стабільне формування. Доцільно досліджувати державний лад у єдності організаційного та функціонального компонентів.

Концептуальне узагальнення та аналіз дозволили зробити такі висновки.

1. Загальним поняттям, що об'єднує суть, зміст і форму держави, є поняття державного ладу. Це сукупність суспільно-політичних відносин, що виражають найбільш принципові якості, взаємозв'язки і взаємодію у механізмі організації і функціонування держави. Державний лад відображає: 1) відносини між державою, суспільством і особистістю; 2) методи здійснення народовладдя і методи здійснення державної влади; 3) форму правління держави; 4) форму державного устрою; 5) економічну, політичну й ідеологічну основи держави; 6) роль права і закону в організації і функціонуванні держави.

2. Суспільний лад є організацією і діяльністю суспільства: історично конкретною системою суспільних відносин, обумовленою особливостями суспільної свідомості, традиціями взаємодії людей у різних сферах життя (політичній, економічній, соціальній, ідеологічній та ін.), визначеними цілями, завданнями та іншими критеріями розвитку суспільства, яка відображає баланс соціальних інтересів. Поняття «державний лад» і «суспільний лад» є певною мірою близькими, але не тотожними. Якщо брати за основу виникнення понять «конституційний», «державний» та «суспільний лад», то саме поняття «конституційний лад» є відносно умовним.

3. Конституційним ладом є інституційна система суспільних відносин з організації і функціонування громадянського суспільства та правової держави. Конституційний лад характеризує організацію суспільства та держави у багатоманітності існуючих у ньому суспільних відносин; є системою конституційно-правових відносин, зумовлених рівнем розвитку суспільства, держави і права. Конституційний лад є поєднанням правової теорії, законодавства і практики, які поділяються на практику конституційного процесу, практику реалізації, гарантування та охорони правових норм, принципів, що забезпечують існування цілісної системи соціальних, економічних, політичних і культурних відносин та інститутів.

4. Зв'язок категорій «державний лад» та «політична система» полягає в тому, що становлення державного ладу безпосередньо відбувається в умовах функціонування відповідної політичної системи, політичного режиму. Саме тому процес становлення державного ладу неможливо відривати від існуючої політичної системи. Якщо держава є важливим елементом політичної системи, то державний лад у широкому розумінні включає як державу, так і значну частину політичної системи, економічних, культурних відносин, а також елементи громадянського суспільства, що впливають на державу і політичну систему в цілому.

5. Поняття «тип держави» є багатоваріантним і складним. Воно дає можливість більш повно розкрити сутність державного ладу, особливості виникнення та еволюції держави, побачити в цілому історичний прогрес у розвитку державно-організованого суспільства; дозволяє зрозуміти внутрішню логіку історичного розвитку державності.

6. Зв'язок категорій «державний лад» і «форма держави» крім часткового збігу предмета логічного обґрунтування, яким виступає держава, пояснюється закладеною в них одноманітністю підходів до досліджен-



ня. Такі елементи форми держави, як форма державного правління і форма державного устрою, відбивають наявність у визначенні державного ладу статичного елементу, а відображенням динамічного елементу є державний режим.

У широкому розумінні державний лад постає як опосередкована єдність типу та форми держави, де визначальною характеристикою є форма держави. Елементом форми держави, який дає змогу усвідомлювати якісні особливості існуючого державного ладу, є державний режим. Правовий аналіз державного режиму та процесів його еволюції має реальний сенс у випадку розгляду цих процесів саме у контексті існуючого державного ладу.

7. Висвітлення та аналіз теоретичних підходів до змісту поняття «державний лад» у системному взаємозв'язку з іншими суміжними категоріями дає підстави сформулювати наступне його визначення. *Державний лад України* – це нормативно впорядкована (унормована) система суспільних відносин, гарантованих Конституцією та законами України, з організації і діяльності держави та її основних інституцій, детермінованих синтезом історичних умов, закономірностей, традицій, новацій і тенденцій сучасного демократичного розвитку.

Розуміння дефініції «державний лад» надає можливість правникам більш плідно використовувати це поняття для його практичного застосування при розробці й удосконаленні чинного законодавства України, пошуку шляхів удосконалення державності та поглибленні демократичних засад розвитку суспільства.

8. Особливостями сучасного державного ладу України є такі:

а) державний лад України перебуває у стадії становлення, має перехідний і змішаний характер. Україна відійшла від статусу суб'єкта федерації СРСР; від статусу держави, в якій керівництво органами державної влади та іншими інститутами здійснювала тривалий час партія; від статусу, за якого Українській державі (колишній союзній республіці) не підпорядковувалася більшість державних підприємств, установ і організацій (з числа союзних); від статусу держави, в якій порушувались права людини і громадянина, в якій не існувало ряду органів державної влади або вони мали наддержавний (союзний) характер; від статусу держави, в якій більшість органів мали формальний, символічний характер і яка фактично була відсторонена від зовнішньої політики, роль та значення якої припинувались, – до держави в сучасному розумінні цього слова. Але прийняті останніми роками концептуальні рішення з питань політичного та соціально-економічного роз-

витку України не забезпечили всебічного обґрунтування назрілих суспільних перетворень. Усе це пояснюється тим, що в сучасному державному ладі України не сформовано дієвих механізмів реагування та не існує комплексних ефективних взаємозв'язків між окремими його елементами. Позитивним є той факт, що Українська держава у формуванні засад державного ладу робить акцент на його соціальній спрямованості;

б) на сучасному етапі розвиток України спрямований на утвердження дійсно суверенної, незалежної держави, повноправного і рівноправного суб'єкта світового співтовариства; до держави, яка не визнає у своїй країні іншої влади над собою, окрім влади свого народу; до держави, яка служить народу та вважає утвердження й забезпечення прав і свобод людини своїм основним обов'язком. За роки незалежності в Українській державі відбулися істотні зрушення майже у всіх сферах – політичній, економічній, соціальній, культурній тощо;

в) сучасний державний лад України має у своїй основі реалізацію української ідеї – створення незалежної, суверенної, соборної, демократичної, правової, соціальної, розвинутої держави;

г) відповідно до Конституції, держава, яка виникла на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Держава формує політичну українську націю – Український народ, дбає про розвиток етнічної української нації та інших етносів;

г) Україна з моменту проголошення своєї незалежності виступає важливим міжнародним чинником, який впливає на інші держави й міжнародні організації і зазнає відповідно значного впливу з їх боку. Тому розбудова Української держави, утвердження її державного ладу зазнає постійного впливу цих факторів як щодо державних структур, так і щодо їх функцій і завдань.

Вищенаведене дає підстави стверджувати, що демократичний характер якісно нового перехідного та змішаного за змістом державного ладу базується на утвердженні України як європейської держави, якій притаманні такі риси, як суверенність, демократичність, соціальна та правова спрямованість її функціонування.

## **1.2. Основні етапи становлення та розвитку сучасного державного ладу України**

Проблема історичного становлення й розвитку державного ладу в Україні є однією з актуальних проблем сучасного державотворення. Процес становлення державного ладу в Україні на демократичних засадах безпосередньо пов'язаний із втіленням у практику цінностей конституціоналізму, врахуванням у державотворчому процесі вітчизняного і зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання суспільних відносин. Саме в такому аспекті проблеми державотворення потребують все більш ґрунтовного розгляду у вітчизняній юридичній науці. Разом із тим багато питань державного ладу, у тому числі в аспекті конституціоналізму, взагалі не аналізувалися. Наприклад, актуальним є питання впливу Конституції України на формування демократичного державного ладу, враховуючи те, що Основний Закон має особливу соціальну цінність у національній правовій системі. Конституція суттєво впливає на весь спектр економічних, політичних і соціальних відносин, регулює основи організації і функціонування державного механізму, політичних партій, професійних спілок, створює правові передумови для новелізації державного ладу України в напрямку його демократизації, гуманізації, орієнтації на забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Без урахування історичних здобутків дослідження проблем державного ладу є неповним, незавершеним.

Історія становлення державного ладу України має не тільки науково-дослідницьке значення, але й прикладне.

Ті чи інші проблеми формування української державності досліджено в роботах таких науковців, як: Т. Андрусак, О. Аркуша, В. Бабкін, Т. Бандарук, О. Бандурка, Ю. Барабаш, Ю. Битяк, В. Буцевицький, В. Возний, А. Георгіца, В. Гончаренко, І. Гошуляк, М. Грох, В. Журавський, В. Кампо, В. Кіселичник, В. Колісник, О. Копиленко, І. Кресіна, О. Кухарчук, В. Литвин, А. Міносян, О. Мироненко, І. Музика, М. Онішук, В. Опришко, М. Орзіх, Є. Перегуда, О. Петришин, В. Погорілко, В. Речицький, П. Рудик, А. Селіванов, В. Смолій, С. Стеблій, В. Степанков, Б. Ступарик, М. Тараненко, В. Тацій, Ю. Тодика, О. Турій, Ф. Турченко, О. Фрицький, Ю. Фрицький, М. Цвік, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Л. Юзьков, О. Ярмиш та ін. [162–170; 8].

Як будь-який багатоаспектний складний феномен, усі державно-правові явища сучасності підпорядковуються загальній закономірнос-

ті, згідно з якою в їх змісті так чи інакше акумулюється попередній досвід державо- і правотворення. Не є винятком у цьому плані і державний лад сучасної України.

Історичний екскурс передбачає дотримання певних наукових принципів вивчення суспільних процесів. Такі принципи є установками, які визначають ставлення автора до історичних фактів, джерел, методів вивчення та отримання з цього конкретних висновків. Як зазначає О. Ярмиш, принципи, які відповідають реальному історичному процесу, дозволяють отримати наукові, такі, що відповідають історичній істині, результати пізнання [171, с. 8]. Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних явищ, фактів та подій з точки зору того, як вони виникли, які основні етапи у своєму розвитку подолали, і, враховуючи весь історичний процес, з'ясувати, чим це явище стало [172, с. 544].

Принцип історизму також передбачає розгляд державного ладу у зв'язку з іншими явищами з метою визначення його місця в системі інших інститутів та суспільних відносин. Цей принцип потребує, щоб державний лад розглядався у зв'язку з конкретним досвідом історії, у світлі подальших подій. Узагалі, якщо історизм підняти на рівень наукового мислення, він стає важливим інструментом пізнання.

Таким чином, принцип історизму вимагає того, щоб історія державного ладу не виглядала як випадковий набір подій і фактів. Фактичний історичний матеріал необхідний як основа для подальших загальних наукових висновків, що базуються на всій сукупності конкретних подій, а не суб'єктивно підібраних, окремих, випадкових фактах та прикладах. З огляду на це ще одним принципом, використаним у ході дослідження, є принцип об'єктивності, який вимагає розглядати історію державного ладу як об'єктивний процес, спираючись лише на реальні факти в їх істинному змісті, не викривляючи їх.

Отже, державний лад необхідно розглядати в його багатогранності і суперечливості, вивчати всі факти в їх сукупності – позитивні та негативні, незалежно від суб'єктивного ставлення до них.

Відомо, що до історичних методів належать хронологічний та метод періодизації. Використання хронологічного методу дозволяє викласти історичний матеріал у хронологічній послідовності, а метод періодизації дає можливість виявити зміни якісних особливостей державного ладу і встановити моменти цих змін.

Класична теорія суспільної еволюції виходить з того, що історичний розвиток відбувається на основі поступових змін аж до докорінних, якісних перетворень. І хоча наука визнавала факт об'єктивного харак-

теру соціально-політичного розвитку, єдиної думки щодо критеріїв так і не склалося. Передбачалося, що розвиток державного ладу буде пов'язуватися з цілісними суспільними комплексами у вигляді плавної і безперервної зміни економічних, політичних та духовних інститутів, які характеризуються рядом кількісних показників. На жаль, дійсність далеко не збігається з ідеалом. Сучасні неоеволюціоністські концепції більше не вважають принцип еволюції універсальним і визнають існування одвічних цінностей та соціально-політичних інституцій, які в певних межах не піддаються упорядкуванню. З цієї точки зору державний лад України не є суто еволюціоністичним. Основною характеристикою еволюційних процесів є незворотність, яка значно відрізняє ці зміни від циклічних, що безперервно змінюють напрями свого розвитку аж до протилежних. Це дає змогу врахувати і передбачити не тільки коротко-, середньо-, а й довгострокові коливання, що спричиняють радикальні перетворення та системні кризи, які можуть накладатися одна на одну та резонувати.

Тому розвиток державного ладу України треба розглядати у вигляді щонайменше двох важливих складових – еволюційних (незворотних) та циклічних (зворотних) процесів.

Таким чином, з еволюційної точки зору дослідження розвитку державного ладу може проводитися за двома основними напрямками: ситуаційним, який дає можливість дійти висновків щодо тактичних перетворень; стратегічним (процесуальним), який дає змогу виявити глобальні тенденції перетворень у системі державної влади.

Україна має тривалу історію державного будівництва, і це знайшло своє відображення у преамбулі Конституції України. Вона набуває розвитку в протоконституційній думці, право- і державотворчій практиці Київської Русі, Галицько-Волинського та інших князівств, втілюється в договорах Русі з Візантією, Руській Правді, церковних статутах, рядах, рішеннях снемів та боярських рад, проповідях, посланнях, повчаннях, літописах священнослужителів і світських діячів. Далі цей етап характеризується поступовим уповільненням вітчизняного передконституційного мислення, занепадом багатьох державно-правових інституцій на українських землях, що, однак, не виключає розвитку національної політико-правової думки і в XV–XVI ст. Йдеться, зокрема, про надання багатьом українським містам магдебурзького права, утворення воєводств, розвиток «шляхетської демократії», станових прав і привілеїв, поступове підвищення ролі законності, суду, зміцнення прав власності і власника, започаткування основ козацького суспільного ладу з еле-

ментами розподілу влади, республіканізму, народоправства, соборності, шанування природного і божественного права тощо. Такими були твори Ю. Дрогобича, П. Русина, С. Оріховського, І. Вишенського, Х. Фіلالета та ін., численні статті, привілеї, артикули цього періоду, Судебник Казимира 1468 р., «козацька конституція» Стефана Баторія 1579 р., Литовські статuti XVI ст., які, маючи своїм джерелом Руську Правду, пережили і польсько-литовську, і гетьманську, і навіть післягетьманську добу [173, с. 53].

Вважається, що витoki українського конституціоналізму починаються з 1710 р. Через затвердження договору між гетьманом Пилипом Орликом і запорожцями була прийнята перша Українська Конституція, у якій закладено основні засади державного ладу: витoki ідеї розподілу влади, незалежність і самостійність Генерального Суду, виборність усіх посадових осіб.

В історії українського конституціоналізму існували інші демократичні конституційні проекти: Георгія Андрузського (1850 р.), Михайла Драгоманова (1884 р.), які містили основні засади державного ладу. Групою членів Української народної партії у 1905 р. було розроблено проект Конституції, що виходив з принципу повної самостійності України. Своє розуміння конституційних перетворень Михайло Грушевський вбачав у створенні національно-територіальних самоврядних областей. Передконституційними актами Центральної Ради були Універсали [174, с. 374–376]. 13 жовтня 1918 р. була прийнята Конституція у Західноукраїнській Народній Республіці. В її приписах закріплювалися демократичні засади формування парламенту, запровадження поста Президента. У радянський період були прийняті Конституція УСРР (10–14 березня 1919 р.); Конституція УСРР (15 травня 1929 р.); Конституція УРСР (30 січня 1937 р.); Конституція УРСР (20 квітня 1978 р.), які також певним чином вплинули на розвиток конституційного процесу та формування державного ладу України.

Становлення й розвиток сучасного державного ладу України відбувалися поступово і характеризувалися прийняттям основоположних конституційних актів, які встановлювали його засади: Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [175], Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., схваленого всенародним голосуванням 1 грудня 1991 р. [176], Конституційного Договору між Верховною Радою України і Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції

України» від 8 червня 1995 р. [177], чинної Конституції України від 28 червня 1996 р. [49] і Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. [178]. Відповідно доцільно розрізняти такі **основні етапи становлення і розвитку сучасного державного ладу України**:

1) *перший етап – 1990–1995 рр.* – етап проголошення незалежності України (прийняття Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України) і внесення відповідних змін до чинної на той час Конституції України 1978 р., обумовлених зміною державного ладу України;

2) *другий етап – 1995–1996 рр.* – етап розбудови державного ладу України, закріплений Конституційним Договором між Верховною Радою України і Президентом України;

3) *третій етап – 1996–2004 рр.* – етап становлення й розвитку державного ладу, передбаченого чинною Конституцією України, яка закріпила якісно новий державний лад;

4) *четвертий етап – 2004 р. – донині* – етап внесення змін до чинної Конституції України та їх реалізації, які обумовлюють трансформацію окремих інститутів існуючого державного ладу України.

*Перший етап* історичного розвитку сучасного державного ладу (1990–1995 рр.) був започаткований розпадом колишнього СРСР та становленням України як незалежної, самостійної, суверенної держави. Історія сучасного державного ладу починається з 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

Необхідність проведення конституційної реформи в Україні була викликана відповідними економічними, політичними та іншими чинниками. До 28 червня 1996 р. в Україні діяла Конституція УРСР 1978 р., у якій не закріплювалося багатьох демократичних принципів конституціоналізму. Передумовою формування нового державного ладу і Конституції, яка закріплювала б його основи, стало прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України (Україна ще входила до складу СРСР) [179, с. 15]. Декларація проголошувала суверенітет як верховенство, самостійність, повноту та неподільність влади Республіки в межах її території і незалежність та рівноправність у зовнішніх зносинах. Це був перший крок до нового етапу в розвитку державного ладу України. На основі Декларації було прийнято Закон УРСР «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 р. [180]. Отже, Декларація не тільки констату-

вала та юридично закріплювала ті суспільні відносини, що вже реально склалися на той час у суспільно-політичному житті країни, але й містила принципи і настанови щодо конституційного формування майбутнього державного ладу України.

Зокрема, цей документ регламентував на законодавчому рівні нову назву держави – Україна; започаткував нові для нашого суспільного і державного ладу інститути: Президент України, місцеве самоврядування; регламентував принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову; визнав народ єдиним джерелом державної влади в Україні.

Але положення Декларації не могли бути повністю реалізованими у зв'язку з продовженням дії на території України радянського законодавства, існування подвійного громадянства, загрози укладення оновленого союзного договору та ін.

Особливість Декларації про державний суверенітет України полягає в наступному: по-перше, вона була прийнята Верховною Радою УРСР тоді, коли Україна перебувала ще у складі СРСР; по-друге, невизначеним було питання нормативності цього документа. Зокрема, деякі вчені вважають, що це був тільки політичний документ [181, с. 92–93], інші – політичний і правовий акт [182, с. 36–37]. У будь-якому випадку, не маючи силу закону, Декларація відіграла важливу роль в утвердженні реального суверенітету України, розбудові її державного ладу. Декларація містила програмні положення щодо намірів України.

Значення Декларації про державний суверенітет України 1990 р. для формування державного ладу полягає в такому:

1) вона стала документом, яким визначені принципи відносин України з іншими, на той час радянськими, республіками, які будувалися на основі договорів, укладалися на засадах рівноправності, невтручання у внутрішні справи, взаємовигоди;

2) вона стала основою для Конституції та чинного законодавства України, у яких на нормативному рівні були визначені концептуальні засади розбудови нового типу державного ладу України. Саме Декларація стала передумовою становлення та розвитку демократичного державного ладу України. Тому вся подальша законодавча діяльність була спрямована на поглиблення демократизації державного ладу в Україні.

Основними актами, які були прийняті в цей період, стали закони: «Про зміни і доповнення до Конституції УРСР», «Про Президента Української РСР» від 5 липня 1991 р. [183], «Про вибори Президента Української РСР» від 9 жовтня 1991 р. [184], «Про всеукраїнський



і місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р. [185]. Виходячи з положень Декларації, парламент, обраний у 1990 р. на засадах альтернативних виборів 24 жовтня 1990 р., затвердив склад першої Конституційної комісії, до якої увійшли 59 народних депутатів України і спеціалістів у галузі права, соціології, економіки. Верховна Рада доручила Президії внести на розгляд сесії у грудні 1990 р. Концепцію нової Конституції України. Проект Концепції було підготовлено і послідовно розглянуто на другому (4 грудня 1990 р.), третьому (14 лютого 1991 р.), четвертому (29 березня 1991 р.), п'ятому (3 червня 1991 р.) засіданнях комісії. Узагалі роботу комісії можна умовно поділити на два відрізки: період активної праці (до жовтня 1993 р.) і період формального існування (до 10 листопада 1994 р.). У середині першого періоду чітко виокремлюються ще кілька етапів, пов'язаних з такими резонансними подіями, як референдум СРСР 17 березня 1991 р., проголошення Акта незалежності України 24 серпня 1991 р., Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., Всенародне обговорення першого варіанта Конституції (15 липня – 1 грудня 1992 р.) і поява другого її варіанта 26 жовтня 1993 р. Для нашого дослідження особливий інтерес мають положення розділу V Концепції нової Конституції України – «Державний лад». У розділі, зокрема, зазначалось, що народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Виходячи з цього організація державного ладу мала здійснюватися відповідно до таких засад: 1) розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову; чіткого визначення функцій цих влад та компетенції відповідних органів; 2) створення юридичних механізмів їх взаємоконтролю та взаємодії; 3) розмежування компетенції між центральною владою й місцевими радами та іншими органами самоврядування на основі верховенства Конституції та законів Республіки.

Відцентровані тенденції в Радянському Союзі все більше активізувалися. Уже у жовтні 1990 р. II з'їзд Руху проголосив, що віднині організації Руху виступатимуть не за перебудову, а за повний демонтаж існуючої тоталітарної системи, у зв'язку з чим з назви «Народний Рух України за перебудову» були зняті останні слова. Головною метою Руху проголошувалася побудова ненасильницьким шляхом незалежної демократичної Української держави. Яким саме повинен бути ненасильницький шлях побудови незалежної України не було визначено [13, с. 180].

Після перевороту ДКНС 19 серпня 1991 р. єдиною можливістю збереження демократії на території України було проголошення її остаточної незалежності.

Демократична трансформація політичних, соціально-економічних, юридичних, ідеологічних та інших суспільних відносин в українському суспільстві, становлення демократичного державного ладу в Україні активно розпочалися з 24 серпня 1991 р. прийняттям на позачерговій сесії Верховної Ради України Акта проголошення незалежності України [176].

Після схвалення Акта проголошення незалежності України на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. (відповідно до Постанови Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. № 1427-ХІІ [186]) він набрав чинності і з'явилося нове державне утворення, яке змінило всю геополітичну карту Європи [187, с. 99–100].

Акт проголошення незалежності України став початком кардинальних змін у системі державної влади.

Після розпаду Радянського Союзу та зміни суспільно-політичної системи перед молодого державою відразу постало складне завдання пошуку оптимальної системи організації влади у принципово нових історико-політичних умовах [188, с. 118].

Декларація про державний суверенітет України та Акт проголошення незалежності України, хоча і значною мірою втратили свою юридичну значущість, продовжують відігравати регулятивну роль у суспільстві. Як зазначає В. Селіванов, більшість їхніх положень відіграють функцію своєрідного політико-правового запобіжника від соціального регресу. Підтверджуючи цю думку, В. Шаповал вважає, що Декларація разом із Актом визначають вихідні головні напрями правового і державного розвитку України, спрямовуючи в такий спосіб конституційний процес [189, с. 25].

З моменту проголошення незалежності на території України скасувалися закони СРСР і були чинними тільки закони України.

26 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Указ про тимчасове припинення діяльності КПУ як гаранта існування СРСР. Однак тільки скасування однопартійної системи не могло стати ґрунтом для швидкого виходу України з тієї кризи, у якій вона опинилася.

Ще далі в цьому напрямі пішов Закон «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р., який визнавав дію Основного Закону УРСР 1978 р. до прийняття нової Конституції України, перетворював Верховну Раду УРСР на Верховну Раду України, встановлював кордони, надавав право громадянства всім особам, що постійно мешкали на території України, за станом на 24 серпня 1991 р.

Україна відійшла від свого колишнього статусу – суб'єкта федерації СРСР, від статусу держави (фактично напівдержави, квазідержави), у якій керівництво органами державної влади та іншими інститутами здійснювала тривалий час партія; від статусу, за якого Українській державі (колишній союзній республіці) не підпорядковувалася більшість державних підприємств, установ і організацій (з числа союзних); від статусу держави, у якій порушувались права людини і громадянина, у якій навіть не існувало ряду органів державної влади або вони мали наддержавний (союзний) характер; від статусу держави, у якій більшість органів мали формальний, символічний характер і яка фактично була усунута від зовнішньої політики, роль та значення якої всіяко принижувались, – до держави у власному сучасному розумінні цього слова.

Після проведення Всеукраїнського референдуму та виборів Президента України виникла нагальна потреба в корінній зміні існуючої системи державної влади, її організаційних структур і створенні нової моделі державного ладу. Йде пошук у напрямі організації влади по горизонталі, виконавчій вертикалі та визначення її територіального аспекту.

Головним стало те, що чіткої програми подальшої розбудови державного ладу України в умовах незалежності не було [190]. Відсутність єдиної чіткої концепції державотворення, розпорошеність думок щодо змісту і темпів реформування державного та суспільного ладу – саме ці чинники стали причиною затягування кризового періоду. Факторами, що призвели до такої ситуації, А. Павловський вважає ще й невраховання свого історичного досвіду, а також досвіду розвитку держав світу, нерішучу політику в розв'язанні найболючіших питань державного будівництва [191, с. 165].

Керівництво України підтримувало курс на економічну співпрацю з колишніми радянськими республіками, але категорично виступало проти створення наддержавних структур, які б загрожували суверенітету нашої країни. Україна вважала СНД міжнародним механізмом, який мав існувати на основі двосторонніх взаємовигідних відносин між країнами – членами цього союзу. Уряд України дотримувався політики, яка повинна була забезпечити реалізацію національних інтересів республіки [192, с. 75].

Отже, перед Україною постало завдання розбудови власного державного ладу і конституювання його основ. Цей період характеризується внесенням відповідних змін до чинної на той час Конституції

УРСР 1978 р. Започаткований процес державотворення торкався принципів питань суспільного і державного ладу, зокрема незалежності й демократичності Української держави, скасування однопартійної системи, зміни економічного курсу, політичної системи, організації державної влади, меж компетенції законодавчої влади (Верховної Ради України), Кабінету Міністрів України, повноважень Президента України, Верховного Суду України, єдиного громадянства, системи і структури відносин власності, можливості делегувати (у виняткових випадках) Кабінету Міністрів України на визначений термін повноваження видавати декрети, що мають силу закону [193; 194; 195].

На основі Акта проголошення незалежності Верховна Рада України прийняла ряд законів. Зокрема, закони: «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р., «Про створення служби національної безпеки» від 20 вересня 1991 р., «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р., Декларацію прав національностей від 1 листопада 1991 р., «Про прикордонні війська України» від 4 листопада 1991 р., «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р., «Про національну гвардію України» від 4 листопада 1991 р., «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р., «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р., «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р., «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р., «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 19 червня 1992 р., «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. та ін.

Укладачі проекту Концепції і проекту нової Конституції зіткнулися із великими складнощами методологічного порядку, оскільки була необхідною нова ідеологія конституційної державності, правового статусу людини і громадянина, здійснення державної влади й місцевого самоврядування. Складнощі були обумовлені і тим, що Конституція УРСР 1978 р. не була Конституцією суверенної держави, оскільки Україна тільки формально визнавалася такою, а фактично була суб'єктом федерації, на який поширювалися загальносоюзні закони.

До того ж Конституція УРСР 1978 р. не відповідала політико-правовим реаліям України за такими параметрами: а) держава не була зорієнтована на реальне забезпечення прав і свобод громадян, на принцип верховенства права; б) держава і державна влада не підпорядковувалися принципу народовладдя внаслідок формально проголошених у Конституції вільних виборів; в) були відсутні розподіл влади та важелі стримувань і противаг між гілками державної влади. Тому в Концепції було відображено прагнення Конституційної комісії вирішити мето-

дологічні проблеми (визнання України суверенною державою, визнання людини найвищою соціальною цінністю, Конституція повинна стати стабільним юридичним документом, безпосередньо чинним правом).

Та все ж, незважаючи на гостру політичну боротьбу, 19 червня 1991 р. Верховна Рада схвалила Концепцію нової Конституції України, що стало визначною віхою в конституційному становленні держави. Відповідно до положень Концепції Конституція України мала ґрунтуватися на Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р., на ідеалі правової держави, на соціалістичному виборі народу. Найвищою соціальною цінністю в Україні стає людина, її права і свободи, формується громадянське суспільство, засноване на принципах соціальної справедливості і пріоритеті особи над державою. Конституція повинна була стати стабільним (жорстким за внесенням змін) юридичним документом з нормами прямої дії. Формою державного правління проголошувалася президентська республіка; державного устрою – унітаризм; основою державного та суспільного ладу – економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність, самоврядування. Щодо Союзу суверенних держав, то Україна залишила за собою право самостійно вирішувати це питання відповідно до волі народу. Уперше заявлялося про намір створити Конституційний Суд з широкими повноваженнями, запровадження поста віце-президента України, затвердження Конституції всенародним референдумом.

У Концепцію неодноразово вносилися зміни на рівні загальних принципів, конкретних положень внаслідок трансформації політичної ситуації, поглядів на державний устрій, рішень Верховної Ради з тих чи інших питань. Разом із тим багато положень Концепції було реалізовано у проектах, у тому числі Конституції України 1996 р.

Концепція нової Конституції України стала основою для розробки Конституційною комісією першого проекту Конституції України 1992 р., який складався з Преамбули, 10 розділів, 21 глави, 258 статей. Одразу після розробки проект Конституції 1992 р., згідно з Постановою Верховної Ради України від 1 липня 1992 р., було винесено на всенародне обговорення, яке тривало з 1 липня по 1 грудня 1992 р.

Після публічного обговорення до проекту Конституції були внесені відповідні зміни. У новому варіанті він складався з Преамбули, 13 розділів, 21 глави і 232 статей. Зокрема, у розділі I «Загальні положення конституційного ладу» зазначалося, що єдиним джерелом влади є народ, закріплювалися форми здійснення влади (наприклад, пряме народовладдя), принцип верховенства закону та ін. У розділі «Пряме

народовладдя» закріплювалися загальні принципи референдумів (без видової диференціації) та виборів (без конкретизації виду виборчої системи). Законодавчій, виконавчій і судовій владі були присвячені V–VIII розділи проекту. Позитивною рисою цих розділів, зазначено в юридичній літературі, було те, що свого законодавчого закріплення отримали принцип розподілу влади та форма правління (парламентсько-президентська) [181, с. 109–110]. Проте місце і роль прокуратури в системі державних органів не були визначені і помилково були віднесені до судової влади.

Проект Конституції України 1992 р., незважаючи на недоліки, дослідники вважають демократичним за змістом, але обмеженим порівняно з багатогранністю сучасних конституційних цінностей у сучасних конституціях демократичних зарубіжних країн. У результаті остаточного доопрацювання проекту Конституції її новий варіант містив у собі: Преамбулу, 12 розділів, 22 глави, 211 статей. Але залишилися невирішеними такі питання: у розділі «Загальні положення конституційного ладу» містилися суперечності щодо визначення форм здійснення влади народом, у розділі VIII-Б – належність прокуратури до судової влади та ін.

У 1993 р. різко загострилася економічна ситуація та політичне протистояння, що призвело до самоліквідації Конституційної комісії [196, с. 13]. Але положення проекту Конституції 1992 р. були враховані в новому проекті Основного Закону, підготовленому робочою групою, яку очолював Л. Юзьков (Голова Конституційного Суду України), і поданому до Верховної Ради України 26 жовтня 1993 р. Структурно він складався з 12 розділів і 211 статей. Новацією цього проекту стало визначення України в розділі I «Загальні засади конституційного ладу» демократичною, правовою, соціальною державою, яка за формою правління визнавалася республікою. Крім того, декларувалися обов'язки держави перед людиною і суспільством, що також стало значним кроком вперед. До того ж у розділі IV «Пряме народовладдя» було визначено сутність народовладдя, форми його реалізації та надано право законодавчої ініціативи Українському народу. Розділи V, VI і VII закріплювали статус Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України. Окремим розділом – VIII – визначався статус цих органів, який поділявся на глави «Правосуддя» та «Прокуратура».

Далі цей етап характеризується протистоянням законодавчої та виконавчої гілок влади, яке призвело до призупинення конституційного процесу, й офіційною датою його відновлення можна вважати 10 листопада 1994 р., коли була прийнята Постанова Верховної Ради України

«Про склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної Комісії)» [197]. Крім Конституційної Комісії було створено робочу групу та Погоджувальну комісію з метою розробки Конституційного Договору між Верховною Радою і Президентом України. Протягом кінця 1994 р. – початку 1995 р. жоден з двох конституційних законопроектів Верховною Радою України прийнято не було.

Як зазначає О. Мироненко, нові надії на конструктивність національного конституційного процесу були пов'язані зі створенням 10 листопада 1994 р. Конституційної комісії, відповідно до Постанови новообраної Верховної Ради України від 20 вересня 1994 р. «Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України». До її складу входили: 15 народних депутатів України; 15 осіб, призначених Президентом України; Голова Конституційного Суду України; по два представники від Верховного Суду України, Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України; один представник від Автономної Республіки Крим; секретар комісії та два його співголови Л. Кучма та О. Мороз. До роботи секцій Комісії були залучені кращі науковці-експерти з Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Академії правових наук України, Української юридичної академії (м. Харків), Київського університету ім. Тараса Шевченка, Українського інституту міжнародних відносин та інших науково-дослідних установ і закладів освіти. Для оптимізації роботи були створені секції загальних засад конституційного устрою; прав, свобод і обов'язків людини і громадянина; проблем громадянського суспільства і держави; проблем законодавчої, виконавчої і судової влади, територіального устрою і територіальної організації влади [173, с. 50].

Але, як зауважив В. Погорілко, на відміну від організаційної структури попередньої Конституційної комісії, не було створено робочої групи, що з часом виявилось невиправданим, оскільки робота секцій здійснювалася без належної координації і вчені залучались до роботи секцій комісії лише як експерти [198, с. 382].

За період з грудня 1994 р. до червня 1995 р. вченими та політиками було підготовлено ряд альтернативних проектів Конституції. Вони були розроблені Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Українською академією внутрішніх справ, фракцією комуністів у Верховній Раді України, Всеукраїнським товариством «Прометей», Християнсько-демократичною партією, Конгресом націоналістів України тощо. У цей період проводилися спеціальні заходи. Так, Українська

правнича фундація спільно з Консультативно-дорадчою радою при Верховній Раді України провела міжнародний симпозіум «Новий проект Конституції України» [199].

Академія правових наук України запропонувала конструктивний підхід щодо вирішення конституційної кризи, яка поглиблювалася на фоні політичних, економічних і соціальних негараздів. Правознавці АПрН України пропонували поетапний конституційний процес. На першому етапі передбачалося прийняття ключових конституційних законів про основи конституційного ладу, про владу, Декларації прав людини і громадянина, Тимчасового Основного Закону, а на другому етапі – підготувати проект Конституції України з урахуванням положень конституційних законів, прийнятих на першому етапі конституційного процесу. Такий шлях прийняття Конституції давав змогу оперативно вирішити кризу, що виникла у взаємовідносинах між гілками влади [198, с. 383].

Основні розмежування позицій суб'єктів конституційного процесу були пов'язані з неоднозначністю підходів до конституційного закріплення державного і суспільного ладу України, а також повноважень вищих органів державної влади. Робота над альтернативними конституційними проектами та вищезазначені пропозиції мали сприяти інтенсифікації та результативності конституційного процесу, але Конституційна комісія не скористалася цими напрацюваннями, тому апробація на практиці майбутніх конституційних положень не відбулась.

18 травня 1995 р. парламент прийняв Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Згідно з цим Законом Президент мав стати одноосібним главою уряду, склад якого формував би самостійно без узгоджень і затверджень Верховною Радою. Але до конституціоналізації та впровадження в політичну практику цих норм справа не дійшла. Оскільки для введення в дію вищезазначеного Закону, прийнятого простою більшістю голосів, виявилася потрібною кваліфікована більшість голосів, тобто дві третини [200, с. 406–407]. У таких умовах залишався тільки один варіант мирного розв'язання конфлікту: підписання Конституційної угоди між Верховною Радою України і Президентом України.

Отже, перший етап формування державного ладу України О. Бандурка та Ю. Древаль характеризують як кризовий [201, с. 533–534]. Зокрема, криза виявилася у сукупності таких негативних тенденцій: 1) неналежне опрацювання моделей влади; 2) відсутність дієвого механізму функціонування органів державної влади; 3) відсутність консоліда-



ції політичних сил, слабкість політичного структурування; 4) невизначеність у сфері розподілу повноважень між органами державного управління й органами місцевого самоврядування; 5) несформованість політичної культури нового типу та ін.

Але безперечно, що доленосною подією державного життя України першого етапу розвитку сучасного державного ладу стала легітимізація її незалежності.

Виходячи з вищезазначеного, політична ситуація, що склалася в Україні у 1995 р., характеризувалася як кризова. Її змістом було протистояння двох гілок влади: законодавчої і виконавчої. До того ж за Конституцією УРСР 1978 р. не передбачалося посади Президента, не було визначено його повноважень. Відбулася невідповідність Основного Закону реальним суспільним відносинам [202, с. 243]. Запобігти загостренню конфлікту сприяла Конституційна угода, прийняття якої стало початком другого етапу становлення державного ладу України (1994–1995 рр.). Як зазначила Н. Пархоменко, Конституційний Договір мав на меті уникнення неузгодженостей між чинними нормами Конституції України і нормами Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування» та введення його в систему правових актів, які визначають конституційний лад України [203].

Необхідність укладення Конституційного Договору, на думку С. Головатого, зумовлювалася неможливістю здійснення реформ в Україні без організації розподілу влади. Цілком зрозуміло, стверджував автор, що в умовах, коли чинна Конституція 1978 р. не повністю відповідала нагальним потребам реформування державного і соціально-економічного життя, новому законодавству України, а ухвалення нової Конституції затягувалося через цілий ряд об'єктивних та суб'єктивних чинників, виникла потреба звернутись до варіанта «малої Конституції», яка врегулювала б принаймні владні відносини, визначила б механізм взаємодії Президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради, а також територіальну організацію влади [204, с. 39].

8 червня 1995 р. був підписаний Конституційний Договір між Верховною Радою України і Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», який прискорив конституційний процес в Україні та сприяв продовженню роботи над новою Конституцією.

Підписання Конституційного Договору започаткувало новий, *другий етап* в еволюції сучасного державного ладу України. Ця конституційна

угода між Верховною Радою України та Президентом України закріпила нову конструкцію влади, яку за формою В. Шаповал визначає як президентську республіку [205, с. 58], а О. Скакун як президентсько-парламентську республіку [206, с. 9].

У Конституційному Договорі, зокрема, закріплювалось, що Україна є демократичною, соціальною, правовою державою; в Україні діє принцип верховенства права (ст. 1); вся повнота влади в Україні належить народу, який є єдиним джерелом влади (ст. 2); державна влада будується на принципі її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 3). Усі органи державної влади здійснюють свої повноваження, виходячи з пріоритету прав і свобод людини та громадянина. Забезпечення цих прав і свобод, охорона життя, честі й гідності є обов'язком держави; суспільне життя в Україні базується на принципах політичного, економічного та ідеологічного багатоманіття. Ці та інші концептуально важливі ідеї конституціоналізму знайшли відображення в першому розділі «Загальні положення» Конституції України 1996 р. [27, с. 97].

В юридичній літературі обговорюються питання про конституційність та місце Конституційного Договору в системі джерел права. Феномен правової природи цього документа викликає в науці неоднозначні оцінки. Так, М. Козюбра зауважував, що не всі розглядають конституційні угоди як джерела права, що такі угоди не скасовують законодавчих актів, прийнятих парламентом, і це є важливим моментом. Постає питання про співвідношення чинної Конституції та Конституційного Договору. Якщо це лише договірний процес, який має консультативне значення, то тут немає запитань, зазначив М. Козюбра. Якщо йдеться про нормативний договір, який містить правові норми й принципи, а це справді так, то виникає питання: на якій юридичній підставі має ініціюватися цей Договір. Є посилання на законодавчу ініціативу, однак це зовсім інший правовий інститут, не той інститут, який ініціює нормативний договір. Вирішувати кардинальні проблеми державотворчого процесу за допомогою Конституційного Договору М. Козюбра вважає справою щонайменше сумнівною [207]. А. Заєць також зауважує, що Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» мав набути статусу конституційного, однак він дістав підтримку лише простої більшості голосів народних депутатів і навіть не міг бути введений у дію через суперечність Конституції. За цих умов, зазначає А. Заєць, співіснування його з Конституцією в ранзі як звичайного, так і конституційного закону створило б загрозу руйнування правової системи України. Далі автор спирається на висновок Венеці-

анської комісії Ради Європи, у якому зазначається, що Конституційний Договір є тимчасовим рішенням, базується на політичній угоді і не є рішенням, відповідним до конституційної ієрархії джерел права, передбаченої Конституцією 1978 р., хоча «це розв'язання відповідає принципу законності», і стверджує, що Конституційний Договір є «частково легальним». Проте усі наведені ним аргументи свідчать на користь відсутності легальності цього акта [208].

О. Ющик, у свою чергу, стверджує, що Конституційний Договір є новою формою конституційного процесу, конституційним законом, альтернативним чинній Конституції, таким, що виходить за конституційні межі. Тому, на його думку, закономірним результатом цього етапу стали неможливість внесення змін до Конституції в законний спосіб та укладення антиконституційного акта – Конституційного Договору (оскільки в ньому передбачалося заперечення дії положень чинної Конституції, які не узгоджувалися з ним) [202, с. 242–243]. Підтримуючи цю позицію, О. Мироненко оцінює цей конституційний акт як такий, що розколов суспільство, відкинув конституційний процес майже до його початкової стадії та довів свою надуманість і повну неідеатність [209, с. 40].

В. Кремінь, Д. Табачник і В. Ткаченко вважають, що Конституційний Договір хоч і не поклав край кризовій ситуації у країні, проте поставив проблеми взаємовідносин двох гілок влади України у правове поле, в організаційні межі [210, с. 655]. В. Шаповал зазначав, що попри суперечливості Договору саме на його основі більше року здійснювались організація та функціонування ключових ланок державного механізму [211, с. 9]. В. Гончаренко також констатував, що Договір був основним правовим актом, який на той час мав забезпечити організацію і діяльність державного апарату України в період дії цього акта [212, с. 82].

Безперечним є те, що цей компромісний акт дозволив уникнути більш гострого розвитку подій у кризовій ситуації, знизив соціально-політичну напругу в суспільстві, сприяв більш ефективній взаємодії владних структур і це стало важливою передумовою завершення підготовки і прийняття Основного Закону.

Із серпня 1995 р. процес підготовки проекту Конституції України значно активізувався. У жовтні 1995 р. робоча група подала Конституційній комісії новий проект, у якому були враховані положення Конституційного Договору. Цей проект протягом трьох місяців доопрацювала нова робоча група й було враховано попередні проекти Основного Закону. Проект обговорювався на науково-теоретичних, науково-

практичних конференціях, проходив наукову експертизу. 24 лютого 1996 р. Конституційна комісія ухвалила в остаточній редакції проект Конституції України із зауваженнями та пропозиціями і передала на розгляд Верховній Раді. Проект Конституції ґрунтовно обговорювався в постійних комісіях і фракціях Верховної Ради. Він пройшов три читання. Усього було подано близько 5 тисяч пропозицій, які розглянула Верховна Рада.

З метою успішного завершення процесу прийняття нової Конституції України велике значення мало створення Погоджувальної комісії (Тимчасова спеціальна комісія), яка провела значну роботу з узгодження позицій депутатських фракцій, політичних партій, течій з гострих проблем державного будівництва.

Суттєві розбіжності між народними депутатами виникали з питань правового статусу Автономної Республіки Крим, форми правління, правового статусу Президента України, структури парламенту, його назви (Верховна Рада, Народна Рада чи Національні Збори), процедури прийняття Конституції, статусу мови, державної символіки та ін. Конструктивні дискусії з цих питань допомагали знайти оптимальні моделі рішення актуальних проблем державного будівництва [27, с. 98–99].

Після досить напруженої праці Тимчасової спеціальної комісії 28 травня розпочалось, а 4 червня 1996 р. завершилось перше читання. За два тижні розгляд проекту було продовжено вже у другому читанні. Слід зазначити, що ці три місяці, які передували прийняттю Конституції України, виявилися періодом політичного протистояння Президента України і Верховної Ради.

Заключне засідання парламенту з проекту Конституції України проходило 27–28 червня 1996 р. 26 годин поспіль і завершилося прийняттям нового Основного Закону конституційною більшістю. Отже, 28 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла і ввела в дію нову Конституцію України.

Водночас Закон України «Про прийняття Конституції України та введення її в дію» від 28 червня 1996 р. засвідчив втрату чинності Конституцією (Основним Законом) України від 20 квітня 1978 р. з наступними змінами і доповненнями та Конституційним Договором між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні» у зв'язку з прийняттям Конституції України.

Прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. стало основним здобутком другого етапу історії розвитку державного ладу (1995–1996 рр.).

Завершився черговий етап складного новітнього конституційного процесу в суверенній Україні. Але конституційний процес відповідно і державотворчий процес тривають і сьогодні.

Прийняття Конституції України визнано важливою подією 1996 р. у сфері європейського конституційного права. Конституція України отримала високу оцінку Венеціанської комісії «Демократія через право» Ради Європи на засіданні в липні 1996 р. [201, с. 556]. Комісія відзначила, що досить тривалий процес розробки і прийняття Конституції України супроводжувався тісною співпрацею з Венеціанською комісією, у результаті чого в остаточно затвердженому тексті враховано багато зауважень, що висловлювалися експертами на різних етапах підготовчого процесу.

*Третій етап* (1996–2004 рр.) еволюції державного ладу пов'язаний з реалізацією норм Основного Закону. У цей період державне будівництво переходить в якісно нову фазу – від оформлення засад національної державності та утвердження її зовнішніх атрибутів до поглиблення структурної та функціональної реформи державного механізму, становлення і розвитку державного ладу, передбаченого чинною Конституцією України, пов'язаного з інтенсифікацією законодавчого процесу відповідно до конституційних положень.

Отже, після прийняття Конституції головними завданнями стали: здійснення правозастосовчої діяльності; реалізація конституційних положень на практиці; прийняття значної кількості законів, інших актів; забезпечення проведення демократичних перетворень.

Оскільки демократичний республіканський державний лад у його сучасній інтерпретації передбачає поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, а також систему взаємного стримування і противаги між ними, Конституція України запровадила відповідну організацію законодавчого, виконавчого та судового механізмів. Із тексту Конституції України випливає, що влада парламенту в Україні обмежується референдумом (ст. 73), прямими виборами Президента (ст. 103), правом президентського вето (ст. 106), спеціальними повноваженнями Конституційного Суду (ст. 147). Виконавча влада обмежується встановленням її відповідальності перед парламентом (статті 85, 113, 115), підзаконним характером своїх нормативних актів, а також можливістю їх скасування Президентом (ст. 106). Судова влада, за Конституцією, підкоряється законам (ст. 129). Судді загальних судів обіймають посади на основі конституційної процедури, відповідно до якої їх перше призначення терміном на п'ять років здійснює Президент, а друге – безстроково –

Верховна Рада України. Конституція також вимагає, щоб усі органи державної влади та місцевого самоврядування, їхні посадові особи діяли лише на підставі та в межах повноважень, у спосіб, передбачений Конституцією й законами України.

Надзвичайно складною була проблема формування нових державних структур. Нові інституції перебували лише на стадії становлення, до того ж ефективність їх діяльності була надто низькою.

М. Орзіх зазначає, що прийняття Конституції – це створення нормативно-правової моделі конституційного ладу України [213, с. 69], а відповідно і державного ладу як його складової. Після прийняття Конституції мають бути вирішені складні завдання з інтегрування законодавства та юридичної практики в систему конституціоналізму; з напрацювання системи засобів захисту державного ладу; з формування конституційної свідомості тощо. Ефективне вирішення цих та інших завдань залежить від ступеня реальності Конституції.

В. Тацій, Ю. Тодика також зазначали, що після прийняття Конституції України конституційний процес тривав і його головним завданням на той час стала реалізація в політико-правовій практиці конституційних положень. Потенціал конституційних норм мав запрацювати з метою забезпечення демократичних перетворень. Прийняття Конституції України та Конституції Автономної Республіки Крим створили нову ситуацію в конституційно-правовому полі України [214, с. 20; 27, с. 100].

Оцінюючи значення Конституції для розвитку процесу формування системи законодавства, М. Орзіх та А. Крусян пропонують узагалі поділити законодавчий процес на два основних етапи: а) до прийняття Конституції 1996 р., який пов'язаний з відмовою від радянської конституційно-правової моделі державного будівництва і закріпленням нових принципів і засад державного та суспільного ладу України. Така новелізація в основному здійснювалася шляхом внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України від 20 квітня 1978 р.; б) після прийняття нової Конституції України 1996 р. (сучасний етап), який характеризується створенням законодавчих актів, спрямованих на регулювання якісно нових суспільних відносин у механізмі «людина — суспільство — держава» [9, с. 106].

Змістом цього періоду стало формування цілісної системи законодавства, адаптованого до чинної Конституції, спрямованого на використання позитивного світового досвіду, зорієнтованого на демократичні загальнолюдські цінності. Пріоритетною тенденцією розвитку

законодавства стала його новелізація, яка пов'язувалася з тенденцією інституціоналізації конституційного права і, як наслідок, формуванням нових конституційно-правових інститутів, заснованих на Конституції та чинному законодавстві України. Крім того, потребували нормативної регламентації інститути, запроваджені Конституцією. Так, наприклад, не викликає сумнівів, що й до сьогодні потребує конкретизації та уточнень шляхом прийняття відповідного закону інститут президентства (необхідно врегулювати питання діяльності, недоторканності, дострокового припинення повноважень тощо).

Важливим напрямом реформування законодавства була і залишається необхідність подолання позитивних і негативних законодавчих колізій. До того ж колізійність характерна і для норм самої Конституції. У теорії колізійного права позитивна колізія – це суперечність між правовими приписами, що регулюють один вид суспільних відносин і які виражають об'єктивно існуючі потреби людей (наприклад, колізії норм з питань про момент вступу в юридичну силу нормативно-правових актів об'єктивно обумовлені: правове регулювання окремих видів суспільних відносин має свою специфіку). Негативна колізія – це суперечності правових приписів, один з яких з'являється у правовій системі внаслідок помилки правотворчого суб'єкта (порушення правил юридичної техніки, перевищення правотворчих повноважень тощо) [215, с. 149; 216, с. 156–157; 217, с. 156; 218, с. 316–318]. Негативні колізії необхідно усувати шляхом зміни чи скасування правової норми.

Актуалізувалася у той період і залишається невирішеною до сьогодні проблема конституційних законів. З огляду на те, що Конституцією України не передбачена можливість їх прийняття (узагалі не використовується такий термін), поняття «конституційний закон» існує лише в науковому розумінні [219, с. 49; 58, с. 48; 220, с. 12]. Розв'язання цих та інших проблем було пов'язано з необхідністю вирішення питання фактичної реалізації Конституції як нормативної основи державного ладу України або, як на думку М. Орзіха, – «теорії, ідеології та практики конституційного будівництва держави» [9, с. 115].

Як свідчить аналіз, з прийняттям Конституції України 1996 р. відбулося конституційне оформлення сучасного державного ладу України.

Оцінюючи значення Конституції України для процесу державотворення, вона визначалася: 1) як гарантія незалежності, зняття реформаторської розбудови держави; 2) як суспільний договір, що створює нові засади для утвердження стабільності у країні, єдності народу, піднесення його духовності; 3) як механізм конструктивної взаємодії всіх

гілок влади; 4) як фундаментальний правовий регулятор; 5) як засіб утвердження України у світі [221, с. 216].

Відповідно до положень Конституції України 1996 р., державний лад України має такі особливості.

По-перше, державний лад України має перехідний, змішаний характер, перебуває у стадії становлення. Після прийняття Конституції розвиток України спрямовано на утвердження дійсно суверенної, незалежної держави, повноправного і рівноправного суб'єкта світового співтовариства; на формування держави, яка не визнає у своїй країні іншої влади над собою, крім влади свого народу; держави, яка служить народу і вважає утвердження й забезпечення прав і свобод людини своїм основним обов'язком; держави, яка визнає право на існування різних політичних партій, форм власності, у тому числі приватної власності, різноманітних ідеологій, вчень, теорій тощо.

По-друге, державний лад України утверджує в Україні національну державу. Це обумовлено передусім тим, що сучасне державотворення в Україні має у своїй основі реалізацію багатовікової української ідеї створення незалежної, суверенної, соборної, демократичної, правової, соціальної держави.

Разом із тим держава, формуючи українську націю – Український народ, дбає про розвиток етнічної нації та інших етносів [222, с. 184–185]. Відповідно до Конституції, Україна – держава, яка виникла на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, дбає про задоволення національно-культурних та мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

По-третє, Українська держава має утвердитися як європейська держава, якій притаманні істотні риси більшості демократичних держав світу [219, с. 152–155]. Рефлексія щодо зовнішньої політики Української держави з боку різних верств суспільства, включаючи знання історії й власного історичного досвіду, починається із внутрішніх переосмислень і вироблення нових життєвих смислів [223, с. 8].

Конституція 1996 р. підбила певний підсумок розвитку нашої держави та створила необхідні передумови для її подальшого поступу, розбудови й утвердження в ній якісно нових рис, притаманних дійсно суверенній, демократичній, соціальній, правовій державі і відповідно якісно новому державному ладу.



Отже, цей період характеризується інтенсифікацією законодавчого процесу, створенням Конституційного Суду України, Рахункової палати, запровадженням інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, прийняттям Закону України «Про вибори народних депутатів» і проведенням 29 березня 1998 р. на його основі виборів, прийняттям Закону України «Про вибори Президента України» і також проведенням чергових виборів.

У період з квітня 2001 р. по січень 2003 р. Верховна Рада України прийняла шість Кодексів (Кримінальний, Земельний, Сімейний, Митний, Господарський, Цивільний).

Тобто є всі підстави стверджувати, що прийняття Конституції України 1996 р. стало фактором активізації процесу розвитку дієвого державного ладу України, нормотворчої діяльності, демократизації суспільства. Цей етап не зупинив демократичного розвитку державного ладу України, а став фактором його розвитку з урахуванням світового і вітчизняного досвіду, заклав основу для формування правової системи на принципово нових засадах.

Зокрема, прийняття Конституції України 1996 р. дало можливість:

а) здійснити демонтаж однопартійної системи і забезпечити умови для становлення й розвитку політичної та ідеологічної багатоманітності (створення багатопартійності);

б) реалізувати в політико-правовій практиці поділ влади, який не визнавався радянською політичною системою;

в) забезпечити на професійних засадах функціонування єдиного законодавчого органу – Верховної Ради України;

г) активізувати реалізацію форм безпосередньої демократії (виборів і референдумів);

г) проголосити людину, її права і свободи, безпеку найвищою соціальною цінністю і спрямувати державну політику на реалізацію цього конституційного припису;

д) створити передумови економічної багатоманітності, рівності форм власності, рівного їх захисту з боку держави (особливо захисту приватної власності і приватного підприємництва).

За роки дії Конституції у сфері розбудови нового типу державного ладу України зроблено багато. Але слід зазначити, що між його конституційною моделлю і посттоталітарною дійсністю є суттєві розбіжності. І це цілком природно, оскільки від тоталітарного політичного режиму неможливо в такий короткий термін перейти до демократичного державного ладу. Звідси й випливає основоположне завдання сучасного

українського конституціоналізму – поєднати конституційну модель з реальною практикою державотворення [224].

Недоліки Основного Закону виявилися у процесі його практичної реалізації. Компромісний характер Конституції був обумовлений перехідною, недостатньо визначеною соціально-економічною структурою суспільства, що суттєво позначилося на змісті конституційних засад державного та суспільного ладу. Особливою непослідовністю характеризувалися конституційні положення щодо організації державної влади в Україні, зокрема організації верховної державної влади, яка виявилася розподіленою між двома центрами влади – парламентом та главою держави. Якщо парламент, за Конституцією, визначає загальні засади внутрішньої і зовнішньої політики та затверджує програму діяльності уряду, то у Президента України залишаються вирішальні владні засоби впливу на діяльність Кабінету Міністрів України при тому, що глава держави взагалі не відповідає перед парламентом за будь-які свої дії, крім злочинних [225, с. 256–257]. Але ініціативи Президента зазвичай не знаходили підтримки з боку парламентарів. Більше того, при появі небажаної для парламенту ініціативи Президента парламент приймав закони, які мали вищу юридичну силу і відповідно скасовували укази глави держави. Президент у свою чергу досить часто блокував прийняті Верховною Радою України законопроекти накладанням на них вето, не скасовував у встановленому порядку своїх указів, що були відхилені парламентом [200, с. 418]. Постійне використання таких важелів значною мірою ускладнювало процес нормозастосування та створювало хаос у судовій практиці. Крім того, ці суперечності стали джерелом напружених відносин Президента з Верховною Радою України, у тому числі у визначенні політичного курсу держави, а також причиною суперечливого становища уряду, що істотно знизило ефективність державної влади в цілому.

О. Ющик акцентує увагу також на суперечностях у конституційних основах організації влади між Президентом та Кабінетом Міністрів України. Зокрема, він зазначає, що номінально визначений як вищий орган у системі органів виконавчої влади, останній, однак, залишається підпорядкованим Президенту України, перед яким є відповідальним (при одночасній підконтрольності і підзвітності цього органу Верховній Раді України) [225, с. 174–175].

Виходячи з цього, в Україні не вдалося створити належних умов для постійного та конструктивного діалогу між гілками державної влади і, як наслідок, – між державою і суспільством. Ці та інші суперечності

наочно переконували в невідкладності реформування державного ладу шляхом внесення до Конституції України відповідних змін. Відомо, що стабільність і захищеність Конституції як зводу основних правових принципів і норм державного й суспільного ладу – політико-юридична запорука безпеки та сталої динаміки руху державно-організованого суспільства в цілому [226, с. 7].

В Україні з'явилася формальна можливість і необхідність здійснення новітнього конституційного процесу шляхом внесення змін до чинного Основного Закону. Хоча й Конституція України відповідала європейським і світовим стандартам, її текст містив деякі недосконалі положення.

Здійснення конституційної реформи в Україні або внесення до чинної Конституції змін чи доповнень обумовлює необхідність концептуального визначення головних принципів побудови суспільства і держави взагалі та державного ладу, зокрема. Саме тому, наголошує В. Селіванов, внесення змін до Конституції України має розглядатися як акція по суті надзвичайного характеру і робити це доцільно лише в тому випадку, коли вичерпано всі інші юридичні засоби [187, с. 115]. Історичні обставини, динаміка державного ладу і правової системи призвели до необхідності перегляду конституційних норм. До цього, зазначає М. Орзіх, треба бути готовими і така потенційна готовність пов'язана із серйозною науково-дослідницькою та аналітично-прикладною працею не тільки вчених-конституціоналістів, а й спеціалістів усіх галузей права, практичних працівників, юридичної спільноти і громадськості країни [213, с. 72].

Першим документом у цьому напрямі стала Постанова Верховної Ради України від 20 лютого 1997 р. «Про загальний план законодавчих робіт на 1997 р.», якою, зокрема, передбачалася розробка проекту Закону «Про внесення змін до Конституції України». У липні 1997 р. Інститутом законодавства Верховної Ради України було подано на розгляд варіант законопроекту, що передбачав внесення змін до 24 статей Конституції і двох пунктів «Перехідних положень».

Недосконалість Конституції значною мірою зумовила парламентську кризу на початку 2000 р. У цей період першим кроком на шляху до політичної реформи була народна ініціатива з проведення Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р., покликаною сприяти розв'язанню цілого ряду давно назрілих проблем державного устрою. На чотири концептуальні питання були отримані позитивні результати.

Конституційний Суд України визнав рішення Всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р. імперативними, але вони так і не були

реалізованими. Через жорстку протидію деструктивних політичних сил та недостатню відпрацьованість механізмів запровадження результатів референдуму в конституційне поле імплементаційний процес було зірвано. Це штучно загальмувало реформу політичної системи майже на три роки. Унаслідок чого ідея проведення конституційної реформи не була реалізована. Невдовзі під впливом поглиблення політичної та соціально-економічної кризи ця ідея була остаточно забута.

Виходячи з того, що політичні реформи мають здійснюватися на основі чіткого визначення пріоритетів і принципів, з урахуванням практичного досвіду та умов суспільно-політичного розвитку, Президентом України ще 27 квітня 2001 р. було видано Розпорядження № 73 щодо підготовки проекту Концепції реформування політичної системи України. Над розробкою цього проекту працювала група відомих вчених та представників державних органів.

У цей період виникає проблема новелізації тексту Конституції України відповідно до Указу Президента України № 895/2002 від 3 жовтня 2002 р. «Про організацію роботи з підготовки законопроектів про внесення змін до Конституції України та виборчих законів». Цим Указом Президента був затверджений склад Комісії з опрацювання законопроектів про внесення змін до Конституції України. Завдання полягало в тому, щоб забезпечити перехід України від президентсько-парламентської форми правління до парламентсько-президентської [227, с. 5]. Йдеться про суттєве реформування не лише державних інституцій з точки зору перерозподілу владних повноважень між вищими органами державної влади, а й про вдосконалення політичної системи в цілому.

Проте діяльність Комісії з різних причин виявилась недостатньо ефективною і наприкінці 2002 р. була створена і розпочала діяльність Тимчасова спеціальна комісія з доопрацювання законопроектів законів України про внесення змін до Конституції України.

6 березня 2003 р. Президент України видав Указ № 197 «Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України». Для узагальнення пропозицій, що надходили в ході всенародного обговорення законопроекту, була створена робоча група з представників Верховної Ради України, Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів, центральних і місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій, провідних вчених та фахівців. За результатами обговорення були сформульовані пропозиції до проекту Закону і подані до Верховної Ради України. Але в серпні 2003 р. Президент України відізвав свій законопроект [171, с. 8, 559].

Подальші спроби провести конституційну реформу з метою вдосконалення положень Конституції України виявлялися у нових законопроектах про внесення змін до чинної Конституції, що подавалися на розгляд Верховної Ради України. Як відомо, у 2001–2004 рр. більшість проектів законів про внесення змін до Конституції України передбачалося реалізувати саме таким шляхом. Найвідомішими стали два проекти законів про внесення змін до Конституції України, внесені Президентом України та групою народних депутатів України (А. Матвієнком, В. Мусіякою, А. Мартинюком, О. Морозом, Ю. Ключковським та ін.) у 2003 р. [228; 229]. Ці проекти виносилися на всенародне обговорення і стали предметом ґрунтовних дискусій правознавців [198, с. 391].

На жаль, спроби внести необхідні зміни до Конституції України 1996 р., що мали місце у 2001–2004 рр., виявилися безплідними. Водночас суперечки щодо проведення конституційної реформи помітно уповільнили роботу з прийняття законів України, прямо передбачених Конституцією України.

Узагалі у період з 1997 по 2004 р. світ побачили понад 20 законопроектів щодо конституційних змін. Переважна більшість із них були пов'язані з визначенням додаткових підстав усунення Президента України з поста в порядку імпичменту, формуванням двопалатного парламенту, розширенням повноважень Верховної Ради України, переглядом обсягу депутатської недоторканності тощо.

Отже, характерною ознакою третього етапу (1996–2004 рр.) історичного розвитку державного ладу України стало формування нормативно-правового та організаційно-правового механізмів Української держави. Відповідно його змістом була реалізація конституційних положень про державний лад України через новоприйняті правові акти (закони і підзаконні акти) та систему органів державної влади і місцевого самоврядування, передбачену Конституцією України.

Початок *четвертого етапу* пов'язаний із подіями листопада – грудня 2004 р., що створили в нашій країні нові умови, які мали кардинально змінити державний лад, утвердивши його демократичні засади. У 2004 р. конституційна реформа вступила у фазу, у якій логічним кінцем стало фактичне і реальне внесення змін до Конституції. Узгоджений документ опрацьовували на основі текстів трьох законопроектів № 4180 (його взяли за основу), № 4105, № 3207-1, після чого документ був переданий до Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради із внесення змін до Конституції для його остаточного опрацювання.

Юридичним здобутком цього періоду став Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р., що втілює волю народу України щодо зміни форми держави. 8 грудня 2004 р. на позачерговому пленарному засіданні Верховної Ради України було вирішене питання про внесення змін до Конституції України. Верховна Рада 402 голосами підтримала пакет документів – закони про внесення змін до Конституції України, про особливості застосування Закону про вибори Президента України при повторному голосуванні 26 грудня 2004 р., про внесення змін до Конституції України щодо вдосконалення системи органів місцевого самоврядування.

У запропонованих змінах зазначається, що строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років, передбачено вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності. У прийнятому документі визначено механізм припинення повноважень народних депутатів України. Крім раніше існуючих норм, повноваження народного депутата України припиняються достроково в разі не-входження народного депутата України, обраного від політичної партії чи виборчого блоку політичних партій, до фракції або ж виходу народного депутата України зі складу такої фракції.

У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій має формуватися коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Коаліція має бути сформована протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів парламенту. Коаліція депутатських фракцій вноситиме пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, Міністра оборони, Міністра закордонних справ, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, а також Голови Антимонопольного комітету, Голови Держкомітету телебачення та радіомовлення, Голови Фонду державного майна України. Верховна Рада України також звільняє зазначених осіб з посад, вирішує питання про відставку Прем'єр-міністра України та членів уряду. Верховна Рада України дає згоду на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України. Парламент має право висловити недовіру Генеральному прокуророві.

Положення Закону про внесення змін до Конституції України набрали чинності з 1 січня 2006 р., за винятком кількох нормативних

положень, які вступили в дію з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 р. [230, с. 78–145; 198, с. 393].

Реалізація положень Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. мала сприяти вдосконаленню механізму функціонування державної влади на засадах гуманізму і демократії, доцільнішому розподілу повноважень між Президентом України, Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України [231, с. 3], зменшенню концентрації влади в одній інстанції, забезпеченню ефективної співпраці законодавчої і виконавчої гілок влади та їх взаємної відповідальності за здійснення державної політики.

Конституція України діє вже 13 років. Це не надто значний час. Конституційні питання постійно є центром політичних суперечок. Тому важливою як теоретичною, так і практичною проблемою є легітимність Конституції.

Конституційна реформа, на нашу думку, полягає в послідовності політико-правових рішень і дій державної влади, спрямованих на узгодження писаних норм Основного Закону країни у відповідність до тієї реальної конституції в матеріальному значенні слова, яка обумовлюється потребами суспільного розвитку. Йдеться насамперед про оптимальний розподіл владних повноважень між структурами державного механізму. Належний поділ влади робить гарантом прав людини не якусь конкретну особу, а в цілому всю організацію державної влади. Установлення й дотримання чіткого співвідношення конституційної компетенції законодавчої та виконавчої гілок влади – одна з найважливіших проблем на сучасному етапі розвитку українського конституціоналізму, теорії і практики державотворення. Слід враховувати й те, що наша держава та суспільство перебувають на перехідному етапі розвитку, тому іноді і досить складно опанувати деякі конституційні новели, яких раніше не було у практиці українського конституціоналізму.

Отже, конституційний процес та процес еволюції державного ладу позбавлені запрограмованої визначеності, їм властивий альтернативний характер і наявність варіантів подальшого демократичного розвитку. Метою конституційної реформи в Україні має стати забезпечення дієвості практичної реалізації норм Основного Закону у процесі регулювання суспільних відносин з врахуванням їх динаміки, рухливості без знищення демократичного духу як змісту Конституції України 1996 р., так і основ існуючого державного ладу, а також подолання кризового стану.

Будь-які політичні події, у тому числі й ті, які носять кризовий характер, обумовлені певними причинами [232, с. 36]. Практика і досвід дер-

жавотворення за роки незалежності України виявили цілий ряд істотних недоліків: не завершено формування системи законодавства, яка б гарантувала ефективну роботу та взаємодію гілок влади; не створено передумов для формування стійкої парламентської більшості та політично відповідального уряду; не стали повноцінними суб'єктами політичного процесу численні, але слабкі політичні партії, як правило, вони характеризуються відсутністю сталого електорату і стабільних зв'язків із ним, виразної ідеології та організаційної згуртованості; не забезпечено повноцінного представництва регіональних інтересів у Верховній Раді України, народні депутати мають слабкий зв'язок з виборцями, що вкрай ускладнює, зокрема, вирішення питань розвитку регіонів; не до кінця вирішені на законодавчому рівні питання взаємовідносин органів державної влади та місцевого самоврядування, як наслідок, ускладнюється реалізація державних програм соціально-економічного і культурного розвитку територій; не забезпечено належних умов для постійного і конструктивного діалогу влади з громадянським суспільством, з одного боку, це пояснюється недостатньою розвиненістю багатьох громадянських інституцій, з іншого – на заваді стоїть закритість, непрозорість процесів прийняття нею політичних та економічних рішень.

Усе це наочно переконує в невідкладності реформування державного ладу, недосконалість якого сьогодні є очевидною. При цьому проблема формування нової моделі влади в Україні, вважає В. Селіванов, має розглядатися як органічна складова загальної проблеми демократизації державно-упорядкованого українського суспільства, а не як самоціль [170; 32, с. 22].

На сьогодні в Україні склалися як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для переходу до якісно нового етапу державотворення, головним змістом якого має стати реформування державного ладу на основі поглиблення демократичних засад розвитку суспільства.

Суперечливий, складний та, зрештою, закономірний історичний розвиток подій підняв сьогодні Україну на міжнародну арену як окрему державу, що не тільки формально, а й реально стала поруч теоретично й юридично рівних собі держав світу [233, с. 33].

Реформування державного ладу на основі положень Конституції України потребувало і потребує сьогодні наукового забезпечення, творчого обговорення шляхів і методів такого реформування, наполегливої і конструктивної роботи політиків, народних депутатів України, вчених, врахування думок народу, внесення конкретних пропозицій щодо реформування органів державної влади [12, с. 11].



Для забезпечення стабільного подальшого розвитку державних інституцій важливу роль відіграє суспільство, що інтегрується у громадянське на засадах української державницької самоідентифікації. За сучасних умов інтеграційні питання в українському суспільстві вирішуються досить суперечливо внаслідок розбіжностей системи цінностей в історичній пам'яті. Якщо говорити про підтримку з боку суспільства стратегічного напрямку розвитку Української держави, то різномістовна історична пам'ять окремих регіональних груп різко зменшує підтримку інтеграції в євроатлантичний простір [223, с. 7–8].

Синтезуючи результати дослідження, необхідно зауважити, що пізнавати, а тим більше змінювати існуючий державний лад неможливо без знання його історичних закономірностей виникнення і трансформації. Історичне осмислення досліджуваного явища дозволило виділити авторську періодизацію його становлення і розвитку:

1) перший етап – 1990–1995 рр. – етап проголошення незалежності України (прийняття Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України) і внесення відповідних змін до чинної на той час Конституції України 1978 р., обумовлених зміною державного ладу України;

2) другий етап – 1995–1996 рр. – етап розбудови державного ладу України, закріплений Конституційним Договором між Верховною Радою України і Президентом України;

3) третій етап – 1996–2004 рр. – етап становлення й розвитку державного ладу, передбаченого чинною Конституцією України, яка закріпила якісно новий державний лад;

4) четвертий етап – 2004 р. – донині – етап внесення змін до чинної Конституції України та їх реалізації, які обумовлюють трансформацію окремих інститутів існуючого державного ладу України.

Науковий супровід вдосконалення законодавства покликаний гарантувати демократичний розвиток Української держави і суспільства, стати фундаментом комплексу реформаторських дій, спрямованих на формування демократичного державного ладу.

Осмислюючи власний досвід державного будівництва, необхідно активізувати дослідження вітчизняної юридичної науки у сфері вивчення світового досвіду конституційно-правового регулювання основних засад державного ладу, зокрема розвиток правової думки та практики сучасних державотворчих процесів.

Необхідно вийти на проведення комплексної політичної реформи, яка будуватиметься на таких принципах.

1. Запровадження механізмів реальної підзвітності всіх гілок влади та органів державного управління перед суспільством та відповідальності перед громадянами.

2. Підвищення дієздатності та ефективності функціонування системи влади через збалансований розподіл повноважень і функцій між її гілками та органами.

3. Делегування повноважень органам місцевого самоврядування та запобігання відцентровим тенденціям.

4. Адаптація інститутів політичної системи та громадянського суспільства до нових суспільних потреб: нові вимоги до політичних партій, нові умови і стимули для неурядових організацій.

Відповідно до нових соціально-економічних та політико-ідеологічних орієнтирів, сучасний етап державотворення в Україні об'єктивно обумовлений потребою рішучого подолання кризових явищ у соціально-економічній сфері суспільного розвитку, які набули системного характеру і свідчать про неефективність здійснюваних останнім часом спроб трансформувати систему державного ладу України.

### **1.3. Теорія принципів державного ладу України**

На сучасному етапі розвитку суспільства виникла необхідність перегляду значної кількості уявлень про правові категорії, що існували до останнього часу. Актуалізація цієї тези обумовлена курсом на подальшу розбудову демократичної, соціальної та правової держави, який потребує критичного конструктивного аналізу досягнень і прорахунків загальнотеоретичної юридичної науки в минулому та її побудови на зовсім іншій, якісно досконалішій, методологічній основі.

Нині в Українській державі відбувається поступова переоцінка багатьох ідейних, у тому числі правових, цінностей, їх нове переосмислення у світлі історичного досвіду ХХ ст., особливо глибоких протиріч теорії і практики радянського соціалізму [1, с. 22]. І суспільна свідомість, як завжди, опиняючись у кризовому стані, інтенсивно спрямовує свої прагнення на формування нових ціннісних ідеалів. Це повною мірою стосується і принципів державного ладу.

Слід зауважити, що без глибокого усвідомлення процесів, які відбуваються у світі, сьогодні неможливо зрозуміти закономірності й основні засади власного національного державного розвитку та неможливе перш за все наукове прогнозування цього розвитку.

Для осмислення багатоаспектності і багатомірності принципів державного ладу вітчизняними науковцями може бути використаний зарубіжний політичний і юридичний досвід, зокрема, у порівняльних дослідженнях.

Варто наголосити, що в сучасних умовах принципи державного ладу як самостійний об'єкт наукового пізнання стають перспективними з точки зору соціальної філософії, політології, соціології, що значною мірою обумовлено необхідністю подальшого розвитку методології та загальної теорії юридичної науки.

Актуальність дослідження принципів державного ладу пояснюється ще й тим, що побудувати громадянське суспільство і таку, що йому відповідає, демократичну, соціальну, правову державу можливо лише за умови комплексного, системного реформування всіх сфер державного і суспільного життя. Складовою частиною такого вдосконалення є правова реформа, яка має охопити більшість правових явищ. Зауважимо, що значну кількість заходів у межах правової реформи слід починати з вдосконалення саме основоположних засад, вихідних ідей державного ладу.

За нинішніх умов ця проблематика має важливе значення, адже результати відповідних наукових досліджень сприятимуть послідовному, комплексному і системному реформуванню сучасного державного ладу України як з огляду на позитивний досвід зарубіжних країн, так і з врахуванням вітчизняного досвіду. Адже принципи державного ладу – це фундаментальні засади, що не тільки пов'язують право з політикою, економікою, духовним життям, а й забезпечують єдність різних власне правових процесів, форм, теорій, ідей і концепцій, понятійно-категоріальних рядів.

Отже, проблема наукового розуміння змісту та сутності принципів державного ладу має сьогодні актуальне теоретичне і практичне значення. Вона концентрує політико-правові аспекти науки теорії держави і права, конституційного права, інших галузевих юридичних і неюридичних наук. Розглянути принципи державного ладу на сучасному етапі в контексті формування демократичної, соціальної, правової держави в Україні – актуальне завдання юридичної науки [234, с. 11–15].

Принципи державного ладу – неодноманітне явище, до його дослідження можна і необхідно підходити з різних сторін. Бажано внести у визначення поняття принципів державного ладу, їх ознак, переліку, логічної послідовності та змісту певну одноманітність тією мірою, яка взагалі можлива в юридичній науці.

Гармонізація наукової термінології – це важлива передумова розвитку політичних і юридичних відносин.

З точки зору гносеології важливо наголосити, що категорія «принцип» тісно пов'язана з категоріями «закономірність» і «сутність», а також з категорією «ідея» у тому випадку, коли останню у філософії розуміють як внутрішню логіку, закон існування об'єкта, те, що складає його внутрішню сутність. У теорії пізнання принцип може виступати як абстрактне визнання ідеї, а точніше, як певна сукупність (сума) принципів, що дорівнюють ідеї: наприклад, «правова», «соціальна», «демократична» держава тощо.

Звернемось до етимологічного походження терміна. Принцип походить від латинського *principium*, що в перекладі означає основа, начало.

У Словнику української мови 1976 р. видання категорія «принцип» визначається як: «1) основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, основний закон якої-небудь точної науки; 2) особливість, покладена в основу створення або здійснення чогось; 3) переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь в житті, поведінці» [235, с. 693–694]. У Новому тлумачному словнику української мови 2006 р. видання зміст цього поняття пояснюється в такому ж контексті [236, с. 899].

У філософських джерелах принцип розглядається як: «1) першооснова, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки; 2) внутрішні переконання людини, ті практичні, моральні й теоретичні засади, якими вона керується в житті, в різноманітних сферах діяльності» [237, с. 340], або як «1) вихідний пункт, першооснова; 2) основоположне теоретичне знання, яке не є таким, що доводиться, ані таким, що потребує доведення; 3) основоположна етична норма, яка скеровує волю» [238, с. 362].

В юридичній енциклопедії під принципами розуміються основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо) [239, с. 110–111]. Принципам притаманна властивість абстрактного відображення закономірностей соціальної дійсності, що обумовлює їх особливу роль у структурі широкого кола явищ, у тому числі державного ладу. Принцип є джерелом багатьох явищ або висновків, що відносяться до нього, як дія до причини або як наслідки до підстави.

Принцип – вихідний пункт теорії, те, що становить основу певної сукупності знань [240, с. 7, 208]. О. Оболенський визначає принципи як основні, вихідні положення теорії, основні правила діяльності; встановлені, загальноприйняті поширені правила господарських дій і властивостей економічних та соціальних процесів [31, с. 303].

Отже, можна зробити висновок, що категорія «принцип» використовується у всіх випадках, коли йдеться про відправні ідеї, положення і концептуальні засади. Принципи – важливіші вихідні засади, що охоплюють положення, які вирішують головні питання змісту будь-чого, визначають його сутність. Термін «принципи» може лише уточнюватись і деталізуватись залежно від сфери його існування та функціональної спрямованості. У цьому розумінні виділяють загальносоціальні та юридичні принципи. Останні диференціюють на принципи системи і принципи структури.

Отже, у найбільш загальному вигляді (на основі аналогічних чи близьких за змістом визначень) принцип – це, по-перше (в об'єктивному розумінні), певна фундаментальна, домінуюча ідея, яка відображає зміст і основні риси явища природи чи людської діяльності; по-друге, щодо складних соціальних систем принципи розглядають як умови їх нормальної життєдіяльності. Якщо певні принципи, які об'єктивно притаманні тій чи іншій системі, не закладені в неї в момент створення або порушуються у процесі її діяльності, то нормальне функціонування такої системи унеможливується або ускладнюється.

Попередній історичний досвід розвитку державного ладу свідчить, що заідеологізованість теоретичного підґрунтя державної діяльності; нехтування об'єктивними потребами та інтересами людини, суспільства в цілому; відповідність функцій держави, державної політики приватним потребам й інтересам владарюючих на той час певних соціальних сил і обумовлювали критерії оцінки ефективності державної діяльності та юридичний зміст принципів державного ладу.

Життєвий досвід доводить, що держава та її чинне право, які не відображають ідеї соціальної справедливості, не можуть бути ефективними. Саме справедливість надає державі і чинному праву людського виміру, об'єктивно орієнтуючись на певний реальний баланс людських потреб та інтересів. Це положення поширюється і на принципи державного ладу, через що вони мають позбавлятися абстрактного характеру, забезпечувати рівновагу між конфліктуєчими інтересами, правами і свободами людини. Тим самим принципи державного ладу спрямовують діяльність держави на створення умов дотримання як своїх пов-

новажень, так і законних інтересів, прав та свобод інших суб'єктів, а отже, законності у країні.

Водночас слід зауважити, що визначення поняття принципів державного ладу як фундаментальної основи пізнання його сутності і змісту з метою подальшого реформування і вдосконалення самого державного ладу має виводитись з об'єктивно існуючих державних відносин, що обумовлені як об'єктивною потребою забезпечення публічних інтересів, загального блага соціуму, передусім збереження його цілісності, так і суб'єктивними цілями організації й функціонування держави.

Конституція України 1996 р. підбила певний підсумок розвитку нашої держави і водночас створила необхідні передумови для її подальшого поступу, розбудови й утвердження (на той час) якісно нових рис Української держави, насамперед суверенної, демократичної, соціальної, правової, і відповідно якісно нового державного ладу та його принципів.

Основи державного ладу – це конституційно-правовий інститут. Цей термін має суб'єктивний характер, оскільки встановлюється законодавцем і може бути адекватним чи не в повному обсязі адекватним об'єктивним відносинам. Прихильниками думки, що основи державного ладу – найбільш загальні його принципи, є російські науковці Б. Страшун та В. Кікоть. У свою чергу О. Рум'янцев вважає, що термін «основи» – поняття більш широке, і розрізняє дві його сторони. По-перше, реальні суспільні відносини, які існують об'єктивно і на які накладається конституційний лад. І по-друге, – це особливий конституційно-правовий інститут. «Основи» в широкому плані О. Рум'янцева пропонує поділяти на три рівні: 1) головні цінності; 2) власне основи конституційного ладу (у вузькому їх розумінні), тобто основні принципи, які визначають його сутність; 3) конституційно-правові інститути і норми, за допомогою яких вищезазначені положення отримують безпосереднє обґрунтування, закріплення та юридичне значення. Усі ці рівні утворюють систему: цінності лежать в основі принципів, а останні конкретизуються в інститутах і нормах, що надає в підсумку всій цій системі правову значущість [241]. Інші конституціоналісти (В. Лучин, Б. Страшун та ін.) також підтримують позицію щодо вивчення інституту основ державного ладу як самостійного конституційно-правового інституту [242].

Особливістю сучасного стану національної юридичної науки з гносеологічної точки зору, на думку В. Селіванова, є певна невизначеність її методологічних і теоретичних підвалин та установок [1, с. 23]. Така про-

блема виникла внаслідок того, що традиційні дослідницькі підходи до наукового аналізу державно-правових явищ і процесів ґрунтувались виключно на принципах марксистсько-ленінської філософії, які за умов сучасної кризової політичної та соціально-економічної ситуації в Україні виявляють певну наукову обмеженість. Окремі з них за рівнем своєї пізнавальної здатності не встигають за динамікою радикальних державних і суспільних перетворень, інші стають інструментом, за допомогою якого видається за дійсне те, що існує тільки потенційно або до чого є лише прагнення (наприклад, ст. 1 Конституції України: «Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою») [49].

Принципи державного ладу обумовлені суспільними відносинами і можуть істотно демократизуватись і гуманізуватись разом із ними. Проте цю тезу не можна сприймати настільки спрощено. Принципи відносно самостійні, спрямовані в майбутнє, є орієнтирами, перспективами розвитку держави, опосередковують її сутність, тип, місце і роль в суспільстві.

У радянський період принципи в цьому аспекті досліджували такі науковці, як: С. Алексєєв, О. Васильєв, Р. Лівшиц, О. Лукашева, В. Нікітінський, Ю. Тихомиров, Л. Явич та ін. Зокрема, О. Васильєв звернув увагу на те, що правові принципи носять характер інструментів, оскільки вони специфічно конкретизують загальні ідеали, виражають уявлення про належне відповідно до призначення і використання правових засобів з метою організації суспільних відносин та досягнення конкретних цілей [243, с. 13].

У цьому контексті російські науковці Л. Мамут та В. Савіцький підкреслюють, що конституція повинна ясно і чітко окреслювати загальні цілі держави. Вони наводять думку відомого німецького правознавця Р. Херцoga, який вважає недоліком Основного Закону ФРН те, що в ньому не записані державні цілі і державні прагнення [244, с. 123]. Але, як слушно зазначає О. Рум'янцев, окремі принципи певний час можуть бути далекими від дійсності [47, с. 9]. Слід погодитись, що не відразу складається система демократичних державно-правових установ та інститутів й досягається їх реальний вплив на життя.

Неможливо забезпечити цілісність принципів державного ладу без достатньої повноти їх викладення з чіткою деталізацією. Викладення окремих принципів з достатньою деталізацією є абсолютно необхідним. Але скільки б детальним не було державно-правове регулювання основних принципів, воно, на думку О. Рум'янцева, не може бути вичерпним і не повинно ставити під сумнів фундаментальність документа (Конституції) [47].

Конституція кожної країни визначає, регулює, закріплює й охороняє насамперед основи державного ладу, його основні засади. На думку В. Погорілка, ці основи є системою основних принципів організації і діяльності держави та її основних інститутів: органів державної влади, основних функцій держави, інших елементів (атрибутів) держави [219, с. 156]. Такий підхід підтримують й інші науковці [80, с. 13–14; 245, с. 50].

Сутність державного ладу знаходить свій вияв у його принципах.

**Основними принципами державного ладу України є:**

- 1. Принцип суверенності і незалежності держави.*
- 2. Принцип демократизму держави.*
- 3. Принцип правової держави.*
- 4. Принцип соціальної держави.*
- 5. Принцип унітарності Української держави.*
- 6. Принцип республіканської форми правління.*

Принципи державного ладу відображено в основних рисах нашої держави, якими наділяє її чинна Конституція України. Важлива особливість принципів державного ладу – спосіб їх матеріалізації. Загальновідомо, що розрізняють два способи вираження принципів: безпосереднє формулювання їх у нормах права (текстуальне закріплення) і виведення принципів зі змісту нормативно-правових актів (змістовне закріплення).

Регламентація принципів державного ладу в конституціях зарубіжних країн відрізняється як за змістом, так і за формою. Іноді принципи державного ладу є лише доктринальною категорією.

Оскільки конституційна регламентація принципів державного ладу має узагальнюючий характер, важливо, щоб на базі таких вихідних положень визначались сутність держави, її тип, місце і роль у суспільстві.

Унаслідок того, що предметом регулювання конституції є перш за все основи державного ладу, то норми, у яких містяться зазначені принципи, є тією групою норм, що визначають конституційну природу державного ладу, є керівними засадами організації та діяльності держави і її основних інститутів.

Викладене вище дає підстави науковцям стверджувати, що норми, які регламентують основи державного ладу, повинні міститись на початку Конституції, принципово важливим є їх закріплення в самостійному розділі (наприклад, Конституції Росії, ФРН, Іспанії, Італії, Греції, Японії та ін.). Такий підхід знаходиться в руслі сучасної тенденції соціалізації конституційного права, змістом якої є більш цілісне



закріплення основ державного і суспільного ладу. О. Міцкевич вважає, що традиція поєднання в Конституції положень про основи суспільного і державного ладу є правильною, тому що вона – логічне завершення певного етапу світового досвіду демократизації конституційного розвитку [60, с. 14].

Чітке нормативне закріплення на конституційному рівні принципів державного ладу має значну роль у реалізації стратегічних цілей розвитку української політичної системи, державності і конституціоналізму. Виходячи з цього, необхідно створити такий державно-правовий механізм, який дійсно спрямований на реальне забезпечення проголошеного Конституцією України положення про людину як найвищу соціальну цінність. Це завдання є глобальним, довготривалим і від його вирішення залежать темпи становлення в Україні демократичних підвалин функціонування держави і суспільства [246, с. 341–344].

Текстуальне закріплення принципів державного ладу можна знайти в Конституції України (статті 1, 2, 3, 5, 6, 8, 15, 19 та ін.), яка проголошує принципи суверенності і незалежності, демократичної і соціальної держави, її правову спрямованість, визнання людини найвищою соціальною цінністю, поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову тощо [49]. Так, згідно зі ст. 1 Конституції, Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою. Вона також проголошується унітарною державою (ст. 2) із республіканською формою державного правління (ст. 5). Крім того, Україна визнається національною і світською державою тощо. Отже, конституціоналізація принципів державного ладу має повний, логічний та послідовний характер.

Виходячи з вищезазначеного, **загальна специфіка принципів державного ладу визначається такими суттєвими рисами (ознаками):** *основоположне, фундаментальне, узагальнююче значення; політико-правовий та програмний характер; нормативність і загальнообов'язковість; визначеність і категоричність; юридичне верховенство щодо інших положень Конституції і всіх інших нормативних актів держави; постійний характер дії; загальновизнаність (на відміну від інших ідеологічних настанов); цілісність; стислий і сконцентрований характер викладення; стійкість і відповідно особливий порядок зміни.*

Найважливіший критерій зрілості системи принципів державного ладу – цілісність. Якщо на основі ключових принципів одиничне поєднується в ціле, то виникає стійка система, формування та закріплення якої стає умовою внутрішньої єдності і стабільності держави й суспільства.

**Основними вимогами до цілісності системи принципів державного ладу повинні бути:** 1) внутрішня єдність і системність законодавчих положень, що регламентують відносини елементів державного ладу; 2) забезпечення стійких різноманітних взаємозв'язків у відповідних правовідносинах між суб'єктами; 3) повнота охоплення ключових якостей, що складають принципи державного ладу; 4) наявність правових механізмів, що забезпечують функціонування елементів державного ладу як цілісної системи; 5) неприпустимість абсолютизації одного з принципів; 6) логічно і формально-юридично обґрунтований порядок розміщення принципів державного ладу в тексті Конституції України.

У ході дослідження доцільно звернути увагу не тільки на єдність, але й на інтегративні якості принципів державного ладу. Вони об'єктивно взаємопов'язані і не існують ізольовано один від одного. Принципи державного ладу – це не проста сукупність, а органічна єдність, цілісна система, що виражає якісну визначеність її змісту.

Отже, **принципи державного ладу** – це фундаментальні, відправні ідеї, які виражають найважливіші закономірності розвитку державного ладу, мають політико-правовий, програмний, імперативний характер, юридичне верховенство щодо інших нормативних положень і відповідають об'єктивній необхідності розбудови демократичної держави.

Принципи державного ладу як сутнісні політико-правові установки визначають головні риси державного ладу, його сутність і зміст, характер відносин влади, форми правління і політичного режиму, важливіші сторони правової регламентації відповідних суспільних відносин, а також порядок функціонування (політичної, соціальної та економічної) систем і являють собою одночасно базові концепції їх організації і функціонування.

Вищезазначене обумовлює важливість проведення ґрунтовного аналізу основних принципів державного ладу, які властиві всім або більшості його інститутів.

*Принцип суверенності і незалежності держави.*

В останні роки в юридичній науці питання теорії та практики державного суверенітету отримали особливе значення. Це пов'язано з розгортанням у другій половині ХХ ст. інтеграційних процесів, які охопили не тільки економічну, але й політичну сферу. У науковій літературі досліджують правову природу державного, народного, національного суверенітету. Ці поняття тісно взаємопов'язані та функціонують в єдиній системі.

У правовій доктрині не існує єдності у визначенні категорії «суверенітет». Проведений аналіз дозволяє виділити такі підходи: «сувере-

нітет як одна з обов'язкових, невід'ємних ознак держави» [247, с. 57; 248, с. 120; 249, с. 31; 250, с. 10; 251, с. 58]; «суверенітет як певний принцип суспільно-політичного життя» [252, с. 14; 253, с. 463]; «суверенітет як верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики» [99, с. 68–69; 254, с. 130]; «суверенітет як монополія держави на використання державної влади в межах своєї юрисдикції» [255, с. 304]; «суверенітет як стан держави» [256, с. 9, 71]; «суверенітет як політико-правова якість держави» [257, с. 17]; «суверенітет як обмежений авторитет» [258, с. 222]; «суверенітет як соціально-політична функція моно- і поліетнічних держав» [259, с. 990] тощо.

Вищезазначене дозволяє зауважити, що на сучасному етапі розбудови України як суверенної, правової, демократичної держави важливо не допускати помилок у розумінні суверенітету, оскільки в теоретичному плані є багато підходів у визначенні поняття суверенітету в контексті різних концепцій: «абсолютного суверенітету», «множинності суб'єктів суверенітету», «розділеного суверенітету» тощо. Саме тому особливо важливим є правильне наукове трактування державного суверенітету і визначення його співвідношення з іншими суміжними поняттями.

Незважаючи на свою актуальність, проблеми державного суверенітету належать до недостатньо розроблених у сучасній юридичній науці. Ця проблематика актуалізується також у контексті інтеграції України у світове співтовариство, необхідності забезпечення державного суверенітету в умовах соціально-економічної глобалізації. Слід зазначити, що в умовах глобалізації обґрунтовуються теоретичні конструкції, які визнають необхідність суттєвого обмеження можливостей держави як у внутрішній сфері, так і (особливо) поза її межами та доцільність обмеження суверенітету держави [260, с. 24; 261; 262].

Виходячи з вищезазначеного, далеко не всі аспекти цієї проблеми можна вважати вичерпаними. Загальносвітові процеси глобалізації, входження України до складу багатьох міжнародних об'єднань, формування транснаціональних корпорацій, утворення міждержавних співтовариств, активізація діяльності міждержавних урядових і неурядових організацій й інститутів потребують нового аналізу концепції суверенітету.

Питання про вибір стратегії розвитку країни має основоположне значення, оскільки в умовах глобалізації – це питання збереження суверенітету держави. Відстоювання національних інтересів, своїх принципів позицій у міжнародних відносинах та збереження суверенітету вимагають сьогодні суттєвих зусиль від держави [263, с. 112]. У цьо-

му контексті є такі проблеми: розбалансованість органів державної влади; незавершеність політичної, адміністративної, територіальної реформ; посилення правового нігілізму; неузгодженість важливих з точки зору національних інтересів економічних рішень, які негативно впливають на економічну, у тому числі й на енергетичну, безпеку держави.

Важливим є також дослідження механізму забезпечення державного суверенітету як комплексної системи, що включає в себе засоби, процедури і принципи, за допомогою яких забезпечується верховенство і незалежність державної влади. Особливо актуальним є аналіз проблеми суверенності держави як основоположного принципу державного ладу.

Окреслене коло питань визначає необхідність історичного та теоретико-правового дослідження такого принципу державного ладу, як суверенність і незалежність. Слід наголосити, що суверенність – невід’ємна властивість держави, а суверенітет – практична реалізація суверенності в конкретних правових формах.

Питання суверенітету досліджено в роботах таких науковців XIX – початку XX ст.: І. Андреевського, В. Гессена, А. Градовського, Ф. Кокошкіна, М. Коркунова, М. Палієнка, Г. Шершеневича, А. Яценка та ін., а також зарубіжних вчених: Ж. Бодена, Г. Гроція, Л. Дюгі, Г. Єллінека, Г. Кельзена, П. Лабанда, Дж. Локка, Н. Макіавеллі, Ж. Маритена, Т. Маунца, М. Оріу, В. Острома, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіля, К. Хессе та ін.

У радянській юридичній літературі питанням державного суверенітету приділялася значна увага. Найбільш вагомими теоретичні дослідження були проведені Е. Коровіним, Г. Тункіним, І. Левіним, В. Шевцовим.

З метою повного і системного розгляду принципу незалежності і суверенності держави проаналізовано сучасні підходи до висвітлення питань державного суверенітету в роботах таких російських науковців, як: С. Авак’ян, С. Алексєєв, М. Аржанов, М. Баглай, С. Бахін, Б. Ебзеєв, Л. Карапетян, В. Карташкін, Д. Ковачев, Б. Крилов, К. Курашвілі, Ю. Лейбо, О. Лукашева, М. Матузов, Н. Михалева, А. Мішин, Т. Хабрієва, В. Чиркін та ін., а також сучасних вітчизняних вчених: М. Козюбри, О. Мурашина, Н. Оніщенко, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича, О. Скакун, В. Сухоноса, Ю. Тодики, М. Цвіка, В. Шаповала та ін.

Досвід підтверджує, що вирішення конкретних проблем досягає своєї мети в повній мірі лише за умови попереднього аналізу їх історико-теоретичних закономірностей становлення та розвитку.

Ідеї державного суверенітету передувало поняття автаркії (autarkia). Аристотель використовував цей термін з метою виокремлення держави від інших суспільних форм об'єднання людей. Зміст автаркії як ознаки держави полягав у наступному: держава за своєю суттю є такою, що не має над собою іншої подібної їй влади і може самостійно реалізовувати свої повноваження [264, с. 446]. Поняття автаркії склалося у конкретних історичних умовах, коли у Стародавній Греції, а потім у Стародавньому Римі виникла особлива форма організації суспільства – міста-держави (поліси).

Концептуальне оформлення уявлень про сутність і зміст державного суверенітету пов'язується з епохою пізнього Середньовіччя. Державний інтерес проголошувався як вищий політичний інтерес і фокусувався на фігурі верховного володаря – правителя. Поява в науці й політиці категорії «державний суверенітет» (але не самого явища) датується XV–XVI ст. і пов'язується з нагальною тоді потребою ідеологічного і правового обґрунтування фактичного верховенства й незалежності державної влади, що виникла в період становлення національних держав. У різні історичні періоди розуміння суверенітету мало різну соціально-економічну і політичну основу, обумовлену історичним типом державного устрою, але завжди сутність суверенітету означала верховну, самостійну і незалежну державну владу.

За своєю етимологією термін «суверенітет» походить від старолатинського «*supervanus*», «*supervani*», що перейшов у старофранцузьке слово «*sovteins*» і означає «абсолютний», «необмежений», «найвищий».

В енциклопедичній літературі термін «суверенітет» трактується по-різному: як «теорія, згідно з якою в кожній системі управління має існувати абсолютна влада особи чи органу, що покликана вирішувати і бути здатною виконувати рішення» [265, с. 77], як «верховенство, сукупність верховних прав, що належать державі чи її главі» [266, с. 892–893].

Першим термін «суверенітет» (лат. *summa potestas* – найвища влада) вжив у XVI ст. Ж. Боден. Він визначив суверенітет як абсолютну і довічну владу (*majestas*), що належала монархові та поширювалась на всіх підданих. У роботі «Шість книг про республіку» («*Six livres de la Republique*», 1579 р.) Ж. Боден виключав наявність будь-якої іншої влади в державі або поза нею, яка могла бути вищою від влади монарха [267, с. 304]. Обмеження суверенітету Ж. Боден пов'язував з природним і божественним правом.

Г. Гроцій у роботі «Про право війни та миру» («*De Jure Belli ac Pacis*», 1652 р.) дослідив державну владу і суверенітет як її властивість

[268, с. 128]. З іменем Т. Гоббса і його працею «Левіафан» (1651 р.) зміст суверенітету набуває абсолютного характеру.

Ж.-Ж. Руссо підтримував ідею неподільності суверенітету і, крім того, стверджував, що суверенність влади обмежена суспільним договором, який має форму позитивного законодавства. Таким чином, джерелом влади і носієм суверенітету виступає народ, суверенітет є невідчужуваним і неподільним [269, с. 3, 17, 22]. Згідно з концепцією Гегеля, суверенітет є перш за все верховенством держави.

У XVIII ст. Е. Ваттель виділяв дві ознаки держави, яку він називав суверенною, – «самостійність управління» та «незалежність».

У XIX–XX ст. формується ряд концепцій обмеження державного суверенітету. Вони знайшли відображення в роботах таких видатних вчених, як Г. Кельзен, Ж. Маритен, Г. Шершеневич, А. Яценко та ін.

Унаслідок багатоміжового застосування й вивчення у вітчизняній та зарубіжній літературі склалося безліч різних визначень терміна «державний суверенітет» і різноманітних уявлень про його зміст. Г. Єллінек, наприклад, розглядав державний суверенітет як здатність держави до «виключного правового самовизначення». Він писав, що тільки суверенна держава може у межах усталених та гарантованих нею правових кордонів вільно нормувати зміст своєї компетенції [147, с. 363]. Л. Дюгі в роботі «Конституційне право. Загальна теорія держави» зазначав: «Суверенітет один. Це означає, що на одній і тій самій території може існувати лише один суверенітет і, що одна й та сама особа може підкорятися тільки одному суверенітету. Суверенітет є неподільним» [146, с. 168]. Л. Оппенгейм пояснював суверенітет як «повну незалежність у межах країни, так і за її межами» [254, с. 130].

Радянська юридична наука приділяла значну увагу проблемі необмеженості державного суверенітету. Вважалася необґрунтованою концепція можливого обмеження державного суверенітету міжнародно-правовим регулюванням. Заперечувалися буржуазні теорії примату міжнародного права, а також теорія самообмеження влади (внутрішньодержавний закон є актом самозобов'язання держави, оскільки держава взяла на себе зобов'язання підкорити свою подальшу поведінку приписам правової норми). Сьогодні питання самообмеження влади в іншому аспекті досліджуються як вітчизняними, так і зарубіжними вченими [270, с. 57–62; 271, с. 351; 272, с. 35; 27, с. 152–153].

Суверенність державної влади пов'язана з її похідним характером, який знайшов своє законодавче закріплення в ч. 2 ст. 5 Конституції України 1996 р.: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Укра-

їні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [49]. Суверенітет Української держави виходить із суверенітету народу, оскільки народ є творцем і носієм суверенітету держави, волевиявлення народу породжує державну владу. У той же час народ виступає як гарант державного суверенітету, тому що будь-яке обмеження незалежності держави, верховенства влади означає порушення інтересів народу, створює джерела внутрішніх чи міжнародних конфліктів.

Отже, влада народу є первинною щодо державної влади, державна влада похідною від влади народу. В. Шаповал зазначає, що суверенітет є абсолютним лише в тому, що ніхто не може юридично (легально) перешкодити державі у встановленні внутрішнього правопорядку відповідно до інтересів носія влади – народу [273, с. 75]. У такому контексті державний суверенітет – це верховна влада, що самостійно здійснює функції держави в межах національного і міжнародного права, джерелом якої є народ [263, с. 110]. Державний і народний суверенітет пов'язані між собою в державному і суспільному житті, і це співіснування можна визначити як здатність держави самостійно визначати свою внутрішню і зовнішню політику за умови дотримання прав людини та громадянина, захисту прав національних меншин й дотримання норм міжнародного права. Крім того, поняття державного суверенітету органічно пов'язане з поняттям території. Кожна держава має територію, на якій реалізує свій суверенітет. У межах своїх територіальних кордонів суверенна держава виступає як єдиний офіційний представник всього суспільства, всього населення, яке об'єднане за ознакою громадянства [274, с. 15–16].

Таким чином, у державознавстві суверенітет у найзагальнішому вигляді інтерпретується як специфічна властивість держави, що визначає її верховенство і здатність самостійно, без втручання ззовні визначати внутрішню і зовнішню політику.

З точки зору дослідницьких завдань суверенітет держави може бути розглянутий з конкретно визначених позицій.

Ю. Тодика, О. Зайчук та інші вітчизняні дослідники визначили суверенітет держави як властивість самостійно і незалежно від влади інших держав здійснювати функції на своїй території та поза її межами, у міжнародному спілкуванні [17, с. 47–48; 275, с. 64–65]. У такому контексті суверенітет проявляється у верховенстві державної влади, її єдності і незалежності. Такий підхід підтримується і в російській юридичній науці [276, с. 216; 277, с. 69–70; 278, с. 55].

Державний суверенітет означає верховенство, незалежність, повноту, загальність і виключність влади держави, тобто державно-організованої публічно-політичної влади.

Суверенітет і держава, зазначали В. Цветков, В. Сіренко, В. Авер'янов, – це реально й об'єктивно існуючі явища суспільного життя, які є нерозривними і взаємообумовленими. Суверенітет автори розуміють як суспільну і необхідну ознаку будь-якої держави, обумовлену самою природою останньої як особливої політичної форми державної влади [279, с. 107–108]. Було запропоновано виділення різних аспектів державного суверенітету – економічного, політичного, юридичного та інших, які можуть виступати як відносно самостійні предмети наукового пізнання. Так, наприклад, юридичний аспект суверенітету виражається у верховенстві державної влади, яка легалізована в законі та здійснюється у правових формах у процесі функціонування органів держави. Сутність економічного аспекту суверенітету виражається в матеріальній основі державної влади. Важливим є розуміння того, що в реальності всі ці аспекти й сторони взаємопов'язані, взаємообумовлені і тільки у своїй взаємодії створюють цілісний об'єкт соціального буття і відповідно – об'єкт наукового пізнання.

Незважаючи на деякі відмінності в розумінні сутності державного суверенітету, можна виділити такі загальні його ознаки, як повновладдя та верховенство держави на своїй території; незалежність держави в міжнародних відносинах; єдність суверенітету держави (державної влади).

Юридичний зміст державного суверенітету визначений сучасною вітчизняною теорією.

Повновладдя означає, що державі в межах її території належить вся повнота влади. Верховенство полягає у правовій підлеглості державі всіх суб'єктів у межах її території. Будь-які застереження щодо такої підлеглості (наприклад, дипломатичні привілеї та імунітети) можливі виключно за умов згоди на це самої держави. Державне владарювання здійснюється в межах території, відповідно організованої самою державою, і держава встановлює повноваження всіх органів та посадових осіб, що здійснюють її функції. Принциповим є те, що виключається можливість існування в межах держави іншої, аніж її власна, державної влади [273, с. 75]. Незалежність дістає вияв у тому, що держава здійснює внутрішні та зовнішні функції поза владою інших держав. Незалежність у внутрішніх справах означає самостійність держави у вирішенні ключових питань суспільно-політичного та економічного розвитку. У Декларації про принципи міжнародного права, прийнятій Генераль-



ною Асамблеєю ООН 1970 р., йдеться про те, що кожна держава має невід'ємне право обирати політичну, економічну, соціальну і культурну системи без втручання з боку інших держав [280]. Крім того, кожна держава зобов'язана поважати суверенітет інших держав і діяти у вирішенні зовнішніх справ не на шкоду їх незалежності. Єдність суверенітету означає його неподільність серед різних суб'єктів – носіїв влади, і належить державі в цілому, а не окремим її частинам чи органам. Це твердження виходить із характеристики суверенітету як основної властивості держави.

Синтезуючи результати проведеного аналізу, зазначимо, що державний суверенітет характеризують такі положення: 1) суверенітет – це історично обумовлена політико-юридична властивість держави; 2) суверенітет є не тільки історичною категорією, а й необхідним критерієм, який дає можливість розпізнати державу серед інших публічно-правових об'єднань; 3) суверенітет виступає як реальна правова категорія, зовнішня форма вираження державно-правових явищ та процесів; 4) не можна зводити суверенітет до переліку прав, якими наділена державна влада, хоча лише в сукупності цих прав він отримує свій прояв. Тобто суверенітет реалізується шляхом використання уповноваженими державними органами своїх повноважень.

Таким чином, суверенітет є єдиним і неподільним та проявляється у двох напрямках – внутрішньому й зовнішньому, які є нероздільними і тільки в єдності характеризують його сутність. У свою чергу, розмежування та дослідження «внутрішнього суверенітету» та «зовнішнього суверенітету» як окремих категорій є некоректним і впливає на розуміння структури та природи цього явища.

Суверенітет знаходить своє втілення в державній владі, яка стоїть на варті інтересів суспільства і тому проголошується верховною владою, але не всесильною, наголошує В. Четвернін [281, с. 107]. Суверенна влада зв'язана правовими нормами, що складають принципи цивілізованого суспільства, до того ж це не тільки норми внутрішньодержавного права, але і норми міжнародного права.

Верховенство державної влади означає, що народ самостійно, у повному обсязі здійснює державну владу, яка йому належить, а також через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Вищою безпосередньою формою народовладдя є референдум і вільні демократичні вибори. Верховенство передбачає підпорядкування державній владі всіх громадян та їх об'єднань, посадових осіб, органів державної влади й органів місцевого самоврядування.

Єдність державної влади – це визначення загальних принципів організації і функціонування органів державної влади та забезпечення їх реалізації [276, с. 216–218].

Конституційно-правова регламентація принципу суверенності Української держави здійснена насамперед в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. Виражаючи волю народу України, вона проголосила державний суверенітет України на всій її території і заявила про рішучість створити демократичну правову державу [175]. Метою прийняття Декларації було утвердження суверенітету України, який проголошувався як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади в межах всієї території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Це базове поняття стало вихідним для самовизначення української нації, забезпечення оптимального функціонування державного механізму, визначення основних векторів внутрішньої і зовнішньої політики України.

Верховенство держави та її незалежність як взаємопов'язані сторони суверенітету знайшли відображення і в Конституції України. В Основному Законі Україна характеризується передусім як суверенна і незалежна держава, що з погляду на важливість цих ознак для самого існування і повноцінного функціонування держави є цілком закономірним. Створення Української держави як незалежної і суверенної стало вираженням волі Українського народу, реалізацією ним свого права на самовизначення. У демократичній державі саме народ визнається носієм суверенітету та єдиним джерелом влади, яку він може здійснювати безпосередньо або через органи державної влади. Тому наявність суверенітету для державної влади є необхідною передумовою реалізації органами державної влади покладених на них завдань і функцій.

Нормативна реалізація змісту положень про державний суверенітет здійснена в ряді статей Конституції. Так, ст. 2 закріплює, що суверенітет України поширюється на всю її територію; ст. 5 визнає народ носієм суверенітету і єдиним джерелом влади; ст. 9 вказує, що міжнародні договори можуть вважатись частиною національного законодавства лише після їх ратифікації Верховною Радою України; ст. 17, ч. 1 ст. 65, ч. 1 ст. 79, п. 23 ст. 85, ч. 2 ст. 102, ч. 3 ст. 104, п. 1 ст. 116 визначають роль й обов'язки народу і вищих органів державної влади України в забезпеченні її суверенітету та незалежності, і нарешті, ч. 1 ст. 157 забороняє внесення змін до Конституції, якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності України.

Сучасне розуміння суверенітету не можна вважати повним без врахування, з одного боку, складного комплексу історичних, соціальних та культурних факторів; з іншого – воно неможливе поза контекстом сучасної теорії міжнародного права.

Незалежність держави в зовнішніх справах означає свободу зовнішньополітичної діяльності за межами її кордонів з дотриманням норм міжнародного права. Активна участь у міжнародних відносинах засвідчує незалежність держави, її самодостатність як суб'єкта міжнародного права. Поняття державного суверенітету для міжнародного права є не тільки загальноновизнаним, а й одним із базових. Воно покладене в основу таких його загальних принципів, як суверенна рівність держав, взаємна повага державного суверенітету, невтручання держав у внутрішні справи одна одної, територіальна цілісність держав та ін. [263, с. 112].

Найбільш чітко взаємозв'язки поняття суверенітету і міжнародного права розкрив І. Левін, який стверджував, що «суверенітет здійснюється в межах міжнародного права, а поняття суверенітету і міжнародного права – поняття корелятивні, які припускають одне одного» [256, с. 141]. Слід наголосити, що міжнародне право не наділяє державу суверенітетом і тим самим внутрішньою компетенцією, але базується на визнанні суверенітету і відповідно основі суверенітету – внутрішній компетенції.

Розкриваючи зміст принципу суверенності і незалежності держави, доцільно розглянути міжнародно-правову концепцію державного суверенітету. Поняття державного суверенітету визначається в міжнародно-правових документах через такі характеристики: 1. «Суверенна рівність» всіх держав. У Декларації про принципи міжнародного права зазначено, що суверенна рівність включає такі елементи: а) юридична рівність держав; б) кожна держава користується правами, які властиві повному суверенітету; в) кожна держава повинна поважати правосуб'єктність інших держав; г) територіальна цілісність та політична незалежність держав – недоторканні; г) кожна держава має право вільно обирати та розвивати свої політичні, економічні, соціальні, культурні системи, повинна виконувати повністю свої міжнародні зобов'язання [280, с. 6]. 2. Невтручання. Жодна зовнішня сила не має права втручатися у внутрішні справи держави. 3. Верховенство державної влади над усіма особами та їх діями. 4. Повнота державної влади. 5. Імунітет держави [282, с. 144].

Слід зазначити, що в сучасному міжнародному праві не існує єдиного, повного та універсального визначення суверенітету. Однак аналіз міжнародно-правових концепцій суверенітету дозволяє зробити висновок про те, що суверенітет у міжнародному праві – це юридична і політична категорія, яка пов'язана з державою та здійсненням її функцій і має два виміри: внутрішній і зовнішній. Разом із тим незалежність держави в її зв'язках з іншими державами не має абсолютного характеру, оскільки вона є елементом міжнародної системи, членом світового співтовариства і не може бути незалежною від нього. Усе це свідчить про те, що державний суверенітет має не абсолютний, а відносний характер і сам зміст цього поняття модифікується, змінюється у процесі історичного розвитку відповідно до потреб національних і міжнародних систем.

Виходячи з вищезазначеного, незалежність України в зовнішніх зв'язках знаходить прояв в її самостійності при здійсненні зовнішніх функцій, визначенні зовнішньої політики.

Отже, державний суверенітет є верховною владою, яка виходить від народу та знаходить своє відображення в самостійному здійсненні державою своїх функцій у межах національного та міжнародного права. Державна влада, у свою чергу, має сувору залежність від свого джерела та носія – Українського народу, який визначає межі її повноважень, обов'язки держави перед народом, різними соціальними структурами та особою. Отже, суверенітет держави обмежений суверенітетом народу, якому належить вище право – визначати економічну, соціальну, політичну системи країни.

Конкретними результатами проведеного наукового аналізу є наступні.

1. Державний суверенітет є історично обумовленою політико-юридичною властивістю держави, що виражається в її здатності бути незалежною при здійсненні як зовнішніх, так і внутрішніх функцій.

У процесі генези ліберальної політико-правової думки абсолютистська концепція суверенітету зазнала ідеологічних змін за двома напрямками: «зміна суб'єктів»; «обмеження суверенітету». Перший напрям формування ідеї обмеження сутності абсолютної державної влади пов'язаний зі зміною суб'єкта суверенної влади. Основною ідеєю цих революційних за своєю суттю поглядів було перенесення суверенітету на такого суб'єкта політичної системи, як народ. Відповідно ідея державного суверенітету в його абсолютистській інтерпретації трансформується у вчення про народний суверенітет. Другий напрям розвитку

ідеї щодо обмеження абсолютного суверенітету пов'язаний з формуванням концепції «стримувань та противаг», у межах якої моделювались різні механізми контролю за державною владою і розмежування владних повноважень.

2. Необхідно зберегти термінологічну чистоту поняття «суверенітет» у науці і практиці його застосування для характеристики верховної влади держави, оскільки використання цього терміна в іншому сенсі (економічний, політичний, фінансовий, законодавчий суверенітет тощо) призводить до його розмиття, девальвації та спричиняє втрату політико-правової цінності цієї категорії.

3. Державний суверенітет потребує забезпечення і захисту, що, у свою чергу, визначає необхідність наявності специфічного механізму його забезпечення, який слід розглядати як комплексну систему засобів, процедур і принципів, за допомогою якої гарантується верховенство і незалежність державної влади. Правові засоби забезпечення державного суверенітету – це юридичний інструментар (структурно-функціональні інститути й технології), за допомогою якого гарантується і підтримується стан верховенства державної влади, незалежність та індивідуальність держави.

4. У сучасних умовах суверенітет держави в його зовнішньополітичному аспекті обмежений системою міжнародно-правових відносин, а у внутрішньому – демократичним правом народу виступати єдиним джерелом державної влади. Реалії сучасної геополітичної ситуації визначають подвійність положення України на світовій арені. Ця ситуація обумовлена, з одного боку, об'єктивною необхідністю інтеграції у світові процеси, а з іншого – необхідністю збереження і забезпечення державного суверенітету. Держава не втрачає свого суверенітету в умовах сучасних глобалізаційних процесів. Важливо наголосити, що нові реалії світової політики, безумовно, впливають на геополітичні процеси як міжнародні, так і регіональні. Адже геополітика як засіб досягнення національних інтересів є однією з найважливіших складових при забезпеченні державного суверенітету в умовах світової глобалізації. Стратегією розвитку держави в умовах глобалізації є необхідність укріплення державності.

Проблемою є відсутність чітких стратегічних пріоритетів, які врахували б розумне поєднання участі України в міжнародних процесах, з одного боку, і додержання інтересів країни – з іншого [283, с. 134]. В умовах глобалізаційних процесів посилюється значущість питань, пов'язаних з гарантованістю і забезпеченням зовнішнього суверенітету держави, який є квінтесенцією соціально-економічних і політико-

правових інтересів, що відстоюються державою на міжнародній арені. У цьому сенсі поняття державного суверенітету за своїм змістом є близьким до поняття міжнародної правосуб'єктності (втрата суверенітету як невід'ємної властивості державності є по суті його анулюванням як суб'єкта політико-правових відносин). Вищезазначене є свідченням того, що повинна бути розроблена довгострокова стратегія розвитку України як суверенної держави у глобалізованому світі.

5. Наявність такої властивості, як суверенітет, є підставою виникнення суверенних (виключних, переважних) прав, через які він юридично реалізується.

Державний суверенітет – це історично обумовлена, визначальна і невід'ємна політико-юридична властивість держави, яка виражає її верховенство в межах своєї території та незалежність у міжнародних відносинах. Діяльність будь-якої держави, у тому числі й України, детермінована реальними внутрішніми і зовнішніми умовами; економічним, політичним і соціальним середовищем; рівнем розвитку суспільства; міжнародним розподілом праці та іншими факторами.

Суверенність держави – це така її властивість, внаслідок якої держава є самостійною і незалежною від будь-якої іншої влади у здійсненні своїх функцій як у межах країни, так і у взаємовідносинах з іншими державами.

Суверенність – це невід'ємна властивість держави, а державний суверенітет – практична її реалізація в чітко визначених правових формах. Отже, принцип суверенності, незалежності держави є іманентною її якістю, визначальною і невід'ємною ознакою верховенства її влади всередині країни і незалежності в міжнародних відносинах.

#### *Принцип демократизму держави.*

В юридичній літературі принцип демократизму держави опосередковує передусім взаємовідносини держави і суспільства, держави й особи. Цей принцип відповідає традиціям українського державотворення і знаходить своє виявлення в сучасних принципах формування органів державної влади, в їх системі, структурі, складі та основних засадах функціонування.

Україна, як і інші держави на пострадянському просторі, зробила свій демократичний вибір розвитку. Показником якості демократії в Україні, свідченням її дієвості має стати політична та економічна стабільність суспільства. Крім того, слід враховувати, що основоположним критерієм прогресивності реформістських перетворень, які здійснюються державою в перехідний період, є їх сприятливий вплив на

подальший розвиток науки, культури, гарантування прав і свобод громадян, оскільки реальна, а не уявна демократія – це не тільки формальна рівність правових можливостей, але й насамперед їх всебічне забезпечення. Демократична держава заснована на здійсненні реального народовладдя, гарантуванні прав і свобод людини і громадянина, на їх активній участі у формуванні державних органів та здійсненні контролю за діяльністю державного апарату через вибори і представницькі установи. У випадку, якщо ці положення не реалізуються, різко падає довіра до інститутів влади.

Стаття 1 Конституції проголошує Україну демократичною державою. Джерелом влади такої держави є народ. Термін «демократія» (грец. *demokratia*) означає народовладдя або владу народу. Таке визначення демократії дається практично у всіх вітчизняних підручниках, навчальних посібниках і науково-популярній літературі. В окремих випадках це поняття пов'язують із свободою і рівноправ'ям (рівністю) громадян [284, с. 331; 251, с. 225–226]. У філософському словнику радянських часів демократія визначалась як форма політичної організації суспільства і суспільних груп, що визнавалася більшістю населення джерелом влади. В юридичній енциклопедії Г. Мурашин визначає демократію як форму організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства [285, с. 61–62].

Намагаючись визначити термін «демократія», західні дослідники стверджують, що демократія – це: а) пряме чи непряме (через обраних представників) управління країною, що здійснюється самими людьми; б) держава, країна, співтовариство, що мають демократичний уряд; в) правління більшості; г) сприйняття та реалізація принципу рівності прав і свобод громадян, а також їх можливостей [286, с. 483].

В юридичній науці демократію досліджують як: «форму організації суспільства», «форму організації і здійснення політичної влади народу», «політичну організацію влади народу», «форму організації та функціонування політичної системи», «форму державного устрою», «різновид політичного режиму» тощо. Так, М. Кельман, О. Мурашин, Н. Хома характеризують демократію як форму організації та функціонування політичної системи, при якій існують рівні можливості для здійснення прав і свобод кожного члена суспільства; її зміст становлять права та свободи людини, рівність, справедливість [251, с. 225]. О. Скакун трактує демократію як політичну організацію влади народу, при якій забез-

печуються: рівна участь усіх і кожного в управлінні державними і суспільними справами; виборність основних органів держави; законність у функціонуванні суб'єктів політичної системи суспільства; забезпечення прав і свобод людини і меншості відповідно до міжнародних стандартів [106, с. 148]. В. Сухонос дає таке визначення: демократія – це форма організації і здійснення належної народу політичної влади, заснованої на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролі над їхньою діяльністю [99, с. 240]. О. Філонов, В. Субботін, В. Пашутін визначають демократію як форму державного устрою, яка ґрунтується на визнанні таких принципів, як верховенство конституції та законів, народовладдя і політичний плюралізм, свобода та рівність громадян, невідчужуваність прав людини [287, с. 28]. М. Цвік вважає, що демократія – це форма такої держави, яка заснована на здійсненні народовладдя шляхом забезпечення широких прав і свобод громадян та їх участі у формуванні і функціонуванні апарату політичної влади й контролю за його діяльністю [288, с. 99].

Демократію часто ототожнюють з народовладдям. Але ж насправді демократія є лише способом формування і здійснення волі народу, з яким вона тісно пов'язана. Народовладдя є суттю послідовно демократичної держави, а демократія – його внутрішньою формою, на відміну від форм правління і державного устрою, які характеризують форму держави ззовні. Тому М. Цвік пропонує розглядати демократію у трьох аспектах: як форму держави, як принципи організації державної влади і як різновид політичного режиму [288, с. 99]. У цьому контексті В. Котюк також вважає, що демократія – це певна форма держави, яку можна розглядати як форму державного правління, форму адміністративно-територіального устрою і форму державно-політичного режиму [284, с. 333]. Науковець досліджує кожен із цих трьох елементів за ступенем демократичності і використовує такий термін, як «правова демократія», що заснована на праві та на правовому законі, а не на свавіллі державної влади і посадових осіб.

Ю. Тодика демократичною визначив державу, устрій і діяльність якої відповідає волі народу, загально визнаним правам і свободам людини та громадянина [17, с. 39]. Між характеристикою держави як демократичної і політичним режимом автор визначає чітку кореляційну залежність, оскільки поняттям «політичний режим» охоплюються способи здійснення державної влади відносно громадян, їх об'єднань та форми і способи участі населення у справах суспільства. Якщо політична влада здійснюється методами законності, узгодження, парламен-



таризму, якщо застосовується тільки правовий примус – це демократичний режим. Ю. Шемшученко демократичною вважає державу, яка постійно, всебічно і повно виражає волю народу [80, с. 13]. Мається на увазі як загальна воля народу, так і воля окремих соціальних груп, спільностей та воля кожної окремої особи – людини і громадянина. Іншими словами, демократичною є держава, яка здійснює владу народу з його волі та відповідно до його волі.

У цілому слід наголосити, що у всіх без винятку визначеннях демократії присутнє посилання на те, що ця форма врядування має у своїй основі процес легітимації держави і державної влади народом. Усе вищезазначене не тільки не заперечує, але й всіляко передбачає використання як традиційних, так і новітніх науково обґрунтованих трактувань терміна «демократія».

Визначення змісту теоретичної конструкції і терміна «принцип демократизму держави» безпосередньо пов'язане з таким її аспектом, як демократична практика (в її інституційному та процесуальному вимірах) та демократична ідеологія (як нормативний вимір демократії). Інститути демократії можуть бути офіційно схваленими, узаконеними – формальними та такими, що функціонують на основі інших норм, – неформальними. Демократичну практику можна пов'язати з такими двома формами: політичною (як способом організації та здійснення державної влади) та соціальною (як залученістю громадян до вирішення суспільних справ, їхнім самоврядуванням та впливом на державну політику) [289].

В аспекті зазначеного одним із найбільш поширених способів аналізу демократії, зазначає О. Скрипнюк, є те, що можна описати поняттям «процесуальна матриця», коли сама демократія характеризується не стільки як певний результат суспільного і державного розвитку, скільки як процес [290, с. 17]. У цьому контексті під демократичним процесом розуміється сукупність дій соціальних акторів у політичній та соціальній сферах, спрямована на здобуття і втримання влади й втілення курсу демократичної політики [291, с. 30]. Крім того, на думку О. Скрипнюка, «процесуальне тлумачення» демократії передбачає апеляцію до принципу верховенства права. Вчений підкреслює, що взаємозумовленість процесів утвердження демократії в Україні та забезпечення принципу верховенства права пояснюється тим, що цей принцип може бути забезпечений і реалізований лише в умовах демократії, тоді як сама демократія стає реальністю лише за умов гарантування й дотримання принципу верховенства права [290, с. 23].

Вихідним моментом принципу демократизму держави є його нормативний аспект, проголошення на найвищому конституційному рівні, що здійснюється Основним Законом і пов'язано з конституційним визнанням державою статусу народу як єдиного джерела влади, його права реалізовувати свою владу як через органи державної влади й органи місцевого самоврядування, так і безпосередньо (шляхом виборів, референдумів тощо), та закріпленням за народом виключного права визначати й змінювати конституційний лад України [292, с. 157–158].

Нормативний вимір демократії, як зазначалося раніше, можна визначити як демократичну ідеологію – впорядковану систему демократичних цінностей, згідно з якою люди можуть і повинні розв'язувати суспільні справи через посередництво власної участі, залучення до суспільного життя, обізнаності й поінформованості щодо суспільних справ і проблем.

Але, виходячи зі змісту демократичної практики, головне в демократизмі держави – це забезпечення його реальності. Демократизм досягається як конституційно визначеним порядком формування органів державної влади й інших інститутів держави, так і характером організації та функціонування держави.

Отже, сьогодні першочерговою передумовою ефективної діяльності владних органів є визначення стратегії демократичного облаштування [293].

Пов'язуючи становлення демократії з таким процесом, як розбудова демократичної системи державної влади, В. Медведчук вважає, що ми тим самим стикаємося з проблемою поєднання державотворчого процесу та тих цінностей, які мають бути закладені в основу цієї нової держави [294, с. 174]. Сутність проблеми полягає у практичній реалізації в життя принципу демократизму держави. Мова йде про владу народу, владу, здійснювану народом, і владу в інтересах народу. Змістом вищезазначеного є те, що органи влади мають бути під реальним, а не уявним контролем народу і спиратись у своїй діяльності на його довіру і підтримку. Владні інституції обираються не для того, щоб їм підкорятись (підкорятись необхідно праву і закону), а для того щоб вони служили громадянам.

Демократія як суспільне явище пройшла складний і тривалий шлях багатомісячного розвитку. Історично демократія має багато типів, форм, особливостей вияву. Але існуюче вчення про демократію свідчить, що, набуваючи різних форм, вона завжди залишається одним із методів

організації і здійснення влади, зняряддям певних суспільних сил для проведення своєї політики.

Немає і не може бути демократії «взагалі», «чистої» демократії. Однаковий режим може бути за різних форм правління та організації влади [285, с. 62; 295, с. 156]. Сьогодні в Україні триває пошук оптимальної моделі демократичного розвитку, у тому числі концепції розвитку держави і її ролі у становленні демократичних інститутів, здійснюється процес реформування в різних сферах суспільного життя. Дискусійним є питання про роль держави у формуванні перспектив становлення української державності, визначенні пріоритетів подальшого розвитку (у тому числі народовладдя), розробці стратегії соціально-економічного реформування [283, с. 163–165; 296]. Зокрема, О. Тодика зазначає, що ідея сталого розвитку є об'єктивно вимогою часу. Виходячи з положень стратегії сталого розвитку, саме держава є найбільш стабільним центром управління соціальними процесами. Зниження ролі держави може призвести, на думку дослідників, до скорочення державних видатків на соціальні програми, до таких негативних тенденцій, як: посилення економічної і соціальної нерівності, зниження якості послуг у сфері державної охорони здоров'я, освіти, культури тощо. Але сучасний перехідний етап розвитку державного ладу ставить нові питання перед юридичною наукою стосовно використання стратегії сталого розвитку. Вважаємо, що найбільш важливою проблемою є конструювання такої моделі сучасної держави, яка була б сумісною з концепцією громадянського суспільства.

Викладене вище дає підстави стверджувати, що актуальним питанням у науковій літературі є розробка оптимальної моделі демократичної держави в перехідний період чи ідеального типу переходу до демократії [297, с. 36–69]. На думку науковців, ця модель повинна поєднувати в собі на різних стадіях її реалізації одночасно риси і лібералізму, і соціал-демократизму. Автори, які є прихильниками вищезазначеної позиції, вважають, що на сучасному етапі розвитку Української держави це найбільш виважений підхід [283, с. 162]. Виділяють чотири стадії такої моделі: 1) лібералізація політичного життя; 2) демонтаж старих інститутів – складових політичної системи, що існувала раніше; 3) демократизація суспільно-політичного життя країни; 4) здійснення заходів з «ресоціалізації» громадян, тобто з позитивного сприйняття ними нових цінностей і нової політичної системи [297, с. 40]. Відомо, що демократія не є однорідною, і, як доводить практика, слід говорити про різні типи демократичної організації влади (наприклад, плюраліс-

тична демократія, корпоративна, елітарна, соціалістична, партисіпаторна тощо) [137, с. 215–221], аніж про єдину універсальну модель.

Вважаємо, що ідеальної універсальної моделі не може бути, важливим є демократичний вектор розвитку держави і суспільства. Демократія не є набором уніфікованих формул і рецептів. Кожна держава, керуючись загальноновизнаними принципами, долає шлях до демократії, базуючись на власному історичному досвіді, особливостях духовного життя нації тощо. Така модель має бути зорієнтованою перш за все на новелізацію політичної і правової систем суспільства, на її перехід від авторитарного до демократичного стану. С. Кириченко наголошує, що суть стратегії може бути зведена до необхідності переходу від залишків пострадянського тимчасового авторитаризму центральної (особливо виконавчої) влади до постійної демократії [298, с. 50]. Таким чином, лише послідовне запровадження демократичних інститутів здатне створити необхідне соціальне, політичне і правове середовище для успішного формування в Україні громадянського суспільства.

Як свідчить аналіз, демократія має своєю опорою й успішно функціонує в умовах розвинутого громадянського суспільства і таких його інститутів, як ринкова економіка, політичні партії, громадські організації, незалежні засоби масової інформації тощо [274, с. 11]. Відповідно до вищезазначених вимог Українська держава повинна створювати умови для ефективного функціонування структур громадянського суспільства.

Але серед фахівців досить поширеною є думка, що розбудовувати в Україні демократичну, правову державу і громадянське суспільство необхідно окремо, після чого вони почнуть ефективно взаємодіяти. При цьому не враховується те, що лише демократична держава може забезпечити необхідні умови для існування громадянського суспільства і лише громадянське суспільство здатне підтримати демократичну державу. Лише в демократичній державі з розвиненим громадянським суспільством досягається баланс у взаємовідносинах держави і суспільства.

Аналіз зв'язку між демократичною державою та громадянським суспільством здійснив у своїх працях Р. Даль [299, с. 56; 300, с. 49]. Незважаючи на критику окремих сторін демократії, Р. Даль наводить перелік «переваг демократії», які дають можливість розглядати її як найоптимальнішу форму політичного режиму для розвитку громадянського суспільства. На його думку, демократія – це реально встановлений тип врядування, який передбачає ефективну участь всіх громадян,

розуміння, засноване на поінформованості, наявність контролю та включеність у життя суспільства [301, с. 42, 47].

Не викликає жодного сумніву той факт, що істинна демократія сприяє розвитку економіки та соціальної сфери, а розвинена економіка та соціальний добробут, у свою чергу, створюють умови для постійного вдосконалення демократії і громадянського суспільства. При цьому демократія повинна сприйматися як результат тривалого процесу саморозвитку суспільства, держави, нації. Інакше ми отримуємо лише зовнішню форму демократії (псевдодемократію), перманентну економічну та соціальну кризу, а все це разом унеможливорює розвиток громадянського суспільства [302, с. 12–13]. В Україні створилася така ситуація, коли внаслідок розбіжності темпів політичних та соціально-економічних перетворень, уповільнення багатьох демократичних процесів, неефективного функціонування інститутів громадянського суспільства утворилася «штучна структура неіснуючого громадянського суспільства» [303]. Причини подібного феномену потребують подальшого змістовного політико-правового дослідження.

Варто зауважити, що, аналізуючи взаємозв'язок між демократією та громадянським суспільством, її не слід повністю ототожнювати виключно з поняттям «демократичне врядування» [302, с. 15–18]. Більшість науковців залишають поза увагою цілий ряд проблем (співвідношення формальних та реальних прав громадян; поєднання принципу незалежності та авторитету влади з її обов'язком постійно враховувати інтереси окремих соціальних груп; діяльність політичних партій щодо подолання можливих розривів між правовою, соціальною державою та громадянським суспільством тощо), зосереджуючи свої дослідження переважно на проблемах демократичного управління. Хоча взаємозв'язок між демократією (демократичною владою та демократичними інститутами) і громадянським суспільством ще вимагає науково-методологічної розробки (на відміну від проблеми взаємодії громадянського суспільства з правовою соціальною державою, яка досліджена в роботах таких фахівців, як В. Бабаєв, В. Бабкін, С. Боботов, І. Кресіна, В. Лазарєв, О. Лукашева, О. Міцкевич, В. Нерсисянц, О. Петришин, В. Сіренко, О. Скрипнюк, В. Тацій, В. Тимошенко, Ю. Шемшученко та ін.), можна стверджувати, що це не лише система демократичного врядування, але й форми демократичної участі громадян в управлінні державою, форми демократичного контролю та форми ефективної взаємодії держави і громадянського суспільства.

Досліджуючи взаємозв'язок між демократією та громадянським суспільством, варто звернути увагу на те, що закріплення на рівні Основ-

ного Закону принципу демократизму держави є базою для виникнення концепції «відкритої держави» [65, с. 43–51]. Відкритість держави, гласність функціонування владних структур, розвиток народовладдя – це основа перетворення держави з інституту, що контролює суспільство, у потужний інститут розвинутого громадянського суспільства. Концепція «відкритої держави» потребує подальшої наукової розробки з метою реалізації її положень на практиці, забезпечення існування не номінальної, а реальної демократичної держави. Концепція «відкритої держави» пов'язана з концепцією «відкритого суспільства» [304; 305]. Концепція відкритого суспільства є спробою нового підходу до проблем державного ладу, що поєднує в собі елементи як традиційного нормативізму та інституціоналізму, так і поведінкового, політико-соціологічного підходів. У свою чергу, відкрите суспільство є передумовою відкритої держави. Взаємозв'язок полягає в наступному: громадянське суспільство – це активність та ініціативність громадян, громадянських формувань, наявність механізмів, способів реалізації своїх завдань, а відкрита держава – це інформаційна відкритість і можливість реалізації зусиль громадянського суспільства через державні структури [304, с. 64–65]. Відкрита держава передбачає прозорість функціонування державних структур, можливість суспільства контролювати прийняття та виконання важливих державних рішень.

Проведений аналіз свідчить, що в науковій літературі демократичною вважається та держава, якій властиві такі ознаки, як: 1) гарантованість основних прав і свобод громадян, рівність прав всіх громадян на участь в управлінні державою; 2) широкі асоціативні зв'язки на всіх рівнях суспільного життя, виборність представницьких органів держави та окремих посадових осіб; 3) юридично визначені терміни повноважень представницьких органів; 4) реалізація принципу поділу влади за її функціональними формами; 5) підконтрольність і відповідальність органів держави; 6) політичний та інституційний плюралізм; 7) прийняття рішення більшістю голосів із урахуванням прав меншості, використовуючи метод погодження рішень під час їх вироблення і прийняття тощо [301; 306–312].

Отже, погляди на демократію останнім часом значно змінилися і пов'язано це перш за все з радикальними зрушеннями в самому суспільстві (постіндустріальному, інформаційному, плюралістичному, гетерогенному). У цьому контексті в деяких наукових розробках використовують термін «сучасна демократія» [302, с. 168–169].

Ці трансформаційні процеси вплинули на сучасні концепції демократії. Їх змістовну частину можна викласти в таких новаціях, які є змістом принципу демократизму держави.

1. Багатоманітність форм демократії, які базуються на багатовіковому історичному досвіді, національних, культурних традиціях, особливостях менталітету з урахуванням перехідного етапу суспільних трансформацій. Як наслідок, можливість розробки не універсальної, а оптимальної моделі демократичної держави в перехідний період.

2. Концепція відкритої держави орієнтована на пошук політико-юридичних складових відкритої, прозорої, публічної й ефективної організації влади, яка тісно пов'язана з громадянським суспільством. Рух до відкритої держави – це шлях до перетворення держави з інституту, що підкоряє та контролює суспільство, в потужний інститут громадянського суспільства. Концепція відкритої держави може бути корисною саме для оцінки реально функціонуючої влади, з'ясування тієї міри, у якій влада на практиці обмежена правом, наскільки держава служить суспільству.

3. Демократія не тільки ідея, результат, але й процес суспільної трансформації, що постійно розвивається і має на меті національну єдність, суспільну злагоду як основну передумову демократії за умови існування толерантності та механізмів мирного розв'язання суперечностей. Реальний демократичний процес – це поєднання двох базових функцій: реалізації влади та обмеження (самообмеження) влади.

4. Політична активність широких верств населення як ключовий елемент політичної демократії. Передумовою цього процесу є подолання відчуженості громадян та недовіри їх до влади.

5. Забезпечення процедури мирної ротації політичних еліт, ефективного врядування.

6. Політична демократія повинна базуватися на демократії культурній – системі цінностей, що об'єднують все суспільство, є способом життя народу.

Уніфікованій, єдиній, ідеальній демократії не існує, вона не є набором універсальних правил. Україна, керуючись загально визнаними прийомами демократії, базуючись на власному історичному досвіді, здійснює новелізацію державного ладу, перехід до демократичної його форми.

*Принцип правової держави.*

Демократія тісно пов'язана з характеристикою держави як правової і соціальної. Демократія сприяла шляхом поступового визнання соціально-

економічних прав, розвитку соціального законодавства перетворенню ліберальної правової держави на соціальну і правову. Поняття правової держави було і залишається однією з центральних категорій теорії держави і права, історії держави і права, філософії права, науки конституційного права, ряду інших правових дисциплін. Крім того, значний внесок у дослідження правової держави зроблено представниками таких наук, як філософія, історія, політологія, соціологія тощо.

Найбільш ранній етап формування правової думки з досліджуваної проблематики пов'язаний з такими мислителями, як Платон, Аристотель, Цицерон, М. Падуанський, Ф. Аквінський, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Поняття правової держави обґрунтовано в роботах таких німецьких мислителів, як І. Кант, Р. Моль, К. Велькер, Ф. фон Аретин, Гегель, а також деяких політичних мислителів ХІХ ст., у тому числі Б. Констана, А. де Токвіля, Г. Єллінека. Кращі традиції прогресивної політико-правової думки знайшли продовження у працях вітчизняних політичних мислителів та правників ХІХ – початку ХХ ст., насамперед М. Драгоманова, Б. Кістяківського, С. Дністрянського, М. Палієнка, С. Котляревського, Ф. Тарановського, М. Ковалевського та ін.

Спираючись на ці та інші напрацювання, у роботах сучасних українських науковців: О. Бандурки, Р. Гринюка, В. Денисова, О. Зайчука, М. Козюбри, В. Копейчикова, Н. Крестовської, О. Мироненка, В. Погорілка, Ю. Римаренка, А. Селіванова, В. Сіренка, В. Тимошенка, І. Усенка, В. Цветкова, Ю. Шемшученка та інших досліджено історичний розвиток ідей правової держави.

Тематика сучасної правової держави в тих чи інших аспектах стала предметом наукового аналізу в роботах вітчизняних науковців-правників: Ю. Битяка, С. Бобровник, О. Ганзенка, Р. Гринюка, В. Грищука, О. Дашковської, В. Євдокимова, В. Журавського, А. Зайця, С. Кириченка, А. Колодія, О. Крупчан, О. Лавриновича, Ю. Левенець, В. Медведчука, Г. Мурашина, Н. Оніщенко, В. Опришка, П. Пацурківського, О. Петришина, П. Рабіновича, О. Святоцького, О. Скакун, В. Скрипнюка, В. Стичинського, В. Тація, С. Тимченка, В. Тихого, Г. Федоренка, О. Ярмиша та ін.

Політологічний аналіз поняття, сутності, механізмів формування правової держави, порівняльний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду зроблено в роботах таких сучасних українських політологів, як В. Бабкін, О. Бабкіна, Д. Видрін, Ф. Кирилюк, А. Кудряченко, І. Курас, М. Михальченко, Ю. Римаренко, Ф. Рудич, С. Рябов, Л. Шкляр, В. Якушик та ін.



Концептуальні проблеми становлення та функціонування правової держави в сучасних умовах посідають чільне місце у працях російських вчених С. Алексєєва, Т. Архипової, М. Баглая, Н. Бобрової, А. Глебова, Б. Ебзєєва, Л. Ентіна, Б. Замбровського, В. Корельського, В. Кудрявцева, Б. Лазарева, Р. Лівшиця, В. Нерсесянца, В. Перевалова, А. Піголкина, О. Рум'янцева, В. Смірнова, Л. Спірідонова, Б. Топорніна, В. Туманова, Р. Халфіної, В. Четверніна та ін.

Серед західних політологів та правознавців, які досліджують феномен правової держави, слід назвати таких науковців, як В. Браун, О. Бруггеманн, Ч. Вайз, А. Гроссер, Р. Давид, У. Карпен, Г. Кляйнер, Р. Марчик, В. Мікель, Г. Обер, Д. Роуз, Д. Себайн, Т. Торсон, Х. Харт, К. Хессе, Г. Шамбек, У. Шнайдер, К. Шонберг та ін.

У вітчизняній літературі проблематика правової держави як принципу державного ладу є майже недослідженою. Тематична актуалізація на сучасному етапі розвитку державного ладу пов'язана з вирішенням наступних питань: вплив правосвідомості і правової культури (як синтезуючих факторів) на формування правової держави; визначення ко-еволюційного, синергетичного розвитку правової держави та дієздатного громадянського суспільства і посилення його впливу на державні інституції; співвідношення формальної та матеріальної концепцій правової держави на сучасному етапі розвитку державного ладу; специфіка взаємозв'язку держави та особи в понятійних конструкціях та практичній реалізації принципу правової держави.

Виходячи з вищезазначеного, проблема розбудови правової держави в Україні набуває як науково-теоретичної, так і суспільно-практичної вагомості. З одного боку, акцентується увага на реальному ступені присутності праворегулюючої функції держави і суспільства, а з іншого – на реальному стані і перспективах розбудови в Україні правової держави, механізмах, процесах і тенденціях, які визначають та оптимізують шляхи її розвитку.

Як відомо, Україна не лише проголосила про свій намір стати правовою державою, а й закріпила положення про свій правовий статус у формі конституційної норми.

Принцип правової держави як принцип державного ладу виявляється насамперед у передбаченому Конституцією України верховенстві права (ст. 8), здійсненні державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6), взаємній відповідальності держави та особи (ст. 3), гарантуванні прав і свобод людини та громадянина

(ст. 22) тощо [49]. Ці та інші положення Конституції визначали і визначатимуть загальний розвиток державного ладу України.

Становлення правової держави в Україні почалося на тлі руйнування тоталітарної системи цінностей, психології й менталітету. Це, безумовно, накладає відбиток на процеси формування правосвідомості та правової культури суспільства в цілому. Тому з метою розвитку правосвідомості громадян, подолання правового нігілізму і задоволення потреб громадян в отриманні знань про правову державу була прийнята Національна програма правової освіти населення, затверджена Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 [313]. Безумовно, що без чіткого розуміння того, що являє собою правова держава, унеможлиблюється розв'язання основних завдань на шляху до її розбудови. Таким чином, критично низький рівень поваги до права та закону актуалізує дослідження тематики правової держави.

Крім того, лише за умови розвиненої політичної й правової культури демократичного громадянського суспільства, яке на правовій основі контролює державну владу, державно-організоване суспільство в змозі як обмежувати, так і самообмежувати державні імперативні адміністративно-командні прагнення, стримувати владні поривання [187, с. 254–255]. З цією метою в державі виробляються й впроваджуються в суспільну життєдіяльність певні політико-правові принципи й інститути, які перешкоджають концентрації публічної влади, перетворенню її на самостійний чинник суспільства і стають основою формування правової держави.

Отже, визначені в Конституції України завдання із створення правової держави не можуть бути вирішені без відповідного рівня правової культури особи та суспільства.

У цьому контексті заслуговує на увагу думка В. Тація про те, що синтезуючим фактором формування правової держави є правова культура. Саме належний рівень правової культури є найважливішим чинником, який сприяє становленню правової системи та демократичних підвалин суспільства, впливає на формування всього спектра соціальних відносин, підтримує цілісність суспільства і держави, забезпечує стабільність та правопорядок. Йдеться про такі основні елементи правової культури суспільства: рівень якісного стану юридичної охорони й захисту основних прав і свобод людини і громадянина; ступінь практичного впровадження в суспільне і державне життя принципу верховенства права; рівень правосвідомості громадян та посадових осіб; наявність несуперечливої системи законодавства; стан законності в суспіль-

стві; ефективність роботи правоохоронних органів; стан розвитку юридичної науки тощо [314, с. 8–9].

Сьогодні привертає увагу факт наявності таких форм деформації свідомості громадян, як правовий нігілізм, правовий інфантилізм, права недосвідченість тощо. З метою подолання зазначених проблем, підвищення рівня правової культури потрібно виробити чітку державну політику в цій сфері, забезпечити системний, науковий підхід до проведення відповідних заходів, скоординувати зусилля державних органів.

Становлення механізмів та інститутів правової держави в контексті демократизації системи державної влади, демократичної модернізації політичної системи (де «модернізація» трактується як процес системних змін, що поєднує спонтанні та цілеспрямовані дії, як спосіб підвищення ефективності влади, раціоналізації політичної системи суспільства і забезпечення прав та свобод людини) [315; 316] досліджено в роботах таких відомих західних науковців, як Г. Алмонд, Е. Гідценс, А. Етціоні, С. Ліпсет, У. Ростоу, С. Хантінгтон та ін., взаємозв'язок демократичної соціальної і правової держави змістовно проаналізували Ю. Битяк, Ф. Бурчак, В. Горбатенко, Р. Гринюк, Є. Додін, В. Журавський, С. Ківалов, В. Копейчиков, Л. Кривенко, Н. Нижник, О. Петришин, О. Скрипнюк, В. Тацій, О. Фрицький, В. Шаповал, В. Шишкін та ін.

Підтримуючи вищезазначений підхід, А. Георгіца та Н. Шукліна наголошують, що об'єктивний розвиток теорії демократії мав своїм наслідком те, що до ознак демократії сьогодні відносять принципи, які є основоположними для будь-якої правової держави (пріоритет прав людини і громадянина, конституційне обмеження державної влади, верховенство права тощо) [308, с. 50]. О. Скрипнюк також зазначає, що диференційоване вивчення правової та соціальної держави виправдане лише із суто методологічних міркувань, коли необхідно розкрити прецизійний зміст цих двох термінів [6, с. 16]. Р. Гринюк у цьому контексті наголошує, що ми маємо на увазі зближення та інтерференцію теорії соціальної держави з теорією правової держави [317, с. 13]. Отже, теорія правової держави дедалі активніше застосовується для того, щоб вирішити конкретні питання, які постають у межах теорії демократії та теорії соціальної держави.

Вищезазначене свідчить, що на сьогоднішній день серед вітчизняних дослідників існують різні підходи щодо співвідношення понять «правова», «демократична» та «соціальна держава». Основною проблемою є правомірність віднесення до сутнісних ознак одного поняття властивостей (ознак) іншого. Зокрема, взаємозв'язок цих понять досліджено в роботах О. Скрипнюка, В. Бабкіна, В. Сухоноса, Р. Гринюка,

Ф. Рудича та ін. [318, с. 169–294; 319; 320; 321; 317; 293, с. 47–75]. У загальному вигляді ця дискусія набула свого оформлення як проблема співвідношення формальної та матеріальної інтерпретацій правової держави [317, с. 184–195], оскільки одним із головних аргументів прихильників формального підходу була теза про необхідність встановлення конкретного переліку ознак, які властиві саме правовій державі, а не є запозиченими з теорії соціальної держави, теорії демократії чи будь-яких інших державно-правових теорій.

Історичний досвід свідчить, що спроба теоретичного відокремлення правової держави, абсолютизація позитивістських аспектів в її розумінні та відкрите нехтування матеріальними аспектами функціонування правової держави може призвести до заперечення самої ідеї правової держави. На підтримку цієї тези М. Савенко зауважує, що для правової держави вирішальне значення має не стільки факт встановлення права та фіксації його в законі, скільки факт його забезпечення. Автор констатує, що встановлення прав і свобод людини і громадянина навіть у нормативно-правовому акті найвищої юридичної сили не є показником їх реальності [322, с. 3].

Сьогодні навіть прихильники правового позитивізму визнають необхідність виходу за межі суто формальних аспектів правової держави [323, с. 9]. Такий підхід виражається в поєднанні формального та матеріального аспектів функціонування правової держави.

Традиційно вважається, що відмова від абсолютизації формальної концепції правової держави відбулася у другій половині ХХ ст., але це твердження є недостатньо точним, тому що наголошення на важливості матеріального аспекту правової держави зроблено ще в роботах вітчизняних та зарубіжних дореволюційних юристів [324, с. 9–11].

Досліджуючи співвідношення матеріальної та формальної концепцій правової держави, слід зазначити, що із середини ХХ ст. в наукових роботах з цієї проблеми все активніше наголошується на забезпеченні взаємного розвитку і синхронізації в реалізації як формальних, так і матеріальних вимог.

У цьому сенсі зміни в законодавстві повинні супроводжуватись відповідними змінами в діяльності всієї системи державної влади, що мають своїми основними цілями забезпечення верховенства та реальності права, а також пріоритету прав людини і громадянина.

Як свідчить аналіз, домінування формального підходу в розумінні правової держави як принципу державного ладу є особливо небезпечним в умовах реформування, оскільки під проголошеними загальними

гаслами розбудови правової держави може здійснюватися спроба встановити антидемократичний за своєю суттю політичний режим, який заперечує основні цінності демократичного і правового розвитку.

Принцип правової держави виявляється в поєднанні формального і матеріального аспектів її функціонування на сучасному етапі розвитку. Такий підхід є найбільш виваженим і прийнятним у сучасних умовах формування державного ладу.

Характеризуючи принцип правової держави як принцип державного ладу, також важливим для розуміння його змісту є аналіз методологічних підходів до визначення сутності правової держави. Перший підхід базується на розумінні правової держави як правової форми організації та реалізації політичної влади, що забезпечує захист прав і свобод людини та громадянина, взаємну відповідальність людини та громадянина, верховенство права. Умовно такий спосіб тлумачення Р. Гринюк пропонує називати «правовим» [317, с. 291–292]. Але абсолютизація правової основи цього підходу була піддана критиці, оскільки держава є політичною формою суспільства, а не правовою формою реалізації влади. На думку прибічників іншого – «державницького» підходу, правова держава є суверенною політичною організацією, що об'єднує суспільство та здійснює управління на основі принципу верховенства права, забезпечує правопорядок, права і свободи громадян [325, с. 49–53]. Твердження про необхідність протиставлення цих методологічних підходів є нічим не обґрунтованими. Формування правової держави не можна зводити лише до інституційного аспекту – верховенства права, поділу влади та нормативного закріплення системи прав людини і громадянина. Видається, що синтез цих двох аспектів розуміння правової держави («правовий» підхід не заперечує існування держави, а «державницький» відтворює всі ті принципи правової держави, які висувуються і досліджуються в межах «правового» підходу) [317, с. 292] є найбільш обґрунтованим, логічним і таким, що базується на системі принципів правової держави, які визнаються прихильниками обох підходів. Усі ці принципи є однопорядковими в системі, без них неможливо дослідити теоретичну модель правової держави, визначити її зміст та сутність.

Для аргументації вищезазначених положень розглянемо зміст принципу верховенства права (інші принципи є предметним полем дослідження в наступних розділах роботи).

Теоретико-правовий аналіз феномену правової держави як принципу державного ладу пов'язаний з принципом верховенства права як

однією з умов становлення і розвитку правової держави [326, с. 117–122]. Зокрема, у цьому контексті його досліджено в роботах таких науковців, як Д. Вовк, В. Гайворонський, С. Головатий, А. Заєць, М. Козюбра, С. Погребняк, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скрипнюк, Б. Таманага, М. Цвік та ін. [327, с. 110–130; 328; 329, с. 26; 330; 331, с. 1627; 332, с. 3; 333; 334; 335; 311; 290; 336; 337; 338; 339; 325]. Сьогодні в науці можна виокремити два основних методологічних підходи щодо тлумачення принципу верховенства права: по-перше, через акцентування проблематики забезпечення й захисту прав людини і громадянина та верховенства закону [325, с. 51; 187, с. 261–263; 327; 331, с. 1627; 339; 334; 340, с. 148–219]; по-друге, через процес функціонування державної влади [341, с. 28; 342; 343, с. 33].

У наукових дослідженнях, присвячених проблемі правової держави, існує велика різноманітність визначень, але майже у всіх дефініціях містяться посилення на основоположний характер принципу верховенства права як основної умови формування та функціонування правової держави.

У підходах до розуміння принципу верховенства права продовжує спостерігатися досить широкий спектр думок – від отождолення його з традиційним для вітчизняної (та й не тільки) теорії і практики принципом верховенства закону (щоправда, часто з уточненням – «закону, що виражає волю більшості або всього населення» [344, с. 16], «правового закону» [345, с. 69]) до зведення верховенства права до верховенства розуму і справедливості [346, с. 37]. Не подолане як серед юристів-практиків, так і науковців, зазначає М. Козюбра, скептичне ставлення до самого принципу верховенства права [347, с. 150]. Так, О. Скрипнюк наголошує, що верховенство права – це такий основоположний принцип правової держави, без якого неможливе здійснення прав і свобод особи, а також гарантій, що надаються їй з боку державної влади [348, с. 139–140]. С. Головатий у монографії «Верховенство права: український досвід» зауважує, що без визнання та забезпечення верховенства права саме лише бажання захистити права людини неодмінно лишається недосяжним, а захист – неефективним. Зокрема, вченим обґрунтована нова концепція принципу верховенства права, згідно з якою право розуміється як самостійний, унікальний і самобутній феномен, який має передусім власне призначення і не зводиться до категорій держави [331, с. 1627]. С. Погребняк підкреслює, що принцип верховенства права (англ. – rule of law) є одним із провідних елементів засад конституційного ладу будь-якої сучасної демократичної, правової держави [335, с. 41]. В. Гайворонський

акцентує увагу на тому, що принцип верховенства права має сенс лише в разі, якщо право розуміється не просто як сукупність норм, встановлених державою, а як сукупність правил належної поведінки (масштабу, міри), як корпус правил, які легітимовані суспільством, базуються на історично досягнутому рівні соціальної етики [328, с. 115]. Таке розуміння права, на думку автора, не дає підстав для його ототожнення із законом і унеможливає ідеалізацію приписів держави. Ця позиція була обґрунтована ще раніше в роботі А. Зайця [332, с. 3]. На думку Н. Оніщенко, в умовах правової держави презюмується те, що праву належить пріоритет перед державою, а також визнається, що кожна окрема особа має невід'ємні і невідчужувані права, що передують самій державі [349, с. 228]. Вищезазначений підхід обґрунтовується і В. Шаповалом [350, с. 7]. На думку П. Рабіновича, принцип верховенства права у правовій державі означає, що держава спеціальними юридичними засобами реально забезпечує максимальне здійснення, охорону і захист прав людини [311, с. 39]. Прихильниками такого підходу в розумінні сутності принципу верховенства права є С. Гусарєв, В. Копейчиков, М. Цвік та ін.

Отже, можна стверджувати, що в сучасній доктрині існує багато різних за змістом визначень верховенства права. Але всі вони умовно можуть бути зведені до двох основних груп: «формальної» та «матеріальної» (органічної) концепцій. Такий поділ є певною мірою традиційним у теорії права [339]. Формальний аспект верховенства права полягає в тому, що в суспільстві мають існувати правові норми, яких дотримуються всі суб'єкти, у тому числі держава. З точки зору матеріального аспекту верховенство права полягає в пануванні права певного змісту (тобто мають існувати досить чіткі змістовні вимоги, що визначають зміст позитивного права). Такий підхід обґрунтовується О. Петришиним при дослідженні верховенства права як принципу дії права [351, с. 49].

Незважаючи на вищенаведені розмежування, йдеться не стільки про теоретичну неузгодженість позицій авторів, як зазначається в науковій літературі, скільки про відмінність методологічних підходів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що зміст принципу правової держави як принципу державного ладу України складають такі положення.

1. Принцип правової держави є поняттям програмним, яке втілюється в понятійних конструкціях з історично мінливим змістом. Як наслідок, зміст феномену правової держави піддається певним трансформаціям залежно від того, які чинники визнаються найбільш значущими в той чи інший період історичного розвитку.

2. Дослідження цього принципу державного ладу дозволяє зауважити, що становлення України як правової держави пов'язане з функціонуванням демократичного та дієздатного громадянського суспільства і посиленням його контролю та впливу на державні інституції. У свою чергу, демократичне і правове суспільство не може бути антагоністичним за своєю соціальною сутністю. Однак громадянське суспільство не спроможне самостійно усунути причини, що породжують його антагоністичний характер, у тому числі соціальну нерівність. Тому воно санкціонує перехід від ліберальної до соціальної моделі правової держави і покладає на останню цей обов'язок, чим і визначає правомірність її існування.

Правова держава і громадянське суспільство складаються коеволюційно, синергетично. Тому конституційна характеристика Української держави як правової є повністю виправданою, але в тому сенсі, якщо така держава знаходиться на етапі становлення, так само як і громадянське суспільство (стан упорядкування суспільства з огляду на потреби кожної людини). А високий рівень розвитку громадянського суспільства, у свою чергу, забезпечує ефективність реалізації принципу демократичності держави. Тому ці інститути виступають як рівноправні партнери. Викладене вище дозволяє розглядати поступ правової держави і громадянського суспільства як близькі й тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені процеси.

3. Принцип правової держави як принцип державного ладу виявляється в поєднанні формального і матеріального аспектів її функціонування на сучасному етапі його розвитку. Переміщення центру ваги з формально-юридичних моментів на змістовно-соціальні – головна тенденція розвитку правової держави.

4. Вирішальним моментом у формуванні правової держави є переосмислення специфіки взаємозв'язку між державою та особою.

Важливим є розуміння того, що в українському суспільстві ідея правової держави ще не стала елементом суспільної свідомості, з цієї причини ті інститути громадянського суспільства, які діють у напрямі контролю за здійсненням закону, не сприймаються владою як такі.

#### *Принцип соціальної держави.*

Цей принцип закріплено у ст. 1 Конституції України як один із основних принципів державного ладу поряд із принципами суверенної, незалежної, демократичної і правової держави.

Незважаючи на прогностичний характер ст. 1 Конституції України, слід наголосити, що вона означає не що інше, як конституційний



обов'язок держави підпорядковувати свою діяльність принципу соціальної спрямованості функціонування державної влади.

Принцип соціальної держави полягає в тому, що держава є і має бути виразником, представником та захисником інтересів як усього суспільства, усього народу, тобто публічних, загальних інтересів, так і інтересів кожної людини та громадянина.

Соціальна держава може розглядатися як теорія, ідея, як практика і процес, що спирається на конституційне проголошення країни соціальною. Оскільки Конституція, визнавши Україну соціальною державою, закріпила не стільки реальний, скільки бажаний стан держави, то аналізу здебільшого піддається переважно її теоретична конструкція [352, с. 61–62].

Усвідомлення суспільством необхідності, поряд із обстоюванням основних прав і свобод, вживати дійових заходів, які були б спрямовані на вирішення соціальних проблем, сприяло постановці питання про необхідність доповнення основних засад державного ладу України принципом соціальної держави.

У сучасній науковій літературі існують різні методологічні концепції щодо тлумачення змісту поняття «соціальна держава». Соціальну державу досліджують як «принцип конституційного устрою», «конституційну характеристику держави» [17, с. 14–15, 42]; як «сучасний тип демократичної державності» [353, с. 552–553; 17, с. 205, 206]; як «принцип державного ладу» [80, с. 13; 292, с. 160–161]; як «тип організації державного життя» [354, с. 179]; як «результат діалектичного розвитку правової держави» [187, с. 266]; як «державу, що виконує соціальну функцію» [355, с. 374]; як «характеристику правової держави» [356, с. 17, 32]; як «владний орган суспільства» [293, с. 67] тощо. Аналіз наведених методологічних підходів дає підстави стверджувати, що різні визначення поняття «соціальна держава», відображені в літературі, базуються на єдиних концептуальних положеннях.

Зародження ідеї соціальної держави пов'язане з природно-правовими традиціями античного періоду (Сократ, Аристотель, Платон), поглядами доби Відродження (Н. Макіавеллі, Ш. Л. Монтеск'є, Г. Гроцій, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Гегель, Т. Гоббс, Дж. Локк та ін.) та наступним розвитком у роботах Т. Пейна, Т. Джефферсона, Дж. Медісона, А. Гамільтона. Вважається, що поняття соціальної держави в сучасному його розумінні застосував у ХІХ ст. німецький юрист і державознавець Л. фон Штейн. Він трактував призначення соціальної держави у здійсненні прогресу в інтересах усіх членів суспільства, забезпеченні рівності

й свободи громадян, підтримці малозабезпечених прошарків населення, захисті панівних верств, які свідомо мають служити інтересам всього народу.

Концепція соціальної держави протягом подальшого розвитку зазнала значної трансформації, поступово позбулася політико-ідеологічної риторики і у 80–90-х рр. ХХ ст. увійшла до апарату державно-правової теорії. Ця концепція стала конституційним принципом й отримала визначення держави нового типу [353, с. 553].

Принцип соціальної держави вперше було закріплено у Веймарській Конституції 1919 р., він отримав своє подальше конституювання після Другої світової війни [17, с. 42]. Так, наприклад, принцип соціальної держави було відображено у ст. 20 Конституції ФРН 1949 р., ст. 1 Конституції Франції 1958 р. У 60–80-х рр. ХХ ст. – у більшості розвинених західних країн, а у 90-х рр. – майже у всіх конституціях постсоціалістичних держав.

Цей принцип включено до Конституції України. Так, ст. 1 Конституції встановлює, що Україна є не тільки суверенною і незалежною, демократичною, правовою, а й соціальною державою. Крім того, відповідно до ст. 3 Основного Закону людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [49]. Характеристика України як соціальної держави знаходить своє закріплення також у статтях 13, 16, 41, 42 та інших Конституції України, а також системі законів, що регламентують правовідносини в соціальній сфері («*Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування*», «*Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування*», «*Про недержавне пенсійне страхування*», «*Про прожитковий мінімум*», «*Про зайнятість населення*», «*Про основи соціального захисту інвалідів*», «*Про охорону праці*» та ін.).

Відповідно права й свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Найбільш повно принцип соціальної держави виявляється в системі соціальних прав і свобод людини і громадянина, передбачених й закріплених Конституцією України (статті 43–49), та в системі їх конституційних гарантій. Зокрема, Конституцією України регламентовано такі соціальні права, як право на працю (ст. 43), страйк (ст. 44), відпочинок (ст. 45), соціальний захист (ст. 46), житло (ст. 47), достатній життєвий рівень (ст. 48), охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49) тощо [49].

Пряме визначення держави соціальною дозволяє стверджувати, що державний лад України формується на основі принципу соціальної дер-

жави, через що він набуває вищої імперативної сили і стає загальнозначущим, у тому числі щодо соціальної спрямованості законодавства.

Безумовно, вищенаведене конституційне положення необхідно розглядати як програмну настанову [187, с. 265]. Така оцінка соціального характеру Української держави міститься майже в усіх наукових розробках. Дійсно, в історичних умовах сьогодення лише утверджується соціальна державність України, її спрямування на правові засади відродження соціально спрямованої економіки, формулювання і реалізацію соціальної політики тощо, без чого неможлива соціальна держава, яка несе певні соціальні обов'язки і відповідальність перед суспільством за життєвий рівень кожної людини. Виходячи з цих конституційних положень, розвиток соціальної державності має бути пріоритетною умовою прогресивного руху України.

У цьому контексті важливим є з'ясування визначення терміна «соціальна держава». Конкретизації поняття «соціальна держава» сприяла наукова розробка визначеної категорії на початку 90-х рр. ХХ ст. у роботах М. Козюбри, В. Копейчикова, П. Рабіновича. Головною тезою цього етапу слід вважати визначення основних напрямів розбудови соціальної держави в Україні. Згодом висловлені ідеї були розвинуті в інших наукових дослідженнях вітчизняних правознавців. Зокрема, два підходи щодо назви такої держави: 1) «демократична, соціальна, правова держава», «соціально-правова держава» – континентальна модель (В. Копейчиков, М. Козюбра); 2) «держава соціально-демократичної орієнтації» на шляху до «держави соціальної демократії» (П. Рабінович) – така формула визначала перехідний етап розвитку Української держави.

У законодавстві України немає визначення терміна «соціальна держава». У науковій літературі визначення поняття «соціальна держава» трактується по-різному.

Отже, хоча Конституція і створила правові передумови для розбудови України як соціальної держави, поняття «соціальна держава» є загальною правовою категорією, яка потребує подальшого визначення її змісту, в тому числі як принципу державного ладу України. З метою розуміння і тлумачення цього поняття науковці звертаються до норм чинного законодавства, судової практики та аналізу існуючих у суспільстві традицій [274, с. 13].

Для аргументації цієї позиції розглянемо деякі визначення дефініції «соціальна держава». В. Тацій соціальною вважає таку державу, яка визнає людину найвищою соціальною цінністю і своє призначення

вбачає в забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві, надає на субсидіарних засадах соціальну допомогу інвалідам та іншим громадянам, які перебувають у скрутній життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя [274, с. 13]. О. Скрипнюк під соціальною державою розуміє сучасний тип демократичної державності, який формується і розвивається в умовах відносно стабільної та розвиненої економіки і демократичної політичної системи [353, с. 552–553]. Л. Павловська, І. Яковюк соціальною вважають державу, яка визнає людину найвищою соціальною цінністю, що надає соціальну допомогу індивідам, які потрапили у скрутну життєву ситуацію, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру й злагоди в суспільстві [357, с. 159–160]. В. Шаповал визначає соціальною державу, діяльність якої спрямована на створення реальних стандартів матеріального добробуту, освіти, охорони здоров'я тощо і забезпечення таких стандартів для всіх громадян (індивідів), а також на мінімізацію фактичної соціальної нерівності з її економічними наслідками та створення системи соціальної підтримки (захисту) тих, хто цього потребує [358, с. 67–68]. Ю. Тодика соціальною визначив державу, яка бере на себе обов'язок піклуватися про соціальну справедливість, добробут громадян, їх соціальну захищеність, її головним завданням є досягнення суспільного прогресу, що базується на закріплених правом принципах соціальної рівності, загальної солідарності і взаємній відповідальності [17, с. 42]. В. Погорілко, В. Федоренко соціальною вважають державу, яка бере на себе обов'язок піклуватися про соціальну справедливість, добробут громадян, їх соціальну захищеність [48, с. 106]. В. Кравченко виокремлює три підходи до розкриття змісту поняття «соціальна держава». Перший пов'язаний із розумінням соціального в найзагальнішому вигляді, тобто як тотожного суспільному. Термін «соціальна держава» у цьому розумінні означає, що держава несе відповідальність за суспільство. Другий підхід автор пов'язує із трактуванням соціального як показника соціального статусу людини, її зв'язку із суспільством. Згідно з третім, що підтримується більшістю вчених, соціальна держава – це держава, яка надає підтримку незахищеним верствам населення, намагається впливати на розподіл матеріальних благ відповідно до принципу соціальної справедливості, щоб забезпечити кожній людині гідне існування [23, с. 94]. О. Скакун використовує термін «соціальна правова держава» і вважає, що це політична організація суспільства,

у якому право пов'язує і підкоряє собі державну владу, а основні права особи та її соціальна безпека складають зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються і піддаються зміні законним шляхом [106, с. 140]. На думку В. Сухоноса, соціальна держава – це тип держави, який здійснює активний вплив на соціальну сферу життєдіяльності суспільства і здатний здійснювати ефективну соціальну політику в інтересах найширших верств населення [99, с. 139]. Не претендуючи на повноту визначення, П. Шляхтун пропонує соціальною вважати таку державу, яка проводить соціальну політику, спрямовану на забезпечення прав і свобод людини, досягнення високого рівня добробуту всіх верств населення [359, с. 127–128]. М. Кельман, О. Мурашин, Н. Хома соціальною називають державу, яка прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі – приблизно однакових життєвих шансів, можливостей самореалізації особистості [251, с. 177]. І. Яковюк «соціально правову державу» визначає як сукупність політичних (демократія, права і свободи людини і громадянина, поділ влади тощо), економічних (соціальна ринкова економіка), соціальних (діяльність інституцій громадянського суспільства, таких як церква, правозахисні, профспілкові, благодійні та інші організації, які поряд із державою виконують ряд важливих соціальних функцій), національно-культурних (власний досвід державного будівництва, напрацьовані механізми вирішення соціальних питань, які ґрунтуються на ментальності Українського народу), історичних (наступність окремих рис радянського ладу і в той же час активне запозичення західноєвропейського досвіду розбудови держави) і правових (розвиток галузей соціального і трудового права та відповідних їм галузей законодавства) компонентів суспільної системи, пов'язаних з функціонуванням держави на сучасному етапі розвитку суспільства [113, с. 57–58]. При цьому автор погоджується з Л. Морозовою і Ю. Тодикою, що кожен із компонентів, взятий окремо, не містить критерію розвитку всієї державності, оскільки він взаємопов'язаний з усіма іншими компонентами.

Аналіз різноманітних точок зору дозволяє стверджувати, що у всіх без винятку визначеннях дефініції «соціальна держава» (їх можна наводити й далі, але в цьому, судячи з усього, немає нагальної потреби) присутнє посилення на соціальну спрямованість функціонування держави. Урахування вищезазначених позицій та методологічних підходів щодо дослідження поняття «соціальна держава» дозволяє найбільш повно розкрити зміст терміна «принцип соціальної держави». Сьогодні в літерату-

рі активно обговорюються традиції формування соціальної держави в західних та постсоціалістичних країнах.

Необхідно виходити із розмежувань та відмінностей їх концептуальних засад, а також історичних умов виникнення соціально орієнтованої державності. За таких обставин у науці використовується теза про відсутність єдиної концепції соціальної держави. Так, І. Яковюк зазначає, що у країнах Заходу соціальна держава традиційно виникала як характеристика правової, що знаменує собою початок якісно нового етапу у процесі розвитку останньої, а в постсоціалістичних країнах становлення демократичної, правової державності відбувається в умовах, коли соціальні засади вже набули сталого характеру, однак потребують істотного оновлення [360].

З точки зору методології така постановка питання виходить ще з того аспекту, що, як і будь-який складний феномен, соціальна права держава досліджується фахівцями різних галузей знань: філософії, юриспруденції, політології, теорії систем та ін. Як наслідок, існування розмаїття міждисциплінарних концепцій з цієї проблематики.

З метою узагальнення і всебічного розуміння змісту принципу соціальної держави як принципу державного ладу доцільним є виходити з двох характеристик: по-перше, концепції соціальної правової держави, що має західноєвропейське походження (комплексний аналіз якої є малорепрезентованим на рівні монографічних робіт); по-друге, концепції соціальної правової держави в постсоціалістичних країнах, що базується на історичних, національних, політичних, культурних та релігійних традиціях.

Демократичні процеси в Україні стали поштовхом для розбудови моделі соціальної правової держави, концептуального перегляду радянської доктрини держави і створення сучасної концепції соціальної правової держави, яка б відповідала реальним процесам становлення і розвитку громадянського суспільства.

Застосування поняття соціальної держави з правовою підкреслює єдність формальних і матеріальних елементів, що стосуються організації та діяльності держави. Усе це є підставою для визнання особливого характеру відносин між правовою і соціальною державою. Тематична актуалізація пов'язана із розумінням соціальної державності як якісної характеристики, матеріального змісту правової держави.

У цьому контексті необхідно виходити з того, що соціальна держава – це не антитеза державі правовій, а певний результат діалектичного розвитку останньої. На обґрунтування цієї позиції В. Бабкін, В. Селіванов,

О. Скрипнюк наголошують, що головним висновком, який можна зробити на основі аналізу діяльності сучасних соціальних держав, є той, що не може бути соціальної держави в суспільстві, якщо в ньому не була створена держава з ознаками і властивостями правової держави, тобто такої, для якої право є основою її функціонування [320, с. 273; 361, с. 17; 187, с. 264–266]. Як наслідок, держави, що отримують сьогодні назву «соціальні», поряд із адміністративно-політичними методами, насамперед юридичними, все повніше використовують методи економічного, духовно-культурного, інформаційного, інтелектуального стимулювання своїх громадян до правомірної поведінки, гідної життєдіяльності, виходячи зі своїх пріоритетів справедливого перерозподілу суспільних благ.

У деяких дослідженнях узагалі містяться категоричні формули: «соціальна держава в чистому вигляді існувати не може, вона може бути тільки соціально-правовою, де на основі права регулюються соціальні відносини в межах конкретних критеріїв соціальної справедливості, які відбивають реальний економічний, політичний, моральний стан суспільства» [293, с. 59].

У цілому слід зазначити, що аналіз наукових досліджень ідеї соціальної держави і практики її реалізації в Україні дозволяє зробити висновок, що проблема розбудови соціальної держави залишається недостатньо розробленою, особливо у визначенні її правової природи і шляхів втілення в Україні. Основою концепції розбудови соціальної держави в Україні має бути принципово нове ставлення до особи, її інтересів, визнання її пріоритетом серед соціальних цінностей. Відповідно важливим чинником становлення в Україні соціальної держави є реалізація власне соціальних гарантій (як загальних, так і спеціальних) прав людини, які, безумовно, мають базуватися на економічному розвитку держави.

Нагальною потребою подальшої розбудови соціальної держави в Україні є визначення та ґрунтовний аналіз функцій і змісту діяльності такої держави [362, с. 77]. Цей аспект проблематики є предметом дослідження в наступному розділі роботи. Сьогодні головна увага держави зосереджується лише на окремих соціальних питаннях, а соціальній політиці держави бракує комплексних, системних дій.

Як свідчить аналіз, практика сучасного державотворення ще далека до конституційного ідеалу. Наслідком є те, що соціальна правова державність як правовий напрям перехідного періоду в Україні ще не стала домінантою суспільного розвитку.

С. Бобровник зазначає, що завдання формування соціальної держави не підкріплене сьогодні самим правом та відповідною системою прав людини. Виникає ситуація, коли соціальна держава розглядається не як новий стан розвитку правової держави, а як спосіб організації суспільства в умовах правової зарегламентованості і нестабільності, правового нігілізму та неповаги до прав людини [363, с. 113–114].

Іншими словами, вчені одностайні в тому, що соціальна держава є закономірним продуктом еволюції людської спільноти в напрямі громадянського суспільства соціальної демократії. Соціальна держава є якісним елементом правової держави і передбачає конституційні гарантії забезпечення і захисту соціальних прав людини [362, с. 72].

Формування соціальної правової держави в Україні потребує подальшого наукового забезпечення і супроводу, які пов'язані з вирішенням таких першочергових завдань: проведення ґрунтовного аналізу й експертизи соціального законодавства з метою його систематизації та з'ясування відповідності міжнародним стандартам для забезпечення ефективної реалізації прав людини; розбудова конкретної моделі соціальної правової державності з урахуванням об'єктивних умов життєдіяльності суспільства, історичних, політичних, культурних та інших традицій задля розробки методології досліджень у цій галузі і формування нової концепції взаємодії держави та людини, основу якої складає їх взаємна відповідальність.

Отже, принцип соціальної держави як конституційний принцип державного ладу має лише відносну самостійність, його зміст не може бути усвідомленим поза системою інших конституційних засад. Тому сучасна теорія і практика конституціоналізму вимагають аргументованого узагальнення та аналізу принципу соціальної держави як елементу єдиної концепції демократичної, соціальної правової держави.

Зміст принципу соціальної правової держави як принципу державного ладу полягає в наступному: 1) це ідея та процес, що базуються на конституційній регламентації, історичних, політичних, культурних та інших традиціях, менталітеті нації; соціальна правова держава формується у правових формах, на основі й відповідно до законів України, юридичною першоосною яких є Конституція; 2) соціальна держава є якісною характеристикою, матеріальним змістом правової держави (заснований правовою державою лад має бути ладом соціальної правової державності); 3) соціальна правова держава має служити громадянському суспільству, сприяти його функціонуванню; принцип соціальної правової держави реалізується через компромісні, узгоджені рішення,



координацію діяльності громадян на користь суспільства в цілому для забезпечення рівноваги між приватними і загальногромадянськими інтересами, цілісності суспільства, його матеріального і духовного прогресу; 4) соціальна правова держава проявляється через принципи соціальної справедливості, людської гідності, солідарності, автономії суспільних відносин і процесів субсидіарності та соціальних зобов'язань; 5) принцип соціальної держави є важливою конституційною гарантією ефективної реалізації та захисту системи соціальних прав і свобод людини.

Конституювання принципу соціальної держави є закономірністю, викликаною якісними змінами в суспільному бутті, які супроводжують ся уточненням функцій держави.

У цьому контексті В. Шаповал зауважує, що конституційне закріплення принципу соціальної держави, що є досягненням розвиненого громадянського суспільства, сприймається як орієнтир там, де таке суспільство поки що існує [263, с. 88].

#### *Принцип унітарності Української держави.*

Наступним принципом є принцип унітарності (єдності, соборності) держави, що означає її єдність, соборність з політичного, економічного, соціального, культурного (духовного) та інших поглядів.

У вітчизняній і зарубіжній юридичній літературі вивченню унітарної форми держави приділяється значна увага. Серед авторів, які спеціалізуються на дослідженні форм державного устрою, не існує принципів розбіжностей з приводу того, що являє собою унітарна держава і якими є її основні ознаки.

Прагнення до об'єднання всіх етнічних українських земель, тобто до соборності, було основою наукових вчень про державний устрій України. Сьогодні воно трансформувалося у підтримку більшістю теоретиків української державності побудови в Україні унітарної держави, тому термін «унітарність» став більш широко використовуватися у наукових розробках.

Проблемам сучасного державного устрою України присвячували свої роботи такі вчені, як С. Бостан, Ф. Бурчак, І. Бутко, С. Гусарев, А. Заєць, А. Колодій, В. Копейчиков, О. Копиленко, М. Корнієнко, В. Кравченко, Н. Нижник, М. Орзіх, В. Погорілко, М. Пухтинський, Ю. Римаренко, С. Телешун, Ю. Тодика, В. Цветков, В. Шаповал та ін.

Вихідною в єдності держави є територіальна цілісність [168, с. 32; 364, с. 67; 80, с. 14; 219]. Відповідно у Конституції зазначається, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою (ст. 2) [49].

Принцип єдності та цілісності державної території закріплено в Конституції, Декларації про державний суверенітет, Акті проголошення незалежності України, які передбачають здійснення Україною верховенства на всій своїй території.

Державний устрій України визначений на конституційному рівні. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 2 Конституції Україна є унітарною державою. Така характеристика підтверджується іншими нормами Основного Закону, всією правовою системою та державним механізмом України.

Територія України в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена без її згоди. Україна самостійно визначає правовий режим своєї території, встановлює та змінює адміністративно-територіальний устрій республіки, порядок утворення адміністративно-територіальних одиниць, їх правовий статус тощо [365, с. 50]. Тобто територія України становить єдине ціле, складові її частини перебувають у нерозривному взаємозв'язку, визначаються внутрішньою єдністю в межах державного кордону України. Територія є матеріальною базою держави, без якої вона не може існувати. Території унітарної держави притаманна внутрішня єдність. Це означає, що її виокремлені частини мають статус адміністративно-територіальних одиниць або автономних утворень, є територіальною базою для реалізації функцій держави, матеріальною основою організації влади у відповідних частинах єдиної державної території, але вони не мають політичної значущості.

Характерно, що в Основних Законах нерідко йдеться про єдність і неподільність саме державної території у зв'язку з можливостями та умовами зміни державних кордонів, зазначає В. Шаповал [205, с. 79; 263, с. 137–139].

Існуючий поділ України не має політичного характеру, він є адміністративно-територіальним. На території України немає інших суверенних державних утворень, але окремі адміністративно-територіальні одиниці України мають адміністративну автономію і певні атрибути держави (Автономна Республіка Крим) або спеціальний статус міст (міста Київ та Севастополь), все це не впливає і не може вплинути на визначення форми державного устрою України як унітарної держави.

Унітарна держава (від фр. *unitaire* – унітарний, єдиний, від лат. *unitas* – єдність, єднання, один (єдине ціле)) – держава, адміністративно-територіальні одиниці якої не мають статусу державних утворень [366, с. 213–214; 367, с. 36–38; 368, с. 3–5; 369].

Інші автори під унітарною розуміють єдину централізовану державу з територією, що розподілена на звичайні адміністративно-

територіальні або національно-територіальні одиниці, до складу яких не належать державні утворення [370, с. 79–80; 141, с. 50]. Отже, у науковій літературі не існує принципових розбіжностей щодо визначення поняття «унітарна держава».

Для з'ясування форми державного устрою необхідно проаналізувати конституційні положення, за змістом яких визначено організацію державної території та статус її складових частин, а також встановлено і розмежовано повноваження центральних органів і органів, локалізованих у межах таких частин.

Термін «форма державного устрою» має доктринальний характер і майже не використовується в текстах конституцій, винятком є Основні Закони деяких пострадянських країн (наприклад, у Конституції Естонії – «державний устрій», Конституції Грузії – «державно-територіальний устрій»). Водночас слід зазначити, що в Основних Законах широко вживані такі терміни, як «унітарна держава» і «федеративна держава», які об'єктивно слугують класифікації форми державного устрою. Очевидно, що відносно вузьке поширення терміна «форма державного устрою» та його модифікацій у практиці конституціоналізму зумовлене тим, що він почав активно досліджуватися юридичною наукою лише у другій половині ХХ ст.

Тематична актуалізація досліджень терміна «форма державного устрою» пов'язана з непорозумінням та плутаниною щодо визначення ряду інших нетотожних за змістом понять, наприклад «державний лад», «територіальний устрій», «адміністративно-територіальний устрій (поділ)», «національно-державний устрій».

Уже багато років проблемним є питання дефініції різних систем поділу влади. Пошуки визначення цього співвідношення тривають і сьогодні.

Проте термін «форма державного устрою» відіграє важливу роль у категоріальному апараті наукових досліджень організації державної території і відповідній їй організації влади. Потреба концептуального аналізу співвідношення між вищезазначеними поняттями обумовлена необхідністю розробки загальної концепції державотворення, зокрема концепції подальшого формування державного ладу, а також розуміння і застосування його принципів у практиці розбудови Української держави.

У правовій літературі існують такі теоретичні погляди щодо зазначеної проблематики. В. Кравченко, використовуючи термін «державний устрій», акцентує увагу на паралельному застосуванні в новітній юридичній літературі термінів «територіальна організація публічної влади»,

«територіально-політичний устрій», «державно-територіальний устрій» тощо [23, с. 86; 371, с. 80]. Територіальний поділ держави – це система територіальних складових частин, які становлять географічну основу територіального устрою. У свою чергу, територіальний устрій, як зазначає С. Телешун, – це територіальна організація держави, система взаємовідносин між державою в цілому (центральною владою) і територіальними складовими частинами (їх населенням і діючими органами) [13, с. 99]. На думку В. Кравченка, Л. Морозової, державний устрій – це політико-територіальна організація держави, яка характеризується статусом її територіальних одиниць, формою їх правових відносин між собою та з державою в цілому [23, с. 86; 371, с. 80]. В. Ріжка, В. Семенов, М. Цвік під політико-територіальним устроєм розуміють національно-територіальну організацію держави, що обіймає правове становище складових частин держави і порядок взаємовідносин між центральними і місцевими державними органами влади [370, с. 79]. В. Шаповал визначає форму державного устрою як відображені в Основному Законі організацію території держави і відповідний спосіб організації влади [372, с. 219].

Інші науковці також висловили думку про те, що в поняття державного устрою повинно включатись не тільки поняття територіального устрою держави, а й організація державного механізму, у зміст якого входить структура центральних державних органів, тому територіальний устрій держави – це видове поняття родового поняття державного устрою [373, с. 164].

Найбільш змістовним є визначення територіального устрою як внутрішньої територіальної організації держави з поділом її на складові частини (адміністративно-територіальні одиниці), що ґрунтується на засадах єдності та цілісності території держави, поєднанні централізації та децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх особливостей і традицій [219, с. 610].

Узагальнюючи, можемо зазначити, що в основі державного устрою лежить територіальний устрій держави, а адміністративно-територіальний устрій є його невід’ємною складовою частиною.

У свою чергу, термін «національно-державний устрій» С. Телешун визначив як форму державної організації нації, а також як форму державного, політичного існування нації, її самовизначення [374, с. 60]. Відповідно державний устрій України – це внутрішня побудова (територіальна організація) держави, обумовлена історичними, географічни-

ми, соціальними, економічними, культурними та іншими чинниками; спосіб організації влади, що визначається принципами взаємодії держави та її територіальних складових.

Аналіз положень Конституції дозволяє характеризувати Україну як відносно централізовану складну унітарну державу. Це пояснюється тим, що: по-перше, до складу України входить автономне територіальне утворення; по-друге, децентралізацію управління в Україні здійснено лише на низовому територіальному рівні – село, селище, місто, а на регіональному (область) та субрегіональному (район) рівнях збережено централізоване державне управління.

Сьогодні український унітаризм потребує подальшого конституційного реформування та вдосконалення відповідно до світових, у тому числі європейських моделей децентралізації й демократизації управління. У цьому аспекті В. Шаповал зазначає, що, хоча унітарній державі об'єктивно притаманна централізація влади, загальні процеси розвитку сучасного суспільства і держави в розвинутих країнах зумовили появу тенденції до децентралізації без відмови від унітарної форми державного устрою [205, с. 79].

У свою чергу С. Телешун зауважує, що невизначеність практичної організації державного устрою є однією із найважливіших проблем, що постали в Україні в умовах незалежності [374, с. 30].

Новацією стало розв'язання цієї проблематики через усвідомлення місця державного устрою в державному ладі України як системі організації держави, державної влади та їх діяльності.

Ця теза набуває свого практичного значення за умови ґрунтовного аналізу відповідних конституційних положень.

Конституція України 1996 р., на відміну від попередніх українських Конституцій (1919 р., 1929 р., 1938 р. і 1978 р.), визначила в окремій статті основні засади організації територіального устрою в Україні. Положення ст. 132 фактично стали конституційною новелою. До того вважалось, що система адміністративно-територіального поділу побудована на принципах, встановлених Постановою ВУЦВК від 12 квітня 1923 р. «Про новий адміністративно-територіальний поділ України» [375, с. 219].

Конституція України не лише визначила систему адміністративно-територіального устрою України (ст. 133), а й закріпила засади територіального устрою України: єдність і цілісність державної території, поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади; збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням

їхніх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій (ст. 132) [49].

Разом із тим у літературі зазначається, що окремі важливі положення не отримали чіткого визначення в Конституції України [376, с. 58]. Зокрема, акцентується увага на наступному: не визначене питання процедури встановлення і зміни меж АРК, областей і районів у містах, утворення і ліквідації районів у містах; не вирішене питання щодо об'єднання в одну громаду жителів населених пунктів різних категорій згідно зі ст. 140 Конституції України – це право надано жителям сіл; не вирішене питання щодо статусу адміністративно-територіальних одиниць (населених пунктів, що перебувають під юрисдикцією органів інших адміністративно-територіальних одиниць (населених пунктів), тощо). Тому нагальною потребою залишається прийняття відповідно до п. 13 ст. 92 Конституції України Закону «Про адміністративно-територіальний устрій України».

На сучасному етапі державного будівництва необхідним є наукове забезпечення і супровід прагнення України до європейських стандартів життя, ефективності державної влади та місцевого самоврядування, яке вимагає вдосконалення існуючого адміністративно-територіального устрою шляхом його реформування та трансформації. Ця трансформація стосується і зміни деяких принципів адміністративно-територіальної організації. Зокрема, встановлення в Україні європейського місцевого самоврядування вимагає розширення повноважень органів місцевого самоврядування, надання їм більшої самостійності при вирішенні питань місцевого значення. Також пропонується врахувати й інші принципи, розроблені у процесі підготовки до реформи адміністративно-територіального устрою, а саме: принцип рівності адміністративно-територіальних одиниць; принцип пропорційності території і населення; принцип компактності [377, с. 60]; принцип повсюдності території та місцевого самоврядування, згідно з якими значні території поза межами адміністративно-територіальних одиниць водночас не належать до жодної з них, а мають обов'язково належати і місцеве самоврядування повинно здійснюватись на всій території України; принципи гнучкості та адаптивності – адміністративно-територіальний устрій повинен порівняно легко пристосовуватись до територіальних змін у суспільстві – змін у соціальних та управлінських технологіях, економіці тощо; принцип спадкоємності – основні характеристики адміністративно-територіального поділу мають враховувати історичні, соціально-економічні, національно-культурні особливості території, повинні

зберігати наявні межі інфраструктур та комунікацій тощо [365, с. 54]. Система принципів адміністративно-територіального устрою України потребує подальшого дослідження та законодавчого закріплення з метою забезпечення стабільності діяльності держави та її органів, а також органів місцевого самоврядування.

Підсумовуючи, зазначимо, що тривалий час перед Україною стояла проблема вибору форми держави за характером державного устрою (особливо в період розробки проекту Конституції України 1996 р.). Але ж прийнята у 1996 р. Конституція України остаточно вирішила цю проблему, і тому певні пропозиції щодо федералізації України, поділу на землі шляхом об'єднання ряду областей були відкинута. Це, як зазначив В. Погорілко, цілком закономірно [168, с. 33]. На порядку денному виштовпує питання розробки і проведення не тільки адміністративно-правової реформи адміністративно-територіального устрою, що має відбуватися у межах удосконалення державного устрою України, але й сприяти подальшій консолідації регіонів України для формування єдиної політичної нації і збереження унітарності держави [378, с. 19]. Адже в нинішній ситуації, коли держава і суспільство, економічна, політична, культурна та інші сфери переживають кризу, особливо необхідне об'єднання на загальнодержавному рівні всіх ресурсів і зусиль, у тому числі формування єдиного політичного і правового простору за умови збереження унітарності державного устрою.

Не можна ігнорувати й сучасні тенденції сепаратизму та іредентизму з боку окремих етнічних груп всередині України і держав, які опосередковано прагнуть повернення до себе начебто їхніх територій або надання допомоги в їх виокремленні з подальшим приєднанням до себе [379]. За таких умов жодні недержавні структури або окремі громадяни не в змозі забезпечити недоторканність і територіальну цілісність нашої держави як складової частини національної безпеки [380]. За цього випадку лише держава у змозі вирішити завдання щодо ліквідації сепаратистських, іредентських та інших проявів.

Україна – соборна держава, тому ідея федералізації не є фактором консолідації Українського народу. Федералізація в сьогоднішніх умовах не сприяє розвитку демократії, злагоди в суспільстві, утвердженню суверенітету. На сучасному етапі розвитку державності ця ідея тільки посилює конфронтацію між східними і західними частинами України. Як зауважив Ю. Тодика, спроба як внутрішніх, так і зовнішніх сил вивести будь-яку частину території України з-під її суверенітету має розцінюватися як загроза цілісності нашої держави, конституційному ладу

[17, с. 62]. В. Ліпкан зауважує, що проблема сепаратизму є очевидною і вона потребує застосування багатьох альтернативних стратегій. Головне – це використання системного синергетичного підходу при вирішенні цієї проблеми [381, с. 21]. Єдність підходів до вирішення цього питання є важливим чинником забезпечення цілісності держави за регіональною, мовною, релігійною, економічною, політичною та іншими ознаками. У нинішніх умовах для Української держави цей напрям діяльності має бути одним із визначальних. Усе це, як зазначає С. Телешун, сприятиме формуванню в Україні єдиної політичної нації, оптимізації відносин між центром і регіонами, розвитку місцевого самоврядування, становленню інститутів громадянського суспільства [382, с. 34].

Доцільність федералізації унітарної держави є виправданою лише тоді, коли вичерпані можливості місцевого самоврядування та інших регіональних інститутів. Сьогодні в Україні лише триває становлення системи місцевого самоврядування та регіональних інститутів державних адміністрацій (утворення різних асоціацій та державних і самоврядних органів адміністративно-територіальних одиниць, спеціальних, вільних економічних зон, прийняття статутів міст та інших адміністративно-територіальних одиниць).

Принцип унітаризму Української держави проявляється в наступному: 1) територіальна цілісність і недоторканність у межах кордону; 2) існуючий поділ в Україні є адміністративно-територіальним поділом і не має політичного характеру (адміністративно-територіальні одиниці не мають основних ознак державності, у тому числі політичної самостійності); 3) єдина конституція і єдина система законодавства на всій території України; 4) єдине громадянство, єдина державна символіка, державна мова; 5) функціонує єдина система органів державної влади, її юрисдикція поширюється на всю територію країни; 6) правосуддя здійснюється в межах централізованої системи на підставі єдиних норм матеріального і процесуального права; 7) конституційне правосуддя здійснюється єдиним органом конституційної юрисдикції – Конституційним Судом України; 8) Українська держава виступає єдиним цілим у міжнародних зносинах.

Головними чинниками, які несуть загрозу інтересам України в цій сфері, є: посилення політичного протистояння; міжрегіональні диспропорції в економічному розвитку; відсутність вираженої регіональної політики; недосконалість структури виконавчої влади; диспропорції в життєвому рівні населення тощо.

Сучасна практика українського державотворення свідчить, що конституційний принцип унітарності держави потребує збереження, по-



дальшого вдосконалення існуючого державного устрою і конкретизації перспектив його розвитку з урахуванням процесів глобалізації та гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин, вдосконалення функціонування всіх гілок державної влади і в цілому механізму держави як організаційної основи державного устрою України.

Викладене вище дає підстави стверджувати, що правильне вирішення питання державного устрою має суттєве значення для стабільності конституційного ладу, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, цілісності держави.

*Принцип республіканської форми правління.*

Важливим принципом державного ладу України є принцип республіканської форми правління. Вибір Україною республіканської форми правління, формування влади через вибори відповідає історичним традиціям Українського народу, розвитку його державотворення.

Використання латиномовного словосполучення *res publica* засвідчило зміни в організації державного владарювання у Стародавньому Римі в так званій період республіки (V–I ст. до н. е.) порівняно з попереднім періодом, визначеним істориками як період царів.

В юридичній літературі зауважується, що одними із перших «класифікаторів» форм правління є Піфагор (580–500 рр. до н. е.) та Геракліт (540–580 рр. до н. е.), які поділяли їх на аристократію й демократію [200, с. 86]. В. Шаповал наголошує, що для позначення держави, яка за своєю організацією видається своєрідною антитезою єдиновладдю, термін «республіка» вперше вжив у XVI ст. Н. Макіавеллі, якого можна вважати ідеологом класифікації держави на монархію і республіку [372, с. 166].

Республіка як форма державного правління стала результатом кардинальних перетворень, які відбулися у суспільстві й державі на рубежі Нового часу під впливом пов'язаних між собою соціально-економічних, політичних та ідеологічних процесів.

Значний внесок у розвиток класифікаційних схем форм державного правління зроблено Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Боденом, Дж. Локком, Т. Гоббсом, Ж. Ж. Руссо, І. Кантом, Т. Пейном, Т. Джефферсоном та іншими видатними вченими. У XX ст. різні формально-юридичні позиції інтерпретації форм державного правління отримали свій розвиток у роботах Л. Гумпловича, Г. Єллінека, Б. Кістяківського, М. Коркунова, Т. Кокошкіна, С. Котляревського, Г. Шершеневича та ін. [383–385; 145; 386; 324; 387].

У зарубіжних країнах проблеми форми держави досліджено в роботах Ф. Ардана, Р. Даля, М. Дюверже, Ж. Жакке, Т. Маунца, М. Прело, Д. Сарторі, К. Хессе та ін. [388–395].

Теоретичне осмислення тих чи інших аспектів сучасної форми правління міститься в роботах таких російських та вітчизняних науковців, як: В. Авер'янов, В. Бабкін, А. Венгеров, А. Георгіца, Е. Григоніс, В. Журавський, А. Заєць, А. Коваленко, А. Колодій, В. Лазарев, В. Лемак, М. Марченко, Л. Морозова, Р. Мухаєв, В. Нерсесянц, Н. Оніщенко, О. Петришин, В. Погорілко, П. Рабінович, В. Ріяка, О. Скакун, Б. Страшун, С. Телешун, Ю. Тодика, М. Цвік, В. Шаповал та ін.

Існують такі підходи щодо визначення терміна «республіка».

Так, Н. Пархоменко вважає, що республіка (лат. *respublica*, від *res publica* – суспільна справа) – це форма державного правління, за якої державна влада здійснюється представницькими органами (парламентом, президентом), що обираються населенням на певний термін [158]. Республіка – найбільш демократична форма правління, оскільки передбачає, що повноваження будь-якої гілки влади, будь-якого її органу, у тому числі глави держави, базуються на мандаті народу. Однак, як зазначає Б. Страшун, цей висновок є правильним лише за інших рівних умов [46, с. 346–347]. Саме походження терміна «республіка» пов'язане з народом. «Respublica est res populi», – підкреслював Цицерон, вважаючи державу справою народу. У республіці, зауважує В. Лазарев, влада здійснюється обраними народом на певний термін представницькими органами [396, с. 257]. Такий підхід є досить поширеним і розкривається в роботах інших вітчизняних і зарубіжних науковців [397, с. 88; 370, с. 116; 284, с. 149; 371, с. 77]. О. Скакун зазначає, що республіка – це форма державного правління, при якій вища державна влада здійснюється представницьким загальнонаціональним органом влади (парламентом), обраним населенням на певний строк [106, с. 73]. В. Сухонос акцентує увагу на тому, що республікою є така форма правління, де глава держави формально обирається на певний термін і звітує перед своїми виборцями [99, с. 220]. Отже, серед авторів, які спеціалізуються на дослідженні республіканської форми правління, немає принципів розбіжностей у визначеннях поняття, акцент зроблено на суб'єктах, які обираються громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права на певний термін.

У контексті розгляду принципу республіканської форми правління можна виділити певні новації в сучасній юридичній науці щодо визначення терміна «республіка» і його назви. Так, на думку С. Бостана, який

використовує термін «поліархія» замість «республіка», це спосіб вираження сутності держави епохи громадянського суспільства, який відображається у правово-політичній системі вищих законодавчих та виконавчих органів влади, організація й функціонування якої ґрунтується на принципі поділу влади та відповідній системі стримувань і противаг [200, с. 133, 460]. Таким чином, замість традиційного терміна «республіка» для позначення форми правління сучасної держави С. Бостан пропонує використовувати термін «поліархія». Серед аргументів на користь цього науковець наводить те, що використання терміна «поліархія» усуває дисбаланс у мовно-термінологічному («грецько-латинському») критерії класифікації типів форм правління, оскільки термін *монархія* – грецького походження, а *res publica* – латинського. Тому С. Бостан пропонує взяти за основу одну мову – грецьку, яка є загально визнаним термінологічним джерелом державознавства (*монархія* – *ролархія*), на відміну від латинської, яка умовно вважається мовою правознавства. У такий спосіб, на думку вченого, критерій типологізації форм правління зводиться до одного знаменника. За таких умов, зазначає С. Бостан, усувається дисбаланс між первинним змістом цих понять. Зокрема, якщо монархія – влада, яка є похідною від одного суб'єкта, а правління є результатом дії також одного державного органу – монарха, то поліархія – влада, що є похідною від багатьох суб'єктів (народу), а правління є результатом колективних дій також багатьох (більше одного) державних органів. Тоді як термін *res publica* – публічна (загальна) справа – безпосереднього уявлення про це не дає, констатує С. Бостан [200, с. 123–133, 458–459].

Отже, постійна увага до форм правління держави, прагнення ці форми раціоналізувати притаманне правовій науці і юридичній практиці з глибокої давнини. Однак волюнтаристське поєднання тих чи інших класичних конституційних форм (особливо, якщо це здійснюється для конкретної особи, чинної посадової особи) навряд чи принесе тривалі позитивні результати. Крім того, удавання до змішаної форми правління часто пояснюється прагненням правлячих кіл одночасно використати у своїх цілях різні строки як президентської, так і парламентської форми правління.

До основних сучасних форм державного правління віднесена змішана республіканська. Її визначають як напівпрезидентську або як парламентсько-президентську чи президентсько-парламентську республіку.

Класичні форми правління на рубежі ХХ–ХХІ ст. все більш рельєфно виявляли недоліки, які впливали з їх конституційно-правової при-

роди: тенденцію до авторитаризму, монополізму влади у президентських республіках та зростаючу урядову нестабільність у парламентарних республіках.

У роботах прихильників змішаних форм правління обґрунтовується ідея зміцнення державності шляхом подолання урядових криз, уникнення частоті зміни урядів з міркувань політичної кон'юнктури, оптимізації способів організації і взаємовідносин вищих органів державної влади, центральної і місцевої влад. Як правило, ці проблеми особливо гостро стоять для новостворених держав.

В Україні термін «змішана республіканська форма державного правління» набув офіційного значення, коли, представляючи 20 березня 1996 р. у Верховній Раді України проект нової Конституції України, Президент України у своїй доповіді для позначення пропонованої за проектом форми правління використав саме цей термін. Однак аналіз конституцій зарубіжних країн дозволяє зробити висновок, що ці або інші терміни в їх текстах не вживаються [205, с. 65; 46].

Стаття 5 Конституції України закріплює республіканську форму правління, не конкретизуючи її. Особливості сучасної України як республіки обумовлюються передусім характером поділу повноважень між Верховною Радою, Президентом і Кабінетом Міністрів України. Така система поділу влади заснована на уособленні взаємовпливів, взаємостимуванні і співпраці державних органів, що урівноважують один одного, об'єднуючись у групи за ознакою однакової функціональної спрямованості і наявності відповідних повноважень.

Аналіз розділів Конституції, у яких визначається статус вищих органів державної влади, дає можливість зробити висновок, що Україна після внесення змін до Конституції Законом України від 8 грудня 2004 р. [178] отримала нову форму державного правління – парламентсько-президентську республіку, яка на цьому етапі розвитку є найбільш прийнятною та оптимальною для нашої держави. Відповідно до 1 січня 2006 р. Україна була президентсько-парламентською республікою.

Це підтверджується такими конституційними положеннями.

1. Президент України обирається громадянами України (ст. 103).
2. Відповідальність уряду перед парламентом та Президентом України, підконтрольність і підзвітність уряду перед парламентом (статті 113, 115).
3. Призначення членів Кабінету Міністрів України парламентом за участю Президента України та Прем'єр-міністра України (ст. 114):

– участь Президента України у формуванні Кабінету Міністрів України (за пропозицією парламентської більшості вносить до Верховної Ради України кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра та вносить кандидатури для призначення на посади Міністра оборони України і Міністра закордонних справ – ст. 114);

– за поданням Прем'єр-міністра України – інших членів Кабінету Міністрів України, а також Голову Антимонопольного комітету України, Голову Державного комітету телебачення та радіомовлення України і Голову Фонду державного майна (ст. 114).

4. Право Президента України достроково припинити повноваження Верховної Ради України (ст. 90) у разі, якщо: протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій; протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України; протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатись [49].

5. Передбачено не тільки колективну політичну відповідальність Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою України, механізм якої визначений у ст. 87 Конституції України, а й індивідуальну відповідальність членів Кабінету Міністрів України (п. 12 ч. 1 ст. 85 Конституції України) [49].

6. Право Президента України накладати вето на закони, прийняті Верховною Радою України (ст. 94) [230, с. 30–37].

Після проведення конституційної реформи статус президента й уряду було істотно скориговано. Останнім часом в юридичній літературі з'явилися перші розробки в цьому напрямі [398].

Однією з найважливіших проблем розвитку змішаної форми правління в сучасній Україні, зазначає Р. Мартинюк, є не питання застосування формальних конституційних механізмів, а політична воля різних гілок влади до співробітництва [399, с. 32]. При цьому науковець, конкретизуючи це положення, зазначає, що практика функціонування існуючої системи організації влади, зокрема особливості взаємовідносин між вищими органами державної влади, не дають підстав вважати, що в найближчій перспективі розвиток форми правління в Україні набуде конструктивного змісту і відповідатиме загальносуспільним потребам. Подібна ситуація обумовлюється тим, що на поточний момент процес конституційного реформування в Україні залишається скоріше справою політичної еліти, а не суспільства в цілому.

З 1 січня 2006 р. в Україні встановлено форму правління, яка і надалі наділяє Президента значними конституційними повноваженнями, а Уряд, який спирається на парламентську більшість, не володіє конституційними важелями, притаманними урядам європейських держав зі змішаною формою республіки. Відтак, на думку В. Лемака, немає підстав для твердження, що функціонуюча форма правління в Україні «більше подібна до форми правління в таких країнах з цією формою правління, як Польща, Литва, Франція» [400, с. 215; 398, с. 9]. Гостра конституційна криза навесні 2007 р. виявила цілий ряд дефектів у функціонуванні такої моделі влади [400, с. 204]. Потреба в оновленні Конституції України вже набула консенсусу вітчизняної політичної еліти. Технологія конституційної реформи має бути спрямована на сприйняття та підтримку її як політикумом, так і суспільством, а також забезпечення зростання міжнародного авторитету держави.

Слід зазначити, що характеристикою змішаної республіканської форми правління є не проста сума ознак президентської та парламентської республік, а таке їх поєднання, на основі якого виникає нова якість, її наслідком є наявність у республік зі змішаною формою правління певних власних ознак. Але ж за умов конкретних країн зі змішаною республіканською формою державного правління деякі з відповідних ознак сприйняті альтернативно, зокрема по-різному побудований державний механізм.

Підсумовуючи аналіз змісту принципу республіканської форми правління, зазначимо наступне: 1) конституювання принципу республіканської форми правління вказує на прихильність України до демократичних ідеалів і відповідність її розвитку загальноєвропейській тенденції державно-політичного процесу; 2) вибір форми держави залежить від багатьох факторів: історії, традицій, ментальності народу, рівня розвитку демократії, суспільства і держави, економічних, політичних, ідеологічних, соціальних та інших внутрішніх, а також зовнішніх чинників; проблематика змішаної республіканської форми правління залишається вкрай актуальною; 3) запроваджена конституційною реформою конструкція влади (парламентсько-президентська республіка) обумовлює нагальну потребу перегляду існуючого формату розподілу повноважень між вищими органами державної влади України, вироблення адекватних потребам державотворення механізмів взаємодії між ними, а також аналіз інституційних умов та ціннісного середовища, у яких відбувається розвиток парламентсько-президентської форми правління в Україні. Подолання суперечностей існуючої моделі поділу

влади має здійснюватись у контексті подальшого розвитку парламентсько-президентської форми правління.

Синтезуючи результати дослідження, можна відзначити, що роль і місце принципів державного ладу надзвичайно істотні в діяльності держави. Адже саме принципи консолідують правотворчість, правозастосування і правосуддя, слугують зміцненню законності і правопорядку, гарантують реалізацію інтересів та прав громадян. Принципи державного ладу забезпечують організацію і діяльність держави, її органів, а також є основою її вдосконалення і оцінки рівня й ефективності реалізації завдань та функцій держави.

Принципи державного ладу є критерієм оцінки діяльності держави, її органів, методологічною основою її подальшого вдосконалення, оскільки саме на основі принципів оцінюють рівень й ефективність реалізації завдань та функцій держави.

Проблема наукового розуміння сутності, ознак і змісту принципів державного ладу має сьогодні теоретичне і практичне значення й концентрує сучасні соціально-політичні аспекти юридичної науки. Крім того, важливо розуміти місце і роль принципів державного ладу в політичній, економічній, духовній, правовій системах українського суспільства в контексті подальшого формування громадянського суспільства і демократичної, соціальної, правової держави.

Результати дослідження мають сприяти формуванню нового праворозуміння у процесі розвитку і функціонування державного механізму, демократизації практики сучасного державотворення, вдосконалення державних і недержавних інституцій, підвищення рівня правової й політичної культури посадових і службових осіб державного апарату, населення, а також схваленню державної стратегії розвитку, зокрема, політичної, економічної і правової систем України.

Проведений аналіз принципів державного ладу України дозволяє зробити такі висновки:

- принципи державного ладу відносно самостійні, спрямовані в майбутнє, вони є орієнтирами, перспективами розвитку держави, опосередковують її сутність, тип, місце і роль у суспільстві;

- основними принципами державного ладу України є: принцип суверенності і незалежності держави; принцип демократизму державного ладу; принцип правової держави; принцип соціальної держави; принцип унітарності держави; принцип республіканської форми правління;

- принципи державного ладу – це фундаментальні, відправні ідеї, які виражають найважливіші закономірності розвитку державного ладу,

мають політико-правовий, програмний, імперативний характер, юридичне верховенство щодо інших нормативних положень і відповідають об'єктивній необхідності розбудови демократичної держави.

Запропонована теоретична модель основних принципів державного ладу є важливою для наукового забезпечення практики здійснення державних перетворень в Україні, зокрема в контексті процесу оптимізації інституціональних, організаційних та структурно-функціональних взаємозв'язків органів державної влади.

Результати проведеного дослідження сприятимуть послідовному, комплексному і системному реформуванню сучасного державного ладу України.

#### **1.4. Гарантії державного ладу: поняття, ознаки, функції та класифікація**

В юридичній літературі останнім часом все більше уваги приділяється державному ладу, характеристиці його складових, однак проблема його гарантування залишається майже не дослідженою. На сьогоднішній день не існує комплексного обґрунтованого підходу до визначення поняття, ознак, функцій, критеріїв класифікації та видів гарантії державного ладу.

Становлення сучасного державного ладу обумовлює необхідність наукового пошуку у сфері гарантування з метою забезпечення його адекватності реаліям та перспективам суспільно-політичного розвитку. Такий пошук об'єктивно має бути зорієнтованим на аналіз досягнень зарубіжної і вітчизняної теорії та практики.

Однією з важливих характеристик державного ладу є діалектичне поєднання в ньому елементів розвитку та стабільності. Динаміка державного ладу стосується лише конкретного змісту тих відносин, які охоплюються цим поняттям. Що ж до форми, то вона, як зазначив В. Погорілко, повинна зберігати свою непорушність, яка підсилюється і підкріплюється спеціальною системою гарантії [48, с. 103].

Тематична актуалізація пов'язана з тим, що формування в Україні правової держави та громадянського суспільства безпосередньо пов'язане з проблемою створення системи ефективних гарантії державного ладу, вирішення якої базується на розробці та застосуванні дієвих умов, прийомів та механізмів їх реалізації в суспільних відносинах. Адже який би високий авторитет не мали норми, що закріплюють



державний лад, посідаючи пріоритетне положення не тільки в Конституції, але й в усій системі законодавства України, вони мають ефективно реалізовуватися у фактичних суспільних відносинах. Створення незалежної, правової, соціальної держави із демократичним державним ладом є першочерговим завданням на шляху до стабільності, а наявність ефективних гарантій є обов'язковою умовою його існування.

Гарантування державного ладу актуалізується необхідністю вдосконалення діяльності держави як у цілому, так і окремих органів державної влади, що покликані забезпечувати стабільність її базових принципів та інститутів.

Безперечно, при цьому йдеться, як зазначає Ю. Шимін, не лише про ефективний розвиток механізмів взаємодії держави та суспільства, але й про реформування (організаційне і функціональне) самих органів державної влади з тією метою, щоб держава відповідала принципам, які закладено конституцією і які визначають її державний лад [401, с. 95].

Як відомо, державний лад кожної країни зберігає свою непорушність, належним чином функціонує і розвивається лише тоді, коли він має необхідну систему інститутів, норм та правових механізмів їх реалізації.

Отже, гарантування державного ладу не є простою випадковістю, а постає як складний політико-правовий інститут, існування якого обумовлюється логікою державного і суспільного розвитку. Наявність системи гарантій державного ладу є обов'язковим наслідком існування та формування певного типу державного ладу. У разі відсутності гарантій державного ладу втрачається можливість розглядати його як функціонально і структурно стабільне політико-правове явище. Вищезазначене свідчить про актуальність дослідження теми гарантування державного ладу.

Варто зазначити, що в юриспруденції навряд чи існує інша категорія, яка настільки б часто застосовувалась і мала б разом із тим настільки широку семантичну форму, до якої входить найрізноманітніший зміст. Ця категорія – гарантії. В одних випадках мова йде про гарантії законності, в інших – про законність як гарантію, про гарантії конституційного ладу, про гарантії народовладдя, про гарантії правопорядку і про правопорядок як гарантію, про гарантії прав і свобод громадян та про права особи як гарантію її свободи тощо.

Узагалі гарантія являє собою ідеальну модель, відповідно до якої повинен формуватись юридичний та фактичний статус конкретної держави в цілому.

Питання про гарантії виникає кожного разу, коли відбувається перехід від належного до існуючого. Гарантії в усіх випадках є проблемою

реальності правового явища. Гарантії – одне з головних питань проблеми правильного застосування правових норм, забезпечення законності та багатьох інших процесів правової дійсності. Поняття «гарантія» досить широко застосовується в різних сферах людської діяльності, у політиці, філософії, дипломатії, а також у побутовому, непрофесійному слововживанні [402, с. 153–159].

Проблема гарантування державного ладу ще не була об'єктом ґрунтовного наукового дослідження, хоча необхідність в цьому є.

Ця теза дає підстави стверджувати, що в Україні проблемі гарантування державного ладу в науковій літературі приділяється недостатньо уваги. Останніми роками науковці звертались здебільшого до загальної проблеми українського державотворення, не поділяючи її на складові, розглядали більше атрибутику держави, а не її організацію. Дослідження окремих теоретичних аспектів державного ладу та елементів системи його гарантій здійснювали вітчизняні та зарубіжні вчені: М. Абдулаєв, Н. Боброва, М. Вітрук, В. Журавський, Т. Заворотченко, О. Зинов'єв, А. Колодій, С. Комаров, В. Копейчиков, В. Корельський, В. Котюк, В. Кравченко, С. Лисенков, О. Лукашева, І. Магновський, М. Марченко, В. Медведчук, О. Міцкевич, О. Негодченко, П. Недбайло, М. Орзіх, В. Перевалов, В. Погорілко, А. Полянський, Ж. Пустовіт, Ю. Соколенко, М. Ставнійчук, Є. Супрунюк, В. Тацій, Ю. Тодика, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Ю. Шимін та ін. Але не можна стверджувати, що всі питання, які стосуються гарантій державного ладу, повністю висвітлені. Як правило, предметом дослідження є окремі сторони цієї тематики, тому існує необхідність її більш ґрунтовного дослідження.

Виходячи з того, що проблеми гарантування державного ладу є новим напрямом наукових досліджень вітчизняних вчених, окремі їх аспекти у тому чи іншому контексті проаналізовано в роботах, присвячених механізмам забезпечення конституційного ладу, зокрема, таких українських вчених, як Ю. Грошевой, А. Заєць, М. Козюбра, А. Колодій, М. Корнієнко, В. Кравченко, В. Мелашенко, Г. Мурашин, В. Опришко, О. Петришин, В. Погорілко, П. Рабінович, В. Тацій, Ю. Тодика, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін.; і в дослідженнях таких російських вчених, як Т. Архипова, В. Боботов, Н. Боброва, М. Вітрук, Б. Ебзєєв, Ю. Єрьоменко, Т. Зражевська, В. Кабишев, Ж. Овсепян, В. Чиркін, Ю. Юдін та ін. Але у працях зазначених авторів не сформульовані загальні теоретичні положення про гарантії державного ладу, їх систему, види та практичні проблеми реалізації.

Багатозначність терміна «гарантія» безумовно позначається на різноманітності його трактування в юридичній науці, яка далеко не завжди оперує цим поняттям у суто юридичному його значенні. Юридична наука безумовно потребує висновків багатьох наук, тому необхідно перш за все визначити етимологію терміна «гарантія».

Етимологічно термін «гарантія» походить від французького слова «garantie», яке утворене від «garantir» – забезпечувати, охороняти. Укладачі «Нового тлумачного словника української мови» В. Яременко, О. Сліпушко визначають гарантію як безпеку, убезпеку, запоруку [403, с. 413]. Узагалі, у тлумачних словниках спостерігається однотайність щодо визначення поняття «гарантія» [403–406]. Вважається, що етимологічна конструкція терміна «гарантія» у сучасному розумінні була використана в юридичній літературі у XVII ст. Уперше він був знайдений у листах та документах Петра I (1688–1701 pp.) [407, с. 101].

З метою осмислення багатоаспектності цієї проблеми зазначимо, що в літературі не існує єдиного підходу до розуміння терміна «гарантія». Гарантія передбачає собою ідеальну модель, відповідно до якої має формуватись юридичний та фактичний статус конкретної особи, органу державної влади, посадової особи, держави в цілому.

Людство завжди прагнуло створити державний лад, який справді був би демократичним і захищав би його права та свободи, а без створення надійного механізму гарантування це уявляється неможливим. Тривалий час науковці прагнули на теоретичному рівні показати необхідність створення легітимних соціальних інститутів, які мали б гарантувати існування демократичного державного ладу.

Варто зазначити, що на сьогоднішній день термін «гарантії» використовується в багатьох галузях юридичної, політичної та інших наук. Так, у політології в основному використовують термін «соціальні гарантії», які визначають як матеріальні, так і юридичні засоби, що забезпечують реалізацію соціально-економічних прав членів суспільства – право на працю, відпочинок, освіту тощо [408, с. 57], або «гарантії прав особи» – законодавче закріплення системи рішень, що забезпечують умови реального здійснення прав людини, які визначають її правове становище в суспільстві [409, с. 84].

Під правовими гарантіями в юридичній літературі розуміють встановлені законом засоби забезпечення, використання, дотримання, виконання і застосування норм права [410, с. 555]. Дія правових гарантії спрямована на забезпечення конституційного ладу, верховенства права, конституції і закону, утвердження правопорядку, охорону прав та свобод

людини і громадянина, здійснення прямого народовладдя, державної влади і місцевого самоврядування.

З юридико-технічної сторони гарантії можна охарактеризувати як належну діяльність суб'єктів права з метою реалізації, втілення в життя певного соціального інтересу, що забезпечується юридичним захистом. У такому контексті стан гарантованості визначається певною позитивною діяльністю суб'єктів права, а у випадку порушення балансу їх інтересів – необхідністю застосування інструментів юридичного захисту та юридичної відповідальності.

У Конституції України термін «гарант» зустрічається всього лише один раз. Він характеризує конституційну правосуб'єктність Президента України (ч. 2 ст. 102 Конституції України). Смысловая конструкція цього положення констатує ряд важливих функцій глави держави, які конкретизуються в інших положеннях Конституції.

У теорії держави і права деякі вчені під «гарантіями» розуміють систему умов, засобів і способів, які забезпечують всім і кожному рівні можливості [411, с. 504]. Інші визначають «гарантії демократії», під якими розуміються об'єктивні умови й засоби, що забезпечують не тільки проголошення та юридичне закріплення демократичних принципів, ідей, прав і свобод громадян, але і їхню всебічну охорону та втілення в життя [412, с. 77]. П. Рабінович вважає, що «гарантії законності» – це система засобів, за допомогою яких у суспільному житті впроваджується, охороняється і у разі порушення встановлюється законність. У свою чергу, «юридичні гарантії законності» науковець визначає як передбачені законом спеціальні засоби впровадження, охорони і у разі порушення відновлення законності [141, с. 116–117]. Н. Малейн визначив юридичні гарантії як норми права, які у своїй сукупності передбачають правовий механізм, покликаний сприяти реалізації законів [413]. П. Недбайло приділяв увагу «гарантіям застосування правових норм». Зокрема, він виділяв матеріальні, політичні, ідеологічні, організаційні та юридичні гарантії застосування правових норм, які різною мірою, методами та в різній формі забезпечують реальне досягнення цілей права, визначених законодавцем відповідно до об'єктивних потреб суспільного розвитку. «Юридичні гарантії» П. Недбайло визначав як передбачені законом засоби, які безпосередньо забезпечують правомірність поведінки суб'єктів суспільних відносин [414, с. 44].

У радянській юридичній літературі було ґрунтовно досліджено також проблеми гарантії правового статусу в роботах: М. Вітрука,

А. Денисова, А. Іванова, В. Лазарева, О. Міцкевича, Ф. Рудинського, І. Самощенко, В. Скобелкіна, П. Семенова, Ц. Ямпольської та ін. [415, с. 192–225; 416, с. 116–118; 417; 418]. Узагальнення наукових позицій дозволяє виділити наступний підхід до визначення цього терміна в радянській літературі: гарантії прав, обов'язків і законних інтересів особистості – це ті умови й засоби, які забезпечують їх фактичну реалізацію та надійну охорону, захист для кожної людини.

У сучасній науці з позицій відображення в політичній і правовій думці гарантій прав і свобод людини та громадянина І. Магновський розглядає ідеї українських вчених кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. (М. Драгоманова, М. Ковалевського) про гарантування прав людини [419]. В. Котюк досліджує «гарантії прав і свобод людини та громадянина» як умови, засоби і способи, які забезпечують здійснення в повному обсязі та всебічну охорону прав і свобод особи [284, с. 382]. Ю. Оборотов вважає, що визначальним принципом формування системи юридичних гарантій прав і свобод є загальність їх забезпечення всіма способами, що не суперечать закону. При цьому серед юридичних гарантій прав і свобод Ю. Оборотов виділяє гарантії реалізації та гарантії охорони [367, с. 86–87]. В. Нерсесянц визначає юридичні гарантії як систему взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), що забезпечує належне визнання, захист і реалізацію певних прав і відповідних їм обов'язків [420, с. 60]. Гуманістична концепція права стала основою дослідження гарантій прав і свобод людини та громадянина в роботах М. Гуренко. Зокрема, здійснена спроба проаналізувати ліберальний і колективістський підхід до розуміння гарантій прав і свобод [421; 422]. С. Лисенков, А. Таранов в «Юридичній енциклопедії» визначають гарантії прав і свобод людини та громадянина як умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення в повному обсязі і всебічну охорону прав та свобод особи [423, с. 555]. У такому контексті поняття «гарантії» охоплює всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення.

Отже, у теорії держави і права в основному акцентовано увагу на гарантіях реалізації та захисту прав і свобод людини й громадянина, оскільки саме захищеність прав особи і є запорукою розвитку демократичної держави.

У цивільному ж праві під гарантією розуміють поруку, забезпечення, заставу, умову, що охороняє та забезпечує [424, с. 344]. «Гарантія» у цивільному праві – це спосіб забезпечення цивільно-правових

зобов'язань, відносин між сторонами та спеціальним суб'єктом. Гарантом тут виступає особа, яка зобов'язується вчинити всі необхідні дії на виконання конкретної цивільно-правової угоди у випадку, якщо з провини однієї із сторін не дотримано її умов.

Проблеми гарантій у трудовому праві досліджено в роботах таких науковців, як: Н. Болотіна, В. Рудик, С. Сивак, В. Скобелкін, Б. Сташків та ін. [425, с. 48; 426, с. 37]. Зокрема, найбільш ґрунтовно проаналізовано проблеми нормативного гарантування як специфічного правового засобу забезпечення, реалізації, охорони та захисту трудових прав.

Досліджуючи зміст адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина, І. Ієрусалімова, І. Ієрусалімов, П. Павлик, Ж. Удовенко називають його складовою гарантії – встановлені законом засоби, що охороняють і захищають права громадян, припиняють та усувають порушення, надають можливості щодо їх поновлення [427, с. 194].

Крім того, слід зазначити, що в юридичній науці зміст гарантій досить часто обмежується охороною правових норм, зокрема зведенням гарантій до санкцій, встановленням відповідальності за їх порушення. Проте, якщо застосовувати цей принцип до інших галузей права, особливо до тих, для яких характерним є регулювання суспільних відносин за допомогою заборон, такий підхід є правильним, тоді як для конституційного права, наприклад, він уявляється досить обмеженим. Специфіка методу правового регулювання конституційного права обумовлюється соціальною функцією цієї галузі права, яка характеризується здатністю гарантувати існування в дійсності певних суспільних явищ. Якщо, наприклад, кримінальне право покликане не допустити, обмежити можливість виникнення «шкідливих» суспільних відносин (злочинів), то конституційне право, навпаки, має на меті гарантувати існування в суспільному житті демократичних соціальних цінностей. Тому основою методу конституційно-правового регулювання є метод правового гарантування. Закріплення на конституційному рівні засад державного і суспільного ладу, засад правового статусу людини і громадянина, політико-територіального устрою, системи органів державної влади і місцевого самоврядування гарантує їх реальне втілення в суспільне життя.

Проблема гарантій державного ладу тісно пов'язана з багатьма загальнотеоретичними питаннями. Вони і створюють фон, на якому чітко відбивається специфіка цієї теми.

Можливості і межі використання соціально-філософського знання у правовій науці, правильне співвідношення соціологічного і логіко-

юридичного методів при вирішенні проблеми гарантій державного ладу – це головне методологічне питання. Одні вчені акцентують увагу на соціологічних аспектах правової науки, звертаються до вивчення «соціально-політичних ємностей» конституції, її взаємозв'язків із політикою, мораллю, психологією тощо. Інші – на розвитку нормативних засад у правовій науці, звертаючись до вивчення власне юридичного механізму реалізації правових норм, специфіки нормативності та ін.

Обидва підходи однаково необхідні сучасній юридичній науці. Проблема полягає в тому, щоб соціально-політичний механізм не відривався від логіко-юридичного аналізу державно-правових явищ і орієнтувався перш за все на систему правової науки, адже без цієї орієнтації існування такого підходу не має сенсу. З іншого боку, «власне юридичний», нормативний, логіко-юридичний підхід повинен базуватись на соціально-філософському знанні з урахуванням усіх суспільствознавчих наук, адже відрив логіко-юридичного методу від соціологічного перетворює його у формально-догматичний [428, с. 12]. Лише поєднані логіко-юридичний і соціологічний методи здатні вирішити завдання гарантування державного ладу України на сучасному етапі.

Провідна роль одного з цих методів залежить від характеру самого об'єкта гарантування, від специфіки проблеми. Також роль кожного із зазначених методів залежить від стану теорії і практики конституціоналізму, рівня «закріплення» гарантій чинним законодавством. Недостатній рівень гарантування того чи іншого правового інституту виводить на перший план власне юридичну методологію, яка визначається потребами вироблення науково обґрунтованих рекомендацій законодавцю. Якщо ж юридична гарантованість є досить високою (наявність належної законодавчої бази повинна свідчити про високий рівень нормативного гарантування), то юридична наука концентрує свої зусилля на виробленні їх правильного розуміння, шукає юридичні шляхи і засоби боротьби із негативними факторами, які заважають ефективному функціонуванню гарантій державного ладу. При цьому юридичній науці не можна обійтись без соціологічного методу, без використання суспільствознавчих наук. А отже, провідна роль одного із вказаних методів залежить від рівня розробленості тієї чи іншої проблеми державно-правового гарантування, на окремих етапах вивчення якої превалює або соціологічна, або юридична її сторона.

Розглядаючи стан розробки гарантій державного ладу як відносно самостійну проблему, варто зазначити, що вона знаходиться на початковій стадії дослідження і комплексне вивчення її ще не проводилось. До цього часу об'єктами гарантування виступали лише окремі частини

державно-правової сфери. У науковій літературі взагалі відсутні дослідження, присвячені гарантіям державного ладу. Зокрема, можна навести приклади того, що досить успішно в науці досліджувались і досліджуються такі види гарантій: «гарантії безпосередньої демократії» [429, с. 328–352; 430], «гарантії свободи виборів представницьких органів влади» [431] та «гарантії виборів», під якими розуміється система засобів, за допомогою яких Конституцією та іншими законами держави встановлюється порядок організації та проведення виборів і забезпечується його охорона, а в разі порушення встановленого порядку виборів відновлюється їх конституційність та законність [432, с. 124]. Досліджуючи реальність безпосередньої демократії, Г. Мурашин визначив гарантії як встановлення відповідальності, так і застосування примусових санкцій до порушників конституційних норм і принципів, відповідних положень інших законодавчих актів, які спрямовані на захист демократичних підвалин життя суспільства та держави [430, с. 328].

Найбільша увага приділялась «гарантіям прав і свобод людини та громадянина», які, наприклад, А. Колодій та А. Олійник характеризують як систему норм-принципів, умов і засобів, що забезпечують у своїй сукупності здійснення конституційних прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина [433, с. 223; 434, с. 261–271]. Ефективність цієї системи залежить від різних чинників, основним серед яких є наявність конкретних елементів у системі функціонування державної влади [435, с. 157]. Гарантії дають змогу зробити необхідний перехід від передбаченої законодавством можливості до реального здійснення прав і свобод. З огляду на це у літературі під загальними гарантіями розуміють такі, що охоплюють всю сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на усунення можливих причин і перешкод щодо їх неналежного здійснення. А спеціальні (юридичні) гарантії трактуються як правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права і свободи людини, усуваються або поновлюються порушені права [291, с. 179]. У літературі зазначається, що в цілому і українські, і російські вчені одноставні в думці, що система гарантій прав і свобод людини та громадянина включає передумови економічного, політичного, соціального, морального, міжнародного, організаційного та правового характеру, необхідні для забезпечення і фактичної реалізації та всебічної охорони прав і свобод особи, а також власне механізм їхнього захисту [436, с. 110]. У монографічних та інших доктринальних дослідженнях проведено комплексний аналіз інституту конституційних прав і свобод людини



й громадянина та проблем їх гарантування [437, с. 49; 438, с. 168; 439, с. 98; 440, с. 171]. Єдність підходів полягає в тому, що гарантії в загальному вигляді характеризуються як норми, умови, засоби та способи, що забезпечують ефективну реалізацію регламентованих законодавством можливостей людини і громадянина.

Дослідженню гарантій «місцевого самоврядування» присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних науковців [441, с. 47; 442, с. 110–114; 443, с. 313–317; 444, с. 325–329; 445, с. 116–130; 446, с. 22–33; 447, с. 511–528; 448, с. 116–128]. В. Кравченко та М. Пітцик визначають «систему гарантій місцевого самоврядування» як економічні, політичні, правові та інші умови і засоби, що забезпечують повну й ефективну реалізацію прав місцевого самоврядування та їх надійний захист [443, с. 313–317].

«Гарантії всеукраїнського референдуму» розглядають як комплекс умов і засобів, що забезпечують громадянам України, наділеним виборчим правом, реально усвідомлену свободу волевиявлення на всеукраїнському референдумі [449, с. 140; 450, с. 270–279; 451, с. 292–303].

«Гарантії депутатської діяльності» – це законодавчо закріплені умови виконання депутатами своїх завдань і функцій та способи здійснення ними депутатських повноважень тощо [359, с. 342–344]. Отже, гарантію в загальнотеоретичному аспекті можна визначити як певне явище, яке забезпечує досягнення конкретного позитивного результату.

Термінологічна невизначеність у сфері гарантування державного ладу в умовах його демократичної модифікації негативно впливає як на розвиток правової доктрини, так і на практику державотворення.

Усі соціальні умови, фактори, явища, що входять до процесу формування державного ладу України, які впливають на нього, створюють соціальний фон (середовище), розглядаються на предмет їх гарантуючої сили через юридичну призму та юридичний «еквівалент», через ті критерії, вироблені юридичною наукою, які дозволяють відмежувати загальні передумови реальності, гарантованості державного ладу від власне гарантій його реалізації в аспекті забезпечення демократичності і стабільності.

Сьогодні суспільство очікує від юридичної науки не повторення загальносоціальних істин про гарантованість державного ладу, а вироблення таких юридичних засобів, які б цілеспрямовано впливали на умови і передумови реалізації норм права, фокусували переваги демократичного розвитку в період трансформації державного ладу, сприяли б удосконаленню всієї різноманітної діяльності держави.

У теорії держави і права досить широко застосовується також термін «гарантування», який є більш широким поняттям порівняно із терміном «гарантії», а отже, перш ніж переходити до розгляду поняття «гарантії державного ладу», необхідно визначити зміст правової категорії «гарантування».

Деякі вчені, застосовуючи термін «державно-правове гарантування», зазначають, що він має декілька смислових значень, виступаючи відносно окремих гарантій як мета, як процес, як результат. У першому і в останньому випадку, на думку Н. Бобрової [428, с. 15], уявляється вдалим термін «гарантованість» як вихідний і кінцевий пункт процесу гарантування, усієї діяльності з гарантування, яка відштовхується від певного об'єктивно заданого (у тому числі об'єктивним правом) рівня гарантованості, від існуючих результатів гарантування, з метою досягнення реалізації кожної норми в конкретному випадку, тобто мети фактично високого рівня гарантованості (у тому числі створенням нових гарантій). Таким чином, досягнута мета стає результатом, «суб'єктивна» діяльність з гарантування входить до «об'єктивного» рівня гарантованості, яка визначена самим цим рівнем, з іншого ж боку, безпосередньо впливаючи на нього.

Також слід зазначити, що для більш ґрунтовного визначення гарантування державного ладу важливого значення набуває застосування системно-інтегруючого та системно-диференціюючого методів дослідження. У зв'язку із цим гарантії державного ладу необхідно аналізувати через принципи гарантування (загальні вимоги, що висувуються до гарантій і дозволяють уявити гарантування державного ладу взагалі). А також через функції гарантування (однопорядкові гарантуючі якості, які дозволяють розподілити гарантії за функціональними «каналами» і конкретно гарантуючими властивостями). Результати такого аналізу дозволяють виявити досить віддалені соціальні взаємозв'язки між проблемою гарантування державного ладу та іншими загальнотеоретичними проблемами.

Гарантії державного ладу виконують певні функції, під якими можна розуміти загальні напрями, за якими забезпечується здійснення та захист правових норм, ефективний механізм їх реалізації та соціальної дії. Саме функціональне призначення гарантій – ключ до розуміння їх ролі в механізмі гарантування державного ладу.

Кожна функція гарантування синтезує однопорядкові якості процесу гарантування правових норм, що встановлюють засади державного ладу. Це дозволяє уявити механізм гарантування як єдину систему,

де будь-який з елементів виконує свою роль тільки в загальному зв'язку. Кожна функція окремо є лише одним із елементів системи гарантій державного ладу. Отже, у системному розумінні функція гарантій державного ладу – це певне відношення залежності однієї складової механізму гарантування від іншої.

Щодо процесу реалізації правових норм можна виділити *три функції гарантій державного ладу*:

1) *стимулююча* (стимулювання реалізації правових норм, активності суб'єктів, які здійснюють гарантування). Стимулювання будь-яких процесів, ефективне використання правових норм. Виконання повноважень та конституційних обов'язків у поведінковому аспекті є активністю, у психологічному – свідомістю. Стимулююча функція гарантій державного ладу полягає у формуванні активної, соціально корисної, свідомої і відповідальної діяльності (поведінки) суб'єктів гарантування, що обумовлена їх державно-правовою правосуб'єктністю;

2) *правозабезпечувальна* (безпосереднє забезпечення процесу реалізації конституційно-правових норм, що закріплюють гарантії державного ладу). Це центральна функція в механізмі гарантування, де значна роль належить державі. Держава створює юридичні умови для реалізації гарантій державного ладу шляхом: конкретизації процесу реалізації правових норм і створення його процесуальних моделей; формування оптимальних правових умов, щоб стати фактом практики і підтримуватись організаційно, оскільки механізм гарантування є надійним лише за умов наявності організаційного режиму гарантування. Організаційними зусиллями відповідних суб'єктів мобілізуються позитивні гарантуючі фактори соціального середовища, нейтралізуються негативні фактори, що заважають правореалізації, ефективній дії правових засобів;

3) *правоохоронна* (охорона, захист конституційно-правових норм, що регламентують організацію та функціонування інститутів державного ладу). Це функція найважливіших конституційних принципів державного ладу, яка реалізується в тому числі через встановлення конституційно-правової відповідальності державних органів, їх посадових осіб, депутатів, громадян тощо. Інструментом охорони Конституції України виступає перш за все конституційно-правова відповідальність [452; 453], а також інші види юридичної відповідальності.

Наукове опрацювання цієї проблематики дозволяє визначити **гарантії державного ладу України як систему загальних умов і спеціальних**

**(нормативно-правових та організаційно-правових) засобів, що забезпечують існування та дієвість інститутів державного ладу.**

Гарантії державного ладу слугують базою для формування певних суспільних відносин, які мають загальну специфіку. Це дозволяє поєднати їх в одну групу і охарактеризувати шляхом виокремлення спільних ознак, які притаманні гарантіям державного ладу взагалі.

Хотілося б акцентувати увагу на тому, що в суспільно-політичній науці термін «гарантії» досить часто застосовується, коли мова йде про засади. Н. Боброва це пояснює багатозначністю терміна «гарантії», авторитетністю та апробованістю його сприйняття громадянами [428, с. 28]. В юридичній науці застосування терміна «гарантії» у значенні передумов є невиправданим. Для позначення загальносоціальних гарантій юриспруденцією вироблено особливий термін «засади».

Звернення до засад (устой, передумов) при дослідженні гарантій пояснюється, окрім того, тенденцією узагальненого висвітлення гарантій складних державно-правових явищ. «Загальні гарантії» повинні розглядатись крізь призму їх дійсного та можливого закріплення у праві, а також диференційовано щодо об'єкта, який гарантується.

Отже, розглянемо **основні ознаки, притаманні гарантіям державного ладу України.**

1. *Нормативність.* Гарантії державного ладу перш за все закріплені в Конституції та законодавстві України. Роль Конституції і законів України в гарантуванні державного ладу визнається багатьма дослідниками [168, с. 18, 24–26; 58, с. 104–105; 401, с. 86]. Більше того, у цілій низці праць вказується на те, що Конституція (як нормативно-правовий акт вищої юридичної сили) є не лише гарантією стабільності державного ладу, а й взагалі умовою його існування [11, с. 95]. Згідно зі ст. 8 Конституція має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативні акти приймаються на основі Конституції України і мають відповідати їй. Закріплення в Конституції цієї ієрархії нормативних актів є, зрештою, закріпленням ієрархії інститутів як конституційного ладу взагалі, так і державного зокрема, а саме його системності і тим самим стабільності [454, с. 33].

2. *Системність.* Безумовно, саме вживання поняття «система» означає взаємопов'язаність всіх складових елементів, які її утворюють. Не є винятком і гарантії державного ладу, які складають певну систему, що має свою внутрішню ієрархію та диференціацію. Системність гарантій державного ладу обумовлюється насамперед принципом системності права. Системність права, у свою чергу, є проявом суспільних процесів. Системність права в дії є взаємогарантованістю його окремих

елементів, коли від окремої ланки залежить ефективність всього ланцюга гарантування, адже взаємозв'язок явищ допомагає більш глибоко зрозуміти їх сутність.

Система гарантії державного ладу здатна варіюватись (наприклад, коло суб'єктів – гарантів державного ладу може звужуватись або розширюватись). Однак наявність цих гарантії є обов'язковим наслідком існування та формування державного ладу певного типу.

Система гарантії державного ладу – як загальних, так і спеціальних (юридичних) – не є вичерпною. Вона може та повинна бути розширена, набуваючи більшої дієвості, чіткості та цілеспрямованості, надійно захищаючи демократичні підвалини держави і суспільства.

Як було зазначено раніше, у разі відсутності або недосконалості системи гарантії державного ладу втрачається можливість розглядати його як структурно і функціонально єдине політико-правове явище.

**3. Цілеспрямованість.** Перш за все, забезпечення будь-яких відносин, процесу є основою поняття «гарантії». Ця ознака дозволяє відокремити це правове явище від інших, таких як суб'єктивне право, юридичний обов'язок, виділити його до самостійної категорії, якщо правове явище не забезпечує досягнення мети, яку закладено в певному явищі, воно не може вважатись гарантією [425, с. 10]. До того ж слід зазначити, що як самостійне явище, безвідносно до певного об'єкта, гарантія існувати не може, оскільки процес забезпечення завжди передбачає наявність об'єкта.

Мета гарантії державного ладу – безперешкодне й ефективне здійснення діяльності держави та її органів, відповідна трансформація і розвиток її устрою та будівництва. У природі цих гарантії немає такої якості, яка, наприклад, самостійно могла б реалізовувати діяльність органів державної влади як суб'єктів державного ладу або містила б можливість такої реалізації. Суб'єктивне право або юридичний обов'язок реалізуються поведінкою певних осіб. Гарантії ж визначають спосіб реалізації, який полягає в суб'єктивному праві, можливості і порядку реалізації правових норм, які б забезпечували стабільність державного ладу як соціального інституту. Ось чому гарантії необхідні для безперешкодної та ефективної діяльності органів державної влади, тому що від них залежить кінцевий результат – успішний розвиток та стабільне функціонування Української держави.

**4. Процесуальність.** Реалізація закладеної в гарантіях мети передбачає наявність процедурно-процесуальних дій, без яких неможливе досягнення позитивного результату. Гарантії державного ладу здебіль-

шого визначаються поведінкою, діяльністю відповідних суб'єктів. Тому при визначенні гарантій державного ладу насамперед необхідно виходити з того, що вони в будь-якому разі своїм предметом мають діяльність відповідних суб'єктів. До суб'єктів, які забезпечують стале функціонування та розвиток державного ладу, слід віднести: Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України, громадян України, державні підприємства, установи, організації тощо. Їх діяльність спрямована на гарантування державного ладу.

5. Матеріальність. Ця ознака характеризується тим, що гарантії державного ладу містяться і закріплені в нормах права, втілюються в актах правозастосування. Обов'язковою передумовою можливої і належної поведінки осіб, які здійснюють владні повноваження, слугують правові акти, що визначають умови, за наявності яких певні особи набувають конкретного суб'єктивного права і несуть відповідний юридичний обов'язок.

Державний лад України відображає нові якісні характеристики розбудови Української держави і функціонує на принципово нових (ніж раніше) ідейно-теоретичних основах. Норми, що регламентують інститут державного ладу, повинні ефективно реалізовуватися у соціальній дійсності, у фактичних суспільних відносинах. У цьому аспекті важливим є розуміння змісту категорій дійсності і можливості у праві, які досліджувались Д. Керимовим [455]. Необхідно розмежувати існування правових норм від їхньої дії. У зв'язку з цим уявляється, що під дійсністю норм, які регламентують засади державного ладу, слід розуміти лише ту сукупність (систему) норм, які, виражаючи потреби суспільного життя, фактично діють, реалізуються, певним чином регламентують відповідні суспільні відносини. Адже не всі існуючі правові норми реалізуються. Характеризуючи державний лад, слід акцентувати увагу на тому, що правова можливість є лише потенційною частиною соціальної дійсності. Однак правова можливість нерозривно й органічно пов'язана із соціальною дійсністю, є її якістю, стороною, моментом розвитку. Вона характеризує стан цієї дійсності з урахуванням її руху і змін, є «певною ланкою» між існуючою дійсністю та її майбутнім станом. Хоча варто зауважити, що з точки зору вищезазначених категорій право може розглядатись як дійсність, оскільки воно є вже існуючим, об'єктивним і виступає можливістю до того часу, поки воно не реалізується у практичній регламентації певних суспільних відносин.

Подібна конкретизація дозволяє розуміти процес перетворення правової можливості в дійсність, керувати ним з метою розбудови

оптимального та найбільш ефективного державного ладу. Ігнорування цих положень негативно впливає не тільки на соціальну ефективність Конституції, але й на процес нормореалізації в цілому. Для цього необхідним є механізм гарантування державного ладу.

При аналізі категорії правової можливості слід відрізнити два взаємопов'язаних аспекти: можливість створення того чи іншого правового акта (чи правової норми) і можливість того чи іншого варіанта, шляху, методу його практичної реалізації. У цьому виявляється процес перетворення правової можливості у правову дійсність. Тому діяльність осіб, які беруть безпосередню участь у створенні правових норм, що повинні здійснювати гарантування державного ладу в Україні, має першочергове значення.

6. Постійний характер дії гарантій та детермінованість повноважень суб'єктів – гарантів державного ладу. Тобто наявність дій чи подій, з якими норми права пов'язують настання юридичних наслідків, вказує на період дії гарантій, а згідно з конституційним принципом організації і діяльності суб'єктів державної влади маємо чітку детермінованість їх повноважень. Наприклад, у діяльності такого суб'єкта державного ладу, як Верховна Рада України, функціонування механізму гарантій починається після настання юридичних фактів, які визначають умови набуття депутатських повноважень, і закінчується припиненням повноважень депутата, тобто закінченням тих чи інших подій та дій (сесії, засідання комітету та ін.) або досягненням мети, яка закладена в нормі права про можливу чи належну поведінку депутата тощо.

Гуманітарна детермінованість державного ладу виявляється в національній, економічній, соціальній, культурній і екологічній політиці держави, яка закріплена у Конституції. Зв'язаність держави основними правами в контексті ст. 3 Основного Закону визначає правові форми діяльності публічно-владних структур. На цій методологічній основі необхідно розглядати систему організаційно-процедурних засад державного ладу в контексті його основних принципів: правової держави (ст. 1), пов'язаності держави основними правами і свободами (ст. 3).

7. Ефективність. Слід підкреслити, що ефективність правового явища традиційно визначається як співвідношення між фактичним результатом дії правових норм і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті [71, с. 124–126].

Сфера, яка є предметом дослідження, є сферою найбільш складних критеріїв виміру ефективності, їх дифузії, системної дії та протидії. Вона практично не піддається будь-яким одномірним вимірам, напри-

клад кількісним показникам економічної чи організаційно-юридичної ефективності. Тут складно застосувати методи конкретної соціології разом із усіма критеріями її вимірів.

Як наслідок, можна говорити про складність критеріїв і умов виміру ефективності такого суб'єкта, наприклад, як держава. Тому в літературі звертається увага на те, що юридичною наукою досягнуті більш значні результати у встановленні чинників і умов, що визначають підвищення ролі права, ніж у дослідженні самого цього процесу (його інтенсивності, темпів, обсягу тощо).

Наступна особливість ефективності гарантій державного ладу полягає в тому, що вона завжди має політичну сторону, пов'язану із розвитком демократії, розбудовою правової держави, у зв'язку з чим вона підлягає оцінці не менше, ніж досягнення результатів в економічній сфері. Але саме в політичній сфері, яка вимагає оцінки з точки зору ефективності, не існує безпосередніх кількісних критеріїв (у складних процесах безпосереднього народовладдя підлягають кількісним вимірам лише окремі їх складові). Тому сьогодні важливим є вироблення загальних підходів у вирішенні цієї проблеми, особливо в сучасних кризових умовах, коли державно-правова практика, правосвідомість, правова культура, конкретно-соціологічні дослідження свідчать про значне зниження ефективності функціонування держави та її інститутів.

Вважаємо, що за умов відсутності чітких критеріїв оцінки ефективності гарантій державного ладу будь-які кількісні дані про державно-політичні процеси є одночасно їх якісною і причинно-наслідковою характеристикою. У свою чергу, методика одержання, обробки й використання цієї інформації повинна постійно вдосконалюватись.

Показниками ефективності гарантій державного ладу є як якісний стан норм Конституції, так і механізм забезпечення їх реалізації в соціальній дійсності.

До якісних характеристик правових норм, що виступають показниками ефективності, у літературі відносять ступінь їх досконалості і спроможність впливати на розвиток суспільних відносин у необхідному напрямі [456, с. 34; 457]. Важливим показником ефективності є обумовленість цього інституту соціальними потребами суспільного розвитку. Показниками ефективності механізму забезпечення є ступінь досягнення ефекту при реалізації «достатньо ефективної» правової норми.

Вимоги норм мають бути науково обґрунтованими та реальними для виконання, оскільки саме науковість правових норм дозволяє більш



повно передбачити можливі результати їх дії, створити оптимальну систему їх гарантій.

У свою чергу, реальність, відповідність нормативно закріпленого державного ладу стану розвитку держави і суспільства є однією з основних гарантій ефективності самого державного ладу.

Можна стверджувати, що аналіз причин позитивних і негативних тенденцій державно-політичних процесів є необхідним, тому що прийняття правильного рішення у сфері подальшої розбудови державного ладу передбачає знання закономірностей його формування і розвитку. Отже, критерії ефективності досліджуваних нами процесів неоднозначні, складні, мають комплексний і багаторівневий характер.

8. Адекватність гарантій (зорієнтованість на реальний рівень розвитку суспільних відносин). Гарантованими можуть бути норми, які відповідають рівню розвитку суспільних відносин, узгоджуються із системою права.

На реалізацію норм, що гарантують державний лад, впливає специфіка їх юридичної природи. Вони є важливою складовою Конституції, мають високий рівень нормативних узагальнень, особливий зміст і в концентрованому вигляді закріплюють основні положення щодо організації і функціонування держави та її інститутів. Інститут державного ладу складається значною мірою з правових принципів, норм-цілей, норм-завдань, які мають перспективний характер. Але ефективність дії Конституції пов'язана з тим, що її норми повинні виражати закономірності розвитку суспільних відносин у цій сфері, бо жодні гарантії не забезпечать її ефективність та стабільність, тому що держава і суспільство не можуть гарантувати норми, що не відповідають їх природі. З іншого боку, самі гарантії повинні бути адекватними, тобто зорієнтованими не на ідеальну модель, а на реальність. Саме такий баланс у механізмі гарантування призведе до стабільності та ефективності державного ладу. У зв'язку з цим певну наукову цінність має теорія соціального гомеостазису, що передбачає підтримку такої внутрішньої рівноваги правової системи, яка б забезпечувала відповідність приписів норм права рівню розвитку суспільних відносин [458].

Проведений аналіз дозволяє виділити такі ознаки гарантій державного ладу: нормативність, системність, цілеспрямованість, процесуальність, матеріальність, постійний характер дії гарантій та детермінованість повноважень суб'єктів державного ладу, ефективність, адекватність гарантій (зорієнтованість на реальний рівень розвитку суспільних відносин).

Єдність виділених ознак характеризує механізм гарантування державного ладу, який забезпечує безперешкодне та ефективне функціонування як всього державного механізму, так і держави в цілому.

Питання про класифікацію видів гарантій багато в чому визначає вирішення завдань їх подальшого вивчення, аналізу механізму їх дії, також це важливо для успішного розгляду шляхів їх подальшого розвитку і вдосконалення.

У вітчизняній юридичній науці сьогодні не існує єдиної думки щодо класифікації гарантій державного ладу та виділення певних критеріїв такої класифікації. На нашу думку, адекватна систематизація гарантій державного ладу сприятиме як розвитку нашої держави, особливо у процесі трансформації державного ладу, так і розвитку теоретико-методологічних засад цієї проблематики.

Гарантування державного ладу не можна уявляти як однорідну масу гарантій, кожна з яких за своїм змістом і формою відповідає будь-якій іншій. Наукова класифікація гарантій має велике значення для з'ясування специфіки гарантування державного ладу України.

Класифікація гарантій певною мірою походить від класифікації об'єкта, який гарантується. Подібно до того як вибір засобів досягнення будь-якої мети залежить від самої мети, так і гарантії державного ладу обумовлені певними об'єктами, які потребують гарантування. Перехід від одного критерію класифікації до іншого потребує зміни кута зору, під яким розглядаються гарантії.

Виведення класифікаційних критеріїв та відносно самостійних видів гарантій державного ладу базується на аналізі ідей, теорій, доктрин і обумовлено історичними, законодавчими, національними, політичними й іншими особливостями розвитку цього інституту.

Отже, перейдемо безпосередньо до розгляду критеріїв класифікації гарантій державного ладу України.

Оскільки й досі в юридичній літературі немає чітко розробленої системи гарантій державного ладу, спробуємо знайти найбільш оптимальну модель їх класифікації за допомогою аналізу різних видів окремих частин державно-правової сфери, таких як: гарантії прав і свобод людини та громадянина, гарантії конституційного ладу, гарантії законності, гарантії місцевого самоврядування, гарантії безпосередньої демократії тощо.

Як свідчить аналіз, застосування різних класифікаційних моделей дозволяє отримати всебічну та цілісну характеристику системи гарантій державного ладу, зрозуміти специфіку їх практичної реалізації.

В основу класифікації гарантій державного ладу можуть бути покладені різні класифікаційні критерії: форма закріплення гарантій; сфера дії гарантій; ступінь їх державної забезпеченості; характер правових норм, якими регламентовано державний лад; взаємовідносини держави і громадянина та інші критерії. Залежно від цього можна виробити різні підходи до розподілу на групи гарантій державного ладу.

Традиційно, як у теорії держави і права [412, с. 77–81; 459, с. 155; 99, с. 425–428], так і в конституційному праві [460, с. 516; 461, с. 185–193] залежно від змісту та виду суспільної діяльності прийнято виділяти загальні та спеціальні (юридичні) гарантії.

Загальні (загальносоціальні) гарантії – це сукупність об’єктивних і суб’єктивних чинників, які спрямовані на практичну реалізацію та всебічну охорону, усунення можливих причин і перешкод на шляху формування демократичного державного ладу в Україні.

Загальні гарантії державного ладу доцільно поділити за сферами державного ладу на економічні, політичні, соціальні, ідеологічні та культурні (духовні).

Варто зазначити, що економічні гарантії державного ладу – це регламентовані Конституцією та законами України економічні умови і можливості реалізації конституційно-правових настанов, спроможність суспільства й держави забезпечити необхідні матеріально-фінансові ресурси для встановлення демократичного державного ладу в Україні.

Економічні гарантії є важливими в системі гарантій державного ладу, оскільки вони передбачають наявність відповідного середовища і матеріальної основи для стабільного функціонування держави. Наявність цих ресурсів, їх обсяг залежать від існуючого в державі способу виробництва, економічного ладу суспільства, від того, який стан його продуктивних сил і, яким чином забезпечується їх зростання, наскільки соціально зорієнтованою є економіка, чи існує «дефакто» справжня економічна свобода громадян та їхніх об’єднань у виборі форм підприємницької діяльності тощо. Слабкість економічних гарантій, кризові явища в суспільстві негативно впливають на матеріальне забезпечення здійснення будь-яких демократичних заходів у країні, її регіонах, знижують їх ефективність.

Економічними гарантіями державного ладу у правовій соціальній державі, якою проголошено Україну, є гарантоване державою право на легальну підприємницьку діяльність (ст. 42). Зазначена стаття Конституції України системно пов’язана зі ст. 15 щодо засад економічної багатоманітності; ст. 16 щодо найважливішої функції держави – забез-

печення економічної безпеки України; а також ст. 13 та ст. 14 щодо закріплення права власності на природні ресурси, які є одним із найважливіших засобів виробництва тощо [274, с. 221].

Політичні гарантії державного ладу – це передбачена Конституцією і законами України система народовладдя, відповідним чином зорієнтована політика держави, спрямована на демократизацію політичної системи України як сукупності державних і недержавних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, етнічними та іншими групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому. Політичними гарантіями державного ладу є сукупність політичних чинників, які забезпечують сприяння існуванню демократичного правового режиму в країні.

Суб'єктами політичного гарантування виступають насамперед Українська держава, народ України, політичні партії, органи державної влади тощо.

Важливим суб'єктом політичної системи є держава, і саме з її діяльністю, з участю у вирішенні державних і суспільних справ через інститути безпосередньої демократії пов'язані реальні й найширші гарантії для всіх громадян – брати участь у політичному житті суспільства. Ідея участі кожної людини у вирішенні загальних справ, відповідальності кожної особи за долю держави в цілому знайшла широке звучання, закріплена в Конституції України і має розвиватись у чинному українському законодавстві, у тому числі через посилення гарантій здійснення як гарантій безпосередньої демократії, так і гарантій державного ладу [430, с. 332–333].

Соціальні гарантії державного ладу – це комплекс створених і забезпечених державою соціальних умов, система суспільних взаємовідносин, безперешкодного, вільного функціонування інститутів розвиненого громадянського суспільства, держави і особи, упередження кризових явищ у суспільстві й поглиблення змісту правового статусу оновленої держави з демократичним державним ладом, побудованим на основі принципів гуманізму, справедливості, рівності, розширення реальних умов у реалізації можливостей кожної особистості.

До соціальних гарантій варто віднести якісно нову форму громадянського життя, що демонструє зовсім інше співвідношення суспільства, держави й особистості, її ставлення до інших особистостей і до самої себе [436, с. 112].

В юридичній літературі зазначається, що в умовах формування демократичної правової держави, переходу до ринкової економіки досить гостро постає питання про соціальну захищеність широких

верств населення. Перехід до ринку об'єктивно потребує внесення якісних змін до вітчизняної «неринкової» системи соціальної захищеності, яка є обов'язковим елементом цивілізованого державного устрою [155, с. 243].

Економічні, політичні та соціальні гарантії створюють комплекс умов, який забезпечує розвиток державного ладу України в якісно новому векторі демократизації та наближенні до світових стандартів.

Ідеологічні гарантії державного ладу – це забезпечені державою ідеологічна багатоманітність, неприпустимість визнання державою жодної ідеології обов'язковою, заборона цензури, система морально-правових уявлень особистості.

Ідеологічними гарантіями державного ладу є система світоглядних поглядів особистості, яка не відокремлює себе від держави.

До таких гарантій слід віднести загальну та правову культуру суспільства, ідеологічний плюралізм, заборону монополізації ідеології, демократичну суспільну думку тощо. Також до цих гарантій належить діяльність держави, її органів, посадових осіб, органів місцевого самоврядування та суспільства в цілому з правової освіти населення, що дозволяє людині більш компетентно брати участь у прийнятті важливих суспільно вагомих рішень.

Основою ж системи ідеологічних гарантій державного ладу виступають положення ст. 15 Конституції України, якою встановлено, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія в державі не може визнаватись обов'язковою. Заборонена також будь-яка цензура. Носіями різноманітних ідеологій при функціонуванні суспільних та державних інститутів виступають об'єднання громадян, і передусім політичні партії.

Культурні (духовні) гарантії державного ладу – це система культурних і духовних цінностей особистості, загальна культура суспільства, належний культурно-освітній рівень держави, консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури.

Вони визначаються культурною (іноді її називають культурно-виховною) функцією держави та існуючими системами освіти, науки, виховання, культури, мистецтва, інформації в державі та стійкими історичними традиціями у сфері культурного розвитку держави. До культурних гарантій належать також свобода думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, свобода світогляду і віросповідання, які гарантовані ст. 34 і ст. 35 Конституції України.

У комплексі все це сприяє формуванню високого рівня суспільної правосвідомості та правової культури, необхідних для створення в Україні державного ладу, який відповідав би світовим стандартам демократії.

Проблема формування і реалізації культурних (духовних) гарантій державного ладу актуалізується в українському суспільстві, особливо в контексті набуття незалежності, оскільки за радянські часи в силу ослабленості, заформалізованості та насильницької ідеологізації суспільства цей вид гарантій не мав належного розвитку.

Отже, при розгляді загальних гарантій характеризується насамперед державний лад, його економічна, політична, соціальна, ідеологічна та культурна основи. Але загальні гарантії не діють автоматично, вони створюють передумови становлення, реальності та трансформаційного розвитку демократичних засад державного ладу, діяльності держави, а безпосередній порядок здійснення інтересів держави в цілому і кожної окремої особи визначаються у спеціальних юридичних нормах.

Слід зазначити, що всі, як загальні, так і спеціальні (юридичні), гарантії діють у комплексі. Загальні гарантії в цілому впливають, створюють підґрунтя для існування демократичного державного ладу. Але навіть за умов існування системи таких гарантій практична їх реалізація забезпечується перш за все ефективною організаційною діяльністю.

Зазначимо, що у процесі формування правової держави значно зростає роль спеціальних (юридичних) гарантій державного ладу, які складаються з правових норм та інститутів, що забезпечують можливість нормального функціонування демократичних настанов, їхню охорону від порушень та деформації.

Спеціальні (юридичні) гарантії державного ладу – це правові форми, засоби, способи і методи, за допомогою яких реалізується, охороняється й захищається діяльність держави взагалі та діяльність органів державної влади, зокрема усуваються недоліки та встановлюється відповідальність за порушення чинного законодавства, чим і забезпечується існування демократичного державного ладу.

Особливість спеціальних (юридичних) гарантій полягає в тому, що вони безпосередньо забезпечують правомірність поведінки суб'єктів суспільних відносин, тому спеціальними (юридичними) гарантіями є система взаємопов'язаних форм, засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), способів і методів, що забезпечують існування, дієвість та захищеність інститутів державного ладу.

Спеціальні (юридичні) гарантії можна поділити на дві групи: нормативно-правові та організаційно-правові.

Питання про зміст спеціальних (юридичних) гарантії у науці вирішується неоднозначно. Термін «юридичні гарантії», як вже зазначалось раніше, вказує на їх нормативно-правову основу, і підвищення гарантованості полягає насамперед у використанні тих можливостей, які закладені в чинних правових нормах. Якщо деякі автори зводять гарантування до нормативної основи, інші переносять центр ваги на організаційно-правові моменти, підкреслюючи, що без організаційної діяльності із здійснення норм-гарантії неможливе і власне гарантування. Окремі дослідники відводять організаційно-правовим гарантіям «проміжне» місце між фактичними і юридичними гарантіями, інші вважають, що співвідношення між нормативними й організаційними гарантіями полягає в переведенні їх із статичного стану в динамічний, деякі – розглядають організаційні гарантії як різновид спеціальних.

Жодна з позицій не суперечить іншій: це різні підходи до одного й того ж явища, і усі вони однаково заслуговують на увагу. Немає необхідності заперечувати важливість нормативно-правових гарантії, виходячи з того, що юридичне гарантування інакше ніж у своїй нормативно-правовій формі не існує. Не можна відкидати і важливе значення організаційно-правових гарантії, адже поява нормативно-правових гарантії, спрямованих на зміну усталеної практики, не тягне за собою бажаних результатів автоматично. Для того щоб нормативно заданий рівень гарантування став «загальним явищем, повсякденною системою роботи, яка стала непорушною традицією», необхідні великі організаційні зусилля. Нормативно закріплені гарантії досягають своєї мети лише у випадку створення стабільного організаційного режиму гарантування.

Нормативні й організаційні гарантії утворюють єдність, що і є спеціальним організаційно-правовим гарантуванням. Акцентування ж уваги лише на одній зі сторін єдиного механізму гарантування пов'язане, з одного боку, з деяким нормативістським трактуванням спеціальних гарантії, з іншого – із розглядом організаційних гарантії поза їх нормативним опосередкуванням, перебільшенням їх самостійності.

Серед гарантії державного ладу України чільне місце посідають нормативно-правові гарантії.

Нормативно-правові гарантії державного ладу – це система правових норм, за допомогою яких забезпечується функціонування, охорона і захист державного ладу України. До них належать гарантії, закріплені

в Конституції України та інших законах і міжнародно-правових актах. З точки зору широкого підходу нормативно-правові гарантії державного ладу – це комплекс правових норм і засобів, за допомогою яких забезпечується демократичний характер державного ладу, його охорона й захист.

Нормативно-правові гарантії державного ладу постійно вдосконалюються, що виявляється як у змінах до Конституції України (зокрема, Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р.), так і у вдосконаленні чинного законодавства, що розвиває та деталізує нормативні положення Основного Закону. Відповідно оновлена Конституція повинна отримати розвиток своїх положень у чинному законодавстві України.

Залежно від форми об'єктивації нормативно-правові гарантії державного ладу поділяються на: 1) конституційні; 2) галузеві (кримінальні, адміністративні, цивільні, кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні тощо).

Конституційні гарантії – це сукупність встановлених Основним Законом норм і правових механізмів, які є базою гарантування стабільності та демократичності функціонування державного ладу. Важливо підкреслити, що конституційні гарантії мають велике значення, оскільки саме Конституція визначає державний лад, порядок утворення державних органів та їх систему, а також у загальних рисах їх компетенцію. Саме система конституційних гарантій свідчить про реальність державного ладу, що є особливо важливим для забезпечення його дієвості.

Галузеві гарантії – це правові норми відповідних галузей права (адміністративного, цивільного, сімейного, кримінального тощо), які встановлюють юридичні засоби, форми і методи державного ладу. Ці гарантії теж мають досить важливе значення, оскільки гарантують регулювання на законодавчому рівні будь-яких суспільних відносин у сфері забезпечення формування державного ладу.

Розглянемо детальніше вищезазначені види гарантій.

Конституційні гарантії В. Погорілко визначив як вид правових гарантій, механізм забезпечення, дотримання, виконання, застосування і використання конституційних та інших норм права органами державної влади, місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами, іншими фізичними і юридичними особами [462, с. 554–555]. Конституційні гарантії мають найвищу юридичну силу і є основою правових гарантій. Конституційними гарантіями у вузькому розумінні є гарантії щодо самої Конституції України як нормативно-правового акта. У широкому



розумінні конституційні гарантії спрямовані на охорону державного й суспільного ладу, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, форм прямого народовладдя, Президента України, органів законодавчої, виконавчої і судової влади, інститутів місцевого самоврядування, територіального устрою України та ін. Ю. Тодика, В. Журавський звертають увагу, що конституційні гарантії – це передбачені Основним Законом України засоби, методи і механізми, які забезпечують реалізацію певного інституту [460, с. 167]. Конституційні гарантії державного устрою України ґрунтовно досліджені в роботах С. Телешуна [13, с. 259–279].

Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що серед нормативно-правових гарантій державного ладу Конституція України є найважливішою. Її роль у гарантуванні державного ладу визнається практично всіма без винятку дослідниками. У низці праць Конституцію називають не лише гарантією стабільності державного ладу, а й взагалі умовою його існування.

Гарантування державного ладу України полягає у встановленні власного статусу Конституції і відповідно статусу тих інститутів, які вона закріплює: у обмеженні можливостей внесення змін і доповнень до неї, тобто забезпеченні самою Конституцією власної стабільності, а також у регулюванні нею порядку визначення, охорони, функціонування та зміни державного ладу України.

Конституція України має найвищу юридичну силу, визначає статус державних і недержавних інститутів, які виступають гарантами реалізації конституційних норм про державний лад України, внаслідок чого здійснюється функціонування відповідного конституційного ладу. Тому важливою гарантією державного ладу є стабільність Конституції. Стабільність обумовлена стійкістю тих суспільних відносин, які регулюються Конституцією, і передбачає дію її основних положень протягом тривалого історичного періоду розвитку держави та суспільства [63, с. 22]. Така стабільність забезпечується передбаченими в Конституції складними умовами щодо порядку внесення змін до тих її частин, що встановлюють основи державного ладу. Так, положення ст. 156 Конституції України закріплюють особливості порядку ініціювання, проходження, розгляду та ухвалення законопроекту про внесення змін до розділів I «Загальні засади», III «Вибори. Референдум» і XIII «Внесення змін до Конституції України», якими по суті визначаються основи конституційного ладу в Україні. До цього часу законопроекти про внесення змін до цих розділів не вносились, хоча під час розгляду інших законопроектів, наприклад першого варіанта законопроекту про

внесення змін до Конституції (реєстраційний № 4180), пропонувалось обрання Президента Верховною Радою, а не громадянами України [230, с. 68–69]. Тоді виникло питання, а чи не порушуються в такому разі положення розділу I Основного Закону. Цілком очевидно, що в разі ухвалення зміни щодо обрання Президента парламентом, було б явне обмеження народного волевиявлення та скасування права громадян безпосередньо обирати главу держави.

Законопроект подається до парламенту Президентом або не менш як трьомастами народних депутатів із чотирьохсот п'ятдесяти, які становлять конституційний склад Верховної Ради (ч. 1 ст. 76 Конституції України).

На відміну від законопроектів про внесення змін до всіх інших розділів, ст. 156 встановлює більш жорсткі умови до законопроекту, його прийняття як закону не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради та затвердження всеукраїнським референдумом. Відповідно до зазначеної процедури Президент підписує та офіційно оприлюднює прийнятий Верховною Радою закон про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції і водночас призначає всеукраїнський референдум із визначенням дати його проведення.

Гарантованість державного ладу забезпечується тим, що відповідно до ст. 156 повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України з одного і того ж питання можливе лише до Верховної Ради наступного скликання. Крім того, деякі положення Конституції взагалі не можуть бути змінені. Так, ст. 157 забороняє внесення змін, які передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України [49].

Важливою конституційною гарантією державного ладу є те, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Це положення виходить зі ст. 19 Конституції: «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством» [49].

У Конституції України містяться також гарантії стримування і противаг діяльності органів державної влади, відповідно до яких повноваження й діяльність органів державної влади є в цілому збалансованою системою, що також є гарантією існування та дієвості державної влади. До конституційних гарантій належать: право вето Президента щодо

законів, прийнятих Верховною Радою України (крім законів про внесення змін до Конституції України), з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України (ст. 106); право Президента відповідно до п. 23 ч. 1 ст. 106 утворювати суди у визначеному законом порядку; повноваження Верховної Ради України щодо усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпідменту) (статті 85, 111); розгляд і прийняття рішення Верховною Радою України щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України (ст. 85); прийняття парламентом резолюції недовіри уряду, що має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

Як зазначалось вище, поряд із Конституцією нормативно-правовою гарантією державного ладу виступає також система чинного законодавства (закони України та інші нормативно-правові акти). Зокрема, це закони України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» [185], «Про вибори народних депутатів України» [463], «Про вибори Президента України» [464], «Про політичні партії» [465], «Про Кабінет Міністрів України» [466], «Про Конституційний Суд України» [467], «Про прокуратуру» [468], «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» [469] тощо.

Таким чином, нормативно-правове гарантування державного ладу забезпечується: по-перше, Конституцією України; по-друге, всією системою чинного законодавства України: конституційним, адміністративним, інформаційним, кримінальним, митним тощо.

Запропонований перелік гарантій не є вичерпним. Так, екстраординарним способом захисту конституційного ладу є правовий режим надзвичайного стану, який може бути введений з метою нормалізації обстановки, відновлення конституційних прав і свобод громадян, а також прав юридичних осіб, нормального функціонування конституційних органів влади, органів місцевого самоврядування та інших інститутів суспільства [470, с. 72].

Деякі вчені виділяють як гарантію пряму дію норм Конституції, що поширюється не тільки на конкретні, а й на загальні положення. На жаль, правозастосовчі органи у своїх рішеннях не часто посилаються на норми Основного Закону України, що пов'язано або ще з недостатньо високим авторитетом Конституції в середовищі юридичної спільноти, або ж відсутністю звички посилатись на конституційні приписи. Це феномен не лише юридичний, а й психологічний [32, с. 26].

Нормативно-правові гарантії державного ладу за змістом регулюючого впливу можна поділити на:

– матеріальні гарантії – норми, які встановлюють як основні, так і додаткові засади державного ладу (наприклад, норми-принципи, які закріплені в Конституції України і визначають принципи всеукраїнського референдуму, принципи виборчого права при виборах до органів державної влади та місцевого самоврядування тощо);

– процесуальні гарантії – норми, які встановлюють юридичні обов'язки суб'єктів державного ладу (наприклад, регламентують порядок підготовки, організації та проведення всенародного голосування й процедуру реалізації його рішень тощо); норми права, що встановлюють порядок притягнення до юридичної відповідальності за порушення засад державного ладу.

Серед нормативно-правових гарантії державного ладу розглянемо більш детальніше норми, що закріплюють відповідальність за порушення засад державного ладу. Юридична відповідальність за порушення законодавства про державний лад передбачає негативну реакцію держави на правопорушення проти державного ладу, виражену у відповідній правовій формі засудження як самого правопорушення, так і його суб'єкта. Запропоноване визначення дає можливість виділити наступні характерні ознаки такої юридичної відповідальності: 1) наявність визначених правових санкцій як міри відповідальності за порушення законодавства, що закріплює державний лад; 2) доведена винність суб'єкта правопорушення; 3) обов'язковість стану примусу до виконання встановлених законодавством санкцій.

Законодавством встановлена процесуальна форма реалізації такої юридичної відповідальності.

Відповідальність має як позитивний аспект, так і ретроспективний. На основі зазначеного Н. Боброва та Т. Зражевська визначили юридичну відповідальність як засновану на законі, об'єктивно зафіксовану в юридичних критеріях і таку, що виступає як специфічний юридичний обов'язок, необхідність відповідати за свою юридично значущу поведінку (діяльність), що концентрує в собі імперативну силу права, таку, що реалізується через регулятивні правовідносини, у яких зобов'язаний суб'єкт знаходиться у стані відповідальності (підзвітності, підконтрольності тощо). Відповідальність завжди спирається на можливість заміни регулятивного стану на охоронні правовідносини в разі вчинення правопорушення, тобто на можливість застосування санкції та її дійсне застосування за наявності підстав [71, с. 17]. Таке визначення юридичної відповідальності найбільш повно розкриває позитивний і ретроспективний аспекти відповідальності.

Таким чином, відповідальність є гарантією державного ладу, по-перше, у своєму позитивному аспекті, який безпосередньо входить до стимулюючої та правозабезпечувальної функції гарантій. По-друге, розуміння відповідальності як засобу правового впливу через санкції направляє на вивчення гарантуючої ролі відповідальності, її превентивної, дисциплінуючої та охоронної функції санкцій.

Специфіка юридичної відповідальності як гарантії полягає в тому, що захист основних засад державного ладу юридична відповідальність забезпечує шляхом гарантування виконання органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами своїх обов'язків, що кореспондують правам і обов'язкам інших суб'єктів.

Юридичну відповідальність за порушення законодавства, що закріплює основи державного ладу, можна поділити на такі види: конституційно-правова; адміністративно-правова; кримінально-правова; дисциплінарна; цивільно-правова.

Конституційно-правова відповідальність діє у вигляді узагальнених фундаментальних принципів. Конституція України майже не містить переліку правових санкцій щодо порушення конституційних положень, які закріплюють державний лад. Такі санкції визначає адміністративне та кримінальне законодавство [471; 472; 473; 474].

Кодекс України про адміністративні правопорушення, наприклад ст. 212<sup>9</sup>, встановлює адміністративну відповідальність у вигляді накладання штрафу за порушення порядку ведення передвиборної агітації; порушення заборони протягом визначеного законом часу у будь-якій формі коментувати чи оцінювати зміст передвиборної агітаційної теле-, радіопрограми відповідного кандидата, політичної партії (блоку), давати будь-яку інформацію щодо цього кандидата, цієї політичної партії (блоку) власниками, посадовими чи службовими особами, творчими працівниками ЗМІ; супроводження офіційних повідомлень у період виборчого процесу коментарями, що мають агітаційний характер, про дії посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування як кандидатів у депутати та на посади сільських, селищних, міських голів [475].

Як приклад також можна навести ч. 1 ст. 109 Кримінального кодексу України, що передбачає кримінальну відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років за дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змову про вчинення таких дій. Крім того, ч. 1 ст. 160 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відпо-

відальність у вигляді штрафу в розмірі до п'ятдесяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян або виправних робіт на строк до двох років, або позбавлення волі на строк до трьох років за дії, що перешкоджають у формі насильства, обману, погроз, підкупу або іншим чином вільному здійсненню громадянином права брати участь у референдумі, а також за агітацію до дня проведення референдуму [476].

Дисциплінарна відповідальність полягає у накладенні на винну особу дисциплінарного стягнення владою, наданою керівникові (начальнику) [477, с. 273–275; 478, с. 207–208].

Цивільно-процесуальна відповідальність за порушення законодавства, що гарантує основи державного ладу, міститься у Цивільно-процесуальному кодексі України, наприклад у гл. 30 «Скарги на неправильності в списках виборців та в списках громадян, які мають право брати участь у референдумі» [479].

Таким чином, дослідження нормативно-правових гарантій державного ладу дозволяє зробити висновок, що основоположною проблемою сучасного конституціоналізму в Україні є співвідношення між конституційними приписами й реаліями, тобто між юридичною і фактичною конституцією. Важливо мати не лише регламентовані гарантії державного ладу, а й такі, що мають можливість бути реалізованими й активно реалізуються. На сучасному перехідному етапі розвитку держави й суспільства чітко проявляються як реальний, так і формальний характер конституції, інших конституційних актів, збіг або, навпаки, неспівпадання формальної, писаної конституції з реальною, адекватність відбиття в конституції існуючих економічних і соціально-політичних процесів, що мають місце в суспільстві. З цього співвідношення можна зробити висновок, наскільки наша Конституція є реальною. Це насамперед стосується характеристики України як демократичної, правової і соціальної держави, ефективності реалізації прав людини і громадянина.

Необхідно ще багато зробити державним інституціям і громадянському суспільству, щоб Україна відповідала високим стандартам правової держави. Адже сутність конституції полягає у встановленні ефективної системи гарантій, які змушують державу діяти задля реального захисту потреб суспільства, встановлюють перешкоди до будь-яких трансформацій влади, спрямованих на відмову від цінностей свободи, права і справедливості [480, с. 22].

Наступною групою спеціальних (юридичних) гарантій є організаційно-правові гарантії.

Організаційно-правові (інституційні) гарантії державного ладу – це система інституцій (суб'єктів), уповноважених забезпечувати реалізацію, охорону і захист основних елементів державного ладу.

Аналіз чинної Конституції України дає достатні підстави стверджувати, що вона закріпила відносно цілісну систему організаційно-правових гарантій державного ладу. До цієї системи входять такі суб'єкти: Український народ, держава в цілому, в особі її відповідних органів: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади, Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції, прокуратура та інші контрольно-наглядові органи, а також інші суб'єкти (політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації, міжнародні органи та організації тощо) [481].

Організаційно-правові гарантії державного ладу можна класифікувати за такими критеріями: 1) за способом створення гарантів: державні та недержавні; 2) залежно від сфери дії: національні (внутрішньо-державні) і міжнародні; 3) за характером діяльності: органи-гаранти загальної компетенції та органи-гаранти спеціальної компетенції; 4) за територією поширення компетенції органів-гарантів: центральні та місцеві; 5) за функціональним призначенням органів-гарантів: організаційно-політичні, організаційно-економічні, організаційно-соціальні, організаційно-культурні та організаційно-ідеологічні.

Гаранти державного ладу можуть бути державними та недержавними. Держава в цілому, її відповідні органи та інститути є головними (основними) гарантами державного ладу, його стабільності та непорушності.

У правовій доктрині державні гаранті називають «основними» [482, с. 100–101]. Однак, навіть зважаючи на таку виняткову роль державних інститутів у гарантуванні державного ладу (для деяких з них виконання цієї функції є першочерговим завданням), у літературі зазначається, що визначення їх як «основних» гарантів потребує певних уточнень [401, с. 93]. Досліджуючи державу та органи державної влади як основних гарантів державного ладу, необхідно чітко усвідомлювати, що виконання ними цієї функції має на меті не забезпечення домінування й відтворення певного політичного режиму чи реалізацію інтересів правлячої політичної еліти, а лише збереження й подальшу розбудову демократичної форми державного ладу.

До речі, у такому розумінні гарантування державного ладу, підтримання його стабільності й непорушності виступають загальною метою

як держави, так і громадянського суспільства. Саме цим підкреслюється загальний вектор розвитку держави, яка має докладати всіх зусиль, аби сприяти реалізації закладених конституцією принципів державного ладу.

Недержавними суб'єктами, що є гарантами державного ладу, є, наприклад, засоби масової інформації, які виконують важливу функцію провідника змін суспільної свідомості. Демократичний процес неможливий без обміну інформацією. Такий обмін знаннями та відомостями об'єднує різні рівні політичної системи й дає інститутам влади змогу виконувати функції управління державою і суспільством. У цьому контексті слід зазначити, що важливе значення має політична інформація, тобто відомості, необхідні для прийняття рішень у сфері державної влади.

Важливим аспектом гарантування державного ладу ЗМІ є те, що найважливішою засадою функціонування демократичної держави є свобода поширення інформації. У свою чергу, ЗМІ повинні безперешкодно виконувати свої соціальні функції, насамперед інформаційну, освітню, виховну, ідеологічну та формування цінностей демократії [483, с. 387–388]. ЗМІ виконують свою роль у гарантуванні державного ладу опосередковано. Але інші недержавні суб'єкти, наприклад політичні партії, безпосередньо беруть участь у виборах і отримують прямий доступ до органів державної влади.

Таким чином, визначення державної і недержавної складової в системі гарантів державного ладу не має нічого спільного з проголошенням пріоритету держави щодо суспільства. Підкреслюється лише важливість взаємодії у процесі гарантування державного ладу всіх без винятку елементів системи задля забезпечення його стабільності.

Наступною проблемою, що потребує аналізу, є проблема правосуб'єктності гарантів державного ладу у вітчизняній науці, яка сьогодні є майже недослідженою. Тому в сучасних умовах державотворення ця проблема потребує наукового забезпечення і подальшого теоретичного обґрунтування. У свою чергу, аналізу механізмів забезпечення конституційного ладу присвячено ґрунтовні роботи: М. Козюбри, А. Колодія, М. Корнієнка, В. Кравченка, Г. Мурашина, В. Погорілка, Ю. Тодики, О. Фрицького, М. Черкеса, В. Шаповала, Ю. Шемшученка та ін. Ідеї, а також їх методологічний потенціал, що містяться в дослідженнях вищезазначених вчених, використані як вихідні у процесі осмислення багатогатості і багатомірності цієї проблематики.

Отже, наукову новизну має визначення правосуб'єктності органів, що забезпечують гарантування державного ладу України. У вітчизняній



літературі взагалі відсутні дослідження в цій сфері. Була лише зроблена перша спроба розкрити зміст правосуб'єктності органів, які гарантують конституційний лад України [484, с. 4–5].

Діяльність гарантів державного ладу втілюється в певних організаційно-правових та процедурних формах [485].

Правосуб'єктність гарантів державного ладу полягає в системі прав і обов'язків захищати основоположні конституційні цінності та принципи державного ладу з метою забезпечення взаємодії людини, суспільства і держави. Основою такої взаємодії є конституційно-правові, організаційні та процедурні засади, які визначають систему відносин між ними.

Гаранти державного ладу мають розглядатись як носії комплексу основних прав і свобод, владних повноважень та відповідальності, які покликані діяти в межах та способами, визначених законом. Гаранти державного ладу забезпечують взаємодію та інтеграцію публічної влади і громадянських інститутів на основі права з метою утвердження, реалізації й захисту відповідних конституційно-правових норм і принципів.

Організаційна форма правосуб'єктності гарантів державного ладу проявлялася через визнання за ними, відповідно до Конституції і законів України, прав і повноважень, які реалізуються через правові форми й засоби діяльності (юридичні процедури).

Найбільш важливим елементом організаційної структури гарантів державного ладу є форма організації публічної влади. Організаційна самостійність органів публічної влади полягає в їх виключному верховенстві, незалежності на всій території України. Органи публічної влади набувають свого статусу через створення їх у порядку, визначеному Конституцією і законами України. Функції управління публічними справами в державі не підлягають присвоєнню іншими організаціями та спільнотами, окрім органів влади, визначених у Конституції і законах України. В основі організації публічної влади є забезпечення когерентності в суспільстві (рівномірного розвитку соціальних груп).

Виходячи з положень ст. 19 Конституції України публічна влада виражає юридичний режим, заснований на єдності повноважень та відповідальності її органів і посадових осіб. «Органи держави, – зазначає Б. Курашвілі, – наділяються правомочностями не інакше як у сукупності з обов'язками перед членами суспільства» [486, с. 75]. Відповідно обов'язки держави обумовлені наявністю складної організаційної структури державних органів та відповідних зв'язків усередині держави.

Підсумовуючи вищезазначене, вважаємо роль гарантів державного ладу багатоплановою, яка проявляється через основні напрями їх діяльності. Гаранти державного ладу є елементами організаційної структури публічної влади та демократичного суспільства. Вони здійснюють свою діяльність із встановлення, реалізації й охорони принципів організації державної влади та здійснення владних повноважень у процесуальних формах, визначених Конституцією і законами України.

Роль гарантів державного ладу у стабілізації правовідносин безпосередньо пов'язана з організаційною основою відповідних суб'єктів, яка ґрунтується на їх правовому статусі.

Провідне місце в гарантуванні державного ладу належить Українському народу. Відповідно до положень ст. 5 Конституції він є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Виходячи з аналізу преамбули Конституції України, народ – це спільнота, що складається з пов'язаних спільним громадянством індивідів, які мають первинні щодо держави права.

Народ здійснює владу безпосередньо, через державні органи і шляхом самоврядування. Волевиявлення народу здійснюється через вибори, референдуми та інші форми безпосередньої демократії (ст. 69 Конституції). Вибори є первісною легітимацією державної влади. Шляхом виборів народ України передає державі владу, що йому належить, а остання здійснює її від імені і за участі народу. Стаття 38 Конституції України закріплює право громадян України на участь в управлінні державними справами, гарантує їм рівний доступ до державної служби та служби в органах управління.

Конституція виходить із того, що народ є найважливішим суб'єктом у визначенні і зміні конституційного ладу, а відповідно і державного ладу України.

Державна влада є похідною від влади народу, а народ може бути суб'єктом влади лише в умовах демократичного державного ладу.

Таким чином, народ є важливим первинним гарантом державного ладу, від якого походять інші. Але ефективність гарантування державного ладу полягає у спільних зусиллях всіх гарантів щодо забезпечення існування державного ладу і реалізації норм Конституції, що його охороняє.

Важливим гарантом державного ладу на сьогодні є держава. Адже відповідно до ст. 17 Конституції захист суверенітету України та її територіальної цілісності, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки покладається насамперед на державу. Їх забезпечення є най-

важливішими функціями держави. Відповідно оборона України, захист її суверенітету, недоторканності та територіальної цілісності безпосередньо покладається на Збройні Сили України, а забезпечення державної безпеки й захист державного кордону України – на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Ці найважливіші функції держави реалізуються системою суб'єктів-гарантів державного ладу, коло яких можна визначити шляхом тлумачення частин 2–4 ст. 17, статей 85, 102, 107, 117 Конституції України, а також ст. 4 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. [487].

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України держава відповідає перед людиною за свою діяльність, яка обумовлена правами і свободами людини та громадянина. Важливим чинником реалізації цього конституційного положення є позитивна відповідальність держави, яка полягає перш за все у формуванні умов, необхідних для здійснення прав і свобод. Позитивна відповідальність держави регламентована в таких конституційних приписах:

1) держава «гарантує» (ч. 2 ст. 25, ч. 1 ст. 30, ст. 31, ч. 4 ст. 32, ч. 1 ст. 33, ч. 2 ст. 46, ч. 2 ст. 50 та ін.);

2) держава «забезпечує» (ч. 3 ст. 24, ч. 3 ст. 42, ч. 2 ст. 45, ч. 3 ст. 53 та ін.);

3) держава «створює умови» (ч. 2 ст. 43, ч. 1 ст. 47, ч. 2 ст. 49 та ін.);

4) держава «дбає» про здійснення (ч. 4 ст. 49 та ін.).

Негативна відповідальність держави закріплена в ч. 5 ст. 41, ст. 56, ч. 3 ст. 152 Конституції України і полягає в її зобов'язаннях відшкодувати збитки (матеріальні, моральні), завдані порушенням прав і свобод внаслідок дій (бездіяльності) державних органів, службових чи посадових осіб.

Крім того, однією з головних функцій держави є утвердження й забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3). Узагалі, ст. 3 Конституції України конкретизує одну з визначальних сутнісних характеристик «соціальності» державного ладу України, яка задекларована у ст. 1 Конституції.

Серед гарантів державного ладу значна роль належить органам державної влади. Важливою є роль парламенту – Верховної Ради України – єдиного органу законодавчої влади. Коло повноважень Верховної Ради є досить широким і стосується найважливіших питань державно-

го життя [181, с. 229–261]. Серед головних функцій парламенту слід назвати репрезентацію інтересів громадян, законотворення, здійснення державної політики (внутрішньої і зовнішньої), формування державних органів, контрольна функція, інформаційна [287, с. 242–245]. Пріоритетна роль Верховної Ради України в гарантуванні державного ладу пов'язана з її законодавчою функцією – це прийняття законів про внесення змін до Конституції, прийняття звичайних законів із широкого кола питань, віднесених до виключного регулювання законом (ст. 92 Конституції України), а також з інших питань компетенції парламенту. Крім того, за чинною Конституцією, Верховна Рада України як гарант державного ладу призначає всеукраїнський референдум з питання про зміну території України; визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики; затверджує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; призначає вибори Президента України та заслуховує його щорічні і позачергові послання про внутрішнє і зовнішнє становище України; розглядає і приймає рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України; здійснює призначення на посади та звільнення з посад; здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, а також парламентський контроль у межах, визначених Конституцією та законом (ст. 85), тощо. Як свідчить світова практика, саме парламенту належить особлива роль у здійсненні попереднього контролю за конституційністю законів. У процесі обговорення і прийняття законопроектів парламент України перевіряє кожен законопроект на відповідність його Конституції. Крім того, у повноваження Верховної Ради України входить дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України (п. 28 ст. 85). Положення цієї статті, зазначав Ю. Тодика, чітко вказує на те, що парламент України входить до системи органів верховного конституційного контролю, йдеться також про контроль за конституційністю дій інших владних структур [27, с. 298].

У гарантуванні державного ладу значна роль належить Президенту України. Це твердження впливає з положення про те, що він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини та громадянина (ст. 101). Як гарант державного ладу Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополі-

тичною діяльністю держави; призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою тощо (ст. 106 Конституції України). З метою реалізації цих конституційних положень Президент виконує різні за своєю спрямованістю функції. Це, зокрема, нормативна діяльність, яка має самостійний чи змішаний характер.

Зміст діяльності Президента України є найпомітнішим, як зауважує Ю. Фрицький, при здійсненні установчої, нормотворчої функції та функції забезпечення єдності державної влади [181, с. 326]. На думку С. Сьрьогіної, установча форма реалізації компетенції глави держави відрізняється за кількістю та змістом етапів, колом суб'єктів, процесуальними строками [488]. Установча діяльність має дворівневий характер, який полягає в тому, що поряд із повноваженнями щодо формування органів державної влади, їх структурних підрозділів і посадових осіб передбачається здійснення повноважень з підбору, підготовки та розстановки кадрів, наділених владними повноваженнями.

Функцію забезпечення єдності державної влади не виконує жоден інший орган державної влади в механізмі держави. Її складовими є координація і врівноваження діяльності всіх гілок влади, створення балансу сил; припинення дій органів, які порушують єдність влади.

Гарантами державного ладу є Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади. Виконавча влада посідає особливе місце серед гілок державної влади, оскільки у процесі її здійснення відбувається реальне втілення в життя законів, інших нормативно-правових актів, практичне застосування всіх важелів державного організуючого впливу на процеси суспільного розвитку.

Так, Кабінет Міністрів України забезпечує державний суверенітет й економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України, розробляє та здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України, здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю, організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи (ст. 116 Конституції України).

Виконавча влада виявляється у функціях, покладених на її суб'єктів. Можна визначити такі основні функції органів виконавчої влади: правозастосовчу, соціально-політичну, правоохоронну, координації, державного регулювання, контролю і нагляду [489, с. 284–287].

У літературі зазначається, що в сучасний період особливого значення набуває функція координації виконавчої влади [181, с. 270–271]. Це пояснюється багатоукладністю сфери управління. При цьому у виконавчій діяльності центр ваги зміщується в бік співробітництва і погодженості дій учасників координації та зменшується сфера адміністративного розпорядництва.

Наступним суб'єктом гарантування державного ладу є Конституційний Суд України. Процесуальним засобом забезпечення державного ладу в ході здійснення конституційного судочинства є інтерпретаційно-правова діяльність Конституційного Суду України. Така діяльність Суду спрямована на вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції й офіційне тлумачення Конституції, законів та інших правових актів Верховної Ради України у частині, що стосується принципів організації державної влади та здійснення владних повноважень [274, с. 384–393; 490, с. 160]. Досліджуючи роль Конституційного Суду України в гарантуванні конституційного ладу України, М. Савчин зазначає, що діалектична методика інтерпретації може здійснюватись за такими критеріями: принцип позитивізму, зв'язаність ієрархією правових норм, забезпечення ефективної системи засобів правового захисту, зв'язаність позитивно закріпленими основними правами і свободами, рівність і справедливість, зв'язаність процесуальними нормами, процесуальна форма інтерпретаційного акту [491]. В. Тихий у цьому аспекті зазначає, що рішення та висновки Конституційного Суду України є інтерпретаційними актами щодо норм Конституції України, у яких міститься публічно-владне веління, тобто вони мають вторинний характер і є похідними щодо норм Конституції [492, с. 144–146; 254]. Але вони мають юридичну силу закону і не потребують додаткового схвалення органами публічної влади.

Гарантування державного ладу здійснюється органами правосуддя, діяльність яких спрямована на розв'язання конфліктів у суспільстві, що мають правовий зміст.

Концепція правосуддя, покладена в основу Конституції України, визначає судову владу не просто інструментом у розв'язанні вищезазначених суперечностей, хоча й дуже важливим, але й рівноправним партнером законодавчої і виконавчої влади у врегулюванні суспільних процесів [493, с. 15–16]. Здійснення правосуддя є виключною і невідчужуваною прерогативою судів і не може бути делеговане або привласнене іншими органами чи посадовими особами. Гарантування полягає в тому, що не допускається створення позасудових органів, наділених

судовою владою. Цей принцип правосуддя є найважливішою гарантією громадянського миру і відповідно стабільності державного ладу [274, с. 609]. Лише за умови чинності цього організаційно-правового принципу суд здатний виконувати свої повноваження щодо захисту прав і свобод людини та громадянина, а також демократичної форми державного ладу України. Крім того, у процесі відправлення правосуддя суди розв'язують конфлікти, що виникають у суспільстві, тому їх діяльність відіграє інтегруючу і стабілізаційну функції.

Важливу роль у гарантуванні державного ладу відіграє прокуратура. Діяльністю прокуратури є нагляд за додержанням та правильним застосуванням законів, які регулюють різні блоки соціально-економічного життя, що повинно забезпечити їх точне та однакове застосування [494; 495, с. 115]. Поєднання функцій нагляду за додержанням законів, елементів конституційного нагляду в участі у вдосконаленні законодавства, підкреслювали Ю. Грошевой та В. Тацій, надає діяльності прокуратури особливого, самостійного характеру державної влади, що діє на основі властивих цьому органу принципів та повноважень [496]. Як зазначає М. Косюта, прокуратура здійснює не просто державний, а саме конституційний контроль, спрямований на збереження і зміцнення фундаментальних цінностей конституційного ладу, закріплених в Основному Законі держави [497, с. 24].

Адвокатура як добровільне професійне громадське об'єднання, покликане, згідно з Конституцією України, сприяти захисту прав і свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу, є одним із гарантів державного ладу України. Право на юридичну допомогу знайшло своє закріплення в нормах міжнародного законодавства: ст. 11 Загальної декларації прав людини і громадянина [498], ч. 3 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [499], підп. «3» п. 3 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод [500] та ін. У національному ж законодавстві ст. 59 Конституції України [49], Закон України «Про адвокатуру» [501] та інші нормативні акти. В аспекті гарантування державного ладу слід зазначити, що правова допомога необхідна особі для формування правосвідомості і правової культури при забезпеченні реалізації та захисту прав і свобод. А у свою чергу, розбудова демократичного державного ладу, реалізація його принципу правової держави не можливі без реалізації цього виду юридичної допомоги, оскільки правова держава передбачає наявність високого рівня правосвідомості громадян.

Гарантами державного ладу можуть бути не лише державні інститути. Такі суб'єкти опосередковано визнаються гарантами державного ладу. Такими суб'єктами є, наприклад, політичні партії, ЗМІ та міжнародні організації. Функції, які виконують політичні партії в демократичному суспільстві, сприяють стабільності, легітимності та ефективному розвитку державного ладу.

За ст. 36 Конституції України політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Але це конституційне положення не повністю розкриває значення політичних партій у державному будівництві. Вони в політично структурованому суспільстві є основним політичним механізмом, за допомогою якого народ формує органи влади і здійснює народовладдя. Політичні партії беруть участь у боротьбі за владу в державі і формуванні програми їх діяльності, у тому числі й положення про державне будівництво, здійснюють політичне виховання суспільства або його частини, готують кадри для апарату держави тощо.

Ефективність функціонування політичних партій значною мірою залежить від інституційного середовища та внутрішніх організаційних чинників, які обумовлюють їх діяльність. У сучасних умовах вітчизняного державотворення політичні партії ще не набули тих ознак і того ступеня впливу, які мають партії в розвинутих та стабільних демократичних країнах. Однак, що є дуже важливим, їх здатність організації змагального процесу в боротьбі за владу, до представництва, прагнення до узгодження інтересів, а також соціалізуюча роль – зростають. Безперечно, що зростання ефективності діяльності політичних партій, їх впливу на суспільство є одним із головних шляхів демократизації державного ладу України.

У той же час існування демократичних процесів неможливо без обміну інформацією, яку збирають, опрацьовують і доводять до адресатів ЗМІ. ЗМІ впливають на формування поглядів людей, громадської думки, правосвідомості. Вільні ЗМІ є не тільки передумовою, але й індикатором демократизму державного ладу в будь-якій країні.

У контролі за діяльністю органів влади й посадових осіб ЗМІ мають важливу роль і є важливим знаряддям демократизації політичного режиму. Також ЗМІ відіграють активну роль під час виборчих кампаній, тобто у формуванні органів влади. Вони допомагають громадянам в їх політичному виборі, тобто формують їх політичну волю. Усе це свідчить, що ЗМІ є надзвичайно важливим гарантом державного ладу України.



Сьогодні існують недоліки й протиріччя в законодавстві, яке регулює діяльність ЗМІ. Останнім часом часто актуалізується тема дискримінації недержавних ЗМІ. Існують й інші перепони в діяльності ЗМІ як гарантів державного ладу.

Нагальною потребою часу є необхідність діяльності ЗМІ відповідно до міжнародних стандартів.

Із вищенаведених фактів можна зробити такий висновок: в Україні існують законодавчі передумови існування незалежних ЗМІ як гарантів державного ладу, але їх слід удосконалити, узгодити із міжнародними вимогами, а також створити реальні умови для їх реалізації. ЗМІ в демократичному суспільстві і правовій державі повинні брати активну участь у державному будівництві, здійснювати позитивний вплив на суспільство.

В умовах глобалізаційних процесів певна роль у гарантуванні державного ладу України належить і міжнародним організаціям (наприклад, ООН, Європейський Союз, Рада Європи тощо).

Наведена класифікація гарантії державного ладу з поділом їх на загальні та спеціальні (юридичні) є досить умовною. Можна припустити, що спеціальні (юридичні) гарантії – це правові норми. Аналіз інституту державного ладу, який містить зазвичай конституційні принципи, дозволяє констатувати, що в ньому закріплені й загальні гарантії (правовий, демократичний, соціальний характер держави, принцип розподілу влади як основи побудови і функціонування органів державної влади, принцип законності тощо). Отже, виходячи з цього можна зробити висновок про те, що всі види гарантії мають правовий характер, оскільки вони юридично оформлені. І тоді виникає питання про доцільність подібного поділу гарантії на загальні та спеціальні, якщо закріплення загальних гарантії у правових нормах робить їх спеціальними.

Проте слід зазначити, що всі гарантії знаходяться у взаємній залежності, доповнюють одна одну і діють як єдиний механізм, що забезпечує стабільність та демократичність державного ладу в Україні.

Система гарантії державного ладу – як загальних, так і спеціальних (юридичних) – не є вичерпною. Вона може та повинна бути розширена, набувати найбільшої дієвості, чіткості, цілеспрямованості, надійно захищаючи основні демократичні засади державного ладу України. Гарантії державного ладу також можна класифікувати за іншими критеріями.

З метою забезпечення повноти розгляду теорії гарантії державного ладу доцільно навести й інші критерії класифікації.

Так, залежно від характеру правових норм гарантії державного ладу на: матеріальні та процесуальні.

Матеріальні гарантії можна визначити як систему правових норм, які містять ті чи інші приписи або заборони, що забезпечують у країні нормальне функціонування демократичного державного ладу (наприклад, економічна та фінансова політика держави).

Процесуальні гарантії державного ладу – це система умов і засобів організаційно-процедурного характеру, які регламентують порядок, форми і методи діяльності держави та органів державної влади з метою забезпечення стабільного функціонування держави у процесі трансформації державного ладу України. Процесуальні гарантії закріплені Конституцією України, а також розвиваються і вдосконалюються в інших законах та підзаконних актах.

Варто акцентувати увагу на тому, що, як і в попередній класифікації, матеріальні та процесуальні гарантії перебувають у тісному нерозривному зв'язку, є взаємозалежними і взаємопов'язаними, оскільки процесуальні гарантії є формою втілення в реальність матеріальних гарантій.

За сферою дії гарантії державного ладу поділяються на внутрішньо-державні (національні) та міжнародно-правові.

Внутрішньо-державні (національні) гарантії державного ладу – це система соціальних, економічних, політичних, моральних і правових засобів й умов, які забезпечують захист та стабільне функціонування демократичного державного ладу в Україні, вони закріплюються насамперед у Конституції або в актах, що мають конституційне значення.

У свою чергу, у науці конституційного права існує думка про те, що внутрішньо-державні гарантії можна поділити на: державні, які здійснюються державними органами (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України); локальні, здійснювані місцевими органами влади, та корпоративні, які здійснюються громадськими об'єднаннями (наприклад, професійними союзами і релігійними організаціями) [436, с. 111].

Отже, внутрішньо-державні гарантії визначають зміст і застосування законів, діяльність законодавчої й виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо додержання основних принципів та засад державного ладу України.

Міжнародно-правові гарантії державного ладу – це колективні заходи світового співтовариства економічного, політичного, юридичного, ідеологічного, організаційного характеру, що забезпечують охорону,

захист та розвиток державного ладу. Ці гарантії є принципово новим видом гарантій не тільки державного ладу, а й взагалі в науці конституційного права, особливо для країн пострадянського блоку у зв'язку з міжнародною ізоляцією цих країн.

Ці гарантії закріплені в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та інших міжнародних документах. Їх реалізацією через різноманітні програми та проекти займаються ООН, Рада Європи, а також організації, що діють під егідою ЮНЕСКО, СОТ.

Також для розвитку теорії гарантій державного ладу та практично-го забезпечення їх реалізації важливе значення має класифікація цих гарантій за іншими критеріями. Зокрема, за суб'єктом реалізації: парламентські, президентські, судові, прокурорські, адміністративні (управлінські), контрольні тощо. За суб'єктом гарантування їх можна також поділити на: державні гарантії, міжнародні гарантії та гарантії, які забезпечуються державою за участю відповідних об'єднань громадян (політичні партії, профспілки тощо). За функціональною спрямованістю юридичні гарантії державного ладу можна поділити на: гарантії реалізації, гарантії охорони, гарантії захисту. У сфері охорони і захисту державного ладу гарантії можна класифікувати за найближчими цілями: 1) превентивні (попереджувачі), які полягають у попередженні правопорушень, що посягають на стале функціонування державного ладу в Україні; 2) запобіжні, які спрямовані на припинення виявлених правопорушень, що посягають на державний лад; 3) карані, спрямовані на реалізацію юридичної відповідальності правопорушників, які посягають на державний лад України.

Отже, ми розглянули різноманітні класифікації гарантій державного ладу: критерії, які походять від якостей самого об'єкта гарантування, або спираються на ті чи інші якості гарантій (наприклад, конституційні гарантії виокремлюються за ознакою найвищої юридичної сили). А оскільки властивостей гарантій державного ладу можна виділити велику кількість (як змістовних, так і формальних), то і критеріїв класифікації можна знайти багато. В юридичній літературі іноді пропонуються такі класифікації гарантій, де свідомо чи позасвідомо порушено цілісність критерію [414, с. 48]. Це пояснюється бажанням авторів відобразити якомога більше властивостей гарантій, з одного боку, і надати разом із тим вичерпну єдину класифікацію – з іншого. Але річ у тому, що в єдиній класифікації, навіть і досить складній, неможливо відобразити різноманітні властивості та межі гарантій. І як зазначає

Н. Боброва [428], якщо дефініцій може бути багато, адже багато сторін у предметах, то і класифікацій має бути багато.

Проте, хоча й будь-яка з класифікацій гарантій державного ладу є важливою, необхідно відмежовувати головні властивості гарантій від другорядних, визначальні – від похідних тощо. Тому слід взяти за основу таку класифікацію, яка б дозволила послідовно дослідити складний, багаторівневий і різноаспектний механізм державно-правового гарантування та поєднати нормативно-правові й організаційно-правові гарантії в єдиній класифікації. Штучне ж виділення різноманітних критеріїв не сприяє розвитку чіткого уявлення про види гарантій державного ладу, а тільки гальмує розвиток юридичної науки.

Усі наведені раніше класифікації гарантій державного ладу за своєю суттю є логічними й обґрунтованими. Класифікаційними критеріями є окремі ознаки гарантій, які не відображають у повному обсязі їх зміст, характер і сутність. Тому найбільш обґрунтованим і доцільним є поділ гарантій державного ладу України за змістом на три великі групи: організаційно-правові гарантії державного ладу, нормативно-правові гарантії державного ладу, міжнародно-правові гарантії.

Підсумовуючи, варто зазначити, що кожна із зазначених груп гарантій посідає чільне місце в усій системі гарантій державного ладу, а їх взаємодія надає найбільший практичний ефект у сфері загальних вимог розвитку демократичного державного ладу України та укріплення законності.

Проведений аналіз гарантій державного ладу України закладає фундамент для подальших наукових розробок і дозволяє зробити наступні висновки.

1. Актуалізація забезпечення стабільності та ефективності державного ладу обумовлена тим, що не всі норми, які гарантують державний лад, реалізовані й отримали втілення у фактичних суспільних відносинах. Така ситуація пояснюється кризою перехідних процесів, які відбуваються не тільки у правовій сфері, але й у сфері економіки, політики, культури, соціального життя. Перехідний період у правовій сфері є відносно тривалим процесом нестабільності, незавершеності, незбалансованості, який характеризується нестійким характером альтернатив та варіантів розвитку.

2. Призначення гарантій державного ладу полягає в тому, щоб створити найбільш сприятливі умови для функціонування його інститутів, щоб демократична форма державного ладу не тільки конституційно проголошувалась «де-юре», але й безперешкодно, ефективно та по-

слідовно впроваджувалась у життя «де-факто», тобто від передбачуваної в законі можливості перетворювалася б у реальну дійсність. Отже, ефективна система гарантій державного ладу є визнаним мірилом його реальності.

3. Дослідження етимології терміна «гарантія» та аналіз наукових точок зору щодо розуміння поняття гарантій державного ладу дозволило сформулювати авторське визначення. Гарантії державного ладу України – це система загальних умов і спеціальних (нормативно-правових та організаційно-правових) засобів, що забезпечують існування та дієвість інститутів державного ладу.

4. У системному розумінні функція гарантій державного ладу – це певне відношення залежності однієї складової механізму гарантування від іншої. Щодо процесу реалізації правових норм можна виділити три функції гарантій державного ладу: стимулююча, правозабезпечувальна та правоохоронна.

5. Ознаками гарантій державного ладу є такі: нормативність, системність, цілеспрямованість, процесуальність, матеріальність, постійний характер дії гарантій та детермінованість повноважень суб'єктів державного ладу, ефективність, адекватність гарантій (зорієнтованість на реальний рівень розвитку суспільних відносин).

6. Гарантії державного ладу взаємозумовлені й взаємопов'язані, складають відповідну систему й у сукупності забезпечують його формування, всебічну охорону та надійний захист. Система гарантій державного ладу є складною й чітко невизначеною, а тому – потребує подальшого дослідження, адже гарантії – це передумови існування ефективного державного ладу. Визначення державної і недержавної складової в системі гарантій державного ладу підкреслює важливість взаємодії у процесі гарантування державного ладу всіх без винятку елементів системи задля забезпечення його стабільності. Система гарантій державного ладу здатна суттєво варіюватись, оскільки вона є діалектичним поєднанням елементів розвитку і стабільності.

7. Застосування різних класифікаційних моделей дозволяє отримати всебічну й цілісну характеристику системи гарантій державного ладу, зрозуміти специфіку їх практичної реалізації. У разі відсутності чи недосконалості системи гарантій державного ладу втрачається можливість розглядати його як структурно і функціонально єдине політико-правове явище.

Аналіз гарантій державного ладу з позицій системного підходу дозволяє виділити такі класифікаційні критерії та види гарантій державного ладу:

– залежно від змісту та виду суспільної діяльності: загальні та спеціальні (юридичні) гарантії;

– загальні гарантії за сферами державного ладу доцільно поділити на: економічні, політичні, соціальні, ідеологічні та культурні (духовні) гарантії;

– спеціальні (юридичні) гарантії за способом забезпечення поділяються на дві групи: нормативно-правові та організаційно-правові гарантії.

Нормативно-правові гарантії державного ладу можна класифікувати: за змістом регулюючого впливу: матеріальні та процесуальні гарантії; за формою об'єктивації: конституційні та галузеві (кримінальні, адміністративні, цивільні, кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні тощо) гарантії.

У свою чергу, організаційно-правові гарантії державного ладу доцільно класифікувати за такими критеріями:

– за способом створення гарантів: державні та недержавні;

– залежно від сфери дії: національні (внутрішньодержавні) і міжнародні;

– за характером діяльності: органи-гаранти загальної компетенції та органи-гаранти спеціальної компетенції;

– за територією поширення компетенції органів-гарантів: центральні та місцеві;

– за функціональним призначенням: організаційно-політичні, організаційно-економічні, організаційно-соціальні, організаційно-культурні та організаційно-ідеологічні.

Для розвитку теорії гарантій державного ладу та практичного забезпечення їх реалізації важливе значення має класифікація цих гарантій також за іншими критеріями:

– за характером правових норм: матеріальні та процесуальні гарантії;

– за сферою дії: внутрішньодержавні (національні) та міжнародно-правові;

– за суб'єктом реалізації: парламентські, президентські, судові, прокурорські, адміністративні (управлінські), контрольні тощо;

– за суб'єктом гарантування: державні, міжнародні та гарантії, які забезпечуються державою за участю відповідних об'єднань громадян (політичні партії, профспілки тощо);

– за функціональною спрямованістю: гарантії реалізації, гарантії охорони, гарантії захисту;

– за найближчими цілями: превентивні (попереджуючі), запобіжні, карані.

Найбільш обґрунтованим і доцільним є поділ гарантій державного ладу України за змістом на три великі групи: організаційно-правові, нормативно-правові, міжнародно-правові.

Комплексний аналіз значного за обсягом і різноманітного за змістом матеріалу свідчить про необхідність здійснення аналізу гарантій державного ладу, що має як теоретичний, так і практичний характер. Питання гарантування державного ладу України мають стати предметом подальших ґрунтовних наукових досліджень. Наукове опрацювання зазначеної проблематики дозволяє виділити пріоритетні орієнтири подальшого наукового пошуку в сфері гарантій державного ладу.

Одним із актуальних питань юридичної науки є не повторення загальносоціальних положень про гарантованість державного ладу, а запровадження таких юридичних засобів, які б ефективно впливали на умови і передумови реалізації норм права, акцентували увагу на переваги демократичного розвитку в перехідний період державного ладу, сприяли б удосконаленню всієї різноманітної діяльності держави. Отже, слід розглядати як аксіому положення про те, що державний лад не може нормально функціонувати, розвиватись та вдосконалюватись, якщо він не забезпечується відповідними гарантіями, які є взаємопов'язаними складовими елементами системи.

## **Висновки до першого розділу**

1. Проведений аналіз свідчить, що категорію «державний лад» можна зрозуміти, виявити її якісні характеристики, тільки розглянувши у системному зв'язку і взаємозалежності. Такий методологічно виважений підхід цілком виправданий, оскільки «державний лад» є державно-правовою категорією, що втілює закономірності існування й еволюції елементів, які знаходяться у тісній і постійній взаємодії, унаслідок чого вони і утворюють систему.

Системний підхід дозволив врахувати взаємовплив і динаміку різних елементів державного ладу, їх функціональну залежність, концептуально сформувані й обґрунтовані теоретичні підвалини, розробити категоріально-понятійний апарат теорії державного ладу.

Конкретним результатом проведеного ґрунтовного аналізу теоретичних підходів до змісту поняття «державний лад» у системному взаємозв'язку з іншими суміжними категоріями є авторське його визна-

чення. Державний лад України – це нормативно впорядкована (унормована) система суспільних відносин, гарантованих Конституцією та законами України, з організації і діяльності держави та її основних інституцій, детермінованих синтезом історичних умов, закономірностей, традицій, новацій і тенденцій сучасного демократичного розвитку.

Сучасна юридична наука в процесі дослідження закономірностей державного ладу, визначення його поняття з позиції багатоаспектного, багатомірного інтегративного підходів повинна враховувати в тому числі взаємодію духовних і матеріальних засад його формування, вплив загальнолюдських цінностей і нормативних моделей на організацію державно-правових відносин, а також досвід практичної реалізації цих моделей.

2. Історіографічний аналіз закономірностей виникнення та трансформації державного ладу дозволяє здійснити його періодизацію і виокремити такі етапи: 1) перший етап – 1990–1995 рр. – етап проголошення незалежності України (прийняття Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України) і внесення відповідних змін до чинної на той час Конституції України 1978 р., обумовлених зміною державного ладу України; 2) другий етап – 1995–1996 рр. – етап розбудови державного ладу України, закріпленого Конституційним Договором між Верховною Радою України і Президентом України; 3) третій етап – 1996–2004 рр. – етап становлення і розвитку державного ладу, передбаченого чинною Конституцією України, яка закріпила якісно новий державний лад; 4) четвертий етап – 2004 р. – донині – етап внесення змін до чинної Конституції України та їх реалізації, які обумовлюють зміни окремих інститутів існуючого державного ладу України.

Історичне осмислення становлення і розвитку державного ладу є важливим фундаментом для визначення основних векторів розвитку правової думки та практики сучасних державотворчих процесів.

Багатогранність і суперечливість історичного розвитку державного ладу України, вивчення позитивних і негативних фактів у їх взаємозв'язку дозволяє розуміти його (державний лад) як складне, різноякісне явище, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють відносно незмінну структуру і забезпечують його цілісність. При цьому державний лад знаходиться в безперервному русі та розвитку.

3. Проблема наукового розуміння сутності, ознак і змісту принципів державного ладу має сьогодні теоретичне і практичне значення й концентрує сучасні соціально-політичні аспекти юридичної науки.



Роль і місце принципів державного ладу надзвичайно істотні у діяльності держави. Принципи консолідують правотворчість, правозастосування і правосуддя, слугують зміцненню законності і правопорядку, гарантують реалізацію прав і свобод громадян.

Принципи державного ладу забезпечують організацію та діяльність держави, її органів, а також є основою її удосконалення й оцінки рівня та ефективності реалізації завдань і функцій держави.

Для осмислення багатоаспектності і багатомірності принципів державного ладу було використано як вітчизняний, так і зарубіжний політичний та юридичний досвід, зокрема у порівняльних дослідженнях.

На підставі комплексного аналізу сформульовано авторське визначення поняття «принципи державного ладу» – це фундаментальні, відправні ідеї, які виражають найважливіші закономірності розвитку державного ладу, мають політико-правовий, програмний, імперативний характер, юридичне верховенство щодо інших нормативних положень і відповідають об'єктивній необхідності розбудови демократичної держави. Визначення поняття «принципи державного ладу» як фундаментальної основи пізнання його сутності і змісту з метою подальшого реформування й удосконалення самого державного ладу має виводитися з об'єктивно існуючих державних відносин, що обумовлені як об'єктивною потребою забезпечення публічних інтересів, так і суб'єктивними цілями організації і функціонування держави.

Ознаками принципів державного ладу є такі: основоположне, фундаментальне, узагальнююче значення; політико-правовий та програмний характер; нормативність і загальнообов'язковість; визначеність і категоричність; юридичне верховенство щодо інших положень Конституції і всіх інших нормативних актів держави; постійний характер дії; загальновизнаність (на відміну від інших ідеологічних настанов); цілісність; стислий і сконцентрований характер викладення; стійкість і відповідно особливий порядок зміни.

Принципи державного ладу є не простою сукупністю, а органічною єдністю, цілісною системою, що виражає якісну визначеність її змісту.

Основними принципами державного ладу України є: 1) принцип суверенності і незалежності держави; 2) принцип демократизму держави; 3) принцип правової держави; 4) принцип соціальної держави; 5) принцип унітарності Української держави; 6) принцип республіканської форми правління.

Принципи державного ладу є орієнтирами, перспективами розвитку держави, опосередковують її суть, тип, місце і роль в суспільстві.

Запропонована теоретична модель принципів державного ладу є важливою для наукового забезпечення практики здійснення державних перетворень в Україні в контексті процесу оптимізації інституціональних, організаційних та структурно-функціональних взаємозв'язків органів державної влади.

4. Формування в Україні правової держави та громадянського суспільства безпосередньо пов'язане з проблемою створення системи ефективних гарантій державного ладу, вирішення якої базується на розробці та застосуванні дієвих умов, прийомів та механізмів їх реалізації в суспільних відносинах. У разі відсутності гарантій державного ладу втрачається можливість розглядати його як функціонально і структурно стабільне політико-правове явище.

Аналіз наукових підходів до розуміння поняття гарантій державного ладу дозволило сформулювати авторське визначення. Гарантії державного ладу України – це система загальних умов і спеціальних (нормативно-правових та організаційно-правових) засобів, що забезпечують існування та дієвість інститутів державного ладу.

Ознаками гарантій державного ладу є такі: нормативність, системність, цілеспрямованість, процесуальність, матеріальність, постійний характер дії гарантій та детермінованість повноважень суб'єктів державного ладу, ефективність, адекватність гарантій (зорієнтованість на реальний рівень розвитку суспільних відносин).

Гарантії державного ладу взаємозумовлені й взаємопов'язані, складають відповідну систему й у сукупності забезпечують його формування, всебічну охорону та надійний захист.

Виведення класифікаційних критеріїв та відносно самостійних видів гарантій державного ладу базується на аналізі ідей, теорій, доктрин і детерміноване історичними, законодавчими, національними, політичними та іншими особливостями розвитку цього інституту.

В основу класифікації гарантій покладено різні класифікаційні критерії: за змістом та видом суспільної діяльності; за суб'єктом гарантування; за функціональною спрямованістю; за цілями тощо. Наукова класифікація, що взята за основу, дозволяє послідовно дослідити складний, багаторівневий і різноаспектний механізм гарантування державного ладу, не порушуючи цілісності критеріїв. Застосування різних класифікаційних моделей дозволяє отримати всебічну та цілісну харак-

теристику системи гарантій державного ладу, зрозуміти специфіку їх практичної реалізації.

Сучасна юридична наука в процесі дослідження закономірностей державного ладу, визначення його поняття з позиції багатоаспектного, багатомірного інтегративного підходів повинна враховувати в тому числі взаємодію духовних і матеріальних засад його формування, вплив загальнолюдських цінностей і нормативних моделей на організацію державно-правових відносин, а також досвід практичної реалізації цих моделей.

## **РОЗДІЛ 2**

# **ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

### **2.1. Функції держави на сучасному етапі державотворення**

Сучасний розвиток юридичної науки характеризується посиленою увагою науковців до трансформації правової форми організації суспільних відносин та з'ясуванням функціонального призначення держави в цьому процесі. Характер державного ладу завжди відображається саме у функціях держави, тому особливо актуальним є встановлення змістовно-сутнісного наповнення цього терміна, здійснення класифікації, яка дозволить дослідити природу явища, внутрішні й зовнішні властивості.

Особливості сучасної української державності знайшли своє відображення перш за все у модифікації функцій держави. Перехід України до нової моделі державного ладу, нового типу суспільних відносин потребує аналізу цих реалій.

Метою дослідження є вдосконалення теоретико-правових основ функцій Української держави, пошук оптимальних шляхів їх реалізації, сприяння вирішенню деяких спірних теоретичних питань.

Розробка теорії функцій Української держави дає можливість прогнозувати конкретні ситуації, пов'язані з трансформацією державності, її окремих інститутів, проведенням певної державної політики. Аналіз функцій держави на сучасному етапі дозволяє виділити пріоритетні напрями в її діяльності, структури, що забезпечують реалізацію

соціальних потреб, а також встановити рівновагу соціальних відносин і сприяти подальшому розвитку суспільного прогресу. Ця обставина пояснюється, по-перше, тим, що «функціональність є найбільш суттєвою стороною будь-якої організації» [502, с. 25] і, отже, у функціях безпосередньо відображається сутність держави, а по-друге, саме вони є обов'язковою передумовою дослідження інших її зовнішніх проявів (механізму, форм, методів діяльності держави).

Проблемі формулювання визначення поняття передують дослідження більш широкого аспекту – питання про наукові підходи в розумінні феномену «функція держави». Необхідність наукового аналізу у такій послідовності обумовлена перш за все тим, що поняття є «думкою, яка відбиває в узагальненій формі явища дійсності та зв'язки між ними через фіксацію загальних і специфічних ознак, якими виступають властивості явищ і відносини між ними» [503, с. 513].

Саме така логічна схема (від дослідження різних теоретичних підходів (понять) до формулювання визначення поняття) може забезпечити найбільш всебічне й об'єктивне дослідження такого складного державно-правового явища, як функції держави.

Питання про функції держави – це одне із важливих питань не тільки теорії, але й практики державотворення. Коло питань, що потребують розв'язання при дослідженні цього феномену, є досить широким і багатоаспектним. Це обумовлено тим, що у функціях проявляється сутність держави, її соціальне призначення.

З'ясування специфіки структури і змісту конкретних функцій держави дозволяє виявити основні напрями і сторони діяльності державного управління, за допомогою якого здійснюється регулятивно-охоронний вплив на суспільні відносини [504, с. 4]. Як зазначає В. Сердюк, перед кожним суспільством і державою стоять конкретизовані в певній формі завдання і функції, які вони змушені вирішувати і виконувати залежно від потреб, інтересів, цілей, можливостей всього суспільства, пануючого класу або всієї нації [505, с. 21]. Тому питання про функції держави має не тільки теоретичне, а й практичне значення, оскільки дозволяє охарактеризувати державу з точки зору багатоаспектності її діяльності.

Основними завданнями, що потребують подальшого вирішення, є:

- конкретизація уявлення про співвідношення соціального призначення держави та її функцій;
- аналіз теорії функцій держави в поєднанні з проблемами вдосконалення структури державного апарату з метою вивчення прикладного моменту;

- необхідність дослідження функцій держави та функцій її органів в їх органічній єдності;
- проведення ґрунтового аналізу критеріїв класифікації та видів функцій Української держави на сучасному етапі;
- дослідження правових й організаційних форм та методів реалізації функцій держави з метою стабілізації умов розвитку суспільства і держави.

Як явище соціального життя держава характеризується багатоманіттям проявів. Це пов'язано з великою кількістю завдань, що стоять перед державою в різних сферах життя суспільства, а також органів, форм, методів і засобів здійснення державної діяльності. При цьому різні напрями діяльності держави певним чином взаємодіють між собою, а всі вони разом залежать від численних факторів внутрішнього і зовнішнього життя суспільства [506, с. 3].

Усе це робить державу складним соціальним явищем, шлях до пізнання сутності якого проходить перш за все через пізнання його функцій.

Як показує історичний досвід, на функції держави мають вирішальний вплив не стільки класові характеристики держави, скільки нові умови і проблеми сучасної життєдіяльності у сфері економіки, соціальної політики, культури не тільки в межах українського суспільства, а й у глобальних масштабах – у сфері екології, економіки, боротьби з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю тощо.

Останнім часом проблемам глобалізації геополітики міжнародного порядку приділяється все більше уваги, про що свідчить цілий ряд монографічних досліджень, наукових статей, навчальних видань [283; 507, с. 21, 146–147].

Актуалізація цієї наукової проблематики пов'язана з тим, що сьогодні глобалізаційні процеси суттєво впливають на функції держави, на вибір пріоритетів в її діяльності. У літературі досить обґрунтовано акцентується увага на тому, що під впливом глобалізаційних процесів змінюється характер і зміст державної діяльності [283, с. 130–131]. В умовах глобалізації в сучасній державі не тільки модернізуються існуючі, але й виникають нові функції. Зокрема, підвищується значення державної політики у сфері інформаційної безпеки, освіти, інноваційної діяльності держави. Глобалізація суттєво впливає на зміст і реалізацію зовнішніх функцій держави, зокрема такі напрями, як зовнішньополітичний, зовнішньоекономічний, культурний тощо. Держава повинна проводити стратегічно вивірену політику в кожній сфері; орієнтуватись у формуванні цілей і завдань своєї політики на національні інтереси – загальні для всього народу.

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що модернізація структури і функцій сучасної Української держави, утвердження її як демократичної, правової і соціальної повинні розроблятися і здійснюватися з урахуванням сучасних міжнародних принципів і стандартів правової універсалізації та процесів глобалізації.

Першочергове значення має все ж таки проблема формулювання загального єдиного наукового визначення поняття «функції держави». Точне і науково обґрунтоване визначення повинно бути, з одного боку, певним підсумком пізнавальної діяльності, а з іншого воно стає відправною точкою в пізнанні інших явищ і науковому обґрунтуванні нових понять і визначень.

Вирішення питань, пов'язаних із формулюванням визначення поняття «функції держави», має велике значення для подальшого дослідження феномену держави в цілому та визначення закономірностей і перспектив її розвитку [508].

Гносеологічне призначення понять полягає у відображенні й фіксуванні найбільш загальних, суттєвих властивостей і важливих зв'язків та відносин правових явищ і процесів. У ході формування понять отримує роз'яснення зміст досліджуваних правових реалій, розкривається їх сутність, виявляються закономірності становлення і розвитку, визначається місце того чи іншого об'єкта в системі явищ правової дійсності. Як наукові утворення поняття виступають результатом пізнавального процесу. Разом із тим вони є наріжним каменем поглибленого та всебічного вивчення предмета будь-якої науки, передумовою подальших наукових пошуків [51, с. 141]. Поняття відіграють роль своєрідних системоутворюючих вузлів, тому їх точність і визначеність мають велике значення в різних аспектах.

Вищевикладене стосується суб'єктів публічно-владних відносин, зокрема держави і такого елементу її статусу, як функції [509, с. 64].

Накопичений у науці досвід щодо визначення поняття «функції» має бути використаним як одне з джерел для виведення терміна «функції держави». Використання методу аналогії дає змогу виявити подібність у структурі різних явищ безвідносно до їх природи. Але, як зазначається в літературі, не викликає сумнівів те, що механічна екстраполяція загальних категорій щодо визначення «функцій» взагалі на предмет дослідження була б помилковою [510, с. 19]. Такий підхід може призвести до ігнорування специфічних особливостей функцій держави.

Функція, як і багато інших понять у суспільствознавстві, не є власне юридичним й політичним поняттям. Воно було запозичене із зовсім

інших наук й використовується в різних галузях знань: в математиці [511, с. 711–719], фізиці [512, с. 834–835], кібернетиці [513, с. 161, 163, 199], медицині [514, с. 196–197], психології [515, с. 49–54] тощо.

Уперше це поняття було застосовано в математичних науках і трактувалось як здійснення дій над кількостями [516, с. 539]. Згодом поняття «функції» увійшло до понятійного апарату багатьох суспільствознавчих наук. Запозичення категоріальних понять у тих чи інших наукових сферах є об'єктивним явищем. До того ж зміст такого терміна може суттєво відрізнятись від початкового і мати своє сутнісне навантаження в конкретній науковій площині.

Тому необхідно визначитись з етимологією самого терміна «функція». Він походить від латинського слова «functio», тобто виконання, здійснення, звершення – спосіб діяння речі або елементу системи, спрямований на досягнення певного ефекту [517, с. 784; 518, с. 1300]. Водночас в етимологічному значенні «функція» трактується як «робота кого-, чого-небудь, коло діяльності когось, чогось» [519, с. 814].

Деякі автори визначають функцію як явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін [520, с. 675; 521, с. 653].

Категорія «функція» може бути застосована до будь-яких систем: соціальних, технічних, біологічних тощо. Структура будь-якої системи визначається її функціями. Безвідносно до функцій взагалі неможливо говорити про доцільність та ефективність структури будь-якого об'єкта. Зміна функцій призводить до зміни структури, тому функціональний метод пізнання завжди є первинним порівняно зі структурним методом. Для певної сукупності функцій існує оптимальна структура, тому ефективність, наприклад, будь-якої соціальної організації безпосередньо залежить від чіткості й точності виявлення її функцій.

Саме тому в енциклопедичній літературі існує тенденція щодо поширеного тлумачення цього терміна. При аналізі та визначенні філософського змісту дефініції «функція» слід зазначити, що це поняття запроваджено в науковий обіг Г. Лейбніцем, однак у повсякденну мову його ввів швейцарський математик І. Бернуллі [522, с. 615]. У подальшому розвитку в філософії інтерес до функції як однієї з фундаментальних категорій збільшувався залежно від поширення в інших галузях науки функціональних методів дослідження. Найбільш повно функціональний підхід був реалізований Е. Кассирером, який розробив теорію понять або «функцій». Ця спроба побудови теорії пізнання на основі функціонального підходу безумовно вплинула на філософське уявлення про «функцію». Досліджено проблеми обґрунтування, при-



пустимості та доказовості функціональних висловів та роз'яснень, які широко використовуються в соціальних науках, особливо у зв'язку з вивченням цілеспрямованих систем.

Логічно припустити, що конкретизувати, уточнити поняття функції можна через звернення до понятійного апарату, розробленого на сьогодні у філософії.

На сучасному етапі і у сфері філософських досліджень відсутній однозначний підхід до розуміння терміна «функція». У відповідній літературі авторами пропонуються різні визначення, які часто є суперечливими. У традиційному філософському значенні «функція» – це відношення двох об'єктів (груп), у якому зміна одного з них призводить до зміни іншого. «Функція» має значення з точки зору наслідків (позитивних чи негативних-дисфункціональних або нейтральних-функціональних), спричинених зміною одного параметра в інших параметрах, об'єкта (функціональність) або взаємозв'язку окремих частин у межах певного цілого (функціонування) [523, с. 593–594; 503, с. 751; 524, с. 183; 525, с. 276].

Інші автори під функцією розуміють дію, спрямовану на досягнення мети [526, с. 7].

М. Розенталь та П. Юдіна визначають функцію як зовнішній прояв властивостей будь-якого об'єкта в конкретній системі відносин [527, с. 389]. Аналогічне визначення міститься у філософському словнику І. Фролова [528, с. 401]. Цей перелік визначень не є вичерпним.

Відсутність єдиного філософського підходу до розуміння поняття «функції» ускладнює можливість однозначної характеристики цього терміна в державно-правовій сфері.

Заслуговують уваги і досягнення соціологічної науки в цьому напрямі, тому що вони носять прикладний характер відносно соціальних явищ, а відповідно й до феномену «держава».

Термін «функція» у соціології, яка знаходиться у тісному взаємозв'язку з правовими науками, визначається як роль, яку певний соціальний інститут або приватний соціальний процес виконує відносно потреб суспільної системи більш високого рівня організації або інтересів її складових – класів, соціальних груп та індивідів. Наприклад, функції держави, її органів, сім'ї тощо стосовно суспільства [529, с. 751]. У соціологічному розумінні функція розглядається також як зовнішній прояв властивостей, звичайних або специфічних дій окремих осіб (органів), зумовлених їх природою або необхідністю вживання [530, с. 563]. В інших дослідженнях поняття «функція» розглядається в соціології як еквівалент соціальної діяльності суб'єкта [531, с. 52].

Функція може розглядатися як «стійкий спосіб активного взаємовідношення речей, при якому зміна одних об'єктів призводить до зміни інших» [532, с. 397].

Крім того, у соціології досліджуються певні види функцій соціальних інститутів. Наприклад, американський соціолог Р. Мертон теоретично розрізняє явні функції, тобто такі, що збігаються з відкрито проголошеними цілями й завданнями інститутів або соціальної групи, та приховані (латентні) функції, які знаходять себе лише з часом і відрізняються від проголошених намірів учасників цієї діяльності [533, с. 104–111].

Соціальна психологія розуміє поняття «функція» як явище невіддільне від ролі, яку виконує індивід у групі, а власне функція виступає насамперед як певний обов'язок у суспільному поділі праці [534, с. 205].

Як свідчить проведений аналіз, науковці різних галузей наук визначають поняття «функції» не однаково. Використовуючи його у своїх теоретичних або прикладних дослідженнях різних сфер життєдіяльності суспільства, вони наповнили його змістом відповідних наук. Це обумовлює відповідне змістовне навантаження поняття «функції» у різних науках [535, с. 15]. Таким чином, кожен науковець, розкриваючи зміст зазначеного поняття, досліджує його в певній галузі науки, що створює умови для детального та всебічного його вивчення у сфері різних наук.

В юридичній науці цей термін набуває іншого сенсу. А. Венгеров з цього приводу зазначає, що однією з властивостей юридичної мови є запозичення понять з інших сфер знань та наповнення їх своїм специфічним змістом, до того ж часто таким змістом, який майже втрачає зв'язок із початковим [45, с. 164].

М. Жигульонков, М. Тесленко також вважають, що саме це відбувається із визначенням змісту поняття «функція», коли воно включається до юридичного понятійного апарату [536, с. 16]. Узагалі, функції будь-якого об'єкта – це зовнішній прояв його якостей, спосіб поведінки в певній системі відносин. Тому дослідження поняття функцій є передумовою пізнання головного і визначального в державі, виявлення її соціального змісту, призначення, порівняння з іншими соціальними явищами, дослідження сутності. В. Куйбіда, досліджуючи проблему функцій місцевого самоврядування, зауважує, що термін «функція» є досить багатозмістовним і може означати наступне: 1) роль елемента соціальної системи в її організації як цілого, у здійсненні цілей та інтересів соціальних груп; 2) відносно стійкий спосіб активної взаємодії

речей, при цьому зміна одних об'єктів призводить до зміни інших; 3) врегульований відповідними нормами певний вид соціальної дії, який контролюється соціальними інститутами; 4) залежність між різними соціальними процесами, яка виражається у функціональній залежності змінних цього процесу [537, с. 295].

Отже, наукова новизна полягає в самій постановці проблеми дослідження. Інтегративний характер функцій держави проявляється в різноманітних сферах і потребує використання досліджень різних галузей наукових знань: філософії, політології, соціології, історії, державного управління та юридичних наук, що є виправданим у плані визначення змісту, форм, методів реалізації та тенденцій подальшого розвитку функцій Української держави.

Еволюція трактування феномену «функція держави» пов'язана з тенденціями становлення і розвитку функціонального підходу в суспільствознавстві. Сутність цього підходу полягає у «виділенні елементів соціальної взаємодії, які мають бути досліджені, а також конкретизація їх місця, значення в певному зв'язку, якісна визначеність якого робить необхідним його системний розгляд» [538, с. 380]. Зазначений підхід є одним із основних методологічних підходів практично в усіх соціальних науках і відповідно посідає важливе місце в державознавстві. В юридичній науці вищезазначене трактування нерозривно пов'язане із системним розумінням таких феноменів, як «державна» і «право».

У науці управління є загальновизнаною думка, що зміст державного управління найбільш виразно проявляється в його функціях [539, с. 186–212]. В управлінні під функцією розуміють основні базові види діяльності, які повинні здійснюватися управлінцями. Функції управління – це основа для формування структури управлінської системи і взаємодії її компонентів. Ось чому функції управління вважають однією із вихідних, фундаментальних категорій науки державного управління [540, с. 61; 541, с. 8; 188, с. 200].

В управлінській термінології функція виражає спеціалізований вид управлінської діяльності, який пов'язаний із певною метою – запланованим результатом. Оскільки мета є ідеальним прогнозуванням результату управлінської праці, то саме визначення завдання і є першим кроком у досягненні мети. Виходячи з того, що мета діяльності будь-якої соціальної системи детермінована об'єктивними потребами зовнішнього середовища, можна стверджувати, що цілі діяльності суб'єкта управління детерміновані об'єктивними потребами відповідної соціальної системи управління, у тому числі життєво важливими потреба-

ми адекватного об'єкта управління [542, с. 48–49]. Тому реалізація цих потреб є метою управлінської діяльності, тобто забезпечення оптимального існування і розвитку об'єкта та системи управління в цілому – це досягнення максимально корисного ефекту при найменших зусиллях і витратах [543, с. 32].

У літературі по-різному розуміється теоретичне поняття «функція державного управління» і сьогодні не існує його загальноприйнятого визначення. Різний підхід науковців до визначення поняття управлінської функції, розбіжності в питанні їх систематизації – одна з головних причин існуючого стану осмислення цієї наукової категорії. Наявність неоднакових за змістом дефініцій відображає її складність, а складні явища з багатьма внутрішніми та зовнішніми зв'язками розкриваються шляхом різних характеристик із різноманітними визначеннями і відносинами. Ураховуючи це, найбільш обґрунтованим є наступне теоретичне поняття: «функції державного управління – це складові змісту управлінської діяльності, що характеризуються певною самостійністю, однорідністю, складністю та стабільністю владно-організуючого впливу суб'єкта управління, спрямованого на забезпечення життєво значущих потреб об'єкта управління» [188, с. 202]. Це визначення досить повно охоплює всі необхідні та суттєві ознаки функцій державного управління.

Значення функціонального підходу при дослідженні державно-правових явищ (зокрема, функцій держави) полягає в тому, що він, по-перше, допомагає з'ясувати сутність категорії «держава», її історичне призначення та роль; по-друге, дає можливість науково окреслити зміст діяльності держави, її механізм у конкретних історичних умовах; по-третє, забезпечує вдосконалення організаційної структури держави для якісного існування державного управління.

Сучасний етап розвитку функціонального підходу в державознавстві характеризується плюралізмом у застосуванні функціонального методу.

Процес еволюції функціонального підходу в дослідженні держави проходить чотири основні етапи, кожному з яких відповідає пов'язаний з певним вченням різновид функціонального підходу.

Перший етап характеризується тим, що дослідниками виділяється в основному певна головна функція (сучасна наука її визначає як генеральну), яка виражає призначення, сутність держави як політичного цілого. Держава розглядається як елемент у світовій системі, що виконує в ній певну функцію. Платон і Аристотель також визначили допоміжні функції держави, які розглядалися не у зв'язку з дослідженням

функціонування цілісної системи, а у зв'язку із виявленням ролі, діяльності конкретних людей чи їх організацій у суспільстві. Головний напрям діяльності держави на цьому етапі обумовлений загальною концепцією світорозуміння – антропоцентризмом або теоцентризмом. Зазначеному етапу еволюції функціонального підходу у вивченні держави відповідає метод дослідження, який умовно деякі дослідники називають функціонально-монічним.

Другий етап пов'язаний із становленням і розвитком соціально-органічних концепцій, які зародилися ще в античності, але носили скоріше механічний, ніж біологічний характер. Якісний крок у галузі державознавчого функціоналізму був обумовлений: по-перше, досягненнями в галузі біології (Ч. Дарвін); по-друге, виділенням біології в самостійну науку; і по-третє, відокремленням соціології. Усе це сприяло відродженню органічних теорій держави, що спирались вже на прогресивні досягнення науки. Нове наукове обґрунтування отримав і функціонально-органічний підхід у дослідженні феномену держави (Г. Спенсер).

Третій етап – це трансформація органічного підходу і виникнення такого напрямку в суспільствознавстві, як «структурний функціоналізм» (Т. Парсонс). При використанні структурно-функціонального методу держава розглядається як система з багатьма елементами, що функціонують і взаємодіють між собою. З метою аналізу цілісної державної системи здійснюється пошук стійких елементів і зв'язків, виявляються аспекти відносно стійкого в абсолютно рухомому, що власне і розглядається як структура держави.

Четвертий етап характеризується плюралізмом функціонального підходу в дослідженні держави. Саме такий підхід превалує в сучасній науці. Дослідники виділяють різноманітні критерії в побудові системи функцій сучасної держави.

Виділення специфічних етапів еволюції функціонального підходу в розумінні держави є основою для з'ясування того, що його різновиди, які виникли на відповідному етапі, не втрачають свого значення й на наступних етапах, доповнюють певним чином інші концепції або складають їх основу.

Як свідчить аналіз, розглянуті різновиди функціонального підходу є невід'ємною частиною методологічної бази сучасної юридичної науки. Але при дослідженні державно-правових явищ доцільно використовувати певний концептуальний симбіоз, що складається з досягнень усіх розглянутих підходів. У цьому розумінні найбільш вичерпним є функціонально-плюралістичний підхід. Вважаємо, що саме він сприяє

найбільш об'єктивному дослідженню феномену держави, її функцій, оскільки максимально акумулює досвід попередніх досліджень та не має одностороннього характеру.

Для осмислення багатоаспектності і багатомірності поняття функцій держави необхідно зауважити, що в юридичній літературі чимало наукових праць присвячено проблемі теорії і практики функцій будь-яких інститутів. Наприклад, «функції держави», «функції державної влади», «функції державних органів», «функції управління», «функції конституційної юрисдикції», «функції територіальної громади», «функції політичних партій», «функції політичної системи», «функції конституційно-правової відповідальності» тощо. Правовий досвід щодо визначення поняття функцій тих чи інших інститутів має бути використаний при визначенні поняття «функції держави».

Значення проблеми «функцій держави» обумовлено тим, що вони визначають її структуру, способи, закономірності організації елементів держави як ієрархічної системи.

З проблемою функцій держави пов'язують питання про закономірності їх виникнення та подальшого розвитку. Виникнення кожної нової форми організації суспільства пов'язане з необхідністю здійснення нових функцій, для реалізації яких структура попередньої організації не була пристосована, або зникненням деяких функцій, які існували раніше.

По-новому питання про функції (їх зміст, ознаки, форми і методи реалізації) сучасної держави постало на початку 90-х рр. ХХ ст. У сучасній юридичній літературі активно розглядається функціональний аспект статусу держави. Усе це зумовлюється тим, що останнім часом, після кардинальних змін у державному механізмі, формується основний вектор руху держави, робляться її реальні кроки до позбавлення від рудиментів минулого, знову актуалізується проблема правової природи функцій держави.

На сучасному етапі розвитку Української держави, у процесі здійснення політичної та конституційної реформ, це питання набуває більшої актуальності.

Проблемі функцій держави в науковій літературі присвячено багато робіт, але деякі питання залишаються невирішеними або їх вирішення має дискусійний характер. Одним із таких питань є питання визначення поняття, основних ознак, змісту, системи, внутрішньої структури, форм та методів реалізації функцій держави.

Іноді в юридичній літературі зустрічається ототожнення таких понять, як «функції держави», «діяльність держави», «функції органів

держави», «соціальне призначення держави» та ін. [536, с. 13]. Тому необхідно провести розмежування зазначених суміжних термінів шляхом чіткого визначення поняття «функції держави».

На початку ХХ ст. проблеми, пов'язані з функціями держави, привертали увагу таких вітчизняних дослідників, як М. Коркунов та Ф. Тарановський.

Відомий німецький вчений Г. Єллінек стверджував, що необхідно розрізняти матеріальну і формальні функції, тобто основні напрями державної діяльності і функції певних груп [544, с. 580]. Під функціями держави Г. Єллінек розумів явища, які сьогодні визначаються як форми реалізації функцій держави. Але позитивний характер мало виокремлення трьох матеріальних функцій держави: законодавство, суд та управління.

Одним із перших вітчизняних вчених, який почав вивчати функції держави, був Ф. Тарановський. У 1917 р. він опублікував роботу «Енциклопедія права», одна з глав якої називалась «Функції і органи держави» [545, с. 386–408]. Ф. Тарановський не наводив визначення терміна «функції держави», але, як і Г. Єллінек, виділив три основні галузі прояву державної влади: законодавство, суд і управління.

Загальнотеоретичні аспекти поняття функцій держави були розроблені ще за радянських часів. Ці питання досліджували такі вчені, як М. Александров, С. Алексєєв, М. Байтін, С. Братусь, Ф. Бурлацький, Л. Васильєв, О. Вітченко, А. Глебов, С. Голунський, А. Денисов, Л. Загайнов, О. Іоффе, В. Корельський, Л. Каск, В. Коженевський, В. Копейчиков, В. Котюк, Н. Кудзінау, Б. Курашвілі, Б. Кучер, О. Лєпшошкін, Г. Манов, О. Міцкевич, Б. Мухамеджанов, П. Недбайло, А. Нормантс, В. Петров, А. Піголкін, М. Піскотін, В. Погорілко, С. Поленіна, І. Рознатовський, І. Самощенко, А. Сталєвич, М. Строгович, В. Тененбаум, В. Тюленєв, Н. Фарберов, Е. Форнель, Р. Халфіна, М. Черноголовкін, Д. Чесноков, В. Чхіквадзе, К. Шеремет, Л. Явич та ін. Ці вчені зробили вагомий внесок у дослідження зазначеної проблеми. Проте їх роботи базувалися на марксистсько-ленінському трактуванні держави, класовій її характеристичі і відповідно акцентували увагу здебільшого на класовій сутності й класовому призначенні держави.

Тривалий час домінування в суспільних науках класового підходу до функцій держави стало результатом дещо викривленого уявлення про управління державою, суспільними справами, тобто про виконання суспільно значущих функцій. Вважалося, що ці функції також мають класову спрямованість, оскільки здійснюються експлуататорською

державою за необхідністю та в інтересах пануючого класу. Тому в суспільстві, поділеному на класи, у держави нібито не може бути надкласових функцій. Таке суспільство є єдиним соціальним організмом, де співіснують і взаємодіють класи, соціальні групи, прошарки населення. Крім класових інтересів і потреб тут присутні загальносоціальні зв'язки й відносини. Тому держава здійснює загальносоціальну діяльність, виступає представником інтересів всього суспільства, всіх класів, соціальних груп [546, с. 99–100].

Але ж, незважаючи на наявність певного ідеологічного забарвлення і специфіку об'єкта дослідження, не втратили свого наукового потенціалу окремі праці як загальнотеоретичного плану, так і спеціалізованого характеру у сфері функціонального аналізу державно-правових явищ, у яких комплексно проаналізовано загальні і спеціальні питання теорії функцій держави.

У 60–70-ті рр. ХХ ст. в юридичній науці у процесі дослідження функцій держави було сформульовано положення про необхідність розгляду терміна «функція держави» як складного за своєю структурою, внутрішньо суперечливого явища. Крім того, було запропоновано аналізувати її зміст з позицій філософських категорій сутності і явища, належного й сушого, структури й елемента та ін.

Усе це, як зауважує Г. Падалко, у цілому сприяло подоланню домінуючих у ті роки в юридичній науці спрощених тлумачень функцій держави [509, с. 64]. Таких, наприклад, як «соціального призначення всередині і поза країною» [2, с. 81], «специфічних активних зв'язків між державним регулюванням і основними сторонами процесу відтворення» [547, с. 93], «видів соціальної діяльності, властивих їй як органу політичної влади» [548, с. 27], «частин діяльності, з яких складається вся державна робота» [549, с. 4] тощо.

Визначення на конституційному рівні концептуальних засад становлення і розвитку української державності, на підставі яких вона повинна будуватись як незалежна, демократична, соціальна, правова держава, суттєво розвиває і збагачує основи конституційного ладу України, надає їм системного узгодженого характеру. У зв'язку з цим й виникає необхідність вивчення і розробки питання функцій Української держави в якісно нових умовах.

На сучасному етапі питання функціонування Української держави досліджуються такими науковцями, як В. Бабкін, О. Бермічева, А. Георгіца, А. Гетьман, О. Джураєва, А. Заєць, О. Зайчук, В. Ковальський, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, О. Копиленко, В. Котюк, В. Ле-



мак, І. Мотиль, Н. Нижник, А. Олійник, Н. Оніщенко, Г. Падалко, В. Погорілко, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скакун, О. Скрипнюк, В. Темченко, М. Тесленко, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, І. Яковюк та ін. Предметом наукового аналізу є характеристика окремих видів функцій, їх класифікація, форми, методи здійснення тощо. Теоретичною основою дослідження загальнотеоретичних аспектів функцій держави стали також наукові праці сучасних російських вчених, таких як: Є. Андрєєва, А. Архипов, В. Бабаєв, М. Баглай, М. Байтін, В. Бернацький, А. Бутенко, А. Венгеров, В. Габер, М. Жигульонков, С. Комаров, О. Мазаєва, А. Малько, В. Матузов, М. Меркулов, Л. Морозова, В. Нерсєсянц, І. Нікодїмов, Ю. Просвірнїн, О. Пушкін, Ю. Тихомиров, І. Ткачова, А. Черданцев, З. Черниловський, В. Четвернїн, В. Чиркін та ін. Разом із тим предметом дослідження в зазначених роботах не став комплексний, системний аналіз питань еволюції функцій держави, проблем функціонування сучасної держави, визначення поняття, ознак, сутності, класифікаційних критеріїв, видів, форм та методів реалізації функцій держави, що обумовлює актуальність цього дослідження.

В юридичній науці можна виділити два основних підходи до визначення категорії «функції держави».

По-перше, функція держави визначається головним чином через її соціальне призначення, що полягає в розв'язанні певних завдань і досягненні цілей.

По-друге, поняття функції держави пов'язується або прямо ототожнюється з поняттям її діяльності.

Зазначені підходи є основними і принципово різними напрямками в теорії функцій держави, кожен з них має свої переваги і недоліки.

Функції держави виражають соціальну природу держави, конкретизують її сутність і є найбільш важливими якісними характеристиками та орієнтирами держави як способу організації публічної влади й суспільства в цілому. Існують спроби дослідження функції держави як сторони соціального призначення держави або взагалі їх повного ототожнення. А. Глебов також визначив функції держави як соціально-класове призначення держави, що реалізується в цілеспрямованому впливі держави на суспільні відносини (об'єкти функцій) [550, с. 5–6]. Зазначена точка зору заслуговує на увагу, але функції держави не зводяться тільки до соціальної сутності держави. У даному випадку, виходячи з визначення І. Самошенка, можна виокремити реальні та потенційні функції держави. Але, як зазначає М. Жигульонков, функції держави залежать від реальних умов її існування, тому що держава

є динамічною системою, яка здійснює управління суспільством в умовах трансформації внутрішнього і зовнішнього середовища. При цьому під умовами функціонування держави слід розуміти сукупність (систему) внутрішніх і зовнішніх факторів [551, с. 5]. До того ж вплив таких факторів може бути як позитивним, який сприяє прогресивним перетворенням, так і негативним, таким, що стримує такі перетворення.

Деякі автори (Е. Поппе, Р. Шюсселер, Г. Шюсселер) під функціями держави розуміли специфічні активні зв'язки між державним регулюванням та основними сторонами й умовами соціалістичного процесу відтворення [547, с. 97]. Акцентується увага саме на специфічних активних зв'язках, а не напрямках чи видах діяльності. Досліджується зв'язок між державним регулюванням та основними сторонами й умовами процесу відтворення. Подібне розуміння звужує зміст функціонального призначення держави та базується на класовому підході. Це визначення отримало в основному критичну оцінку у вітчизняній науці. Основними аргументами стали: ототожнення в концепції німецьких вчених понять «функції держави» і «функціонування держави», а також не досить чіткий прояв сутності держави в контексті розуміння функцій як «активних зв'язків».

Інші вчені вважають, що функції держави – це вплив (державний вплив) або механізм державного впливу на суспільні процеси. Так, А. Денисов зазначав, що під функціями держави слід розуміти вплив на зовнішнє життя суспільства, завдяки чому об'єктивна можливість переходу суспільства від капіталізму до комунізму перетворюється в дійсність [552, с. 135]. Це визначення має соціально-класову спрямованість.

В сучасній юридичній науці існує трактування функцій держави не тільки як напрямів її діяльності, але й механізму державного впливу на суспільні процеси [546, с. 98; 36, с. 59]. Л. Морозова вважає, що, виконуючи певні функції в тих чи інших сферах суспільного життя, держава здійснює вплив на стан суспільних процесів шляхом правового регулювання, реформування суспільних відносин. Але проти такого трактування виступають деякі науковці, які зазначають, що цим проводиться зведення функцій держави до функціонування її механізму, підміна функціонування держави різними способами правового впливу, які є предметом самостійного дослідження в юридичній науці [553, с. 74].

Зауважимо, що протягом всієї історії розвитку держави різні її функції виникали як певна реакція суспільства на конкретну потребу, як спосіб, метод її вирішення. Тому в самому їх виникненні закладено певне завдання або група завдань. Але функції держави є не тільки

ідеальними чи навіть практичними завданнями і цілями. Вважається, що функція (в її соціальному розумінні) пов'язана із здійсненням діяльності (функціонуванням). В іншому випадку відбувається ототожнення функції з цільовими установками, завданнями. Якщо форма і механізм держави виражають статику держави, то функції – її динаміку. Саме тому функції держави виражаються через діяльність.

Виходячи з цього, зроблено спроби включення до поняття «функції держави» фактичної державної діяльності, яка реально здійснюється.

Значна увага в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців приділена саме «діяльнісному» аспекту у функціональному підході до розуміння категорії «функції держави». Найбільш поширений аспект цього підходу базується на визначенні функцій держави як «основних напрямів діяльності», «основних видів (сторін) діяльності», «основних форм, частин діяльності», «головних сторін діяльності», «головних об'єктивних напрямів діяльності» тощо. Як напрями діяльності функції держави опосередковують собою насамперед зміст її діяльності, а як види – форми діяльності держави.

Більшість дослідників визначають функції держави як основні (головні) напрями діяльності держави, які є найбільш загальними та постійними, що здійснюються державою найбільш тривалий час або протягом всього часу її існування (В. Бабкін, Т. Байтін, А. Глебов, О. Джураєва, А. Заєць, О. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, С. Комаров, В. Котюк, В. Лазарев, В. Лемак, І. Мотиль, А. Олійник, Н. Оніщенко, В. Погорілко, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скакун, О. Скрипнюк, В. Темченко, В. Ткаченко, М. Черноголовкін, В. Чиркін, Ю. Шемшученко, І. Яковюк та ін.).

Значний внесок в дослідження саме «діяльнісного» аспекту було зроблено А. Глебовим [554, с. 14]. Автор запропонував визначити функції держави як цілі, що реалізуються в її діяльності. При цьому заслуговує на увагу подана автором логічна схема обґрунтування визначення поняття. А. Глебов сформулював ряд положень про необхідність розгляду цієї категорії як складного за своєю структурою, внутрішньо суперечливого явища з позиції філософських категорій сутності і явища, структури й елемента, належного та існуючого тощо. Діалектичний підхід, розроблений автором, став якісним кроком у розумінні феномену функцій держави і відкрив новий етап в його дослідженні.

Через категорії «належне» і «існуюче» А. Глебов запропонував розглядати функцію держави як складне за своїм змістом явище, що складається з двох компонентів: 1) соціальне призначення держави як основа

і сутнісна сторона функції («належне»); 2) практична діяльність держави з реалізації її призначення як динамічний елемент функції («існуюче»).

При цьому подальший аналіз функції держави дозволяє зробити висновок, що кожен із названих компонентів функції має власну структуру.

Як складна за своєю внутрішньою структурою складова у функції розглядається, наприклад, фактична діяльність держави з реалізації її соціального призначення, яка, у свою чергу, має такі компоненти: а) предметну (об'єктну) спрямованість цієї діяльності (безпредметних функцій не існує); б) цілі зазначеної діяльності; в) форми (організаційні, правові та ін.); г) методи державної діяльності; ґ) способи державної діяльності [555, с. 145].

Позитивний характер проведеного А. Глебовим дослідження полягає в тому, що через зазначені категорії здійснено спробу поєднати явища, які характеризують функцію – мету і діяльність для її досягнення. У зв'язку з цим М. Байтін зазначав: «Конструктивним є прагнення автора дослідити єдність двох складових категорій функції держави: статичну і динамічну, мету і цілеспрямовану діяльність» [556, с. 193]. Дійсно, не може бути реальної мети без умови її реалізації, тобто діяльності, і відповідно державна діяльність не існує без мети.

Виходячи з викладених положень, у структуру функцій автор включає наступні чотири елементи: 1) об'єкт (об'єктну спрямованість) функції; 2) соціальне призначення держави; 3) фактичну діяльність держави (у єдності з її принципами, способами, методами, формами); 4) мету, на досягнення якої спрямована функція.

Погоджуючись у цілому із запропонованою структурою, доцільно визначити третій елемент як напрям державної діяльності із забезпечення загальносоціальних потреб (в єдності з її принципами, способами, методами, формами), але не саму діяльність. Такий підхід не виключає динамічної складової з категорії «функція держави», вона лише переходить із сфери існуючого у сферу належного.

М. Піскогін визначив функції держави як такі види її діяльності, потреба у здійсненні яких спричиняє за собою необхідність існування держави; вони виражають її найбільш суттєві риси, її соціальну природу, є загальними напрямками державної роботи, спрямованими на виконання основних завдань, що постають перед державою на конкретному етапі її розвитку [557]. Автором акцентовано увагу на видах необхідної діяльності держави, обумовленої об'єктивними факторами, потребами суспільного життя з точки зору його внутрішніх і зовнішніх

умов. На думку М. Піскотіна, об'єктивний характер функцій пов'язаний із необхідністю глибокого вивчення фактичної діяльності державного апарату з метою визначення об'єктивних факторів, що обумовлюють напрями функціонування державного механізму.

М. Черноголовкін характеризував функції держави як основні напрями (і сторони) в її діяльності, які виражають класову сутність із розв'язання історичних завдань, що стоять перед державою на головних етапах її розвитку [558, с. 7]. Таке визначення тривалий час вважалося цілісним та основоположним в юридичній науці і зводилося до розуміння функцій держави як основних напрямів у змісті її діяльності, що визначаються завданнями держави.

Прихильником діяльнісного аспекту є також російський вчений І. Нікодїмов, який сформулював наступне визначення: «функції держави – це взаємопов'язані напрями державної діяльності з реалізації суспільних і державних потреб, які у своїй сукупності виражають сутність держави» [559, с. 74]. Автор вважає, що згідно із функціональним підходом державна діяльність розглядається не в аспекті її значущості (основна чи неосновна), а в аспекті її «функціональності» та «дисфункціональності». Поняття «дисфункція», запропоноване ще Р. Мертоном, характеризує тип відносин, коли наслідки конкретної дії або події стають несприятливими для цілісної системи [560]. Відповідно до цього підходу, при вивченні окремих елементів (у тому числі й окремих видів державної діяльності) необхідно враховувати не тільки сприятливі, але й нейтральні та несприятливі наслідки [561, с. 108–126]. На думку науковця, будь-який напрям державної діяльності є функцією, якщо він так чи інакше сприяє підтриманню існування всієї державної системи. З цієї позиції функція держави може бути як «основною», так і «неосновною». Критерієм у такому випадку виступає не ступінь значущості, а сам факт її необхідності для існування держави в цілому.

На думку Ф. Байрамова, Ф. Аббасова, будь-яка діяльність за своєю суттю є системою, що характеризується певною послідовністю вольових актів, які здійснюються певним суб'єктом, тобто діяльність – це процес [562, с. 9]. Виходячи зі змісту цієї позиції, будь-який процес неможливо дослідити, розкрити його зміст без часово-просторових критеріїв. Звідси, процес неминуче (крім інших характеристик) визначається початковою і кінцевою точками, що, по суті, і задає напрям діяльності у просторі й (чи) у часі. Таким чином, можна зробити висновок, що термін «напрямок діяльності» є невід'ємною характеристикою поняття «безпосередня діяльність», оскільки об'єктивно характеризує, розкриває зміст останньої.

О. Лепьошкін, у свою чергу, надав визначення основних функцій держави. На його думку, це напрями її внутрішньої та зовнішньої діяльності, які виражають сутність держави та спрямовані на здійснення корінних завдань, що стоять перед державою на головних фазах її розвитку [563, с. 18]. Автор розкриває зміст основних функцій держави і акцентує увагу на напрямках внутрішньої та зовнішньої діяльності.

М. Байтін вважає, що функції держави – це основні напрями внутрішньої та зовнішньої діяльності держави, в яких виражаються і конкретизуються їх класова та загальнолюдська сутність й соціальне призначення [564]. Автор акцентує увагу на сферах функціонування держави. Цю позицію підтримують Ф. Байрамов, Ф. Аббасов, які стверджують, що функції держави – це основні напрями внутрішньої і зовнішньої діяльності держави, в яких виражаються та конкретизуються її соціально-економічна, політична сутність і призначення [562, с. 9]. М. Шестаєв зауважує, що призначення держави виявляється в її функціях, воно є об'єктивною необхідністю виконання суспільно корисної, соціально обумовленої діяльності. На його думку, функції держави – це основні напрями її діяльності, яка охоплює різні сторони суспільного життя [565, с. 3–4].

Прихильниками розуміння функцій держави як напрямів державної діяльності є також інші зарубіжні та вітчизняні вчені.

Так, В. Четвертін розглядає функції держави як основні напрями державної діяльності, націлені на вирішення спільних справ суб'єктів конкретного суспільства [566, с. 46]. К. Бельський визначає функції держави як провідні напрями в діяльності держави, в яких виражається її цільове навантаження, а також правові засоби, що застосовуються для досягнення поставлених цілей [567, с. 14–15]. С. Дроб'язко, виходячи з динамічної сторони розвитку держави, розуміє під функціями головні напрями і способи здійснення державної влади [568, с. 84]. О. Скрипнюк, у свою чергу, під функціями сучасної держави розуміє такі напрями її діяльності, що здійснюються в межах цієї держави і які забезпечують правові й організаційні засади діяльності демократичної, соціальної, правової держави, спрямовані на захист національних інтересів країни [348, с. 223]. О. Скакун також визначає функції держави як головні напрями і види її діяльності, що зумовлені завданнями, цілями та характеризують її сутність [106, с. 47–48]. О. Зайчук характеризує функції держави як основні напрями її діяльності, що впливає з класової сутності і соціального призначення держави, а функцію конкретного державного органу як діяльність відповідно до його ком-

петенції (повноважень) [275, с. 71]. В. Ткаченко визначає функції держави як основні напрями її діяльності, які виражають сутність і соціальне призначення держави в галузі управління справами суспільства [569]. Така позиція базується на тому, що вираження у функціях держави її сутності – найбільш глибинного і усталеного в ній – показує, заради чого вона існує, інтересам яких соціальних груп, політичних сил служить. Д. Старанцов розглядає функції держави як вихідні напрями управлінського державного впливу на суспільні відносини [570, с. 8]. В. Темченко характеризує функції держави як історично обумовлені напрями її діяльності із забезпечення прав, свобод, умов виконання обов'язків та відповідальності людини і громадянина, у яких відображається й конкретизується предмет та зміст діяльності держави, проявляється її цивілізаційна сутність і соціальне призначення [571, с. 48]. В. Сердюк вважає, що функції держави – це основні напрями діяльності держави, обумовлені її сутністю і змістом, а також цілями, завданнями та їх соціальним призначенням, які стоять перед нею на тому чи іншому етапі розвитку [505, с. 22]. П. Онопенко характеризує функції держави як об'єктивно зумовлені її потребами і сутністю державної влади однорідні, стійкі напрями її діяльності із задоволення цих потреб [572, с. 15]. О. Варич визначає функції держави як структурно та змістовно відокремлені напрями її діяльності, що обумовлені системою об'єктивних факторів, мають нормативно закріпленій характер, є засобами реалізації завдань, відображають закономірності організації держави як складної соціальної системи, обумовлюють процес становлення, історичної зміни держав, відображають їх сутність та можливості як суб'єкта міжнародних відносин [573, с. 7].

У свою чергу О. Лоцихін акцентує увагу на тому, що в юридичній літературі неодноразово відзначалася необхідність характеризувати функції держави не тільки як основні напрями її діяльності, а й форми і зміст цієї діяльності [574]. Таке трактування означає перехід від використання поняття «функція держави» до поняття «державна політика». До того ж поняття «державна політика» є категорією, зміст якої розкривається не лише через напрями діяльності держави та її інститутів. У цьому контексті державна політика включає способи організації суспільно-політичного життя: узгодження різномірних інтересів, подолання конфліктів та криз, реалізацію спільного інтересу. Ю. Оборотов зазначає, що державна політика виступає також як діяльність еліт та лідерів, яка здійснюється за допомогою інститутів держави [367, с. 62–63]. Крім того, Ю. Оборотов вважає, що проблематика функцій

держави безпосередньо пов'язана із уявленнями про мінімальну і максимальну державу. На його думку, функції, тобто основні напрями діяльності держави, або обмежені вузькими межами охорони порядку всередині країни, забезпеченням зовнішньої безпеки і розв'язанням конфліктів у мінімальній державі, або виявляються у всіх сферах життя суспільства, що відповідає характеристикам максимальної держави [507, с. 2, 61].

На думку В. Погорілка, функції держави – це основні напрями або види її діяльності, які виражають сутність і призначення держави, її роль і місце в суспільстві [575, с. 9]. До того ж під основними напрямками розуміються найбільш загальні та постійні напрями або види діяльності (об'єктивні, постійні, системні), тобто ті, які найбільш змістовно й точно визначають функціональне призначення держави на відміну, наприклад, від завдань, мети. Завдання і мета обумовлюються політичними, економічними, соціальними, культурними та іншими чинниками її існування. На відміну від функцій держави вони мають суб'єктивний характер, тобто визначаються під час свідомої діяльності суспільства.

Отже, функції держави мають комплексний, синтезуючий характер. Як основні напрями діяльності держави, вони не ототожнюються з діяльністю чи з окремими аспектами її діяльності. Зміст кожної функції держави складається з багатьох однорідних і однопорядкових аспектів її діяльності.

Іншим підходом є визначення функцій держави як змісту її діяльності і відповідно аргументація того, чому не слід розглядати функції держави як напрями її діяльності. Так, Л. Каск зазначив, що розуміння функцій як основних (головних) напрямів (чи сторін) діяльності держави призводить до їх ототожнення з діяльністю держави. Різниця між функціями держави і її діяльністю є тільки кількісною. На його думку, діяльність держави – динамічне, широке поняття, вона проявляється одночасно в єдності певного змісту, форм, методів і засобів, тому говорити про основні чи неосновні напрями діяльності держави взагалі, безвідносно до зазначених елементів чи характеристик її діяльності, безпредметно [506, с. 7]. Д. Цивалідзе також вважав, що більш правильно розглядати функції держави як елементи змісту її багатогранної діяльності, тільки такий підхід, на думку дослідника, дозволяє зробити висновок про розвиток функцій держави [576, с. 7]. Однак таке розуміння цієї правової категорії призводить до фактичного ототожнення функцій держави з її діяльністю.



На сучасному етапі під функціями держави деякі дослідники (А. Венгеров, О. Мазаєва та ін.) пропонують розуміти розглянуті в комплексі предмет і зміст діяльності держави в конкретних історичних умовах розвитку суспільства та засоби і способи, що її забезпечують [45, с. 164; 577, с. 20]. У цьому визначенні зроблено акцент на комплексному підході до предмета і змісту діяльності держави (а не на напрямках чи видах), що є сумнівним, на думку інших дослідників (В. Копейчиков, О. Скакун, В. Лазарєв, М. Жигульонков та ін.).

М. Жигульонков вважає, що функція держави – це обумовлена сутністю держави здатність до діяльності в певному напрямі, яка реалізується за відповідних умов з метою вирішення поставлених перед нею завдань [536]. Автор не визначає функції держави як основні (головні) напрями її діяльності, а стверджує, що це тільки здатність до діяльності в цих напрямках (функції держави можуть бути реальними і потенційними) і механізм реалізації функцій держави здійснюватиметься за наявності певних обставин.

В. Олуйко, Р. Кондратьєв визначають функції держави як один із головних факторів, що впливає на рівень її втручання у справи суспільства. Стверджується, що між функціями держави і межами державного втручання існує безпосередній зв'язок і взаємовплив [578, с. 17]. З одного боку, зауважують автори, коло функцій та їх зміст залежать від встановлених меж втручання, з іншого – саме через функції держави найбільш доцільно розглядати встановлення цих меж.

Проблема співвідношення функцій держави та функцій державних органів в тому чи іншому обсязі також досліджувалася у роботах В. Копейчикова, О. Лепьошкіна, М. Марченка, Л. Морозової, І. Нікодімова, М. Піскотіна, В. Погорілка, О. Скакун, М. Черноголовкіна та ін. Вивчення цього питання є необхідним з метою конкретизації та обґрунтування змісту терміна «функції держави».

В. Копейчиков визначив функції держави як основні напрями її діяльності, якими зумовлена робота всього державного апарату і кожного з його окремих органів. Функції ж окремого органу держави, на його думку, – це соціальне призначення кожного конкретного органу як особливої частини механізму держави. Ці функції знаходять свій вираз і конкретизацію в компетенції державних органів, закріплених за кожним органом правах і обов'язках [579, с. 71]. Отже, одним із напрямів дослідження теорії функцій держави є розмежування їх з функціями окремих органів держави. У цьому контексті В. Погорілко, А. Денисов також зазначали, що функції держави та функції державних органів співвідно-

сяться як загальне і особливе в діяльності держави [580, с. 11; 130, с 9–10].

Отже можна стверджувати, що функції державних органів є похідними від функцій держави.

Механізм держави охоплює широку систему органів і установ, різноманітних за змістом своєї діяльності. Саме тому постає проблема визначення співвідношення функцій держави і функцій її органів. Це питання має подвійне значення: теоретичне і практичне. У теоретичному плані вирішення цього питання поглиблює та конкретизує знання про функції держави, їх природу. У практичному значенні певне розмежування цих понять спрямоване на вдосконалення структури і повсякденної діяльності державних органів.

У функціях державних органів розкривається конкретна діяльність кожної окремої ланки в механізмі держави. Функції ж держави виступають як основні напрями і види діяльності всієї системи державних органів. Функції державних органів можна розрізняти тільки шляхом конкретизації всього загального цілісного, що є в діяльності держави, виділяючи специфічне, особливе, притаманне кожній ланці – державному органу, які тим чи іншим чином беруть участь у здійсненні державних функцій.

Функції державних органів за своїм змістом підпорядковані функціям держави, їх меті та вимогам. Тому діяльність державних органів повинна узгоджуватись із функціями держави. Відомо, що юридичні закони відбивають вимоги об'єктивних законів суспільного розвитку. Вираження цих об'єктивних законів у функціях державних органів, на нашу думку, – це перш за все відповідність функцій органів функціям держави як об'єктивній категорії.

Необхідно також зазначити, що функції державних органів відрізняються від функцій держави і за формою (формами). Кожна функція держави здійснюється, як правило, за допомогою сукупності всіх форм державної діяльності, у той час як функції державних органів мають здебільшого будь-яку єдину загальнодержавну форму діяльності.

Специфічною рисою функцій держави щодо функцій державних органів є те, що функції держави здійснюються, як правило, у межах компетенції і території всієї держави, а функції її органів – у межах своїх повноважень і відповідних галузей та адміністративно-територіальних одиниць.

Отже, співвідношення функцій держави і функцій державних органів – це співвідношення загального і особливого в державній діяльнос-

ті, де функції держави – це загальне в її діяльності, притаманне в тій чи іншій мірі всім державним органам, а функції державних органів – особливе, що відрізняє їх один від одного. Розмежування цих категорій перш за все може проводитись за формою (формами), за змістом, обсягом та масштабом (територіальним критерієм). Функції державних органів є свого роду конкретизацією або деталізацією функцій держави. Вони обумовлені чітко визначеним на законодавчому рівні місцем кожного з них у механізмі держави.

Безперечно, що вивчення розмежувань між функціями держави та функціями її органів, з одного боку, і взаємозв'язок між ними – з іншого, – це важливий аспект в дослідженні питання про співвідношення цих категорій на сучасному етапі розвитку Української держави, тому воно має як теоретичне, так і практичне значення.

Наступним аспектом концептуального узагальнення є аналіз подвійного трактування категорії «функції держави», яка досліджується в юридичній літературі у вузькому і широкому значеннях. Жоден із зазначених підходів не можна визнати неправильним. Основна проблема полягає в необхідності розробки і наукового обґрунтування єдиного загальноприйнятого напрямку. З цією метою розглянемо зазначені підходи.

Як свідчить аналіз, у вузькому значенні під функціями держави розуміють виключно основні, головні, об'єктивно необхідні прояви реальної діяльності, без здійснення якої держава не може існувати як цілісна система. У цьому контексті функція розглядається як реальна діяльність, тобто фактично не проводиться розмежування таких понять, як «функція держави» і «функціонування держави» – діяльність держави та її органів з метою здійснення відповідних функцій. У широкому значенні термін «функція» застосовується також і до видів діяльності, передумовами якої є суб'єктивні фактори, постановка завдань, встановлення цілей. У цьому випадку функція держави певним чином порівнюється з державним управлінням, усвідомленим впливом на суспільство і відповідно її виконання чи невиконання не завжди носить для держави необхідний характер. Саме для такого підходу є характерним поділ функцій на основні (життєво важливі) та неосновні (діяльність з їх реалізації може і не здійснюватися державою). Таким чином, у контексті цього підходу здійснення функції (функціонування) передбачає відповідну діяльність. Тільки через таку діяльність можуть здійснюватися державні цілі.

Зазначений підхід до розуміння поняття «функції держави» в останні роки є найбільш поширеним у вітчизняній юридичній науці. Біль-

шість авторів проводить розмежування між поняттям «функція держави» і поняттям самої діяльності, що реально здійснюється. За загальним правилом «функція держави» розглядається як напрям діяльності. Позитивним у визначенні функцій держави як напрямів діяльності є те, що, з одного боку, фактично мається на увазі конкретна спрямованість на досягнення мети, а з іншого – зазначається діяльнісний характер досягнення мети. При цьому поняття функції та діяльності з її реалізації (функціонування) науковцями не ототожнюються [559, с. 63].

Аналіз вищезазначених підходів дозволяє надати терміну «функції держави» об'єктивний зміст, внести певну конкретність, визначеність в умовах сьогодення.

Крім того, необхідно зазначити, що важливість подальшого дослідження проблеми функціонування Української держави в умовах формування громадянського суспільства обумовлена такими причинами:

- переважно у функціях держави розкриваються її сутність і соціальне призначення в суспільстві;

- з функціями держави пов'язані основні закономірності її становлення й тенденції подальшого розвитку;

- практика державного будівництва в сучасних умовах потребує наукового обґрунтування об'єктивно існуючих функцій Української держави, оскільки структура держави розвивається у відповідності до потреб найбільш оптимальної реалізації її функцій.

Для аргументації цих положень не менш важливим є з'ясування сутності, соціального призначення та основних ознак функцій держави.

Визначення поняття функцій держави деякими авторами пов'язане з акцентуванням уваги не на сутності держави, а на її соціальному призначенні, хоча вони не тільки не заперечують зв'язок між функціями держави і її сутністю, а, навпаки, підкреслюють його. Однак основною ознакою функцій держави називають соціальне призначення. При цьому, в одних визначеннях поняття «соціальне призначення держави» повністю виключає поняття «сутність держави», в інших – супроводжує його.

На думку М. Чернооголівкіна, першою суттєвою ознакою функцій держави є їх співвідношення із сутністю держави. Через функції держави вона конкретизується та реалізується в багатогранній діяльності держави. Тому наступною ознакою функцій є зв'язок з діяльністю держави [558, с. 6–7].

Безперечно, що функції держави знаходяться у прямій залежності від їх соціального призначення і обов'язково відповідають цьому при-

значенню. Однак ці поняття не співпадають. За своєю природою сутність функцій держави є проявом її об'єктивних властивостей, вираженням її можливостей, потреб та призначення. Вони відбивають сутність та історичне, соціальне призначення держави, як і держава в цілому, виражають волю й інтерес народу. Функції держави, як і держава, є явищем загальносоціальним та історичним.

Сутність держави та її соціальне призначення є ключовими факторами у визначенні напрямів діяльності тієї чи іншої держави, у формуванні її цілей, завдань на відповідному етапі розвитку суспільства [36, с. 61]. Разом із тим А. Венгеров зазначає, що поява деяких нових функцій у держави не завжди чітко детермінована новою сутністю й формою держави [581, с. 146]. Але ж зміна сутності держави відбивається на змісті її діяльності, оскільки саме функції найбільш піддаються сутнісним змінам держави. Це наочно проявляється у функціях Української держави, багато з яких отримали значну модифікацію, порівняно з попередніми етапами її розвитку, з'явилися нові функції.

Слід зазначити, що формування функцій відбувається у процесі становлення і розвитку держави. Послідовність виникнення функцій залежить від черговості завдань, що постають перед суспільством у його історичному розвитку, цілей, які воно ставить перед собою. Ці завдання й цілі можуть бути довільними, вони залежать від певних умов і факторів, найважливішими з яких є: 1) потреби й інтереси населення; 2) економічні умови існування суспільства; 3) професійність у діяльності державних структур тощо.

У різні періоди пріоритетного значення набувають ті чи інші завдання, цілі держави, а отже, і різні функції. Тому на одних етапах основне місце займає економічна функція, на інших – політична або інші функції.

Розглянуті підходи до визначення поняття «функції держави» дозволяють виділити деякі характерні ознаки, що мають загальний характер і у своїй сукупності складають певний інваріант визначення поняття.

1. У функціях держави найбільш повно проявляються її сутність та соціальне призначення. Деякі вчені вважають, що саме ця ознака є основною [558, с. 6; 564, с. 197–198]. Автор погоджується також із тим, що між сутністю і соціальним призначенням держави існує безпосередній зв'язок, який реалізується за допомогою відповідних функцій держави.

Загальносоціальна діяльність держави забезпечує певну ступінь усталеності відносин та зв'язків у суспільстві, її цілісність і єдність на

основі загальносоціальних інтересів (економічних, культурних, національних та ін.). Загальносоціальний зміст функцій держави сприяє підвищенню ролі держави як інструмента подолання протиріч, засобу досягнення суспільного компромісу, стабілізації соціальних зв'язків. Отже, сутність держави та її соціальне призначення є основними чинниками у визначенні напрямів діяльності Української держави для формування її цілей і завдань на конкретному етапі розвитку суспільства.

2. Загальний, основоположний, предметний, об'єктивно необхідний характер напрямів та видів діяльності держави (що відрізняє функції від інших напрямів та видів діяльності). Об'єктивний характер функцій держави пов'язаний із процесом їх виникнення та формування в конкретно-історичних умовах.

Функції охоплюють конкретні, об'єктивно обумовлені, відносно самостійні сфери суспільних відносин і суттєво відрізняються одна від одної, тобто є об'єктивно обумовленими напрямами діяльності держави.

Функції держави повинні в повному обсязі відповідати об'єктивним потребам та інтересам всього суспільства, а не окремих соціальних груп, класів або членів суспільства. При цьому слід наголосити, що функції держави – це не будь-яка її діяльність (оскільки вона багатопланова і різноманітна), а лише загальні, головні, соціально значущі напрями діяльності на конкретному етапі. Крім того, Л. Морозова зазначає, що це стійка предметна діяльність держави в найважливіших сферах суспільного життя. Цю точку зору підтримують О. Мазасва, М. Марченко та багато інших авторів [36, с. 98; 577, с. 20; 582, с. 336].

3. Діяльність держави спрямована на виконання основних завдань і досягнення цілей, які формуються на кожному конкретному історичному етапі розвитку суспільства.

Цілі й завдання держави відрізняються від її функцій тим, що за своїм походженням вони мають здебільшого суб'єктивний характер, тобто визначаються в результаті свідомої діяльності суспільства, а функції держави виникають об'єктивно, хоча розвиваються й вдосконалюються також у результаті свідомого впливу на них. Мета держави – це загальний, головний, стратегічний напрям її діяльності. На відміну від функцій держави, які є напрямами та видами діяльності в окремих сферах, мета є єдиним загальнодержавним напрямом діяльності на конкретному етапі розвитку суспільства і держави [580, с. 12–13]. Слід зазначити, що функції, завдання та інші перспективи діяльності держави зазвичай підпорядковані головній її меті.

Відповідно завдання держави – це більш вузькі за змістом, обмежені дією в часі (тимчасові) напрями діяльності держави, які вирішуються в межах здійснення окремих функцій держави, є їх основою і відповідають порівняно нетривалим етапам у розвитку держави. А функції держави – це переважно постійні напрями її діяльності.

Отже, завдання у загальному вигляді формулюють проблеми, які виникають у державі на тому чи іншому етапі державного будівництва. Функції держави розкривають його сутність відповідно до особливостей окремого періоду розвитку та поставлених завдань. При цьому одне й те ж завдання може вирішуватися кількома функціями держави. У той же час окремі функції держави також пов'язані не з одним, а з двома та більше завданнями.

Слід зазначити, що функції держави пов'язані з цілями держави, її завданнями і компетенцією. Спільною рисою є те, що всі ці явища опосередковують діяльність держави, її динамічну сторону, однак не є тождесними. Для більш точного з'ясування такої точки зору розглянемо визначення поняття «компетенція». Так, О. Скакун визначає поняття компетенції державного органу (уряду, міністерства, парламенту, органів прокуратури, суду та ін.) як закріплену законом (або іншим нормативним актом) сукупність владних повноважень (прав і обов'язків), юридичної відповідальності і предмета відання, тобто предмета діяльності функціонального призначення [106, с. 91]. До предмета відання автор відносить головний напрям діяльності як основне функціональне призначення. У більш широкому значенні розглядає цей термін А. Мельник. Компетенція органу державної влади – це владні повноваження органу, той чи інший обсяг державної діяльності, покладений на певний орган, або коло передбачених правовим актом питань, яке може вирішувати цей орган, сукупність функцій та повноважень органу з усіх встановлених для нього предметів відання [583, с. 329].

У правовій науці близьким за змістом є поняття «компетенція держави». На думку В. Погорілка, компетенція держави – це сукупність прав та обов'язків у галузі суспільної діяльності, які свідомо та добровільно бере на себе держава в особі своїх органів та організацій. Компетенція – це межі та способи, форми і методи діяльності держави в цілому і в окремих галузях на конкретному етапі розвитку суспільства і держави [580, с. 10–11]. У цілому компетенція держави відповідає її функціям, однак повністю не співпадає з ними. На відміну від функцій, вона, як цілі і завдання держави, має суб'єктивний і, порівняно з функ-

ціями, мінливий характер. Отже, компетенція держави є похідною від функцій та зумовлюється ними.

4. Постійний, стійкий характер. Функції держави – це стійкі, постійні напрями та види її діяльності, які здійснюються протягом історично визначених періодів її існування й розвитку, протягом більш-менш тривалого часу або протягом всього періоду існування. Ця характеристика є специфічною рисою, яка відрізняє функції держави від інших явищ.

Іноді в літературі зустрічається твердження про дуалізм природи функцій держави, який проявляється у поєднанні, з одного боку, стійкості, з іншого – динамізму функцій держави [550, с. 8]. Динамічною стороною є постійний розвиток, трансформація суспільних відносин (зміна політики держави, проведення реформ), які призводять до трансформації функцій держави (їх зміни, доповнення або, взагалі, припинення). З огляду на це у структурі функцій держави можна виділити два види елементів: 1) елементи, що виражають розвиток, рух, динамічну сторону функції (наприклад, фактична діяльність держави); 2) елементи, що виражають стійку, статичну сторону (соціальне призначення держави, об'єктна спрямованість функції, головна мета державного регулювання).

5. Структурованість функцій держави. Дослідження структури державних функцій пов'язане з двома її основними характеристиками: 1) елементами структури; 2) закономірними взаємозв'язками цих елементів між собою. Структурними елементами функції держави є: а) сутність та соціальне призначення держави (у межах об'єкта функції); б) напрям державної діяльності; в) об'єкт функції – те, на що спрямований вплив держави; г) головна мета, на досягнення якої спрямовано державний вплив; ґ) основні методи, форми, способи, принципи і засоби реалізації функції.

До основних взаємозв'язків елементів структури функції держави слід віднести: 1) взаємовідносини і взаємозв'язки між об'єктивними вимогами функції і практичною діяльністю з реалізації призначення держави та об'єктивних потреб державного регулювання; 2) взаємозв'язки між практичною діяльністю держави (і її результатом) та цілями, на досягнення яких спрямована функція; 3) взаємозв'язки між вимогами завдань і цілей функції, з одного боку, та формами, методами, способами і засобами реалізації – з іншого.

Таким чином, структурний аналіз функцій в теоретичному плані створює передумови для конкретизації їх змісту, уникнення отождоження з окремими структурними елементами, дозволяє побудувати чітку,



об'єктивно обумовлену модель системи функцій держави. У практичному плані структурний аналіз функцій держави дозволяє вчасно виявляти порушення, які перешкоджають їх оптимальній реалізації.

6. Реалізація функцій держави здійснюється в певних формах та конкретними методами.

Функції держави реалізуються в конкретних діях суб'єктів державної влади. Ці дії носять різноманітний характер і можуть бути зведені в більш однорідні групи. Зовнішнє практичне вираження діяльності у сфері реалізації функцій держави в конкретних умовах називають формами здійснення (діяльність конкретних державних органів з реалізації функцій держави).

Можна виділити правові та неправові (організаційні) форми реалізації функцій держави.

Так, правові форми – це діяльність, пов'язана із здійсненням юридично значущих дій у визначеному законом порядку. Вони визначаються природою суб'єкта державної влади і його компетенцією у сфері здійснення державно-владних повноважень. В юридичній літературі існують різні класифікації правових форм реалізації функцій держави. Найбільш доцільним є поділ цих форм на: правоустановчу (правотворчу), правовиконавчу (правозастосовчу) і правоохоронну. Правоустановча (правотворча) форма – це діяльність, пов'язана із створенням, зміною і скасуванням правових норм. Правовиконавча (правозастосовча) – це державно-владна діяльність компетентних органів з реалізації приписів правових норм. Правоохоронна – це діяльність, пов'язана з охороною правових норм від порушень.

Поряд із правовими формами широко використовуються організаційні форми [584, с. 345]. Однак це не означає, що організаційна діяльність не регулюється правом. Вона здійснюється в рамках чинного законодавства і в межах компетенції того чи іншого органу, а правом регламентується лише загальна процедура дій. Організаційні дії не потребують спеціальних юридичних актів і здійснюються в порядку поточної управлінської діяльності. У той же час як передумови, так і результат виконання організаційних дій можуть фіксуватися і юридично.

Кожна із зазначених форм підпорядкована цілям реалізації функцій держави. Питання класифікації, розкриття змісту цих форм має як наукове, так і практичне значення й потребує подальшого дослідження.

Основними методами реалізації функцій держави є: переконання, заохочення (стимулювання) і примус.

Процес розвитку функцій багатогранний. Кожній функції притаманні свої особливості. Але внаслідок внутрішньої єдності функцій держави мають багато загальних рис, що знаходить свій вираз у повсякденній діяльності держави.

Акцентуючи увагу на багатогранності і складності категорії «функція держави» і відсутності у вітчизняній юридичній літературі однозначного підходу до її визначення, на основі проведеного аналізу можна зробити такі висновки.

1. Ураховуючи різні точки зору, доцільно комплексно підходити до категорії «функція держави». Такий підхід має складатись із: 1) етимологічного, філософського та міжгалузевого розуміння категорії «функція»; 2) формулювання поняття й характерних ознак «функцій держави»; 3) визначення сфер суспільних відносин, на які спрямована державна діяльність; 4) аналізу сутності держави; 5) розкриття її соціального призначення в суспільстві; 6) визначення законодавчої платформи, на якій має здійснюватися діяльність держави. Особливу важливість має остання позиція, а саме – правові засади державної діяльності, оскільки, відповідно до Конституції, в Україні розбудовується правова держава.

2. Функції Української держави – це об'єктивно необхідні, взаємопов'язані напрями та види її діяльності, спрямовані на реалізацію завдань, досягнення відповідної мети в конкретних формах за допомогою спеціальних методів, які виражають сутність, соціальне призначення держави, роль та місце в суспільстві на конкретному етапі розвитку. Прийнята 28 червня 1996 р. Конституція України закріпила основні напрями діяльності держави, коло завдань, які докорінно відрізнялися від сутності основних напрямів її функціонування за Конституцією УРСР 1978 р. Саме тому виникає необхідність визначення поняття функції Української держави в нових умовах.

За змістом функції держави – це сукупність однорідних напрямів її діяльності, що характеризуються внутрішньою єдністю та суттєвою відмінністю їх від інших напрямів. За формою функції держави – це сукупність основних видів державної діяльності.

3. Основними ознаками, що у своїй сукупності складають певний інваріант визначення поняття такого складного системного явища, як «функції держави», є: загальний, предметний, об'єктивно необхідний характер; найбільш повне відображення сутності і соціального призначення держави; співвідношення функцій держави, функцій державної влади і функцій державних органів – це співвідношення загального,

особливого і часткового в діяльності держави; спрямованість на виконання основних завдань і досягнення цілей, які формуються на кожному конкретному історичному етапі розвитку; постійний, стійкий характер; структурованість та взаємозв'язок елементів; їх здійснення в певних формах та конкретними методами.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що визначення поняття, сутності, соціального призначення й ознак функцій держави має як теоретичне, так і практичне значення для вітчизняного державотворення та правотворення. Ураховуючи, що загальна функціональна цінність сучасної держави полягає в її служінні громадянському суспільству, то найважливішим функціональним призначенням держави є каталізація процесів формування й удосконалення інститутів громадянського суспільства.

Для розуміння функцій сучасної держави важливим є розмежування функцій держави і суспільства, а також врахування впливу різних сфер життя на функції держави.

Система функцій Української держави трансформується: деякі функції держави зникають взагалі, а інші змінюються за обсягом і змістом, а відповідно змінюється і їх значущість. Крім того, з'являються нові, невідомі раніше функції держави. Змінюється також і співвідношення функцій в єдиній системі, яку вони створюють. Як довів історичний досвід, на функції держави впливають не стільки класові її характеристики, скільки нові умови і проблеми сучасної життєдіяльності суспільства, існування цивілізації (навколишнє природне середовище, демографічні, ресурсні та інші глобальні проблеми). Отже, у функціональній характеристиці держави вітчизняна теорія відходить від попередньої методологічної догматизації, враховує нові проблеми, але разом із тим зберігає й те позитивне, що було напрацьовано в цій сфері на попередньому етапі.

На сучасному етапі для глибокого та всебічного розуміння процесів, що відбуваються, представники науки повинні аналізувати й узагальнювати розвиток функцій держави, прогнозувати державний та суспільний розвиток, мати науково обґрунтовані рекомендації для практики, діяльності органів державної влади, політичних і державних діячів, які виробляють і реалізують державну політику в усіх сферах життя. Тому комплексне, ґрунтовне дослідження функцій сучасної Української держави є вихідним у процесах державотворення і правотворення.

## 2.2. Критерії класифікації та види функцій Української держави

З метою найбільш повного і глибокого розуміння будь-яких явищ, у тому числі функцій держави, необхідно не тільки чітко визначити понятійний апарат, систему ознак, дослідити теоретико-історичний аспект, конституційно-правові основи нормативної регламентації, але й здійснити наукову класифікацію.

Отже, у зв'язку з тим, що держава здійснює свою діяльність у різних напрямках, а сама діяльність носить багатоаспектний, багатогранний характер, виникає необхідність наукової класифікації функцій держави.

Сутність і зміст будь-якого соціального, правового явища, яким є функції Української держави, має розкриватися у повній мірі тільки шляхом дослідження об'єктивних ознак, що характерні тому чи іншому явищу. А цей процес є можливим завдяки використанню методу класифікації [585, с. 107–108].

Класифікація дозволяє дослідити природу явища, так звані внутрішні та зовнішні властивості, що й забезпечують його буття, існування в системі різноманітних категорій, здійснення ним певних функцій.

Для того щоб перейти безпосередньо до вивчення поставленої проблеми, треба розкрити поняття та призначення наукової класифікації.

Класифікація (від лат. *clasis* – розряд, клас і *facio* – роблю, розкладаю) – система підпорядкованих понять (об'єктів) певної галузі знання або діяльності людини, яка використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями, класами об'єктів, а також проводиться для орієнтації в багатоманітні поняття або об'єктів [586, с. 587; 524, с. 183; 525, с. 276]. Класифікація – це також розбивання множини будь-яких об'єктів (елементів) на групи (підмножини). Кожна група, у свою чергу, може бути поділена аналогічним чином на підмножини [517, с. 283–284]. Правильна класифікація повинна задовольняти такі формальні вимоги: 1) підмножини, на які розділено множину, не повинні перетинатися (містити спільні елементи); 2) у сумі підмножини повинні дати вихідну множину класифікованих об'єктів; 3) кожен елемент повинен входити до якогось одного класу; 4) поділ множини на групи повинен здійснюватися за конкретною ознакою. Вибір системи класифікації диктується змістовними міркуваннями і не може зводитися до простої угоди з міркувань зручності. Оскільки класифікація є необхідною стороною кожного пізнавального процесу, у практиці розвитку науки відбираються такі системи, які відображають глибинні законо-

мірності руху і розвитку об'єктивної дійсності. Наукова класифікація виражає систему законів, властивих відповідній галузі дійсності. У сфері юриспруденції найвідомішими є класифікації галузей законодавства і права, законів та інших нормативних актів, органів державної влади, галузей юридичної науки та освіти тощо [587, с. 115].

Перш ніж перейти до зазначеного дослідження, доцільно з'ясувати співвідношення понять «система функцій держави» і «класифікація функцій держави», тому що в науковій літературі значення терміна «класифікація» наближено до поняття «система функцій» [588, с. 29].

Поняття «система» і «класифікація» досить широко використовуються для характеристики різноманітних державно-правових явищ, процесів і видів діяльності. Система (від грец. *systema* – поєднання, утвір) – сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія [517, с. 626]. Під системою також розуміють порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь [589, с. 203–204; 520, с. 286]. У сучасній науці існують два основних підходи до визначення категорії «система». Прихильники першого підходу під системою розуміють сукупність елементів, що виконують певні функції (поряд із органічними системами розглядаються також і сумативні як особливий вид системних об'єктів) [590]. Прибічники другого підходу вважають, що елементні та функціональні ознаки є недостатніми для визнання об'єкта певною системою. На їх думку, системами є тільки цілісні структурно-елементні утворення, які можуть змінювати свій внутрішній стан тим чи іншим способом під впливом середовища [591, 592].

Розуміння системи в контексті другого підходу має більш точний та конкретний характер. У ньому враховано не тільки склад взаємодіючих елементів, але й структуру, тобто спосіб впорядкованості елементів між собою і системою в цілому. Основною умовою існування об'єкта як системи є наявність такої властивості, як цілісність, тобто такого якісного стану, коли властивості системи в цілому не можуть бути зведеними лише до суми властивостей елементів, які її утворюють [593]. Таким чином, думка про те, що система – це цілісна єдність елементів і структури, є найбільш обґрунтованою.

При цьому необхідно зазначити, що системи можуть відрізнятися між собою ступенем організованості компонентів, які її складають – елементів і структури. Ступінь організованості системи визначається залежно від різноманіття функціональних зв'язків, кількості і якості

елементів та від стабільності структури. Чим вища стабільність структури та функціональне навантаження на кожен елемент, тим вища організованість структури [593, с. 54–55]. Але кожна система характеризується не тільки наявністю певних зв'язків та відносин між елементами, що її утворюють, але й нерозривною єдністю з навколишнім середовищем, взаємодіючи з яким система проявляє свою цілісність.

Необхідно виділити і такі властивості системи, як ієрархічність, структурованість та багаторівневий характер. Вони є не тільки властивостями побудови, морфології системи, але і властивостями її поведінки: окремі рівні обумовлюють певні аспекти її поведінки, а цілісне функціонування є результатом взаємодії всіх її сторін та рівнів [503, с. 610].

Виходячи з вищенаведеного, можна сформулювати визначення поняття «система функцій» Української держави. Це пов'язані між собою напрями та види державної діяльності, що у своїй сукупності складають певну цілісність, в якій виражається сутність та соціальне призначення держави.

Таким чином, кожна функція держави повинна розглядатися як елемент єдиної системи функцій. На думку науковців, взаємозв'язок функцій має не тільки позитивний аспект. У деяких випадках реалізація однієї функції негативно впливає на здійснення іншої. Як результат – певний вид діяльності в одному зв'язку виступає як функція, а в іншому – як дисфункція.

Із викладених положень виникає наступний зв'язок: «система» – це об'єктивна дійсність, що не залежить від волі та свідомості індивіда, отже, її неможливо спроектувати, а класифікація – це результат тієї логічної операції, за допомогою якої пізнається «система», до того ж соціальна цінність класифікації тим вища, чим більш точно й адекватно вона виражає об'єктивні системні зв'язки. Саме тому існують припущення, що класифікація є певною абстрактною теоретичною моделлю «системи». Іншими словами, якщо класифікацію функцій держави можна «побудувати», то система існує як об'єктивна дійсність. І. Кузнєцов зазначає, що система функцій держави може бути лише єдиною, тому що сутність будь-якої держави однотипна. А оскільки функції держави є безпосереднім і предметним вираженням сутності, однотипною є і система державних функцій [588]. Але однотипність функцій держави в їх системному вираженні не виключає, а, навпаки, передбачає множинність її класифікацій, тому що подібна множинність сприяє встановленню різноманітних «порядків» системності. Сукуп-

ність цих «порядків», можливо, дозволить здійснити таку класифікацію, яка найбільш адекватно відбивала б об'єктивний характер системи.

Таким чином, «система» і «класифікація» не тотожні поняття, але разом із тим тісно пов'язані між собою, де перше – існує як об'єктивна дійсність, а друге – виступає як засіб пізнання цієї дійсності, засіб, що поєднує в собі як соціально-політичні, так і логіко-пізнавальні властивості.

Центральним у теорії функцій держави є питання про їх класифікацію. У теоретичному плані – це, насамперед, вибір критеріїв класифікації та чітке їх дотримання, а у практичному плані – це питання повноти охоплення діяльності держави та її інституцій. Вихідним моментом у побудові системи функцій держави має бути вибір критеріїв їх класифікації.

Як зазначає О. Батанов, будь-яка діяльність – це складне структуроване поняття, що виступає в єдності низки елементів, таких, як цілі, суб'єкти, об'єкти, засоби, форми, методи діяльності та інші критерії [510, с. 22]. Звідси, функції держави доцільно класифікувати насамперед за основними елементами її діяльності.

У науковій літературі існує багато видів і різних критеріїв класифікації функцій держави. У теорії функцій держави проблема їх кількісного складу залишається однією з найбільш дискусійних. Це пояснюється не тільки і не стільки складністю питання в теоретичному плані, скільки відомою умовністю будь-якого переліку функцій, а також їх класифікації [594, с. 27].

Наукова класифікація будь-якого суспільного явища, у тому числі функцій держави, має здійснюватись за певними, об'єктивно існуючими ознаками, критеріями [595]. За ступенем суттєвості критеріїв у сучасній науці виділяють природну і штучну класифікації. Якщо підставою (критерієм) є несуттєві ознаки, то вона є штучною. Якщо ж підставою (критерієм) є суттєві ознаки, з яких витікає максимальна кількість похідних, то ця класифікація є природною.

У наукових і практичних цілях функції держави можуть бути класифіковані за різними критеріями, які часто розглядаються в юридичній літературі як рівнопорядкові, рівнозначні одне одному явища. Однак нерівнозначність, нерівноцінність їх у гносеологічному плані очевидні. У зв'язку з цим пропонується розрізняти основні і формальні класифікації функцій держави. Не абсолютизуючи це положення, вважаємо, що в питанні про розмежування основних і формальних класифікацій слід посылатися на філософське положення й аргументацію про те, що основні класифікації функцій держави проводяться за суттєвими, стійкими

ознаками, а формальні ж класифікації базуються на зовнішніх відмінних ознаках [596, с. 225–238].

Унаслідок того, що будь-яка класифікація є не тільки засобом систематизації, але й передумовою наукового аналізу конкретного об'єкта, то, на наш погляд, в її основу можуть бути покладені найбільш суттєві ознаки, які мають об'єктивний характер і сприяють впорядкуванню матеріалу відповідно до його внутрішнього зв'язку. Класифікація функцій держави повинна сприяти не тільки їх глибокому і різнобічному вивченню, але й виведенню практичних рекомендацій щодо вдосконалення основних напрямів діяльності держави.

Класифікація функцій держави необхідна для з'ясування не тільки їх загальної родової ознаки (напрямку діяльності), але й для уявлення про видове розмаїття функцій.

Систематичний поділ і впорядкування функцій держави означає: по-перше, врахування рис, які притаманні тільки цьому елементу державної діяльності (щоб не змішувати класифікацію функцій і будь-яких інших елементів); по-друге, такий поділ є з'ясуванням критеріїв наукової класифікації; по-третє, використання виведених критеріїв зумовлює виявлення основних ознак напрямів та видів діяльності держави і віднесення їх до відповідної класифікаційної групи.

Будь-яка класифікація є доволі умовною. Діяльність Української держави має відносно єдиний характер, тому різні напрями діяльності тісно взаємопов'язані між собою.

Полеміка про умовність класифікації має давню історію. Так, М. Піскотін зазначав: «...не слід ставати на догматичний шлях і абсолютизувати той чи інший перелік функцій» [557, с. 91]. У свою чергу, Л. Каск вважав, що такий підхід, по-перше, фактично відкидає наявність об'єктивних підстав для моделі функцій; по-друге, побудова моделі функцій – не мета, а засіб пояснити походження, розвиток, сутність держави тощо [506, с. 13].

Зарубіжний досвід визначення поняття «функції держави» та їх класифікація має теоретичне і практичне значення для розвитку вітчизняної юридичної науки з огляду на те, що поняття функцій держави розуміється дещо обмежено: під функціями частіше розуміють правові форми діяльності державної влади. Існує і своя специфіка їх класифікації. Так, французький правознавець Марсель де Біль де Вільнев вважав, що основна мета держави (забезпечення загального блага) визначає характер всієї її діяльності. Критикуючи теорію розподілу влади Монтеск'є, він стверджував, що єдина і неподільна державна влада проявляється в основних, похідних



і формальних функціях. До основних він відносить здійснення законодавчої та виконавчої влади, до похідних – здійснення судової й адміністративної влади, до формальних – діяльність державного апарату, яка може носити необхідний, умовний або паразитарний характер.

Класифікуючи функції держави, англійський науковець А. Філіпс поділяє їх на: а) законодавчі (створення нового закону, зміна, скасування існуючого закону); б) розпорядчі або адміністративні (загальне і детальне здійснення урядової діяльності відповідно до положень закону); в) судові (тлумачення законів і застосування їх у конкретних випадках) [597, с. 39–42]. Критерієм такого поділу функцій виступають саме правові форми діяльності держави.

Під функціями держави деякі зарубіжні автори розуміють просторові сфери діяльності держави. Але у своїх дослідженнях вони не використовують терміни «внутрішня функція» і «зовнішня функція», хоча фактично до першого поняття можна віднести або встановлення внутрішнього порядку і підтримання його, або регулювання взаємовідносин громадян у межах країни з метою забезпечення миру між ними, або захист нації, а до другого – національну оборону, захист громадян чи країни від зовнішнього нападу тощо. У цьому випадку класифікаційним критерієм виступають просторові сфери діяльності держави (територіальний масштаб).

У співвідношенні функцій, що класифікуються за правовими формами здійснення влади держави, зарубіжні теоретики вважають законодавчу функцію головною. А в тих випадках, коли умовно виділяють внутрішню і зовнішню функції, основною вважають то першу, то другу. Г. Спенсер, наприклад, вважав національну оборону первинною, а захист членів суспільства вторинною функцією держави [598, с. 176]. Американський юрист А. Ліпсон також визначив захист від зовнішнього ворога основною функцією держави [599].

Деякі зарубіжні автори у 50–60-х рр. ХХ ст. говорять про появу у буржуазної держави нових функцій позитивного характеру. А. Ліпсон зазначав, що державні функції піддаються зміні. На його думку, до первинних функцій – захисту від зовнішнього ворога і встановлення внутрішнього порядку, можна додати, наприклад, функцію забезпечення добробуту населення. Ф. Вільсон вважав, що після Другої світової війни англійська держава перетворюється в державу «загального добробуту» через посилення її діяльності у сфері соціального забезпечення. Тому однією з важливих функцій Ф. Вільсон виділяв соціальну функцію [600]. У свою чергу, В. Ортон у роботі «Економічна роль держави» розкриває зміст

економічної функції і вважає, що тенденції до встановлення посиленого державного контролю над економікою порушують принцип справедливості і призводять до небажаних результатів [601]. Автор виступає проти такого втручання держави в економічне життя, обмеження економічної свободи, порушення прав людини. Окремі аспекти цієї теорії є актуальними і сьогодні. В. Ортон досліджував економічну функцію у взаємозв'язку з іншими функціями, але не проводив їх чіткої класифікації, не виділяв критеріїв. Ч. Макілвейн у роботі «Конституціоналізм: минуле і сучасність» досліджує проблеми розподілу державної влади в контексті трансформації основних напрямів діяльності держави. Особлива увага приділяється технологічним (владним) функціям, які розглянуто через практичні аспекти функціонування державних структур (органів) [602]. В основу цієї класифікації покладено принцип розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову.

Американський науковець М. Вайл у своєму дослідженні «Конституціоналізм і розподіл влад» окремо аналізує аспект співвідношення основних видів діяльності держави й акцентує увагу на посиленні виконавчої (адміністративної) функції та зменшенні ролі законодавчої функції [603, с. 223–225]. Ця проблема, зазначає автор, є відносно новою для сучасного конституціоналізму. Виокремлення певних напрямів діяльності держави не пов'язане з чітким виділенням класифікаційних критеріїв.

Узагальнюючи теоретичні та практичні положення зарубіжного досвіду у сфері функцій держави, і, зокрема їх класифікації, необхідно зазначити, що ця проблема досліджена досить фрагментарно, в основному мова йде про цілі, завдання держави, а не функції [604, с. 283]. Ті праці, які присвячені напрямам і видам державної діяльності, містять аналіз їх змісту, але майже не класифікуються за конкретними критеріями (ознаками). Найбільш характерним є вивчення проблем функціонування держави в контексті розподілу державної влади, тому традиційною є класифікація функцій за таким критерієм, як правові форми (способи, види) діяльності. Як наслідок, більш повно досліджені саме технологічні функції держави.

Отже, у західній науковій правовій літературі ці функції (законодавча, виконавча і судова) мають загальне визначення і розглядаються практично єдиними або принаймні головними функціями держави, до яких іноді додавали споріднені з ними функції – фінансову, військову, дипломатичну, контрольну тощо. Технологічні функції постійно закріплювалися у конституціях більшості сучасних держав через функції і повноваження органів державної влади.

Фундаментальний аналіз функцій держави має велике наукове і пізнавальне значення не тільки для юридичної науки, але й для політології, соціології, філософії, історії тощо.

Раціональним є вивчення змісту, видів і класифікації функцій держави в соціальній філософії, політології, соціології залежно від історичної епохи, динаміки політичного, економічного і культурного життя суспільства, співвідношення різних видів суспільних інтересів, які мають вирішальний вплив на владу, міжнародне становище країни. Вважається, що під впливом цих чинників змінюється ієрархія функцій, їх пріоритетність, характер взаємодії, важливість у забезпеченні внутрішнього і зовнішнього розвитку суспільства.

У соціальній філософії традиційним є також поділ функцій на внутрішні і зовнішні. У науковій літературі вони вивчаються як об'єктні функції. У деяких дослідженнях виділяють формаційну та цивілізаційну функції держави. Формаційна функція держави розглядається крізь формаційний ракурс сутності держави, що знаходить своє вираження в її генеральній функції – функції захисту пануючих суспільних відносин, їх збереження і вдосконалення. До того ж ця функція не зводиться лише до репресивної, вона має складний механізм реалізації. Щодо цивілізаційної функції, то вона має багатогранний характер (господарсько-організаторська, функція організації просвіти й охорони здоров'я, екологічна, функція охорони громадського порядку) [605, с. 170–176]. Однак слід зазначити, що цивілізаційне та формаційне у функціях держави тісно переплітається. Наприклад, цивілізаційні функції держави не можуть існувати і реалізовуватися в якомусь рафінованому від формаційного вигляді, чи в якомусь чистому соціальному просторі.

Серед політологів побутують різні погляди щодо класифікації функцій держави. Загальноприйнятим є поділ їх на внутрішні та зовнішні. Різні автори відзначають, що до певної міри такий поділ є умовним, оскільки будь-яка функція держави має як внутрішні, так і зовнішні аспекти. До внутрішніх функцій відносять: інтеграційну, правотворчу, правоохоронну, соціальну, економічно-господарську, екологічну, культурно-виховну, адміністративно-управлінську, функцію розв'язання конфліктів і стабілізації суспільних відносин, національно-консолідуючу тощо. На думку деяких вчених, саме національно-консолідуюча функція набуває особливого значення для України. Її вплив проявляється в тому, що держава: об'єднуючи всі території, визначає зовнішні межі, у яких відбуваються процеси культурної, мовної, економічної інтеграції; сприяє утвердженню політич-

ного розуміння нації; підтримує розвиток національної культури (національна система освіти, національна література, мистецтво, наука); сприяє формуванню єдиних для нації цінностей, у яких відображені специфічні умови національного розвитку і які є орієнтиром для розв'язання суспільних проблем у майбутньому.

Використання такого підходу щодо виділення видів внутрішніх функцій призводить до штучного поділу основних функцій Української держави на підфункції і дослідженню їх як самостійних видів у класифікації. Крім того, чітких класифікаційних критеріїв автори не виділяють [606, с. 372; 607, с. 111–112; 608, с. 248–249]. До зовнішніх функцій в політології відносять: оборонну, дипломатичну, іноді функцію співробітництва.

У соціології також найбільш поширеним є поділ функцій держави на внутрішні і зовнішні та подальша їх класифікація за сферами державної діяльності [609, с. 313–314]. Особлива увага приділяється соціальній функції сучасної держави, а також взаємозв'язку, взаємообумовленості внутрішніх і зовнішніх функцій (на думку соціологів зовнішньополітичні напрями діяльності держави пов'язані із внутрішніми проблемами і навпаки).

В юридичній літературі радянського періоду існували дві тенденції, що відходили від загальноновизнаної класифікації функцій держави. Перша виражалася у так званій концепції мінімуму (мінімізації) кількості державних функцій. Послідовники цієї концепції виділяли лише дві функції держави – внутрішню і зовнішню [610]. Інша тенденція відходу від традиційної класифікації полягала у штучному збільшенні кількості функцій. Так, наприклад, як самостійні внутрішні функції виділялися: функція турботи про матеріально-побутові і соціально-культурні інтереси громадян (М. Александров); функція задоволення побутових потреб населення (І. Бучурин); функція охорони здоров'я населення (М. Козлов, М. Піскотін) та ін. [611, с. 69; 612, с. 1–4; 613; 504, с. 6]. Крім того, різними авторами виділялися такі функції, як соціалізаторська, культурно-виховна, соціального страхування і соціального забезпечення тощо.

Такий штучний поділ функцій держави був пов'язаний перш за все із відсутністю єдиних, чітких класифікаційних критеріїв, що складають основу будь-якої наукової класифікації.

Розглянемо основні підходи до визначення критеріїв класифікації функцій держави.

У радянському державознавстві сформувався «традиційний підхід» до питань критеріїв класифікації функцій держави. Його теоретичні засади були закладені у 40–50-х рр. ХХ ст. і в основному зберігаються до сьогодні у вітчизняній науці з деякими коригуваннями.

М. Черноголовкін виділив такі критерії класифікації функцій держави: а) за дією у просторі (внутрішні та зовнішні); б) за дією у часі (постійні та тимчасові); в) за ступенем політичної значущості (основні та неосновні) [558, с. 6; 506, с. 17–41; 552, с. 138–149; 557].

Найбільш поширеним став поділ функцій на внутрішні та зовнішні. Відповідно до зазначеного критерію в систему внутрішніх функцій включали такі: 1) господарсько-організаційну; 2) культурно-виховну; 3) функцію регулювання міри праці та міри споживання; 4) функцію охорони соціалістичної власності та охорони соціалістичного правопорядку. В окремих випадках з наведеного переліку виключалися деякі функції або, наприклад, у функції охорони соціалістичної власності й охорони соціалістичного правопорядку виділяли дві самостійні функції: охорони соціалістичної власності та охорони прав і свобод громадян [614; 615].

Більш усталеною в межах традиційного підходу була класифікація зовнішніх функцій. Вона включала в себе чотири функції: 1) функція оборони держави; 2) функція взаємодопомоги і співробітництва із соціалістичними державами; 3) функція співробітництва з державами, що звільнилися від колоніальної залежності і ведуть боротьбу проти колоніалізму; 4) функція боротьби за мир і мирне співіснування з капіталістичними країнами [616, с. 28; 558, с. 117; 617, с. 47–63].

В. Коженевський цей перелік критеріїв доповнював таким, як сфери діяльності держави, і виділяв: 1) політичну, 2) економічну, 3) соціальну, 4) ідеологічну функції [618, с. 8].

Л. Загайнов зазначив, що основним критерієм, за допомогою якого можна відмежувати одну функцію держави від іншої, є різниця в об'єкті впливу держави у процесі здійснення своїх функцій, тобто специфіка відповідних суспільних відносин, які держава регулює у процесі своєї діяльності, що потребує різного впливу на них, а також різних форм та методів такого впливу [619, с. 31]. Такий вплив держави на відповідні види та групи однорідних суспільних відносин, зауважує О. Варич, складає зміст окремої конкретної функції держави [620, с. 31–32]. Відповідно однорідна група суспільних відносин як об'єкта впливу держави визначає зміст кожної окремої функції держави, а отже, у такому випадку є зовнішнім критерієм відмежування

функцій держави. Це дає підстави стверджувати, що внутрішнім критерієм відмежування функцій держави є їх зміст. Адже зміст кожної функції держави, що визначається об'єктом її впливу, є тим основним елементом, за яким можна відрізнити одну функцію держави від всіх інших.

В. Погорілко виділяв такі критерії (ознаки) класифікації функцій Радянської держави: а) за сферами (об'єктами) її діяльності (внутрішні і зовнішні, які, у свою чергу, також поділяються на окремі види); б) за змістом діяльності держави (основні і неосновні, а також прості і складні (комплексні)); в) за формами державної діяльності (законодавча (правотворча), функція управління (виконавчо-розпорядча), правоохоронна функція, контрольна та ін.); г) за суб'єктами (функції Союзу РСР, функції союзних та автономних республік як Радянських соціалістичних держав) [580, с. 15–16].

Німецькі дослідники Е. Поппе, Р. Шюсселер, Г. Шюсселер зазначали, що для створення більш досконалої теорії необхідно перш за все розробити нову схему функцій держави, яка виявила б їх внутрішні взаємозв'язки і показала б чітку картину всього механізму функцій. На їхню думку, за змістом функції поділяються (з урахуванням закономірностей суспільного розвитку) на: 1) соціальні (первинні) функції і 2) організаційні функції (спрямовані на їх здійснення). Подальша класифікація сфер, у яких реалізуються функції держави, базується на визначенні основних об'єктів впливу або результатів, яких держава прагне досягти своїми діями. У свою чергу, соціальні функції автори поділяють на: а) функцію об'єднання людей (створення таких суспільних умов, які забезпечували б більш повний прояв творчих сил особистості у всіх сферах); б) функцію забезпечення союзу робітничого класу з іншими трудящими (об'єднання різних у класовому відношенні сил в єдину суспільну силу і забезпечення морально-політичної єдності всього народу); в) функція придушення (державна діяльність використовується у вирішенні антагоністичних протиріч).

Усі ці соціальні функції, які здійснювалися у межах країни, автори доповнюють зовнішніми функціями. До яких вони відносять: а) функцію співробітництва; б) функцію оборони й охорони соціалістичного ладу; в) функцію підтримки інших країн.

Відповідно до цієї концепції, соціальні функції реалізуються за допомогою організаційних функцій, у яких містяться цільові установки соціальних функцій, що проявляються в конкретних формах залежно від характеру суспільних відносин, які були об'єктом державного регулювання.

До цієї групи вони віднесли наступні функції: а) функцію господарського керівництва (господарсько-організаційну): державне планування і керівництво народним господарством, стимулювання виробничих сил; б) культурно-ідеологічну функцію: планування і керівництво наукою, мистецтвом, літературою, освітою, а також всіма установами і суспільними відносинами, які необхідні для нації і розвитку культурного життя; в) функцію забезпечення добробуту: безпосереднє забезпечення умов життя індивідуума, турбота про зростання добробуту громадян; г) функцію залучення громадян у суспільне життя: широке залучення трудящих до участі у вирішенні «суспільних завдань»; ґ) функцію охорони суспільного порядку: державна охорона суспільного порядку, прав громадян і юридичних осіб, а також соціалістичної власності від будь-яких посягань; д) дипломатичну функцію: державна діяльність у сфері міжнародних відносин, у встановленні і підтриманні міждержавних відносин [547, с. 93–97].

Така позиція авторів була оригінальною, але в той же час мала певні недоліки: відсутність чітких, обґрунтованих класифікаційних критеріїв; класова, ідеологізована спрямованість дослідження; недостатнє використання системного, комплексного підходу у виділенні окремих видів функцій держави (наявність штучних моментів у класифікації).

На початку 70-х рр. ХХ ст. Б. Курашвілі запропонував комплексний підхід до проблеми систематизації функцій держави. Згідно із запропонованою науковцем класифікацією, функції поділяються на дві основні групи: «базові» і «конкретні (похідні)» функції. Базові функції, на думку автора, – це «чисті», «логічно первинні функції», з яких, у свою чергу, виділяються так звані «лінійні (об'єктні)» функції, що відповідають «сферам діяльності, спрямованих на групи однорідних матеріальних чи нематеріальних об'єктів», і функції, що класифікуються залежно від того, які комплекси способів застосовуються в діяльності, – «операційні (процесуальні)».

Класифікацію об'єктних функцій держави Б. Курашвілі обумовлює трьома сферами політичної діяльності. Це так звані «загальна політика» (визначення політичних цілей, забезпечення певного розміщення політичних сил, узгодження політичних і політично значущих дій), «широка політика» (регулювання політично значущої діяльності в усіх сферах соціального життя) і «спеціальна політика» (включає «позитивну політику» – співробітництво з іншими політичними силами і «гостру політику» – протиборство з політичними супротивниками) [548].

Класифікація операційних функцій базується на поділі соціальної діяльності на три види: дослідження, управління і предметна діяльність. При цьому автор зазначає, що «дослідження», яке здійснюється державою, у цьому випадку слід розуміти не в його теоретичному, а у практичному значенні, тобто дослідження ситуацій, у яких необхідно діяти; управління – як політичне управління, що спирається на владу; предметну діяльність – у значенні «владарювання» як безпосереднього впливу на суспільні відносини. Автор пропонує розширену систему операційних функцій.

З метою введення вищезазначених функцій у певне соціально-політичне русло держава повинна здійснювати ще й такі види діяльності, які забезпечували б отримання необхідного інтегрального ефекту. У зв'язку з цим Б. Курашвілі вводить поняття «інтеграційні функції держави», які забезпечують реалізацію соціального призначення держави в тому чи іншому аспекті її діяльності. Такими функціями, на його думку, є: внутрішня і зовнішня; функція збереження і функція розвитку. Далі науковець здійснює синтез аналітично виокремлених функцій. Кожен їх клас співвідноситься із самим собою і всіма іншими [548]. Унаслідок такого співвідношення простежуються реальні взаємозв'язки між функціями. Відповідно до цих взаємозв'язків кожна функція структурується і конкретизується. Результатом є система конкретних (похідних) функцій держави, що закріплюються у компетенції її органів.

У цілому такий підхід до класифікації функцій держави не отримав прихильників, але раціональним є використання системного, комплексного підходу, що дозволяє найбільш чітко дослідити не тільки такі специфічні властивості системи, як горизонтальний взаємозв'язок елементів (функцій), а і її вертикальну побудову.

Відносно новим трактуванням класифікації функцій держави є їх поділ залежно від належності до того чи іншого типу держав і залежно від обумовленості «природою будь-якого суспільства». Відповідно до цього критерію функції поділяли на: 1) функції держав експлуаторських типів; 2) функції держав демократичного типу; 3) функції, що витікають з природи будь-якого суспільства (економічна, політична, соціальна, ідеологічна) – це загальносоціальні функції [621, с. 216–217; 100, с. 170; 411, с. 143]. Окремі дослідники (А. Венгеров, В. Чиркін, І. Ракитська та ін.) за цим критерієм розрізняють дві групи функцій: 1) функції загального характеру – соціально нейтральні, які виходять із «спільних справ» і не залежать від соціальної природи, типу тієї чи



іншої держави; 2) соціально визначені – ті, що залежать від історичного типу тієї чи іншої держави [24, с. 201].

Як наслідок, однією з найбільш поширених класифікацій у російській науковій літературі є поділ функцій на класові та загальносоціальні в аспекті сутності держави (А. Венгеров, С. Комаров, В. Корельський, В. Лазарєв, А. Малько, І. Ракитська та ін.). Слід зазначити, що співвідношення цих видів функцій змінюється протягом історичного розвитку держави, що характерно й для сучасного етапу. Унаслідок тісного взаємозв'язку із сутністю, соціальним призначенням, формами держави у змісті функцій будь-якої держави присутні як загальносоціальні, так і класові засади. Традиційним є підхід, згідно з яким класові функції держави – це напрями її діяльності, що виражають інтереси того класу, тієї соціальної групи, яка панує в цьому суспільстві, а загальносоціальні – це діяльність, спрямована на вирішення основних економічних, соціальних, політичних та інших завдань, що постають перед суспільством протягом тривалого часу і виражають загальносоціальне призначення держави. На думку багатьох дослідників, не завжди можна провести розмежування між класовими і загальносоціальними функціями, тому такий поділ має досить умовний характер.

М. Байтін класифікує функції сучасної Російської держави за наступними загальними критеріями: 1) залежно від того, у якій сфері суспільного життя здійснюються ті чи інші функції держави: внутрішні і зовнішні. Внутрішні функції держави – це економічна, соціальна, екологічна, функція розвитку культури, науки й освіти тощо. До зовнішніх вчений відносить: оборону країни, забезпечення миру тощо. Серед внутрішніх і зовнішніх функцій держави пропонується розрізняти основні і неосновні. Останні є структурними частинами основних функцій. Автор не обґрунтовує критерій, за яким розрізняє ці функції, але зазначає, що термін «неосновні функції» має умовний характер, а «основні» функції – це внутрішньоєдина та цілеспрямована система багатьох напрямів діяльності держави. Ця система відмежовується від її складових [622, с. 61–63]. Таке розмежування функцій є традиційним, але воно потребує подальшого обґрунтування і конкретизації критеріїв, які є елементами державної діяльності, з метою цілісного та всебічного сприйняття всієї системи функцій сучасної держави.

Виходячи з лібертарної юридичної парадигми, М. Четвернін пропонує наступну класифікацію. Перш за все він зазначає про наявність у державі «генеральної функції». Таке поняття, на його думку, повинно розкривати призначення держави стосовно громадянського суспільства

(відповідно до лібертаристського вчення про їх співвідношення). Вчений вважає, що цим поняттям по суті охоплюється рішення всіх можливих завдань держави – завдань, що належать до мінімальної функції держави, і особливих завдань сучасної соціальної (соціально-правової) держави [623, с. 629]. Він виділяє: по-перше, мінімальні функції держави – «спрямовані на вирішення двох основних завдань, що стоять перед будь-якою державою на всіх етапах історичного розвитку державності» [623, с. 630]; по-друге, патерналістські функції, що виходять за межі здійснення мінімальних, обумовлені недовірою суспільства до саморегулювання, особливо у сферах виробництва і розподілу. До перших належать: 1) забезпечення свободи, безпеки, власності (правова функція); 2) створення системи комунікацій, до других – 1) функція з вирішення соціально-економічного завдання; 2) сприяння розвитку культури; 3) екологічна.

Викладений підхід є оригінальним і перспективним. Але в ньому є певні недоліки. По-перше, функція із забезпечення безпеки не точно зазначена як «правова». У цьому випадку автор припускається змішання функції з методом її реалізації. По-друге, не точною є теза про існування комунікаційної функції на всіх етапах історичного розвитку суспільства, а економічної – ні. По-третє, не обґрунтовано поєднання соціальної й економічної функцій. Очевидно, що воно здійснено відповідно до положень лібертаристської теорії, згідно з якою, втручання держави в економіку (в основному у сферу розподілу) тісно взаємопов'язане із забезпеченням соціальних прав громадян. У такому випадку автор не враховує того, що взаємопов'язані між собою не тільки соціальна й економічна, але й усі інші функції, між якими проведено чітке розмежування.

Критерієм класифікації, яку запропонував М. Четвернін, є сфери (галузі) державної діяльності – один із найпоширеніших у вітчизняній юридичній літературі [566, с. 46].

Л. Морозова серед критеріїв класифікації називає: а) об'єкти впливу і сфери державної діяльності (внутрішні і зовнішні функції або загальні функції без їх поділу на внутрішні і зовнішні: економічна, політична, соціальна, ідеологічна, екологічна функції); до зовнішніх функцій віднесено функцію інтеграції у світову економіку, функцію оборони, функцію підтримання світового порядку, функцію співробітництва з іншими державами; б) територіальний масштаб (загальнодержавні, функції суб'єктів федерації); в) принцип поділу влади (законодавчі (правотворчі), управлінські (виконавчі), судові (правоохоронні)

функції); г) зміст (значущість) функцій (головні та похідні (допоміжні)); г) тривалість їх здійснення (постійні і тимчасові функції) [35, с. 42; 546, с. 101–108; 36, с. 71–119; 371, с. 100–112]. Специфічним є виділення автором у кожній функції декілька підфункцій, у яких йдуть процеси кількісних і якісних накопичень з реалізації важливих для суспільства завдань і цілей. На відміну від самостійних функцій, що виражають сутність і соціальне призначення держави, підфункції втілюють специфічно особливе в межах конкретного напрямку діяльності і у впливі на суспільні відносини. На жаль, Л. Морозова не зазначає, в чому полягає принципове розмежування таких понять, як «підфункція» і «функції державних органів», «функції державного управління», а також зазначеного поняття «похідні функції». Автором не наведено чіткого обґрунтування і прикладів, у зв'язку з чим не можливо отримати досить повного уявлення щодо запропонованої функціональної градації. Крім того, М. Байтін вважає, що Л. Морозова змішує функції держави з принципами її формування і діяльності. Деякі функції, які вона виділяє (забезпечення народовладдя, соціального компромісу), М. Байтін вважає основними принципами організації і діяльності держави, основами конституційного ладу, які пронизують всі функції, впливають на їх розвиток, лежать в основі виконання кожної з них [622, с. 63–64].

У вітчизняній юридичній науці на сучасному етапі науковці виділяють чимало критеріїв класифікації та видів функцій Української держави.

В. Копейчиков зазначив, що чисельність і особливості суспільних відносин обумовлюють існування досить широкого кола відповідних функцій держави, які можна поділити на ряд видових груп за такими критеріями: а) за соціальним значенням державної діяльності (основні і додаткові); б) за сферами діяльності держави (внутрішні (регулювання економічних відносин; організація суспільної праці; охорона правопорядку, законності, прав і свобод громадян; соціальний захист населення; охорона та раціональне використання природних ресурсів) і зовнішні (оборона країни, підтримання міжнародного миру, економічного співробітництва); в) з точки зору тривалості їх здійснення в часі (постійні і тимчасові). Також автор вказав на можливий поділ функцій держави за сферами суспільного життя, в яких вони здійснюються (економічні, політичні, гуманітарні) [579, с. 73–74].

О. Скакун вважає, що функції сучасної держави можна класифікувати за різними критеріями, які є перш за все елементами державної діяльності. За засобами її діяльності: а) законодавча; б) виконавча

(управлінська); в) судова; г) правоохоронна; ґ) інформаційна. За сферами (об'єктами) державної діяльності: а) внутрішні (політична, економічна, оподаткування і фінансового контролю, соціальна, екологічна, культурна (духовна), інформаційна, правоохоронна). Всі внутрішні функції держави автор поділяє ще на дві основні групи: регулятивні та правоохоронні; б) зовнішні функції (політична (дипломатична), економічна, екологічна, культурна (гуманітарна), інформаційна, оборона держави, підтримання світового правопорядку). У зовнішніх функціях держави пропонується виділяти ще два основних напрями: 1) зовнішньополітична діяльність і 2) зовнішньоекономічна діяльність [106, с. 47–49]. Уявляється, що такий поділ функцій за визначеними критеріями в окремих аспектах є штучним.

В. Котюк пропонує наступні класифікаційні критерії та видову характеристику функцій: за сферами діяльності держави (внутрішні і зовнішні). Автор виділяє також основні сфери впливу і діяльності держави та суспільства всередині їх, зокрема, в економічній та політичній системах, у соціальній, духовній або культурній, а також гуманітарній сферах. Залежно від суб'єктів державної діяльності і принципу поділу державної влади в суспільстві: законодавча (або правотворча), виконавчо-розпорядча (або управлінська), судова, контрольно-наглядова, правоохоронна. Ці функції вчений пропонує конкретизувати на другорядні або підфункції. Але також, як і російські науковці (Л. Морозова, Г. Ткачова та ін.), не надає чіткої аргументації щодо цього поділу. За змістом і об'ємом функцій держави автор розрізняє основні й другорядні, а також складні і прості [284, с. 295–298].

Гуманістичний характер класифікації функцій держави, що запропонував П. Рабінович, полягає в тому, що автор пов'язує її з напрямками діяльності демократичної, соціальної, правової держави, передусім із завданням – «забезпечити кожній людині належні умови життя на засадах свободи, справедливості і солідарності» і відповідними внутрішніми функціями держави демократичної орієнтації – гуманітарна (забезпечення, охорона і захист основних прав людини), екологічна (охорона природного середовища), соціальна (охорона і відновлення здоров'я, соціальне забезпечення та ін.) і культурно-виховна (освіта, виховання, розвиток культури тощо) [624, с. 50].

До основних функцій держави частіше відносять найбільш важливі, пріоритетні напрями державної діяльності в певний історичний період [284, с. 297; 159, с. 100]. Їх пов'язують із виконанням головних державних завдань. Основні функції відносять до державної діяльнос-

ті в цілому, але разом із тим зазначають, що вони виконуються в різній мірі всіма або багатьма державними органами. Неосновні (другорядні, допоміжні) функції пов'язані з вирішенням завдань, які мають суттєвий характер, але не є основними. На нашу думку, поділ функцій за останнім критерієм є певною мірою умовним. Доцільність виділення основних і неосновних функцій держави широко обговорюється у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі. Оскільки функції держави визначаються як основні (головні) напрями її діяльності, то виникає питання, який сенс виділяти ще більш основні (головні) напрями? Така градація суперечить визначенням, що сформульовані більшістю авторів. Крім того, визнання неосновними (другорядними) функцій конкретних державних органів призводить до змішування цих понять, оскільки існує чітке розмежування між цими термінами. У цьому випадку можна зробити висновок про порушення елементарних законів формальної логіки, що виражаються в алогізмі «основний напрям діяльності».

Т. Андрусyak акцентує увагу на тому, що функції держави можна класифікувати за такими критеріями: а) за соціальним значенням державної діяльності (основні та додаткові (допоміжні)); б) за сферами діяльності держави (внутрішні: економічна, культурна, виховна, освітня, наукова, спортивна, пропагандистська, соціальна, підтримки порядку; зовнішні: підтримання міжнародного миру, міжнародне економічне співробітництво, організація міждержавних зв'язків); в) за часом здійснення або за тривалістю в часі їх здійснення (постійні і тимчасові); г) за сферою суспільного життя (економічні, політичні, гуманітарні). Автор вважає, що вони можуть поділятися на внутрішні і зовнішні. До внутрішніх функцій він відносить: а) в економічній сфері (господарсько-стимулююча, господарсько-організаторська, науково-організаторська); б) у політичній сфері (створення і забезпечення функціонування правових механізмів демократичного суспільства: забезпечення діяльності політичних партій та недержавних структур; охорона конституційного ладу та громадського порядку); в) у гуманітарній сфері (закріплення, забезпечення та охорона прав і свобод людини, охорона навколишнього середовища, соціальне забезпечення та захист населення тощо) [625, с. 35–37]. Така класифікація в окремих випадках також пов'язана з умовністю виділення окремих видів функцій, змішування такого поняття, як «принципи формування, діяльності держави», з поняттям «функції держави». На нашу думку, подальшого наукового аналізу потребують всі класифікаційні критерії з метою їх впорядкування і більш чіткого розмежування, наприклад, внутрішніх і зовнішніх функцій.

В. Погорілко вважає, що критеріями класифікації функцій держави є основні елементи її діяльності. Такими елементами, зокрема, є суб'єкти, об'єкти, способи, засоби діяльності, мета, завдання діяльності тощо. Відповідно за суб'єктами діяльності держави розрізняє: а) загальнодержавні функції; б) функції суб'єктів федерації; в) функції органів державної влади та ін. За об'єктами (сферами) діяльності держави: а) політична функція; б) економічна функція; в) соціальна функція; г) культурна (духовна) функція; ґ) зовнішні функції (оборони, захисту суверенітету і територіальної цілісності, зовнішньополітична, зовнішньоекономічна, гуманітарна функція) тощо. За способами діяльності держави розрізняє: а) законодавчу функцію; б) виконавчу функцію; в) судову функцію. За засобами діяльності держави: а) фінансова функція; б) інформаційна функція; в) територіальна функція; ґ) функція державного програмування (планування) і прогнозування; г) правоохоронна (охоронна) функція. За умовами діяльності держави автор розрізняє: а) постійні і тимчасові функції; б) загальнодержавні (загальні) та локальні (місцеві, регіональні) функції [482, с. 83–87; 626, с. 21–23; 168, с. 42–49; 575].

О. Фрицький зазначає, що функції держави тісно пов'язані між собою, кожна конкретна функція держави поєднує зміст, форми і методи діяльності відповідної гілки єдиної державної влади (законодавчої, виконавчої та судової), застосування якої пов'язане з особливостями конкретного об'єкта державного впливу. Класифікація функцій держави О. Фрицьким здійснена за наступними критеріями: 1) за соціальним призначенням державної діяльності (основні функції: функція охорони прав і свобод людини та громадянина, функція захисту правопорядку, функція законності тощо); 2) за сферами діяльності держави її основні функції автор поділяє на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх функцій віднесено: регулювання економічних відносин; охорону прав і свобод; соціальне обслуговування населення; охорону та раціональне використання природних ресурсів тощо. До зовнішніх функцій: оборону країни, підтримання міжнародного миру, міжнародне економічне співробітництво тощо [461, с. 236–237].

Аргументуючи свою позицію принципом поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6 Конституції України), В. Кравченко також виділяє законодавчу, виконавчу і судову функції держави [627, с. 83–84]. Але автором не проведено розгорнутої класифікації й аналізу функцій Української держави.

Основним критерієм класифікації функцій держави В. Годованець також вважає сфери її діяльності і відповідно до них розрізняє такі функції: а) політичну; б) економічну; в) соціальну; г) культурно-духовну; ґ) екологічну; д) зовнішню. Автор умовно називає ці функції об'єктивними. За способами діяльності держави традиційно виділено такі функції, як: а) законодавча; б) виконавча; в) судова [78, с. 58–59]. Умовно ці функції називають владними (організаційними, технологічними чи процесуальними). Така класифікація носить обмежений характер і не дає повного уявлення про систему функцій Української держави.

Крім вищевикладених критеріїв класифікації державних функцій, залежно від розуміння проблеми і завдань, що стоять перед конкретним дослідженням, можуть бути виведені й інші.

Обрання чітких, єдиних критеріїв, що складають основу класифікації, та їх перевірка на обґрунтованість є однією з актуальних проблем усіх без винятку наук. І хоча специфіка різних галузей знань накладає певний відбиток на зміст такого роду перевірки, її форми все ж таки мають і загальні риси, що обумовлені спорідненим характером самих критеріїв.

Кожна з наведених класифікацій функцій держави (з точки зору хронологічного підходу) має як теоретичну, так і практичну цінність. Вони сприяють упорядкуванню функцій у систему, визначенню ролі і місця кожної функції в цій системі, а також у державній діяльності в цілому.

Для найбільш повного розуміння будь-яких явищ, у тому числі й функцій держави, необхідно не тільки дослідити понятійний апарат і теоретико-історичний аспект, але й надати їх класифікацію. Класифікація функцій держави необхідна для визначення їх видового різноманіття, визначення місця і ролі кожної функції в системі. В свою чергу, дослідження підходів до класифікації дозволяє зосередити увагу на критеріях класифікації і видах функцій сучасної Української держави.

Кожна держава здійснює, як правило, певну систему функцій. Українська держава здійснює нині всю систему функцій [575, с. 10].

Отже, у зв'язку з тим, що Українська держава здійснює велику кількість функцій, різноманітних за змістом, важливою складовою їх подальшого аналізу і концептуального узагальнення є наукова класифікація.

З метою аргументації цієї позиції варто визначити конкретні класифікаційні критерії та види функцій Української держави. За об'єктами (сферами) діяльності держави можна виокремити внутрішні й зовнішні функції держави. Внутрішні функції характеризують мету і завдання

держави всередині країни, а зовнішні – розкривають специфіку її інтересів у міждержавних відносинах, діяльність України як суверенного суб'єкта міжнародних відносин. Системи внутрішніх і зовнішніх функцій тісно пов'язані, взаємодіють у певній єдності, доповнюючи одна одну.

Основними об'єктами державної діяльності є її сфери, які об'єднують однорідні (подібні) суспільні відносини. Об'єктами впливу функцій держави є сторони соціального життя, які впорядковуються за їх допомогою.

Дослідження функцій держави не може відбуватися шляхом максимального охоплення всіх без винятку проявів її діяльності. При виділенні функцій як об'єктивних сторін її діяльності слід акцентувати увагу тільки на таких, без яких держава на конкретному історичному етапі або протягом всього свого розвитку обійтися не може. Загально-визнаним є виділення внутрішніх й зовнішніх сфер.

У радянській науковій юридичній літературі функції держави класифікувалися переважно за сферами (об'єктами) діяльності держави. У Радянській державі розрізняли чотири внутрішні функції: господарсько-організаторська, культурно-виховна, охорони правопорядку, регулювання міри праці і міри споживання. Деякі функції мали тимчасовий (перехідний) характер (наприклад, функція придушення опору експлуататорських класів). До зовнішніх функцій Радянської держави відносили: оборону країни, взаємну допомогу і братерське співробітництво держав світової системи соціалізму, боротьбу за мир й мирне співіснування з капіталістичними країнами та ін [168, с. 43]. У назвах цих функцій розкривається їх виключно ідеологічна і класова спрямованість. Крім того, назва функцій свідчила значною мірою про приниження ролі держави і перекручення її фактичного змісту діяльності (наприклад, політична функція називалась правоохоронною). Держава відсторонювалася від вироблення внутрішньої і зовнішньої політики, від творчої позитивної діяльності; їй відводилась у політиці переважно роль охоронця державного і суспільного ладу та інших інститутів. Економічна функція називалась господарсько-організаторською функцією, чим підкреслювався виконавчий, другорядний характер діяльності держави у сфері економіки.

Функції держави, що класифікуються за об'єктами (сферами) діяльності держави, слід називати «об'єктними (лінійними) функціями».

Функції Української держави зазнали еволюції і продовжують модифікуватися з врахуванням новітніх тенденцій державотворення і правотворення (проведення політичної реформи, утвердження демокра-



тичної державності тощо). Відповідно до сфер внутрішньої діяльності держави можна розрізняти такі внутрішні функції Української держави: політична, економічна, соціальна, екологічна, культурна.

Зовнішні функції держави впливають із внутрішніх потреб суспільства та завдань держави. Зовнішні функції виступають як певне продовження внутрішніх функцій держави аналогічно тому, як зовнішня політика за своєю суттю є продовженням внутрішньої політики [628].

Серед зовнішніх функцій держави можна виділити оборонну, зовнішньополітичну, зовнішньоекономічну, зовнішньокультурну (гуманітарну).

Вищезазначені функції є інтеграційними функціями держави, які забезпечують реалізацію соціального призначення держави в тому чи іншому аспекті її діяльності й обумовлені її положенням у соціально-політичному просторі.

Останнім часом у науковій літературі зустрічається твердження про умовний характер такого поділу, оскільки одні й ті ж функції можуть мати як внутрішню, так і зовнішню сфери поширення [629, с. 10; 630, с. 14]. Дійсно, деякі внутрішні функції держави набувають зовнішнього характеру і навпаки. Однак у цих випадках визначальною залишається внутрішня політика й умови існування конкретної держави.

Запропонована класифікація має науково обґрунтований критерій і дозволяє виявити зв'язок внутрішніх і зовнішніх функцій будь-якої держави, а також дослідити зміни їх обсягу, змісту, значущості та кількості з постановкою нових цілей і завдань держави. Критерій, що лежить в основі такої класифікації, є найбільш стабільним, тому дозволяє ґрунтовно дослідити конкретні об'єкти і виявити взаємозв'язки між ними.

За способами діяльності держави необхідно розрізняти такі функції держави: законодавчу (правотворчу), виконавчу (управлінську), судову. Деякі автори виділяють також контрольно-наглядову функцію. Такий підхід виникає ще в дореволюційний період у вітчизняній і зарубіжній науці. Так, німецький вчений Г. Єллінек виділяє функції законодавства, управління (виконання) і правосуддя [147, с. 438]. Російський вчений В. Гессен виділив «установчу» і «законодавчу» функції держави [631, с. 69–70]. В останні роки зустрічаються спроби класифікації функцій держави за критерієм розподілу державної влади на законодавчу, управлінську, судову. Дослідники М. Катаєв, В. Лазарєв, Л. Морозова вважають, що така класифікація відображає механізм реалізації державної влади, тому що кожна із зазначених функцій здійснюється, як правило, не одним державним органом, а їх сукупністю, які належать до однієї

з гілок влади – законодавчої, виконавчої, судової. Але такий критерій як принцип розподілу державної влади носить умовний, узагальнюючий характер і може застосовуватися до функцій не кожної держави. Тому доцільно класифікувати функції на зазначені види за способом діяльності держави. Вони називаються технологічними (владними, процесуальними, організаційними) і є найбільш визнаними в науці.

Виходячи із вищезазначеного, держава здійснює як об'єктні (лінійні), так і технологічні (владні, процесуальні, організаційні) функції, але залежно від місця і ролі держави в суспільстві система її головних функцій інколи не збігається, що обумовлено різним відношенням у різних сферах державних і недержавних об'єктів [168, с. 48].

Марксистсько-ленінська доктрина, як відомо, виходила із поєднання законодавчих та управлінських функцій в одному органі і відкидала принцип поділу влади через буржуазний характер. Такий підхід був сприйнятий практикою радянського державотворення в умовах адміністративно-командної системи, де в Конституції декларувалося, що влада належить народові, а в дійсності нею володіла партійно-державна еліта.

Після цього тривалий час технологічні держави розглядалися як форми здійснення функцій держави, зокрема її об'єктних функцій (внутрішніх і зовнішніх), до яких і зводилась вся система функцій радянської соціалістичної системи.

У той же час у західній науковій юридичній і політологічній літературі владні функції отримали загальне визнання й розглядалися як єдині або принаймні головні функції держави, кількісний склад яких розширювався фінансовою, дипломатичною, військовою та іншими функціями. На сьогодні ці розбіжності переважно подолані.

У конституціях більшості сучасних зарубіжних держав та України технологічні (владні) функції закріплені через повноваження і функції органів державної влади, принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову (наприклад, ст. 6 Конституції України, ст. 10 Конституції Російської Федерації, ст. 20 Основного Закону ФРН). Отже, зазначена класифікація функцій держави має конституційну регламентацію як в Україні, так і в зарубіжних країнах.

За тривалістю дії (за умовами діяльності держави) розрізняють такі функції: постійні і тимчасові. Постійні функції здійснюються державою протягом тривалого часу, на всіх етапах її розвитку, у них найбільш яскраво виражається державна сутність і, як правило, вони визначають існування держави як цілісної системи. Тимчасові – обумовлені специфікою суспільного розвитку на певних етапах, воєнним чи надзвичай-

ним станом або іншими чинниками. Тобто тимчасові функції виникають на певному етапі, їх роль визначається конкретним історичним моментом, що залежить від тимчасової необхідності.

За тривалістю свого існування ці функції можуть бути різноманітними (довгостроковими і короткостроковими), але їх наявність не характеризує державу як самостійний соціальний феномен і за умов відсутності відповідних обставин у держави зникає необхідність у здійсненні цих функцій. Але ж сама держава як цілісна система продовжує функціонувати (наприклад, ліквідація наслідків стихійних лих, техногенних катастроф тощо).

За суб'єктами діяльності держави розрізняють загальнодержавні функції, функції суб'єктів федерації (штатів, кантонів, республік, земель) (у федеративних державах), функції органів державної влади тощо. До того ж зміст функцій останніх обумовлений змістом функцій держави. Федеративну функцію держави тлумачать як один із головних напрямів діяльності федеративної держави, напрям діяльності держави з організації управління територіальними утвореннями (суб'єктами федерації) у складній державі (федерації) та розподілу суспільних відносин [632]. Сутність децентралізації державних функцій, їх розподіл між державою та її складовими залежить від особливостей і значущості вирішення завдання. Централізація необхідна для забезпечення національної безпеки, політичної стабільності тощо. Федеративна функція є виразом правової природи федерації, обумовлена сутністю держави та її соціальним призначенням. У конфедерації – це координуючі функції і функції, що реалізуються на території кожного з учасників союзу держав.

В основі цієї класифікації знаходиться один із основних елементів діяльності держави – її суб'єкти.

Отже, функції Української держави мають відносно постійний характер, але не можуть бути незмінними. Вони безперервно розвиваються і вдосконалюються в кількісному і якісному вимірах. Загальною тенденцією їх розвитку в сучасних умовах є підвищення ролі Конституції і законів України. Розвиток функцій Української держави і вдосконалення процесу їх здійснення обумовлюються внутрішніми і зовнішніми, об'єктивними і суб'єктивними факторами.

Підсумовуючи, слід зазначити, що проведена класифікація функцій держави свідчить про багатогранний аспект її діяльності. Диференціація функцій держави за тим чи іншим критерієм має досить умовний характер. Для класифікації функцій держави необхідно застосовувати ознаки (критерії), що мають об'єктивний характер, наукове значення.

Вищевикладене дозволяє виділити наступні класифікаційні критерії та відповідні види функцій Української держави (виходячи із ступеня їх суттєвості й об'єктивного характеру):

– за об'єктами (сферами) діяльності держави – об'єктні (лінійні): внутрішні і зовнішні функції держави. Внутрішні: політична, економічна, соціальна, екологічна, культурна; зовнішні: оборонна, зовнішньополітична, зовнішньоекономічна, зовнішньокультурна (гуманітарна);

– за способами діяльності держави – технологічні (владні, процесуальні, організаційні): законодавча (правотворча), виконавча (управлінська), судова;

– за тривалістю дії (за умовами діяльності держави): постійні, тимчасові;

– за суб'єктами діяльності: загальнодержавні, функції суб'єктів федерації (у федеративних державах), функції органів державної влади тощо.

Класифікація є передумовою подальшого наукового аналізу і сприяє їх глибокому і різнобічному вивченню, а також виведенню практичних рекомендацій щодо вдосконалення основних напрямів діяльності держави.

Будь-яка класифікація слугує не тільки засобом систематизації, але і передумовою наукового аналізу конкретного об'єкта, в її основу повинні бути покладені найбільш суттєві ознаки, що мають об'єктивний характер і сприяють впорядкуванню матеріалу відповідно до його внутрішніх зв'язків.

Класифікація (групування, систематизація) функцій сприяє більш всебічному і цілісному уявленню як про кількість функцій держави, так і про їх характер.

### **2.3. Об'єктні функції Української держави: теоретико-правовий зміст**

Загальноновизнаним критерієм істинності будь-яких теоретичних положень є практика, тому важливо приділити увагу і внутрішній складовій функцій держави, тобто їх змісту.

Перш ніж звернутися до питання про зміст функцій держави, необхідно розкрити етимологічний аспект самого поняття «зміст». У філософії «зміст» і «форма» – це категорії, що традиційно використовуються для характеристики взаємозв'язку двох сторін природної і соціальної

реальності: певним чином впорядкованої сукупності елементів і процесів, що утворюють предмет або явище (тобто «зміст»), та способу існування й вираження цього «змісту», його різноманітних модифікацій (тобто «форма») [633, с. 434–435; 523, с. 963–964]. «Зміст – є «що» в «як» форми, є тим, що наповнює форму і з чого вона складається» [634, с. 422]; це «те, що є, знаходиться в чомусь» [635, с. 645]. Звернемося безпосередньо до значення терміна «зміст функцій держави».

Безперечно, діяльність держави носить відносно єдиний характер. Але ж виділяються окремі напрями і види діяльності, внаслідок чого розрізняють види дій з наповнення їх реальним змістом. Звідси кожна функція має свій специфічний зміст.

У зарубіжній і вітчизняній юридичній літературі існує два основних підходи щодо значення терміна «зміст функцій держави». Прихильники першого, традиційного, найбільш поширеного вважають: «зміст показує, що робить держава, чим займаються органи державної влади, які питання вони вирішують» [636, с. 23]. Під змістом функцій також розуміють конкретні справи, дії держави (через державні органи) з реалізації цих функцій [637, с. 56].

З точки зору другого, нетрадиційного підходу до цієї проблеми, запропонованого А. Венгером та М. Рассоловим, зміст функцій держави складається з елементів, що утворюють загальносоціальний, класовий і національний їх зміст. Загальносоціальний зміст функцій пов'язаний із забезпеченням існування і добробуту всього суспільства (забезпечення національної безпеки, ліквідації наслідків стихійних лих і екологічних катастроф, реалізації соціальних програм тощо). Класовий зміст функцій держави – це придушення панівним класом своїх противників за допомогою каральних органів держави (неекономічний примус), а також економічними методами: система податків, зборів; участь держави у грошовій системі (наприклад, емісії та ін.). Національний зміст функцій держави, на думку науковців, – це характеристика, яка пов'язана з діяльністю держави, що спрямована на збереження і розвиток національної культури, мови, традицій, існування і відтворення етносу [100, с. 173; 585, с. 102]. Такий підхід є раціональним, але носить певною мірою умовний, неоднозначний характер, оскільки його застосування на практиці викликає багато запитань.

Після розпаду колишнього СРСР і відмови від радянської концепції держави (диктатура пролетаріату) в Україні практично не створено науково обґрунтованої теорії функцій держави, в тому числі системного, ґрунтового аналізу змісту функцій сучасної Української держави.

Спробуємо провести аналіз змісту об'єктних функцій Української держави в сучасних умовах. Ця проблема актуалізується внаслідок відсутності фундаментальних досліджень внутрішньої складової функцій держави у трансформаційний період.

Перехідний етап чітко позначився й на функціонуванні Української держави. Це виражається насамперед у трансформації змісту її функцій, у якому зростає значимість загальносоціальних, загальнодемократичних і гуманістичних засад.

Функції держави – це явища відносно стабільні, однак вони та механізм їх реалізації не є незмінними. Незважаючи на повільний рух реформ в Україні, вони безперервно розвиваються та вдосконалюються в ході їх здійснення, як зауважує Г. Падалко [638, с. 134]. Еволюціонуючи, внутрішні та зовнішні функції держави перебувають у постійній взаємодії, яка здійснюється в межах єдиної функціональної діяльності сучасної держави як у «традиційних» сферах суспільного життя: політичній, економічній, соціальній, культурній, так і в «новоявлених» галузях, обумовлених глобальними проблемами сучасності: екологічній, демографічній сферах, у галузі утворення й використання ядерної, інформаційної технологій та в інших глобальних державних сферах діяльності [638, с. 135].

Виходячи зі змісту наукової класифікації функцій держави за таким критерієм, як сфери внутрішньої діяльності держави, їх можна поділити на політичну, економічну, соціальну, екологічну, культурну.

Політична функція Української держави.

Потреба у здійсненні глибоких реформаційних перетворень в політичній сфері, створення сучасної політичної системи змушують переглянути підходи до теоретико-методологічного узагальнення ефективної реалізації політичної функції держави. Розробка її продуктивної наукової моделі сьогодні є важливим завданням, здійснення якого забезпечує успішність розбудови демократичної, правової та соціальної держави на практиці.

Виконуючи політичну функцію, сучасна держава має виступати у ролі арбітра в конфлікті інтересів різних соціальних груп і прошарків суспільства, забезпечувати ефективну реалізацію та захист прав людини, інтересів меншості в ім'я загального блага [371, с. 103].

Політична функція держави в юридичній, політологічній та філософській науковій літературі досліджена досить поверхово. Ця ситуація пояснюється тим, що за радянських часів політична функція взагалі не виокремлювалася як самостійна функція держави, а на сучасному ета-

пі розвитку науки відсутні монографічні дослідження та дисертації, присвячені проблемам функціонування держави в політичній сфері (зокрема, науково обгрунтованим визначенню поняття, змісту, призначення, напрямів, форм і методів реалізації, місця та ролі політичної функції в системі функцій держави).

Тривалий час у радянській юридичній науці політична сфера діяльності держави пов'язувалася з «правоохоронною функцією» [617, с. 60–61].

Політична функція держави, зазначав М. Медведєв, – це діяльність, спрямована на збереження й зміцнення економічного ладу, що відповідає інтересам пануючого класу, є його змістом як частини надбудови [639, с. 216]. У роботах радянських вчених В. Тененбаума, О. Лєпшошкіна, В. Коженевського та інших цей напрям діяльності держави мав назву «функція охорони соціалістичної власності, прав та законних інтересів радянських громадян, правопорядку» [131, с. 141–145; 563, с. 27; 618, с. 22]. Як стверджують сучасні дослідники, держава тим самим відсторонювалась від вироблення внутрішньої і зовнішньої політики, від творчої, позитивної діяльності. Їй відводилась у політиці переважно роль охоронця державного і суспільного ладу та інших інститутів [482, с. 84].

На сучасному етапі розвитку тематична актуалізація проблем функціонування держави в політичній сфері набуває як теоретичного, так і практичного значення. Причому забезпечення ефективної реалізації політичної функції держави, її практичне втілення необхідно пов'язувати із створенням теоретичного і методологічного потенціалу для глибокого та всебічного розуміння процесів, що відбуваються в політичній сфері.

Сьогодні серед науковців немає єдності щодо визначення поняття, сутності, напрямів, форм та методів здійснення політичної функції держави. Більшість аспектів цієї проблематики досліджені фрагментарно, залишаються остаточно не вирішеними та дискусійними, тому потребують наукового забезпечення та обгрунтування.

Вихідною категорією у дослідженні політичної функції держави є категорія «політика». Тому розробка теоретичної моделі політичної функції держави потребує визначення змісту терміна «політика», його етимологічного походження та спорідненості з іншими поняттями. Поняття політики має відповідати чітким критеріям наукового підходу до проблематики політичної сфери життєдіяльності суспільства.

Термін «політика» (грец. *politiká* – державні та суспільні справи; *polis* – місто-держава) поширився під впливом трактату Аристотеля «Політика» [93, с. 6; 640, с. 35].

У словнику С. Ожегова подається розгалужене тлумачення терміна «політика». Це діяльність органів державної влади і державного управління, яка відбиває суспільний лад та економічну структуру країни, а також діяльність суспільних класів, партій та інших класових організацій, суспільних угруповань, що визначається їх інтересами та цілями; це питання і події суспільного, державного життя; це характер дій, які спрямовані на досягнення чого-небудь і визначають відносини з людьми [641, с. 552].

У Новому тлумачному словнику української мови термін «політика» визначається як цілі і завдання, що їх ставлять суспільні класи в боротьбі за свої інтереси (методи і засоби досягнення цих цілей і завдань); загальний напрямок, характер діяльності держави, певного класу або політичної партії; напрямок діяльності держави або політичної партії у тій чи іншій галузі у певний період; події і питання внутрішньодержавного і міжнародного суспільного життя [642, с. 776]. У цьому визначенні в тому чи іншому аспекті враховані різні підходи до тлумачення терміна «політика».

В енциклопедичній філософській літературі категорія «політика» визначається як сфера діяльності, пов'язана з розподілом та здійсненням влади як всередині держави, так і в міждержавних відносинах [643, с. 797]. Відповідно політика поділяється на внутрішню та зовнішню. Зовнішня політика визначається як діяльність держави у сфері міжнародних відносин, спрямована на вирішення зовнішньополітичних проблем. Внутрішня політика – це низка напрямів діяльності держави щодо організації та регулювання суспільних відносин в економіці, соціальній і культурній сферах, в науці тощо. При цьому зовнішня політика є продовженням внутрішньої, оскільки визначається цілями і завданнями внутрішнього розвитку.

В юридичній енциклопедії «політика» визначається як (грец. *πολιτικά* – державні чи суспільні справи) система цілей та засобів їх досягнення тієї чи іншої держави у сфері внутрішнього і зовнішнього життя [644, с. 629].

У конституційному праві термін «політика» – це діяльність з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади [645, с. 356].

В економічній науці «політика» розуміється як діяльність класів, соціальних верств, груп та індивідів, пов'язана з визначенням і впливом на устрій державної влади, сутність і форми держави, виконувани нею завдання та функції, а також на відносини з іншими класами, націями, країнами з метою реалізації власних потреб та інтересів [646, с. 120].

У політології під терміном «політика» розкривається соціальна діяльність у політичній сфері суспільства, що спрямована головним



чином на досягнення, утримання, зміцнення та реалізацію влади [647, с. 208]. Політологічний аспект визначення поняття «політика» повною мірою розкриває її природу, сутність та соціальне призначення.

У теорії державного управління Б. Курашвілі категорію «політика» характеризував як співробітництво або протиборство соціальних сил у суспільстві з приводу володіння державною владою та її використання [486, с. 66].

З точки зору системної методології термін «політика» можна визначити як системне утворення, яке має певну структуру і виконує конкретні функції.

Тривалий час у вітчизняній політологічній та юридичній літературі пріоритетним було спрощене розуміння сутності політики та політичних відносин, яке зводило їх лише до боротьби класів та панування класової волі. Така ситуація була обумовлена суб'єктивними та об'єктивними факторами, серед яких відзначають міфологізацію політичної ідеології, неструктурованість політичних інтересів, непрозорість політичного процесу тощо [648, с. 81].

У контексті проблематики громадянського суспільства О. Петришин пропонує розглядати політику як суспільну діяльність, зміст якої становлять організація, регулювання та контроль відносин між людьми, соціальними групами з точки зору загальнозначущих для суспільства тенденцій [648, с. 81].

А. Селіванов акцентує увагу ще на одному важливому аспекті. Виробляючи політику, держава раніше спиралася лише на власні ресурси впливу і недооцінювала роль права як інформаційно-психологічного стимулу для розвитку. Багато хто з державних діячів тепер розуміє, що без прямого зв'язку політики і права не можна досягти прогресу, про що переконливо свідчить неефективний досвід останніх років [169, с. 3]. Отже, політика має властивість втілюватися у право, закони, що означає перетворення в життя функцій держави і досягнення необхідних для людей соціально-економічних результатів, стимулів для духовної та культурної діяльності.

У сучасних умовах набула поширення і наукового визнання думка, що до політики можуть бути віднесені не тільки явища, які створюють політичну сферу. За таких умов «політичне» у традиційному розумінні проявляється як інтегративна якість.

Існує багато різновидів політики: адміністративна, альтернативна, аграрна, державна, церковна, ядерна та ін. [649, с. 229–231]. Найбільш узагальненим підходом є розуміння державної політики як політики, що

здійснюється державою в особі державних органів і виражає інтерес домінуючої частини населення та висловлює загальний або інтегрований інтерес. При цьому основою державної політики мають бути стратегічні орієнтири [650, с. 53]. Отже, державна політика повинна бути оптимальним синтезом об'єктивних тенденцій суспільного розвитку та домінуючих суб'єктивних поглядів людей про свої інтереси в ньому.

Політика держави має складний, системний характер і характеризує динаміку державної діяльності.

Політична сфера акумулює в собі все, що пов'язано з політикою, але визначальними серед них є види і форми відносин та політичної діяльності, організаційні структури, політичні цінності й політичні та правові форми, що є основою політичного функціонування суспільства. Найбільш повно політична сфера виражається через політичне життя суспільства.

Політичне життя в політології розуміють як частину суспільного життя, що пов'язана з конкретно історичною, свідомою та цілеспрямованою політичною діяльністю людей, їхніх політичних структур щодо виявлення і реалізації соціально-політичних інтересів та потреб у процесі формування і здійснення політичної влади в суспільстві.

Особливою рисою політичного життя, акцентує увагу А. Демидов, є те, що воно може бути розкладене на частини, зведене до відмежування від інших елементів; кожен його прояв у тій чи іншій мірі містить усі інші феномени, підтримується за рахунок їх присутності і взаємодії [651, с. 157]. Науковець розглядає політичне життя з точки зору структурно-функціонального підходу. Б. Краснов, використовуючи широкий підхід, визначає політичне життя як сукупну діяльність індивідів, соціальних груп, класів та інших спільностей, через яку відбувається формування, функціонування та перетворення політичної системи суспільства з метою організації використання політичної влади для реалізації своїх інтересів [652, с. 12]. Дослідник розглядає політичне життя через інтереси особистості, соціальних груп, націй, народностей, а також інших суб'єктів політики, активна діяльність яких впливає на хід суспільного розвитку. Слід зауважити, що багато конституційних положень щодо політичного життя ще не реалізовано. Це і розмежування функцій гілок влади, і реальна багатопартійність, і демократія, і політична та правова захищеність тощо. Як зазначає М. Михальченко, сьогодні не час грати в моделі «ідеального суспільства» – доцільно зосередити увагу на тих фундаментальних позиціях, які дозволять вбе-

регтися від колапсу, а згодом, закріпивши суспільно-політичну стабільність, перейти до з'ясування глибинних параметрів світовідчуття та світоперетворення [653, с. 298]. Саме тому актуальну проблему політичних цінностей не можна розглядати абстрактно й сепаратно, поза економічним, соціальним та іншими контекстами.

Важливою умовою при цьому є розуміння того, що політична діяльність відіграє важливу роль у життєдіяльності (функціонуванні) суспільства, вона є основою для встановлення зв'язків, відносин між різноманітними суб'єктами політики (державою, народом, нацією, суспільством, соціальними групами, індивідами тощо). Виходячи із зазначеного, політична діяльність – це вид суспільної діяльності суб'єктів політики у сфері політичного життя, що ґрунтується на врахуванні політичних інтересів, мобілізації політичної волі й здійснюється з метою досягнення політичних цілей.

Крім того, необхідно зауважити, що політична діяльність віддзеркалює систему політико-владних відносин, які існують у суспільстві, функціонує і взаємодіє з іншими сферами суспільного життя. Важливим моментом є те, зазначає В. Співак, що саме політична діяльність є основою для суспільних перетворень [654, с. 630–631].

Отже, політична сфера є сферою суспільного буття, що охоплює всі прояви й реалії функціонування політичного життя, яке має власну структуру та специфіку.

У контексті цієї роботи необхідно розглянути наукові підходи російських та вітчизняних вчених до визначення поняття «політична функція держави» з метою надання йому авторської інтерпретації.

Сучасні наукові підходи щодо політичної функції держави умовно можна поділити на дві групи. До першої групи належать теоретичні погляди, згідно з якими політична функція держави взагалі не виокремлюється як самостійна об'єктна функція, а напрями діяльності держави в політичній сфері досліджені в межах інших функцій. Друга група наукових підходів ґрунтується на констатації факту наявності політичної функції держави як відносно самостійної в системі об'єктних функцій і розумінні того, що її наукове опрацювання знаходиться на початковій стадії.

Виділення політичної функції як відносно самостійної в системі об'єктних функцій держави обумовлюється місцем держави в політичній системі суспільства. Держава і державна влада сприяють консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, тра-

дицій і культури. Реалізуючи зовнішню і внутрішню політику, держава і державна влада виступають від імені всього суспільства і народу, забезпечують і захищають права своїх громадян, а також інших осіб, які перебувають на її території. Держава здатна задовольняти загальнолюдські потреби, має спеціальний апарат, що забезпечує виконання державних функцій. Крім того, держава може встановлювати правила поведінки, тобто формально обов'язкові для всіх правові норми, за допомогою яких регулювати суспільні відносини тощо [284, с. 309–310; 655, с. 40].

В. Чиркін стверджує, що політична функція пов'язана перш за все з регулюванням політичних відносин соціальних та інших груп населення, політичних партій та інших об'єднань, встановленням певних правил «політичної гри» (недопущення насильницьких дій, заборона створення таємних та озброєних об'єднань, правил проведення політичних демонстрацій, встановлення порядку проведення виборів державних органів і референдуму, реалізації політичних прав громадян тощо) [24, с. 202–201]. Аналіз цієї позиції дозволяє вважати, що політична функція врешті-решт переслідує мету змагальності для участі у здійсненні державної влади та впливу на неї.

В. Лазарев також вважає політичну сферу однією з основних сфер діяльності держави. Науковець визначає політичну функцію держави як забезпечення державної та суспільної безпеки, соціальної і національної згоди, придушення опору протиборчих сил, охорони суверенітету держави від зовнішніх посягань тощо [656, с. 283]. У такому контексті зміст політичної функції держави полягає у створенні сприятливих умов для охорони державного ладу, правопорядку тощо. Вищезазначений підхід обмежується правоохоронним напрямом діяльності держави і майже не пов'язаний з виробленням, здійсненням та гарантуванням внутрішньої і зовнішньої політики.

О. Скакун характеризує політичну функцію як вироблення внутрішньої політики держави, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя [106, с. 47]. С. Лисенков та В. Сухонос також підтримують цю позицію [138, с. 105; 99, с. 178].

У свою чергу, О. Зайчук визначає політичну функцію держави як забезпечення державної і громадської безпеки, соціальної та національної злагоди, охорону суверенітету держави від зовнішніх посягань тощо [275, с. 73].

Політична функція держави, наголошує В. Ткаченко, забезпечує реалізацію волевиявлення народу шляхом прийняття відповідних за-

конів та інших державних рішень, реалізацію прав громадян на участь у формуванні державної влади і прийнятих нею рішень. Вона спрямована на створення умов для самоорганізації і самоврядування народу, його залучення до вирішення державних справ, формування демократичного громадянського суспільства [569, с. 74–75]. Науковець здійснює розширене тлумачення змісту політичної функції держави і відзначає, що функція з охорони прав і свобод людини та громадянина є її продовженням. Зокрема, він наголошує, що в її основі лежить політика визнання людини найвищою соціальною цінністю, невідчужуваності та непорушності її основних конституційних прав і свобод.

В. Котюк вважає, що змістом внутрішніх функцій у політичній сфері є: 1) охорона і захист конституційного ладу, законності й правопорядку; 2) створення умов та інститутів для розвитку народовладдя, для функціонування безпосередньої та представницької демократії, для вільного волевиявлення і врахування інтересів різних соціальних груп суспільства; 3) забезпечення умов для розвитку і функціонування політичної системи суспільства; 4) забезпечення умов для збереження і розвитку національної самобутності корінної нації – національних меншин, а в цілому – усіх націй [284, с. 295–296]. В. Сердюк також підтримує цей підхід [505, с. 23].

Виходячи з вищезазначеного, певні позитивні зрушення в дослідженні політичної функції почали відбуватися з появою дисертацій, присвячених проблемам функціонування сучасної держави. Але концептуального узагальнення та ґрунтового аналізу цієї функції все ж таки не здійснено, тому що її зміст та призначення розкривалися лише в межах характеристики інших об'єктних функцій держави [620; 657; 658; 659].

Так, П. Онопенко характеризує політичну функцію як напрями діяльності держави з вирішення політичних потреб суспільного життя за допомогою політичної системи, що передбачає участь держави в її створенні, організації функціонування, охороні [658, с. 23]. Політична функція держави, на думку П. Онопенка, тісно взаємопов'язана з іншими функціями (економічною, соціальною, екологічною), тому що здійснення однієї функції зумовлює дію іншої і навпаки. Слід зазначити, що автор визначає групу потреб Української держави, які є основою формування її політичної функції. Зокрема, це: наявність демократичної виборчої системи; реальна участь народу в управлінні державою; наявність демократичного державного механізму; зв'язаність правом діяльності держави та її органів; наявність багатоманітності в політиці

й ідеології; наявність у діяльності державних органів пріоритету прав і свобод особи; існування стратегії і тактики суспільно-політичного розвитку тощо [658, с. 31–32]. Дослідник вважає, що саме ці потреби визначають зміст політичної функції Української держави.

До того ж П. Онопенко пропонує виокремлювати внутрішні організаційні політичні функції держави (забезпечення суверенітету народу, суспільної консолідації тощо), внутрішні охоронні політичні функції держави (захист державного суверенітету, територіальної цілісності, забезпечення інформаційної безпеки і правопорядку тощо), зовнішні організаційні політичні функції держави (участь в організації міжнародного правопорядку) та зовнішні охоронні політичні функції (забезпечення обороноздатності держави, участь у підтримці міжнародного правопорядку) [658, с. 37–50]. Такий підхід не отримав належної підтримки в юридичній науці, тому потребує подальшого наукового опрацювання, важливою умовою при цьому є його обґрунтованість та ясність класифікаційних критеріїв.

О. Варич називає політичну функцію держави функцією безпеки і вважає, що її змістом є забезпечення державної або суспільної безпеки, соціального та національного благополуччя, охорона суверенітету держави від зовнішніх посягань [620, с. 38]. Назва та запропоноване визначення поняття досліджуваної функції свідчать про прихильність автора до правоохоронного аспекту її змісту.

У науці державного управління політичну сферу діяльності держави називають особливою. Діяльність держави в зазначеному напрямі реалізується у формі державного управління шляхом здійснення політико-адміністративних функцій, таких, як: оборона країни; національна безпека; охорона кордонів та митниця; зовнішня політика; забезпечення правопорядку; політика в інформаційній сфері [188, с. 212]. Г. Атаманчук та О. Оболенський вважають, що політична функція – це функція забезпечення цілісності того суспільства, формою якого виступає конкретна держава [650, с. 48; 31, с. 418]. Автори виходять з того, що кінцевою метою політики в об'єктивному сенсі є створення умов для стабільного та гармонійного розвитку суспільства. Н. Нижник, В. Лемак характеризують політичну функцію Української держави як діяльність, спрямовану на реформування самої державної влади, її органів, інших інституцій демократичної політичної системи [364, с. 82–83]. Розкриваючи зміст політичної функції держави, вони акцентують увагу на незавершеності політичної реформи в Україні (законодавча невизначеність статусу цілого ряду органів державної влади,

повільне становлення багатопартійної системи, яка ефективно сприяла б зміцненню демократичної системи тощо).

У політології досліджувану функцію держави здебільшого пов'язують із здійсненням політичної влади. Так, П. Шляхтун вважає, що політична функція держави містить визначення програмно стратегічних цілей і завдань розвитку суспільства, забезпечення функціонування політичної системи, політичної стабільності, підтримання відносин з політичними партіями, громадсько-політичними організаціями тощо [660, с. 256].

М. Панов, Л. Герасіна конкретизують це визначення і зауважують, що політична функція – це найважливіша функція держави, що забезпечує політичну стабільність, здійснення владних повноважень, вироблення політичного курсу, який би поділяли якнайширші верстви суспільства [661, с. 105]. Такий підхід базується на тому, що змістом цієї функції є упорядкування відносин у політичній сфері суспільства і створення сприятливих умов для ефективною життєдіяльності політичної системи та її елементів.

Найбільш розгалужено політичну функцію держави досліджує російський науковець Л. Морозова. Зокрема, характеризуючи політичну функцію держави, вона зауважує, що всі функції держави мають політичний характер, однак у сфері політичних відносин діє ціла система політичних інститутів, установ, державних та інших органів, через які здійснюється безпосередній вплив державної влади, у тому числі забезпечення народовладдя [371, с. 102]. Мова йде про представницькі органи, що обираються народом й уповноважені від його імені здійснювати державну владу в країні. Заслугує на увагу й те, що змістом політичної функції в демократичному суспільстві автор вважає не тільки формування органів держави, участь у вирішенні державних питань, але й можливість контролювати функціонування державної влади та реалізацію прийнятих рішень, тобто забезпечення народовладдя. Виходячи з цього Л. Морозова зазначає, що функція держави в політичній сфері своєю стратегічною спрямованістю має створення демократичного суспільства [371, с. 103].

Крім формування органів держави, участі у вирішенні державних питань, здійснення народовладдя пов'язано з реалізацією волевиявлення народу у формі законотворчості та інших державних рішеннях; забезпеченням державного суверенітету; створенням відповідних умов для самоорганізації й самоврядування народу з метою формування демократичного громадянського суспільства; офіційним представництвом суспільства, оскільки функція забезпечення народовладдя – це

правові відносини між державою й суспільством, залежність держави від суспільства та відповідальність перед ним; забезпечення збалансованості відносин людини та держави; захист конституційного ладу спеціальними органами (Конституційний Суд України та ін.), а також безпосередньо народом, якому належить виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні.

Виходячи з наведених наукових визначень поняття «політична функція держави», можна стверджувати, що сьогодні продовжує домінувати термінологічна неточність, відсутність ґрунтовних досліджень та єдності поглядів щодо назви, змісту та основних її напрямів.

Тому результатом нашого дослідження політичної функції держави в історичному, юридичному, етимологічному, аксіологічному та онтологічному вимірах є спроба дати власну інтерпретацію цій проблематиці.

Аналізуючи зміст політичної функції держави, варто акцентувати увагу на тому, що однією з цілей політико-правової трансформації України, інших пострадянських держав є становлення правової держави і громадянського суспільства. Справжня демократія припускає їх розмежування, при якому існують ефективні механізми впливу громадян на державні структури.

Важливо враховувати, що легітимація як процес визнання влади справедливою є колективним актом, який безпосередньо пов'язаний із народним волевиявленням. Важливим аспектом цього процесу є формалізація волі народу, надання їй загальнообов'язковості, це стосується і важливих політичних рішень державної влади, які набувають легітимності лише за умови, якщо громадяни беруть безпосередню участь в їх прийнятті [662, с. 233; 663, с. 227]. Іншими словами, легітимація є постійним процесом народовладдя, який не завершується на стадії делегування владних повноважень, а передбачає право і можливість громадян брати безпосередню участь у прийнятті важливих правових та політичних рішень, а також контролювати процедуру реалізації прийнятих рішень.

Однією з основних функцій громадянського суспільства у сфері реалізації політичної влади є створення організаційно-правового механізму постійної участі народу, громадських об'єднань та інших колективів громадян в управлінні справами держави і суспільства, вплив на організацію та формування державного апарату, контроль за його діяльністю [302, с. 37–38]. У результаті взаємодія громадянського суспільства і державної влади, здійснювана шляхом політичної участі,



забезпечує задіяння такої важливої функції, як виявлення, формування та реалізація суспільного інтересу.

Коментуючи наведене положення, важливо зауважити, що у сферу політики спрямовуються зусилля не всього громадянського суспільства: одні суб'єкти включаються у сферу політики; інші – активно, але не завжди; решта ж – епізодично (виключенням є референдум, коли шляхом всенародного голосування громадянське суспільство безпосередньо входить у сферу політики).

Така постановка питання дає підстави говорити про актуалізацію концепції відкритої держави, яка ґрунтується на механізмах демократичної взаємодії держави і суспільства, де контрагентом держави має бути дієве плюралістичне суспільство [65, с. 44].

На сьогодні концепція «відкритої держави» в аспекті народовладдя є майже недослідженою [283]. Глибоке та всебічне розуміння змісту політичної функції актуалізує проблему держави не тільки як правової і демократичної, а й як відкритої, де гласність роботи державних органів має бути піднесена до рангу державної політики і конституційного принципу. Як справедливо наголошує О. Тодика, це має істотне значення для розвитку на пострадянському просторі інститутів народовладдя [65, с. 46].

Якщо виходити з того, що відкрите суспільство – це передумова відкритої держави, то саме концепція «відкритого суспільства» є спробою нового підходу до проблем державного ладу, вона поєднує елементи як традиційного нормативізму й інституціоналізму, так і політико-соціологічного підходу. Ця концепція визначається як продуктивна і у сфері здійснення народовладдя.

Становлення реального народовладдя в Україні безпосередньо залежить від ефективності боротьби з політичною корупцією, особливо зі специфічним її видом – електоральною корупцією. Нині політична корупція в Україні є реальним, сильно діючим чинником, який підриває основні принципи демократії, довіру до інститутів державної влади, перешкоджає консолідації соціуму.

Як зауважує О. Тодика, проблема корупції ґрунтовно досліджується в юридичній літературі, але питання політичної корупції тільки починає розглядатися [664, с. 86–87; 665; 666; 667, с. 81–83]. Політична корупція (деякі науковці називають її електоральною) як наукова проблема є багатопланою і багаторівневою. Розв'язання цієї досить суттєвої та актуальної проблеми сприяє ефективності реалізації політичної функції України особливо на перехідному етапі суспільного розвитку.

Досліджуючи зміст політичної функції держави на сучасному етапі розвитку, слід зазначити, що політична корупція негативно впливає не тільки на державний лад країни, а й на політико-правову активність громадян, легітимність державної влади, її авторитет, динаміку економічних процесів, дискредитує конституційну, політичну та інші реформи, наслідком чого є згортання демократичних процесів, стагнація суспільства. Саме тому чинником забезпечення конституційного ладу, реальності народовладдя є боротьба з політичною корупцією. Широкомасштабність політичної корупції є ознакою слабкості держави і такого функціонування державного механізму, коли політичні та економічні питання вирішуються неправовими засобами.

Важливим аспектом політичної функції сучасної держави є те, що сьогодні основним каналом зв'язку громадянського суспільства і держави є політичні партії як його важливий елемент.

Проголошення політичної багатоманітності є однією із засад конституційного ладу (ст. 15 Конституції України) і означає визнання активної ролі політичних партій у суспільстві, коли загальні напрями соціального розвитку акумулюються і формуються передусім у площині інтересів громадянського суспільства на засадах вільної конкуренції політичних поглядів та програм [668, с. 11].

Як вважається, розвинута багатопартійність сприяє чіткому вираженню інтересів народу і формуванню політичної волі. Політичні партії виступають своєрідною «перехідною ланкою» від потреб і інтересів громадянського суспільства, які набувають значення політичних пріоритетів, до власне організації та здійснення державної влади [648, с. 80]. Тобто, іншими словами, з одного боку, діяльність політичних партій заглиблена у сферу громадянського суспільства (оскільки вони акумулюють політичні настрої та сподівання населення), а з іншого – функціонування партій спрямовано на отримання державної влади і важелів управління в загальнонаціональному масштабі для здійснення політичних настанов та програм, що є змістом та сенсом існування політичної системи.

Отже, визначаючи зміст політичної функції, можна наголосити, що політичні партії є не тільки сегментом громадянського суспільства, а й частиною держави тією мірою, у якій їхні представники через систему виборів та інші легітимні процедури стають членами законодавчих і виконавчих органів влади [283, с. 173].

Оскільки політичні партії, з одного боку, за своєю природою належать до інституцій громадянського суспільства, а з іншого – покли-

кані формувати політичні інтереси, впливати на розробку та здійснення державної політики, обґрунтованою є їх кваліфікація як необхідної з'єднуючої ланки між громадянським суспільством, у якому формуються політичні інтереси, та політичною системою, основою якої є процес функціонування державної влади [19, с. 158; 669]. У структурі сучасного демократичного суспільства роль політичних партій полягає в тому, що вони являють собою первинні політичні інститути, виступають своєрідними посередниками між народом, який реалізує за їх допомогою повноваження єдиного джерела влади, і державою як спеціально створеним та відносно відокремленим інститутом публічної влади та управління в загальнонаціональному масштабі [670].

Наукового узагальнення та аналізу в межах дослідження політичної функції потребують теоретичні та практичні проблеми формування та реалізації державної політики. В юридичній літературі існує думка, що характеристика функцій держави як основних напрямів її діяльності недостатня, що під функціями варто розуміти й форми та зміст цієї діяльності. Таке трактування означає перехід від поняття «функція держави» до поняття «державна політика».

Конкретно-історичною метою державної політики є найвище суспільне благо, яке визначається й оцінюється як таке через призму загальних інтересів владарюючих сил, а також цілей, функцій і компетенції держави як форми, зокрема, організації державної влади. Виходячи з цієї тези, державна політика формується, юридично закріплюється і реалізується державними органами.

Теоретичні питання аналізу змісту поняття «державна політика» набувають важливого практичного значення, оскільки процес реформування державного ладу в сучасній Україні передбачає обов'язкові зміни в політичній системі. Досліджуючи основні концептуальні підходи до визначення змісту терміна «державна політика», О. Скрипнюк вважає, що аналіз джерельної бази з визначеної проблематики свідчить про незначну кількість праць, присвячених проблемам сутнісного дослідження цього феномену [671, с. 3]. Напрацювання у сфері державної політики здебільшого здійснені вченими-управлінцями або політологами, які працюють поза юридичною галуззю [672; 673; 674; 675].

Наукові дослідження проблем державної політики, незважаючи на велику кількість наукових праць, у тому числі дисертаційного та монографічного характеру, свідчать, що сьогодні в Україні ще не склалася система кваліфікованого аналізу сутності та змісту державної політики, механізмів її впровадження як за відсутністю відповідних теоретико-

методологічних напрацювань, так і за нестачею методик, обмеженої кількості ґрунтовної наукової й навчально-методичної літератури та відсутності відповідно підготовлених фахівців [574, с. 90]. Від розв'язання цього складного завдання залежить результат політичних перетворень в українському суспільстві, ефективність функціонування держави в політичній сфері. Саме тому сьогодні, в умовах реформування політичної та інших сфер суспільного життя, відчувається гострий дефіцит досліджень щодо концептуалізації теоретико-правових засад політичної функції Української держави.

Процес функціонування політичних відносин спрямований, як зазначає В. Селіванов, на відстоювання і зміцнення певних соціально-класових позицій, на утримання або здобування й організацію державної влади. Виходячи з такого твердження, політика за своєю суттю – явище завжди публічне, оскільки пов'язана з відносинами між великою кількістю людей, їх цілеспрямованою поведінкою, необхідністю забезпечення в суспільстві порядку і свободи [676, с. 18]. В. Селіванов досліджує політику як певну об'єктивну функцію взаємодіючих між собою соціально активних громадян, яка в реальності виявляється у формі їх колективно організованої діяльності. Державна політика, на його думку, покликана об'єктивно відігравати в державно-організованому суспільстві інтегруючу роль, виконуючи певні завдання стимулювання людської поведінки і спрямування суспільних ресурсів (на основі принципів субординації і координації).

Зміст терміна «державна політика» розкривається не лише через напрями діяльності держави та її інститутів. Вона, як зауважує Ю. Оборотов, включає способи організації суспільно-політичного життя: узгодження інтересів, подолання конфліктів та криз, реалізацію спільного інтересу, а також виступає як діяльність еліт та лідерів, яка здійснюється за допомогою інститутів держави [367, с. 62–63].

Виходячи з вищезазначеного, доцільно при дослідженні об'єктних функцій сучасної держави проаналізувати основні аспекти державної політики в політичній сфері. Адже вирішення завдань щодо формування демократичного державного ладу неможливе без чіткої, гнучкої і виваженої державної політики у визначеній сфері. Тому, як зазначає О. Лоцихін, на цій основі об'єктивно постає проблема створення механізмів досягнення політичної стабільності, консенсусу інтересів різних інституцій та суб'єктів політичної влади у процесі прийняття політичних рішень, обґрунтування значущості існування демократич-

ного державного ладу, забезпечення його захищеності від зовнішніх та внутрішніх загроз [574, с. 89–90].

Отже, практика державної політики конкретно-історичного суспільства як особливої складової соціальної реальності органічно і постійно має бути взаємопов'язаною з пізнавально-теоретичною діяльністю, щоб через певні наукові знання зворотно впливати як на соціальну практику взагалі, так і на певні відносини в окремих сферах (у тому числі політичній) життєдіяльності суспільства зокрема [677].

Важливо підкреслити, що державна політика відіграє важливу роль у суспільному житті. Саме вона має на меті виявляти проблеми розвитку суспільства, аналізувати їх, встановлювати причини виникнення, розуміти складність, суперечливий характер і знаходити шляхи їх розв'язання. У сфері державної політики приймаються відповідні державно-політичні рішення, спрямовані на розв'язання певної проблеми, яка виникає в тому чи іншому напрямі суспільного життя (у тому числі в політичному), розробляються відповідні програми та інструменти їх реалізації.

У вітчизняній юридичній науці В. Цветков вперше вийшов за вузькі межі аналізу виключно процесуальних аспектів державного управління і визначив державну політику як специфічну форму політико-управлінської діяльності держави, яка має свої закономірності, складну внутрішню структуру і відіграє важливу роль у формуванні та розвитку суспільних відносин [678]. Ю. Шемшученко зауважує, що державна політика є родовим явищем і поняттям відносно всіх інших видів політики в різноманітних сферах державної діяльності, без наукового з'ясування сутності якої неможливо нині цивілізовано і гарантовано реалізувати цілі демократичного розвитку українського суспільства [679, с. 14]. В. Романов, О. Рудік, Т. Брус характеризують державну політику як відносно стабільну, організовану та цілеспрямовану діяльність уряду стосовно певної проблеми або предмета розгляду, яка здійснюється ним безпосередньо або опосередковано через уповноважених агентів і впливає на життя суспільства [673, с. 31–32]. Схоже визначення дає Л. Пал і визначає державну політику як дії державних органів (уряду) з метою розв'язання певних суспільних проблем [680, с. 36–37]. Такий підхід пов'язаний із сутнісним аспектом реалізації державної політики, яка аналізується як процес вирішення суспільних і державних проблем.

У свою чергу, В. Тергичка, оптимальним вважає наступне визначення державної політики: це відносно стабільна організована й цілеспря-

мована діяльність (бездіяльність) державних інституцій, здійснювана ними безпосередньо чи опосередковано щодо певної проблеми або сукупності проблем, яка впливає на життя суспільства [674, с. 82]. Слід зауважити, що таке визначення дає загальне уявлення про державну політику.

О. Скрипнюк виокремлює ще один методологічний підхід до аналізу державної політики, який пов'язаний із визначенням її як процесу розроблення стратегічного курсу суспільства, основних напрямів розвитку державної влади, а також способів реалізації її цілей та завдань [671, с. 6]. Специфічною властивістю цього підходу є те, що державна політика постає як складний процес, в якому можна виділити три аспекти (формування державної політики; прийняття стратегічних і оперативно-тактичних державно-політичних рішень; реалізація державної політики). До того ж на процес формування державної політики впливають не тільки органи державної влади, але й елементи громадянського суспільства. Тобто таке визначення державної політики включає в себе ще й діяльність громадянського суспільства.

В. Селіванов акцентує увагу на тому, що державна політика (внутрішня і зовнішня) виконує роль засобу, за допомогою якого в державно-упорядкованому суспільстві у формі розробленої державної діяльності мають співвідноситися об'єктивно обумовлені суспільними потребами та національними інтересами цілі забезпечення сталого розвитку суспільства і його наявні матеріальні та духовні можливості, суб'єктивні бажання й цілі владарюючих соціальних сил із реальними історичними умовами, визначатися основні напрями і завдання державної діяльності щодо забезпечення досягнення зазначених цілей [676, с. 15].

Діяльнісний аспект у визначенні державної політики є основним, і на думку О. Оболенського. Зокрема, він вважає, що державною політикою є діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, яка віддзеркалює суспільний устрій та економічну структуру держави, а також діяльність партій, суспільних організацій і об'єднань та визначається їх цілями й інтересами [31, с. 264]. У цьому контексті політична функція є однією з найважливіших функцій державної служби, через яку реалізується державна політика, вироблена Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України тощо. Державна служба покликана забезпечити стабільне державне управління та врівноважити дії різних політичних сил.

Виходячи з вищезазначеного, головною метою державної політики має бути об'єднання волі і дій багатьох людей щодо досягнення певних

загальних цілей, сформульованих державою і обумовлених як публічними потребами та інтересами суспільного розвитку, так і приватними потребами й інтересами людей, зокрема представників владарюючих сил [676, с. 18].

Отже, необхідно підкреслити важливу для нашого дослідження думку, що державна політика – це не випадкова, безсистемна поведінка учасників процесу політики, а цілеспрямована дія (бездія), що розробляється для досягнення поставленої мети. У такому контексті державна політика охоплює не окремі абстрактні рішення, а цілеспрямовані напрями або моделі дії державних інституцій і містить у собі як розробку політики, так і її впровадження.

На підставі комплексного аналізу різноманітних точок зору можна констатувати, що державна політика як важливий компонент життєдіяльності суспільства з великою кількістю вимірів і характеристик формує відповідну систему та механізми соціально орієнтованої держави. У зв'язку з цим актуалізується необхідність удосконалення процесу формування та здійснення її завдань й посилення регулятивного впливу на розвиток найважливіших сфер життєдіяльності сучасного суспільства, у тому числі у сфері політики. Такі завдання вимагають ґрунтовної наукової розробки концептуальних засад державної політики, поглибленого теоретико-методологічного аналізу політичної функції Української держави.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, можна зробити висновки, що вирішення завдання щодо формування демократичного державного ладу неможливе без чіткої і виваженої державної політики, яка відіграє важливу роль у суспільно-політичному житті.

Зв'язок політичної функції держави і державної політики полягає в тому, що остання фіксує за допомогою юридичних актів державну волю щодо реалізації державної влади як в окремих сферах життєдіяльності суспільства (у тому числі політичній), так і в суспільстві в цілому.

Державна політика в політичній сфері має багатогранний характер, здійснюється за різними напрямками та характеризується полісуб'єктністю. Така політика є важливим чинником досягнення суспільно-політичної злагоди, вироблення та прийняття адекватних й обґрунтованих політичних рішень, реалізації конституційно-правових засад демократичної, правової, соціальної держави та громадянського суспільства.

Підґрунтям для вироблення стратегічної державної політики, своєчасного виявлення, запобігання й нейтралізації реальних та потенційних

загроз національним інтересам є реальна оцінка загального стану національної безпеки.

Відомо, що складовою будь-якої держави як суспільного утворення є забезпечення національної безпеки, яка покликана створити сприятливі умови для життя і продуктивної діяльності громадян, державних інститутів, захищати життєво важливі інтереси суспільства і держави від внутрішніх та зовнішніх загроз [681].

Реалізуючи політичну функцію, Українська держава постійно приділяє значну увагу виробленню виваженої політики національної безпеки та напрацюванню ефективних механізмів її реалізації. Це, у свою чергу, вимагає всебічного поглибленого дослідження та вивчення як внутрішніх, так і зовнішніх політичних процесів, а також правового обґрунтування адекватних дій на загальнодержавному рівні, спроможних розв'язати потенційні й реальні загрози Українській державі.

Тому важливим напрямом державної діяльності в досліджуваній сфері є забезпечення національної безпеки.

Слід зауважити, що національна безпека як складна багатоаспектна категорія знаходить своє безпосереднє вираження в таких видах безпеки, як: політична, воєнна, державна, економічна, інформаційна, екологічна, науково-технологічна, продовольча тощо [682, с. 760–761]. У межах дослідження політичної функції держави актуалізується політична безпека.

Аналіз наукових досліджень свідчить, що теоретичні розробки питань розбудови системи забезпечення державної безпеки було започатковано ще у другій половині ХХ ст. Крім того, проблеми визначення понятійного апарату розглядаються і в роботах сучасних дослідників [683–687; 681; 688; 689; 690, с. 71].

Аналіз наукових здобутків, системного рівня у сфері забезпечення державної безпеки дозволяє виділити наступні об'єкти державної безпеки: державний і суспільний лад, державну незалежність (державний суверенітет), територіальну цілісність, військовий (оборонний), економічний, науково-технічний потенціал, інформаційну сферу та державні таємниці України. Такий підхід, як зазначається в літературі, заслуговує на увагу і є актуальним у сучасних умовах.

Наступною складовою забезпечення державної безпеки є суб'єктний склад цієї діяльності. Важливо зауважити, що це питання має дискусійний характер. Вивчення сучасних теоретико-правових поглядів на цю проблематику дозволяє виділити такі суб'єкти: суспільство, державу



в цілому та органи державної безпеки. Такий підхід свідчить про певне отождолення поняття «державна безпека» з поняттям «національна безпека». Тому доцільно визнати, що забезпечення державної безпеки здійснюється системою державних органів та військових формувань за участю громадських організацій, громадян й інших суб'єктів.

Ця формула має загальний характер, пропонується у наукових публікаціях як основа для подальшого опрацювання [690, с. 76].

У контексті ефективної реалізації політичної функції держави важливо визначити теоретико-правові проблеми формування й подальшого розвитку системи забезпечення державної безпеки. До них належать наступні: розвиток та уніфікація понятійно-категоріального апарату у сфері державної безпеки та національної безпеки в цілому; визначення їх співвідношення; вивчення теоретико-правових проблем формування та функціонування системи забезпечення державної безпеки України (комплексні наукові дослідження в цій сфері за часів незалежності майже не здійснювалися); необхідність розвитку законодавства у сфері національної безпеки України взагалі та державної безпеки зокрема, яке має базуватися на належному науковому забезпеченні (результатах комплексних міжгалузевих досліджень).

Сьогодні в науковій літературі активно досліджуються питання забезпечення політичної безпеки. Важливим є розуміння того, що будь-які обмеження можливостей держави як самостійного, суверенного і активного суб'єкта внутрішньої і зовнішньої політики негативно впливають на функції і подальший розвиток держави.

О. Данільян, О. Дзьобань, М. Панов вважають, що політична безпека держави має два основних аспекти: внутрішній і зовнішній, які найтіснішим чином взаємопов'язані і в той же час мають свою специфіку. Так, внутрішню політичну безпеку держави вони визначають як такий стан її політичної системи, який забезпечує стабільний розвиток суспільства, відображає інтереси всіх його соціальних груп, сприяє консолідації нації і дозволяє ефективно вирішувати завдання економічного, соціального і культурного розвитку [691, с. 23–24].

У цьому контексті адекватним відображенням загального розуміння політичної безпеки держави є побудова стратегії, тактики та багатовальтернативних технологій її забезпечення. Теоретичні положення мають бути закріплені у відповідних концепціях, доктринах та комплексних програмах. Наступним кроком має стати її практичний розвиток відповідно до пріоритетних ціннісних настанов та потреб нації на конкретному історичному етапі.

Сьогодні взагалі недослідженою залишається проблема цілісності і повноти нормативно-правової регламентації політичної функції Української держави.

Чітке окреслення конституційно-правової основи політичної функції держави закладає фундамент для подальших плідних наукових розробок з цієї проблематики, результатом яких мають стати ґрунтовні, методологічно правильні висновки.

Правову основу політичної функції Української держави складають насамперед галузі публічного права: конституційне, адміністративне, кримінальне та ін. Основним джерелом публічного права і правової основи політичної функції є Конституція України. Вона визначає систему конституційного ладу, правовий статус людини і громадянина, систему місцевого самоврядування, створює правову основу безпосереднього народовладдя, державної влади і місцевого самоврядування як форм політичної (публічної) влади [575, с. 11]. Конституція України встановлює, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [49].

У чинній Конституції України політична функція держави детально регламентована й закріплена у статтях 1, 5, 6, 15, 36, 37, 38, 39, 40 та ін.

Важливою складовою правової основи політичної функції держави є закони України: «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року [185], «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 року [692], «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року [693], «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 1 грудня 1998 року [694], «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 року [465], «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року [695], «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 року [463], «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 року [696], «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» від 18 березня 2004 року [697], «Про Кабінет Міністрів України» від 21 грудня 2006 року [466] тощо. Парадоксальним явищем правової основи політичної функції держави є те, що навіть передбачені Конституцією закони про органи державної влади та інші політичні інститути тривалий час не приймаються. Це стосується, зокрема, законів про адміністративно-територіальний устрій України, про Президента України та ін.

Важливу частину конституційно-правової основи політичної функції держави у сфері оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності складають закони України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року [698]; «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 року [699]; «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року [700]; «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 року [701]; «Про Державну прикордонну службу України» від 3 квітня 2003 року [702]; «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року [487] та ін.

Безперечно, що конституційно-правовою основою політичної функції є також інші нормативно-правові акти як національного законодавства (зокрема, підзаконні акти), так і міжнародні акти, ратифіковані Верховною Радою України.

Аналіз конституційно-правових основ політичної функції Української держави дозволяє зробити висновок про те, що успішна реалізація державою цієї функції має бути забезпечена перш за все зміцненням її конституційно-правових основ. Це насамперед можливо за допомогою подальшого оновлення та кодифікації законодавства, приведення його в повну відповідність до Конституції України, уникнення прогалин у праві та зведення до мінімуму застосування аналогії права та аналогії закону. Позитивне значення для розвитку української державності має забезпечення адаптації внутрішнього законодавства України до законодавства Європейського Союзу з метою прискорення процесу євроінтеграції. Зміцнення конституційно-правових основ політичної функції Української держави має забезпечуватися проведенням збалансованої конституційної реформи, яка буде відповідати об'єктивному рівню розвитку суспільства.

Синтезуючи результати проведеного аналізу, можна зазначити, що в сучасній юридичній науці відсутнє комплексне ґрунтовне дослідження політичної функції держави. Тому важливою умовою подальшого об'єктивного демократичного розвитку України в політичній сфері є визначення поняття політичної функції держави, її змісту, форм та методів здійснення. Вирішення цієї проблеми актуалізується у зв'язку з тим, що (як свідчить практика) у важливі доленосні моменти суспільного життя вирішальна роль політичної діяльності держави може стати визначальною для подальшого економічного, соціального та культурного розвитку.

Результатом проведеного аналізу є такі висновки.

1. Політична функція держави є фундаментом створення сприятливих умов для визначення основних засад державної політики.

2. Державна політика впливає на всі явища і процеси, що відбуваються в економічній, соціальній, духовно-культурній та інших сферах. Зв'язок політичної функції держави і державної політики полягає в тому, що остання фіксує за допомогою юридичних актів державну волю щодо реалізації державної влади як у окремих сферах життєдіяльності суспільства (у тому числі політичній), так і в суспільстві в цілому. Державна політика в політичній сфері має багатогранний характер, здійснюється за різними напрямками та характеризується полісуб'єктністю. Така політика є важливим чинником досягнення суспільно-політичної злагоди, вироблення і прийняття адекватних й обґрунтованих політичних рішень, реалізації конституційно-правових засад демократичної, правової, соціальної держави та громадянського суспільства.

3. Політична функція держави відрізняється гнучкістю та динамічністю щодо врегулювання відносин, які виникають в економічній, соціальній, духовно-культурній та інших сферах суспільного життя і взаємодіють із політикою.

4. Зміст політичної функції доцільно досліджувати в тому числі і через концепцію «відкритої держави», у якій гласність роботи державних органів піднесена до рангу принципу та державної політики з метою забезпечення демократичності функціонування інститутів народовладдя.

5. Політична функція держави спрямована на забезпечення формування демократичної правової держави із розвинутим громадянським суспільством. З точки зору сучасних підходів політика визначається як одна із найважливіших функцій громадянського суспільства, тому дослідження проблематики громадянського суспільства завжди пов'язане з аналізом механізмів формування та здійснення політичних інтересів, впливу політичних партій на формування й здійснення державної влади, місця держави в політичній системі.

6. Діяльність держави в політичній сфері є складною, багатогранною, за своєю суттю – ключовою, оскільки створює необхідні умови для ефективного виконання інших функцій. Виходячи із зазначеного, політична діяльність – це вид суспільної діяльності суб'єктів політики у сфері політичного життя, що ґрунтується на врахуванні політичних інтересів, мобілізації політичної волі й здійснюється з метою досягнення політичних цілей. Політична функція держави дозволяє створити в суспільстві відповідні демократичні засади для розвитку інших на-

прямів діяльності держави, створення демократичного громадянського суспільства.

7. Практична реалізація політичної функції держави має забезпечуватися зміцненням її конституційно-правових основ, шляхом оновлення і кодифікації чинного законодавства, його адаптації до законодавства Європейського Союзу та проведенням збалансованих конституційної та політичної реформ.

На сучасному етапі розвитку Українська держава здійснює політичну функцію за такими напрямками: 1) розроблення стратегічного курсу суспільства, основних напрямів розвитку державної влади та способів реалізації її цілей і завдань; 2) демократичний процес формування органів державної влади, здійснення владних повноважень, забезпечення існування реального народовладдя та контроль процесу функціонування державної влади й реалізації прийнятих рішень; 3) забезпечення функціонування політичної системи, існування розвинутої багатопартійності, створення механізмів досягнення політичної стабільності, консенсусу інтересів різних інституцій та суб'єктів політичної влади як передумови формування громадянського суспільства; 4) діяльність, спрямована на реформування державної влади, її органів, інших інституцій демократичної політичної системи; 5) забезпечення національної безпеки, захищеності державного ладу від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Отже, політична функція Української держави – це нормативно визначені напрями та види її діяльності з регулювання сфери політичних відносин, вироблення й реалізації внутрішньої і зовнішньої політики, створення умов та інститутів для розвитку народовладдя й політичної стабільності та забезпечення національної безпеки з метою формування громадянського суспільства.

У сучасних реаліях необхідно забезпечити домінування термінологічної чіткості щодо поняття, змісту, правової основи, особливостей реалізації політичної функції держави, оскільки у процесі реформування навіть абстрактно-теоретичні питання політичної функції держави набувають неабиякого практичного значення.

Економічна функція Української держави.

Актуальність дослідження економічної функції Української держави детермінована процесами реформування суспільних і державних інститутів. Переломні періоди характеризуються в першу чергу переоцінкою цінностей і підвалин суспільства. Цим пояснюється підвищена увага до нового бачення змісту економічної функції держави.

Проблема функціонування держави в економічній сфері, безумовно, не нова. Дослідженням питань економічної діяльності держави, її ролі в економічній сфері тривалий час займалися юристи, економісти, філософи. Особливо загострилася увага до цієї проблематики у 60–70-х рр. ХХ ст. Зокрема, акцентувалася увага на ролі держави у сфері економіки, проводився аналіз організаційно-правових та нормативно-правових форм здійснення державою економічних функцій, досліджувалося співвідношення економічних і адміністративних методів керівництва народним господарством, визначалася ефективність державного впливу на економіку. На сучасному етапі комплексно аналізується роль держави в ринковому господарстві [703; 704, с. 22; 705].

Тому зрозуміло, що в контексті сучасних трансформаційних процесів особливої актуальності набуває дослідження економічної функції держави. Активне переосмислення ролі держави в економічному розвитку не отримало адекватного практичного відображення. Недоліки стратегії реформування економіки стали передумовою низької ефективності реалізації економічної функції сучасної Української держави. Останнім часом це активний пошук шляхів формування й розвитку повноцінної ринкової економіки, що здатна забезпечити нормальну життєдіяльність суспільства і держави, стати гарантом економічного розвитку.

Тематична актуалізація пов'язана з тим, що саме загальний рівень економічного розвитку обумовлює можливості нормального функціонування держави.

У радянський період до функцій економічного характеру традиційно відносили господарсько-організаторську і функцію контролю за мірою праці і споживання.

Економічна функція сучасної держави суттєво відрізняється від господарсько-організаторської, яка досліджувалася як головна функція радянської держави. У наукових дослідженнях зазначалося, що вона є напрямом діяльності загальнонародної держави з керівництва соціалістичною економікою [706, с. 22; 4, с. 52–74]. Змістом цієї функції були: організація народного господарства (економіки), забезпечення його належного функціонування і розвитку. Визначальний характер економіки в розвитку суспільства, характер економічних та інших завдань соціалістичного будівництва, які вирішувала держава у процесі здійснення господарсько-організаторської функції, на думку науковців, обумовлювали провідну роль економічної функції серед інших основних функцій держави. За своїм змістом господарсько-організаторська функція визначалася як діяльність держави з керівництва промисловіс-

тю, сільським господарством, капітальним будівництвом, транспортом, зв'язком та іншими галузями економіки. Під час здійснення цієї функції вирішується широке коло завдань економічного та іншого характеру. Наявність у сучасному українському суспільстві різноманітних форм власності, розвиток ринкових відносин кардинально змінили зміст економічної функції сучасної Української держави.

Слід зазначити, що зміст та інтенсивність функцій держави залежать у першу чергу від конкретних історичних обставин і становища країни. Держава призначена виконувати функції щодо реалізації економічних інтересів суспільства в цілому та функції щодо захисту панівних соціальних верств зокрема [707, с. 17]. В умовах України поняття «панівні соціальні верстви» є історичним, оскільки при демократизації суспільства ними стає основне населення. З огляду на це держава повинна забезпечувати компроміс, тобто консенсус позицій основних суспільних верств для збереження соціальної рівноваги. Держава за допомогою законодавчої, виконавчої і судової гілок влади структурує й узгоджує взаємодію всіх членів суспільства та соціальних груп, у тому числі в економічній сфері, підтримуючи внутрішній порядок у державі, здійснюючи або регламентуючи взаємовідносини з іншими державами від імені та в інтересах своїх громадян.

Проблема створення відповідних умов розвитку економіки постала перед Українською державою після руйнації союзної державності. Визначення її ролі в розбудові національного господарства, проведенні економічних реформ стало ключовим питанням, з якого велися і ведуться палкі дискусії між політиками і науковцями.

Економічна функція держави визначалася як основна, оскільки держава була основним власником національних багатств (земля, її надра, води, ліси) (ст. 11 Конституції СРСР), засобів виробництва у промисловості, будівництві, сільському господарстві, а також засобів транспорту, зв'язку, банків.

З еволюцією держави як системи відбувається зміна змісту і структури її економічної функції. Розвиток продуктивних сил змінює виробничі відносини та структуру суспільства і влади: поява нових суспільних відносин призводить до розширення галузей права і формування нових економічних функцій. О. Лоцихін зауважує, що на різних етапах розвитку економіки нашої країни одні галузі, які є в той чи інший момент прогресивнішими, можуть отримувати більш швидкий розвиток, посідати різне місце серед інших галузей. У процесі розвитку можуть змінюватися масштаби, напрями окремих галузей, особливо в умовах

ринкових відносин [708, с. 30]. Подібна «десеґментація» економіки не може не впливати на диференціацію економічних функцій держави. Ускладнення «каталогу» та підвищення значення економічних функцій сучасної держави безпосередньо пов'язане з визначальною роллю людського фактора. Саме тому логіка розвитку державних функцій залежно від ускладнення соціальних завдань до економічних функцій і далі, до все більшої залежності економіки від соціальних факторів стала тим вектором, за яким відбувається розвиток функціональної державної структури [709, с. 47].

За останнє десятиріччя визначилися деякі важливі елементи ринкових відносин: економічна свобода, право власності, працюючі ринки товарів і послуг. Саме тому виникла необхідність пошуку оптимальних способів участі держави в економічних процесах, налагодження ефективного державного регулювання, сумісного з ринковими механізмами.

У сучасних умовах економічного розвитку України, господарсько-організаторська діяльність держави не може вважатися головною її функцією, оскільки сьогодні державна власність не має пріоритетного значення. А також внаслідок того, що діяльність сучасної держави носить багатогранний характер. Саме ці положення є пріоритетними орієнтирами наукового пошуку.

Наукове опрацювання існуючих точок зору щодо проблематики економічної функції дозволяє умовно її поділити на дві групи.

Перша група науковців визначає економічну функцію як основні напрями чи (та) види діяльності держави у сфері економіки, інші ж розкривають зміст конкретних напрямів діяльності, акцентуючи увагу на окремих їх видах.

До першої групи можна віднести такі визначення наступних авторів. Так, на думку Л. Морозової, економічна функція – це напрями діяльності держави із забезпечення нормального функціонування і розвитку економіки, у тому числі за допомогою охорони форм власності, організації зовнішньоекономічних зв'язків тощо [371, с. 101–104; 546, с. 104]. З точки зору такого підходу змістом економічної функції сучасної держави є формування економічної політики в масштабі суспільства, управління підприємствами й організаціями, які знаходяться в державній власності, встановлення правових основ ринку і цінової політики, регулювання зовнішньоекономічних відносин з метою захисту державою свого економічного суверенітету, безпеки, стимулювання розвитку національної економіки. З точки зору зазначеного підходу варто враховувати, що ринок є динамічним явищем, яке постійно змінюється, тому



масштаби, сфери і методи його регулювання також змінюються, інакше таке регулювання втрачає ефективність. М. Байтін, І. Сенякін вважають, що економічною функцією сучасної держави є напрями державної діяльності господарювання (структурної перебудови економіки, переважної підтримки стратегічних, висококонкурентних на світовому ринку виробництв, демонополізації виробництва, цілеспрямованої інвестиційної політики, реальної підтримки товаровиробників, зниження темпів інфляції і зростання цін та ін.) [564, с. 341–342; 662, с. 65–66]. У межах цього підходу В. Бабаєв, С. Бабаєв визначають економічну функцію держави як основні напрями її діяльності в економічній сфері, а також цілі, методи, форми і засоби здійснення цієї діяльності. На думку науковців, суть економічної функції сучасної держави полягає в наступному: законодавче регулювання економічних процесів; забезпечення умов для розвитку всіх форм власності; управління державним сектором в економіці; здійснення проектів і програм, винятково важливих для суспільства, які вимагають значних капіталовкладень; зовнішньоекономічна діяльність держави [710, с. 18–22]. Викладені вище аспекти відображають зміст економічної функції сучасної держави із ринковою економікою, де пріоритетною є приватна форма власності, а також вільний розвиток інших форм власності, ринкових відносин, що кардинально змінили зміст економічної функції. В. Сухонос, О. Варич розглядають економічну функцію як сукупність однорідних напрямів діяльності держави у сфері регулювання розвитку економіки країни в оптимальному режимі. Вчені виходять із того, що завданням держави в економічній сфері є потреба знайти оптимальну міру й найефективніші форми державного регулювання економіки, які, не руйнуючи її ринкової природи, водночас забезпечували б її максимальну ефективність [99, с. 179; 573, с. 13; 711; 712]. У контексті зазначеного підходу деякі науковці визначають економічну функцію як види (різновиди) економічної діяльності держави. Зокрема, досліджуючи економічну функцію держави, О. Лошихін зауважує, що за своїм змістом це сукупність подібних між собою видів (різновидів) економічної діяльності держави, спрямованих на формування ринкових відносин [708, с. 31; 713, с. 31]. Сутність та зміст економічної функції науковець пов'язує з характером національної економіки, її структурою, шляхом розвитку. В. Давиденко визначає економічну функцію держави через такі напрями її діяльності: створення правової основи прийняття економічних рішень; стабілізація економіки; соціально орієнтований розподіл ресурсів; забезпечення соціального захисту та соціальних гарантій [714]. У такому

контексті важливо зауважити, що розвиток інших функцій держави, насамперед соціальних, відбувається за рахунок інтеграції або дезинтеграції їх з економічною функцією в межах складних функціональних систем, що свідчить про домінування економічного вектора розвитку.

Інша група науковців вважає, що основним змістом економічної функції є створення державою відповідних умов для розвитку економіки. Т. Андрусак, у свою чергу, під економічною функцією розуміє створення умов для розвитку виробництва на основі рівноправного визнання і захисту різних форм власності, планування й організацію суспільно необхідного виробництва, управління загальнодержавною та комунальною власністю; стратегічне і перспективне прогнозування розвитку економіки, забезпечення підтримки й розвитку наукоємних і прогресивних технологій [625, с. 37]. Це широкий підхід, який має комплексний характер. О. Зайчук у межах цього підходу також вважає, що економічна функція – це забезпечення нормального функціонування і розвитку економіки, у тому числі засобами охорони існуючих форм власності, організації зовнішньоекономічних зв'язків тощо [275, с. 73]. С. Лисенков підтримує цю позицію і визначає економічну функцію держави як вплив на сферу економічних відносин шляхом створення сприятливих умов для розвитку виробництва, підтримки і сприяння всіх форм власності тощо [138, с. 105]. В. Анцупов визначає економічну функцію як вироблення і координацію державою стратегічних напрямів розвитку економіки країни в найбільш оптимальному режимі [715, с. 46]. Виходячи зі змісту такого визначення терміна «економічна функція», В. Анцупов вважає, що для сучасної держави характерні свобода й самостійність власника, які забезпечують реальну рівність та незалежність як виробників, так і споживачів соціальних благ. В. Чиркін визначає економічну функцію як встановлення державою не тільки умов, а й порядку економічної діяльності, регулювання економіки [24, с. 201–202]. У сучасних умовах такий підхід пов'язаний із необхідністю виправляти недоліки ринку, не порушуючи природної саморегуляції суспільства, що випливає з концепції соціально орієнтованої ринкової економіки. У контексті цього визначення на практиці економічна функція держави виражається в тому, що вона визначає форми економічної діяльності (дозволені або заборонені). У межах цього підходу О. Скакун також вважає, що економічна функція держави – це регулювання сфери економічних відносин, створення умов для розвитку виробництва; організація виробництва на основі визнання і захисту різних форм власності, підприємницької діяльності; прогнозування розвитку економіки [106,

с. 48]. Автор розглядає економічну функцію з точки зору широкого підходу щодо визначення її змісту. Такий підхід є цілком обґрунтованим в умовах формування механізму ринкової економіки України.

Деякі дослідники підходять диференційовано до внутрішньої структури досліджуваної функції. Так, на думку В. Котюка, в економічній сфері виділяються такі функції: 1) господарсько-організаторська (організація виробництва, планування, управління і самоуправління, програмування тощо); 2) господарсько-стимулююча (створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності тощо); 3) науково-організаторська (розвиток фундаментальної та прикладної науки, розвиток нових технологій і нового виробництва тощо); 4) регулювання міри праці та міри споживання (від кожного за здібностями, кожному за працею) [284, с. 296]. Н. Нижник, В. Лемак підтримують цю позицію і вважають, що економічна функція держави спрямована на створення ринкової, соціально орієнтованої економіки на основі різних, але однаково захищених законом форм власності. І зазначають, що основними підфункціями держави в економічній сфері є: зміна відносин, співвідношення їх форм через приватизацію; структурна перебудова економіки; залучення іноземних інвестицій; проведення антимонопольної політики; підтримка підприємництва [364, с. 80]. Проведений аналіз присвячений комплексному дослідженню і з'ясуванню природи та сутності економічних функцій держави як загальнотеоретичної категорії. Позитивним моментом для подальшої наукової розробки цієї проблематики є вивчення та прогнозування меж втручання і напрямів взаємодії держави й економічної сфери суспільства, аналіз методів державного регулювання економічних відносин, визначення змісту економічної функції держави, принципів і форм її здійснення. У науці конституційного права під економічною функцією держави розуміють створення необхідних умов для функціонування й розвитку економіки, конституційно-правове закріплення тих чи інших форм власності на засоби виробництва, забезпечення єдиного економічного простору в державі, будівництво адекватної фінансової системи, проведення відповідної податкової політики тощо. Такий підхід базується на тому, що держава здійснює екстракційну та дистрибутивну діяльність, тобто її інститути й організації створюють економічні та інші ресурси, необхідні для її функціонування, здійснюють розподіл і перерозподіл ресурсів, благ, послуг та ін.

Визначення терміна «економічна функція держави» досліджується не тільки юридичною наукою. Так, в економічній доктрині це поняття

визначають як створення передумов, необхідних для ефективної економічної діяльності суспільства [716, с. 9]. На думку інших авторів, економічна функція держави – це конкретні напрями здійснення економічної діяльності (політики держави) [717, с. 13]. Усі функції держави тісно взаємопов'язані. Але, на думку економістів, економічна функція є найважливішою, тому що брак належного економічного потенціалу або низька ефективність його використання перешкоджають реалізації інших суспільних функцій. Надана аргументація є важливою, але не впливає на визначення ролі економічної функції в системі об'єктних функцій держави.

Економічна функція сучасної держави досліджується також наукою державного управління. Наприклад, Г. Атаманчук вважає, що економічна функція – це створення організаційно-правових передумов, необхідних для впорядкованої й ефективної діяльності суспільства [650, с. 50–51]. Основою такого розуміння терміна є формування нормативного простору, у якому економічні потреби, інтереси, цілі, правила, нормативи, стимули, санкції і дії були б ретельно продумані, здійснювалися раціональним способом, приносили соціальний ефект. У свою чергу, В. Малиновський пов'язує господарсько-організаційну (економічну) функцію держави, спрямовану на керований об'єкт – національне господарство країни, з економічними функціями державного управління [188, с. 219–220]. Автор наголошує на тому, що в умовах розвинутого ринку роль держави у сфері економіки має свою специфіку і для України еталоном повинна бути модель європейського розвитку, яка, на його думку, є найближчою і зрозумілою. До економічних функцій він відніс, зокрема, забезпечення правової бази і суспільної атмосфери, що сприяє ефективному функціонуванню ринкової економіки; загальну координацію економічної політики; захист та заохочення конкуренції, контроль за рівнем інфляції та зайнятості тощо.

Аналіз як традиційних, так і нових наукових підходів, існуючих в юридичній, економічній, політичній науках та науці державного управління щодо визначення поняття, дозволяє зробити такий висновок.

Економічна функція держави – це нормативно визначені напрями і види її діяльності в економічній сфері. Змістом економічної функції Української держави є конституційно-правова регламентація економічних процесів (формування рамкових умов функціонування економіки, державна економічна політика), створення організаційних передумов, необхідних для економічної діяльності, реалізація соціально-економічних проектів і програм та забезпечення економічної безпеки.

Зрозуміло, що сьогодні час вимагає внесення в зміст економічної функції Української держави термінових коректив. Усе ускладнюється тим, що, додержуючись тривалий час марксистської парадигми держави як машини класового панування, вітчизняна суспільна наука фактично не досліджувала її як загальносоціальний інститут. Відкинувши теорію радянської держави-наступниці (держави диктатури пролетаріату), ми, на думку В. Кравченка, тривалий час не мали концепції держави в сучасному її розумінні. Не мали теорії її функцій, у тому числі економічних [718, с. 10]. Відсутність теоретичних розробок у цій сфері стала однією з причин невважених, хаотичних дій на практиці.

Слід зазначити, що держава має винятково великі можливості впливу на економіку, може стимулювати або затримувати розвиток тих чи інших виробничих відносин, виконувати прогресивну і регресивну роль. За радянської політичної системи поняття «роль держави» розглядалося лише як інструмент забезпечення класового панування.

Основними елементами формування функцій держави в сучасних умовах України є: орієнтація на економічні реформи; значне уповільнення та «розтягування» етапу активних реформ; багатоукладний характер економіки; проникнення тіньових відносин до механізмів державного управління; сильні тенденції до змішування тіньової економіки з легальною; корумпованість працівників системи державного управління; традиції очікування захисних функцій держави з боку як населення, так і цілих видів економічної діяльності (у тому числі стратегічної і соціально значущих) тощо.

Пріоритетні орієнтири наукового пошуку визначаються тим, що в економічній функції найбільш повно проявляється сучасна роль держави у сфері господарювання [564, с. 341]. В основі цієї функції знаходиться життєво необхідна реальна ринкова реформа, яка має докорінно трансформувати економічний механізм України.

Довгострокові цілі та пріоритети розвитку України як високорозвиненої, соціальної за своєю сутністю, демократичної, правової держави, її інтегрування у світовий економічний процес як країни з конкурентоспроможною економікою, здатною вирішувати найскладніші завдання свого розвитку, закріплені Конституцією України, іншими основоположними документами нашої держави [719, с. 29–34].

Правова основа економічної функції Української держави є найбільш міцною і розгалуженою та складається з низки галузей права: конституційного, цивільного, адміністративного, фінансового тощо [575, с. 12; 168, с. 44]. Конституційними основами економічної функції

держави є статті 13, 14, 17, 41, 42, 85, 92, 106, 116, 119, 132, 138 Конституції України. Основними нормативними актами, у яких закріплено правові основи економічної функції, є також Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [175], Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. [720], Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. [721], Бюджетний кодекс України від 21 червня 2001 р. [722], Закони України «Про Державний бюджет України», «Про економічну самостійність України» від 3 серпня 1990 р. [180], «Про управління об'єктами державної власності» від 21 вересня 2006 р. [723], «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. [724], «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 р. [725], «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. [726], «Про Антимонопольний комітет України» від 26 листопада 1993 р. [727], «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 7 червня 1996 р. [728], «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р. [729], «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23 березня 2000 р. [730], «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р. [731], «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 р. [732], «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. [487], Указ Президента України «Про Стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції на 2004–2015 роки» від 28 квітня 2004 р. [733] та ін.

Згідно з положеннями Конституції України держава в особі відповідних органів державної влади здійснює від імені Українського народу права власника на природні ресурси, забезпечує захист прав усіх суб'єктів власності, господарювання (ст. 13); охороняє основне національне багатство – землю; здійснює права власника на природні ресурси (ст. 14); забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності (ст. 42); розробляє, затверджує і здійснює загальнодержавні програми економічного розвитку України, забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності, здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону (статті 85, 116); встановлює порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання (ст. 92), та ін.

Відповідно Українська держава створює основні правові засади функціонування економіки і гарантує виконання прийнятих законів та інших правових актів (забезпечення реалізації права власності, соці-

альної спрямованості економіки, умов виконання контрактів, економічної безпеки організаційно-економічних відносин тощо) [734, с. 452; 716, с. 9–11]. Іншими словами, держава забезпечує правові межі різних видів трансакцій в економічній сфері.

Державі передаються функції не тільки із встановлення й підтримання загальних правил поведінки елементів суспільної системи, але й такі, що створюють умови, за яких кожна підсистема могла б виконувати призначену їй у суспільстві функцію, найбільш ефективно використовуючи наявні ресурси. Очевидно, що головним завданням економіки з точки зору суспільства в цілому є виробництво необхідної кількості матеріальних благ і послуг для задоволення потреб населення. Також очевидно, що сучасна форма організації виробництва в будь-яких її конкретних проявах не дає можливості економіці самостійно реалізувати цю функцію без загрози саморуйнування за умов посилення соціального метаболізму [735, с. 134–135].

Слід зазначити, що держава не тільки формує рамкові умови функціонування економіки, які дозволяють працювати механізмам зворотних зв'язків, але і за необхідності прямо регулює економічні процеси, стимулюючи або безпосередньо організовуючи виробництво необхідної кількості благ та послуг. Ігнорування цих закономірних функцій ставить під загрозу нормальний розвиток важливої суспільної підсистеми – економіки, а відповідно і суспільства в цілому. Які ринкові структури виявляться більш ефективними і будуть підтримуватися державою, а в яких випадках держава візьме на себе частину економічних функцій – усе це більш конкретні питання, що стосуються механізму реалізації економічної функції держави.

Ця проблема розглянута з точки зору системи в цілому, тобто фактично з точки зору інтересів суспільства, які і повинна репрезентувати держава, але з урахуванням взаємодії суспільних підсистем.

Економічна функція сучасної держави реалізується через її економічну політику. У літературі зазначається, що історія економічної політики бере свій початок від епохи становлення буржуазного ладу і початкового нагромадження капіталу [718, с. 11]. Меркантилізм був першою науково обґрунтованою концепцією економічної політики буржуазної держави. В основі цієї концепції лежать ідеї необхідності розширеного втручання держави в господарські справи, процеси виробничого відтворення. Концепція меркантилізму була змінена концепцією фізіократів, яка базувалася на ідеях свободи торгівлі, обмеження втручання держави в економіку [717, с. 7–10]. Згодом такий курс транс-

формувався в економічну політику підтримки вільної конкуренції на основі ідеї буржуазної школи політичної економії.

Ці два протилежних підходи до визначення характеру і змісту економічної політики держави є причиною дискусій навіть сьогодні. Своє теоретичне обґрунтування ліберальна теорія знайшла в роботах Дж. Локка, В. Гумбольдта, І. Канта. Ф. Кокошкін із цього приводу зазначав, що «...старий «класичний» лібералізм, який відводив державі роль «нічного сторожа», сьогодні є цілком застарілою теорією» [736, с. 106]. Як відомо, прихильники кейнсіанських і неокейнсіанських концепцій виступають за посилення регулюючої ролі держави в економічній сфері, їх противники – представники неокласичного та монетаристського напрямів – за обмеження її втручання в господарські процеси. На основі цих концепцій і сформувався компромісний напрям, який отримав назву «неокласичний синтез».

Кожна з концепцій має позитивні і негативні характеристики. Як засвідчує досвід багатьох держав, монетаристський підхід є найпридатнішим для використання в умовах розвинутого ринку за наявності високого рівня розвитку економіки, а кейнсіанський – у період становлення ринку, коли найдоцільнішим є активне втручання держави в розвиток соціально-економічних процесів [737, с. 3–9].

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що в контексті здійснення економічної функції держави економічна політика України повинна ґрунтуватися на раціональному поєднанні елементів обох концепцій – кейнсіанства та монетаризму. Наявність двох основних концепцій економічної політики є відображенням тісного взаємозв'язку в реальному житті між державним регулюванням економіки і ринковим саморегулюванням.

Слід констатувати той факт, що держава і ринок визначають русло, у якому розвиваються економічні процеси. Обсяги регулюючих функцій, які виконують держава і ринок, час від часу змінюються. Серед основних чинників таких змін – політична ситуація у країні, характер історичного етапу, на якому перебуває суспільство, його соціальна структура, національні особливості та інші фактори. Роль держави на етапі становлення, формування ринкової економіки якісно відрізняється від її ролі в умовах функціонування вже сформованої, добре відрегульованої економіки ринкового типу. Ринковий механізм не може самостійно розробити стратегічні програми розвитку науки і технологій, глибокі структурні перетворення виробництва. Тому потрібна участь держави



у стимулюванні науково-технічного прогресу, в інвестиційній і структурній політиці тощо.

Економічна політика є однією з важливих передумов стабільності суспільства, що дозволяє йому ефективно функціонувати в умовах різних впливів, зберігаючи при цьому свою структуру і здатність контролювати процес суспільних змін. Її важливу роль підтверджує те, що економічні кризи, спад виробництва, зниження рівня життя населення в різні часи були причиною руйнування політичної системи [738, с. 15; 739, с. 76].

Слід зазначити, що Конституція України становила і нині становить юридичний фундамент не лише сучасних, але й майбутніх якісних перетворень у суспільних відносинах, основу формування демократичної, зокрема політичної, правової, управлінської систем України; справедливої державної політики в різних сферах життєдіяльності українського суспільства, серед яких і державна політика у сфері національної економіки. Основою стратегічного курсу економічного розвитку, його базовим принципом має стати реалізація державної політики, спрямованої на запровадження інноваційної моделі структурної перебудови та зростання економіки, утвердження України як високотехнологічної держави [740, с. 14]. Поєднання цих завдань із завданнями європейської інтеграції могло бути основою не лише економічної стратегії держави, а й концепції політичної консолідації нації.

У цьому аспекті економічна політика держави є елементом загальної державної політики. Проблема державної економічної політики на сьогодні ще не знайшла свого адекватного висвітлення у вітчизняній літературі, не стала об'єктом фундаментального наукового аналізу, що зумовлює наявність труднощів у реформуванні цієї сфери. Хоча слід зауважити, окремі напрями державної економічної політики України останнім часом отримують науково-аналітичне забезпечення. Зокрема, Ф. Барановський досліджує політологічні аспекти економічної політики держави; О. Алейнікова аналізує проблеми економічної політики інноваційного розвитку держави в ринкових умовах; Т. Кондратюк висвітлює основні напрями державної політики у сфері підтримки малого бізнесу; О. Лощикін вивчає деякі концептуальні проблеми становлення та принципи реалізації економічної політики сучасної держави та ін. [741; 742; 574].

Існує багато визначень поняття «державна економічна політика». Німецький вчений Х. Гірш зазначає, що економічна політика держави – це сукупність заходів, які спрямовані на впорядкування економічних

процесів, здійснення на них впливу або безпосереднє обумовлення їх протікання [743, с. 102]. С. Чистов, Л. Ходов визначають її як цілеспрямований вплив на економічні процеси на макро- і мікрорівні, створення й удосконалення умов економічного розвитку відповідного суспільного устрою [716, с. 13; 717, с. 13; 744, с. 5]. І. Михасюк вважає, що це конкретніший прояв економічної діяльності, організація й упорядкування економічних процесів відповідно до раніше визначених цілей. Очевидно, що будь-яке визначення економічної політики держави відображатиме, по-перше, суть поняття «політика» як мистецтва керування і, по-друге, спрямованість цього впливу держави на економічні процеси. Слід зазначити, що зміст цього впливу визначається функціями, які держава здійснює в економічній сфері.

Держава представляє інтереси всього суспільства, тому зацікавлена, щоб можливі негативні тенденції не призвели до руйнівних наслідків як в економічній сфері, так і в суспільстві в цілому, тобто щоб зберігалась гармонійна взаємодія всіх суспільних підсистем.

Сьогодні економічна політика держави виступає як конкретний прояв свідомої сторони організаційного процесу впорядкування економічної діяльності [735, с. 220]. Звідси можна зробити висновок, що економічна діяльність держави охоплює всі форми і засоби реалізації економічних цілей і завдань. Економічна функція держави є конкретними напрямками здійснення економічної політики держави. Ця функція може розглядатися за двома напрямками: по-перше, держава є суб'єктом власності і підприємництва та регулює державний сектор національної економіки; по-друге, держава регулює недержавний сектор економіки (щодо нього – є зовнішнім суб'єктом регулювання) і національну економіку в цілому.

Важливе практичне значення в цьому контексті має проблема раціонального співвідношення ринку і держави, яке не є стійким і залежить від багатьох умов: рівня економічного розвитку, менталітету нації та ін. Ось чому практично неможливо розробити модель співвідношення між ринковим і державним механізмами координації національної економіки, яка була б спільною для всіх країн. Обидва механізми мають свої переваги і недоліки, а тому головним завданням держави є раціональний розподіл функцій між ними. Держава, здійснюючи економічну функцію, регулює ті сфери і процеси, які ринок виконує недостатньо ефективно або не в змозі координувати взагалі.

В умовах ринку потрібна також відповідна регіональна економічна політика Української держави для вирішення складних регіональних

проблем, що виникають під впливом історичних, національних, демографічних та інших факторів. Регіональну економічну політику, на нашу думку, можна визначити як сукупність правових, соціальних, економічних, адміністративних і організаційних засобів та методів, які органічно об'єднують загальнодержавні й регіональні інтереси і спрямовані на те, щоб на засадах пропорційного, планомірного розвитку регіонів, а як наслідок, всієї країни, принципово нових підходів до розвитку виробничих сил й ефективного використання місцевих ресурсів, забезпечити суттєве покращення життєвого рівня населення регіонів.

Слід зазначити, що у вітчизняній літературі в умовах перехідної економіки як відносно самостійний вид розглядають також соціальну політику, підкреслюючи певну спрямованість перехідних процесів у бік соціально орієнтованої ринкової економіки. У цьому полягає взаємозв'язок економічної та соціальної політики.

Не зупиняючись змістовно на прийнятності того чи іншого варіанта класифікації видів економічної політики (це є предметом дослідження економічної науки), зазначимо, що всі вони в тій чи іншій мірі повинні відображати зміст економічної функції держави (чи принаймні не суперечити йому). Інакше практична реалізація будь-якого варіанта заходів економічної політики може призвести до дезорганізації економіки в цілому.

Динаміка реальних суспільних відносин, у тому числі економічних, в Україні об'єктивно вимагає певної корекції конкретних заходів щодо практики розробки і реалізації державної політики, її наукового і законодавчого забезпечення. Цілісність підходу щодо економічної політики поширюється не тільки на сукупність усіх її напрямів, але й на будь-який окремих напрям. До того ж врахування максимальної кількості взаємозв'язків, що виникають у процесі реалізації економічної політики, дозволяє більш повно змоделювати можливі наслідки.

Цілі та завдання нового етапу розвитку Української держави складніші і масштабніші від тих, які вирішувалися у попередні роки. Основою стратегії економічного розвитку має стати: створення реальних передумов вирішення головного геополітичного завдання нашої держави; створення передумов для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі; забезпечення сталого економічного зростання, яке має супроводжуватися глибокими якісними перетвореннями, що визначаються світовим співтовариством як стратегія; утвердження інноваційної моделі розвитку, підвалини якої мають бути закладені у процесі структурної перебудови економіки та ін.

Це завдання не тільки економічної політики. Йдеться про органічне поєднання політичних, гуманітарних, соціально-психологічних чинників та інституційних передумов, які лише в комплексі здатні вплинути на трансформаційні процеси, розвиток суспільства на інноваційній основі. Отже, основою стратегічного курсу і базовим принципом має стати реалізація державної політики, спрямованої на утвердження України як конкурентоспроможної високотехнологічної держави. У цьому плані першим кроком є з'ясування того, що повинна і може робити держава у сфері ринкової економіки як складної системи, яка розвивається за законами самоорганізації в їх специфічному прояві, властивому соціальним системам. Наступним кроком є визначення методів, інструментів регулювання розвитку системи. З урахуванням характеру стійких функціональних зв'язків, що існують у ринкових системах, виникає можливість знаходження резонансних зон впливу, через які можна «запустити» механізми самоорганізації.

Державне регулювання власне і виступає як організуюча основа, що впливає на такі резонансні зони. Іншими словами, держава своїми діями відновлює порушений з певних причин механізм зворотних зв'язків або створює його додаткові ланки, виконуючи таким чином свою роль у загальному процесі самоорганізації складних систем [745]. Відповідно держава створює умови для виконання економікою своїх функцій у суспільстві.

Отже, питання щодо ролі держави в регулюванні економічних відносин має достатньо проблемний характер. Умовно можна виділити два таких підходи. Прихильники першого підходу вважають за необхідне жорстке державне регулювання всіх відносин у сфері економіки, а другого – відкидають необхідність такого регулювання взагалі [746, с. 37; 747, с. 16; 748, с. 76–77]. Важко віднайти правильне рішення, якщо питання ставитиметься абсолютно. Слід виходити з того, що негативними є наслідки як надмірного регулювання державою економічних відносин, так і повного невтручання її у сферу економіки.

Для аргументації цієї позиції варто зауважити: світовий досвід економічної практики доводить, що немає і не може бути ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки, яка б базувалася на сучасних науково-технічних досягненнях без регулюючої ролі держави. Водночас необхідно звернути увагу і на те, що не завжди держава здійснювала свою роль у регулюванні економіки однаково, з виконанням своїх економічних функцій. Тому знайти розумне співвідношення між

державним регулюванням і ринковим саморегулюванням – одне з основних завдань у процесі розбудови Української держави.

Особливо важливим є визначення ролі держави в регулюванні економіки на так званих «перехідних» етапах її розвитку, подібних до того, який переживає зараз Україна. При визначенні ролі держави необхідно врахувати стан економіки, рівень її залежності від держави, соціальний фактор і менталітет народу, особливо при переході до ринкової економіки. Україна має виробити свій шлях, який максимально враховував би власні національні інтереси, акумулюючи водночас кращі економічні й правові досягнення світової цивілізації.

Слід констатувати той факт, що державне регулювання економіки є реакцією на недоліки у функціонуванні ринкового механізму: порушення рівноваги, кризи, безробіття, соціальні проблеми. Іншими причинами державного регулювання є: необхідність вирівнювання зовнішніх дефектів ринку, забезпечення населення суспільними і соціальними благами, додержання принципу матеріальної відповідальності та ін.

Таким чином, роль держави в економіці конкретизується в її функціях. Усі функції держави в перехідній економіці пов'язані зі становленням і розвитком ринкових відносин.

Можна виділити дві групи функцій держави в цій сфері. По-перше, група функцій із створення умов ефективної роботи ринку; по-друге, це функції з доповнення і коригування дії власне ринкових регуляторів [571, с. 49–50]. До першої групи відносять функцію забезпечення правової основи і створення загальних правових умов економічної діяльності суб'єктів господарювання, а також стимулювання захисту конкуренції. До другої групи – функції регулювання розподільних процесів і перерозподілу доходів, корегування результатів ринкових процесів, забезпечення економічної стабільності і стимулювання економічного зростання [748, с. 136]. Ці функції притаманні як для перехідної, так і розвинутої ринкової економіки.

Як свідчить аналіз, формування ринкової системи пов'язано із забезпеченням економічної і політичної стабільності.

Сьогодні необхідність реалізації державою стабілізаційної функції обумовлюється кризовим станом перехідної економіки. Держава покликана відігравати суттєву роль у становленні ринку і його сегментів, інститутів і інфраструктури. Цілеспрямована реалізація державою функції економічної стабілізації повинна забезпечити не тільки рівновагу в умовах, що склалися, але й вихід із кризи. Цього можна досягти на основі розробки й реалізації науково обґрунтованої моделі станов-

лення і розвитку ринкової системи, побудованої з урахуванням сучасних умов, внутрішніх і зовнішніх факторів економічного розвитку.

На думку як юристів, так і економістів, роль державного регулювання в перехідній економіці більш значна, ніж у сталому ринковому господарстві. Це відбувається внаслідок того, що у країнах, які стали на шлях формування ринкових систем, ринок знаходиться у стадії становлення, його регулюючі можливості ще недостатні. Держава покликана регулювати процес формування соціально спрямованої ринкової системи, стимулювати створення інфраструктури ринку, умов для його нормального функціонування.

Отже, сьогодні виникає необхідність пошуку оптимальних способів участі держави в економічних процесах, налагодження ефективного державного регулювання, сумісного з ринковими механізмами. У цьому головна особливість економічної функції сучасної Української держави порівняно з господарсько-організаторською функцією Радянської держави, яка носила всеохоплюючий характер керівництва економікою.

В умовах реформування економіки здійснення економічної функції і проблема державного регулювання та його масштабів є найбільш актуальними. У тому чи іншому обсягах і аспектах вона досліджена в роботах таких відомих українських та російських вчених, як Л. Абалкін, В. Авер'янов, О. Алейнікова, М. Александров, С. Алексєєв, Г. Атаманчук, В. Бабаєв, С. Бабаєв, М. Байтін, Ф. Барановський, С. Братусь, А. Венгеров, О. Венедиктов, О. Вітченко, В. Горшенев, С. Гусарев, В. Давиденко, А. Заєць, О. Зайчук, В. Кравченко, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, О. Кучеренко, В. Лазарєв, О. Міцкевич, Л. Морозова, О. Мурашин, П. Недбайло, Н. Оніщенко, О. Петришин, А. Піголкін, В. Погорілко, С. Полєніна, П. Рабінович, І. Самощенко, Н. Саніахметова, О. Сатановська, О. Святоцький, В. Селіванов, О. Сіленко, О. Скакун, І. Стулова, О. Талапіна, Р. Халфіна, В. Чиркін, Я. Шевченко, Ю. Шемшученко, О. Юлдашев, Л. Явич та ін. [742; 650, с. 39–56; 747; 741; 749; 746; 750; 751; 752; 753]. У цих роботах йдеться про кардинальне реформування всієї економічної структури країни, насамперед зміни відносин власності і співвідношення організаційно-правових форм господарювання. Реалізація такого завдання вимагає нового усвідомлення історичних джерел і закономірностей формування соціально орієнтованого ринкового господарства, вивчення поглядів на регулюючу роль держави в сучасних умовах з урахуванням історичних досягнень у цій сфері світової і вітчизняної думки.

У західній юридичній, соціально-економічній і політичній літературі й практиці питанням державного регулювання приділяється значна увага. У цій роботі немає необхідності і можливості давати аналіз практики й досліджень із цього питання. Обмежимося лише окремими зауваженнями.

Сучасні теоретичні моделі державного регулювання економіки в західних країнах поділяються на два види в залежності від основного суб'єкта, що визначає політику регулювання. Перша група моделей виходить із того, який регулюючий орган (парламент, уряд тощо) відіграє центральну роль у процесі визначення політики регулювання. Згідно з цією точкою зору, основні особливості регулюючого органу, що рішуче впливають на формування політики, – це вузькопрофесійний підхід, спеціалізованість т. ін. Друга група моделей виходить із того, що регулюючий орган знаходиться під рішучим впливом «навколишнього» середовища. Згідно з цим поглядом, визначальними факторами політики регулювання економіки є групи інтересів, парламентські комітети, різні економічні групи і комісії, що формують «навколишнє» середовище [754, с. 59–60]. Обидва ці погляди є неповними, хоча вони взаємопов'язані між собою і доповнюють один одного. Моделі формування, регулювання економіки повинні визначатися і пояснюватися не одиничними, а множинними факторами.

Наукове опрацювання цієї проблеми дозволяє визначити державне регулювання як невід'ємний елемент механізму функціонування економіки. У цьому контексті під державним регулюванням слід розуміти вплив (прямий чи непрямий) державних органів на економічні процеси в суспільстві з метою досягнення збалансованості і нормального функціонування економіки.

Відповідно, основним змістом державного регулювання є встановлення й забезпечення державою загальних правил поведінки (діяльності) суб'єктів суспільних відносин і корегування їх залежно від зміни їх умов.

Але цим не обмежується державне регулювання економіки. Воно як одна із функцій державного регулювання включає також всебічний контроль за виконанням вимог норм права, які регулюють ті чи інші суспільні відносини; координацію і встановлення загального напрямку діяльності учасників відповідних відносин, всебічний захист їх законних інтересів і прав; визначення і нормативне закріплення пріоритетів у сфері державної економічної політики та ін.

Загальноновизнаними правовими формами державного регулювання економіки виступають закони і підзаконні акти.

В Україні, як і в інших країнах, дійовими, хоча й доволі традиційними інструментами державного регулювання економікою та інших сфер життя є податки, мито, стандарти, тарифи тощо, які обов'язково трансформуються в ті чи інші нормативно-правові акти, у різноманітні правові форми. За допомогою цих засобів державного впливу вирішуються не тільки питання поповнення державного бюджету, фінансування державних програм, утримання державних інститутів, але й питання дотації нерентабельних (але життєво необхідних для суспільства і держави) сфер промисловості й сільського господарства, розвитку пріоритетних сфер економіки, залучення іноземних інвестицій в Україну тощо.

З огляду на це державне регулювання економіки розглядається як складова частина процесу відтворення. Його об'єктивна необхідність пояснюється потребою подолання вад ринкового саморегулювання та здійснення економічної функції держави.

Особливої актуальності в сучасних умовах набувають проблеми реалізації таких закономірностей, як збалансованість економічних інтересів і досягнення адекватного цьому процесові правового механізму, їх регулювання в напрямі досягнення оптимальності співвідношення економічних інтересів різних форм власності та правових норм, інститутів державної та приватної власності. Важливими є теоретичні дослідження і розробки правових механізмів оптимального розмежування, врахування і взаємного узгодження приватних і публічних інтересів у процесі становлення змішаної економіки України.

Останнім часом набув поширення термін «державна регуляторна політика». По суті він означає політику у сфері державного регулювання економіки. О. Юлдашев у межах дослідження державної регуляторної політики цей термін («регуляторна політика») використовує у трьох значеннях: широкому, спеціальному і нормативному. Автором вперше в юридичній літературі розкрито вплив цієї політики на національну безпеку країни. У роботі показано, що несправедлива державна політика дедалі частіше виступає чинником конфліктогенності в перехідному українському суспільстві, загрозою національній безпеці [753]. Можна стверджувати, що принцип справедливості і принцип ефективності є важливішими принципами економічної політики України, які були сформульовані ще до початку ХХ ст. [755, с. 45].

Державне регулювання в економічній сфері (як і в інших сферах) має свої межі. Вони обумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами.



Межі державної діяльності з метою осмислення багатоаспектності проблеми проаналізовано в контексті дослідження функцій держави, зокрема економічної функції. Так, Л. Морозова вважає, що сприятливими чинниками розвитку ринкових відносин є свобода підприємницької діяльності, багатоманітність і рівність усіх форм власності, чесна конкуренція. Лише за таких умов економіка може розвиватися як саморегульована система, а втручання держави при цьому має певні, чітко визначені межі: формування економічної політики; управління підприємствами та організаціями, що є об'єктами державної власності; встановлення правових основ ринкової й цінової політики у сфері стимулювання державними засобами підприємництва й вільної праці, забезпечення рівності всіх форм власності, правового захисту інтересів власника, охорони прав споживачів, вжиття заходів для запобігання монополізовмі й нечесній конкуренції тощо; регулювання зовнішньоекономічних відносин [756, с. 104].

До того ж В. Лазарєв вважає, що для визначення меж правового регулювання в економіці недостатньо орієнтуватися тільки на законодавця. Ці межі диктуються всією наявною реальністю, у якій державна регуляція лише один із обов'язкових чинників [757, с. 67].

У цьому аспекті економічні функції держави, на думку В. Давиденко, мають розглядатися як поєднання об'єктивних і суб'єктивних обставин, для яких характерні постановка цілей, побудова програми управління соціальними процесами [747, с. 17]. Зміст, напрям і форма реалізації функцій визначаються, в результаті, закономірностями з яких випливають межі діяльності держави. А. Вітренко зазначає, що функції, порівняно з межами, є частиною загальної проблеми – припустимих меж державного регулювання [758, с. 40].

Межі діяльності держави обумовлені економічним, соціальним ладом, орієнтиром для встановлення меж такого регулювання можуть бути також традиції, особливості історичного розвитку, географічне положення, міжнародні умови тощо. Діяльність держави завжди законодавчо унормована, для того щоб вона не виходила за межі наданих їй повноважень.

Аналізуючи взаємозв'язок категорій «державне регулювання економіки» і «державна економічна політика», можна зробити висновок, що державне регулювання економіки – це форма і спосіб реалізації економічної політики Української держави.

Розглянемо наступний елемент економічної функції Української держави.

У ХХІ ст. міжнародна економічна конкуренція стає щораз важливішим чинником розвитку всіх країн. За таких умов економічно ефективною є держава, яка відстоює свої національні інтереси й гарантує свою національну економічну безпеку. Це виявляється в оптимальному співвідношенні між відкритістю національної економіки і підтримкою своїх виробників на внутрішньому і зовнішньому ринках. З цих причин по-іншому трактують економічну функцію держави. У сучасних умовах розвитку світового господарства економічна роль держави залежить не від ступеня її втручання в ринковий механізм, а від участі в забезпеченні внутрішніх і зовнішніх умов ефективного функціонування національної економіки.

Критичним аспектом для визначення основних напрямів політики економічної безпеки України повинна бути адекватність цієї політики реальному місцю і ролі України у світових як економічних, так і політичних процесах.

Дещо повільний характер створення на попередньому етапі базових засад незалежності України, утвердження її як повноправного суб'єкта світового співтовариства, тривала економічна криза переміщує можливі загрози нашої державності у площину економічної безпеки [740, с. 350–351].

Головною вадою існуючих теоретичних підходів до питання економічної безпеки, на думку науковців, є намагання пристосувати виміри національної безпеки «наддержави» до України [759, с. 37]. Суть цього явища полягає в тому, що і американські, і російські, і українські як теоретичні, так і практичні концепції безпеки ґрунтуються насамперед на певному «колективному несвідомому», що змушує масову свідомість народів ідентифікувати себе з «наддержавністю» [760]. Тим самим, на думку Б. Кормича, обумовлюється глобалізація і самозростання всього, що пов'язано з національними інтересами, національною безпекою, створюється тенденція домінування інтересу збереження цієї «наддержавності» порівняно з особистими інтересами, у тому числі в економічній сфері [759, с. 37].

Використовуючи досвід інших країн, Україна повинна знайти свої власні виміри економічної безпеки.

Ми виходимо з того, що економічна безпека держави є комплексною системою, яка включає в себе велику кількість елементів і напрямів. Рівень економічної безпеки (екосестейту) визначається, як правило, за станом найбільш вразливого її напрямку, показники якого близькі до критичних. Основними напрямками економічної безпеки є: демографіч-

на (кадрова), ресурсна, фінансова, енергетична, наукова, інформаційна безпека та ін.

В юридичній, політичній, економічній літературі існує багато підходів до визначення поняття «економічна безпека». У межах цієї роботи варто зауважити, що в Концепції Національної безпеки України економічна безпека визначалася як такий стан національної економіки і кредитно-фінансової системи, який дає можливість: а) гарантувати економічний розвиток держави на підставі досягнень науково-технічного прогресу; б) зберігати або швидко оновлювати виробництво в умовах припинення зовнішніх поставок або надзвичайних ситуацій внутрішнього характеру; в) забезпечувати стійке функціонування своєї кредитно-грошової системи і задоволення потреб суспільства за несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов [761]. Таке визначення терміна «економічна безпека» хоча й має комплексний характер, але не охоплює всіх її напрямів. У свою чергу, Закон України «Про основи національної безпеки України» взагалі не містить визначення терміна «економічна безпека» і його юридичного змісту. Так, в економічній науці – це незалежність держави у формуванні і розвитку власної економічної системи. Загроза економічній безпеці виступає зворотною стороною економічного суверенітету й означає втрату державою здатності проводити незалежну політику в інтересах народу [734, с. 552–558]. На думку інших авторів, економічна безпека – це здатність національної економіки забезпечити стабільний розвиток виробництва в державі з метою оздоровлення її головних проблем. З точки зору такого підходу вона охоплює такі різновиди безпеки, як фінансова, енергетична, техніко-технологічна, продовольча та ін. [717, с. 27–28].

Таким чином, сутність економічної безпеки полягає у спроможності держави створювати необхідні матеріальні передумови для всебічного розвитку суспільства, виступати самостійним і рівноправним суб'єктом економічних зв'язків, забезпечувати сталий економічний розвиток.

Держава покликана виконувати функції поєднання приватних і суспільних інтересів, забезпечення ефективного функціонування ринкової економіки, справедливого розподілу доходів та сприяти економічному зростанню і стабільності [188, с. 220].

Проте до останнього часу в Україні не створено цілісної системи організації економічної безпеки держави. Недосконалою є її нормативно-правова основа. На законодавчому рівні перелік загроз економічній безпеці сформульований у Законі України «Про основи національної безпеки України», який був прийнятий Верховною Радою України лише

у 2003 р. [487]. Однак до сьогодні не прийняті Національна програма економічної безпеки, Стратегія забезпечення економічної безпеки України тощо. Усе це призводить до того, що впродовж тривалого часу економічна політика в Україні здійснювалася без врахування існуючих загроз економічній безпеці держави, необхідних експертних оцінок та відповідного моніторингу.

Ще одним важливим аспектом є те, що держава повинна забезпечити права й безпеку кожного громадянина, суспільства в цілому та всіх суб'єктів ринкової економіки [287, с. 122]. Якщо держава належним чином не виконує цю функцію, то виникає загроза економічній безпеці, яка виступає зворотною стороною економічного суверенітету і є втраченою державою здатності проводити незалежну економічну політику в інтересах народу.

Підсумовуючи, слід зазначити, що сьогодні основними загрозами економічній безпеці в Україні є:

1) в інституційній сфері – структурна та функціональна незбалансованість діяльності гілок влади у сфері економічної безпеки.

Визначаючи захист економічної та інформаційної безпеки найважливішою функцією держави, ч. 1 ст. 17 Конституції України в той же час не закріплює, які саме державні органи її виконують [49]. Коло суб'єктів, на яких покладається виконання цієї функції, можна визначити шляхом тлумачення частин 2–4 ст. 17, 85, 102, 106, 107, 116 Конституції України, а також ст. 4 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. [487]. До таких суб'єктів належать: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, органи прокуратури, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування. Повноваження вищезазначених органів держави щодо забезпечення економічної та інформаційної безпеки визначаються у статтях 85, 102, 106, 107, 116 Конституції України, ст. 9 Закону «Про основи національної безпеки України», а також у законах України, які визначають їх правове положення і компетенцію;

2) у соціальній сфері – невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам. Диференціація доходів населення, безробіття, як наслідок, конфліктність, поляризація суспільства, економічна дестабілізація, ускладнення демографічної ситуації;

3) в енергетичній сфері – обмеженість енергоносіїв, необхідність створення енергозберігаючих технологій, виникнення енергетичної залежності від інших держав, неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатність темпів диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;

4) у фінансовій сфері – структурна незбалансованість фінансового сектору економіки, слабкість банківської системи, низький рівень розвитку фондового ринку, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;

5) у сфері інноваційного розвитку (наукова, технічна, технологічна сфери) – відсутність механізмів стимулювання інноваційної діяльності, що призводить до деградації існуючого науково-технічного потенціалу, уповільнення розвитку наукоємних галузей вітчизняної промисловості, низький рівень державної підтримки фундаментальної та галузевої науки, відплив наукових працівників за кордон, у комерційну, фінансову сфери;

6) у демографічній сфері – підвищення рівня смертності, в т. ч. працездатного населення, зниження рівня народжуваності, що є реальною загрозою генофонду нації;

7) в інформаційній сфері – невваженість державної політики та відсутність інфраструктури в інформаційній сфері, негативні наслідки функціонування інформаційних технологій [762]; розголошення інформації, яка становить державну, комерційну таємницю; недосконалість або відсутність інформаційно-аналітичних систем збору та обробки фінансової, податкової, митної, зовнішньоекономічної інформації тощо.

Іншими загрозами є тінізація та корумпованість української економіки, рівень якої дійшов до тієї небезпечної межі, коли можна говорити про існування системи розширеного відтворення тіньових економічних відносин в Україні. Безумовно, тінізація економіки є одним із основних чинників, які створюють реальну загрозу національній безпеці, демократичному розвитку держави, викривленню принципів існування громадянського суспільства, формують негативний імідж держави і стримують євроінтеграційні процеси України.

Виходячи зі змісту основних загроз економічній безпеці України, на сьогодні основними цілями і завданнями діяльності держави мають стати: забезпечення сталого економічного зростання; подолання негативних наслідків глобальної економічної кризи; створення гарантій фінансової, енергетичної, технологічної, продовольчої, інформаційної безпеки; виявлення потенційних загроз і тенденцій та прогнозування ступеня

їх впливу на економіку України й розроблення системи запобіжних заходів на основі моніторингу внутрішньої і зовнішньої ситуації та ін.

Аналіз змісту економічної функції в історичному, онтологічному, політичному та юридичному вимірах закладає фундамент для подальших плідних наукових розробок та дозволяє зробити наступні висновки.

1. Правова основа економічної функції Української держави є міцною і розгалуженою, складається з різних галузей права: конституційного, цивільного, адміністративного, фінансового та ін. Українська держава створює основні правові засади функціонування економіки і певною мірою гарантує виконання прийнятих законів та інших правових актів (забезпечення реалізації права власності, соціальної спрямованості економіки, умов виконання контрактів, економічної безпеки організаційно-економічних відносин тощо). Державі передаються функції не тільки із встановлення й підтримання загальних правил поведінки елементів суспільної системи, але й такі, що створюють умови, за яких кожна підсистема могла б виконувати призначену їй у суспільстві функцію, найбільш ефективно використовуючи наявні ресурси.

2. Економічна політика є однією з важливих передумов стабільності суспільства, що дозволяє йому ефективно функціонувати в умовах різних впливів, зберігаючи при цьому свою структуру і здатність контролювати процес суспільних змін. Державна економічна політика – це елемент державної політики, цілеспрямований вплив на економічні процеси шляхом створення рамкових умов економічного розвитку (запровадження інноваційної моделі структурної перебудови та зростання економіки, утвердження України як високотехнологічної держави). Економічна політика держави виступає як конкретний прояв свідомої сторони організаційного процесу впорядкування економічної діяльності. Економічна діяльність держави охоплює всі форми і засоби реалізації економічних цілей і завдань. Економічна функція може розглядатися за двома напрямками: по-перше, держава є суб'єктом власності і підприємництва та регулює державний сектор національної економіки; по-друге, держава регулює недержавний сектор економіки й національну економіку в цілому. Важливе практичне значення в цьому контексті має проблема раціонального співвідношення ринку і держави, яке не є стійким і залежить від багатьох умов: рівня економічного розвитку, менталітету нації та ін. Держава, здійснюючи економічну функцію, регулює ті сфери і процеси, які ринок виконує недостатньо ефективно або не в змозі координувати взагалі.

3. Державне регулювання – невід'ємний елемент механізму функціонування економіки. У цьому контексті під державним регулюванням доцільно розуміти вплив (прямий або непрямий) державних органів на економічні процеси в суспільстві з метою досягнення збалансованості і нормального функціонування економіки.

Основним змістом державного регулювання є встановлення і забезпечення державою загальних правил поведінки (діяльності) суб'єктів суспільних відносин і корегування їх залежно від зміни умов. Воно як одна із функцій державного регулювання включає також всебічний контроль за виконанням вимог норм права, які регулюють ті чи інші суспільні відносини; координацію і встановлення загального напрямку діяльності учасників відповідних відносин, всебічний захист їх законних інтересів і прав; визначення і нормативне закріплення пріоритетів у сфері державної економічної політики тощо.

Обсяги регулюючих функцій, які виконують держава і ринок, час від часу змінюються. Серед основних чинників таких змін – політична ситуація у країні, характер історичного етапу, на якому перебуває суспільство, його соціальна структура, національні особливості та інші фактори. Йдеться про органічне поєднання політичних, гуманітарних, соціально-психологічних чинників та інституційних передумов, які лише в комплексі здатні вплинути на трансформаційні процеси, розвиток суспільства на інноваційній основі. Отже, основою стратегічного курсу й базовим принципом має стати реалізація державної політики, спрямованої на утвердження України як конкурентоспроможної високотехнологічної держави.

Грунтовний аналіз дослідження взаємозв'язку державного регулювання економіки та економічної політики дозволяє стверджувати, що державне регулювання економіки – це форма і спосіб реалізації економічної політики Української держави.

4. Економічна безпека держави є комплексною системою, яка включає в себе множини елементів і напрямів. Рівень економічної безпеки (екосестейту) визначається, як правило, за станом найбільш вразливого її напрямку, показники якого близькі до критичних. Основними напрямками економічної безпеки є: фінансова, демографічна, енергетична, наукова, інформаційна безпека та ін.

Критичним аспектом для визначення основних напрямів політики економічної безпеки України повинна бути адекватність цієї політики реальному місцю і ролі України у світових як економічних, так і політичних процесах.

Сутність економічної безпеки полягає у спроможності держави створювати необхідні матеріальні передумови для всебічного розвитку суспільства, виступати самостійним і рівноправним суб'єктом економічних зв'язків, забезпечувати сталий економічний розвиток.

5. Економічна функція Української держави – це об'єктивно необхідні, нормативно визначені, конкретні напрями і види її діяльності в економічній сфері з правової регламентації економічних процесів (формування рамкових умов функціонування економіки, державна економічна політика), створення організаційних передумов, необхідних для економічної діяльності, реалізації соціально-економічних проектів і програм та забезпечення економічної безпеки.

Соціальна функція Української держави.

Глибока соціально-економічна трансформація, яка відбувається в Україні, поставила комплекс теоретичних і практичних питань про соціальну функцію держави. Світова історія свідчить, що якими б розповсюдженими не були засоби ринкової саморегуляції, саме держава виступає важливим фактором соціально-економічної динаміки, і перш за все у соціальній сфері.

Теорія соціальної функції сучасної Української держави в умовах політичних та економічних перетворень досліджена досить фрагментарно і знаходиться у стадії розробки. Характер і зміст соціальної функції держави в тій чи іншій мірі розкриті у вітчизняній і зарубіжній політологічній і правовій літературі. У сутнісному аспекті будь-яка держава виконує соціальну функцію. Розмежування полягають у формах, методах, гарантіях їх реалізації. Ось чому важливо визначити поняття і зміст соціальної функції сучасної Української держави в контексті демократичної соціальної правової держави.

Комплекс проблем, які пов'язані з необхідністю переорієнтації економіки в напрямі зростання, рівноправного входження у світове співтовариство, вимагає виявлення нової ролі держави (як суб'єкта соціально-економічних перетворень), уточнення змісту соціальної функції на сучасному етапі. Ситуація ускладнюється тим, що національна економіка зазнає ринкових перетворень, які сьогодні обтяжені складною кризовою ситуацією [763, с. 13–17].

У зв'язку з цим формулювання проблеми дослідження включає такі актуальні аспекти, як: вдосконалення конституційно-правової регламентації; теоретичний аналіз і узагальнення змісту соціальної функції Української держави на сучасному етапі (у контексті особливостей трансформаційного періоду); синтезоване дослідження цих проблем на



основі аналізу соціально-економічної ситуації у країні, об'єктивних і суб'єктивних передумов, чинників для побудови соціальної держави на теренах України.

Удосконалення нормативної основи соціальної функції Української держави, пошук оптимальних шляхів її реалізації вимагає вирішення окремих спірних загальнотеоретичних питань, якими є: визначення місця соціальної функції в системі інших об'єктних функцій держави; формулювання поняття соціальної функції Української держави, з'ясування її змісту та проблем реалізації; дослідження основних напрямів соціальної політики в сучасних умовах; визначення тенденцій подальшого розвитку соціальної функції Української держави.

Недостатня розробленість зазначених проблем, актуальність, теоретичне і практичне значення обумовлюють необхідність їх подальшого більш глибокого дослідження в нових конкретно-історичних умовах.

Сутність соціального напрямку функціонування держави, який за Конституцією України є одним із визначальних, основоположних орієнтирів її діяльності, докорінно відрізняється від сутності соціального напрямку діяльності держави за Конституцією Української РСР 1978 р. Уперше на конституційному рівні людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані найвищою соціальною цінністю в державі (ст. 3 Конституції України) [49]. Від прийняття Конституції України минуло тринадцять років, але на сучасному етапі державно-правового розвитку країни зазначена стаття містить більше норму-мету, ніж норму, що відображає реальність.

Така ситуація обумовлена наступними чинниками. По-перше, недосконалість законодавчої бази, присвяченої саме соціальній функції держави, її формам, методам, гарантіям, механізму реалізації. По-друге, відсутність єдності поглядів щодо визначення поняття, змісту і назви цього напрямку діяльності. По-третє, недостатня дослідженість практичної реалізації соціальної функції держави в сучасних умовах. По-четверте, відсутність системних, науково обґрунтованих прогнозів щодо тенденцій подальшого розвитку соціальної функції держави. Тому сьогодні потребує наукового забезпечення процес вирішення проблеми неузгодженості соціальної політики із сучасними економічними перетвореннями з метою уникнення безсистемності рішень у соціальній сфері.

В умовах української дійсності необхідно виробити теорію соціальної функції держави, що відповідає національно-правовому, економічному, політичному і культурному рівню розвитку нашої країни.

Відсутність ґрунтовних теоретичних розробок, адекватних сучасному стану розвитку українського суспільства і вітчизняної юридичної науки, створює прогалину в державознавстві, без заповнення якої залишаються невирішеними завдання з оптимізації процесу розбудови України як соціальної держави. Вищезазначене обумовлює необхідність теоретичного узагальнення та певного переосмислення накопичених поглядів щодо соціального напрямку державної діяльності, у тому числі формування теоретичних положень про перспективи та гарантії ефективної реалізації соціальної функції держави в умовах сучасної України.

Наукове опрацювання цієї проблематики в тому чи іншому обсязі й аспектах висвітлено в роботах таких науковців, як В. Бабкін, О. Бермічева, О. Доронін, С. Кириченко, М. Козюбра, В. Копейчиков, О. Панкевич, В. Погорілко, П. Рабінович, А. Сіленко, О. Скрипнюк, В. Тацій, Ю. Тодика, М. Цвік та ін.

Соціальний напрям діяльності держави має тривалий і складний шлях – від повного заперечення можливості його існування як самостійної функції держави за часів соціалістичної держави до конституційно-правового закріплення як одного з пріоритетних напрямів діяльності Української держави.

Успішна всебічна реалізація кожної функції держави можлива лише за наявності міцної правової бази у вигляді окремої галузі або сукупності галузей права або законодавства. Тому першочерговим завданням в умовах економічної і політичної трансформації є аналіз та вдосконалення саме конституційно-правових основ соціальної функції Української держави, аналіз українського законодавства, що регулює соціальну діяльність держави з точки зору його цілісності, повноти, обґрунтованості, співвідношення із законодавством інших країн, відповідності потребам реформування.

Необхідність наукового аналізу цієї проблематики обумовлена тим, що концепція соціальної правової держави останнім часом не отримала як досить ефективного практичного державно-правового втілення, так і оформлення у вигляді загальнообов'язкової системи інститутів, процедур і відповідної моделі державної соціальної політики. Проблема соціальної функції держави в період сучасних трансформаційних процесів в Україні є майже недослідженою. Лише окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення у працях таких вітчизняних і зарубіжних юристів, як О. Андрєєва, О. Бермічева, Д. Голбрейт, Н. Дергунова, Б. Жувенель, С. Коробов, Х. Ламперт, П. Рабінович, О. Скрипнюк,

А. Токвиль, М. Фридман, Ф. Хайєк, Й. Шумпетер, Л. Ерхард та ін., а також філософів, соціологів та представників інших галузей науково-го знання [764; 765; 766, с. 23–32; 767; 768].

Визнавши себе соціальною державою на конституційному рівні, Україна зробила крок до подальшого розвитку своєї державності та зміцнення авторитету в міжнародному співтоваристві.

Слід зазначити, що правова основа соціальної функції найбільш розгалужена. У соціальній сфері сформувалася низка галузей права і законодавства: трудове, житлове, пенсійне, про охорону здоров'я та ін. Це, як зазначає В. Погорілко, один із позитивних наслідків радянської доби, оскільки того часу пріоритетними видами прав згідно з колишніми радянськими конституціями були соціальні права [575, с. 12]. Сьогодні конституційно-правову основу соціальної функції складають основоположні загальні або галузеві правові акти. Конституційною основою соціальної функції Української держави є статті 1, 3, 13, 24, 36, 43, 46, 47, 49, 85, 92, 116, 119, 138, 143 та ін. Стаття 1 Конституції України має основоположне значення для визначення концептуальних засад становлення і розвитку української державності, вона суттєво розвиває й збагачує основи конституційного ладу України, надає їм системного, узгодженого характеру. Наша держава визначається в Конституції як соціальна (ст. 1). Формування соціальної держави становить найважливіший напрям розвитку демократичної державності в Україні, одне з основоположних завдань демократизації українського суспільства, реформи її політичної і правової систем.

Пріоритетним орієнтиром наукового пошуку Конституція визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність й безпеку найвищою соціальною цінністю (усі інші соціальні цінності мають бути підпорядковані, субординовані цінності людини), а утвердження і забезпечення прав та свобод людини проголошує головним обов'язком держави (ст. 3). Саме це положення й визначає узагальнено соціальну спрямованість держави. Слід наголосити, що ця конституційна засада підкреслює нерозривність понять соціальної правової держави і громадянського суспільства. У громадянському суспільстві, економічною основою якого є вільний ринок, надзвичайно важливим є інститут власності, його соціально-правовий зміст. Мова йде про соціальну спрямованість цього інституту [769, с. 12]. У ч. 3 ст. 13 Конституції України закріплено, що власність зобов'язує. «Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству». До того ж ч. 4 ст. 13 Конституції України зобов'язує державу забезпечити соціальну

спрямованість економіки. Для цього держава має створити відповідну правову базу з тим, щоб регламентувати соціальну функцію. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки та гарантує рівність перед законом. У зв'язку з цим уповноважені державні та інші органи зобов'язані вживати комплекс організаційно-правових та інших заходів, спрямованих на створення умов для такого захисту прав, а також забезпечувати узгодженість приватних, громадських, державних інтересів у процесі використання природних ресурсів та охорони довкілля.

Держава створює конституційні умови для здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб (ст. 43).

За роки самостійного розвитку вітчизняного законодавства створено розгалужену систему нормативних актів, які встановлюють багато видів соціального забезпечення на засадах соціального страхування, державного забезпечення та державної підтримки певних верств населення. Сьогодні в Україні триває реформування системи соціального забезпечення. Закріплене у ст. 48 Конституції України право кожного на достатній життєвий рівень і його реалізація безпосередньо пов'язані з виконанням Українською державою відповідних зобов'язань у галузі соціальної політики [274, с. 247]. Соціальні права мають специфічні особливості, що робить їх досить залежними від сталої економічної політики держави.

Закріплене у ст. 48 Конституції України право кожного на достатній життєвий рівень є своєрідним стандартом, до якого повинна прагнути держава у своїй політиці. Вона повинна впливати на цей процес через створення умов для забезпечення зазначеного та інших соціальних прав. Держава розробляє, затверджує і здійснює загальнодержавні програми соціального розвитку України (статті 85, 116, 119, 138 тощо).

Невід'ємне право людини на життя і здоров'я (статті 5, 27 Конституції України) одержало відповідний розвиток у ч. 3. ст. 49. Сьогодні в Україні діє досить розгалужена система законодавства, що регулює правові відносини, пов'язані з охороною здоров'я та медичною допомогою (Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р. із змінами та доповненнями, закони України «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення» від 12 грудня 1991 р. [770], «Про забезпечення

санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р. [771] тощо).

Слід зазначити, що для комплексного вирішення проблем охорони здоров'я важливе значення мають загальнодержавні концепції та програми (соціальні, медико-санітарні, оздоровчо-профілактичні). Наприклад, Національна програма «Репродуктивне здоров'я», схвалена Указом Президента України 26 березня 2001 р. [772], Міжгалузєва програма «Здоров'я нації» на 2002–2011 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України 10 січня 2002 р. [773], тощо.

Щодо місцевих програм охорони здоров'я населення, то вони розробляються та здійснюються органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями.

Вищезазначені правовідносини в соціальній сфері регламентовані також нормами трудового і житлового законодавства. Відповідно правовою основою соціальної функції держави є такі норми трудового та житлового законодавства: Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. [774]; Житловий кодекс України від 30 червня 1983 р. [775]; Закони України: «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 р. [776], «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21 березня 1991 р. [777], «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. [778], «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. [779], «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р. [780], «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. [781], «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р. [782], «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. [783], «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р. [784], «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р. [785], «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р. [786], «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. [787], «Про прожитковий мінімум» від 15 липня 1999 р. [788], «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. [789], «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 р. [790], «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. [791], «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 р. [792] тощо.

Аналіз змісту законодавства дозволяє зазначити, що головним завданням держави в соціальній сфері має стати цілеспрямоване забез-

печення надійних передумов реалізації прав і свобод громадян, посилення соціальної спрямованості курсу реформ, зміцнення злагоди й порозуміння в суспільстві.

Для України нагальною є потреба проведення подальшого науково-дослідження й обґрунтування проблеми щодо прийнятності для нас західного досвіду з кодифікації соціального законодавства. У цьому контексті слід звернути увагу на те, що кодифікація українського соціального законодавства, яка супроводжуватиметься оновленням і приведенням його норм відповідно до стандартів європейського соціального права, сприятиме розвитку вітчизняної моделі соціальної держави та її функцій [793, с. 155–159].

Таким чином, правова конкретизація положення про соціальну державу, її функції може бути здійснена після того, як буде визначена позиція науковців щодо перспектив розвитку соціального права в Україні і завершення процесу систематизації соціального законодавства [794, с. 3].

Підсумовуючи, слід зазначити, що конституційно-правова основа соціальної функції Української держави в сучасних умовах має найбільш розгалужений характер та відзначається великою кількістю правових актів у соціальній сфері. В юридичній науковій думці неодноразово наголошувалося на доцільності прийняття Соціального кодексу України з метою оновлення та кодифікації соціального законодавства [575; 764].

Слід констатувати той факт, що в сучасній Україні виникла потреба здійснення кодифікації законодавчих актів соціального спрямування з метою створення самостійної соціальної галузі права, кодекс якої максимально сприяв би втіленню на практиці конституційних та інших нормативних положень щодо соціальних цінностей держави. Підтверджуючи намір бути соціальною державою, Україна повинна мати значно досконаліше соціальне законодавство та надійніші гарантії його реалізації і тим самим ефективніше здійснювати соціальну функцію держави. Нині держава з різних причин, у тому числі і через недосконалість чинного законодавства, виконує цю функцію не зовсім успішно. Удосконалення чинного законодавства в соціальній сфері є передумовою побудови в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки європейського типу, визначальним чинником посилення суспільної привабливості реформ, утвердження сучасних європейських стандартів якості життя, вільного розвитку людини, суспільства, держави в цілому.

Сьогодні основними причинами складної ситуації у соціальній сфері є: переоцінка державою своїх можливостей при прийнятті соці-

альних зобов'язань; неузгодженість соціальної політики із здійснюваними в країні економічними перетвореннями; неприйняття державою індивіда як активного суб'єкта соціальної політики; безсистемність рішень у сфері соціального забезпечення.

З огляду на вищезазначене зрозуміло, що ефективність соціальних перетворень залежить від багатьох факторів, у першу чергу від їхнього законодавчого забезпечення і стану економіки країни. Ці моменти є основоположними і при виявленні тенденцій розвитку соціальної функції сучасної Української держави. У законодавчому регулюванні важливо виокремлювати два аспекти: 1) наявність розвинутого адекватно відображаючого стан та потреби індивідів соціального законодавства; 2) ефективне, реальне втілення його в життя.

Безумовно, що в цілому ефективність законодавства обумовлюється багатьма обставинами, які належать як до самої законодавчої діяльності, так і до діяльності з реалізації прийнятих законів від соціально-правової активності суб'єктів законотворчості і правозастосування, а також від рівня їх правосвідомості і правової культури. Як стверджують В. Ковальський, І. Козинцев, навіть не дуже глибокі дослідження однозначно свідчать про те, що правотворчість, право в цілому, впливаючи на правосвідомість людини, примушують її до дії або бездіяльності, тобто дотримання певних правил поведінки або їх порушення. І навпаки, рівень правосвідомості і правової культури є впливовим фактором правотворчості [795, с. 11]. Вирішення державою соціальних та інших завдань, відповідно до положень Конституції України, вимагає виявлення існуючих потреб законодавчого регулювання, розробки і своєчасного видання законів, що регламентують певні сфери суспільних відносин в інтересах населення всієї країни за умов органічного входження цього закону в систему законодавства.

Очевидно, що з прийняттям Конституції здійснення реформи в соціальній сфері отримало новий поштовх, а отже, й тактику реформування. Як зазначає О. Ющик, на сучасному етапі ключовою стає проблема розвитку демократії в широкому її розумінні, визначення оптимального співвідношення між саморегулюванням суспільних процесів в економіці, політиці, інших сферах життя та державним регулюванням у цих сферах. Мова йде, по суті, про місце та роль держави у процесах реформування суспільства [202, с. 395–396; 225, с. 164–165].

Слід зазначити, що для успішної правотворчості та правозастосовчої діяльності в соціальній сфері вкрай необхідним є формування та розвиток відповідного правового простору.

Розгляд законодавчих актів, що забезпечують розвиток соціальної сфери, дозволяє виявити наступні тенденції розвитку соціальної функції сучасної Української держави: 1) поступовий перехід до взаємної відповідальності всіх суб'єктів соціальної політики за результати соціального розвитку; 2) розвиток системи соціального забезпечення працездатних осіб шляхом підтримки відповідних інфраструктур (як державних, так і недержавних); 3) участь громадян у формуванні й реалізації соціальної політики на засадах принципів добровільності та багатоманіття її форм; 4) забезпечення захисту працездатних осіб від соціальних ризиків; 5) стимулювання (шляхом створення правових, фінансово-економічних умов) активної участі громадян у формуванні власного добробуту тощо.

Підсумовуючи, слід зазначити, що соціальна сфера в ході економічних реформ стала полем численних дискусій, результатом чого були часто непослідовні й необгрунтовані рішення щодо її реформування. Між тим напрацьовані певні правові основи соціальної політики, що сьогодні потребують доповнень і корегувань з урахуванням нової соціальної структури суспільства, які є результатом реформ, а також реальної ситуації у вітчизняній економіці.

Проблеми соціальної сфери посилюються неузгодженістю між змістом прийнятих законів та існуючими механізмами їхньої реалізації [796].

Актуальність аналізу соціальної функції держави для вітчизняної науки впливає із конституційного закріплення за Україною статусу соціальної держави (цей фундаментальний принцип конституційного ладу закріплений більше, ніж у 15 Конституціях країн Європи). Пріоритетним орієнтиром наукового пошуку є розкриття змісту соціальної функції держави з урахуванням сучасних реалій державно-правового життя в контексті розбудови соціальної держави.

Сама ідея соціальної держави по-різному тлумачиться в юридичній теорії. Іноді цю ідею пов'язують з узагальненим поняттям соціальної справедливості, з наявністю певного рівня добробуту та культури, доступного всім верствам і групам населення. В іншому випадку вважають, що ідея соціальної держави відображає посилення ролі держави в регулюванні соціально-економічних процесів.

В умовах сьогодення особливої актуальності набуває дослідження умов і тенденцій розвитку державності в Україні як складової частини європейського співтовариства, і особливо розвитку теоретичної концепції соціальної правової державності. Необхідно узагальнити й перевірити можливості використання в Україні тих позитивних результатів,



які були отримані теорією і перевірені практикою у процесі визначення змісту діяльності держави, її оптимальної форми в різних країнах.

Важливою складовою зазначеної концепції є її складова – соціальна держава, яка може бути віднесена до числа беззаперечних, аксіоматичних характеристик державності. Хоча серед науковців досі існують розбіжності в питаннях визначення її змісту, притаманних їй принципів і виконуваних функцій, співвідношення з іншими конституційними засадами [794, с. 3]. Але очевидним є те, що західноєвропейська модель державності, теорія соціальної державності, теорія соціальної функції держави не може автоматично втілюватися в Україні, не зазнавши попереднього критичного аналізу. Необхідність його проведення пов'язана як з відсутністю загальних для постсоціалістичних і західних країн умов і закономірностей становлення соціальної держави, так і з тією кризою, яку ця державність сьогодні в цих країнах зазнає. Визначення особливостей розвитку соціальної держави в Україні повинно мати на меті встановлення змісту соціальної функції нашої держави на сучасному етапі з урахуванням позитивних моментів західної моделі.

З питанням політико-правової взаємодії соціальної та правової держави пов'язана і проблема визначення основних функцій та напрямів діяльності соціальної держави. Можна виділити багато наукових підходів до зазначеної проблематики, які відрізняються за якістю, глибиною та теоретичним рівнем узагальнень.

Заслуговує на увагу позиція Г. Цахера, який вважає, що соціальна держава покликана виконувати в суспільстві насамперед функцію оцінюючого фактора і гаранта, метою якого є забезпечення для кожного члена суспільства гідного для людини рівня існування, зниження розбіжностей в рівні добробуту, ліквідація відносин залежності й встановлення відповідного контролю. Він пропонує наступні два змістовних висновки: 1) принципами дії соціальної держави є: солідарність та субсидіарність; справедливий розподіл з урахуванням виконаної праці; здійснення глобальної та спеціальної соціальної політики, покращення умов праці, соціальне страхування, забезпечення зайнятості та соціальне партнерство; 2) в умовах запровадження соціально орієнтованої ринкової економіки соціальна держава має вирішувати наступні завдання: забезпечення ринкових можливостей і реалізація права на частину суспільного добробуту шляхом справедливого розподілу прибутків і майна; зниження небажаної ринково обумовленої диференціації; забезпечення свободи, справедливості, розвитку особистості та її активної участі в суспільному житті, а також повага до гідності кожної

особи; подальше вдосконалення соціальної політики та правових механізмів, що забезпечують основні соціальні права і сприяють розширенню мережі соціального забезпечення [797].

Дещо відмінну класифікацію функцій соціальної держави пропонує В. Бакуменко. Виходячи з головної мети існування соціальної держави, він пропонує виокремлювати такі основні функції: 1) соціальний захист; 2) забезпечення суспільними благами, що включає підтримку освіти, науки і культури, охорони здоров'я, навколишнього середовища та розвиток інфраструктури громадянського суспільства; 3) розвиток економіки, який полягає у проведенні антимонопольної політики, політики сприяння конкуренції, підтримки підприємництва, створення ринкових інститутів, управління державним сектором; 4) підтримка стабільності шляхом стабілізації рівня цін, забезпечення зайнятості, підвищення кваліфікації кадрів, забезпечення конкурентоздатності виробників та контролю за ціноутворенням; 5) проведення економічного моніторингу [798, с. 70]. У свою чергу, В. Жмир пропонує всі функції соціальної держави звести до трьох основних: реалізації державних гарантій, пом'якшення входження суспільства в рівновагу після надзвичайних подій; регулювання способу життя суспільства заохочувальними та заборонними правовими засобами; перерозподілу суспільних ресурсів з метою забезпечення всім соціальним групам суспільства певного рівня життя з метою зняття соціального напруження [799, с. 9]. А. Селіванов наголошує, що фактично як для правової, так і для соціальної держави діє один імператив: держава існує для людини, для захисту її загальноновизнаних прав і свобод [800, с. 46]. Російські науковці С. Серьогіна, Г. Мирський також стверджують, що головним пріоритетом соціальної політики держави є людина, її інтереси і вільний розвиток, гідний рівень і якість життя [735]. І. Осадча функції держави в умовах перехідної економіки класифікує таким чином: виробництво суспільних благ; регулювання природних монополій; коригування соціальної нерівності; стабілізація економіки та підтримка економічного зростання; охорона навколишнього середовища [801, с. 141]. Інші науковці (С. Чистов, А. Никифоров, Т. Куценко) підходять більш диференційовано до основних функцій соціальної держави в Україні і виділяють: підвищення добробуту за рахунок особистого трудового внеску, підприємництва та ділової активності; проведення ґрунтовної пенсійної реформи із справедливою системою пенсійних виплат з урахуванням трудового вкладу особи; надання допомоги по безробіттю, збереження робо-

чих місць, фахова перепідготовка осіб, що втратили роботу; надання адресної допомоги у грошовій та натуральній формах; сприяння всебічному державному захисту інтелектуального потенціалу суспільства, його ефективному використанню та примноженню; забезпечення стабільного фінансування та державної підтримки розвитку духовної сфери, освіти, науки і культури тощо [716, с. 256–257].

О. Скрипнюк зауважує, що з наведених класифікацій напрямів реалізації соціальною державою своїх визначальних функцій випливає, що її метою не є ані окремо взяті політичні дії, ані певні економічні перетворення. Він вважає, що її засаднича мета, сформульована як забезпечення гідного існування всіх громадян, по суті, синтезує всі три зазначені сфери [348, с. 213].

Аналіз значного за обсягом і різноманітного за змістом матеріалу щодо природи і специфіки соціальної держави дозволяє зробити наступні висновки, які важливі для розуміння змісту соціальної функції Української держави.

По-перше, така держава формується на основі цілеспрямованої науково обгрунтованої державної політики. По-друге, необхідними передумовами становлення соціальної держави є правове закріплення й гарантування приватної власності, принципів соціальної ринкової економіки, демократії у формі правової держави. По-третє, сутність соціальної держави проявляється в ідеї про загальний добробут за умов існування легітимної державної влади, її спрямованості на досягнення соціальної злагоди і миру, гідного рівня життя, зведення до мінімуму соціальних ризиків, формування соціального середовища для розкриття творчого потенціалу людини, певних фінансових показників (перш за все видатків на соціальну сферу у структурі ВВП), відносно низькому рівні безробіття. По-четверте, у соціальній державі активно заохочується виникнення і функціонування різноманітних недержавних інститутів й організацій з вузькою соціальною спрямованістю. По-п'яте, конституційно регламентована соціальна політика набуває статусу одного з пріоритетних видів державної політики. Прикладами можуть бути як положення конституцій зарубіжних країн (Конституції ФРН, Франції, Іспанії, Росії), так і Конституція України.

Отже, у сучасних умовах модернізації і перетворень в Україні у практичну площину переводиться завдання формування «соціальної, правової держави», яка повинна органічно поєднувати в собі ознаки демократичної держави, заснованої на народовладді; соціальної, що забезпечує соціальну справедливість, і правової, в якій публічна влада

має здійснюватися на правових засадах. Цей імператив не тільки набув всесвітнього визнання, але й повинен стати основою зовнішньої та внутрішньої політики.

Науковий аналіз змісту соціальної функції сучасної Української держави пов'язаний із проблемами формування та реалізації соціальної політики, які все активніше досліджуються у вітчизняній літературі [802, с. 143; 803, с. 160; 804, с. 103; 805, с. 156].

Глибока економічна криза, яка супроводжує трансформування господарського механізму в Україні, сприяла загостренню соціальних проблем у країні (зниження рівня життя, зростання масштабів прихованого і відкритого безробіття, погіршення захисту трудових прав громадян тощо). З урахуванням адаптації світового досвіду ефективного розв'язання проблем соціальної сфери до умов України нагальною проблемою є вдосконалення державної соціальної політики України та механізмів її ефективної реалізації.

На сучасному етапі реформування, яке супроводжується погіршенням умов існування широких прошарків населення, різким падінням їх життєвого рівня та загостренням соціальної нестабільності в суспільстві, проблема проведення ефективної державної соціальної політики набуває особливого значення. З огляду на важливість соціальної політики слід зазначити, що її роль досліджена недостатньо, зокрема відсутнє єдине розуміння змісту державної соціальної політики, її форм і методів проведення з урахуванням сучасних трансформаційних процесів.

У вітчизняній літературі існує думка про те, що в сучасному суспільстві соціальна політика повинна виконувати дві основні функції – захист і розвиток, які між собою тісно пов'язані [806, с. 9].

У контексті визначення змісту соціальної функції сучасної держави є необхідність посилення соціальної орієнтації сучасної економіки, яка змушує шукати нові механізми забезпечення базової захищеності населення, що сприяють зростанню конкурентоздатності та єднанню суспільства. Тому стала зростати роль держави як суб'єкта, який визначає пріоритети і напрями доцільної політики та механізми її реалізації. Виходячи з вищезазначеного, до соціальної функції держави входить як безпосередня реалізація заходів з метою розвитку людського потенціалу, так і загальне регулювання соціальних параметрів економічного процесу.

У перехідний до ринкових відносин період соціальна політика є визначальним напрямом внутрішньої політики держави. Вона забезпечує

захист прав людини, створює передумови для розширеного відтворення людиною своєї діяльності та стабільності суспільної системи.

Слід зауважити, що соціальна політика будь-якої держави передбачає визначення глибинних тенденцій розвитку в усіх сферах соціально-політичного життя, що обумовлюють процес розвитку соціального буття й соціальної безпеки людини та цілеспрямований вплив на них суб'єктів регулятивної діяльності. У літературі висловлюється думка, що політика такого типу має створити необхідний економічний механізм для розв'язання суперечностей як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру в економіці, політиці, соціальних, духовних відносинах суспільства, міжособистісних соціальних зв'язках людей, тих чи інших аспектах і тенденціях розвитку та функціонування, що впливають на соціальне буття, соціальне самопочуття та безпеку людини [716, с. 255].

Метою соціальної політики держави як важливого елементу соціальної функції держави є забезпечення стабільного функціонування суспільства, досягнення суспільної злагоди та соціальної цілісності, належного рівня життєдіяльності людей; забезпечення кожному громадянину можливості вільно розвиватися, реалізовувати свої здібності, одержувати належний прибуток, покращувати добробут.

Виникнення, зміна або відмирання окремих соціальних функцій держави залежить від завдань та мети, що стоять перед нею на конкретному історичному етапі її розвитку [807, с. 14]. Ефективна реалізація виконання соціальної функції державою забезпечує внутрішню стабільність, зростання авторитету та довіри до владних структур, цілісність суспільства, його єднання навколо загальнодержавних потреб та інтересів. Держава повинна ефективно реалізовувати соціальну функцію, адже, виходячи з позицій взаємозалежності, взаємообумовленості всіх елементів соціальних систем, прорахунки, обмеження та упущення в соціальній сфері неминуче призведуть до суттєвих негативних змін в інших сферах суспільного життя. Саме тому перед Українською державою на перехідному етапі розвитку постає завдання оптимального збалансування соціальної політики.

Проте в умовах слабкої, нестабільної економіки перехідного періоду держава не в змозі навіть у межах достатнього мінімуму забезпечити соціальні потреби, що й підтверджується станом соціально-економічної сфери сучасної Української держави.

У цьому контексті А. Сіленко зауважує, що, як показує світовий досвід, перехід від однієї суспільно-політичної системи до іншої завжди супроводжується падінням рівня добробуту населення, що може призвести до зростання нестабільності [738, с. 24].

Ще одним важливим аспектом є розуміння того, що політичне спрямування держави значною мірою визначає характер, особливості й зміст соціальної функції, глибину та масштаби її реалізації. У свою чергу, у результаті дослідження взаємозв'язку між соціальною політикою і політичною стабільністю виявлено, що сильна соціально-економічна політика є однією з головних передумов стійкого стану суспільства, що дозволяє ефективно функціонувати в умовах різних впливів, зберігаючи при цьому свою структуру і спроможність контролювати процес суспільних змін. У той же час відомо, що економічні кризи, спад виробництва, погіршення рівня життя населення, різко виражені диспропорції в розподілі прибутків часто були причиною руйнації політичної системи. Отже, завданням соціальної політики є створення умов для підвищення рівня життя населення, яке має відчувати свою особисту зацікавленість у безконфліктному розвитку суспільства. Громадяни повинні знати, що найважливіші інститути держави й суспільства здатні адекватно і своєчасно реагувати на їхні потреби. Цей висновок особливо важливий для України, тому що суспільство й економіка знаходяться в надто глибокій кризі, існує високий ступінь соціальної нерівності і відсутня згода між політичними силами з питань про стратегію суспільного розвитку.

Синтезуючи результати наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, акцентуємо увагу на наступних положеннях.

Соціально-економічна стабільність є однією з важливих умов політичної стабільності.

Стратегічною метою соціальної політики держави є забезпечення стабільного функціонування суспільства, досягнення суспільної злагоди та соціальної цілісності, належного рівня життєдіяльності людей, забезпечення кожному громадянину можливості вільно розвиватися, реалізовувати свої здібності, одержувати належний прибуток, покращувати добробут.

Змістом соціальної функції сучасної Української держави є:

1. Правове й економічне забезпечення соціальної сфери; створення відповідної до сучасних потреб суспільства систематизованої соціальної нормативно-правової бази, яка передбачала б прийняття комплексу довготермінових соціальних програм різної спрямованості.

2. Формування реально діючої системи гарантій та досконалого механізму юридичних засобів здійснення та захисту соціальних прав і свобод з метою забезпечення їх ефективної фактичної реалізації на основі принципів соціальної справедливості, свободи і рівності.

3. Проведення активної державної соціальної політики з метою адаптації працездатного населення до соціальних аспектів ринкових відносин; реальна соціальна підтримка тих категорій населення, які з певних причин самостійно не можуть забезпечити собі гідне існування і потребують надання соціальних пільг.

4. Розвиток соціальноорієнтованої вільної ринкової економіки; дотримання виваженого, досить обгрунтованого балансу між ринковою економічною свободою та державним регулюванням ринкових процесів.

5. Розвиток громадянського суспільства та формування високо свідомої професійної національної політичної еліти (яка має бути головним джерелом формування та реалізації демократичних ідей та створення їх правових засад) за умов наявності багатопартійної системи та прогресивної політичної опозиції.

6. Підвищення ефективності формування і використання фінансових, матеріальних, інформаційних і кадрових ресурсів соціальної сфери. Створення деяких сприятливих передумов для практичного руху до української моделі соціальної держави.

7. Забезпечення постійного зв'язку соціальних реформ із новітніми науковими дослідженнями в цій сфері.

Ефективність рішень у сфері соціальної політики у сучасних умовах розвитку держави залежить від реалізації таких положень: по-перше, орієнтування соціальної політики на ринкове реформування, індивідуальну відповідальність та ініціативу; розширення суспільного поля для реалізації творчого соціального потенціалу людини, свободи вибору нею способів і форм самореалізації в соціальній сфері; створення умов для підвищення соціально-економічної активності населення; по-друге, досягнення в суспільстві соціальної злагоди на основі сталих процесів соціальної структурованості (формування потужного середнього класу як чинника соціально-політичної та економічної стабільності суспільства, створення умов для функціонування динамічних процесів соціальної мобільності); соціального миру та співробітництва, соціального партнерства як різних соціальних груп, прошарків суспільства, так і суб'єктів соціального регулювання, ринкового господарства, урегулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин у сфері праці й зайнятості; по-третє, формування і розвиток таких соціально-ринкових відносин, за яких економічна свобода ринку сприятиме посиленню соціальної безпеки людини і суспільства; по-четверте, формування динамічної, гнучкої системи соціального захисту, яка передбачає різні типи соціальних заходів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в багатоманітні функціональної діяльності держави соціальна функція, враховуючи її значну роль у забезпеченні нормальної життєдіяльності людей, посідає одне з важливих місць. Шляхом її ефективної реалізації створюються гідні умови життя кожної людини та забезпечується громадянський мир; здійснюється соціальний захист; відбувається зміцнення соціальної справедливості та солідарності в суспільстві, а також гуманного демократичного державного ладу, що охороняє індивіда.

Безперечно, що успішна діяльність держави в соціальній сфері є однією з умов ефективної реалізації економічної, політичної та інших функцій держави.

Соціальна функція Української держави – це об'єктивно необхідні, нормативно регламентовані напрями та види її діяльності із забезпечення й гарантування гідних умов існування, створення рівних і справедливих можливостей для розвитку кожної людини, формування ефективного механізму соціального захисту з метою досягнення в суспільстві соціальної злагоди і співробітництва на основі сталих процесів соціальної структурованості.

Такий підхід, по-перше, відображає призначення держави соціальної орієнтації. Практично кожна людина постійно піддається певним об'єктивним ризикам і негативним впливам середовища. Це можуть бути як фізіологічні закономірності (хвороба, похилий вік), так і соціальні фактори (безробіття, глибока диференціація в розподілі доходів, масова бідність). Отже, сприяти і розвивати механізм пом'якшення зазначених ризиків і несприятливих колізій – завдання держави в соціальній сфері. По-друге, така позиція збігається з міжнародними стандартами, які закріплюють обов'язок держави забезпечити гідний рівень життя своїх громадян. Це констатується у Загальній декларації прав людини (ст. 25), у ст. 11 Міжнародного пакту про соціальні, економічні і культурні права, у ст. 1 Декларації соціального прогресу та розвитку [808].

Відповідно зміст соціальної функції держави визначається рухом України до соціальної правової держави, яка покликана не тільки забезпечувати інтереси соціально незахищених груп населення, але й турбуватися про добробут кожної людини, залишаючи місце для індивідуальної економічної ініціативи.

Головним завданням держави в соціальній сфері має стати цілеспрямоване забезпечення надійних передумов реалізації прав і свобод громадян, посилення соціальної спрямованості курсу реформ, зміцнення злагоди й порозуміння в суспільстві.



Правова конкретизація положення соціальної функції держави може бути здійснена після того, як буде визначена позиція науковців щодо перспектив розвитку соціального права в Україні і завершення процесу систематизації соціального законодавства.

Конституційно-правова основа соціальної функції Української держави в сучасних умовах має найбільш розгалужений характер та відзначається великою кількістю правових актів у соціальній сфері, тому потребує оновлення та кодифікації (доцільність прийняття Соціального кодексу України). У законодавчому регулюванні слід враховувати два аспекти: 1) наявність розвинутого адекватно відображаючого стан і потреби індивідів соціального законодавства; 2) ефективне, реальне втілення його в життя.

Аналіз чинного законодавства дозволяє виявити такі тенденції розвитку соціальної функції сучасної Української держави:

1) поступовий перехід до взаємної відповідальності всіх суб'єктів соціальної політики за результати соціального розвитку;

2) розвиток системи соціального забезпечення непрацездатних осіб шляхом підтримки відповідних інфраструктур (як державних, так і недержавних);

3) участь громадян у формуванні й реалізації соціальної політики на основі принципів добровільності і багатоманіття її форм;

4) забезпечення захисту працездатних осіб від соціальних ризиків, здебільшого на страхових принципах;

5) стимулювання (шляхом створення правових, фінансово-економічних умов) активної участі громадян у формуванні власного добробуту тощо.

Ефективна реалізація виконання соціальної функції державою забезпечує внутрішню стабільність, зростання авторитету та довіри до владних структур, цілісність суспільства, його єднання навколо загальнодержавних потреб та інтересів.

Екологічна функція Української держави.

Головним фактором, що викликає необхідність виділення екологічної функції Української держави, є гострота екологічних проблем, які вже стали об'єктивною реальністю.

У зв'язку з цим серед актуальних загальнотеоретичних проблем, що мають важливе науково-практичне значення, важливе місце належить екологічній функції держави, яка спрямована на охорону природи, забезпечення раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки [809, с. 220–226].

Порівняно новим явищем у конституційно-правовій регламентації об'єктних функцій держави стало закріплення в Конституції України 1996 р. екологічної функції (статті 16, 50, 85, 92, 106, 110 та ін.). Ця функція держави лише в останні роки стає предметом спеціального наукового дослідження. Проблеми природоохорони і природокористування змістовно розглядалися в основному представниками інших галузей права, безпосередньо пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, але, як правило, не пов'язувалися з аналізом відповідної функції Української держави.

В юридичній літературі державна діяльність у цій сфері не визнавалася самостійною функцією й вивчалася лише у зв'язку з дослідженням господарсько-організаторської і культурно-виховної функцій Радянської держави як їх складова. Лише з початку 70-х рр. XX ст. екологічна функція держави починає розглядатися у теорії держави і права, конституційному праві як самостійна. У цей період починається розвиток системи природоохоронних державних органів, громадських організацій, відповідного законодавства, а напрям діяльності держави визначається як одна з її основних функцій. Отже, екологічна функція держави почала виокремлюватися в останні десятиліття, що пов'язано з прогресуючим погіршенням стану навколишнього середовища, і не тільки України. Ця функція об'єктивно виходить за межі однієї держави.

Проблема становлення та подальшого розвитку державності в Україні є надзвичайно складною й багатоаспектною. Традиційні компоненти державотворення – соціально-економічні, політико-ідеологічні, геополітичні та інші усвідомлюються, а тим більше реалізуються з величезними труднощами, а такий необхідний для сучасної практики аспект, як екологічний, майже не береться до уваги. Проте тотальне погіршення рівня життя в Україні має чітко окреслений екологічний контекст. Тому без усвідомлення цієї обставини і врахування її в реальних процесах державотворення не можна ефективно вирішити політичні, економічні, соціокультурні та інші проблеми. Отже, багато негараздів прямо чи опосередковано пов'язані з надзвичайно загрозливою екологічною ситуацією, що склалася в Україні [716, с. 288–289].

У процесі виникнення, становлення і розвитку екологічної діяльності нашої держави умовно можна виділити такі етапи. Перший етап – з 1917 р. до кінця 50-х рр. XX ст. Діяльність держави цього періоду була спрямована лише на використання природних об'єктів з метою задоволення господарських потреб, а охороні природи уваги практично

не приділялося. Тривалий час люди у своїй діяльності додержувалися економічних принципів, орієнтуючись на одержання максимальної вигоди при мінімальних затратах. Це призводило до неузгодженості темпів економічного розвитку й вимог екологічної безпеки, домінування природомістких галузей, використання застарілих ресурсо- і енергомістких технологій, сировинної орієнтації експорту тощо. Лише тоді, коли порушення динамічної рівноваги природного середовища обернулося економічними збитками, почали звертатися до еколого-економічних принципів [810, с. 143]. Часто на перший план виступало конкретніше завдання – одержання максимальної економічної вигоди. У цей період діяльність держави з охорони природи була складовою господарсько-організаторською і культурно-виховною функцій.

Другий етап еволюції екологічної функції починається з 60-х рр. і триває до кінця 80-х рр. ХХ ст. Він характеризується залученням природних ресурсів у господарський обіг, значним впливом людини на навколишнє середовище. Цей етап пов'язаний із загостренням екологічних проблем і, як наслідок, прийняттям державою конкретних заходів з охорони природи, формуванням системи спеціальних органів.

Третій етап починається з кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. і триває до сьогодні. У цей період формується уявлення про єдність і цілісність екосистеми. Змістом екологічної функції стає досягнення екологічної безпеки. Це положення потребує офіційного нормативного закріплення [811, с. 122]. Виникла гостра необхідність у прийнятті законів і підзаконних нормативних актів з регулювання природокористування, правового режиму окремих територій, профілактичних і коригуючих заходів; визначенні ролі держави в цих процесах та ін.

З початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні почала формуватися нова екологічна політика, орієнтована на розвиток економічних методів регулювання природокористування. Важливими напрямками державної екологічної політики є інституціональні перетворення з метою формування нового правового й економічного механізму регулювання взаємодії державних органів різних рівнів та природокористувачів, включення екологічних вимог у процедуру оцінки соціально-економічної ефективності управлінських рішень.

Як відомо, основний зміст екологічної функції складає державна діяльність у сфері охорони навколишнього середовища, регулювання природокористування, реалізації комплексу заходів щодо екологічної безпеки, покращення стану навколишнього природного середовища, підтримання екологічної рівноваги, збереження генофонду.

Накопичення значного за обсягом і різноманітного за змістом матеріалу поставило питання про важливість виокремлення в межах загальної теорії функцій держави теорії екологічної функції. Наукове опрацювання цієї проблематики перш за все пов'язане з висвітленням підходів до визначення поняття «екологічна функція держави».

Л. Морозова вважає, що екологічна функція тісно пов'язана із соціальною, оскільки обумовлена соціальним обов'язком держави забезпечити екологічний добробут громадян та екологічну безпеку країни. Самостійного значення ця функція набуває внаслідок погіршення екологічної ситуації у всьому світі. Зазначена функція держави, зауважує Л. Морозова, – це встановлення правового режиму природокористування, визначення екологічних вимог, умов і порядку використання природних ресурсів, збереження, відновлення і покращення якості природного середовища, здійснення заходів в умовах екстремальних екологічних ситуацій [371, с. 106; 546, с. 105].

М. Байтін називає екологічну функцію функцією охорони природи і раціонального використання природних ресурсів та визначає її як державне управління і координацію діяльності у сфері охорони навколишнього середовища, регулювання природокористування, забезпечення екологічної безпеки, оздоровлення і покращення якості навколишнього середовища [564, с. 344; 622, с. 68]. Необхідність виділення такої державної функції вчений обґрунтовує розвитком науково-технічної революції та її наслідками для людини. Запропоновано наступне визначення екологічної функції держави.

В. Чиркін також обґрунтовує необхідність виокремлення екологічної (природоохоронної) функції як самостійної об'єктної державної функції прогресуючим погіршенням природного стану всієї планети. Саме тому автор вважає, що ця функція виходить за межі держави, набуває загального характеру для всіх держав. Екологічна функція держави, на думку В. Чиркіна, – це її природоохоронна діяльність і відновлення порушеної екологічної рівноваги [24, с. 203]. Такий підхід звучує зміст екологічної функції, тому що екологічна діяльність держави носить більш широкий і різноманітний характер й не може зводитися тільки до заходів з охорони навколишнього середовища.

Раціональним, але в деякій мірі абстрактним є підхід М. Бринчука, який зазначає, що екологічна функція – це забезпечення екологічної рівноваги, включаючи екологічний оптимум для людини, з урахуванням взаємозв'язку і взаємообумовленості явищ і процесів у природі [812, с. 13].

Деякі дослідники обов'язковим елементом екологічної функції називають екологічну безпеку [629, с. 11–12]. Вважаємо такий підхід цілком виправданим. З огляду на це заслуговує на увагу позиція російських науковців В. Бабаєва, С. Бабаєва, А. Кадомцевої, які визначають екологічну функцію як діяльність держави з охорони і захисту навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки суспільства [710, с. 28; 813, с. 91].

У свою чергу, В. Котюк, класифікуючи функції держави за об'єктним критерієм, виділяє гуманітарну сферу, у якій виокремлює екологічну функцію держави – функцію охорони природного середовища, фауни і флори [284, с. 296]. Такий підхід, як зазначалося, дещо звужує її зміст.

О. Зайчук, Н. Оніщенко називають екологічну функцію однією з комплексних функцій, яку повинна здійснювати будь-яка сучасна держава. Це охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, відновлення навколишнього середовища [275, с. 73]. Також заслуговує на увагу позиція О. Скакун, яка визначає екологічну функцію як забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території держави; охорону і раціональне використання природних ресурсів; збереження генофонду народу [106].

Викладене розкриває тенденцію збагачення і розширення змісту, ускладнення структури екологічної функції, підвищення її ролі в системі об'єктних функцій держави.

Здійснення екологічної функції передбачає вироблення чіткого уявлення про екологічну ситуацію, що склалася в країні. У контексті нашого дослідження з метою конкретизації змісту екологічної функції держави під екологічною ситуацією слід розуміти сукупність економічних, політичних, соціально-психологічних та інших процесів, що відбуваються у країні (та у світі) і спричиняють певний відносно стійкий у кількісному та якісному відношеннях стан навколишнього середовища, який, у свою чергу, має власний потенціал розвитку в конкретних напрямках. Екологічна ситуація в Україні є наслідком дії багатьох різнопланових факторів: ландшафтно-біокліматичних умов; позиційно-географічного стану; природно-ресурсного потенціалу; історичних, політичних, економічних умов тощо.

Розвиток екологічної функції в сучасний період обумовлює не тільки існування окремих напрямів діяльності держави, але й деяких теоретично і практично значущих проблем, які необхідно вирішувати у процесі здійснення екологічної функції та більш вузьких напрямів

діяльності держави, що є її складовими [814, с. 27]. Реалії глобальної екологічної проблеми висунули перед Україною (та іншими країнами світу) нові складні завдання. Вони переконливо демонструють безперспективність будь-якої політики, що не має обґрунтованого конституційно-правового забезпечення [810, с. 124]. Саме тому розвиток суверенної Української держави неможливий без розробки та здійснення багатопланової і цілеспрямованої безпеки та складової останньої – екологічної безпеки.

На сьогоднішньому етапі розвитку суспільства як в Україні, так і у глобальному масштабі заслуговує на увагу і всебічну підтримку модель суспільства сталого екологічно безпечного розвитку, основні принципи якого сформульовані в ряді документів, прийнятих ООН. Найбільш відомими є Стокгольмська декларація з проблем навколишнього середовища 1972 р. (у ній сформульовано 26 принципів) і Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. (27 принципів) [70, с. 254].

Вихідні засади екологічної функції Української держави сформульовано в наступних нормативних актах: Конституція України (1996 р.) [49], Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [175], Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. [815], Повітряний кодекс України від 4 травня 1993 р. [816], Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. [817], Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. [818], Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. [819], закони України: «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. [820], «Про екологічну експертизу» від 9 лютого 1995 р. [821], «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р. [822], «Гірничий Закон України» від 6 жовтня 1999 р. [823], «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13 липня 2000 р. [824], «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» від 21 вересня 2000 р. [825], «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. [826], «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. [487], «Про екологічну мережу» від 24 червня 2004 р. [827]; Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5 березня 1998 р. [828]; Указ Президента України «Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів» від 15 вересня 2003 р. [829] та ін.

Важливим правовим підґрунтям державного подолання наслідків Чорнобильської катастрофи є низка нормативно-правових актів у цій сфері, зокрема: закони України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27 лютого 1991 р. [830], «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 р. [776], «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 р. [831], «Про формування Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення» від 20 червня 1997 р. [832], «Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань» від 14 січня 1998 р. [833] тощо.

У той же час Україна стала учасницею ряду міжнародних договорів: Конвенції про ядерну безпеку (ратифікована 17 грудня 1997 р.), Угоди з Міжнародним агентством з атомної енергії про застосування гарантій у зв'язку з договором про нерозповсюдження ядерної зброї (ратифікована 17 грудня 1997 р.); Спільного протоколу про застосування Віденської конвенції і Паризької конвенції від 21 вересня 1988 року (ратифікований 17 листопада 1999 р.), Спільної конвенції про безпеку обходження з відпрацьованим паливом і про безпеку обходження з радіоактивними відходами (ратифікована 20 квітня 2000 р.). У Зверненні Верховної Ради України до парламентів, урядів і громадськості країн Європи, схваленому 22 травня 2003 р., визнано, що євроінтеграційні процеси стають одними з основних елементів створення загальноєвропейської безпеки і стабільності. Саме завдяки їм держави Центральної і Східної Європи, у тому числі й Україна, мають можливість досягти напрацювання надійних гарантій захисту навколишнього середовища [834, с. 112].

Ратифікація Україною Орхуської конвенції, прийняття проекту TASIC «Екологічна інформація, освіта й інформованість громадськості в нових незалежних державах» сприяє налагодженню співпраці між зацікавленими неурядовими організаціями [835, с. 32]. Цей проект має змінити ставлення держави до питань впливу на довкілля, підвищити особисту відповідальність посадових осіб за наслідки своєї професійної діяльності. Саме тому постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1999 р. створено Міжвідомчу комісію із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату. До Рамкової конвенції прийнятий Кіотський протокол. У зв'язку з цим Президент України підписав Закон «Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової

конвенції ООН про зміну клімату». Зазначений Закон прийнятий парламентом 4 лютого 2004 р. [836].

Виходячи з проведеного аналізу, слід зазначити, що завданням законодавства, яке складає конституційно-правову основу екологічної функції держави, є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів; формування, збереження та раціональне використання екомережі; забезпечення екологічної безпеки; запобігання і ліквідація негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище; задоволення сучасних і перспективних економічних, соціальних, екологічних та інших інтересів суспільства; збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною; подолання наслідків Чорнобильської катастрофи.

Варто констатувати, що значна частина законодавчих актів в екологічній сфері потребує оновлення та внесення змін відповідно до об'єктивних умов розвитку суспільства та держави, подолання застосування аналогії права та аналогії закону в регулюванні еколого-правових відносин. Гармонізація внутрішнього законодавства в екологічній сфері відповідно до міжнародних стандартів створить більш дієвий механізм реалізації екологічної функції держави [837].

У контексті зазначеного вченими висловлюється думка щодо доцільності прийняття Екологічного кодексу України [838, с. 71; 839, с. 148]. Дійсно, такий кодифікований акт був би корисним і зручним для використання у сфері регулювання еколого-правових відносин та сприяв би підвищенню ефективності їх реалізації.

З метою забезпечення охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, екологічної безпеки як невід'ємної умови сталого економічного та соціального розвитку України держава здійснює на своїй території екологічну політику, пріоритетні напрями якої повинні визначатися наступними проблемами.

Нинішню екологічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як кризову, що формулася протягом тривалого періоду через нехтування об'єктивними законами розвитку і відтворення природно-ресурсного комплексу України. Відбувалися структурні деформації народного господарства, за яких перевага надавалася розвитку в Україні сировинно-видобувних, найбільш екологічно небезпечних галузей промисловості [828]. Навіть сьогодні економіці України притаманно



використання ресурсомістких та енергоємних технологій (без будівництва відповідних очисних споруд).

У такій ситуації необхідною умовою подальшого розвитку України стала перш за все екологізація суспільного виробництва, під якою слід розуміти впровадження системи ресурсозберігаючих і екологобезпечних техніко-технологічних процесів, способів і методів раціонального управління природно-ресурсним потенціалом, завдяки яким при максимальному одержанні високоякісного суспільного продукту забезпечується збереження якості навколишнього природного середовища. Екологізація суспільного виробництва є винятково складним і тривалим процесом, оскільки завдання створення загальнодержавної системи раціонального природокористування в Україні – як головної передумови екологобезпечної та екологозрівноваженої господарської діяльності – може бути виконане повною мірою при завершенні трансформаційних процесів в економіці. Проте починати екологізацію всіх галузей національного господарства треба терміново, оскільки результативністю реалізації природоохоронних програм визначаються перспективи подальшого розвитку держави.

Отже, екологізація національного господарства є засобом подолання не тільки екологічної, але й економічної кризи [691, с. 145]. Саме тому процес вирішення державою екологічних проблем не можна відкладати. Основою реформування в цій сфері є стратегія ресурсозбереження. Усе це пов'язано з відсутністю ефективно діючих правових, економічних та адміністративних механізмів. Ці та інші чинники, зокрема низький рівень екологічної свідомості суспільства, призвели до значної деградації довкілля України. Винятковою особливістю екологічного стану України є те, що екологічно гострі локальні ситуації поглиблюються великими регіональними кризами. Чорнобильська катастрофа спричинила в Україні ситуацію, яка наближається до рівня глобальної екологічної катастрофи.

Ігнорування економічних важелів охорони довкілля протягом тривалого часу, яке відбувалося на фоні зниження ефективності адміністративних можливостей, на думку В. Костицького, й обумовило потребу в пошуках збалансованої державної екологічної політики на основі поєднання як адміністративних, так і економічних механізмів охорони довкілля [839, с. 147–148]. Саме така екологічна політика у вигляді екологічної стратегії та екологічної тактики сьогодні виступає формою реалізації екологічної функції Української держави.

Екологічна політика є вираженням форм і способів здійснення екологічної функції в конкретних історичних умовах. А екологічний роз-

виток та його цілі мають розглядатися як однопорядкові з економічними інтересами. Саме на цьому базується і сприйнята більшістю держав концепція сталого екологічного, економічного і соціального розвитку. Вона пов'язана з тим, що економічний розвиток не може здійснюватися на довгостроковій основі, якщо природоресурсна база вичерпується і погіршується. Водночас не можна забезпечити повноцінної охорони довкілля, якщо економічне зростання не враховує власне економічних, матеріальних та інших витрат, пов'язаних із деградацією природного середовища [839].

Тому основними напрямками державної екологічної політики мають стати допустимі форми використання природоохоронного потенціалу на основі планування, стимулювання та контролю з боку держави і застосування нормативно-правових аспектів, створення й впровадження еколого-сумісних технологій, моніторингу, експертизи, гласності.

За сучасних умов неефективна державна екологічна політика або ж її відсутність спричиняють екологічні катастрофи, цілковите порушення екологічної рівноваги [840, с. 184]. Важливим засобом реалізації природоохоронної політики держави, забезпечення її дії, зазначає Ю. Шемшученко, є право. Але останнє може успішно виконувати покладену на нього роль тільки в тому разі, якщо саме воно буде достатньо вдосконаленим. На сьогодні правове регулювання екологічних суспільних відносин відстає від вимог практики [841, с. 5].

Важливим в реалізації екологічної політики держави є те, що територіальна організація України спрямована на поєднання загальнодержавних, регіональних і місцевих інтересів. Територіальний розподіл суспільних інтересів у галузі охорони природи визначається територіальними обсягами природних геоекосистем і поділяється на: загальнодержавні, що поширюються на всю територію України; регіональні, що охоплюють територію в межах двох або більше областей та АРК або поширюються на територію суміжних держав та акваторію морської економічної зони; місцеві, що охоплюють територію в межах АРК, області, району.

Такий об'єктивний характер просторового поширення природних систем створив територіальну невідповідність між адміністративними одиницями та природними системами як об'єктами управління. Тому виникає потреба у виділенні регіонального рівня державного управління природоохоронними заходами. Доцільним є забезпечення злагодженої взаємодії різних державних і регіональних структур, суспільних інституцій у формуванні й проведенні регіональної екологічної політики як складової державної екологічної політики, спрямованої на забез-

печення екологічної безпеки та сталого розвитку окремої території в контексті національної безпеки України.

Перш за все регіональна екологічна політика повинна визначатися виходячи з пріоритетності національних і регіональних інтересів, бути невід'ємною складовою державної екологічної політики [842, с. 76].

На думку вчених, розв'язанню проблеми регіональної екологічної політики може сприяти адміністративна реформа. Одним із основних її напрямів є передача частини повноважень на регіональний рівень. Екологічна політика покликана передбачити створення ефективно діючої системи влади в центрі і на місцях, здійснити фінансово-економічне та нормативно-правове забезпечення територій на основі оптимально поєднання загальнодержавних і місцевих інтересів [843, с. 4].

Безумовно, екологічна політика Української держави є предметом дослідження різних галузей науки. В еколого-правових дисциплінах дослідження регіональної політики нерозривно пов'язане з розробками в галузі забезпечення екологічної безпеки держави. Ефективність здійснення заходів, форм і методів забезпечення цієї безпеки визначається шляхом прогнозування оцінки стану розвитку екологічних ризиків на регіональному рівні; об'єктивне визнання загроз, встановлення їх сутності та можливих наслідків і є запорукою планування правових, організаційно-управлінських та економічних заходів щодо запобігання або реагування на наслідки негативних проявів. Більшість із цих завдань взаємопов'язані між собою і мають регіональний характер, що обумовлено комплексністю екологічних проблем [844, с. 9, 3].

Викладене вище дає підстави зауважити, що реалізація екологічної функції держави повинна базуватися на реальній правовій основі, саме тому розв'язання проблеми регіональної екологічної політики пов'язано з нагальною потребою розробки нормативно-правового акта комплексного характеру, спрямованого в тому числі на регулювання екологічної безпеки на територіях з кризовим станом [845].

Як зазначає О. Заржицький, у галузі державної екологічної політики повинен бути єдиний правильний підхід – це положення теорії сталого розвитку, яка базується на збалансованому співвідношенні економічних й екологічних інтересів. Правові екологічні проблеми промислових центрів Півдня України за характером є регіональними. Саме тому регіональність екологічної політики щодо екологічної безпеки антропогенно перевантажених територій з екологічним кризовим станом визначає особливість регіонального виникнення екологічної небез-

пеки, компонента – можливих екологічних ризиків, а звідси – й комплекс проблем, які виникають у конкретному регіоні з урахуванням особливості економічної, промислової, господарської діяльності [842; 846, с. 56–59].

До того ж – екологічна політика повинна бути сумісна з економічною політикою і забезпечувати її результатами еколого-економічного обліку й оцінки природних ресурсів; стимулювати ефективні економічні, фінансові, а також інституціональні механізми управління і формування ринку; стимулювати екологічно орієнтоване та економічно ефективне управління. Крім того, екологічна політика також повинна бути сумісною із соціальною політикою з метою створення екологічно сприятливих умов проживання, розвитку екологічної свідомості та освіти; суспільної участі у прийнятті рішень у сфері довкілля.

Змістом екологічної функції Української держави є також діяльність у сфері забезпечення екологічної безпеки. Вона є складовою глобальної і національної безпеки і становить собою стан захищеності довкілля від порушення його екологічної рівноваги [847, с. 208–209; 848, с. 17–19]. А. Качинський, розглядаючи екологічну безпеку, зазначає, що Україні потрібна принципово нова система державної екобезпеки. Її основу має становити розроблення адекватного організаційно-правового, соціально-політичного та господарського механізмів управління природокористуванням [849, с. 8, 111].

Проаналізована наукова література, чинне законодавство та практика його застосування дозволяє констатувати багатоплановий, поліфункціональний характер походження і змісту екологічної безпеки. Тому не випадково підходи до цього визначення розглянуті як на доктринальному, так і на нормативно-правовому рівнях.

Етимологічно всі наукові визначення екологічної безпеки виходять з того, що вона є різновидом загального поняття «безпека» (англ. security, safety) – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз [850, с. 47]. А. Качинський також вважає, що екологічна безпека – це забезпечення захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, довкілля та держави від реальних або потенційних загроз, що їх створюють антропогенні чи природні чинники на навколишнє середовище [851, с. 8]. В енциклопедичній та довідковій літературі зустрічається й ширше розуміння екологічної безпеки. Найпоширенішим підходом є такий. Екологічна безпека – це: 1) забезпечення гарантії запобігання екологічно значним катастрофам та аваріям внаслідок сукупності дій, станів

і процесів, що прямо або опосередковано не призводять до цих подій; 2) ступінь відповідності наявних або уявних (прогнозованих) екологічних умов завданням збереження здоров'я населення і забезпечення тривалого та стійкого соціально-економічного розвитку; 3) комплекс станів, явищ і дій, що забезпечують екологічний баланс на Землі та в будь-яких її регіонах на рівні, до якого фізично, соціально-економічно, технологічно і політично готове людство [852, с. 637; 853, с. 20]. Г. Серов також визначає екологічну безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави у процесі взаємодії суспільства і природи від загроз з боку природних об'єктів, загроз, обумовлених знищенням, пошкодженням або виснаженням природних ресурсів [854, с. 33]. О. Хіміч визначає екологічну безпеку як складову національної безпеки, стан захищеності людини, суспільства та держави від загроз з боку небезпечних природних об'єктів, забруднених внаслідок аварій, катастроф, господарської діяльності, природних явищ, надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру [855, с. 47]. У свою чергу, В. Андрейцев розглядає проблему екологічної безпеки, з одного боку, як систему спеціальних юридичних заходів, спрямованих на захист життєво важливих інтересів людини від небезпечного впливу навколишнього природного середовища; і з іншого – як систему законодавчого і підзаконного правового забезпечення цієї безпеки, яким регулюється екологічно небезпечна діяльність, режим використання природних ресурсів, охорона природного середовища, безпечного для життя і здоров'я людей [856]. Учений більш комплексно підходить до визначення змісту цієї категорії. Важливим аспектом доктринальних досліджень є виділення авторами різних рівнів екологічної безпеки – глобальної, регіональної, локальної та місцевої.

Для здійснення і підтримання необхідного рівня безпеки утворена та продовжує розвиватися система правових норм, які регулюють відносини у сфері екологічної безпеки.

В юридичній літературі також є спроби систематизувати визначення екологічної безпеки, які містяться в законодавчих та підзаконних актах [856, с. 24–25]. У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. виділено окремий розділ «Екологічна безпека». У ньому зазначено, що Україна дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молоде покоління, а також має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій й інших об'єктів, які причиняють загрозу екологічній безпеці [175]. Закон України «Про охорону навколишнього

середовища» від 25 червня 1991 р. визначає екологічну безпеку як стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується запобігання погіршенню екологічної обстановки та виникненню небезпеки для здоров'я людей [820]. Наведена модель юридичного оформлення дефініції екологічної безпеки є не дуже вдалою, якщо врахувати складність визначення тієї межі якості природного оточення, яка обумовлює здійснення системи запобіжних заходів щодо відвернення погіршення екологічної обстановки. Невизначеним і незрозумілим зі змісту цієї статті є й питання про те, хто визначає такий стан довкілля і забезпечення превентивних заходів.

В. Андрейцев зауважує, що у визначенні очевидні й вади юридичної техніки, оскільки поза його межами залишалася сукупність заходів, за допомогою яких має гарантуватися екологічна безпека, це, у свою чергу, породжує низку питань стосовно повноти віддзеркалення найістотніших ознак, які визначають поняття екологічної безпеки та можливості практичного застосування і створення реального механізму забезпечення екологічної безпеки [856, с. 26]. У той же час законодавчий акцент на реальний стан навколишнього природного середовища не справив фактично належного впливу на державу, її інституції щодо ефективного відвернення природної і техногенної небезпеки.

Законодавча модель визначення терміна «екологічна безпека» не мала позитивної апробації в діяльності зазначених суб'єктів, тому підлягає певному корегуванню з урахуванням реального рівня небезпеки та акцентуванням уваги на здійсненні системи заходів на локальному, місцевому, регіональному, національному та транснаціональному рівнях.

Отже, ефективне здійснення екологічної функції пов'язане з практичним забезпеченням екологічної безпеки, що, у свою чергу, ускладнюється через неоднозначність розуміння визначення цього поняття на рівні нормативно-правового регулювання, доктринальних підходів та реального застосування чинного законодавства.

Екологічна політика України базується на юридичних принципах, які гармонізують із правовим регулюванням зазначених відносин у країнах-членах Європейського Співтовариства, іншими міжнародно-правовими документами. Виходячи з цього, забезпечення екологічної безпеки повинно здійснюватися за допомогою відповідних заходів державного впливу: впровадження науково обґрунтованих нормативів природокористування та охорони довкілля; проведення контролю за станом навколишнього природного середовища; зниження антропогенних навантажень, ліквідації наслідків шкідливого впливу людської ді-

ьяльності на навколишнє природне середовище; впровадження у виробництво екологічно безпечних технологій, реалізації заходів щодо зменшення наслідків Чорнобильської катастрофи; профілактики неконтрольованого ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів.

Екологічна безпека забезпечується організаційно-правовими, економічними, санітарно-гігієнічними та іншими заходами, комплекс яких передбачено системою законодавчих актів [828]. Ефективна реалізація цих заходів залежить від багатьох факторів і має велике значення для стабілізації екологічної ситуації в Україні.

Безумовно, вирішення екологічних проблем неможливе без чіткого визначення місця і ролі економічних інтересів, їх синхронізації з економічними імперативами. Ці обставини свідчать про винятков важливу роль держави у сфері захисту навколишнього середовища. Як зазначає А. Кадомцева, екологічна функція держави – це один із найбільш наочних проявів виконання державою загальних справ, що виходять з природи будь-якого суспільства [813, с. 91].

Для досягнення сталого екологічного позитивного розвитку необхідні такі передумови: 1) політична система, що здатна забезпечити участь широкої громадськості у прийнятті рішень; 2) економічна система, яка могла б забезпечити розширене виробництво та технічний прогрес; 3) соціальна система, здатна знімати напругу, яка виникає внаслідок негармонійного економічного розвитку; 4) система ефективного виробництва, орієнтованого на збереження еколого-ресурсної бази; 5) технологічна система, яка могла б стимулювати постійний пошук нових рішень; 6) міжнародна система, що сприяла б налагодженню сталих економічних зв'язків; 7) адміністративна система, досить гнучка, здатна до самокорекції.

Такий діапазон необхідних передумов для переорієнтації системи сучасного матеріаломісткого та енергоємного екологічно небезпечного природокористування відображає масштабний характер завдань, що стоять перед Українською державою.

В юридичній літературі екологічну функцію іноді називають природоохоронною. Але, як було зазначено раніше, це не зовсім точно, оскільки екологічна діяльність держави більш широка та різноманітна і не може бути зведеною тільки до системи заходів з охорони навколишнього середовища.

Зміст екологічної функції визначається тим, що з урахуванням взаємозв'язку і взаємообумовленості явищ і процесів у природі забезпечується екологічна рівновага.

Вищевикладене дає підстави зробити такі висновки.

1. Екологічна функція має структурований характер і складається з таких елементів: а) раціональне використання природних ресурсів. Мова йде про забезпечення державою цілеспрямованого, економного та ефективного використання природних ресурсів. Тобто використання природних ресурсів в обсягах та способами, які забезпечують сталий економічний розвиток, що не призводить до порушення відновлюваних властивостей природи і погіршення екологічних умов навколишнього природного середовища; б) охорона навколишнього природного середовища – це система правових, політичних, економічних, ідеологічних, організаційних, технічних, санітарних та інших державних, громадських заходів, спрямованих на забезпечення безпечного для життя і здоров'я людини довкілля та раціонального використання природних ресурсів; в) екологічна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави від будь-якого екологічно несприятливого впливу, що забезпечується системою законодавчих актів та системою спеціальних юридичних заходів, з метою забезпечення здоров'я населення, стійкого соціально-економічного розвитку і функціонування екосистем.

2. Екологічна політика є вираженням форм і способів здійснення екологічної функції в конкретних історичних умовах, а екологічний розвиток та його цілі мають розглядатися як однопорядкові з економічними інтересами. Саме з цього виходить і сприйнята більшістю держав концепція сталого екологічного, економічного і соціального розвитку. Здійснення екологічної функції передбачає вироблення чіткого уявлення про екологічну ситуацію, що склалася у країні. Під екологічною ситуацією слід розуміти сукупність економічних, політичних, соціально-психологічних та інших процесів, що відбуваються у країні та у світі і спричиняють певний відносно стійкий у кількісному та якісному відношеннях стан навколишнього середовища, який, у свою чергу, має власний потенціал розвитку в конкретних напрямках.

Основними напрямками державної екологічної політики мають стати інституціональні перетворення з метою формування нового правового й економічного механізму регулювання взаємодії державних органів різних рівнів та природокористувачів; включення екологічних вимог у процедуру оцінки соціально-економічної ефективності управлінських рішень; допустимі форми використання природоохоронного потенціалу на основі планування, стимулювання та контролю з боку держави і за-



стосування нормативно-правових аспектів, створення і впровадження еколого-сумісних технологій, моніторингу, експертизи, гласності.

Екологічна політика повинна бути сумісна і пов'язана з економічною політикою та забезпечувати її результатами еколого-економічного обліку й оцінки природних ресурсів; стимулювати ефективні економічні, фінансові, а також інституціональні механізми управління і формування ринку; стимулювати екологічно орієнтоване та економічно ефективне управління. До того ж екологічна політика повинна бути сумісною із соціальною політикою з метою створення екологічно сприятливих умов проживання, розвитку екологічної свідомості та освіти, суспільної участі у прийнятті рішень у сфері довкілля.

3. Екологічна безпека як складова екологічної функції є станом захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави від будь-якого екологічно несприятливого впливу, що забезпечується системою нормативних актів та спеціальних юридичних заходів, з метою забезпечення здоров'я населення, стійкого соціально-економічного розвитку і функціонування екосистем.

Забезпечення екологічної безпеки повинно здійснюватися за допомогою відповідних заходів державного впливу: впровадження науково обґрунтованих нормативів природокористування та охорони довкілля; здійснення контролю за станом навколишнього природного середовища; зниження антропогенних навантажень, ліквідації наслідків шкідливого впливу людської діяльності на навколишнє природне середовище; впровадження у виробництво екологічно безпечних технологій, реалізації заходів щодо зменшення наслідків Чорнобильської катастрофи; профілактики неконтрольованого ввозу в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів.

Екологічна безпека забезпечується організаційно-правовими, економічними, санітарно-гігієнічними та іншими заходами, комплекс яких передбачено системою законодавчих актів.

4. Екологічна функція Української держави – це об'єктивно необхідні, нормативно регламентовані напрями та види її діяльності із забезпечення раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища й екологічної безпеки.

Культурна функція Української держави.

У сучасних соціально-економічних реаліях реформування складною проблемою залишається створення принципово нових умов для розвитку культури, мистецтва, суміжних сфер суспільного життя, що відповідали б сучасним світовим стандартам і враховували українську специфіку.

У Радянській державі культурно-виховна функція була основною функцією держави, що характеризувала її діяльність в культурній, тобто духовній, ідеологічній сфері [506, с. 14; 29, с. 12].

Відповідно ця функція часто називалася ідеологічною, що принципово не суперечило загальноприйнятій термінології і розумінню її змісту. Це «діяльність радянської загальнонародної держави з керівництва радянською соціалістичною культурою, її функціонуванням та розвитком» [580, с. 24; 706, с. 24]. У радянській літературі ідеологічна функція в чистому вигляді визначалася як діяльність держави, що сприяє впровадженню у свідомість членів суспільства певної системи політичних, правових, моральних, етичних, релігійних, філософських поглядів [506, с. 39]. Ідеологічними поглядами людей визначалося їх ставлення до дійсності, і перш за все до існуючого суспільного і державного ладу, правопорядку.

Культурно-виховна функція була покликана розв'язувати завдання держави в ідеологічній сфері. В умовах існування єдиної державної ідеології ця функція набувала особливого значення для ідеологічного забезпечення діяльності Радянської держави.

За своєю структурою та змістом культурно-виховна функція визначалася як складне суспільне явище. Її завданням було впровадження офіційної марксистсько-ленінської ідеології, політики комуністичної партії та Радянського Союзу у свідомість і поведінку радянських людей, надання ідеологічного забезпечення діяльності держави, проведення виховної роботи серед населення [506, с. 42]. У радянській юридичній літературі М. Піскотіним вперше було запропоновано розглядати культурно-виховний напрям діяльності держави як її самостійну функцію. Зокрема, він зазначав, що розгляд господарсько-організаторської і культурно-виховної роботи в межах єдиної функції призводить до того, що культурно-виховна робота сприймається як підпорядкована діяльності держави з організації народного господарства, лише як засіб підготовки працівників для соціалістичного господарства, засіб забезпечення постійного зростання культури і свідомості цих працівників. У цьому контексті науковець зауважував, що вплив державних органів на багатоманітне духовне життя суспільства, зокрема літературу, мистецтво, теоретичні галузі науки, не може зводитися лише до виконання завдання обслуговування потреб господарства [557, с. 92–93]. В. Погорілко, у свою чергу, наголошував, що культурно-виховна функція опосередковує собою діяльність держави в культурній, тобто духовній, ідеологічній сфері. Виходячи з цього, було запропоновано називати її

ідеологічною. Така позиція була обґрунтована тим, що ця функція є складовою ідеологічної функції політичної системи соціалістичного суспільства [580, с. 24–25]. На думку В. Погорілка, культурно-виховна функція загальнонародної держави охоплювала всі основні сфери духовного життя і діяльності радянського суспільства, а також основні сторони розвитку функціонування соціалістичної культури [706, с. 24–25]. Зміст цієї функції мав розгорнуту характеристику і юридичне закріплення в Конституції СРСР (статті 25–27) та в Конституціях союзних республік, зокрема в Конституції Української РСР (статті 25–27).

В. Коженевський також вважав, що культурно-виховна функція є самостійним напрямом у діяльності Радянської держави. Її змістом дослідник вважав розвиток народної освіти; поширення наукової комуністичної ідеології й організацію на її принципах всього духовного життя народу [618, с. 20–21]. З точки зору такого підходу культурно-виховна функція охоплювала планування, організацію, контроль та іншу діяльність у галузі виховання, ідеологічної, культурно-просвітницької, політико-виховної роботи, науки, літератури, мистецтва, радіо, телебачення тощо.

Г. Манов зазначав, що змістом культурно-виховної функції держави є глибокі зміни у сфері духовного життя, революційне оновлення ідеологічної основи всього суспільства та культурна революція, результатом якої є підвищення освіченості народу, створення нової культури, перетворення досягнень науки, техніки та мистецтва в досягнення всіх трудящих [617, с. 54–55].

Відповідно у радянській юридичній науці виділилися наступні структурні елементи культурно-виховної функції: діяльність держави з керівництва народною освітою; діяльність держави у сфері науки; діяльність держави у галузі видавничої справи, поліграфії і книжкової торгівлі; діяльність держави у сфері культури, культурно-просвітницької роботи, літератури, професійного мистецтва, художньої самодіяльності, бібліотечної і музейної справи, охорони пам'ятників історії і культури; діяльність держави із забезпечення розвитку і належного функціонування ЗМІ – преси, радіо, телебачення [706, с. 24; 4, с. 75–92].

На сучасному етапі розвитку в юридичній науці культурно-виховний напрям діяльності держави не завжди розглядається як окрема її функція. Так, іноді проблеми культури, науки, освіти та виховання розглядають у межах соціальної чи інших функцій [857; 24; 546, с. 93–99; 858], пов'язують або отождожують з ідеологічною функцією [506, с. 42; 859;

860] тощо. Російські науковці В. Бабаєв, С. Бабаєв, О. Буховець, О. Клименко пропонують виділяти ідеологічну функцію як самостійну функцію в системі об'єктних функцій держави. Зокрема, вони зауважують, що будь-яка держава через свої інститути культивує певні цінності або системи цінностей, які є умовою їх здійснення і засобом впливу на своє населення [859, с. 11; 860, с. 11; 710, с. 56]. Основою такого підходу є ідея про те, що незалежно від формального (формально-правового) визнання державної ідеології та ідеологічної функції вона реалізується у всіх сучасних державах і завжди існувала в будь-якій державі. Позитивне право, а також практика правозастосування і в цілому правова політика держави вважаються єдиним наочно зафіксованим й документально визначеним «зліпком» ідеології держави. Аналіз свідчить, що у вітчизняній науці ідеологічна функція держави майже не виокремлюється як самостійна. Дослідники виходять із того, що змістом ідеологічної функції (як ідеократичного, так і маніпулятивного типу) є маніпуляція свідомістю й потребами людей, гра політичної та інтелектуальної еліти, що підтримується економічною елітою, яка базується на логіці політичної свідомості, тому є ситуативною й динамічною. Ідеологія ж сучасних демократичних держав базується на ідеях рівності і свободи, справедливості, виведеної із синтезу цих ідей.

Отже, культурно-виховний напрям діяльності Української держави можна визначити як культурну функцію, яка відрізняється від культурно-виховної функції Радянської держави за змістом, суттю, ідеологічною спрямованістю, за формами і методами її реалізації.

У сучасній юридичній літературі культурна функція держави досліджується в поодиноких наукових публікаціях епізодично та поверхово. Тому пріоритетним напрямом наукового пошуку є аналіз існуючих теоретичних підходів з метою визначення поняття, змісту та проблем реалізації цієї функції в Україні.

У науці поняття «культура» має широке тлумачення. Вивченню культури присвячується багато уваги, зокрема українськими дослідниками. Основне питання культури – це співвідношення відтворення, трансформації, оновлення людського буття. Культура потребує певної рівноваги духовних і матеріальних цінностей, спрямованості не на жорсткі, а на демократичні ідеї, якими логічно вважати вміння людей співіснувати, вміння досягати компромісу, домовленостей, консенсусу, миру [861, с. 178–179]. У ході історичного розвитку відбувається переплетіння традицій, що забезпечують збереження соціальної організації суспільства, та інновацій, які рухають його вперед. Сьогодні взаємоді-

ють різні традиції і різні інновації. Слід зауважити, що оновлення підходів до розвитку культури у ХХ ст. органічно пов'язане з розвитком концепції оптимальної взаємодії всіх сфер суспільного організму, що відбиває об'єктивний тісний і глибокий взаємозв'язок екологічних, економічних, соціальних, культурних та морально-етичних процесів.

На сьогодні структура державного управління культурою в умовах ринку потребує подальшого вдосконалення. На сучасному етапі розвитку України найбільш доцільною можна вважати британську модель, яка за рівнем державного втручання у процеси підтримки культури, обсягами й механізмами недержавної підтримки культури передбачає підтримку державою за принципом «витягнутої руки». Центральна влада має змогу розробляти та здійснювати три стратегії фінансування: прямі безпосередні асигнування, підтримка високого рівня інвестицій на місцях і оптимальне використання тих засобів, які держава не може прямо контролювати, тобто приватних інвестицій [862, с. 13].

У зазначеному контексті важливим є розвиток структур громадянського суспільства, створення мережі культурних контактів, забезпечення ефективного фінансування їх діяльності та ін. У країнах із розвинутою демократією саме громадські об'єднання справляють суттєвий вплив на державні рішення, що сприяє ефективному функціонуванню громадянського суспільства.

Тому в науці зазначається, що розвиток «третього сектору» в культурі – незалежних культурно-мистецьких організацій, які забезпечуватимуть розвиток культури через різноманітність творчих, господарських, адміністративно-правових форм її існування, – є запорукою становлення громадянського суспільства в Україні, утвердження її демократичної європейської перспективи [863, с. 165; 864, с. 66–67].

Розглянемо наукові підходи російських та вітчизняних авторів до визначення поняття культурної функції з метою надання власної інтерпретації цьому терміну. М. Байтін вважає, що замість культурно-виховної функції Радянської держави з характерним їй домінуванням монопольної державної ідеології на сучасному етапі склалася функція розвитку культури, науки і освіти [564, с. 343; 622, с. 67]. Змістом цієї функції, на думку М. Байтіна, є державна підтримка розвитку культури – літератури, мистецтва, театру, кіно, музики, живопису, архітектури тощо; фізичної культури і спорту; радіо, телебачення та інших ЗМІ; збереження історико-культурних пам'яток, історичних комплексів, заповідних територій, архівів, музеїв, бібліотек. Крім того, до змісту цієї функції автором віднесено: державну підтримку розвитку науки, її інтеграції

в нові ринкові умови; створення сприятливих умов для творчої діяльності наукових колективів і для вільної конкуренції різних шкіл і напрямів; підтримку пріоритетного розвитку фундаментальних теоретичних досліджень і принципово нових технологій; ефективне використання як освітнього, так і наукового потенціалу вищої школи, розвиток науки і вищої освіти; заходи з покращення роботи загальноосвітньої школи [564, с. 343–344]. В. Ткаченко також використовує термін «функція розвитку культури, науки і освіти» і повністю підтримує зазначену вище позицію. Науковець зауважує, що державна підтримка (фінансова, матеріальна та ін.) освітянських, виховних, наукових установ, установ культури особливо необхідна в умовах ринкових відносин. Охорона здоров'я, освіта, культура повинні стати загальнодоступними, оскільки в цьому разі йдеться про головні соціальні цінності: здоров'я та інтелектуальний потенціал суспільства [569, с. 78]. У свою чергу, О. Скакун визначає зміст культурної (духовної) функції держави як консолідацію нації, розвиток національної самосвідомості; сприяння розвитку самобутності всіх корінних народів і національних меншин; організацію освіти; сприяння розвитку культури, науки; охорону культурної спадщини [106, с. 48]. На думку російських дослідників В. Бабаєва, С. Бабаєва, функція організації та розвитку освіти, науки і культури включає в себе три, хоча й тісно пов'язані між собою, але відносно самостійні підфункції – організацію та розвиток, по-перше, освіти, по-друге, науки, по-третє, культури [710, с. 49]. В. Сухонос використовує термін «культурно-освітня функція» і визначає її як фінансову та організаційну підтримку науково-дослідної діяльності, створення і забезпечення умов для задоволення культурних потреб людей, надання можливості загальної освіти, забезпечення високої якості освіти. Учений звертає увагу на те, що культурно-освітня функція держави реалізується в таких напрямках: консолідація нації і розвиток її національної свідомості; сприяння розвитку самобутності всіх корінних народів і національних меншин; організація освіти; сприяння розвитку культури, науки і техніки; охорона культурної спадщини [99, с. 180–181]. М. Кельман вважає, що культурна (духовна) функція держави полягає у створенні гарантій реалізації культурних прав та свобод людини і громадянина: права на освіту; свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; права на результати своєї інтелектуальної діяльності; свободу віросповідання тощо [865, с. 71]. На думку С. Лисенкова, культурна функція держави – це забезпечення консолідації нації, формування загальної для всієї країни культури і водночас сприяння розвитку

культури всіх народів, що проживають на території держави; заохочення науки, освіти; охорона культурної спадщини [138, с. 105].

Певні зрушення в дослідженні культурної функції також почали відбуватися з появою кандидатських дисертацій, присвячених проблемам функціонування сучасної держави, зокрема становленню та розвитку внутрішніх функцій Української держави. Наприклад, І. Мотиль вважає, що культурно-виховний напрям діяльності держави можна визначити як функцію сприяння розвитку культури та виховання. Зокрема, автор визначає цю функцію як напрям у діяльності демократичної, соціальної, правової держави, що дає матеріальне, правове, організаційне забезпечення розвитку науки, культури, освіти, виховання, спрямований на забезпечення культурних прав людини, який відповідає світовим демократичним цінностям, стандартам європейської демократії [657, с. 123].

Недооцінка цієї функції тягне за собою тяжкі наслідки, оскільки рівень розвитку освіти, науки, культури безпосередньо впливає на економічне, політичне, духовне життя суспільства, є важливим показником його цивілізованості.

Виходячи з наведених визначень понять, якими оперують сучасні дослідники, можна зауважити, що продовжує домінувати термінологічна нечіткість, понятійно-логічна невизначеність, яка пов'язана в тому числі з відсутністю єдиного підходу щодо назви цієї функції чи взагалі виокремлення її в системі об'єктних функцій держави.

Культурна функція держави покликана підвищити культурний і освітній рівень громадян, створити умови для їх участі в культурному житті суспільства, користування відповідними культурними і науковими установами та досягненнями, забезпечити науково-технічний прогрес розвитку суспільства.

Узагалі недослідженою залишається проблема цілісності і повноти закріплення в чинному законодавстві (правова основа) культурної функції.

Правову основу здійснення культурної функції складають: Конституція України, «Основи законодавства України про культуру» від 14 лютого 1992 р. [866], низка законів, зокрема, «Про освіту» від 23 травня 1991 р. [867], «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. [868], «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р. [869], «Про національний архівний фонд та архівні установи» від 24 грудня 1993 р. [870], «Про музеї та музейну справу» [871], «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 27 січня 1995 р. [872], «Про професійних

творчих працівників та творчі спілки» від 7 жовтня 1997 р. [873], «Про видавничу справу» від 5 червня 1997 р. [874], «Про професійно-технічну освіту» від 10 лютого 1998 р. [875], «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 р. [876], «Про позашкільну освіту» від 22 червня 2000 р. [877], «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 р. [878] «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 р. [879], а також інші нормативні акти.

Юридична відповідальність за порушення вимог законодавства про культуру, а також іншого законодавства, пов'язаного з діяльністю у сфері культури, передбачена нормами Цивільного, Господарського, Кримінального кодексів, Кодексу України про адміністративні правопорушення та ін. На обговорення Верховної Ради України був поданий Культурний кодекс України.

Конституційно-правові основи міжнародно-правових стандартів у сфері розвитку культури сформульовані у Загальній декларації прав людини (1948 р.), Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Європейській соціальній Хартії (1961 р.), Конвенції із захисту культурної спадщини (1992 р.), Європейській спортивній Хартії (1992 р.), Європейській Хартії з регіональних мов і мов національних меншин (1992 р.) та ін. Сьогодні необхідно привести нормативно-правову базу України у відповідність до міжнародних стандартів. Невідповідність у багатьох аспектах нормативно-правових актів нашої держави в культурній сфері міжнародним вимогам й існування потреби в налагодженні відносин із міжнародними структурами обумовлюють необхідність імплементації міжнародно-правових актів у внутрішнє законодавство [862, с. 11].

У чинній Конституції України культурна функція держави детально регламентована й закріплена (статті 10, 11, 12, 53, 54, 85, 116 та ін.). Зокрема, конституційними засадами культурної функції є наступні положення: держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11), забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (ст. 10); гарантує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пілґ учням і студентам (ст. 53); сприяє



розвиткові науки, охороняє культурну спадщину (ст. 54); розробляє, затверджує і здійснює загальнодержавні програми культурного розвитку (статті 85, 111) та ін. [49].

Змістом конституційних засад культурної функції держави є закріплені ст. 85 Конституції повноваження Верховної Ради України, а саме: затвердження загальнодержавних програм науково-технічного, національно-культурного розвитку; призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення тощо. Крім того, виключно законами України визначаються права корінних народів і національних меншин; порядок застосування мов тощо. У свою чергу, Президент України виконує установчі повноваження щодо здійснення культурної функції держави, такі, наприклад, як: призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення тощо. Кабінет Міністрів України забезпечує проведення політики у сфері освіти, науки і культури, розробляє і здійснює загальнодержавні програми науково-технічного, культурного розвитку України та виконує інші функції, визначені Конституцією та законами України, актами Президента України (ст. 116 Конституції України) тощо. Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують виконання державних і регіональних програм культурного розвитку, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку (ст. 119 Конституції України тощо).

У контексті культурно-духовного напрямку діяльності держави актуальним є також питання конституційно-правових засад інформаційного напрямку її діяльності, про розгалужений характер якого свідчать положення Конституції України та велика кількість законодавчих актів – інформаційне законодавство. Так, ст. 17 Конституції України встановлює, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Слід відзначити, що законодавець розглядає інформаційну безпеку на одному рівні з такими невід'ємними атрибутами державності, як суверенітет і територіальна цілісність. Проте ці явища не є однопорядковими. Інформаційна безпека як елемент національної безпеки ґрунтується на державному суверенітеті. До того ж про інформаційну функцію йдеться у змісті статей 17, 31, 32, 34, 50, 92 Конституції України тощо. Правову основу інформаційного напрямку діяльності держави складають основоположні нормативно-правові акти інформаційного законодавства. Це,

насамперед, закони України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. [880]; «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. [881]; «Про науково-технічну інформацію» від 25 червня 1993 р. [882]; «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. [883]; «Про інформаційні агентства» від 28 лютого 1995 р. [884]; «Про рекламу» від 3 липня 1996 р. [885]; «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» від 23 вересня 1997 р. [886] тощо. Проте наявність прогалин у праві, неповнота регулювання інформаційних відносин, існування колізійних норм створює перешкоди для більш ефективного розвитку інформаційної системи. Особливо актуальним залишається питання подальшої систематизації та кодифікації інформаційного законодавства шляхом підготовки та затвердження Інформаційного кодексу України. Нагальна потреба у прийнятті цього основного кодифікованого акта висвітлюється в роботах вітчизняних та російських науковців [887, с. 154; 759, с. 136; 888, с. 250]. Крім того, відзначається і необхідність якомога скорішого прийняття законів України «Про засоби масової інформації», «Про інформаційну безпеку», а також оновлення чинних законодавчих актів.

Інформаційна сфера є системоутворюючим чинником життя суспільства, вона активно впливає на стан політичної, економічної та інших складових національної безпеки. Проблеми функціонування держави в інформаційній сфері лише останнім часом ґрунтовно висвітлюються у вітчизняній літературі [889, с. 69–80; 890; 891; 892; 893]. Зазначена проблема досліджена досить фрагментарно і потребує подальшого наукового опрацювання.

Отже, проблема цілісності і повноти закріплення та здійснення системи об'єктних функцій – досить багатопланова [168, с. 46]. Адже не всі об'єктні функції, і насамперед, внутрішні у тому числі й культурна, мають належну правову й організаційну основи, що негативно відбивається на рівні ефективності їх втілення.

Аналіз конституційно-правової основи культурної функції дозволяє зробити висновок, що сьогодні потрібно не лише кількісне накопичення існуючих та нових нормативно-правових актів у зазначеній сфері, але й, як зауважує В. Сущенко, надання їм нової соціальної якості, демократичного правового характеру на основі обов'язкового конструктивно-критичного аналізу фрагментів успадкованої правової культури [894, с. 360]. Для вирішення цієї проблеми пропонується прийняти Культурний кодекс України. Крім того, на державному рівні необхідно постійно ство-

рювати умови для підтримки закладів культури, забезпечувати конкурентоспроможність культурно-мистецької продукції, надавати цільову підтримку театральним закладам, здійснювати комплекс заходів щодо збереження пам'яток історико-архітектурної спадщини тощо.

Наукове опрацювання досліджуваної проблематики потребує аналізу проблем культурної політики держави. Сьогодні державна культурна політика має спиратися на програми, концепції та суспільну систему узгодження духовних інтересів особи, спільноти і суспільства у сфері науки та освіти, літератури й мистецтва, соціальних і моральних цінностей, інтелектуального й культурного потенціалу суспільства, а також організаційно-правового забезпечення відносин у сфері виробництва й споживання духовних продуктів, причому як усередині країни, так і у відносинах з іншими країнами.

Для державної культурної політики принципово важливим є вибір між двома поняттями – управління культурою і підтримка культури [674, с. 126]. Адже ґрунтування державної політики на загальноновизначених у цивілізованому світі засадах сприятиме утвердженню поступально-демократичного розвитку України [895, с. 1–2]. Державна політика у сфері культури має на меті постійно створювати умови для духовної діяльності, спрямованої на всебічний розвиток особи й формування необхідних духовних засад для прогресивного розвитку.

Найбільш оптимальною моделлю функціонування національної культури є «концепція підтримки культури», а не управління, як це було раніше, зменшення адміністративного впливу держави в культурній сфері. Її змістом має стати максимальна свобода діяльності для культурно-мистецьких інституцій усіх форм власності при забезпеченні державної та недержавної підтримки вартісних культурно-мистецьких явищ і утриманні найзначніших для національної культури закладів науки і освіти [896].

В Україні, як і в інших країнах, що вирішують завдання модернізації, набуття свого місця у глобалізованому світі та його політикумі – тією мірою, якою це пов'язано з розбудовою освіти, природним чином постає проблема освітньої політики держави [293, с. 182; 897; 898]. Це питання актуалізується тим, що освіта має власну природу, завдання і виявляється ще й чинником політичного розвитку суспільства. У свою чергу, В. Малиновський зауважує, що освіта є суттєвим засобом підвищення ефективності економіки, тому що економічне зростання сьогодні ґрунтується на використанні новітніх знань та високих технологій [188, с. 230–231].

Отже, актуалізація цієї проблематики пов'язана з тим, що освітня сфера сучасного суспільства є складним утворенням, яке вимагає забезпечення різного роду ресурсами: інформаційними, технічними, фінансовими, правовими, а також – розбудови відповідних інфраструктур. Країна, яка відстає в технологічному або у правовому забезпеченні системи освіти, природним чином поступатиметься іншим країнам, у яких це забезпечення є більш ефективним і досконалим. Сьогодні розв'язання проблем у галузі освіти пов'язане з широким комплексом заходів, які виходять за межі суто внутрішньоосвітніх, зачіпають інфраструктуру всього суспільства.

Аналіз змісту Національної доктрини розвитку освіти дозволяє зазначити, що держава є основним суб'єктом із створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти [899].

Пріоритетними напрямками державної політики щодо розвитку освіти є: особистісна орієнтація освіти, формування національних і загальнолюдських цінностей; створення для громадян рівних можливостей у здобутті освіти; постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу; розвиток системи безперервної освіти та навчання протягом життя; пропаганда здорового способу життя; розширення україномовного освітнього простору; забезпечення освітніх проблем національних меншин; забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу; розвиток дошкільної, позашкільної, загальної середньої освіти у сільській місцевості та професійно-технічної освіти; органічне поєднання освіти і науки, розвиток педагогічної та психологічної науки, дистанційної освіти; запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій; створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів; створення ринку освітніх послуг та його науково-методичного забезпечення; інтеграція вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів тощо [899]. Такий підхід не у всіх аспектах задовольняє теорію і практику через відсутність розмежування компетенцій держави, суспільства і власне освітянства, викладу тільки державних

планів дій. Як наслідок, доктрина значною мірою зводиться до власне державної, а національне і державне черговий раз ототожнюються [293, с. 193]. Участь держави не повинна мати тотального характеру, вона має бути орієнтована на гарантування державних стандартів освіти.

Ситуація ускладнюється тим, що сьогодні перед державою постає завдання перебудови системи освіти відповідно до потреб суверенної Української держави, демократичної політичної системи, ринкової економіки [188, с. 230].

Деякі науковці взагалі пропонують досліджувати освітню діяльність держави як самостійну функцію. Вона визначається як основний комплексний напрям діяльності держави з підтримки і розвитку системи освіти в інтересах формування гармонійно розвинутої, соціально активної, творчої особистості, що здійснюється в певних формах й за допомогою певних методів, а також обов'язок, спроможність і потенційна можливість держави досягати зазначених цілей і завдань [900, с. 70–71].

Питання про виокремлення освітньої функції держави як самостійної в теорії держави та права не має однозначного вирішення. Існує декілька точок зору, зокрема, згідно з першою, заперечується необхідність і доцільність виділення освітньої функції держави як самостійної. Згідно з другою, діяльність держави у сфері освіти віднесена до соціальної функції [371, с. 105; 24, с. 202], культурної функції чи функції розвитку культури, науки і освіти [564, с. 343; 575, с. 12]. При цьому стверджується, що «культурно-виховна сфера – це сфера громадянського суспільства» [577, с. 42]. Такий підхід повністю виключає державу зі сфери регулювання відносин підтримки розвитку освіти, науки і культури.

Отже, освіта – це важливий елемент духовно-культурної сфери, основа розвитку всієї системи духовно-культурних відносин. Освіта є передумовою розвитку всього суспільства, тому що рівень освіченості населення значною мірою визначає економічні, політичні й соціальні відносини в суспільстві. Стаття 53 Конституції України гарантує кожній людині право на освіту. Доступність освіти забезпечується її фінансуванням із державного та місцевих бюджетів.

Протягом останніх років фінансування і підтримка державою освітнього сектору відбувалися незадовільно, доходячи до критичної межі. У результаті продовжується відтік перспективної талановитої молоді за кордон, знижується якість підготовки студентів, зростає еміграція вчених, проводяться не в достатньому обсязі наукові дослідження, загострюється проблема кадрового забезпечення освітніх закладів тощо.

У ході поступового розвитку освіти виразно проступає необхідність змін не лише у структурі її формування, змісту, форм і методів надання освітніх послуг, але й у структурі основних цінностей громадян, у стратегічних орієнтирах для визначення пріоритетних напрямів підготовки навчальних закладів, форм здобуття освіти [901, с. 163].

Стратегічним завданням державної освітньої політики є вихід освіти, набутої в Україні, на ринок світових освітніх послуг, поглиблення міжнародного співробітництва.

Наступною складовою духовно-культурної сфери є наука. Відповідно до Конституції України держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Сьогодні процес розвитку наукової сфери відбувається у формі фінансування державою науково-дослідних і конструкторських розробок, підготовки наукових кадрів, будівництва й утримання наукових лабораторій, науково-дослідних центрів, формування державної інтелектуальної власності (ліцензії, патенти) тощо. Україні необхідно адекватно усвідомити роль науки в системі освіти, докорінно змінити механізм взаємовідносин між наукою, державою і ринком, зокрема значна державна підтримка має надаватися фундаментальній науці як основі створення власних високих технологій.

Завдання системного реформування освіти і науки виявилось більш складним, ніж це видавалося спочатку. Мета визначає засоби. Системні реформи вимагають власного плану змін. Це положення обґрунтовано в багатьох наукових розробках [902, с. 11–17; 901; 903].

У сучасному демократичному суспільстві функціонує такий інститут духовно-культурної сфери, як релігія. Згідно зі ст. 35 Конституції України, кожна людина має право на свободу світогляду і віросповідання. Конституційна держава буде свої відносини з церквою на основі проголошення відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, а школи – від церкви. Не втручаючись у справи церкви, держава водночас гарантує рівність усіх релігійних конфесій: жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова (ч. 3 ст. 35). Згідно зі ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій [868].

Важливим напрямом державної діяльності в досліджуваній сфері є також функціонування та розвиток національної культури. Процес її розвитку відбувається у формі гарантування державою громадянам свободи творчості, невтручання у творчий процес, забезпечення збе-

реження об'єктів культурної спадщини, вживання заходів для повернення в Україну національних культурних цінностей, що знаходяться за її межами. Держава має гарантувати права людини на культурний розвиток, доступ до цінностей мистецтва та літератури, відповідний рівень і якість культурних послуг [904, с. 101].

У контексті дослідження культурної функції держави потребує наукового аналізу мовна проблема. В Україні мовна проблема існує в ускладненому утвердженні української мови як повноцінно державної та провідної, а також визначенні статусу російської мови. Ця проблема має багатомікове історичне підґрунтя. Ситуація легітимної двомовності існувала і на момент створення незалежної Української держави й була зафіксована в ухваленому ще в 1989 р. і чинному донині Законі «Про мови в Українській РСР» [905]. Але ст. 10 Конституції України проголошує українську мову державною, а російську визнає однією з мов національних меншин, позбавляючи її того статусу мови міжнаціонального спілкування, який вона мала за радянських часів. Проте новий закон, який би повніше і точніше відображав реалії сьогодення, стимулював ефективне усталення української мови як державної, широко вживаної всіма верствами в усіх сферах соціального буття, дебатуються й дотепер [906]. Сьогодні не можна не зважати й на те, що, крім національних, існують і певні міжнародні норми та інституції, які контролюють шляхи розв'язання мовної проблеми в тій чи іншій країні. Наприклад, вступивши до Ради Європи, Україна взяла на себе зобов'язання щодо виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин [907]. За цим документом, держави мають усунути будь-які необґрунтовані розрізнення, обмеження або переваги, пов'язані з використанням регіональних мов або мов меншин [908].

Виходячи з того, що мова – це спонтанний порядок, його еволюція має регулюватися не стільки силою розуму (а тим більше – самовпевненістю заангажованих політиків), скільки традиціями життєдіяльності, що виникли природним способом. Тому правильніше, хоча водночас складніше і триваліше розв'язання мовної проблеми полягає у підтримці державою природного розвитку й функціонування мов у конституційно визначених межах.

Проведений аналіз змісту культурної функції Української держави дозволяє зробити такі висновки.

1. Сьогодні існують значні складнощі і прорахунки у здійсненні культурної функції держави, які пов'язані в основному з недостатнім виділен-

ням коштів із державного бюджету на розвиток культури, науки та освіти. Безперечно, фінансовий стан справ і бюджет, що формується протягом останніх років, не дозволяє повною мірою створити умови, необхідні закладам культури, освіти й науки для нормального функціонування.

2. На сучасному етапі розвитку Українська держава здійснює культурну функцію за наступними напрямками: реформування сфери науки, освіти відповідно до вимог Болонського процесу як необхідної умови входження України в європейський гуманітарний простір; підтримка пріоритетного розвитку фундаментальних теоретичних досліджень і принципово нових технологій; гарантування та захист культурних прав і свобод людини і громадянина; підвищення рівня правової та політичної культури; правове, організаційне і фінансове забезпечення розвитку науки, культури, освіти та виховання; інтеграція України у світовий культурний простір.

3. Для ефективної реалізації цих положень сучасній Українській державі необхідно мати власну прозору, публічну та системну культурну політику, принципом якої має стати забезпечення максимально широкої участі людини та інститутів громадянського суспільства у процесі прийняття рішень, які стосуються духовно-культурного життя, поширення і використання продуктів культури, мистецтва, науки, освіти, створення умов для повноцінного задоволення культурних, освітньо-інформаційних потреб.

4. Основними шляхами подолання проблем у культурній сфері можна вважати: приведення нормативно-правової бази України із зазначених проблем у відповідність до міжнародних стандартів; зміцнення співробітництва з міжнародними організаціями з метою забезпечення повної відповідності як українського законодавства, так і практики правозастосування принципам і стандартам міжнародного права; прийняття єдиного нормативно-правового акта, який би регламентував та забезпечував оптимальний рівень функціонування, постійного та всебічного розвитку і вдосконалення освіти, науки, культури, мистецтва й інших галузей духовної культури суспільства; розробка програми виконання державою своїх міжнародно-правових зобов'язань у культурній сфері; створення конкретних дієвих механізмів реалізації культурної державної політики.

5. Культурна функція Української держави – це об'єктивно необхідні, нормативно регламентовані напрями та види діяльності держави щодо створення правових, економічних, матеріальних, фінансових, соціальних, організаційних засад розвитку та забезпечення оптимально-



го рівня функціонування культури, науки, освіти, мистецтва й інших духовно-культурних галузей суспільства.

В результаті проведеного аналізу можна зазначити, що діяльність держави носить відносно єдиний характер. Проте доцільно виділити окремі напрями і види діяльності з наповненням їх реальним змістом. Відповідно сучасна Українська держава здійснює політичну, економічну, соціальну, екологічну, культурну функції. Розкриття їх змісту є необхідною умовою дослідження теоретико-правової моделі державного ладу України.

## **2.4. Форми і методи реалізації функцій Української держави**

Розвиток і вдосконалення функцій держави як динамічних явищ знаходить своє відображення не тільки у змісті, але і у формах та методах їх реалізації.

Зміст функцій держави ще не дає сутнісного уявлення про функції держави як самостійну правову категорію в її повному обсязі. Відомо, що зміст будь-якого явища не може існувати поза відповідною формою. Це притаманно і функціям держави. У свою чергу, форми і методи реалізації функцій держави не можна розглядати у відриві від змісту діяльності держави та її сутності.

Наукова оцінка та класифікація форм і методів здійснення функцій держави у вітчизняній літературі проводилися з різних позицій: юридичних, управлінських, соціологічних, політологічних тощо. Але, як свідчить аналіз, в юридичній доктрині недостатньо уваги приділяється дослідженню форм і методів здійснення функцій держави в сучасних трансформаційних умовах. Проте сьогодні ця наукова проблематика має як теоретичне, так і практичне значення для функціонування держави.

Актуальність дослідження посилюється тим, що форми здійснення функцій держави мають рухливий характер, їх розвиток і сутність залежать від змін у державному та суспільному житті, перетворень політичних, економічних, соціальних, ідеологічних та інших відносин в суспільстві. Саме тому теоретична концепція форм і методів здійснення функцій держави є однією з найбільш динамічних складових у державній діяльності, яка відображає реальне коло першочергових завдань, що постають перед Україною на сучасному етапі державотворення.

Потреба переосмислення окремих аспектів діяльності державних інституцій, зокрема методів та форм діяльності, обумовлюється також необхідністю подальшого демократичного розвитку, потребами й перспективами сучасного стану функціонування інститутів державної влади. Актуалізація цієї наукової проблематики обумовлюється такими чинниками, як: розвиток інститутів громадянського суспільства; визнання людини найвищою цінністю для всіх напрямів і рівнів державної діяльності; посилення системи правових гарантій захисту прав громадян; орієнтація на загальнолюдські цінності; поглиблення процесів демократизації державно-правового життя; проведення конституційної, політичної, економічної та інших реформ; адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу тощо.

Вищезазначені чинники сприяють не тільки прискоренню сучасних трансформаційних процесів, активізації наукових досліджень з метою визначення актуальності тих форм, які адекватні завданням сучасного розвитку, але й вибору та обґрунтуванню методів здійснення функцій держави, які б забезпечували оптимальні шляхи їх ефективної реалізації, розвитку громадянського суспільства та демократизації суспільного життя.

Вирішенню перерахованих завдань сприятиме висвітлення цієї проблематики в теоретико-правовому та прикладному контекстах. Юридична література з питань використання форм та методів діяльності Української держави на сучасному етапі розвитку містить значну кількість наукових поглядів, ідей, теорій щодо розуміння форм здійснення функцій та використання конкретних методів реалізації державно-владних повноважень.

Теоретико-методологічну основу цього напрямку сучасних наукових досліджень становлять здобутки вітчизняних вчених, присвячені здебільшого аналізу діяльності окремих державних інституцій після набуття незалежності України, які, у свою чергу, базуються на працях представників радянської юридичної науки. У сучасному правознавстві значна увага приділяється критичному аналізу методологічних підходів, світоглядних позицій радянських авторів, дослідженню питань класифікації форм та методів здійснення функцій сучасної Української держави, що має, безумовно, науковий сенс для подальшого розвитку теорії функцій держави та сприяє трансформації акцентів у розумінні та формуванні діяльнісної характеристики держави (від прагматизму до теоретизації).

У той же час прикладний характер методологічних засад функціонування Української держави полягає в можливості здійснення теоре-

тичного аналізу фактичної її діяльності, визначенні тенденцій і перспектив практичної реалізації функцій держави.

Важливою умовою при цьому є обґрунтованість та ясність методики висвітлення форм та методів реалізації функцій держави, які мають відповідати вимогам стабільності суспільного розвитку, але з урахуванням динаміки завдань і стандартів державної діяльності у різних сферах.

Зазначене не тільки не заперечує, але й всіляко передбачає широке використання як традиційних, так і нових підходів у розумінні й тлумаченні поняття і класифікації форм та методів реалізації функцій сучасної Української держави.

Аналіз досліджуваних категорій варто розпочати з їх етимологічного походження.

У Новому тлумачному словнику української мови термін «форма» визначається як тип, будова, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом; у філософському розумінні «форма» – це спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз тощо [909, с. 665–666]. Термін «метод» трактується як спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя чи прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності (у тому числі науці) [910, с. 177].

У філософській енциклопедичній літературі «метод» (від грец. *methodos* – шлях до чого-небудь, дослідження) визначається як спосіб досягнення мети, сукупність прийомів та операцій теоретичного чи практичного розуміння дійсності [911, с. 633–634]. І. Фролов розглядає «метод» не тільки як спосіб досягнення мети, але й як певним чином впорядковану діяльність, а «форму» – як спосіб існування та відображення змісту [912, с. 278; 434]. В інших філософських джерелах категорія «форма» завжди розглядається нерозривно з категорією «зміст», вони використовуються для характеристики відношення між способом організації та зовнішнім контуром. Але зміст хоча і визначає форму, поза формою існувати не може й проявляє себе через форму [3, с. 37–38].

У сучасній юридичній літературі іноді взагалі отожднюють поняття «форм» та «методів» здійснення функцій держави [604, с. 286]. Незважаючи на певну термінологічну подібність «форм» і «методів» реалізації функцій держави, це різні за змістом поняття, що доповнюють одне одного.

Аналіз етимологічного походження та філософського визначення категорій «форма» і «метод» дозволяє вважати, що форма реалізації

функцій держави завжди є засобом зовнішнього виразу напрямів та видів діяльності держави. Якщо це і спосіб, то тільки прояву змісту зовні. Проте метод супроводжує форму і є сукупністю прийомів, способів досягнення певних цілей при здійсненні функцій.

Існуючі класифікації форм і методів здійснення функцій держави відображають неоднакові підходи дослідників. Доцільно почати пізнання з форм, оскільки вони перебувають у більш тісному зв'язку зі змістом, крім того, проблематика останнього (змісту внутрішніх об'єктних функцій) була предметним полем дослідження в попередньому підрозділі.

Вихідним положенням є те, що за загальним правилом під формами реалізації функцій держави розуміється їх зовнішній вираз, основні контури і параметри прояву.

Розглянемо основні наукові підходи до визначення поняття та видів форм реалізації функцій держави.

Питання про форми, як зазначалося в юридичній літературі радянського періоду, зокрема в роботах М. Черноголовкіна та Р. Лівшица, є перш за все питанням про специфіку видів державної діяльності [558, с. 134–135; 913, с. 13].

Зокрема, М. Черноголовкін визначав «форму реалізації функції держави» як форму її практичної діяльності, яка спрямована на впровадження в життя цілей держави і розв'язання завдань, що стоять перед нею [558, с. 184]. Виокремлюючи правові форми державної діяльності, він зауважував, що це однорідна за своїми ознаками діяльність органів держави з управління суспільством шляхом видання правових актів. Це, зокрема: а) правотворча (нормотворча) діяльність; б) правовиконавча (оперативно-виконавча) діяльність; в) правоохоронна діяльність. Крім правової, М. Черноголовкін пропонував виділяти «чисто фактичну» або організаційну діяльність, яку визначив як однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів держави, що не тягне за собою правових наслідків. До фактичної діяльності науковець відносив: організаційно-масову, культурну, політико-виховну, обліково-статистичну роботу державних органів, збройний захист країни від агресії тощо [558, с. 187–188].

Г. Петров, В. Копейчиков з метою конкретизації визначення поняття та видів «форм здійснення функцій держави» виходили з таких специфічних ознак функцій держави як діяльності основних ланок її механізму: 1) призначення або мета конкретного виду державної діяльності; 2) організація органів, що виконують цю діяльність; 3) способи її проведення [914, с. 7; 915, с. 72–73]. Перераховані ознаки у спе-

ціалізованій літературі трактувалися як нерівнозначні для встановлення поняття і видів форм здійснення функцій держави [558, с. 185].

Слід констатувати той факт, що характерною рисою досліджень радянського періоду марксистсько-ленінської теорії держави і права було підпорядкування форм і методів державної діяльності її змісту. У той же час у зарубіжній правовій науці на перший план висувався не зміст, а форми державної діяльності без врахування класової сутності держави. Важливою проблемою в дослідженні функцій Радянської держави було застосування терміна «функції» до різних за суттю понять, що призводило до відомої термінологічної умовності і в певній мірі ускладнювало з'ясування змісту кожної з них.

Критерієм виокремлення правових форм здійснення функцій держави, як правило, вважалася однорідна за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів держави з реалізації її функцій, що пов'язана з виданням юридичних актів і тягне за собою юридичні наслідки [2, с. 81]. Позитивним є те, що класифікація за цим критерієм акцентує увагу на ролі права як важливого засобу виконання державою своїх завдань і функцій.

У цілому, в юридичній літературі склалися такі підходи до розуміння форм реалізації функцій держави: 1) діяльність ланок механізму держави, специфіка видів державної діяльності, на відміну від діяльності недержавних організацій [558, с. 185; 556, с. 226]; 2) однорідна за своїми зовнішніми ознаками діяльність держави, через яку здійснюються її функції [2, с. 82; 916, с. 39; 558, с. 184].

Відповідно до першого підходу, специфіка видів форм реалізації функцій держави визначалася призначенням конкретного виду державної діяльності, структурою органів, що виконують цю діяльність, способами її проведення. В межах цього підходу І. Самощенко запропонував класифікувати форми на правові й чисто фактичні (неправові) форми діяльності (не приділяючи значної уваги останнім) [2, с. 81]. До речі, це класифікація використовується в модифікованому вигляді і сьогодні. Згідно з другим підходом, виокремлюють такі форми здійснення функцій держави: законодавча, управлінська, судова [2, с. 82]. Ця позиція має певні недоліки. Так, наприклад, прокуратурі, збройним силам не знаходиться місця в запропонованій диференціації форм реалізації функцій держави.

З метою подолання зазначених недоліків деякі дослідники виділяють й інші форми реалізації функцій. Найчастіше – це контрольна (контрольно-наглядова) форма [569, с. 82]. М. Александров виділяв: 1) нормотворчу; 2) управлінсько-виконавчу; 3) правоохоронну діяльність.

С. Алексєєв запропонував розмежувати: 1) правотворчу діяльність; 2) правовиконавчу діяльність; 3) правозабезпечувальну діяльність, яку поділяв на організаційну, контрольно-наглядову [556, с. 229]. А. Денисов деталізував форми і виокремлював: законодавчу, виконавчу, судову, військову та ін. [2, с. 81]. Л. Каск під правовими формами здійснення функцій держави розумів законодавчу, виконавчо-розпорядчу, наглядову і судову та акцентував увагу на можливості використання в іншому значенні терміна «форма» стосовно діяльності держави [506, с. 45]. Позитивним аспектом деталізованого підходу, на думку М. Байтіна, є те, що він дозволяє глибше й конкретніше визначати роль і завдання різних груп державних органів та кожного з них окремо [556, с. 277].

Однак недоліки цього підходу стали предметним полем дискусії, яка почалася ще у радянський період (з 50-х рр. ХХ ст.).

Деталізований підхід критикували за двома підставами. По-перше, наведені види форм фактично вказують лише на те, хто здійснює функції держави, а «перелік державних органів відомий і без подібного вирішення спеціального питання про форми здійснення функцій держави» (А. Денисов, С. Голунський, М. Строгович, Г. Петров та ін.) [917, с. 154; 918, с. 54; 914, с. 7]. По-друге, «якщо виходити з таких класифікацій форм здійснення функцій держави і намагатися вирішити питання про форми діяльності окремих ланок державного механізму, то необхідно було б визначати і вивчати стільки форм, скільки структурних підрозділів існує у відповідній ланці механізму держави» (І. Самошенко, М. Байтін, М. Черноголовкін, В. Копейчиков, В. Корельський, С. Комаров, А. Малько та ін.) [97, с. 84–87; 2, с. 81, 83; 459, с. 87].

Конкретним результатом цієї дискусії стало вирішення по-новому питання про форми здійснення функцій держави як діяльності всіх, багатьох чи кількох органів держави, однорідної за своїми зовнішніми ознаками [2, с. 81; 619; 556; 558]. Підтримуючи таке трактування форм реалізації функцій держави, М. Черноголовкін, М. Байтін, Л. Загайнов зауважували, що повнота їх вивчення вимагає використання і першої, і другої класифікацій.

Аналіз наукової літератури свідчить, що найбільше поширення має підхід, згідно з яким формами реалізації функцій держави є однорідна за своїми зовнішніми ознаками діяльність різних державних органів. Його прихильниками є: М. Байтін, В. Дмитрук, С. Комаров, В. Копейчиков, В. Корельський, А. Малько, М. Рассолов, О. Скакун, В. Сухонос та ін.

Підтримуючи вищезазначений підхід, В. Тюленев також виокремив правові та організаційні форми здійснення функцій держави. Науковець запропонував авторську класифікацію правових та організаційних форм. Зокрема, він вважає, що, по-перше, правові форми здійснення державних функцій містять два компоненти: власне правові і метаправові форми; по-друге, організаційні форми не знаходяться в одному логічному ряду з правовими формами, оскільки вони є системою органів держави. В. Тюленев визначив правові форми здійснення функцій держави як однорідну за своїм характером, різноманітну, багатоаспектну діяльність органів держави з управління суспільством шляхом правового регулювання. У свою чергу, власне правові форми охарактеризовано як діяльність держави, у результаті якої приймаються нормативні акти й акти застосування права. Метаправові форми – це діяльність державного механізму на основі права, яка не тягне безпосередньо видання норм права, але завжди впливає на процес правового регулювання, маючи забезпечувальний характер. Серед правових форм В. Тюленев виділив: правотворчу, оперативно-виконавчу і правоохоронну форми. Діяльність державних органів, результатом якої є видання юрисдикційних актів, вважається власне правовою, а оперативно-організаторська робота з підготовки та реалізації юрисдикційних актів – як метаправова [919, с. 13–15]. Наведена позиція щодо використання терміна «метаправові форми здійснення функцій держави» не отримала подальшого розвитку та аргументації в юридичній науці, у тому числі з огляду на недостатню обґрунтованість та ясність.

Чітке окреслення предметного поля дослідження пов'язане також з необхідністю визначення наукових підходів щодо розуміння співвідношення правових та організаційних (фактичних) форм здійснення функцій держави в юридичній літературі. По-перше, це констатація того, що внаслідок проголошення держави правовою, демократичною домінуючими формами реалізації її функцій мають бути лише правові форми, які відповідають сутності держави такого типу. У зв'язку з цим виникає питання про доцільність та ефективність застосування організаційних форм, які діалектично доповнюють характеристику формальної сторони державних функцій. По-друге, це теоретичний підхід, згідно з яким правові та організаційні (неправові) форми складають органічну єдність і відображають особливості реалій державно-правового життя та ефективність засобів правового регулювання у процесі реалізації державно-владних повноважень.

У цьому контексті слід зауважити, що існуючі точки зору носять суперечливий характер. В. Петров узагалі заперечував існування «чисто фактичних» форм здійснення функцій держави. Ця категоричність базувалася на тому, що, по-перше, організаційна, фактична діяльність, пов'язана із здійсненням владних повноважень, не може не приймати юридичних форм; по-друге, чисто фактична – організаційна, є змістом правової діяльності, тому фактична (організаційна) діяльність не є специфічною, самостійною формою державної діяльності на відміну від правової форми [3, с. 37–44; 556, с. 234]. Однак з думкою В. Петрова важко погодитися, тому що не кожна фактична організаційна діяльність може розглядатися як правова.

Інша точка зору була запропонована Л. Загайновим, відповідно до якої організаційними формами здійснення функцій держави є «механізм держави, система органів держави й конкретний обсяг їх прав і обов'язків, якими наділений кожний з цих органів, відповідно до свого призначення» [619, с. 16]. Цей підхід деякі науковці (наприклад, М. Черноголовкін) вважали спробою подолати протиріччя між розумінням форм реалізації функцій як діяльності окремих ланок органів державної влади і як однорідної за своїми зовнішніми ознаками діяльності різних державних органів (тобто Л. Загайнов розумів форми у значенні першого підходу, а безпосередньо використовував – другий) [558, с. 188–189]. Такий підхід щодо ототожнення «механізму держави» з її функціями, чи формами їх реалізації, простежується і в роботах сучасних дослідників [546, с. 98]. Критикуючи цю позицію, М. Байтін зазначив, що зведення фактичних форм до основних ланок механізму держави є некоректним, оскільки всі органи держави виконують її функції у правових і фактичних формах [556, с. 232]. Необхідно зауважити, що Л. Загайнов ототожнив поняття «механізм держави» та «фактичні форми реалізації функцій держави», а це є неприпустимим через те, що механізм – це статичний аспект державного розвитку, а функції і форми їх реалізації характеризують його динамічну сторону.

У цьому контексті науково-теоретична проблема полягає не у визначенні першості правових або організаційних форм діяльності, а у способі їх гармонійного поєднання для досягнення кінцевої мети діяльності, реалізації визначених особливостями історичного етапу завдань, у створенні належної правової основи їх використання [657, с. 48].

Перед тим як відповісти на наведені актуальні питання політико-правового розвитку України, слід розпочати аналіз не з критики або оцінки послідовності, досконалості та ефективності форм реалізації



функцій сучасної держави, а з ретельного наукового визначення тих понять, якими оперують дослідники.

Наукове опрацювання цієї проблематики в сучасній російській юридичній науці подано в таких теоретичних підходах. Зокрема, М. Байтін під формами здійснення функцій держави розуміє: по-перше, діяльність ланок механізму держави; по-друге, однорідну діяльність органів держави, через яку реалізуються її функції. Відповідно до першого підходу, основними формами здійснення функцій держави науковець вважає: законодавчу, управлінську, судову, контрольно-наглядову діяльність [564, с. 350–353]. Згідно з другим підходом, М. Байтін поділяє форми здійснення функцій держави на правові й організаційні. Правові форми визначаються як однорідна за своїми зовнішніми ознаками діяльність державних органів, пов'язана з виданням юридичних актів. На його думку, правовими формами є: правотворча діяльність – видання нормативних актів, основа яких – законодавча діяльність; правозастосовча діяльність – виконання нормативних актів шляхом видання актів (застосування права). Крім того, у правозастосовчій діяльності М. Байтін виділяє оперативно-виконавчу діяльність – вирішення різних питань управління суспільством шляхом видання актів застосування права; правоохоронну діяльність – оперативна робота державних органів з охорони норм права від порушень. Під організаційними формами науковець розуміє однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність держави, яка не тягне за собою юридичних наслідків. Цими формами є: організаційно-регламентаційна діяльність; організаційно-господарська діяльність; організаційно-ідеологічна діяльність [622, с. 78]. М. Байтін також вважає, що поряд із загальними організаційними формами доцільно виокремлювати ще й так звані форми чисто фактичної діяльності, які характерні лише одній або кільком функціям держави.

Досліджуючи функції держави, Л. Морозова схиляється до вищезазначеного підходу і зауважує, що форми реалізації функцій держави вказують на те, якого зовнішнього виразу набуває діяльність держави, яким чином вона оформлена. Найбільш обґрунтованою класифікацією основних форм реалізації функцій держави вона вважає авторську класифікацію М. Байтіна, згідно з якою доцільно виділяти правові та організаційні форми [371, с. 112–113].

С. Комаров акцентував увагу на правових формах здійснення функцій держави і виділив правотворчість, виконавчо-розпорядчу діяльність, правоохоронну діяльність, які засновані на принципі розподілу влади [459,

с. 87]. Відповідно кожна з функцій, на думку автора, може здійснюватися сукупністю державних органів, що належать до різних гілок влади.

А. Кадомцева також звертає увагу на правові форми здійснення функцій держави і ґрунтовно аналізує правотворчу, правовиконавчу й правоохоронну форми [814, с. 79–102].

А. Герасимов зауважує, що функціонування держави забезпечується конкретними діями суб'єктів державної влади. Ці дії, на його думку, різноманітні і можуть бути зведені в більш-менш однорідні групи, а зовнішній практичний вияв діяльності з реалізації функцій держави в конкретних умовах є формами здійснення державної влади [920, с. 342–346]. Дослідник виділяє правові і неправові форми реалізації функцій держави та вважає за доцільне класифікувати правові форми на правоустановчі (правотворчість), правовиконавчі, правоохоронні і договірні, а неправові форми називає організаційною діяльністю держави, до якої відносить здійснення матеріально-технічних операцій, складання довідок, звітів, підготовку матеріалів для видання юридичних актів, здійснення діловодства тощо. Важливим є виокремлення та аналіз такої правової форми, як договірна. Узагалі, наведена науковцем термінологія не викликає жодних запитань щодо формальної правомірності її подальшого використання.

Найбільш ґрунтовна авторська класифікація форм і методів здійснення функцій держави запропонована В. Чиркіним. З юридичних позицій науковець розрізняє перш за все правові й неправові форми і методи здійснення функцій держави. Відповідно до правових віднесено: законодавство, державне управління, правосуддя і державний контроль. Ця класифікація пов'язана з особливостями різних гілок державної влади. Неправовими формами здійснення функцій держави В. Чиркін вважає повсякденну організаційну роботу органів держави, її посадових осіб, розробку і здійснення програм із розвитку економіки і культури, поточну оперативну роботу тощо. Новацією є систематизований підхід автора щодо виокремлення та аналізу із соціологічних позицій економічних, політичних, адміністративних та ідеологічних форм і методів здійснення функцій сучасної держави [24, с. 208–209]. Виокремлюються також різні класифікації здійснення функцій держави, пов'язані з управлінською діяльністю конкретних органів, процедурами їх роботи, це: одноосібні та колегіальні форми прийняття управлінських рішень, узгоджувальні процедури, консультації, інструктаж, перевірка тощо.

В. Ткаченко зауважує, що серед форм діяльності держави пріоритетне місце посідають правові форми, які він характеризує як визна-

чений законом (юридично оформлений) порядок здійснення компетентними органами й особами юридично значущих дій, спрямованих на здійснення функцій [569, с. 81–83]. Важливо акцентувати увагу на тому, що вчений конкретизує надане визначення поняття рядом ознак, які відрізняють їх від інших організаційних форм: а) вони є системою юридично значущих дій, які здійснюються органами держави, посадовими особами та іншими уповноваженими на те суб'єктами; б) предметом юридично значущих дій є певне коло юридичних питань, які підлягають вирішенню на користь і для задоволення інтересів зацікавлених суб'єктів; в) здійснення юридично значущих дій відбувається за допомогою таких юридичних засобів, як розробка і прийняття нормативно-правових актів, видання актів тлумачення норм права, прийняття індивідуально-правових актів у порядку застосування норм права тощо (правові форми здійснення функцій держави уособлюють механізм правового регулювання тощо); г) результати застосування окремих правових форм закріплюються у визначених законом юридичних актах; г) порядок здійснення юридично значущих дій, як правило, регулюється процедурно-процесуальними нормами [569, с. 81–82]. Конкретизуючи вищезазначені ознаки, слід зауважити, що вихідне призначення юридично значущих дій полягає в забезпеченні впливу держави на суспільні відносини шляхом створення нормативних приписів, прийняття нормативно-правових актів та забезпечення їх реалізації. Відповідно основними правовими формами здійснення функцій держави дослідник вважає правотворчу, правозастосовчу, правоохоронну, контрольно-наглядову, інтерпретаційно-правову та засновницьку діяльність.

Аналізуючи вищезазначене, слід погодитися з тим, що саме у правових формах відображається зв'язок держави і права, обов'язок держави при здійсненні своїх функцій діяти на основі права і в межах закону. Від правових форм запропоновано відрізняти фактичні (організаційні) форми реалізації функцій держави. Зокрема, це організаційно-господарська діяльність, організаційно-регламентаційна діяльність [569, с. 83]. Змістом вищезазначених неправових форм є поточні господарські, оперативно-технічні дії з матеріального забезпечення реалізації функцій держави, а також оперативна поточна організаційна робота з техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок державного механізму.

О. Скакун також підтримує цю позицію й поділяє форми реалізації функцій держави (не визначаючи їх змісту) на правові та організаційні,

і перераховує такі види правових форм, як: правотворча, правозастосовча, правоохоронна, установча, контрольно-наглядова [106, с. 49].

Прихильником вищезазначеного підходу є і В. Темченко, який констатує той факт, що в юридичній літературі поняття форми здійснення функцій держави розглядається у двох аспектах: як специфічний вид діяльності основних ланок держави: законодавча, управлінська, судова, контрольно-наглядова форми та як однорідна за своїми зовнішніми ознаками (характером і юридичними наслідками) діяльність її органів, за допомогою якої здійснюються функції держави: правова і фактична (організаційна) форми [571, с. 48].

Дещо відмінною є точка зору А. Олійника, який вважає, що «форми здійснення функцій держави» – це спеціальні аспекти її діяльності, за допомогою яких реалізуються державні функції. Він виділяє такі правові форми здійснення функцій держави, як: правотворча, управлінська, правоохоронна та правозастосовча [921, с. 131–133]. Особливістю цього підходу є використання терміна «спеціальні аспекти діяльності» (не види, форми діяльності тощо) при визначенні поняття форм здійснення функцій держави. При цьому зміст «спеціальних аспектів» детально не конкретизується.

В. Сухонос визначає форми реалізації функцій держави як діяльність конкретних державних органів з приводу реалізації функцій держави. Використовуючи такий класифікаційний критерій, як «залежність від того, наскільки в управлінні використовуються правові механізми», він виділяє правові, договірні та організаційні форми реалізації функцій держави [99, с. 185]. До правових форм реалізації функцій держави, на думку дослідника, належать правотворча і правозастосовча діяльність, яка, у свою чергу, поділяється на оперативно-виконавчу та правоохоронну. З огляду на зростання ролі договірної форми реалізації функцій держави В. Сухонос пропонує виділити її в окрему групу. Зокрема, дослідник акцентує увагу на підвищенні ролі адміністративних договорів у державному управлінні, сторонами якого є орган державного управління та громадська організація. Предмет договору – управлінські відносини, тобто такі, що закріплюють управлінську компетенцію органів держави. Відповідальність сторін діє за інстанціями.

Слід зауважити, що проблема застосування договірної форми в державному управлінні пов'язана з його децентралізацією [920, с. 390]. Загальною тенденцією розвитку державного управління є те, що розпорядчі засоби регулювання суспільних відносин поєднуються (або замінюються) договірними, а односторонні державно-владні рішення поєднуються з до-

говірними формами взаємовідносин. Сутність адміністративного договору полягає в його організуючому, координуючому і регулятивному характері і, як наслідок, управлінському впливі на суспільні відносини, однією з його сторін завжди виступає орган управління. Предметом адміністративного договору є управлінські відносини, тобто відносини, у яких проявляється управлінська компетенція органів держави.

На користь важливості більш широкого застосування адміністративних договорів можна навести такі аргументи: 1) застосування договору спрощує відносини між його сторонами, надає можливість безпосередньо звертатися один до одного з питань його виконання, а органу, що зацікавлений у дотриманні договору, – безпосередньо приводити в рух чинники, які сприяють його виконанню; 2) можливість особливо точного регулювання договором відносин між сторонами і встановлення чіткої регламентації тих питань, у яких зацікавлений хоча б один із учасників цих відносин. У той же час адміністративний акт через свою односторонність не дає достатніх гарантій повного врахування інтересів іншої сторони; 3) діяльність у формі договору в результаті створення кращих можливостей контролю за роботою органу управління ефективно сприяє інтенсифікації цієї діяльності; 4) договірна форма може суттєво вплинути на розширення гласності, демократизації державного управління.

Отже, договірна форма реалізації функцій держави в умовах демократії набуває універсального значення і поширюється на сферу не тільки приватних, але й публічних інтересів.

Останнім часом з'явилися наукові розробки, які мають переважно дисертаційний характер, присвячені висвітленню об'єктних функцій держави і пов'язані з фрагментарним акцентуванням уваги вчених-юристів на окремих видах форм реалізації функцій держави. Так, наприклад, О. Бермічева вважає, що формами реалізації функцій держави є форми (аспекти) її практичної діяльності, спрямовані на впровадження в життя цілей держави, на вирішення завдань, які стоять перед нею, та реалізацію її функцій [764, с. 12]. Існуючі наукові підходи щодо розуміння форм реалізації функцій держави вона умовно поділяє на дві групи: а) діяльність основних складових частин механізму держави (органів держави), тобто специфічні види державної діяльності, на відміну від діяльності недержавних організацій (законодавча, управлінська (адміністративна чи виконавчо-розпорядча), судова та контрольно-наглядова); б) однорідна за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів держави щодо реалізації її функцій і завдань, яка слугує вияв-

ленню того, яким чином держава використовує право для виконання своїх завдань і функцій (правова (правотворча діяльність, правозастосовча діяльність, правоохоронна діяльність); неправова (організаційно-регламентуюча, організаційно-ідеологічна, організаційно-економічна, організаційно-господарська, організаційно-контрольна, організаційно-виховна, політична і власне організаційна робота); договірна форма). Використовуючи традиційний підхід для класифікації, автор пропонує розуміти під формами реалізації функцій держави аспекти державної діяльності, що є дещо спрощеним й може призвести до термінологічної неточності.

У дисертації О. Варич форми реалізації функцій держави охарактеризовані як певним чином організована діяльність спеціально уповноважених органів держави та посадових осіб із розробки нормативних документів, що забезпечують регулювання суспільних відносин; з реалізації нормативних актів; з охорони та гарантування правових відносин та прав, що здійснюються з метою створення необхідних умов для функціонування і розвитку суспільства [573, с. 9].

Таким чином, багато запропонованих раніше ідей і класифікацій не втратили свого теоретичного та методологічного потенціалу, вони використовуються і розвиваються в сучасному державознавстві як вихідні у процесі пізнання особливостей сучасних форм реалізації функцій держави. Тому сьогодні важливим є використання традиційних підходів з метою подолання фрагментарності теоретичних розробок і визначення нових науково обґрунтованих трактувань досліджуваної термінології.

Концептуального узагальнення та синтезу потребують такі теоретичні підходи щодо визначення змісту форм реалізації функцій держави. Правова форма здійснення функцій держави полягає в «діяльності, яка пов'язана з правотворчістю та її юридичними наслідками» [857, с. 4]. Правотворча діяльність – це «форма реалізації функцій держави шляхом підготовки, прийняття і санкціонування нормативних актів» [922, с. 36; 923, с. 26]; «зміни, скасування чинних норм права [556, с. 229; 558, с. 187], а також конкретних актів (актів застосування норм права) [552, с. 72] та інших джерел права» [924, с. 123]; «процес підготовки, прийняття та введення в дію нормативно-правових актів» [925, с. 43]; «підготовка і видання нормативно-правових актів, без яких практично неможлива реалізація інших функцій у правовій державі» [926, с. 265] тощо.

Правовиконавча [857, с. 35–40], оперативно-виконавча [556, с. 230; 558, с. 187], управлінсько-виконавча [556, с. 230; 857, с. 74], виконавчо-

розпорядча [927, с. 9] – це «форма реалізації функцій держави, яка здійснюється шляхом виконання законів та підзаконних актів (правових норм)» [558, с. 187], «прийняття обов'язкових рішень для виконання індивідуально-правових актів» [916, с. 40] тощо. Правовиконавча діяльність залежить від фактичної реалізації законів і нормативних актів, втілення в життя волі законодавця. Ця діяльність реалізується через органи управління (виконавчо-розпорядчі органи), що очолені урядом країни. Для виконання своєї ролі вони видають відповідні акти, контролюють виконання обов'язків тощо [928, с. 36]. Виконавчо-розпорядча форма – це діяльність держави та її органів з оперативного застосування, виконання, використання та додержання правових норм у процесі організації здійснення державних функцій [926, с. 40].

Правозастосовча діяльність – це «застосування правових норм і виведення обов'язкових для виконання індивідуально-правових рішень» [626, с. 40]; «процес прийняття компетентним органом чи посадовою особою акта застосування права за умови, що реалізація правової норми не може відбутися у «вільному» режимі» [857, с. 74] тощо. Ця діяльність пов'язана з повсякденним вирішенням різнобічних питань шляхом видання актів застосування права, які є підставою виникнення, зміни та припинення правовідносин. За допомогою цієї форми реалізуються відносини між органами держави, громадськими організаціями і громадянами, їх взаємні права й обов'язки в економічній, політичній, соціальній, культурній та інших сферах суспільного життя [556, с. 230]. Правозастосовча діяльність в юридичній літературі поділяється на оперативно-виконавчу і правоохоронну [662, с. 77].

Правоохоронну діяльність держави розглядають як складову правозастосовчої форми реалізації функцій держави. Правоохоронна діяльність – це «форма реалізації функцій держави шляхом оперативної роботи державних органів з охорони правових норм» [925, с. 40], «владно-оперативна і правозастосовча діяльність, спрямована на охорону правопорядку, яка включає в себе прийняття заходів щодо попередження правопорушень, вирішення юридичних справ, притягнення до юридичної відповідальності та ін.» [929, с. 78]; «контроль і нагляд за здійсненням законності, дисципліни, правопорядку» [916, с. 40]; «захист наданих людині і громадянину прав і свобод» [930, с. 36]; «забезпечення виконання юридичних обов'язків» [624, с. 76] тощо. Правоохоронна форма – це «діяльність спеціальних державних органів, яка включає в себе застосування засобів щодо захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, профілактики правопорушень,

притягнення осіб, винних у скоєнні правопорушень до юридичної відповідальності» [926, с. 152; 931, с. 40] тощо. Вона виявляється в організації охорони правових норм від правопорушень, у контролі й нагляді за здійсненням законності, дисципліни і правопорядку [932, с. 23; 558, с. 51]. У результаті правоохоронної діяльності приймаються акти застосування права (постанова слідчого, протест та постанова прокурора, вирок і рішення суду). Специфіка цих актів полягає в тому, що їхня мета – «профілактика злочинів та інших правопорушень, відновлення порушеного права, реалізація юридичної відповідальності особи, яка вчинила злочин чи допустила будь-яке правопорушення, а загалом у всіх випадках – охорона прав особистості, захист інтересів громадян і суспільства в цілому» [933, с. 230].

Договірна форма реалізації функцій держави – це «діяльність організуючого, координуючого і регулятивного характеру органів державного управління та громадських організацій у сфері управлінських відносин» [764, с. 12; 99, с. 185] тощо. Актуальність дослідження цієї форми реалізації функцій держави обумовлюється децентралізацією державного управління, розвитком ринкової економіки та забезпеченням ефективності функціонування громадянського суспільства.

Контрольно-наглядова форма – це «здійснення дій з нагляду за відповідністю закону змісту правових актів, їх приписів, а також додержанням, виконанням та застосуванням норм права суб'єктами суспільних відносин» [569, с. 82; 371, с. 113]; це «виконання функцій держави за допомогою дій всіх різновидів державного нагляду і контролю за законністю» [622, с. 75–76; 24, с. 207] тощо.

Інтерпретаційно-правова форма – це «діяльність уповноважених державою суб'єктів з офіційного тлумачення чинних норм права, результатом чого є видання інтерпретаційно-правового акта» [569, с. 82–83] тощо.

Установча (засновницька) форма – це «діяльність, спрямована на створення, формування, перебудову державних органів, їх структурних підрозділів та державних установ» [569, с. 83] тощо.

Багатоаспектність досліджуваної проблематики пов'язана з тим, що від правових форм реалізації функцій держави необхідно відрізнити організаційні (фактичні) або ж безпосередню організаційно-фактичну діяльність. Під організаційними формами здійснення функцій держави в радянській літературі розуміли «однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів держави з організаційно-масової, культурно-і політико-виховної, обліково-статистичної роботи тощо» [558, с. 128–129]. При цьому вважалося, що всі ці форми тісно взаємопов'язані між



собою. У сучасній науковій літературі під організаційною формою реалізації функцій держави, як правило, розуміють «специфічні види фактичної діяльності, які не спричиняють правових наслідків»; «однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність держави, яка не спричиняє правових (юридичних) наслідків» тощо [931, с. 41; 97, с. 86; 107, с. 76].

У сучасній юридичній літературі до організаційних форм реалізації функцій держави, як правило, відносять: 1) організаційно-регламентуючу [932, с. 35; 556, с. 331–333; 931, с. 41]; 2) організаційно-економічну [556, с. 331–333; 934, с. 52; 932, с. 35]; 3) організаційно-контролюючу [931, с. 41; 932, с. 35]; 4) організаційно-виховну [624, с. 41; 932, с. 35]; 5) організаційно-ідеологічну [556, с. 331–333; 857, с. 74]; 6) культурно-політико-виховну, обліково-статистичну роботу державних органів [2, с. 81] тощо.

Проведений аналіз дозволяє виокремити у змісті організаційно-регламентуючої форми наступні складові: «підбір, розстановка, виховання та визначення ефективності діяльності кадрів у сфері здійснення державних функцій» [932, с. 35; 931, с. 41; 857, с. 29; 935]; «поточна робота певних структур щодо забезпечення функціонування державних органів (підготовка проектів документів, організація проведення засідань колегіальних органів)» [556, с. 233; 857, с. 74; 935; 936]; «підготовка документів виборів» [857, с. 36]; «оперативна поточна організаційна робота визначених структур щодо забезпечення функціонування органів держави в розв'язанні певних конкретно-політичних завдань, у технічно-організаційному забезпеченні функціонування різних гілок державного механізму» [556, с. 233; 935].

Організаційно-економічна форма – це «організація матеріально-технічного забезпечення здійснення державних функцій» [556, с. 61]; «оперативно-технічна, поточна господарська робота (економічне обґрунтування, фінансування, контрольовано-ревізійна діяльність, статистика), організація постачання матеріального забезпечення різних державних функцій тощо» [619, с. 36; 916, с. 40]. Поряд із організаційно-економічною формою діяльності автори виокремлюють і організаційно-господарську. Це діяльність держави, що пов'язана із забезпеченням державних органів приміщеннями, іншими матеріальними ресурсами, розпоряджання грошовими коштами тощо [857, с. 74]. У літературі справедливо висловлюється думка про тотожність організаційно-економічної і організаційно-господарської форм реалізації функцій держави, тому є всі підстави для їх термінологічного та змістовного об'єднання [657].

Організаційно-контролююча форма – це «організація недержавного контролю у сфері здійснення державних функцій» [931, с. 40; 916, с. 10]. Мова йде про контроль громадянського суспільства за діяльністю державної влади, армії, діяльності правоохоронних органів тощо.

Організаційно-виховна форма – це «організація виховання, пропаганди, агітації, інформування та іншого забезпечення виховного впливу на населення у сфері здійснення державних функцій» [916, с. 40; 931, с. 40].

Організаційно-ідеологічна форма – це «діяльність, пов'язана з ідеологічним та інформаційним забезпеченням функціонування державних органів, організація прес-конференцій, роз'яснення того чи іншого рішення державного органу, вплив на формування і розвиток у потрібному напрямі громадської думки» [556, с. 353; 857, с. 74]; «повсякденна оперативно-пояснювальна виховна робота з ідеологічного забезпечення виконання різних функцій держави, наприклад, роз'яснення змісту прийнятих законів та інших нормативних актів, формування суспільної думки; робота засобів масової інформації тощо» [626, с. 50; 936; 556, с. 233].

Політичну форму реалізації функцій держави пов'язують з «узгодженням позицій різних політичних течій, проведенням міжнародних переговорів» [655, с. 286] тощо. Власне організаційна робота – це «форма реалізації функцій держави, яка передбачає планування, програмування, контроль» [925, с. 286]. Поряд із розглянутими загальними організаційними формами реалізації внутрішніх і зовнішніх функцій держави науковці виокремлюють і такі форми фактичної організації діяльності, які характерні лише для однієї чи кількох функцій, для окремої групи органів держави. Прикладом такої спеціальної форми може бути організаційно-військова діяльність (оперативна робота з керівництва бойовими діями, проведення маневрів, військових навчань, миротворча діяльність тощо) [556, с. 234].

Досліджуючи питання про правові та організаційні форми реалізації функцій держави, В. Сердюк зауважує, що їх не можна змішувати, з одного боку, з функціями держави, а з іншого – з конкретними видами державної діяльності чи з окремими сферами управління [505, с. 26]. Змішування зовнішньої форми здійснення функцій держави з їх внутрішнім, предметно-політичним змістом не може бути виправданим ані в теоретичному, ані у практичному плані.

Диференціація форм реалізації функцій держави, в основі якої знаходиться система органів держави й особливості організації діяльності основних ланок державного механізму, має як теоретичне, так і практичне значення.

Відповідно наукова класифікація форм реалізації функцій держави, по-перше, сприяє вдосконаленню розподілу повноважень серед окремих ланок механізму держави з метою забезпечення ефективної реалізації державних функцій; по-друге, пов'язана з конституційним принципом розподілу влади. Такий підхід дозволяє ґрунтовніше дослідити роль і призначення державних органів та, як наслідок, визначити оптимальні моделі їх структури, формування, ефективні методи роботи тощо.

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що розподіл форм реалізації функцій держави на правові та організаційні не знижує та не заперечує організуючої ролі права в суспільному житті. Правові форми завжди є організаційними, однак не всі форми організаційного характеру є правовими.

Модифікація функціонального призначення держави дозволяє зробити такі висновки стосовно форм реалізації її функцій.

Форми реалізації функцій держави – це об'єктивація (зовнішній вираз) практичної діяльності держави щодо здійснення її функцій у конкретних умовах.

Умовно можна виокремити два підходи щодо трактування форм реалізації функцій держави. Згідно з першим підходом, форми реалізації функцій держави є діяльністю основних складових механізму держави, специфічними видами державної діяльності. Такими формами є: 1) законодавча; 2) виконавча; 3) судова; 4) контрольно-наглядова.

Законодавча діяльність є формою реалізації функцій держави, яка полягає у прийнятті, зміні, призупиненні дії і скасуванні законів та підзаконних нормативно-правових актів законодавчим органом державної влади. Виконавчою діяльністю є нормативно регламентована, оперативна, повсякденна реалізація органами виконавчої влади функцій держави в економічній, політичній, соціальній, духовно-культурній та інших сферах. Судова діяльність є формою реалізації функцій держави шляхом здійснення правосуддя. Контрольно-наглядова діяльність є реалізацією функцій держави шляхом здійснення всіх різновидів державного контролю і нагляду за законністю.

Згідно з другим підходом, форми реалізації функцій держави – це однорідна за характером та змістом діяльність органів держави щодо здійснення її функцій. Відповідно до такого підходу, форми можна поділити на правові: правотворча, правозастосовча, правовиконавча, правоохоронна, договірна та організаційні (фактичні): організаційно-регламентуюча, організаційно-економічна (організаційно-господарська), організаційно-ідеологічна.

Концепція правових форм реалізації функцій держави є досить ефективною: вона сприяє вдосконаленню ролі права як регулятора суспільних відносин [937].

Правова форма реалізації функцій держави – це нормативно впорядкована, однорідна за характером, зовнішніми ознаками, змістом та юридичними наслідками багатоаспектна діяльність органів держави, їх посадових осіб та інших уповноважених суб'єктів, пов'язана із здійсненням юридично значущих дій.

У контексті домінування термінологічної нечіткості конкретним результатом наукового аналізу є поділ правових форм здійснення функцій держави за змістом діяльності органів держави на правотворчу, правозастосовчу, а останньої на правовиконавчу, правоохоронну і договірну. У зв'язку з розвитком ринкової економіки та децентралізації державного управління вважаємо, що серед правових форм доцільно виділяти договірну форму. Головною проблемою є відсутність ясності її природи і місця серед традиційно виділених форм, що, на думку окремих науковців, ускладнює її дослідження. Тому актуалізація останнім часом ролі договірної форми реалізації функцій держави дає підстави говорити про те, що договір має бути покладений в основу правового регулювання політичних і управлінських відносин. Формування громадянського суспільства, що складається з економічно, політично і юридично самостійних (автономних) суб'єктів, передбачає звуження ролі держави та розширення ролі громадян і їх об'єднань. В основі сучасної правової держави, демократичної політичної системи лежить взаємна угода (договір), консенсус, який виражається в конституюванні, визнанні і підтримці громадянами державної влади. Актуалізація цієї діяльності пов'язана з тим, що сьогодні державно-владні рішення органів держави все частіше поєднуються з договірною формою, структурами громадянського суспільства й громадянами

Правотворча форма реалізації функцій держави – це нормативно регламентована діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на створення нових правових норм, зміну або скасування чинних.

Правозастосовча форма – це нормативно регламентована діяльність уповноважених державних органів, їх посадових осіб та інших уповноважених суб'єктів з виконання законів і підзаконних нормативних актів шляхом видання актів застосування права. В свою чергу, правовиконавча форма – це нормативно регламентована, владна, управлінська діяльність уповноважених державних органів та їх посадових осіб щодо вирішення питань управління справами суспільства шляхом оператив-

ного застосування правових норм у процесі здійснення державних функцій. Правоохоронна форма – це нормативно регламентована, владна, оперативна діяльність уповноважених державних органів та їх посадових осіб з охорони правових норм від порушень, захисту суб'єктивних прав громадян і забезпечення виконання покладених на них юридичних обов'язків. Договірна форма реалізації функцій держави – це нормативно впорядкована діяльність регулятивного, організуючого і координуючого характеру органів державного управління, їх посадових осіб, громадських організацій та інших уповноважених суб'єктів, спрямована на реалізацію публічних інтересів в управлінській та політичній сферах [140, с. 111; 926, с. 152–153; 938, с. 154–155].

На теоретичному рівні проблема виокремлення договірної форми реалізації функцій держави ще залишається дискусійною, неоднозначною та остаточно не розв'язаною. Виходячи з того, що органи державного управління можуть здійснювати свої владні повноваження шляхом не тільки видання актів управління, а й укладання адміністративних договорів, юридична природа яких полягає в тому, що вони є актами застосування норм права, у результаті чого і реалізуються функції виконавчої влади. Зазначене передбачає більш широке використання цієї форми в умовах такої загальної тенденції державного управління, як заміна у всіх можливих випадках розпорядчих засобів регулювання суспільних відносин договірними, а односторонні державно-владні рішення поєднувати з договірними формами взаємовідносин.

Аналіз раніше наведених підходів дозволяє зробити такі узагальнення та висновки щодо організаційної форми реалізації функцій держави.

Організаційна форма реалізації функцій держави – це однорідна за своїми зовнішніми ознаками, характером і змістом, повсякденна, фактична діяльність державних органів та їх посадових осіб, яка впливає на процес правового регулювання і має забезпечувальний характер. Організаційна діяльність є необхідною і правомірною, має опосередкований характер, ґрунтується на правовій основі шляхом встановлення загальної процедури, але не пов'язана з юридично значущими діями. Форми організаційної (фактичної) діяльності реалізуються шляхом проведення різноманітних організаційних поточних дій і заходів у межах чинного законодавства на основі виконання вимог законності. Ці форми є підзаконною діяльністю, носять організаційний характер.

Крім того, хоча взаємозв'язок організаційних (фактичних) форм з правовими є безперечним, проте можна говорити про їх відносну

самостійність. У цьому контексті в літературі зазначено, що тісний зв'язок правових і фактичних видів державної діяльності не знижує актуальності їх диференційованого вивчення як самостійних форм здійснення функцій держави [939, с. 85–86; 97, с. 86].

Організаційні (фактичні) форми реалізації функцій держави за змістом та характером діяльності державних органів поділяються на: організаційно-регламентуючу – це поточна організаційна робота з вирішення конкретних завдань оперативного, техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок державного механізму; організаційно-економічну (організаційно-господарську) – це поточна господарська робота з матеріального забезпечення здійснення різних функцій держави (матеріально-технічні операції, економічне обґрунтування, бухгалтерський облік, контрольно-ревізійна діяльність, організація постачання, збуту тощо); організаційно-ідеологічну – це поточна роз'яснювально-виховна робота із забезпечення виконання тих чи інших функцій держави (робота державних засобів масової інформації, роз'яснення змісту нормативно-правових актів, формування суспільної думки тощо).

Ця класифікація організаційних (фактичних) форм реалізації функцій держави є найбільш прийнятною, оскільки повною мірою враховує взаємозв'язок теорії і практики, має чіткі критерії диференціації, забезпечує точне співвідношення конкретного виду діяльності і певної форми здійснення функцій держави, не припускає змішування із суміжними поняттями та категоріями.

Отже, всі форми реалізації функцій держави знаходяться в тісному взаємозв'язку.

Вищезазначене дає підстави говорити про те, що правильне і точне вирішення питання щодо вибору форми реалізації функцій держави має сприяти стабілізації умов розвитку суспільства і держави, у той же час некоректний вибір форм може стати причиною кризової ситуації в суспільному та державному житті. На підставі проведеного комплексного аналізу можна констатувати таке.

1. Вплив держави на суспільні відносини потребує його оформлення у відповідні правові форми. Форми реалізації функцій держави показують, якого зовнішнього виразу набуває діяльність держави, яким чином вона оформлена. До того ж варто зауважити, що мова йде не про зміст і форму права, а про правове оформлення діяльності держави. Таке правове оформлення проходить три стадії: по-перше, прийняття нормативно-правових актів; по-друге, організація їх виконання; по-

третє, охорона від правопорушень. Ці стадії є єдиним нерозривним процесом. Але кожна з них має свої особливості й отримує відповідне оформлення.

2. Класифікація форм реалізації функцій держави заснована на врахуванні системи органів держави й особливостей організації діяльності основних ланок державного механізму. Значення класифікації полягає в тому, що вона сприяє вивченню специфічних видів окремих груп державних органів відповідно до їх завдань і компетенції, розподілу повноважень між ланками державного механізму. Досліджені класифікації форм реалізації функцій держави не мають взаємної суперечливості. Вони не тільки сумісні, але й доповнюють одна одну, хоча в їх основі лежать різні класифікаційні критерії.

3. Державна влада в Україні здійснюється лише в межах, визначених Конституцією та законами України. Це означає, що використання правових й організаційних форм її діяльності має відповідати порядку та способам, визначеним у чинному законодавстві, а отже, ґрунтуватися на правових засадах функціонування державної влади.

Реалізація конкретних функцій держави може як стабілізувати умови розвитку суспільства, здійснювати творчий вплив, так і посилювати його кризовий стан. Функції держави можуть видозмінюватися та взаємозамінятися. Усе це обумовлює складність проблеми методів реалізації функцій держави як у теоретико-правовому сенсі, так і з філософської, політичної й соціальної точок зору.

Правильний вибір і обґрунтованість методів реалізації функцій сучасної Української держави дозволяє говорити про ефективність публічного впливу на суспільні процеси і поведінку людей. Змістом наукових пошуків у цій сфері має стати осмислення й аналіз основних ознак, підстав та процедури використання державою різних методів, визначення меж їх застосування з метою розробки державно-правової доктрини реалізації функцій, а також дослідження більш вузьких напрямів у цій сфері (окремі форми державного примусу, переконання і заохочення, етапів їх регламентації та застосування).

Вивчення наукової літератури з питань методів реалізації функцій держави дозволяє зазначити, що мова йде про не досить повну характеристику проблеми. Сучасна юридична наука приділяє незначну увагу цій проблематиці, у результаті чого в багатьох наукових, навчальних та методичних джерелах є лише часткова й неповна інформація про методи реалізації державної влади.

Ця проблема існує в юридичній науці досить тривалий час. Л. Каск зазначав, що питанням про методи здійснення діяльності держави при-

діляється недостатньо уваги. А це, без сумніву, впливає на розробку проблеми функцій держави в цілому [506, с. 45].

У радянській юридичній літературі методи здійснення державних функцій розглядалися як діяльність держави щодо розробки найбільш доцільних засобів впливу на суспільні відносини [618, с. 51]. М. Черноголовкін вважав, що методи реалізації функцій держави включають: по-перше, методи загальні для всіх функцій держави; по-друге, методи, властиві окремим функціям (чи їх групам) і не притаманні іншим функціям [558, с. 192].

Щодо кількості складу загальних методів реалізації функцій держави в юридичній літературі не існує єдиної думки. Загальними методами реалізації функцій держави більшість авторів вважають переконання і примус [576, с. 51; 558, с. 192]. М. Козюбра, який одним із перших на дисертаційному рівні дослідив переконання і примус, вважає, що як атрибути будь-якої влади переконання і примус, як і сама влада, притаманні будь-якому організованому суспільству [940, с. 6]. Такий підхід домінував у радянській юридичній науці. Зазначалося, що методи примусу були характерні без винятку для всіх експлуаторських держав; а методи переконання – для соціалістичних держав [941, с. 62].

Грунтовний аналіз наукової літератури свідчить, що проблема методів у теорії функцій держави є найменш розробленою і розглядається більшістю дослідників фрагментарно й лише з оглядовою метою. Існуючі підходи до цього питання умовно можна поділити на три групи. Перша – це твердження про те, що існують лише методи, які відносяться до всіх функцій і форм їх здійснення в цілому. Друга група – це обґрунтування того, що кожній індивідуально-визначеній функції й формі її реалізації властивий свій індивідуальний метод. Третя – це визнання наявності як загальнофункціональних методів, так і спеціальних.

Прихильники першого підходу вважають, що функціям держави властиві лише такі загальні методи їх реалізації, як: переконання, примус, стимулювання [942, с. 412; 99, с. 186]. Позитивним моментом цього підходу є ґрунтовний аналіз загальних методів реалізації функцій держави, негативним – недостатня увага до спеціальних методів для окремих функцій.

Представники другого підходу надмірно акцентують увагу на спеціальних методах для окремих функцій. Наприклад, реалізація економічної функції держави, на їх думку, потребує аналізу та використання таких методів, як: прогнозування, планування, пільгове кредитування, державні субсидії, порівняльний аналіз, економіко-математичне



програмування тощо. Суттєвим недоліком цього підходу є ігнорування ролі загальних методів [411].

Найбільш обґрунтованим та логічним є третій підхід, прихильники якого визнають існування та взаємозв'язок як загальних, так і спеціальних методів для певних функцій [24; 558].

Наукове опрацювання цієї проблематики з метою усунення термінологічної неточності, яка негативно впливає як на розвиток правової доктрини, так і на процес функціонування сучасної держави, потребує аналізу теоретичних підходів щодо визначення поняття та класифікації методів реалізації функцій держави.

Можна виділити такі наукові підходи вирішення цієї проблематики. Л. Морозова зазначає, що методи – це способи, засоби та прийоми, які використовуються при функціонуванні держави. Автор зауважує, що тривалий час у теорії держави та права визнавалися тільки методи переконання і примусу. Не заперечуючи ефективності впливу цих методів на розвиток суспільних відносин і процесів, вона звертає увагу на те, що ускладнення управління суспільством потребує різноманітності методів. Зокрема, Л. Морозова називає наступні групи методів, за допомогою яких держава здійснює свої функції: 1) метод нормативного правового регулювання; 2) метод примусу, який використовується при порушенні загальнообов'язкових державних приписів; 3) метод рекомендацій, тобто орієнтація на конкретний варіант поведінки або дій, бажаних з точки зору держави, і метод заохочення, що стимулює суспільно корисну діяльність; 4) метод договірної регулювання, який в умовах демократичної держави набуває універсального значення, оскільки поширюється на сферу не тільки приватних, але і публічних інтересів; 5) методи нагляду і контролю. Держава, наприклад, ліцензує окремі види підприємницької діяльності, а також некомерційних організацій, стандартизує продукцію, роботи, послуги, видає сертифікати, що підтверджують їх якість. У виконанні функції охорони прав і свобод особи, забезпечення законності і правопорядку важливе значення має прокурорський нагляд; 6) метод інформаційного впливу на суспільство через сповіщення про прийняті державні рішення, цілеспрямованого регулювання інформаційних потоків тощо. Це непрямий метод, що формує інформаційне поле навколо окремих політичних процесів, заходів, подій, інститутів, політичних і державних діячів. Крім того, через інформаційний вплив можна як прискорити розвиток соціальних та юридичних конфліктів, так і локалізувати їх [371, с. 113–114]. В. Чиркін, у свою чергу, пропонує класифікувати методи здійснення функцій дер-

жави за таким критерієм, як «особливості прояву волі держави при реалізації її функцій». Автор вважає, що, здійснюючи свої функції, держава застосовує методи підтримки, стимулювання (заохочення), контролю і нагляду, дозволу, охорони, вимог, заборони, репресії, установчий метод, метод встановлення відповідальності, метод нейтралізму тощо [24, с. 208–214]. Використовуючи ті чи інші методи, органи держави, посадові особи застосовують різні способи адміністративного впливу, такі як: призначення або звільнення з посади, реєстрація певних дій, встановлення стандартів, квот, облік і статистика, технічні операції тощо. Хоча ця класифікація є найбільш детальною і розгорнутою, але не з усіма методами та класифікаційними критеріями можна погодитися. У поданій класифікації змішуються форми та методи здійснення функцій держави. Недостатньо обґрунтованою є позиція про виділення правових та неправових методів реалізації функцій держави.

В. Афанасьєв вважає, що, здійснюючи функції, держава використовує різні методи, які можна поділяти на правові і неправові (організаційні). Серед правових методів він виокремлює такі, як: правотворчий (розробка і прийняття законів й інших нормативних актів), правозастосовчий (державно-владна діяльність компетентних органів з реалізації норм права), правоохоронний (діяльність, спрямована на здійснення правового контролю і реалізацію юридичної відповідальності). З числа неправових методів виділяються: економічні (дотації, держзамовлення, кредитування, регулювання цін тощо), політичні (узгодження позицій різних політичних течій, міжнародні переговори тощо), ідеологічні (звернення до населення, заклики та ін.), власне організаційні (планування, програмування, контроль та ін.). До того ж акцентується увага на тому, що неправові методи часто реалізуються через правове регулювання [943, с. 285]. Ця точка зору не отримала поширення, оскільки проблема методів здійснення функцій держави в даному випадку майже ототожнюється з формами здійснення функцій держави.

У сучасній вітчизняній юридичній науці можна виділити такі напрями наукових досліджень з цієї проблематики. В. Ткаченко, підтримуючи традиційний підхід, розширює перелік методів здійснення функцій держави і виокремлює такі методи, як: законності, інформаційного впливу на суспільство, переконання, рекомендації і заохочення, примус. Зокрема, він вважає, що одним із найуніверсальніших методів державного керівництва суспільством є метод законності, який знаходить своє втілення в організації суспільних відносин шляхом видання і неухильного здійснення законів, інших правових актів [569, с. 83–84].

Значення методу законності полягає у виконанні функції гаранта від можливих проявів суб'єктивізму, волюнтаризму в діяльності державного механізму.

Деякі вітчизняні дослідники визначають методи для кожного виду державної діяльності. А. Олійник подає таке визначення методів здійснення функцій держави: це засоби і способи, за допомогою яких здійснюються спеціальні види діяльності держави з реалізації її функцій. Держава здійснює правотворчу, управлінську, виконавчо-розпорядчу, правоохоронну та організаційну діяльність. Методи правотворчої діяльності держави – засоби і способи підготовки, прийняття й оприлюднення законів та інших нормативно-правових актів, що забезпечують здійснення державних функцій. Управлінські методи – засоби і способи здійснення виконавчо-розпорядчої діяльності у сфері реалізації функцій держави. Правоохоронні методи – засоби і способи правоохоронної діяльності відповідних державних органів. Організаційні методи – засоби і способи здійснення організаційного виду діяльності із забезпечення реалізації державних функцій (програмування, прогнозування, дослідження і т. ін.) [921, с. 133; 931, с. 40].

О. Бермічева, у свою чергу, підтримує підхід, запропонований ще в радянській юридичній літературі, і проводить розмежування методів реалізації функцій держави на дві групи: методи, що є загальними для реалізації всіх функцій держави (методи заохочення, переконання і примусу), та методи реалізації окремих функцій (або їх груп) [764, с. 13].

Традиційний підхід щодо методів здійснення функцій держави отримує подальше обґрунтування і в роботі В. Сухоноса. Він наголошує на тому, що методи здійснення функцій держави різноманітні. Загалом же у своїй діяльності держава використовує методи переконання, стимулювання і примусу. Примус завжди мав забезпечувати виконання правил поведінки за допомогою певних заходів (запобігання, відповідальності тощо). Автор виділяє економічні методи примусу, якими вважає методи непрямого впливу на об'єкт (високі податкові ставки тощо). Переконання є таким методом здійснення функцій, коли суб'єкт впливає на суспільну та індивідуальну свідомість, сприяє її формуванню у формі обґрунтування, пояснення, обговорення, демонстрації певного прикладу, правового виховання населення, проведення різних профілактичних заходів тощо. Саме серед економічних методів переконання автор виділяє прогнозування, планування та інвестування. Разом із цим держава широко використовує пропаганду та ідеологію з метою роз'яснення важливості поставлених перед нею завдань, пер-

спектив їх вирішення, засобів досягнення. Стимулювання — це спонукання до дій. Стимули можуть бути матеріальними та моральними [99, с. 185–186; 188]. Отже, до загальних методів реалізації функцій держави, крім методів переконання і примусу, деякі науковці відносять метод заохочення чи стимулювання [111, с. 72; 626, с. 68].

Крім вищеперерахованих, до загальних методів реалізації функцій держави окремі автори відносять поєднання централізованого керівництва з розвитком проведення ініціативи місцевих органів; способів зацікавленості працівників у реалізації державних функцій тощо [858, с. 18].

Ураховуючи складність і багатовимірність способів і прийомів реалізації функцій держави, при їх теоретичній розробці та впровадженні у практику важливо використовувати загальні та спеціальні методи наукового пізнання. Юридична наука використовує і певною мірою інтегрує притаманні іншим наукам методи: аналіз і синтез, прогнозування, порівняльний аналіз, планування, моделювання, статистичне та економіко-математичне програмування тощо.

Використовуючи вищезазначені підходи, зауважимо, що аналіз теорії методів здійснення функцій держави є неповним без вивчення досліджень цієї проблематики в науці державного управління та адміністративного права.

Теорія і практика державотворення накопичила великий арсенал методів управління, які застосовуються, по-перше, залежно від конкретної політичної, соціально-економічної ситуації; по-друге, від існуючої в конкретний період моделі взаємозв'язків між суб'єктами і об'єктами державного управління; по-третє, від мотивів і характеру впливу суб'єкта на об'єкт управління (матеріальна, владна, соціально-психологічна мотивація тощо).

Управлінська діяльність передбачає існування спеціальних методів, а відповідно – методології управління як особливого виду людської діяльності. Під методами розуміються засоби досягнення поставлених цілей. На думку В. Цветкова, метод управління – це спосіб реалізації його функцій, засіб впливу органу виконавчої влади на об'єкти управління [944, с. 328–329]. Подібної позиції дотримується й Д. Овсянко, який розглядає методи як спосіб практичної реалізації функцій управління шляхом впливу на свідомість, волю людей і, таким чином, на поведінку й суспільну діяльність конкретних осіб і колективів, орієнтуючи та мобілізуючи їх на досягнення поставлених цілей [945, с. 65].

Як бачимо, методи мають безпосередній зв'язок із функціями державного управління, оскільки останні здійснюються тільки за посеред-

ництвом відповідних методів державного управління. Функції, як зазначила І. Бачило, – визначальний чинник вибору методів їх реалізації, але це не тільки не виключає, а, більше того, передбачає творчий пошук засобів досягнення поставлених цілей [946].

У сучасній літературі методи також прийнято тлумачити як способи здійснення організуючого впливу в стосунках між суб'єктами та об'єктами управління. В. Малиновський у цьому контексті вважає, що метод державного управління – це спосіб практичної реалізації управлінських функцій шляхом організаційно-розпорядчого впливу суб'єкта управління на поведінку і суспільну діяльність керованого об'єкта з метою досягнення поставлених управлінських цілей [188, с. 365].

Прихильниками більш широкого підходу є В. Колпаков і О. Кузьменко, які вважають, що під методами будь-якої діяльності слід розуміти способи, прийоми та засоби, які використовуються для досягнення поставленої мети і становлять зміст цієї діяльності. Зважаючи на це, вони дають таке визначення методів державного управління: «це різні способи, прийоми та засоби цілеспрямованого, організуючого впливу суб'єктів управління на об'єкти, які віднесені до їх ведення» [947, с. 184].

М. Шульга, в свою чергу під методом розуміє спосіб або засіб досягнення поставленої мети, а під адміністративно-правовими методами – способи або засоби впливу на діяльність підприємств, установ і організацій, посадових осіб та громадян шляхом прямого встановлення їх прав і обов'язків через систему наказів [948, с. 160]. З точки зору цього підходу прийоми організуючого впливу не входять до змісту терміна «методи державного управління».

Таким чином, зміст поняття «методи державного управління» впливає із сутності та змісту державного управління і належить до основних категорій науки державного управління.

Класифікація методів державного управління здійснюється за наступними напрямками. В. Колпаков, О. Кузьменко зауважують, що методи державного управління численні. Пояснюється це, по-перше, багатоманітністю всієї системи суб'єктів державного управління; по-друге, багатоманітністю функціонального призначення і змісту діяльності кожного із суб'єктів; по-третє, багатоманітністю об'єктів управлінського впливу. Наводячи кілька класифікацій методів різних авторів: позаекономічного (прямого) й економічного (непрямого) впливу (Ю. Козлов, М. Оніщук); морально-політичні, економічні, організаційні, адміністративно-директивні (А. Луньов); морально-ідеологічні, соціально-політичні,

економічні, адміністративні (Г. Атаманчук); стимулюючого й імперативно-владного впливу (А. Васильєв); економічні, організаційно-розпорядчі і соціально-психологічні методи (І. Кузнецов); основні та комплексні (Г. Щокін), зазначимо, що є й інші підходи, за якими виділяють методи: одноосібні, колегіальні, колективні, комбіновані тощо [188, с. 367]. В. Колпаков, О. Кузьменко вважають, що важливим критерієм класифікації методів управління є потреби процесу управління, якими є переконання, заохочення, примус, тому вони виокремлюють три відповідних методи державного управління [947, с. 185, 187].

Унаслідок того, що одні методи мають загальний характер, притаманний усім видам державної діяльності, всім державним органам, а інші – лише окремим із них, методи управління поділяються на загальні та спеціальні. До загальних відносять методи переконання та примусу, адміністративного та економічного впливу, нагляду та контролю, прямого та непрямого впливу, регулювання, керівництва та управління. При цьому ці автори переконання та примус вважають універсальними методами [948, с. 160; 949, с. 205–209].

Поряд із цими існують й інші спеціальні методи, прийоми дослідження, що розробляються і застосовуються управлінською наукою. Значна їх частина використовується в інших науках. До спеціальних методів, які мають широке розповсюдження, належать: аналіз систем, організаційне регламентування, організаційне нормування, організаційне проектування, лінійне, квадратичне та динамічне програмування, статистика і теорія ймовірностей та ін.

Усі перераховані класифікації мають на меті розмежувати й згрупувати засоби, прийоми, способи впливу на свідомість і поведінку людей у процесі державного управління.

Такі універсальні методи, як переконання та примус, здавна привертають увагу вчених. Взаємодоповнюючи один одного, ці методи забезпечують належну поведінку учасників управлінських відносин. Вони взаємопов'язані, мають об'єктивний характер, між ними наявна діалектична єдність, ступінь їх використання визначається рівнем розвитку суспільних відносин.

У вітчизняній правовій науці з'явилася тенденція до активізації досліджень методів реалізації функцій держави взагалі та державних органів зокрема, серед яких важливе місце посідає державний примус. Потенціал останнього суттєво змінюється в сучасних умовах переходу до моделі партнерських взаємовідносин особи і держави, модифікації функціонального призначення державних органів, визнання особи най-

вищою соціальною цінністю в державі, оновлення чинного законодавства, а відповідно – потребує фундаментального наукового дослідження. Сучасні наукові розробки з питань державно-правового примусу мають переважно дисертаційний та публіцистичний характер (роботи О. Бандурки, С. Ківалова, Ю. Кінаш, Т. Коломоєць, А. Комзюка, В. Комзюка, Р. Мельника, В. Чабана та ін.) [950–955] і розкривають зміст адміністративного примусу як різновиду державного примусу (точніше специфіку його прояву в діяльності конкретних державних органів або у певній сфері суспільних відносин). Інші види державно-правового примусу на науковому рівні досліджені фрагментарно (здебільшого питання юридичної відповідальності), тому потребують подальшого системного опрацювання.

Більшість джерел, які присвячені вивченню державно-правового примусу, не в повній мірі відповідають сучасним вимогам правової доктрини, інколи навіть містять (через відсутність єдиного, остаточно визначеного поняття) помилкове ототожнення державного примусу із суміжними поняттями, що взагалі є неприпустимим [951, с. 91; 956, с. 99–100]. Отже, сучасні доктринальні положення про державно-правовий примус не відповідають повною мірою потребам сьогодення, оскільки реальний його потенціал вийшов за межі існуючих теоретичних конструкцій.

Вищезазначене актуалізує, по-перше, аналіз нормативно-правового підґрунтя застосування державного примусу. Вивчення нормативно-правових актів, які визначають матеріально-правові засади примусових заходів, дозволяє акцентувати увагу на таких характеристиках: 1) регламентація системи понять, які відтворюють реальні взаємозв'язки явищ державного та правового життя (закріплення «понятійних рядів») [957]; 2) імперативний метод регулювання суспільних відносин; 3) субординаційні відносини між суб'єктом застосування примусових заходів та особою, до якої здійснюється відповідна дія, на основі принципу «влада – підпорядкування», відносно до якого суб'єкти наділені державно-владними повноваженнями, можуть визначати моделі поведінки інших осіб; 4) спрямованість на забезпечення і захист загально-суспільних, загальнодержавних інтересів [958, с. 16]. По-друге, за загальним правилом, держава виступає єдиним суб'єктом застосування примусу щодо всього суспільства. Однак, як справедливо зауважується в літературі, цей примус є не просто державним, а й правовим, оскільки саме право виступає засобом його легалізації, визначаючи відповідні засади [951, с. 92]. Відносно державної влади державно-правовий

примус виступає її методом, однією із важливих складових механізму її реалізації. Примус виступає як засіб забезпечення цінностей, створює такий фактичний стан, який не виключає рішення індивіда з ланки детермінації, але ставить його у становище, що виключає вибір іншого варіанта поведінки [953, с. 24–25]. По-третє, протягом тривалого часу в юридичній літературі спостерігалось асоціювання окремими вченими державного примусу з юридичною відповідальністю та юридичними стягненнями, що, до речі, хоча і в меншому обсязі, однак все ще зустрічається і сьогодні (Д. Бахрах, О. Котельникова та ін.) [959, с. 4–6; 960, с. 158]. Обґрунтовуючи свою позицію, прихильники цього підходу виходять з єдності юридико-фактичних підстав державного примусу і юридичної відповідальності. Але аналіз нормативних засад державного примусу свідчить, що фактичне підґрунтя останнього є набагато ширшим порівняно з юридичною відповідальністю і включає не тільки правопорушення, а й діяння, які не мають ознак протиправності, екстремальні умови. Державно-правовий примус відрізняється від юридичної відповідальності, на думку Т. Коломоєць, й іншими властивостями – суб'єктом, щодо якого здійснюється відповідне застосування, метою, процесуальним режимом та ін., що в сукупності дає підстави сформулювати висновок: юридична відповідальність є лише складовою державно-правового примусу [951, с. 93]. В. Колпаков зауважує, що не є тотожними державно-правовий примус і юридичні стягнення, які є зовнішніми формами прояву юридичної відповідальності. Саме призначення юридичного стягнення ще не означає настання юридичної відповідальності. Вона як елемент державно-правового примусу має місце лише в разі виконання юридичного стягнення [961, с. 88].

Вищезазначене не тільки не заперечує, але й всіляко передбачає використання як традиційних, так і нових трактувань «державного примусу» як методу реалізації державних функцій. За загальним правилом, метод примусу є «допоміжним і використовується органами державної влади та органами місцевого самоврядування лише в тих випадках, коли метод переконання не дає бажаних результатів» [962, с. 720]. Метод примусу також «спрямований на виховання та перевиховання громадян» [24, с. 72–73]; «застосування до суб'єктів, які вчинили злочин, законних заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, заподіяної такою поведінкою іншим суб'єктам» [111, с. 72]; це «психологічний або фізичний вплив державних органів (посадових осіб) на певних осіб з метою спонукати, примусити їх виконувати правові норми» [948, с. 163]; «фізичний, психологічний або інший вплив уповноважених структур на свідомість і по-



ведінку суб'єктів шляхом застосування до них в установленому процесуальному порядку примусових заходів, зазначених у санкціях (диспозиціях) правових норм і пов'язаних із завданням суб'єктам негативних наслідків особистого, майнового або організаційного порядку в цілях боротьби з правопорушниками та іншими небажаними наслідками, а також з метою охорони суспільної небезпеки і правопорядку» [963, с. 15]. В. Серьогіна наголошує, що метод примусу особливо важливий для охоронних правовідносин і включає в себе систему окремих методів впливу: попередження (превенція), запобігання, правовідновлення (засіб захисту суб'єктивних прав і обов'язків), кара, покарання (юридична відповідальність) [963, с. 7–8]. Вона вважає, що сутність примусу полягає у примусових якостях акцій, пов'язаних з впливом психічного, фізичного та іншого характеру на конкретного суб'єкта з метою змусити (навчити його) діяти відповідно до волі того, хто примушує. Підвладним особам, на яких здійснюється вплив методом примусу, воля суспільства та інших соціумів нав'язується шляхом придушення, гальмування в них мотивів антисуспільної поведінки. Підвладний хоча і підкоряє свої дії вимогам чинних імперативних правил, але робить це не за матеріальними мотивами, а під зовнішнім впливом [940, с. 6–7].

Метод примусу, що застосовується державою, має ряд різновидів. У літературі розглядають абсолютний або фізичний, частковий примус. У тоталітарній державі переважає метод абсолютного, фізичного примусу, адміністративно-примусова форма життєдіяльності і господарювання [949, с. 223–232]. У правовій державі метод примусу використовується, але виключно в межах, передбачених законом. Тобто у тих випадках, коли метод переконання не дає бажаних результатів, а закон передбачає певну форму поведінки, тоді застосовується метод примусу з метою забезпечення виконання Конституції України, законів, міжнародно-правових приписів. Метод фізичного впливу викликає непримиренну реакцію людської поведінки: придушує власну волю суб'єкта і реалізує волю домінуючого, чи підлеглого, позбавляє можливості реалізувати власну волю.

Духовний примус як метод реалізації функцій держави полягає у знищенні чи підкоренні власної волі з тим, щоб реалізувати волю домінуючого.

Отже, державний примус є поняттям комплексного, об'єктивно необхідного характеру, визначеним нормами права.

У системі методів державного управління важливе місце посідає переконання як засіб правового впливу [949, с. 209–211]. Він полягає

в тому, щоб суб'єкти додержувалися певних вимог внаслідок їх внутрішнього визнання, а не через підкорення велінням влади. Це означає впровадження дисциплінованості, розуміння того, що дисципліна й законність являють собою необхідну умову успішної побудови правової, незалежної, демократичної держави, а також формування свідомої звички, спрямованої на додержання правових вимог, почуття недопустимості їх порушення, потреби активно боротися із правопорушеннями.

Метод переконання – це «метод діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, засоби безпосереднього впливу на волю і поведінку громадян, забезпечення організованості, дисципліни і правопорядку в суспільстві» [964, с. 93]; це «складний і тривалий процес, який включає в себе не тільки процес морального впливу на свідомість і волю людини, але і кінцевий його результат – формування переконаності в істинності, необхідності, справедливості і цілеспрямованості норм права» [940, с. 9]; «проведення відповідної ідеологічної діяльності, у тому числі правового виховання населення, проведення різних профілактичних заходів, спрямованих на формування у населення переконання в об'єктивній обґрунтованості існуючих функцій держави та необхідності сприяння їх реалізації» [97, с. 86; 107, с. 76]; «основний, притаманний всім без винятку аспектам організаційної діяльності органів управління» [965, с. 29].

На думку М. Козюбри, метод переконання передбачає вплив на свідомість і волю людини засобами морального характеру. Унаслідок такого впливу переконаний сприймає волю переконуючого як свою власну, у нього формуються погляди, відповідні поглядам переконуючого. Ці погляди набувають форм моральних мотивів, якими людина керується у своїй діяльності.

Як відомо, переконання спрямоване на свідомість людини, основними елементами якої є знання і почуття. Знання – це раціональний елемент свідомості. Почуття (емоції, настрої) – ірраціональний елемент свідомості. У зв'язку з цим засоби впливу на елементи свідомості – не однакові. Варто зауважити, що формування знань здійснюється за допомогою раціонально-логічних конструкцій, заснованих на логічних доказах, раціональних аргументах, інших способах доведення знань, система яких є досить розвинутою і дає можливість довести до індивідів необхідну суму знань. Що ж стосується впливу на інший елемент свідомості – почуття, то у зв'язку з тим, що це ірраціональний елемент свідомості, раціональних, логічних прийомів впливу на них майже не існує.

Останнім часом в Україні все більшого поширення набувають правові форми переконання, заходи заохочення, передбачені правом за зразкове виконання трудових, службових і громадських обов'язків. Зростаюче значення заохочень є важливим проявом посилення ролі переконання як важливого методу регулювання управлінської діяльності й життя всього суспільства [949, с. 211–223; 948, с. 162]. Така постановка питання, без сумніву, заслуговує на увагу і підтримку.

Синтезуючи результати дослідження, варто акцентувати увагу на таких положеннях. Переконання і примус являють різні способи впливу держави на поведінку людини чи групу людей.

Співвідношення переконання і примусу як методів реалізації функцій держави на різних етапах її розвитку – проблема досить складна. Це пояснюється тим, що самі поняття, зокрема переконання і примус, мають широкий і складний зміст із різними напрямками їх прояву. Характер цих понять, їх співвідношення не залишається незмінним на різних етапах розвитку держави [657, с. 63]. Методи реалізації функцій держави безперервно розвиваються і вдосконалюються відповідно до соціально-економічного розвитку держави. Роздержавлення і демонополізація економіки, запровадження ринкового механізму не звільняють державу від виконання багатогранних економічних, соціальних, гуманітарних та інших основних функцій, а, як справедливо зауважує В. Цветков, зумовлюють виконання їх в інших формах і за допомогою принципово нових методів [678, с. 13].

Важливим завданням сьогодення є те, що, визначаючи обсяг завдань, які необхідно вирішити, держава має визначити кількісну і якісну характеристики методів їх здійснення. Тобто важливим аспектом цієї діяльності є вибір методу державної діяльності [710, с. 63–64].

Доцільно визначити ті чинники, які обумовлюють вибір методів реалізації функцій держави. По-перше, методи діяльності органів держави завжди знаходяться в діалектичній єдності з її цілями. За загальним правилом, мета обумовлює специфіку використання методів, вибір методів визначає реальність досягнення поставленої мети. Тому методи вказують шляхи досягнення поставлених цілей, їх найбільш оптимальні варіанти. По-друге, метод діяльності залежить від того, до якої гілки державної влади відноситься орган держави. По-третє, вибір того чи іншого методу діяльності пов'язаний зі сферою діяльності. Так, наприклад, культурна та економічна сфери потребують здебільшого засобів непрямого, економічного впливу, у той час як у політичній сфері (національна безпека, оборона тощо) використовуються засоби прямо-

го, адміністративного впливу (наприклад, адміністративного примусу). По-четверте, обумовленість методів територіальним масштабом діяльності органів державної влади. Це положення можна пояснити таким чином: якщо методи непрямого впливу дають позитивний результат у випадку їх застосування в регіональних чи загальнодержавних масштабах, то застосування заходів державного примусу має носити виключно адресний, дозований характер. По-п'яте, методи реалізації функцій держави детерміновані суб'єктивними факторами. Це положення стосується перш за все рівня професійності посадових осіб органів державної влади, які наділені державно-владними повноваженнями із застосування системи методів.

Отже, вищезазначені чинники мають враховуватися при виборі методів реалізації функцій держави. Однак, як констатується в юридичній літературі, при цьому не може враховуватися лише один чинник об'єктивного чи суб'єктивного характеру [710, с. 64]. Винятком є лише окремі ситуації, які передбачають жорсткий вибір конкретного методу впливу. Безумовно, цінність засобів задля досягнення конкретної мети не однакова, але держава завжди має такий арсенал засобів, який дозволяє перевести потенційні можливості у стан дієвих, реальних і досягти ефективної реалізації функцій держави.

Підсумовуючи наведену аргументацію, можна зазначити, що в науковій літературі небагато уваги приділяють методам реалізації функцій держави. Методи реалізації функцій держави – це система засобів, способів та прийомів здійснення напрямів та видів її діяльності. У методах проявляється фактичний зміст діяльності з реалізації функцій держави. При цьому вони нерозривно пов'язані з формами їх здійснення. Якщо методи характеризують внутрішню сторону діяльності з реалізації функцій держави, то форми – зовнішню. Методи – це зміст діяльності, форми – зовнішній вираз цієї діяльності. Методи – це своєрідне наповнення форм здійснення функцій держави.

Аналіз різних підходів щодо розуміння методів реалізації функцій держави дозволяє здійснити їх класифікацію за таким критерієм, як особливості прояву волі держави (владно-організуючого впливу) при здійсненні функцій держави. Вони поділяються на: загальні (загальнофункціональні) методи – примус, переконання, стимулювання; спеціальні – методи, необхідні для здійснення конкретно визначеної функції держави (наприклад, для економічної функції – прогнозування, економічне програмування тощо, для екологічної – кадастровий облік, моніторинг та ін.).

Для методів реалізації функцій держави характерні певні особливості: по-перше, вони реалізуються у процесі державної діяльності; по-друге, вони є цілеспрямованим, організуючим впливом, становлять зміст цього впливу і завжди мають своїм адресатом конкретний об'єкт (індивідуальний чи колективний); по-третє, у методах реалізації функцій держави завжди міститься воля держави, у них виражаються повноваження владного характеру органів державної влади, їх посадових осіб; по-четверте, вони використовуються уповноваженими суб'єктами як засіб реалізації закріпленої за ними компетенції; по-п'яте, методи мають свою форму, зовнішнє вираження.

У процесі розвитку Української держави співвідношення методів переконання і примусу не залишається незмінним. Діалектика розвитку співвідношення примусу і переконання в реалізації функцій держави, у тому числі і Української держави, така: сфера застосування переконання все більше розширюється, тоді як сфера примусу, навпаки, звужується.

Переконання – це система заходів правового й неправового характеру, які здійснюють державні та громадські органи за допомогою виховних, роз'яснювальних й заохочувальних засобів і прийомів, спрямованих на формування у громадян розуміння необхідності чіткого виконання законів та інших правових актів. Основними формами переконання є: організація державних і громадських заходів, спрямованих на розв'язання конкретних завдань (облік, контроль, прийняття необхідних документів, проведення семінарів, зборів тощо); виховання (економічне, правове, моральне та ін.); роз'яснення завдань державної влади (усне або через засоби масової інформації); критика роботи й поведінки окремих осіб тощо.

Переконання як метод здійснення функцій держави базується на таких закономірностях: 1) особливому психічному стані, що створюється у внутрішньому інтелектуальному полі суб'єкта; 2) підпорядкуванні суб'єкта існуючому (уявному) загальному інтересу, що відбиває виправданість, правомірність, закономірність, законність діяльності держави; 3) зіставленні поведінки суб'єкта з певним ідеалом, еталоном; зіставленні загального і протиправного; 4) наданні можливості спостерігати зміни, процеси і приклади ефективного раціонального досвіду з позиції безперечного авторитету (наприклад, авторитетом виступає практика діяльності міжнародних організацій).

Обов'язковими умовами ефективності методу переконання як методу реалізації функцій сучасної Української держави є:

1) публічність (гласність) нормотворчого процесу й доступність юридичних актів для ознайомлення і практичного застосування;

2) постійний розвиток правової культури людини в аспекті розуміння і позитивного сприйняття функціонування державно-правових інститутів;

3) створення в суспільстві через освіту, науку, літературу, мистецтво і засоби масової інформації конструктивної правової атмосфери, що підтримує установку на правомірну поведінку.

Стимулювання – це спонукання до суспільно-корисної поведінки, заохочення суб'єктів, які беруть участь або сприяють ефективному здійсненню функцій держави. Моральне заохочення – подяка, нагородження почесним знаком, присвоєння почесного звання тощо, матеріальне – грошові премії, путівки окремим особам або групі осіб тощо.

Примус виступає однією із важливих складових механізму реалізації державної влади. Державний примус – це комплексний, об'єктивно обумовлений та необхідний, визначений нормами права фізичний або психічний вплив уповноважених державних органів, їх посадових осіб (а при делегуванні відповідних повноважень – і громадських об'єднань) на свідомість та поведінку фізичних і юридичних осіб всупереч їх волі у вигляді особистих, майнових, організаційних обмежень їх прав, свобод, інтересів у випадку вчинення ними протиправних діянь з метою досягнення комплексної ретроспективної мети (захисту особистих, суспільних чи державних інтересів).

Основними ознаками державного примусу є такі: 1) державний примус є різновидом загальносоціального примусу; 2) державний примус правозастосовчої діяльності опосередкований правом, має правовий характер, є специфічною формою; 3) за своєю психомотиваційною природою державний примус визначається конфліктом між державною волею, що виражається у праві, та індивідуальною волею осіб, які порушують правові настанови; 4) є актом зовнішнього психічного, фізичного, майнового чи організаційно-примусового впливу на свідомість, волю та поведінку суб'єкта; 5) є впливом через відповідні засоби і полягає в реальному застосуванні примусових заходів, передбачених санкціями правових норм, а також диспозиціями про примусовий зміст обов'язків; 6) підставою застосування примусових заходів виступають факти скоєння чи загрози скоєння правопорушення, а також виникнення інших небажаних для суспільства і держави аномалій з правовим змістом; 7) реалізація державного примусу здійснюється в межах правовідносин охоронного типу згідно з передбаченою законом процесу-

альною формою; 8) примусові заходи застосовуються з метою досягнення конкретних цілей.

Слід акцентувати увагу також на можливості застосування примусу як методу реалізації функцій держави в регулятивних відносинах, до того ж не тільки як інструменту негативного впливу, але і як засобу позитивного формування вольових настанов суб'єктів. Позитивний примус передбачає (як варіант) вплив у таких сферах, де не існує чи ще не сформована цільова спрямованість волі суб'єкта, коли відсутня будь-яка мотиваційна суб'єктивна настанова.

Позитивний примус – це система умов і ситуацій, створення практичної неможливості для суб'єкта діяти по-іншому, коли не встановлений інший порядок або відсутня альтернатива моделі поведінки. Різновидом такого примусу є «кваліфіковане мовчання законодавця», коли певна сфера суспільних відносин взагалі є не врегульованою. У даному випадку відсутність чіткого уявлення про сутність, спільні риси та розмежування негативного і позитивного примусу викликає багато практичних колізій та спірних питань.

Таким чином, примус – багатопланове і складне явище, яке характеризується різними формами прояву з притаманним йому специфічним й різнопорядковим змістом.

Перераховані вище методи здійснення функцій держави є основними. Крім них, можна виділяти й інші.

Спеціальними методами є засоби, способи та прийоми, характерні для реалізації певної, конкретної функції держави чи групи функцій. Наприклад, демократична держава, реалізуючи економічну функцію, використовує, крім загальних методів, ряд економічних прогнозів, планів, пільгових передумов, інвестування, державний судовий захист споживачів тощо.

Методи є важливою складовою процесу реалізації функцій держави, наявність прогресивних методів та їх правильне використання є передумовою ефективності процесу реалізації функцій держави.

Сьогодні однією з негативних тенденцій є відсутність чіткої, послідовної та загальнодоступної державної політики щодо системного використання методів реалізації державних функцій. Наслідком невирішеності цієї проблеми є внутрішньосистемна колізія здійснення функцій Української держави. Сучасна юридична наука не напрацювала комплексного підходу щодо визначення меж застосування державою конкретних методів, правил та процедур їх взаємного використання, внаслідок чого здійснення багатьох завдань відбувається у стихійних, неорганізованих формах, численні деталі цього процесу приховані,

є випадковими, неочікуваними, звідси діалектика взаємозв'язку методів реалізації функцій держави в сучасних умовах має ряд негативних тенденцій. Найбільш яскраво вони виявляються в диспропорції використання методів примусу та переконання.

Подолання значної кількості існуючих негативних явищ пов'язано з актуалізацією проблеми і реальною необхідністю забезпечення державно-правовим інститутам стійкості, стабільності, ефективності існування з метою створення методики правового, легітимного здійснення державою своїх функцій в умовах формування громадянського суспільства в Україні.

У цілому можна зазначити, що питанню про форми і методи реалізації функцій держави в юридичній науці приділяється недостатньо уваги. Проте воно має найбільшу практичну значущість і пов'язано з функціонуванням органів державної влади. Форми і методи реалізації функцій держави – це різні за змістом поняття, які є близькими взаємопов'язаними категоріями, що доповнюють одна одну. До того ж вони є найдинамічнішою складовою державної діяльності.

З огляду на особливу практичну цінність і незначну наукову розробленість питання про форми і методи реалізації функцій держави має бути предметом подальшого плідного, фундаментального дослідження, яке виходить за межі цієї роботи.

## **Висновки до другого розділу**

Характер державного ладу відображається у функціях держави, оскільки вони опосередковують собою суть, тип, природу і призначення держави.

У сучасних реаліях необхідно забезпечити домінування термінологічної чіткості щодо поняття, змісту, правової основи, класифікації, особливостей реалізації функцій держави, оскільки у процесі реформування навіть абстрактно-теоретичні питання функцій держави набувають важливого практичного значення.

Науковий аналіз свідчить, що в сучасних умовах доцільною є трансформація концепції функціонального призначення держави. Результатами дослідження є наступні висновки.

1. Необхідність визначення поняття функцій держави детерміновано сучасним перехідним етапом розвитку Української держави. Ґрунтовний аналіз наукової літератури дозволяє сформулювати авторське визначення



поняття. Функції Української держави – це об'єктивно необхідні, взаємопов'язані напрями та види її діяльності, спрямовані на реалізацію завдань, досягнення відповідної мети в конкретних формах, за допомогою спеціальних методів, які виражають сутність, соціальне призначення держави, роль та місце її в суспільстві на певному етапі розвитку.

Як напрями діяльності функції держави опосередковують собою насамперед зміст її діяльності, а як види – форми діяльності держави.

2. У структурі функцій держави можна виділити два види елементів: 1) елементи, що виражають розвиток, рух, динамічну сторону функції (наприклад, фактична діяльність держави); 2) елементи, що виражають стійку, статичну сторону (об'єктна спрямованість функції, соціальне призначення держави, головна мета державного регулювання).

3. Основними ознаками, що у своїй сукупності складають певний інваріант визначення поняття такого складного системного явища, як «функції держави», є: 1) загальний, предметний, об'єктивно необхідний характер; 2) найбільш повне відображення сутності й соціального призначення держави; 3) співвідношення функцій держави, функцій державної влади і функцій державних органів як співвідношення загального, особливого й часткового в діяльності держави; 4) спрямованість на виконання основних завдань і досягнення цілей, які формуються на кожному конкретному історичному етапі розвитку; 5) постійний, стійкий характер; 6) структурованість та взаємозв'язок елементів; 7) здійснення їх у певних формах та конкретними методами.

4. Система функцій Української держави – це пов'язані між собою напрями та види державної діяльності, що у своїй сукупності складають певну цілісність, в якій виражається сутність та соціальне призначення держави. З викладених положень виникає такий зв'язок: «система» – це об'єктивна дійсність, що не залежить від волі та свідомості індивіда, отже, її неможливо спроектувати, а «класифікація» – це результат тієї логічної операції, за допомогою якої пізнається «система», до того ж соціальна цінність класифікації тим вища, чим більш точно і адекватно вона виражає об'єктивні системні зв'язки. «Система» і «класифікація» – не тотожні поняття, але разом із тим тісно пов'язані між собою, де перше існує як об'єктивна дійсність, а друге виступає як засіб пізнання цієї дійсності, засіб, що поєднує в собі як соціально-політичні, так і логіко-пізнавальні властивості.

5. Аналіз функцій держави дозволив виділити такі класифікаційні критерії та відповідні види функцій Української держави (виходячи із ступеня їх суттєвості й об'єктивного характеру):

- за об'єктами (сферами) діяльності держави – об'єктні (лінійні): внутрішні і зовнішні функції держави. Внутрішні: політична, економічна, соціальна, екологічна, культурна; зовнішні: оборонна, зовнішньополітична, зовнішньоекономічна, зовнішньокультурна (гуманітарна);
- за способами діяльності держави – технологічні (владні, процесуальні, організаційні): законодавча (правотворча), виконавча, судова, контрольна;
- за тривалістю дії (за умовами діяльності держави): постійні, тимчасові;
- за суб'єктами діяльності держави: загальнодержавні, функції суб'єктів федерації (у федеративних державах), функції органів державної влади тощо.

Кожна з наведених класифікацій функцій держави (з точки зору хронологічного підходу) має як теоретичну, так і практичну цінність. Вони сприяють упорядкуванню функцій у систему, визначенню ролі і місця кожної функції в цій системі, а також у державній діяльності в цілому.

6. Аналіз змісту об'єктних функцій Української держави дозволяє сформулювати наступні їх визначення.

Політична функція Української держави – це нормативно визначені напрями та види її діяльності з регулювання сфери політичних відносин, вироблення й реалізації внутрішньої і зовнішньої політики, створення умов та інститутів для розвитку народовладдя й політичної стабільності та забезпечення національної безпеки з метою формування громадянського суспільства.

Економічна функція Української держави – це об'єктивно необхідні, нормативно визначені, конкретні напрями і види її діяльності в економічній сфері з правової регламентації економічних процесів (формування рамкових умов функціонування економіки (державна економічна політика)), створення організаційних передумов, необхідних для економічної діяльності, реалізації соціально-економічних проектів і програм та забезпечення економічної безпеки.

Соціальна функція Української держави – це об'єктивно необхідні, нормативно регламентовані напрями та види її діяльності із забезпечення й гарантування гідних умов існування, створення рівних і справедливих можливостей для розвитку кожної людини, формування ефективного механізму соціального захисту з метою досягнення в суспільстві соціальної злагоди і співробітництва на основі сталих процесів соціальної структурованості.

Екологічна функція Української держави – це об'єктивно необхідні, нормативно регламентовані напрями та види її діяльності із забезпечення раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища й екологічної безпеки.

Культурна функція Української держави – це об'єктивно необхідні, нормативно регламентовані напрями та види діяльності держави щодо створення правових, економічних, матеріальних, фінансових, соціальних, організаційних засад розвитку та забезпечення оптимального рівня функціонування культури, науки, освіти, мистецтва й інших духовно-культурних галузей суспільства.

7. Модифікація функціонального призначення держави дозволяє зробити такі висновки щодо форм реалізації її функцій.

Форми реалізації функцій держави показують якого зовнішнього виразу набуває діяльність держави, яким чином вона оформлена.

Значення класифікації форм реалізації функцій держави полягає в тому, що вона сприяє вивченню специфічних видів окремих груп державних органів відповідно до їх завдань і компетенції, розподілу повноважень між ланками державного механізму. Класифікація форм реалізації функцій держави заснована на врахуванні системи органів держави й особливостей організації діяльності основних ланок державного механізму.

Форми реалізації функцій держави – це об'єктивація (зовнішній вираз) практичної діяльності держави щодо здійснення її функцій у конкретних умовах.

Доцільно виокремити два підходи щодо трактування форм реалізації функцій держави. Згідно з першим підходом, форми реалізації функцій держави є діяльністю основних складових механізму держави, специфічними видами державної діяльності. Такими формами є: 1) законодавча, 2) виконавча, 3) судова, 4) контрольно-наглядова діяльність.

Законодавча діяльність є формою реалізації функцій держави, яка полягає у прийнятті, зміні, призупиненні дії і скасуванні законів та підзаконних нормативно-правових актів законодавчим органом державної влади. Виконавчою діяльністю є нормативно регламентована, оперативна, повсякденна реалізація органами виконавчої влади функцій держави в економічній, політичній, соціальній, духовно-культурній та інших сферах. Судова діяльність є формою реалізації функцій держави шляхом здійснення правосуддя. Контрольно-наглядова діяльність є реалізацією функцій держави шляхом здійснення всіх різновидів державного контролю і нагляду за законністю.

Згідно з другим підходом, форми реалізації функцій держави – це однорідна за характером та змістом діяльність органів держави щодо здійснення її функцій. Відповідно до такого підходу, форми можна поділити на правові: правотворча, правозастосовча, правовиконавча, правоохоронна, договірна; та організаційні (фактичні): організаційно-регламентуюча, організаційно-економічна (організаційно-господарська), організаційно-ідеологічна.

Правова форма реалізації функцій держави – нормативно впорядкована, однорідна за характером, зовнішніми ознаками, змістом та юридичними наслідками багатоаспектна діяльність органів держави, їх посадових осіб та інших уповноважених суб'єктів, пов'язана із здійсненням юридично значущих дій.

Організаційна форма реалізації функцій держави – це однорідна за своїми зовнішніми ознаками, характером і змістом, повсякденна, фактична діяльність державних органів та їх посадових осіб, яка впливає на процес правового регулювання і має забезпечувальний характер.

8. У методах проявляється фактичний зміст діяльності з реалізації функцій держави. При цьому вони нерозривно пов'язані з формами їх здійснення. Якщо методи характеризують внутрішню сторону діяльності з реалізації функцій держави, то форми – зовнішню. Методи – це зміст діяльності, форми – зовнішній вираз цієї діяльності. Методи – це своєрідне наповнення форм здійснення функцій держави.

Методи реалізації функцій держави – це система засобів, способів та прийомів здійснення напрямів та видів її діяльності.

Аналіз різних підходів щодо розуміння методів реалізації функцій держави дозволяє здійснити їх класифікацію за таким критерієм, як особливості прояву волі держави (владно-організуючого впливу) при здійсненні функцій держави. Вони поділяються на: загальні (загальнофункціональні) методи – переконання, стимулювання, примус; спеціальні – методи, необхідні для здійснення конкретно визначеної функції держави (наприклад, для економічної функції – прогнозування, економічне програмування тощо, для екологічної – кадастровий облік, моніторинг та ін.).

Методи є важливою складовою процесу реалізації функцій держави, наявність прогресивних методів та їх правильне використання є передумовою ефективності процесу реалізації функцій держави.

Таким чином, держава як суспільно-політичний феномен є багатофункціональним явищем системного характеру. Функції сучасної держави мають не лінійний характер, а є ієрархізованою динамічною

системою. Ураховуючи, що загальною функціональною цінністю сучасної держави є її служіння громадянському суспільству, то її (держави) найважливішим функціональним призначенням є каталізація процесів формування й удосконалення інститутів громадянського суспільства. Усе це детермінує новелізацію переліку, змісту, форм та методів реалізації традиційних функцій держави, яка обумовлюється глобальними проблемами сучасності.

## РОЗДІЛ 3

# ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ МЕХАНІЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

### 3.1. Механізм Української держави як інституціональний елемент державного ладу

Динаміка сучасного державно-політичного життя висуває нові дослідницькі пріоритети, нові методологічні підходи. Особливої актуальності набувають дослідження всієї сукупності факторів, що формують основу демократичної правової держави.

Реформування держави, спроба побудувати демократичну правову державу вимагають детального з'ясування сутності, поняття та генези її механізму. Крім того, вивчення політико-правового знання про механізм держави дозволяє виділити пріоритетні напрями його подальшого реформування.

Держава не може розглядатися як застигла, статична система. Вона функціонує і розвивається як єдина система зі своїми елементами. Поняття «механізм держави» є системоутворюючим для сприйняття її як цілісного явища. Воно дозволяє пов'язувати елементи держави у структурно-функціональний «вузол» і надавати їм динамічного смислу.

До того ж державний лад проявляється безпосередньо в організації держави, зокрема в її формах, механізмі та в інших організаційно-правових інститутах [168, с. 36]. Відповідно основним системоутворюючим, організаційним елементом держави є її механізм [80, с. 15].

Сучасний етап розвитку української державності та суспільні перетворення актуалізували питання організації і функціонування механізму держави й перспектив його вдосконалення. Зокрема, на початку 90-х рр. ХХ ст. механізм командно-адміністративного регулювання мав

перетворитися у механізм забезпечення прав і свобод громадян, формування правової держави, децентралізації управління й вільної економічної діяльності. У цьому динамічному процесі необхідно переосмислити застарілі юридичні форми і погляди, створити нові правові інститути, відкинути ідеологізовані уявлення про право та його роль у формуванні механізму правової держави на основі принципу розподілу влади. Він є основоположним принципом організації і функціонування механізму правової держави, який передбачає існування складної системи взаємовідносин та взаємозв'язків між гілками влади, так звану систему стримувань і противаг.

Державний механізм колишнього СРСР базувався на принципі повновладдя Рад, відповідно до якого всі інші органи були похідними від Рад, їм підзвітні й підконтрольні (ст. 2 Конституції СРСР). Системи стримувань і противаг у колишньому СРСР не існувало, тому питання взаємовідносин між державними органами в радянській юридичній літературі досліджувалися однобічно [966, с. 4].

До певного часу в суспільній свідомості традиційно була сильною віра і надія на державу як на захисника, гаранта стабільності, безпеки і прогресу. Держава з певною долею ефективності забезпечувала впорядкованість й організованість суспільних відносин. Такий стан детермінувався механізмом Радянської держави. Система, що складалася десятиліттями, приносила такі результати: державний апарат з точки зору внутрішньосистемних зв'язків працював досить організовано, хоча й не завжди раціонально.

Державна дійсність останніх років привела до демократичних трансформацій: на зміну одним державним органам прийшли інші, а ті, що залишилися, – зазнали значних якісних та структурних перетворень.

Основною відмінністю механізму Радянської держави від механізму сучасної Української держави є закріплення чинною Конституцією принципу розподілу влади й відповідно проголошення кардинально нової концепції розбудови державного механізму нашої країни.

У ході формування нового механізму правової держави виникає чимало різних проблемних, дискусійних питань, дослідження яких пов'язано з необхідністю напрацювання практичних рекомендацій щодо розбудови дійсно правової держави в Україні.

Тому предметним полем дослідження є комплекс загальнотеоретичних проблем механізму держави в контексті процесу практичної реалізації принципів правової держави в Україні.

Сьогодні існують розбіжності та виникають дискусії щодо визначення поняття «механізм держави», системи органів, які реалізують основні напрями державної діяльності. У зв'язку з цим необхідно вивчити й систематизувати існуючі точки зору з метою вироблення найбільш обґрунтованого та доцільного визначення поняття «механізм держави», визначити його ознаки, принципи, структуру, а також проаналізувати особливості функціонування й розвитку механізму Української держави на сучасному етапі [967, с. 93].

Саме тому велика кількість питань, пов'язаних із цією проблематикою, виникає в науковій літературі передусім стосовно об'єктивної необхідності наукового визначення поняття «механізм держави». У контексті цього дослідження уявляється найбільш важливим підкреслити, що в широкому розумінні механізм Української держави є специфічним видом соціальних механізмів, який має особливу, складну природу, що обумовлена правовою сутністю самої держави.

Актуальність наукового опрацювання теоретичної моделі механізму держави обумовлена ще й тим, що на сучасному етапі розвитку української державності важливого значення набувають питання організації й функціонування механізму держави і його вдосконалення з метою максимального наближення до механізму правової держави. З іншого боку, актуальним є й аналіз механізму неправової, антидемократичної держави, виявлення її основних рис і ознак з тим, щоб не проектувати їх на механізм Української держави.

До того ж важливість дослідження пов'язується з тим, що Конституція України хоча й підбила підсумки тривалих дискусій про загальні засади організації та функціонування механізму держави, показавши відданість ідеалам гуманізму, демократії й вільного розвитку особистості, але залишила відкритим цілий ряд питань щодо розподілу компетенції між різними гілками й органами державної влади та налагодження конструктивної взаємодії між ними.

Варто наголосити, що в сучасних умовах розбудова демократичної правової Української держави потребує реформування всього державного механізму з метою підвищення ефективності його функціонування і приведення відповідно до вимог сьогодення, що передбачає необхідність як структурних перетворень, так і нових підходів до розмежування й нормативного оформлення компетенції між усіма органами державної влади. У цьому аспекті, зазначає С. Серьогіна, важливе значення має також проблема оптимального юридичного визначення компетенції вищих органів державної влади, оскільки саме вони визна-



чають зміст і загальну спрямованість внутрішньої та зовнішньої політики [968, с. 3].

У контексті цієї роботи важливо вирішити такі завдання: по-перше, визначити нерівнозначність понять «механізм держави» і «державний апарат» з метою спростування однієї з традиційних точок зору, яка ототожнює ці поняття. По-друге, привести в певну систему погляди, які домінують в юридичній науці, на органи держави, державні підприємства і установи; об'єднати ці державні інституції єдиним поняттям; дослідити деякі важливі закономірності єдиного цілого – механізму держави, надати його визначення, яке є адекватним політико-правовій дійсності.

У сучасних наукових працях висловлюється думка і про важливість вивчення механізму держави в людському вимірі, що позначає рух від традиційного для юридичної науки акценту лише на формальній схемі здійснення державної влади в суспільстві до дослідження «людських чинників» управлінської діяльності, що передбачає належну увагу до цієї важливої проблеми з позицій більш адекватного підходу [969, с. 123].

Ще одним напрямом нашого аналізу і причиною його актуальності є потреба наукового опрацювання питань розмежування пріоритетів громадянського суспільства і державної влади, які вирішуються сьогодні на рівні конституційного регулювання.

Джерельною базою дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних вчених, які належать до різних наукових напрямів та шкіл. Це наукові публікації юристів, філософів, істориків, політологів, соціологів тощо. Використано також роботи античних мислителів, що стали фундаментом для розвитку прогресивних поглядів вчених про правову державу і розподіл влади у XVII–XIX ст. Проаналізовано праці сучасних вітчизняних вчених, у яких висвітлено складний процес демократизації механізму держави, політичного життя суспільства.

Ступінь наукової розробки теми у вітчизняній політико-правовій теорії детермінований принаймні двома аспектами. З одного боку, це весь комплекс досліджень, у яких аналізуються проблеми формування та функціонування в Україні демократичної державної влади, а з другого – дослідження, присвячені безпосередньо тим чи іншим питанням механізму держави.

У дореволюційний період окремі питання механізму держави досліджували М. Алексєєв, В. Гессен, Ф. Кокошкін, М. Коркунов, Л. Петражицький, П. Сорокін, Л. Тихоміров, В. Хвостов, Г. Шершеневич та ін.

У радянський і сучасний періоди питання, пов'язані з державним механізмом, розглядали у своїх роботах такі українські й зарубіжні вчені: В. Авер'янов, І. Азовкін, С. Алексєєв, І. Ананов, В. Бабаєв, М. Баглай, М. Байгін, Г. Барабашев, Ю. Битяк, П. Василенков, А. Венгеров, В. Власов, В. Гібов, В. Графський, Ю. Грецов, Е. Григоніс, Л. Григорян, А. Денисов, Б. Ебзєєв, Л. Ентін, А. Заєць, О. Зайчук, Д. Златопольський, С. Ігонькіна, М. Іскакова, Д. Керимов, С. Кечек'ян, Г. Ковлєв, Ю. Козлов, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Коток, С. Кравчук, В. Кудрявцев, В. Лазарєв, І. Левін, В. Лемак, О. Лєпешкін, В. Манохін, В. Медведчук, О. Міцкевич, М. Мішин, Л. Морозова, Г. Мурашин, П. Недбайло, В. Нєрсєсянц, Л. Николаєва, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, В. Основін, О. Петришин, Г. Петров, М. Піскотін, В. Погорілко, П. Рабінович, З. Рагіані, М. Савчин, Р. Сафаров, В. Сєліванов, О. Скаун, В. Скомороха, О. Скрипнюк, С. Студєнікіна, В. Тацій, С. Тєлєшун, Ю. Тихомиров, Б. Топорнін, І. Фарбер, М. Фарберов, О. Фрицький, Ю. Фрицький, В. Цвєтков, М. Цвік, В. Чиркін, В. Чхїквадзе, В. Шаповал, М. Шафір, Ю. Шемшученко, К. Шєремет, Ц. Ямпольська та ін.

Проблеми організації й функціонування державного механізму у вітчизняній науці почали активно розроблятися ще в 50-ті рр. ХХ ст. [970]. На рівні докторської дисертації ці проблеми вперше були досліджені у 1969 р. відомим вітчизняним вченим В. Копейчиковим [971]. Крім того, автором було опубліковано ряд наукових робіт за цією темою [915; 972].

Пізніше загальним питанням організації і функціонування механізму держави були присвячені кандидатські дисертації російських науковців М. Іскакової [973], Л. Григоряна [974], докторська дисертація Е. Григоніса [975].

Останнім часом захищено чимало кандидатських дисертацій, присвячених визначенню місця і ролі в механізмі держави тих чи інших державних органів і організацій, у тому числі й в історико-правовому аспекті [484; 976–978].

Питання сучасного механізму держави розглядаються і на рівні наукових статей [979–984].

Варто зауважити, що всі попередні наукові дослідження, присвячені механізму держави, були пов'язані або з умовами радянської державності, або механізм держави вивчався лише у зв'язку з місцем у ньому окремих державних органів. Більшість проаналізованих робіт присвячена механізму держави в різні періоди її розвитку або державному механізму конкретних зарубіжних країн [985–987]. Вищезазначені питання розглядалися лише на рівні кандидатських дисертацій й наукових статей.

Таким чином, питання організації та діяльності механізму держави потребують подальших комплексних наукових розробок з метою розуміння його реальної природи відповідно до конституційованих положень, а також аналізу проблем, пов'язаних із загальними закономірностями організації і функціонування державного механізму в умовах становлення й формування правової держави.

Маючи на меті формування логічно завершеної, методологічно обґрунтованої системи наукових знань про механізм держави, його ознаки, принципи організації і функціонування, структуру, важливо виробити теоретичні висновки та практичні пропозиції щодо вдосконалення механізму Української держави, максимально наближеного до відповідної правової моделі. З огляду на вищезазначене поняття «механізм держави» у сучасних умовах має самостійне значення в понятійному ряду теорії держави і права.

Наукове опрацювання цієї проблеми базується на тому, що кожна держава забезпечує здійснення своїх завдань і функцій через розгалужену систему державних організацій (органів держави, підприємств та установ), яка в загальній теорії держави і права позначається терміном «механізм держави» [988, с. 4].

Механізм держави є її атрибутом і відбиває інституціональний аспект державності. На цьому, зазначає О. Петришин, засноване розуміння сутності і змісту державності під кутом зору інституціонального підходу, головною особливістю якого є те, що держава тлумачиться насамперед як механізм (апарат) влади та управління в суспільстві [969, с. 122]. У цьому аспекті Ю. Оборотов вважає, що інституціональна характеристика держави пов'язана з розглядом її як певної цілісності, виокремленої із соціального середовища [367, с. 47]. Механізм держави може бути побудований як за принципом жорсткої централізації, коли ієрархія державної влади розміщена за однією вертикаллю (моністична влада), так і за принципом децентралізації чи розподілу влади, коли створюються умови для більшої демократизації, починаючи з процесів формування державної влади до здійснення встановлених законом повноважень (плюралістична влада). Для сучасних держав принцип розподілу влади є головним в організації механізму держави.

Безперечно, що державний механізм сучасної України, з одного боку, містить елементи попередніх організаційно-інституціональних державних систем, значною мірою трансформованих, з іншого – має принципи відмінності як від радянського, так й інших державних

механізмів. Основні принципи побудови нової системи пов'язані з необхідністю розподілу влади, її виборністю, періодичністю формування та підконтрольністю, системою стримувань і противаг. Сьогодні в діяльності державного механізму діалектично поєднуються принципи одноосібності та колегіальності. Логіка розвитку держави потребує постійного вдосконалення структури її механізму відповідно до змісту функцій, які суспільство покладає на державу, зумовленого ними обсягу компетенції державних органів.

У силу вищевикладеного дослідження теорії і практики функціонування механізму Української держави є одним з актуальних завдань вітчизняної науки.

Дослідження поняття «механізм держави» безпосередньо пов'язане з функціями держави, оскільки вони формують зміст державної діяльності й основні напрями впливу на суспільні процеси. Кожна держава реалізує властиві їй функції через механізм держави. Це обумовлено наступним положенням: функції не можуть існувати «взагалі, безвідносно до їх субстрату – матеріального чи іншого їх носія» [989, с. 18; 990, с. 147]. Іншими словами, для забезпечення виконання своїх функцій у державі формується спеціальний організаційний механізм, який складають органи державної влади та інші інститути держави [575, с. 11]. Ця структура є системою взаємодіючих органів й інших державних інститутів, які наділені певними правами та мають свої обов'язки, склад і структуру, відповідні матеріально-технічні засоби. При цьому державний механізм забезпечує функції держави в комплексі, а не функції різних гілок влади. Але кожна ланка цього механізму, кожен орган має і свої власні функції, які є розподілом праці у сфері управління суспільством [45, с. 180–181].

З цього приводу В. Тененбаум зазначає, що дослідження функцій держави має на меті відмежування одного напрямку державної діяльності від іншого, пов'язуючи кожен із цих напрямів з конкретною частиною державного механізму [131, с. 146].

Зворотний зв'язок полягає в тому, що, у свою чергу, функція держави «відповідальна» за структуру держави, правовий статус органів, наявність необхідних матеріальних, людських та інших ресурсів, наявність і якість засобів державної діяльності (зокрема, правових). Функція – це поєднання як статичного, так і динамічного в державі [768, с. 63]. Реалізація функцій здійснюється різними державними органами та іншими державними організаціями. Функція – це ідея, напрям діяльності, а державна організація – це та матеріальна сила,

яка втілює ідею, матеріалізує її [565, с. 7]. Функція, зазначає М. Шестаєв, завжди первинна щодо державної організації, яка її виконує.

На думку В. Тененбаума, поняття функції держави надає механізму та його частинам соціальної спрямованості, оскільки за допомогою поняття функції держави розкривається діяльність та призначення як механізму в цілому, так і його частин. Іншими словами, розкрити механізм держави в його конкретності неможливо без розкриття функцій. У понятті функції держави поєднуються, синтезуються зміст держави та її механізм. Зміст держави як сукупності його відносин, трансформованих у політику, формулює завдання механізму, а ці завдання реалізуються механізмом в її функціях [131, с. 137]. Крім того, через поняття функції подається також конкретна визначеність органу держави. Відповідно без визначення функції є неможливим вивчення діяльності державного органу.

Ключовою категорією, яка слугує фундаментом побудови теоретичної конструкції «механізм держави», є дефініція «механізм», її значення в різноманітних наукових сферах, що має свою специфіку тлумачення залежно від того, про які галузеві механізми йде мова. Тому у літературних джерелах існує велика кількість підходів щодо розуміння терміна «механізм».

В. Даль визначає поняття «механізм» як машинний устрій [991, с. 324]. «Механізм» – це сукупність рухомих, поєднаних частин, які здійснюють заданий рух під дією прикладених сил.

У Новому тлумачному словнику української мови «механізм» визначається як внутрішня будова, система чого-небудь; устрій [236, с. 179].

В енциклопедичній довідковій літературі «механізм» тлумачиться як сукупність проміжних станів чи процесів; устрій, що передає рух [992, с. 389].

У тлумачних словниках іншомовних слів «механізм» також визначається як (від грец. *mechane* – машина) «внутрішня будова, система чогось; устрій або сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище» [993, с. 277; 994, с. 431; 995, с. 316]; «система, що визначає порядок якого-небудь процесу, діяльності, будь-яких явищ» [996, с. 121].

Як відомо, це поняття було запроваджено в науковий обіг для визначення перш за все фізико-математичних, фізико-технічних явищ. З часом отримало широке використання й в інших суспільних науках з врахуванням галузевої специфіки понятійно-категоріального апарату останніх. При фізико-математичному розумінні, що є основою побудови теоретичної конструкції і практичної організації та функціонування різних соціальних механізмів, поняття «механізм» є похідним від кате-

горії «механіка». Остання має іноземне походження й означає: 1) знаряддя, споруду, машину; науку про закони механічного руху; 2) прихований, складний устрій чого-небудь [997, с. 171]. У фізико-технічному значенні «механізм» – це система з'єднаних між собою деталей машин, які можуть виконувати певні рухи завдяки споживанню механічної енергії [998, с. 855], або складна прихована будова чого-небудь; структура [236, с. 179].

У даному випадку наводиться первинний зміст фізико-технічного поняття «механізм», яке в подальшому було використано соціальними науками в переносному значенні. Це дозволило найбільш яскраво продемонструвати, що авторами, які використовують поняття «механізм держави» у зазначеному розумінні, не точно враховується змістовне навантаження цього слова. А використання у праві тих чи інших категорій у відповідності з їх загальноприйнятими значеннями є дуже важливим, адже це дозволяє уникнути плутанини, а головним чином, безпідставних і необґрунтованих дискусій.

У філософському вимірі теорію «механізму» та похідних від нього категорій вивчає наука «механіцизм». Механіцизм – це спосіб тлумачення руху та взаємодії досліджуваних об'єктів, виходячи з механічних закономірностей. Для механіцизму в цілому як для світоглядної установки є характерним зведення складного до простого, цілого як суми частин, заперечення якісно своєрідних законів в об'єктах із різним типом системної організації [523, с. 634].

Резюмуючи вищезазначене, слід зауважити, що при розгляді первинного походження поняття «механізм», можна виділити декілька необхідних та визначальних властивостей механізму як абстрактної категорії важливої для нашого дослідження. Ними є наступні: 1) динаміка об'єктів; 2) взаємодія частин механізму; 3) взаємообумовленість частин механізму; 4) системна організація частин механізму; 5) наявність простих і складних частин механізму, які обумовлюють його структуру.

Значені властивості з певними корегуваннями можна спостерігати й в «юридичних механізмах».

Звідси поняття «механізм», а разом із цим і поняття «механізм держави» дозволить розглянути такий феномен, як державний лад, не тільки у статиці, але й у динаміці. Дослідження державного ладу з цих позицій дозволяє проаналізувати не тільки систему державних органів, а й питання реалізації певних завдань і функцій, для виконання яких, власне, і створюються ці органи, а також розкрити способи, методи, засоби здійснення цих завдань і функцій.

В юридичній літературі все ширше використовується така категорія, як механізм.

Принагідно зазначимо, що термін «механізм» може використовуватися для характеристики багатьох державно-правових явищ. Зокрема, у правовій доктрині є поширеними такі словосполучення, як: «механізм держави» [999, с. 146–147; 969, с. 124; 1000, с. 105], «механізм державної влади» [626, с. 25], «механізм державного управління» [31, с. 94–95], «механізм здійснення державної влади» [99, с. 152–155; 1001, с. 238], «механізм взаємних стримувань і противаг гілок влади» [181, с. 177], «механізм правового впливу» [1002, с. 89], «механізм правового регулювання» [1003, с. 220–223; 106, с. 498], «механізм правореалізації» [1004, с. 15–16], «механізм реалізації Конституції України» [1005, с. 336–340], «механізм реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина» [1006, с. 53–65; 433, с. 219], «механізм захисту прав і свобод людини та громадянина» [106, с. 190], «механізм народовладдя» [283, с. 151–166; 1007], «механізм правового виховання» [106, с. 481–483], «механізм виконання рішень Конституційного Суду України» [1008, с. 321], «правовий механізм податку» [1009], «механізм взаємовідносин» [1010] тощо.

На основі аналізу наведених вище «юридичних механізмів» можна стверджувати, що ці явища мають спільні риси, які обумовлені правовою суттю та формою категорії «механізм». Між цими державно-правовими явищами існує відповідний зв'язок, який відображається насамперед у тому, що їх складовими елементами завжди виступають державні органи, через які держава забезпечує здійснення своїх завдань і функцій. Кожне з них навантажено галузевим змістом та характеризується особливими ознаками.

Механізм держави або державний механізм є поширеним поняттям у вітчизняній юридичній літературі. Однак єдиного, загальноприйнятого визначення поняття «механізму держави» поки що не існує. Важливо зауважити, що висловлені в літературі точки зору з цього питання пов'язують між собою поняття механізму держави і державного апарату [969, с. 102].

У понятійному аспекті термін «механізм» розуміється як певна система, що забезпечує функціонування цілого [1011, с. 114]. Саме в основних компонентах механізму держави, зауважує Т. Рахманіна, найбільш чітко проявляється структура, «внутрішня організація» держави. У науковій літературі також зазначається, що в дійсності правова

категорія «державна» знаходить конкретні контури лише у зв'язку з діяльністю її механізму [1012, с. 113–114].

Вважається, що вперше включив до арсеналу теорії держави і права поняття «механізм держави» у середині 60-х рр. ХХ ст. видатний український вчений В. Копейчиков.

Взагалі у радянській теорії і практиці використання терміна «механізм держави» пов'язано з проголошенням відомого лозунгу про механізм диктатури пролетаріату в 20–30-х рр. ХХ ст. Його суть полягала в тому, що партія як ядро влади через державу та недержавні організації (профспілки тощо) втілювала свій політичний курс. У 60–80-х рр. ХХ ст. з'являється концепція політичної організації або політичної системи суспільства.

Як свідчить аналіз, за радянських часів проблематика державного механізму була в центрі уваги багатьох представників загальної теорії держави і права, теорії державного управління та наук конституційного й адміністративного права. Концепції, що були розроблені в умовах радянської державності, були пристосовані для визначення механізму радянської соціалістичної загальнонародної держави. Таке традиційне розуміння механізму держави навряд чи повною мірою відповідає сучасним умовам української державності.

Варто наголосити, що поняття «механізм держави» або «державний механізм» має досить широке використання в теоретико-правовому понятійно-категоріальному просторі та є поширеним як у вітчизняній, так і зарубіжній літературі. Серед зарубіжних авторів особливу увагу дослідженню механізму держави приділено російськими вченими, у той час як представники західних наукових шкіл узагалі уникають застосування терміна «механізм держави», акцентуючи увагу на розгляді його окремих елементів – органів державної влади, інших інститутів держави, її форми [603; 1013; 1014; 391, с. 38–39; 270, с. 77–84; 1000, с. 106].

Зарубіжними авторами аналізуються окремі аспекти механізму держави в контексті дослідження загальних питань конституціоналізму, його становлення та розвитку, проблем трансформації основних елементів, зокрема способів організації та функціонування державної влади. Деякі із зарубіжних вчених, не використовуючи термін «механізм держави», розкривають його складові в межах дослідження деяких аспектів політичної системи [1015]. Інші автори розглядають механізм держави як систему правління, яка складається переважно із органів державної влади [1014]. Однак, на думку сучасних вітчизняних науковців, саме механізм держави визначає специфіку державного розвитку



країни та забезпечує сприйняття держави як цілісного явища [999, с. 146]. Ця категорія пов'язує елементи держави в єдину систему і надає їм динамічного характеру. Використання терміна «механізм держави» є виправданим і доцільним, враховуючи, що він найоптимальніше відображає як статичну, так і процесуальну, праксеологічну (діяльнісну) сторону конституційно-правового статусу держави, є його основою.

Чітке окреслення предметного поля дослідження пов'язано з тим, що у вітчизняній юридичній літературі вже неодноразово акцентувалася увага на багатоманітності розуміння механізму держави, на тривалій дискусії про точність формулювань. Неоднозначна варіативність у розумінні цієї проблематики дозволяє виокремити такі погляди на механізм держави: «це система всіх державних організацій, які здійснюють її завдання і реалізують функції» [107, с. 82; 97, с. 100; 1016, с. 235; 459, с. 69], «це система державних органів, установ, підприємств, за допомогою яких виконуються функції держави» [106, с. 87; 1000, с. 114–115; 969, с. 124], «це сукупність органів держави, спеціально створених для реалізації функцій держави» [1012, с. 113; 1017, с. 66]; «сукупність органів, що здійснюють управління суспільством та забезпечують державну діяльність» [1018, с. 46]; «чітко структурована система спеціальних державних органів, що здійснюють внутрішні і зовнішні функції» [45, с. 90], «сукупність органів державної влади, організованих на засадах конституційного принципу поділу державної влади для реалізації цілей держави» [188, с. 492]; «це структурно оформлена система засобів державного впливу на суспільні процеси» [1000, с. 107]; «категорія, що може бути розглянута у вузькому та широкому смислі» [371, с. 115]; «це система органів і організацій та інших інститутів, які складають організаційно-політичні, організаційно-економічні й інші організаційні основи держави» [80, с. 16]; «це система нормативно визначених, взаємодіючих органів та організацій держави, створених для реалізації її завдань і функцій та наділених спеціальними повноваженнями у відповідній сфері діяльності» [999, с. 146-147]; «система органів державної влади та інших основних елементів, інститутів держави (громадянство, територія, бюджетна, фінансова і банківська системи, збройні сили та інші військові формування, державні символи тощо)» [168, с. 36]; «відносно відокремлені системи органів публічної влади: система органів державної влади та система органів місцевого самоврядування, які покликані здійснювати завдання і функції держави в межах повноважень, визначених Конституцією і законами України» [983, с. 12]; «певна цілісність, виокремлена із соціального середовища,

організована система різноманітних органів і установ, що знаходяться у взаємній залежності» [367, с. 47] тощо.

З метою забезпечення термінологічної чіткості варто зауважити, що існують й інші спроби надання інтерпретації досліджуваному поняттю. Так, наприклад, М. Шестаєв вважає, що термін «структура держави» замінює собою звичайний термін «механізм держави», який є не зовсім вдалим і виправданим. На його думку, термін «механізм держави» надає важливій соціально-політичній організації людей технократичного відтінку, викривлює сутність держави, у якійсь мірі спрощує це складне суспільне явище [565, с. 3]. Автор обґрунтовує свою позицію тим, що термін «структура держави» відображає внутрішню будову, системний характер держави, підкреслює її соціальну сутність. Крім того, він зауважує, що в марксистському підході термін «механізм держави» разом із терміном «державна машина» використовувався задля того, щоб підкреслити негативне ставлення до держави, надати їй механістичного характеру.

У такому аспекті структурою держави є внутрішній устрій держави, тобто елементи, які її утворюють, їх взаєморозташування та внутрішньосистемні зв'язки [565, с. 7–8]. Слід наголосити, що складність структури, якісне різноманіття її елементів і зв'язків знаходяться у прямій залежності від функцій держави. Ця залежність виявляється в тому, що реалізація функцій передбачає діяльність владного, безпосередньо виконавчого, практичного характеру, організаційно-регулятивного за своїм змістом.

На основі розглянутих наукових точок зору можна виділити декілька найбільш поширених теоретичних підходів щодо визначення поняття «механізм держави». Сутність цих підходів полягає у способах наукового тлумачення змісту питання про співвідношення категорій «механізм держави» та «державний апарат».

На підставі комплексного аналізу можна констатувати, що в сучасній юридичній науці все їх багатоманіття умовно можна поділити на п'ять груп. Найбільш значними підходами щодо визначення поняття механізму держави є, на нашу думку, наступні. Перший з них – це широке і вузьке тлумачення механізму держави, згідно з яким у вузькому сенсі він визначався як апарат державної влади, а в широкому – як політична система суспільства. Згідно з другим підходом, «механізм держави» і «державний апарат» розглядаються як тотожні поняття. Прихильники третього підходу ототожнюють «механізм держави» з «державним апаратом» у його широкому розумінні. Відповідно до

четвертого підходу, механізм держави характеризується як система всіх державних органів, організацій, підприємств і установ, а апарат держави визнається здебільшого як система державних органів, тобто поняття механізму держави є більш широким порівняно з поняттям державного апарату, який визнається частиною механізму держави. Прихильники п'ятого підходу пропонують розглядати механізм держави в динаміці, як сукупність засобів, чинників і принципів функціонування системи державних органів.

З метою обґрунтування та формулювання авторської позиції щодо цієї проблеми доцільно проаналізувати наведені точки зору.

Перший підхід був поширений в юридичній науці радянського періоду в 40–50-х рр. ХХ ст. Він був теоретичним обґрунтуванням одержавлення всіх сфер суспільного життя.

У вузькому сенсі під механізмом держави розумілася система державних органів – Верховних і місцевих Рад, органів державного управління з розвідкою й армією, органів суду, прокуратури. Механізм держави в широкому сенсі визначався як механізм диктатури робочого класу, що об'єднує в собі Комуністичну партію, Ради з їх численними розгалуженнями в центрі і на місцях у вигляді різних державних організацій (адміністративних, господарських, культурних); профспілки; ВЛКСМ і навіть кооперацію [1019, с. 6; 1020, с. 326; 1021, с. 6–7; 1022, с. 329].

При цьому органи державної влади уособлювали лише ради народних депутатів усіх рівнів, а органи державного управління – виконавчі та розпорядчі органи, до яких належали виконавчі комітети відповідних місцевих рад, а також ради міністрів союзних республік та Союзу РСР як найвищі виконавчі й розпорядчі органи державної влади. У такому контексті місцеві ради як представницькі органи досліджувалися у системі органів державної влади, а їх виконавчо-розпорядчі органи – у системі органів державного управління. У такому контексті вони незмінно розглядалися як складова частина механізму держави [988, с. 4–5].

З початку 60-х рр. ХХ ст. були переглянуті окремі ортодоксальні положення теорії держави і права, у тому числі вчені відмовилися від розуміння механізму держави в широкому і вузькому значеннях [1023, с. 112; 1024; с. 138–179]. При цьому найбільш складним питанням було питання про складові (елементи) механізму держави. Обсяг механізму соціалістичної держави був пов'язаний із дискусією, що розгорнулася у радянській юридичній літературі щодо визначення дефініції державного органу.

Слід зауважити, що термінологія «широкий» і «вузький» підходи до розуміння механізму держави існує і в сучасній правовій доктрині, але в іншому аспекті.

Представники другого підходу вважають, що поняття механізму держави і державного апарату є тотожними: В. Афанасьєв, М. Байтін, С. Бочаров, А. Герасимов, А. Денисов, Ю. Дмитрієв, С. Комаров, В. Корельський, В. Лазарєв, В. Лісний, А. Малько, М. Марченко, Г. Мурашин, В. Перевалов, Б. Хесін, М. Хмелін, В. Хропанюк, В. Четвернін та ін. [980, с. 4–5; 1012, с. 113; 1026, с. 396; 621, с. 235–236; 1029, с. 259–263; 1025, с. 17; 1027, с. 134; 1028, с. 565–567]. Автори при визначенні поняття «механізм держави» ототожнюють його з державним апаратом, навантажують змістом останнього.

Результатом ототожнення механізму держави та державного апарату, як правило, є визначення поняття «механізм держави» як сукупності державних органів, спеціально створених для реалізації покладених на державу функцій [1012, с. 113]. Поняття «механізм держави» неправильно обмежувати лише системою державних органів, оскільки в такому випадку в повному обсязі втрачається його динаміка. Обмеження цього поняття лише системою державних органів суттєво звужує його обсяг, тому що воно має включати в себе не тільки набір певних елементів, але й цільове призначення, методи і способи функціонування.

Зупинимося детальніше на співвідношенні понять «механізм держави» і «державний апарат». Уперше спроба розмежувати ці поняття була здійснена Ю. Козловим, який, відповідно до існуючої доктрини, виходив з того, що громадські організації (профспілки) відіграють значну роль в управлінні державою, тому вони є частиною державного механізму, що стосується державного апарату, і ця категорія значно вужче за змістом, оскільки включає тільки державні інститути, а профспілки є громадськими організаціями [1030, с. 5–6].

Пізніше в науковій та навчальній літературі висловлювалося чимало точок зору щодо співвідношення цих понять, у тому числі діаметрально протилежних. У межах цього підходу все їх багатоманіття умовно можна поділити на два напрями.

Найбільш ґрунтовне, комплексне дослідження цієї проблематики було здійснено В. Копейчиковим. Зокрема, у зазначеній роботі він наголошував, що «органи держави у своїй сукупності складають державний апарат у власному смислі слова». На його думку, хоча ці два поняття – «механізм держави» і «державний апарат» пов'язані між собою, кожне з них є самостійним. В. Копейчиков акцентував увагу на тому,

що державні організації, які у своїй сукупності складають механізм держави, залежно від завдань, свого призначення і відповідно розмежувань у компетенції, порядку формування, внутрішньої структури тощо поділяються на органи держави, державні підприємства і державні установи [915, с. 30]. За своїм обсягом, як зазначав В. Копейчиков, поняття механізму держави значно ширше поняття державного апарату [915, с. 30–31]. Така позиція автора є зрозумілою, оскільки він включив до поняття «механізм держави» не тільки державні органи, але й державні підприємства й установи.

Поняття механізму держави має свій особливий зміст, сутність якого складають двосторонні зв'язки між органами держави та підприємствами і установами, які їм підпорядковані [949, с. 134–136]. Слід наголосити, що підприємства й установи як різновиди державних організацій не можна ототожнювати з органами держави, але й не можна протиставляти останнім. Таке протиставлення, на думку В. Копейчикова, є безпідставним, тому що державний апарат (як сукупність державних органів) у процесі здійснення державного керівництва забезпечує практичне здійснення функцій держави саме за допомогою діяльності підприємств і установ, якими він керує [915, с. 32].

Категорія «державний апарат» має самостійне значення і є відносно самостійним юридичним поняттям. Державний апарат є головним інститутом, який уособлює та представляє державу. Державний апарат, покликаний виконувати основні функції держави щодо практичного здійснення державної влади й управління суспільством, різними сферами його життєдіяльності, є невід'ємною ознакою як виникнення, так й існування держави.

У науці адміністративного права термін «державний апарат» розуміється як сукупність виконавчо-розпорядчих, управлінських органів, що, на думку М. Байтіна, відповідає визначенню поняття «апарат держави» у вузькому сенсі в теорії держави та права як апарату державного управління [1031, с. 100]. Відповідно прихильники такого підходу вважають, що в теорії держави і права поняття державного апарату використовується у своєму широкому значенні, тобто як синонім категорії «механізм держави». Такий спрощений, значною мірою односторонній підхід до розуміння механізму держави ще зберігається в деяких сучасних наукових виданнях [1026, с. 369; 102, с. 134].

Зазначений підхід не відображає об'єктивно коло суб'єктів, на які покладається вирішення державних завдань. Для цього потрібна більш

розгалужена система державних інститутів, призначенням яких є реалізація державної політики та об'єктних (політичної, економічної, соціальної, екологічної, культурної) функцій держави. Реалізація останніх є одним з першочергових завдань з огляду на їх провідне місце в системі державних функцій.

Особливості розуміння характерних ознак та визначення основних з них зумовлюють відсутність єдиного розуміння апарату держави в сучасній юридичній літературі. Так, на думку О. Петришина, державний апарат – це «сукупність державних органів, їх ланок і підрозділів, уповноважених здійснювати державну владу та управління, які спираються на можливість застосування примусу» [1032, с. 118]; О. Скакун характеризує апарат держави у вузькому значенні як «апарат виконавчої влади», а в широкому – як «сукупність владних структур, збройних сил, міліції, дипломатичних представництв» тощо [106, с. 89–90]; М. Марченко визначає його як «систему органів, що здійснюють державну владу» [1033, с. 158]; В. Авер'янов характеризує державний апарат як «сукупність органів, за допомогою яких практично здійснюється державна влада» [1034, с. 121]; А. Венгеров визначає апарат держави як «систему державних органів, взаємопов'язаних загальними принципами, єдністю кінцевої мети і взаємодією, наділених владними повноваженнями, а також матеріально-технічними можливостями для здійснення своїх функцій» [45, с. 181]; С. Бобровник апаратом держави вважає конституційно передбачену систему державно-владних структур, наділених визначеними повноваженнями представницького, управлінського та судового характеру [999, с. 152]; В. Кравченко зазначає, що державний апарат – це система органів державної влади (державних органів), через діяльність яких здійснюється державна влада, реалізуються функції держави та забезпечується захист її інтересів [76, с. 154], тощо. Деякі підручники взагалі не містять поняття державного апарату, замінюючи його механізмом [1035].

У контексті нашого дослідження важливо зауважити, що в основі побудови і функціонування державного апарату лежать як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Вони, як справедливо зазначають В. Лазарєв, М. Марченко, В. Бабаєв, визначають найбільш важливі особливості його структури, форм, методів і характеру діяльності, значною мірою сприяють поєднанню ланок державного апарату в єдину систему [1029, с. 260]. Це дає підстави стверджувати, що апарат будь-якої держави – це не механічне поєднання її органів, а чітко організована, впорядкована цілісна їх система.

Варто зазначити, що поняття державного апарату є багатограним й містким. Його неприпустимо ототожнювати з іншими, хоча й тісно пов'язаними з ним, але нерівнозначними за своїм логічним обсягом і змістом поняттями, зокрема з поняттями державного механізму та політичної системи суспільства. Відповідно, якщо поняттям політичної системи суспільства охоплюється весь комплекс різноманітних за своїм характером державних й недержавних органів і організацій, які беруть участь у політичному житті, у здійсненні державної влади, то в поняття державного апарату входить лише система державних органів. Апарат держави є структурованою категорією. Структура апарату являє собою його внутрішню будову, порядок взаємодії та співвідношення складових його.

Третій науковий підхід є менш однозначним та однорідним відносно попереднього, хоча вчені в тому чи іншому аспекті все ж таки ототожнюють механізм держави та державний апарат. Але різниця полягає в тому, що ототожнення відбувається не понять в цілому, а їх окремих аспектів – вузького та широкого. У таких випадках державний механізм часто визначається державним апаратом у широкому розумінні, а система державних органів – апаратом у вузькому значенні [1036, с. 114]. На думку інших авторів, які використовують «державний апарат» у двох аспектах – широкому та вузькому, державний механізм є тотожним поняттю «апарат держави» також у широкому розумінні. Але, на відміну від попередньої точки зору, державний апарат у вузькому значенні – це апарат державного управління [1037]. Згідно з цим підходом, державний механізм є рівнозначним поняттю державного апарату як сукупності всіх державних органів і абсолютно не тотожним поняттю державного апарату у вузькому значенні – як апарату або сукупності органів державного управління (виконавчих органів).

З цього приводу цікавою є точка зору Л. Морозової [371, с. 115]. Вона теж певним чином ототожнює державний механізм і державний апарат, але пропонує у двох аспектах розуміти механізм держави. У вузькому – як органи держави, а в широкому – як сукупність державних органів і організацій. У цьому випадку спостерігаємо ототожнення державного апарату з механізмом держави у вузькому значенні. Це суттєво змінює характер співвідношення категорій, що розглядаються, з огляду на припустимість наявності державних організацій як первинних структурних ланок механізму.

Слід зазначити, що деякі автори, хоча і не акцентують увагу на ідентичності понять «механізм держави» і «державний апарат», але

водночас не вносять суттєвих змін у структурний аспект механізму держави, визначаючи організаційною основою систему державних органів. Б. Хесін пропонує під механізмом сучасної держави розуміти закріплену конституцією й іншими чинними нормативно-правовими актами систему державних органів з їх повноваженнями, формами та методами впливу на суспільні процеси, а також способами реалізації завдань і функцій держави [1025, с. 34]. Автор у своєму визначенні конкретизує ознаки механізму сучасної держави і тим самим розширює діапазон наукового пошуку щодо визначення поняття «механізм держави». Разом із цим суттєвим недоліком такого підходу є обмеження організаційно-структурної, а тим самим, і функціональної основ механізму держави. На наш погляд, сучасна держава має широке коло функцій, кожна з яких є досить складним динамічним явищем і реалізація яких стає можливою тільки за наявності відповідних структур, інститутів, підрозділів. Здійснення функцій не може бути обмежене лише діяльністю органів держави. У свою чергу, можна припустити, що автор під формами і методами впливу на суспільні процеси, способами реалізації завдань і функцій мав на увазі в тому числі створення відповідних державних організацій. Але в такому випадку знижується їх роль у механізмі держави. Позитивним аспектом запропонованого визначення є констатація соціальної природи механізму держави. Як і будь-який соціальний механізм, він може бути визначений як упорядкована, збалансована та стійка система засобів для досягнення поставленої мети певними методами.

Четвертий науковий підхід щодо проблеми визначення поняття «державний механізм» має два напрями. Науковці, які підтримують цю точку зору, єдині у думці, що основною частиною механізму держави є державний апарат, у той же час неоднаково визначають інші складові механізму держави. Перший напрям полягає у визначенні поняття механізму держави як сукупності державних органів, матеріальних засобів державної влади або матеріальних придатків. Прихильниками такої точки зору є, наприклад, В. Афанасьєв, В. Бабаєв, А. Герасимов, С. Комаров, В. Лазарєв, М. Марченко, Л. Морозова та ін.

До матеріальних придатків, як правило, відносять збройні сили, міліцію, органи безпеки, виправні установи, іншими словами, збройні формування, силові структури [1038, с. 256; 1039, с. 318–321; 1029, с. 261, 263]. В. Лазарєв, В. Афанасьєв, С. Комаров вважають, що «у державний механізм входять законодавчі органи, виконавчі органи, судові та інші органи, а також силові структури, які застосовують у випадку



необхідності заходи примусу (армія, внутрішні війська, тюрми тощо)» [1018, с. 44; 459, с. 73].

В юридичній літературі неодноразово зазначалося, що розгляд структури механізму держави є неповним змістовно і логічно незавершеним без такої його необхідної ланки, як збройні сили [969, с. 125]. Збройні Сили України є юридично і фактично новим явищем в механізмі і державному ладі в цілому. Їхнє існування стало можливим після проголошення незалежності, суверенітету України [168, с. 40].

Збройні сили є важливою частиною механізму держави. По-перше, вони підпадають під загальні для різних видів державних організацій ознаки; по-друге, повноцінне здійснення функцій держави неможливе без застосування у разі необхідності примусу, основним інститутом здійснення якого є військові формування. Вони захищають суверенітет і територіальну цілісність держави, її недоторканність, безпосередньо охороняють громадян і державу від внутрішніх і зовнішніх посягань, а також забезпечують громадський порядок і безпеку. Відповідно характер завдань, що виконуються збройними силами, обумовлює особливості їх формування, діяльності, управління і забезпечення. У них діє особливий порядок проходження служби, статутна дисципліна тощо. Надзвичайне законодавство багатьох країн передбачає і чітко регламентує питання використання збройних сил у внутрішніх справах.

Іноді термін «матеріальні придатки» пропонується використовувати і у принципово іншому смислі: наприклад, як підприємства й установи, які здійснюють матеріальне, фінансове, технічне та інше забезпечення діяльності органів держави [966, с. 106; 973, с. 53]. Такий підхід не отримав поширення в науковій літературі.

Перший напрям четвертого підходу заслуговує на увагу, тому що матеріальні засоби відіграють важливу роль у здійсненні завдань і функцій держави.

Другий – найбільш поширений напрям полягає в розгляді державного механізму не тільки як системи органів держави, а й інших державних організацій, підприємств, установ. Представниками такого напрямку є М. Абдулаєв, Т. Андрусак, В. Бабаєв, С. Бобровник, В. Борденюк, С. Гусарєв, Р. Калюжний, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Корельський, В. Лазарєв, Л. Морозова, В. Перевалов, О. Петришин, В. Погорілко, П. Рабінович, О. Скакун, В. Сухонос, Ю. Тодика, В. Хропанюк, М. Цвік, В. Чиркін, М. Шестаєв, Н. Шукліна та інші, які єдині у думці про те, що державний апарат є складовою частиною механізму держави, але ж неоднаково визначають інші елементи механізму держави тощо

[915; 1040, с. 154; 1032, с. 116; 102, с. 134]. Так, наприклад, В. Борденюк пропонує до механізму держави віднести органи місцевого самоврядування. Зокрема, він стверджує, що в організаційному відношенні органи місцевого самоврядування є відносно відокремленою від органів державної влади частиною державного механізму, а у функціональному плані найтісніше пов'язані з виконавчою владою [983, с. 17]. Однак така позиція викликає сумніви, не відповідає конституційно-правовим реаліям і призводить до неправильних висновків.

Слід враховувати, що державний механізм не функціонує ізольовано від інститутів громадянського суспільства. Для громадянського суспільства і механізму держави ключовою проблемою є довіра та підтримка населення, тому що відчуження громадян від влади призводить до конфронтації та неефективності функціонування державного механізму.

У контексті цього підходу українські вчені Т. Андрусак, С. Бобровник, С. Гусарев, Р. Калюжний, А. Колодій, П. Рабінович та інші під механізмом держави розуміють систему всіх державних організацій (державних підприємств, державних установ (закладів), державних органів (органів держави)), які виконують її завдання й реалізують її функції [625, с. 38–39; 999, с. 146–147; 1041, с. 17; 1042, с. 58–59].

Вищенаведені позиції поєднує більш широкий підхід до питання про визначення механізму держави. Він аналізується як порівняно складне розгалужене явище, ніж державний апарат, і включає останній. Така позиція є більш об'єктивною і відображає основні ознаки механізму сучасної держави.

З огляду на зазначене у літературі зауважується, що проведення відмінностей між поняттям державного апарату як вузким за обсягом набуває підстав за умови тлумачення державних функцій як функцій соціально спрямованої держави, що не можуть бути зведені лише до функцій «нічного охоронця» – охорони власності і безпеки [969, с. 123]. Такий підхід базується на ліберальній концепції держави «нічного охоронця», яка домінувала на ранніх етапах функціонування ринкової системи виробництва, передбачала максимальні обмеження втручання держави в суспільне життя і особливо – у сферу економіки. За таких умов питання про механізм держави розглядалося як тотожне поняттю державного апарату, як механізм здійснення політичної влади, що складався із сукупності державних органів, наділених державно-владними повноваженнями. У свою чергу, соціальна спрямованість сучасної держави передбачає розширення сфери її втручання в суспільне життя

(вирішення питань розвитку галузей виробництва, необхідних для існування суспільства, соціального захисту громадян, підтримки і розвитку освіти, культурно-освітніх, медичних установ, захист соціально вразливих верств населення тощо).

У той же час необхідно акцентувати увагу на тому, що розширення на сучасному етапі можливостей впливу держави на суспільні відносини не повинно призводити до тоталітарного режиму, нехтування правами і свободами, прерогативами самоорганізованого і самоврядного громадянського суспільства, на обслуговування потреб якого і спрямована діяльність соціальної, демократичної, правової держави [969, с. 123–124].

У контексті нашого аналізу суттєвим є положення про те, що з погляду сучасного рівня розвитку наукових знань соціальна спрямованість держави розглядається як органічна складова демократичної та правової організації суспільства і тому не повинна виходити за межі якісних характеристик сучасної держави.

У межах змісту п'ятого наукового підходу в сучасній та зарубіжній вітчизняній юридичній літературі існують пропозиції щодо нової інтерпретації терміна «механізм держави» і порівнянні його в цьому аспекті з терміном «апарат держави». Автори (В. Боєр, В. Гібов, Е. Григоніс, М. Іскакова, Г. Мурашин, І. Мушкет, Ю. Тихомиров, Б. Хесін, М. Янгол та ін.) акцентують увагу на етимологічному походженні термінів і пропонують зробити такий висновок. Поняття «державний апарат» і «механізм держави» знаходяться в різних площинах й співвідносяться між собою як об'єкт, що знаходиться у статичності (державний апарат), й об'єкт – у динаміці (механізм держави) [1043, с. 15–16; 973, с. 50–63; 975, с. 29–30; 977, с. 12].

Механізм держави розуміється як категорія, що пов'язує її елементи в єдину систему і надає їм динамічного сенсу.

М. Іскакова зауважує, що сама етимологія слова «механізм» не дає підстав для розгляду терміна «механізм держави» у будь-яких двох або більше аспектах. Вважається, що ближче всіх до розуміння механізму держави з етимологічно правильною точки зору підійшов ще у 1972 р. Г. Мурашин. Однак при цьому, як і представники одного з традиційних підходів, він ототожнив поняття механізму держави і державного апарату, пропонуючи відмовитися від другого. Зокрема, він зазначав, що «механізм держави» застосовується поряд із терміном «державний апарат», однак краще й глибше визначає зміст цього явища, розкриваючи зміст апарату не у статичності, а в динаміці [1043, с. 15–17]. Г. Мурашин зробив акцент не тільки на системі державних органів, але й на їх взаємодії, тобто визнав за поняттям «механізм» не тільки стан статичності, але

й динаміки. Недоліком його точки зору є невизнання права на існування поняття «державний апарат», оскільки раніше наголошувалося, що ці два поняття лежать у різних площинах і відповідно мають право на існування.

У свою чергу, С. Алексєєв звертає увагу на необхідність дослідження динамічного аспекту «державного апарату», використовуючи широкий підхід до розуміння змісту цього поняття. Зокрема, він включив до поняття «державний апарат», крім державних органів, ще й державні установи та організації, які забезпечують практичну роботу з реалізації управлінсько-забезпечувальної й охоронної функцій держави [1044, с. 34]. Ю. Тихомиров визначає «механізм держави» взагалі як структурно оформлену систему засобів державного впливу на суспільні процеси [1000, с. 107].

Автори виходять із того, що механізм держави створений для реалізації завдань і функцій держави та наділений спеціальними повноваженнями у відповідній сфері діяльності.

У цьому контексті Е. Григоніс, В. Боєр, М. Янгол зазначають, що коли ми говоримо про державний апарат, маємо на увазі його систему, функції, окремі частини, а використовуючи термін «механізм держави», ми маємо на увазі функціонування державного апарату, взаємодію його складових частин. Е. Григоніс визначає механізм держави (державний механізм) як функціонування, дію органів держави (державного апарату) [1045, с. 16]. В. Боєр, М. Янгол виходять з того, що механізм держави слід розуміти як способи, прийоми чи сукупність способів і прийомів функціонування законодавчої, виконавчої й судової влади на основі їх поділу, взаємного стримування [966, с. 110–111]. З точки зору цього підходу механізм держави ототожнюється з функціонуванням органів держави, тобто з динамічною стороною державного апарату, що значно звужує зміст першого.

На підтримку цієї позиції В. Лазарєв стверджує, що вивчення механізму держави лише у статичності не дає необхідних результатів. Тільки його функціонування показує відповідні цілі, роль і значення окремих органів та їх складових [1046, с. 45–46]. Такий широкий підхід дозволяє виділити у понятті «механізм держави» два аспекти: статичний та динамічний. У першому значенні – це сукупність органів; у другому – механізм функціонування держави, що розуміється як сукупність внутрішніх факторів, інститутів, засобів, які забезпечують дію складових держави в їх взаємозалежності. Слід зауважити, що «механізм держави» у першому значенні В. Лазарєв ототожнює з державним апаратом у тра-

диційному розумінні, а динамічна характеристика розкриває функціональну його сторону. Саме тому деякі правознавці наголошують на тому, що, крім механізму держави, повинен існувати механізм функціонування держави [1018, с. 48–49]. До елементів механізму функціонування держави дослідники відносять суб'єктів внутрішньодержавного впливу (взаємодії), об'єкти останнього і засоби впливу однієї системи на іншу. Тому в літературі зауважується, що все ж таки не слід протиставляти механізм держави і механізм функціонування держави [99, с. 190]. Справа в тому, що нефункціонуючий механізм держави по суті є мертвим.

Нині в юридичній літературі, поряд із новими функціональними інтерпретаціями, простежується їх поєднання з традиційним розумінням механізму держави: «функціонуюча система державних органів, які забезпечують вирішення загальних справ», «система органів держави, що розглядаються не у статичі, а в динаміці», «це не просто система органів, а певні способи, методи, прийоми взаємодії і взаємовідносин між ними» тощо [107, с. 82; 1017, с. 66; 977, с. 12]. Науковою новизною є погляд на «механізм» не тільки у статичі, але й в динаміці, у русі. Цю думку деякі науковці розвивають і виводять на якісно новий рівень.

Усі вищевикладені підходи щодо проблеми визначення поняття механізму держави формують певне уявлення про механізм держави як загальнотеоретичну правову категорію. Вона є первинною при моделюванні визначення державного механізму в галузевому вимірі, у тому числі як конституційно-правового явища, і слугуватиме його фундаментальною основою з врахуванням особливостей підходів до цієї проблеми в науці конституційного, адміністративного права тощо. Слід зауважити, що надана загальнотеоретична характеристика механізму держави конкретизується в галузевій науці.

З метою забезпечення системності дослідження важливим уявляється не обмежуватися вищезазначеними підходами та розглянути як традиційні, так і нові критичні підходи щодо цієї проблематики і в науці конституційного права. Конституційно-правові засади механізму держави опосередковуються наступними положеннями. Виходячи зі змісту багатьох сучасних конституцій демократичних країн, кожна держава має розгалужену систему різноманітних інститутів і механізмів для вирішення поставлених перед нею завдань і реалізації функцій. Конституція України не є винятком. Україна як незалежна і суверенна, демократична, правова, соціальна держава повинна створювати таку організаційно-інституціональну та нормативно-правову основу свого

функціонування, завдяки якій об'єктивно втілюватимуться зазначені характерні ознаки та водночас проголошені конституційно-правові засади існування Української держави.

У чинній Конституції України встановлені основи організації влади, повноваження державних структур, затвердження і виконання бюджету, порядок формування органів держави тощо. Ці конституційні положення надають можливість забезпечити стабільність влади, стійкість владних інститутів, послідовно реалізувати функції держави, державних органів, ефективно використовувати методи правового впливу держави на суспільство, підтримувати баланс елементів влади шляхом залучення громадян до управління державними справами.

Про наявність організаційно-інституціональної та нормативно-правової основ можна зробити висновки як із проаналізованих вище загальнотеоретичних концептуальних положень, так і безпосередньо із положень нормативно-правових актів. Головним актом, який свідчить про наявність відповідного механізму, що забезпечує функціонування Української держави, є Конституція України. У зв'язку з цим у науковому конституційно-правовому просторі можна виділити декілька основних підходів щодо обґрунтування теорії механізму Української держави.

Окремі конституційно-правові аспекти механізму держави розкрили у своїх роботах такі вчені, як Б. Габричидзе, В. Годованець, В. Журавський, Ю. Козлов, А. Кокотов, В. Копейчиков, В. Кравченко, М. Кукушкін, О. Кутафін, Б. Страшун, В. Тацій, Ю. Тодика, В. Погорілко, О. Фрицький, Ю. Фрицький, А. Чернявський, В. Чиркін, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін.

Слід зазначити, що в науці конституційного права питання про визначення поняття механізму сучасної Української держави досліджувалися більшою мірою у межах аналізу конституційно-правових основ державного ладу України [482, с. 78–83; 57, с. 152–160] або в контексті комплексного розгляду сукупності державно-правових явищ, де разом з іншими автори аналізують і питання механізму сучасної держави [46, с. 250–258]. Наприклад, при розгляді системи органів державної влади або конституційно-правових засад організації та функціонування органів державної влади [181]. До того ж аналізуються лише окремі елементи механізму держави і не акцентується увага на самому механізмі.

В інших випадках автори взагалі уникають застосування термінів «механізм держави» або «державний механізм» [627, с. 225–237].

Отже, теорія механізму Української держави залишається недостатньо розробленою та дослідженою, що, на наш погляд, є значною

прогалиною і в науці конституційного права з огляду на те, що саме механізм Української держави є одним із невід'ємних її атрибутів.

Такий стан проблеми обумовлений насамперед змістом самої Конституції України. Якщо проаналізувати окремі її положення, то можна говорити про ігнорування законодавцем терміна «механізм» при викладенні конституційних приписів. Разом із цим існує велика кількість положень, які містять регламентацію окремих частин механізму Української держави, що надає конституційно-правових ознак явищу, яке розглядається. Тобто, виходячи із загальнотеоретичних ознак механізму держави взагалі, можна говорити про конституційну природу цього явища.

Про це свідчать й наукові положення, згідно з якими механізм держави визначають як «конституційно-правовий механізм» [482, с. 78; 80, с. 15]. Акцентується увага на тому, що механізм Української держави регламентується перш за все конституційно-правовими нормами.

Об'єктивне уявлення про правову природу поняття механізму Української держави можна сформулювати завдяки проведенню аналізу існуючих підходів і провідних точок зору щодо характеристики цього явища в науці конституційного права.

Такі автори, як В. Погорілко, Ю. Тодика, В. Федоренко, Ю. Шемшученко, Н. Шукліна та інші, розглядають механізм держави у двох значеннях – вузькому та широкому. У вузькому значенні механізм держави опосередковує собою «конституцію» держави, тобто устрій, організацію, будівництво держави. У широкому значенні автори розуміють механізм держави як систему її органів і організацій та інших інститутів, які складають організаційні основи держави: організаційно-політичні, організаційно-економічні та ін. Саме під механізмом держави розуміють систему органів державної влади (апарат держави) та інші основні елементи, інститути держави. До механізму держави, крім органів державної влади, автори відносять громадянство, територію (територіальний устрій), бюджетну, грошову і банківську системи, Збройні Сили України та інші військові формування держави, державні символи тощо [48, с. 107; 1047, с. 88–89; 482, с. 78].

Запропоноване визначення механізму держави в широкому розумінні потребує всебічного та системного підходу до цього явища із врахуванням не тільки організаційних основ, але й правових, а також із конкретизацією суб'єктів, які забезпечують функціонування механізму в цілому. На наш погляд, при розумінні механізму держави у вузькому значенні вчені його майже ототожнюють зі змістом поняття «дер-

жавний лад України». Сам термін «конституція», який слугує основою або підґрунтям наведеного твердження, є більш вдалим для характеристики змісту поняття «державний лад України». Традиційно державний лад відображає устрій, організацію, будівництво держави. У такому аспекті ототожнення механізму держави та державного ладу є недоцільним у зв'язку з тим, що механізм Української держави є складовою державного ладу.

Інший підхід має відображення в розгляді складових механізму, тобто явищ, які його характеризують, поза самим терміном «механізм держави». Не акцентується увага на механізмі держави, але зазначаються й аналізуються його складові (наприклад, державний апарат, органи державної влади тощо). До того ж у деяких випадках термін «механізм» використовується, але в іншому значенні, наприклад, «механізм органів державної влади», який не є рівнозначним терміну «державний механізм». Так, наприклад, В. Шаповал розглядає «механізм державної влади», елементами якого є відповідні органи державної влади [979]. З одного боку, така позиція є природною з огляду на те, що механізм держави виражає у своїй організації і діяльності найважливіші якості державної влади. Але, з іншого – державні функції та завдання, державне управління (у широкому розумінні) та вплив на суспільні процеси здійснюються не тільки завдяки діяльності владних структур, а й державних організацій, що не мають владних повноважень. Звідси, не можна ототожнювати поняття «механізм держави» та «механізм державної влади».

Згідно з наступним підходом, російський вчений-конституціоналіст Б. Страшун визначає механізм держави як систему органів, установ і процедур, які в сукупності забезпечують функціонування держави [46, с. 250]. Автор конкретизує суб'єкти механізму. Крім державних органів визначає й установи, без участі яких є неможливою реалізація деяких функцій держави. Досить цікавим є зазначення серед елементів, утворюючих механізм держави, процедур [1000, с. 107; 140]. Процедури відображають одні з основних якостей механізму – динамічні якості. Звичайно ж, функціонування механізму держави – це процес, який складається з послідовних і паралельних процедур. Одні з них мають первинний характер і є стадіями відносно інших. Деякі процедури здійснюються паралельно, тобто вони є постійними. Наприклад, взаємодія органів державної влади являє собою сукупність певних процедур постійного характеру, тому що вона забезпечується завдяки здійсненню процесуальних дій цими органами.



Заслуговує на увагу підхід до визначення змісту поняття «державний механізм», запропонований В. Борденюком [1048; 1049]. Він визначає державний механізм як систему органів державної влади та систему органів місцевого самоврядування, що є відносно відокремленими частинами (компонентами) єдиного цілого – державного механізму (апарату), основне призначення якого полягає в реалізації цілей, завдань і функцій держави [1050, с. 58]. Принципово новим моментом такого підходу є констатація наявності двох підсистем у державному механізмі, однією з яких є система органів місцевого самоврядування. На користь такого висловлювання автором наведено науково обґрунтовані положення, які на перший погляд є досить переконливими. Така інтерпретація визначення поняття державного механізму впливає із закономірностей функціонування цілісних соціальних систем, де відбуваються процеси управління. Такою цілісною соціальною системою є народ, публічно-правовою формою організації якого є держава в цілому. А тому, як вважає науковець, органи, що створюються на різних рівнях її територіальної організації, якій також властива системна природа, не можуть не утворювати єдиної цілісної системи органів публічної влади. Ця система складається з підсистеми органів державної влади та органів, які через те, що вони обираються населенням відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а не формуються центральними органами держави, визначені в Конституції як органи місцевого самоврядування, які в межах своїх повноважень беруть участь у здійсненні практично всіх завдань і функцій держави, але на засадах відносної автономії. А це означає, що Конституція не ліквідувала системні інтеграційні зв'язки між органами держави та органами місцевого самоврядування, а лише змінила характер взаємовідносин між ними, ключову роль у регулюванні яких відіграють закони. Тому будь-яке заперечення наявності таких зв'язків є по суті запереченням цілісності держави, а отже, й суспільства в цілому.

З одного боку, позитивним внеском автора є акцентування уваги на наявності зв'язку державного механізму з управлінням. Вказується на соціальну природу механізму, а державний механізм розглядається у співвідношенні з функціями держави. Новим при вказаному підході є визначення органів місцевого самоврядування серед елементів державного механізму [1050, с. 58]. Водночас таке твердження має дискусійний характер. Суб'єктами державного механізму є перш за все державні органи та інші інститути, які діють від імені та в інтересах

держави в цілому. Органи місцевого самоврядування не мають ознак державних органів, які складають державний апарат і є основою державного механізму.

Інші автори з цього приводу обґрунтовано зазначають, що взаємодія механізму держави з органами місцевого самоврядування, які не належать до системи органів державної влади, має дві правові підстави. Вони виходять із спільності завдань у сфері економічного та соціального розвитку. Разом із тим закон допускає можливість наділення органів місцевого самоврядування певними державними повноваженнями. Взаємодія механізму держави з органами місцевого самоврядування сприяє розширенню демократичної основи державної влади, а реалізація конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами перш за все пов'язується з їх діяльністю в органах самоврядування [999, с. 167].

Як було зазначено вище, деякі автори при розкритті конституційних засад функціонування державного механізму застосовують термін «конституційний механізм державної влади» [1051, с. 322] або «механізм органів державної влади» [284, с. 462]. Такий підхід є вузьким і більшою мірою стосується державного апарату, тому що мова йде про суб'єктів, які здійснюють державну владу і наділені для цього відповідними державно-владними повноваженнями (органи державної влади). Зазначені органи мають діяти в постійній взаємодії і створювати єдиний державний механізм. Автори акцентують увагу на трьох основних складових такого механізму – законодавчій, виконавчій, судовій владі. Звідси, його первинними суб'єктами є органи законодавчої, виконавчої і судової влади.

Отже, проведений аналіз дозволяє, з одного боку, констатувати неоднозначну варіативність визначення поняття «механізм держави» як у загальнотеоретичному, так і галузевому вимірах, з іншого – дозволяє визначити пріоритетні орієнтири наукового пошуку, здійснити узагальнення цієї проблематики та здійснити спробу її авторської інтерпретації.

Таким чином, питання організації та діяльності механізму держави вимагають подальших комплексних наукових розробок з метою розуміння його реальної природи відповідно до конституційованих положень, а також аналізу проблем, пов'язаних із загальними закономірностями організації і функціонування державного механізму в умовах становлення й формування правової держави.

Конкретним результатом правового аналізу є умовний поділ існуючих в юридичній науці точок зору на п'ять підходів. На основі існуючих наукових підходів до проблеми визначення поняття механізму держави та проаналізованих у межах цього дослідження, враховуючи загально-теоретичні та галузеві положення щодо цього питання, можна сформулювати авторське визначення поняття механізму Української держави. Механізм Української держави – це нормативно визначена ієрархічна система державних інститутів – органів, підприємств, установ та інших структур, забезпечених необхідними організаційними, матеріально-технічними та фінансовими засобами з метою практичної реалізації функцій держави.

Механізм держави важливо розглядати в поєднанні статичного й динамічного аспектів, це розширює діапазон наукового пошуку. Державний механізм складається з державних інституцій двох типів і зв'язків між ними.

До першої групи можна віднести державні інституції, які здійснюють державно-владну, організаційно-регулятивну діяльність. Вони є єдиною групою й об'єднуються назвою «державні органи». Для виконання покладених на них завдань органи держави наділені державно-владними повноваженнями і є офіційними представниками держави. Державні органи є найбільш важливими інституційними утвореннями для реалізації функцій держави. До другої групи можна віднести державні організації, основним призначенням яких є безпосередня практична діяльність з виконання функцій держави. Вони створюються органами держави і управляються ними. Залежно від сфери державної діяльності (охоронна, економічна, культурно-виховна), у якій діють державні організації, їх умовно можна поділити на три види. В економічній сфері діють державні організації – підприємства й установи, основним призначенням яких є виробнича діяльність або діяльність, що забезпечує виробництво, а також надання послуг. Культурно-виховні завдання здійснюються такими державними організаціями, як навчальні заклади, театри, бібліотеки, музеї тощо. В охоронній сфері практичне виконання функцій покладається на озброєні державні організації.

Державні інституції пов'язані між собою складними взаємовідносинами, мають вертикальні (ієрархічні) й горизонтальні (координаційні) зв'язки. Сукупність державних інституцій (завдяки зв'язкам, що впорядковують їх взаємовідносини) є єдиним цілим з конкретними якостями, які не характерні їм окремо, тобто є складною системою.

Отже, державні органи та інші державні організації об'єднуються структурними зв'язками і відносинами, які створюють із різних елементів єдину систему, надаючи їй цілісності й динамічності, здатності здійснювати певні функції. Зв'язки і відносини носять різний характер. Їх можна поділити на правові, організаційно-управлінські, етичні тощо. Основний вид структурних зв'язків державного механізму – це правові зв'язки і відносини. Норми права регламентують порядок формування державних органів та інших організацій, принципи їх діяльності, компетенцію, основи взаємодії тощо.

«Механізм держави» включає в себе чотири складові: 1) правову – сукупність правових норм, що визначають систему державних інституцій, їх повноваження, форми і методи діяльності, способи реалізації завдань і функцій держави; 2) структурну – сукупність державних організацій: органів держави, державних підприємств, державних установ; 3) функціональну – система визначених функцій, для реалізації яких створені відповідні державні організації; 4) інструментальну – система визначених законодавством повноважень, способів, методів, прийомів й засобів реалізації державних функцій. Ці складові знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності.

Державний механізм повинен ефективно функціонувати, інакше вирішення політичних, економічних та соціальних завдань є нерезультативним. Для цього важливо дотримуватися таких умов: забезпечувати стабільність влади та стійкість конституційних інститутів; послідовно виконувати функції, покладені на державні органи; правильно використовувати методи правового регулювання в економічній, соціальній і політичній сферах; підтримувати баланс елементів механізму держави; сприяти демократизації влади й широкій участі громадян в управлінні державними справами.

Отже, проаналізовано наукові підходи до проблеми визначення поняття механізму сучасної Української держави й сформульовано його авторське визначення. Таке визначення забезпечує характеристику механізму ефективного функціонування держави та взаємодії різних структур у процесі реалізації політичної, економічної, соціальної, екологічної і культурної функцій держави й може бути загальнометодологічною платформою для дослідження особливостей механізму сучасної Української держави.

### **3.2. Механізм держави в системі категорій державознавства**

Поняття механізму держави розкривається через характерні риси або ознаки, які дозволяють зрозуміти його зміст, сутність, структуру і відмежувати від інших державно-правових явищ.

З метою подальшої об'єктивації дослідження правової природи державного механізму доцільно провести аналіз загальнотеоретичних підходів до визначення його характерних ознак, що позитивно впливатиме на процес виведення і формулювання системи ознак механізму Української держави. Вони окреслюють фундамент побудови механізму держави як певного устрою, завдяки функціонуванню якого реалізуються перш за все функції держави, її політика [1011, с. 114]. У такому контексті механізм уявляється динамічною системою, сукупністю елементів, якими є суб'єкти (або державні інститути), що взаємодіють між собою.

Ознаки механізму держави дають можливість визначити ключові категорії, без яких існування будь-якого механізму неможливо. Перш за все це така категорія, як «системна організація елементів механізму». У даному випадку, механізм розглядається як система, сукупність внутрішньо організованих елементів (частин) механізму. Механізм – це певне ціле, що складається з внутрішньо узгоджених елементів, які є його організаційною основою. Звідси й інша абстрактна категорія – «цілісність». Цілісність є необхідним атрибутом будь-якої системи. Механізм є сукупністю компонентів, через взаємопов'язаність існування яких його можна розкрити як ціле. Умовами функціонування механізму є узгодженість та єдність його елементів. Кожен із системних елементів механізму є органічно обумовленим усіма іншими його елементами і функціонуванням системи в цілому. «Структурованість» є іншою ключовою категорією механізму. Структурованість являє собою можливість опису механізму як системи через встановлення його структури, тобто комплексу зв'язків і відносин системи, обумовленість поведінки механізму не стільки поведінкою його окремих елементів, скільки властивостями його структури [349, с. 10–11]. Механізм держави є цілісним, єдиним та містить у собі органи, блоки і підсистеми. У цій розчленованості різні державні органи, їх блоки, підсистеми посідають неоднакове місце в державному механізмі, відіграють неоднакову роль, але всі разом вони повинні діяти злагоджено і без перешкод.

Крім зазначених категорій не менш важливими є «взаємодія» та «динаміка». Це взаємозалежні поняття. Механізм є динамічною систе-

мою, в якій завжди існує рух, що породжує так звану нон-сумарність (ціле – більше, ніж сума складових частин). Завдяки руху та взаємодії елементів механізму функціонує сам механізм. Функціонування механізму держави обумовлене діяльністю певних індивідів. У зв'язку з цим механізм набуває соціальних ознак. Тобто механізм держави є соціальною системою. Соціальна система має нову системну якість, яку не має жоден з утворюючих її компонентів [990, с. 109]. Отже, механізмом держави є система, елементи якої знаходяться у взаємодії. Вона має свій вираз у певних зв'язках між елементами цього механізму, результатом якої є його ефективніше функціонування.

Аналіз ключових категорій, які характеризують механізм держави, дозволяє стверджувати, що він є системою та має ряд спільних рис з механізмом у філософському та інших значеннях. Про це свідчать наведені нами раніше характерні особливості загальної категорії «механізм».

Наступним важливим моментом є констатація того, що механізм держави забезпечує здійснення влади та реалізацію її функцій. Це свідчить про використання широкого підходу до розуміння правової природи державного механізму. Тобто, якщо мова йде про механізм як сукупність органів держави та державних організацій, то відповідно завдяки йому можуть бути повною мірою реалізовані функції, у зв'язку з тим, що деякі функції реалізуються за участю не стільки органів держави, скільки державних установ, підприємств. Наприклад, при забезпеченні багатьох конституційних прав і свобод ключову роль відіграють саме установи та підприємства (при реалізації права на освіту, на медичну допомогу тощо). Мова йде про безпосередню реалізацію зазначених прав.

У свою чергу, забезпечення реалізації більшості функцій держави є неможливим без наявності апарату державного примусу, що є невід'ємною ознакою будь-якої правової держави. Забезпечення верховенства права в такій державі потребує утворення відповідних організаційних структур, які б сприяли своєю діяльністю національній безпеці та громадському порядку.

Важливим є також положення про існування двостороннього зв'язку механізму з державою та її функціями. У даному випадку механізм і держава виступають категоріями, які мають безпосередній вплив одна на одну. Тобто зміна, наприклад, вектора державної політики обумовлює зміну або виникнення трансформаційних процесів усередині державного механізму, або неповноцінне функціонування частин механізму.

му гальмує розвиток самого механізму, а тим самим й розвиток держави в цілому. Наприклад, недосконалість механізмів взаємодії органів законодавчої та виконавчої влади може зумовити виникнення політичної та економічної кризи в державі.

Суттєвим науковим внеском наступного підходу до визначення ознак є конкретизація змісту та структури механізму держави, який має вияв у діяльності суб'єктів механізму і полягає в управлінні. До того ж деталізація змісту відбувається в двох аспектах. По-перше, зазначається, що діяльність суб'єктів полягає у здійсненні управління, а саме: законотворчості, виконанні законів, їх охороні від порушень. По-друге, акцентується увага на змісті (або складових) такої діяльності, яка являє собою сукупність дій конкретних людей. Таким чином, відбувається конкретизація структури механізму (мова йде про організаційний аспект структури). Тобто первинним суб'єктом є люди, завдяки діям яких забезпечується діяльність інших суб'єктів державного механізму – органів державної влади, державних установ, підприємств, організацій. Дослідження будь-якого виду соціальної діяльності обумовлює необхідність вивчення конкретних дій людей [1052, с. 15]. Звідси можна зробити висновок, що сукупність дій окремих суб'єктів механізму держави забезпечує функціонування останнього або є механізмом здійснення державної діяльності. Про це свідчить визначення поняття «державна діяльність». Вона розглядається як складова соціальної діяльності, яка здійснюється органами державної влади та їх представниками з метою виконання внутрішніх і зовнішніх функцій держави [1053, с. 87].

З цього випливає, що механізм держави пропонується розглядати як діяльність його суб'єктів. Відповідно властивості самої діяльності обумовлюють притаманність відповідних характерних рис і якостей державному механізму. Діяльність суб'єктів механізму полягає в управлінні. Акцентуємо увагу на характеристиці деяких аспектів категорії «управління», необхідних для розуміння змісту вищезазначеної ознаки механізму держави.

Управління як суспільне явище має багатогранний характер, складається з різноманітних елементів і взаємозв'язків [1054–1056, с. 3–4; 1057].

Відповідне державне управління є процесом реалізації державної влади, її зовнішнім, матеріалізованим вираженням, поза яким вона не існує. Зміст влади найяскравіше виявляється в державному управлінні [1058, с. 27–28]. Державне управління є цілеспрямованим організаційним та регулюючим впливом на стан і розвиток суспільних процесів,

свідомість, поведінку та діяльність особи і громадянина з метою досягнення цілей та реалізації функцій держави, відображених у Конституції та законодавчих актах, шляхом запровадження державної політики, виробленої політичною системою та законодавчо закріпленої, через діяльність органів державної влади, наділених необхідною компетенцією [583, с. 21–24].

У контексті цього дослідження важливо наголосити, що управління державою є досить складним процесом, який, як відомо, має реалізацію через систему відповідних органів, наділених державно-владними повноваженнями. Тобто у цьому випадку мова йде про можливість цих органів реалізовувати державну владу, здійснювати певні дії в часі і у просторі. Саме наявність у цих органів різного роду прав, обов'язків, певних форм їх реалізації, іншим словом, повноважень, дозволяє використовувати поняття «державний механізм». В іншому випадку можна говорити лише про сукупність державних органів, особливості їх структурної побудови знизу доверху тощо, задля цього в юридичній науці використовується поняття «система державних органів» або «система органів держави» [1025, с. 29]. Про зміст останніх мова йтиме в наступному підрозділі.

Автори також наголошують на тому, що державний механізм є структурою, яка складається не з частин або підрозділів, а конкретних людей, діяльність яких спрямована на здійснення управління. Тим самим визначаються пріоритети серед складових механізму. Така позиція підтримується і у вітчизняній науковій літературі [969, с. 122–125].

Серед ознак механізму держави виділяють й наступну. Органи держави не тільки взаємодіють між собою, але й є системоутворюючими елементами, при абсолютному виокремленні або самостійному, позасамостійному функціонуванні яких може бути викликана криза у здійсненні політичної, зокрема державної, влади. Це є показником обов'язкових системно-функціональних зв'язків між елементами механізму держави.

Значним внеском у теорію ознак є твердження про необхідність забезпечення ефективного функціонування механізму як організаційними, так і матеріальними й фінансовими засобами [1059, с. 102–105]. Матеріально-фінансова база дозволяє побудувати механізм в цілому, зокрема створити державні інститути, забезпечити їх роботу.

Так, М. Байтін при визначенні ознак державного механізму серед матеріальних засобів, які необхідні для забезпечення покладених на нього завдань управління справами суспільства, впливу на складні со-



ціальні процеси та сфери, виконання пов'язаних з цим державних функцій, виділяє так звані «речові придатки». На них спираються при здійсненні своєї діяльності окремі державні органи, без їх наявності не може обходитись жодна держава. Вчений зазначає, що особливість таких придатків у тому, що вони виділяються в механізмі держави не в якості самостійних частин (елементів) як державні органи, а саме як «речові придатки» останніх. До них належать різноманітні матеріальні цінності, бюджетні кошти, майно, споруди, підсобні приміщення, а також підприємства, установи, організації, необхідні для функціонування державних органів [1031, с. 101–102]. Слід погодитися з автором у тому, що, дійсно, без відповідної матеріальної бази, так званих «придатків», допоміжних матеріальних засобів стає абсолютно неможливою повноцінна діяльність елементів механізму держави, у тому числі й державних органів. Але не можна стверджувати, що до таких матеріальних засобів належать державні підприємства, установи, організації. З огляду на те, що на ці інститути покладені не менш важливі державні функції, вони є одними з основних елементів державного механізму і виконують головну, а не другорядну роль.

Крім вищезазначених характерних рис механізму держави, науковцями акцентується увага на його соціальному призначенні [155, с. 84]. Основним призначенням є гарантування та охорона законних інтересів і прав громадян. Це вказує на гуманістичну спрямованість функцій механізму та його елементів, а точніше, у цьому має прояв гуманістична спрямованість діяльності держави.

Деякі дослідники виділяють й інші принципово важливі, на їх думку, риси або ознаки механізму держави. Останній характеризується наявністю у складі серед інших його елементів процедур прийняття державних рішень [1000, с. 105–107]. Таке твердження надає державному механізму процесуальних характеристик. Зазначений механізм пропонується розглядати як сукупність певних послідовних стадій або процедур. При такому підході відображається динамічність механізму держави, що пояснюється його функціонуванням на постійній основі.

Таким чином, проведений аналіз запропонованих ознак механізму сучасної держави складатиме теоретичну основу подальшого дослідження проблеми визначення системи ознак, характерних механізму Української держави.

Конкретним результатом міркувань є можливість виділення особливостей механізму держави як правового явища та формування

уявлення про механізм Української держави через визначення ознак, які дозволяють відмежувати його від недержавних структур у політичній системі суспільства.

Іноді в літературі пропонується виділення двох груп таких ознак – основні (загальні) та додаткові (спеціальні). Такий поділ ознак механізму Української держави має умовний характер. Це пов'язано з відсутністю обґрунтування в науковій літературі чітких критеріїв, за якими зазначені ознаки можна поділити на групи. Разом із цим механізм сучасної держави є складним неоднозначним правовим явищем, характерними елементами якого виступають його теоретико-правовий, конституційний, соціологічний, політологічний та інші аспекти. Вони повинні враховуватися при проведенні відповідного дослідження. Розглянемо ці ознаки більш докладніше.

Ознаками механізму Української держави є ті властивості, які характеризують перш за все його юридичну природу, визначають зміст і правові межі функціонування, висвітлюють внутрішньоорганізаційні зв'язки між елементами, визначають правову сутність, виокремлюючи серед інших юридичних механізмів, розкривають зв'язки з іншими соціальними системами (наприклад, політичною системою суспільства), підкреслюють його особливості, специфіку, пріоритети, тенденції розвитку як соціальної системи, яка реагує на зовнішні процеси демократичної суспільної трансформації, глобалізації та інтеграції [1059, с. 81–83].

До ознак механізму держави можна віднести такі: 1) правова регламентованість; 2) єдність завдань, цілей і принципів організації та функціонування; 3) цілісність, ієрархічність, взаємодія і функціональна визначеність елементів; 4) системність та структурованість; 5) спрямованість на практичну реалізацію функцій Української держави; 6) стабільність і динаміка; 7) наявність процесуальної форми механізму Української держави; 8) обумовленість державного управління діяльністю конкретних індивідів (тому що є соціальним механізмом); 9) забезпеченість організаційними, матеріально-технічними, фінансовими засобами, а в необхідних випадках – примусовим впливом; 10) соціальна спрямованість функціонування.

Слід зазначити, що деяким з цих ознак вже приділено увагу в попередніх підрозділах при розгляді загальнотеоретичних наукових положень про державні функції, поняття й ознаки механізму держави та інші питання. Виходячи з цього, варто приділити більшу увагу тим ознакам, які

або не були предметом розгляду в контексті цього дослідження і мають важливе значення для характеристики правової природи механізму Української держави, або навантажені сучасним змістом і потребують певного переосмислення та наукового обґрунтування.

Правова регламентованість. Механізм Української держави є одним з найважливіших і невід'ємних її атрибутів. Наявність механізму забезпечує зовнішній прояв сутності держави – її функціонування. У свою чергу, ефективна і безперешкодна дія механізму залежить від рівня правового закріплення принципів його дії, визначення основних форм взаємодії елементів механізму, правових меж функціонування цих елементів тощо [1060]. З огляду на виняткову роль і характер призначення державного механізму він є об'єктом правового регулювання. Останнє є необхідною умовою повноцінного функціонування механізму Української держави, тому доцільним є комплексний системний підхід до питання про визначення його правової основи.

Конституція покликана встановити параметри, у межах яких (а не поза ними) має здійснюватися законодавче регулювання відносин державного владарювання [979, с. 30]. Тобто конституювання механізму держави знаменує початок нового етапу державно-правового буття, основним змістом якого є прийняття у розвиток відповідних конституційних приписів цілого ряду законів. Їх призначенням є більш детальна регламентація питань формування інститутів, існування яких передбачено Конституцією. Тому сьогодні найактуальнішим завданням залишається завершення на законодавчому рівні первісної інституціоналізації державного механізму.

З огляду на це важливим є визначення конституційно-правових засад механізму Української держави – принципів, які займають важливе місце в чинній Конституції і в законодавстві України, виражають суть і зміст механізму Української держави та характеризують порядок його організації і функціонування.

Отже, правові норми, які закріплюють конституційно-правові основи механізму Української держави, проявляються ззовні в певних матеріальних джерелах, формах права, тобто зовнішнім проявом цих норм є законодавство про механізм Української держави.

Систему комплексного інституту законодавства про механізм Української держави складають декілька груп нормативно-правових актів. Можна виділити п'ять основних груп нормативно-правових актів національного законодавства, а також міжнародно-правових актів, таких як: 1) Конституція України як Основний Закон; 2) закони; 3) кодифіковані

акти галузевого законодавства; 4) підзаконні акти; 5) міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України.

У Конституції України 28 червня 1996 р. містяться ряд положень, які тим чи іншим чином регламентують питання про механізм Української держави і слугують методологічною основою для наукового та нормативного аналізу правової природи державного механізму, виявлення характерних ознак і особливостей. Слід зазначити, що питання про організацію та функціонування механізму держави регулюється більшою мірою опосередкованим способом. Про це свідчить той факт, що взагалі термін «механізм» не зустрічається в конституційних приписах. Це пов'язано із використанням методів і способів законодавчої техніки, зокрема мовою, термінологією та стилем Конституції України. Тобто термін «механізм» є певною теоретичною моделлю, звідси його використання іноді вважається недоцільним з огляду на неоднозначність змісту. Тому можна зробити висновок про опосередковану конституційно-правову регламентацію. Але якщо розглянути державний механізм у вигляді його елементів і проаналізувати норми Конституції України, то виявляється, що майже всі вони є об'єктом конституційного регулювання.

Положення Конституції України, які регламентують механізм держави, можна умовно поділити на декілька основних груп. По-перше, це конституційні приписи, що закріплюють принципи побудови та функціонування механізму. По-друге, основні засади системи органів державної влади та управління, їх конституційний статус, зокрема порядок формування; склад і структуру; компетенцію цих органів; підпорядкованість і взаємовідносини з іншими органами; правову основу їх діяльності; назву правових актів, які ними видаються. Так, положення розділів IV, V, VI, VII, VIII, XII Конституції України та імпліцитні норми інших її розділів закріплюють конституційний статус органів державної влади. По-третє, положення, які стосуються питань функціонування державних установ, підприємств і організацій (наприклад, ч. 3 ст. 37, статті 46, 49 Конституції України). По-четверте, положення, які закріплюють складові матеріальної основи механізму Української держави. До таких можна віднести, наприклад, статті щодо статусу державної власності, положення про державний бюджет тощо.

Другу групу нормативно-правових актів, які регламентують механізм Української держави, складають закони України. Перш за все це закони України про окремі органи або види органів державної влади та статус державних службових і посадових осіб: «Про Кабінет Міністрів України»,

«Про Конституційний Суд України», «Про Вищу раду юстиції», «Про Рахункову палату», «Про місцеві державні адміністрації», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про державну службу» тощо. Також це закони про регламенти органів державної влади, зокрема Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» тощо. Законами визначаються й складові матеріальної основи механізму Української держави: Закон України «Про Державний бюджет України» тощо.

Третю групу складають кодифіковані акти галузевого законодавства, зокрема адміністративного, фінансового, інформаційного, кримінального, цивільного, господарського, екологічного тощо. Це галузеві кодекси: Господарський кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України, Цивільний кодекс України та інші нормативно-правові акти.

До четвертої групи нормативно-правових актів належать укази і розпорядження Президента України, постанови Верховної Ради України та інші нормативно-правові акти, які регламентують питання організації і функціонування механізму Української держави та його окремих елементів.

Наступну групу нормативно-правових актів складають міжнародно-правові документи. До таких слід віднести перш за все міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України (наприклад, Декларація про принципи міжнародного права 1970 р. тощо).

У контексті проведення аналізу вищезазначених груп нормативно-правових актів більшої уваги заслуговують конституційні положення. Конституція України – це нормативний акт, який є фундаментальною базою чинного законодавства про механізм Української держави.

Побудова та діяльність механізму держави здійснюється на основі певних принципів, які мають об'єктивний характер і дозволяють забезпечити максимальну ефективність реалізації державних функцій.

Питання про принципи організації і функціонування державного механізму – багатопланове, складне і в багатьох аспектах дискусійне. У правовій літературі є різні точки зору відносно як поняття, так і переліку, трактування принципів організації та діяльності механізму держави. Саме тому в змісті цієї роботи необхідно приділити увагу аналізу принципів організації і діяльності механізму держави.

На відміну від багатьох інших наукових термінів, поняття «принцип» достатньо вивчене. Під принципами, як правило, розуміють висхідні, керівні положення чого-небудь (теорії, науки тощо), ідеї, що є підґрунтям того чи іншого явища та ін. [1061, с. 122].

Перш ніж перейти до розгляду переліку й характеристики принципів організації та діяльності механізму сучасної Української держави, слід зробити короткий історичний екскурс. У радянській політико-юридичній теорії та практиці найбільш важливими вважалися такі принципи: демократичного централізму; партійного керівництва; соціалістичної законності; широкої участі мас в управлінні державою; гласності; інтернаціоналізму і соціалістичного федералізму; наукового планування, координації, обліку й контролю діяльності державного механізму тощо [1062, с. 53; 102, с. 137].

Кардинальні зміни в економічній, політичній та інших сферах суспільного життя нашої країни після розпаду СРСР внесли суттєві корективи в структуру, зміст і характер діяльності всіх державних інститутів. Формується система нових демократичних принципів, що забезпечують більш ефективне функціонування механізму держави.

Принципи організації та функціонування механізму держави сформульовані й розкриті різними авторами як у радянський, так і сучасний періоди розвитку юридичної науки. Але невирішеними на сьогодні залишаються завдання з подолання суб'єктивізму при виділенні й формулюванні принципів механізму держави, а також розкриття їх змісту в умовах демократичного державного ладу (не обмеженими сферою дії, наприклад, механізму радянської, соціалістичної держави).

Деякі дослідники поділяють принципи організації та діяльності механізму держави на загальні та спеціальні (приватні). Загальні вони пропонують застосовувати до механізму держави в цілому, а спеціальні – поширювати лише на деякі ланки державного механізму, окремі органи чи групи органів. До загальних принципів відносять ті, що закріплені в Конституції: народовладдя, розподіл влади, законність, гуманізм [1031, с. 102–103].

Спеціальні або приватні принципи організації та функціонування механізму держави, як правило, докладно не розкриваються, дослідниками лише наводяться їх окремі приклади: змагальність та рівноправність сторін при здійсненні правосуддя тощо.

Інші дослідники вважають, що існує лише два основних принципи організації та функціонування механізму держави – єдиновладдя та розподіл влади. Такий підхід обґрунтовується необхідністю формулювання таких принципів, які б мали не тільки об'єктивний характер, але й відносилися до всіх без винятку держав, як демократичних, так і антидемократичних [1063, с. 67].

Найбільш поширені теоретичні підходи до визначення поняття принципів пов'язані з двома напрямками: одні науковці вважають, що принципи організації і функціонування механізму держави – це законодавчо закріплені відправні засади, ідеї і вимоги; інші – що не існує необхідності у прямому та законодавчому закріпленні тієї чи іншої ідеї для визначення її як принципу державного механізму.

У Конституції відображені принципи побудови та функціонування державного механізму, які є основою модернізації державного апарату та механізмів (форм) взаємодії його основних структурних елементів. Звідси, модернізація державного механізму в цілому має здійснюватися відповідно до зазначених конституційних принципів.

На сьогодні питання про перелік принципів державного механізму відрізняється значною варіативністю. Не ставлячи перед собою мети розглянути всі принципи державного механізму, сконцентруємо увагу на цілісній системі конституційних принципів організації та функціонування механізму сучасної Української держави.

Серед принципів побудови та функціонування механізму Української держави доцільно виділити такі: 1) демократизм; 2) верховенство права, законність; 3) поділ влади; 4) народовладдя, представництво інтересів громадян у всіх ланках державного апарату; 5) гласність і відкритість; 6) субординація та координація; 7) професіоналізм та компетентність; 8) гуманізм. Це ті фундаментальні засади, визначення яких утворює необхідні умови для практичного втілення «державного потенціалу», вирішення державних завдань і реалізації функцій у сучасних історичних реаліях. Розглянемо конституційно-правові основи цих принципів більш детальноше.

Одним із пріоритетних принципів побудови та функціонування державного механізму є принцип демократизму. Показниками демократизму є: виборність влади; самоврядування громадян; рівноправність; загальне виборче право; альтернативність виборів; право більшості з повагою та врахуванням прав меншості; легальність влади; розподіл влади; система взаємовідносин держави і громадянського суспільства; суспільний контроль за владою; система стримувань і противаг; багатопартійна система. Виходячи з цього, демократизм є визначальною первинною ідеєю, яка є ідеологічним підґрунтям формування й проголошення інших фундаментальних засад. Це впливає з теорії демократії. Україна є демократичною державою перехідного типу. Тому деякі із зазначених компонентів не мають чітких механізмів практичної реалізації, хоча конституційно закріплені.

Відповідно до ст. 8 Конституції, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Важливо враховувати об'єктивне та суб'єктивне значення принципу верховенства права. При об'єктивному підході верховенство права визначається самим феноменом права. До того ж, якщо вважати таким явищем тільки юридичні норми, тоді поняття верховенства права втрачає самостійне значення. Адже в такому випадку воно відображало б підпорядкованість держави лише законам, які видаються Верховною Радою України. Тому виникає необхідність враховувати суб'єктивне значення верховенства права, яке більш повно розкриває зміст принципу, що розглядається. Отже, з позицій соціально-детерміністського, конкретно-історичного підходу правом вважаються можливості суб'єктів, найсуттєвішим різновидом яких є права людини. Таким чином, принцип верховенства права полягає не тільки у визначальній ролі права, його пануванні у відносинах між усіма суб'єктами державного механізму. Верховенство права виступає визначальним чинником та критерієм при реалізації державної діяльності, функцій суб'єктами механізму держави. Наприклад, у правотворчій і правозастосовчій діяльності суб'єктів механізму Української держави, зокрема органів державної влади. Про це свідчить, наприклад, зміст постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя», відповідно до якої «...конституційні права та свободи людини і громадянина... визначають... зміст і спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади..., забезпечуються захистом правосуддя...» [1064, с. 97–99].

Із вищевикладеного випливає наступний, не менш важливий принцип – принцип законності. Законність є невід'ємним атрибутом механізму правової держави. Законність є режимом функціонування механізму держави та його суб'єктів. Дотримання законів – це не тільки обов'язок громадян (ст. 68 Конституції України), але й вагомий фактор ефективності дії механізму держави. Тільки за умов законних дій органів державної влади стає можливим втілення іншого принципу – поділу влади.

Стаття 6 Конституції України містить положення, згідно з яким державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Цей принцип розглядається у двох аспектах. З одного боку, держава передбачає організаційне роз-



межування повноважень, а точніше, компетенції відповідних органів з метою забезпечення ефективного функціонування механізму держави. Розмежування компетенції має практичне відображення у виконанні (або здійсненні) кожним органом роботи, відповідно свого місця в механізмі. З іншого боку, поділ влади виступає способом запобігання узурпації влади тим чи іншим органом. Слід акцентувати увагу на тому, що для роботи механізму держави як цілісного «організму» важливим є як розподіл влади, так і її єдність. Це обумовлено призначенням механізму держави. На органи державної влади покладаються основні завдання держави, тому вони не можуть функціонувати абсолютно відокремлено. Вони взаємодіють, але форми взаємодії визначаються знову ж таки на законодавчому рівні.

Одним із пріоритетних принципів побудови та функціонування механізму Української держави на демократичних засадах є ідея представництва інтересів громадян всіма ланками державного апарату. Основними приписами, які забезпечують конституційне регулювання цього питання, є, по-перше, положення преамбули Конституції, згідно з яким, Верховна Рада України виражає суверенну волю народу; по-друге ст. 5, яка проголошує єдиним джерелом влади народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади. Також положення, що стосуються виборності Верховної Ради України, Президента України та формування ними інших органів державної влади (статті 76, 103 тощо). Таким чином, представництво інтересів громадян матиме реалізацію через закріплені Конституцією України механізми або процедури формування органів державної влади.

Наступним, не менш важливим принципом механізму держави і водночас суттєвим показником демократичності, відкритості, легітимності діяльності останнього виступає принцип гласності. Гласність як суспільного, так і державного буття є свідченням взаємодії громадянського суспільства та держави, наявності відкритої політичної системи, яка є адекватною до процесів, що відбуваються в період політичної трансформації.

Разом із цим Конституція України не містить положень, які чітко визначатимуть зміст поняття гласності. Це поняття є об'єктом уваги вчених [77, с. 243–244; 1065, с. 225]. Проте системний аналіз конституційних норм, насамперед тих, що закріплюють громадянські права (свобода думки і слова, право на інформацію, закріплені ст. 34 Конституції України), а також норм інших нормативно-правових актів дозволяє стверджувати, що гласність – це певний політико-правовий режим,

поза існуванням якого не може повноцінно функціонувати механізм демократичної правової держави, якою є Україна.

Відкритість державних процесів – це загальне правило. Аргументацією такого твердження є ряд положень сукупності нормативно-правових актів, які конкретизують конституційні приписи. Так, наприклад, відповідно до ст. 84 Конституції України засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Крім того, Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» в розділі III визначає форми і порядок висвітлення діяльності Верховної Ради України [1066]. Стаття 9 цього Закону закріплює порядок і форми обов'язкового висвітлення діяльності Верховної Ради України аудіовізуальними ЗМІ. Згідно зі ст. 10 цього Закону, обов'язковому висвітленню в аудіовізуальних ЗМІ підлягають: звернення Президента України з посланнями до народу та щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України; участь Президента України в офіційних заходах, що проводяться в державі; ведення переговорів та укладання міжнародних договорів України при здійсненні керівництва зовнішньоекономічною діяльністю держави тощо.

Принципи субординації та координації – це основоположні засади побудови та функціонування механізму Української держави як ієрархічної, внутрішньоорганізованої та упорядкованої системи, суб'єктами якої виступають органи державної влади та інші державні утворення. Ці принципи визначаються на конституційному рівні опосередкованим чином. Але ж це не зменшує їх значення та ролі серед інших принципів. Вони є необхідними умовами ефективної дії державного механізму. Це впливає із правового змісту самих термінів «субординація» та «координація».

Так, субординація (пізньолат. *subordinatio*, від лат. *sub* – під і *ordinatio* – упорядкування, приведення в порядок, організація) – це вид службових відносин, що передбачає обов'язковість для нижчої за рангом (посадою, званням) службової особи виконання рішень (наказів) і вимог вищестоящої особи, а також додержання в цих відносинах правил службової дисципліни, етики і відповідальності [1067, с. 214]. В юридичній науці й практиці зазначений термін використовується також для характеристики взаємовідносин між органами управління нижчого і вищого рівнів [1068, с. 682].

Принцип субординації має свій вираз у закріплених Конституцією України формах підзвітності, підконтрольності та підпорядкованості

суб'єктів державного механізму. Про це свідчать конституційні положення щодо форм взаємодії Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади, судових органів тощо. Наприклад, відповідно до ст. 118 Конституції, місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня [49].

Координація (пізньолат. *coordinatio*, від лат. *co...* – префікс, що означає спільність, сумісність, і *ordinatio* – упорядкування) розуміється як узгодження, поєднання, приведення до певного порядку чи відповідно до поставлених завдань складових частин чогось (понять, дій, речей тощо) [31, с. 174]. Координація у державному управлінні – одна з основоположних управлінських функцій, зміст якої полягає у забезпеченні впорядкування взаємозв'язків і взаємодій між учасниками процесу державного управління з метою узгодження дій, об'єднання зусиль на вирішення загальних завдань. Здійснюється на всіх рівнях управління державою, керівниками відповідних державних органів або спеціальними координаційними підрозділами цих органів [1069, с. 345–346].

Таким чином, субординація та координація обумовлені розмежуванням компетенції і предметів (сфер) відання між суб'єктами державного механізму, відповідно та в межах яких вони здійснюють свою діяльність, вирішують поставлені державою перед ними завдання.

Звідси впливає інший принцип – принцип професіоналізму та компетентності. Зміст цього принципу розкривають значення понять «професіоналізм» та «компетентність», які є взаємопов'язаними. Професіоналізм визначає певні умови, наявність яких сприятиме забезпеченню більш високого рівня усвідомлення завдань і мети, які поставлені перед суб'єктами механізму, глибокого знання, а також реалізації службових і державних функцій. Професіоналізм означає сукупність теоретичних знань, практичних вмінь і навичок у відповідній сфері, якими повинні володіти конкретні державні службовці, посадові особи та працівники. Отже, професіоналізм виступає вимогою, необхідною для належного виконання обов'язків зазначених осіб.

Компетентність же використовується у правовій літературі в різних значеннях [1070, с. 216–227]. Зокрема, вона може виступати показником професіоналізму суб'єктів. Може означати, що дії службовця, посадової особи, працівника виконуються в інтересах держави та суспільства.

Зазначені підходи до визначення поняття компетентності розкривають окремі аспекти змісту відповідного принципу. Але найважливішим, є те, що компетентність – це кваліфіковане здійснення суб'єктами

покладених на них функцій, прав і обов'язків відповідно до вимог, визначених Конституцією, законами та іншими нормативно-правовими актами України. Саме в цьому значенні компетентність виступає одним з основних принципів функціонування механізму Української держави.

Принцип гуманізму у формуванні та діяльності механізму держави ґрунтується на конституційно визначеній ознаці України як соціальної держави. Її політика спрямована на задоволення духовних і матеріальних потреб особистості, забезпечення добробуту людини і суспільства.

Конституція України вперше в основах конституційного ладу проголосила, що людина, її життя і здоров'я є найвищою цінністю. А визнання, дотримання й захист прав і свобод людини та громадянина – обов'язок держави. Відповідно всі ланки державного механізму, кожен державний службовець мають служити головній меті: забезпеченню прав і свобод людини та громадянина.

Вищезазначене конституційне положення знаменує принципову зміну у взаємовідносинах громадян і держави.

Разом із тим слід зауважити, що зміни не можуть відбутися водночас, але важливо, що Конституція гарантує новий магістральний шлях розвитку України та визначає принципи формування і функціонування механізму держави.

Вищеперераховані принципи формування та діяльності державного механізму, розглянуті у взаємозв'язку і взаємодії, надають механізму держави необхідні для його успішного функціонування цілеспрямованість, єдність та цілісність.

Наведене свідчить, що обґрунтовані принципи є вихідними засадами організації механізму Української держави та основоположними засадами і водночас умовами його повноцінного, безперешкодного, ефективного функціонування.

Принципи організації і функціонування державного механізму можна визначити як найбільш важливі фундаментальні засади, ідеї та вимоги, що лежать в основі його побудови й діяльності, розкривають сутність, соціальний зміст, призначення, основні цілі і завдання.

Розглянувши основи конституційно-правової регламентації механізму Української держави, можна зробити висновки, що законодавство про механізм Української держави складає комплексний інститут. Він являє собою систему нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у сфері організації та функціонування державного механізму. Правовим фундаментом зазначеного інституту законодавства

є система принципів побудови та функціонування механізму Української держави, які опосередковують його різні властивості, а також законності дії й розвитку.

Аналіз конституційно-правової регламентації сприятиме уникненню надмірної теоретизації питання про правову природу механізму Української держави при подальшій характеристиці інших притаманних йому ознак.

Наступною важливою ознакою механізму держави є його системність і структурованість [1071]. В історичному аспекті слід зауважити, що органи державної влади Союзу РСР, як і колишньої Української РСР, були лише умовно структуровані [168, с. 38]. Органи держави, за Конституцією 1996 р., вперше стали складати відносно цілісну у своїй основі систему.

У науковій літературі використовується наступне поняття системи (від грец. утворення, складення): це якісно визначена цілісність, сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням, а структура – це внутрішня організація і впорядкованість об'єкта [996, с. 188]. Слід виходити з того, що структура є внутрішньою організацією цілісної системи, яка являє собою специфічний спосіб взаємозв'язку, взаємодії його компонентів.

Саме поняття системи передбачає не просто певну кількість елементів, які її складають, але наявність стійких відносин, що пов'язують окремі елементи цієї системи. При цьому названі відносини, хоча й передбачають певну варіативність (тобто можуть змінюватися залежно від зовнішніх та внутрішніх обставин, розвиватись у часі тощо), але в їх основі лежить незмінна сукупність фундаментальних норм і принципів, які складають загальну структуру цієї системи і визначають її контури [1072, с. 79].

Отже, системність державного механізму може бути описана з двох точок зору. По-перше, з позицій формально-юридичного аналізу. А, по-друге, як практична або функціональна системність.

При цьому суто формальний підхід до дослідження системності елементів механізму передбачає висвітлення тих конституційно-правових засад, які забезпечують утворення, так би мовити, загального каркасу або загальної конструкції державної влади.

Системність механізму держави забезпечується через закріплення основних повноважень та компетенції таких суб'єктів: органів законодавчої влади, глави держави, органів виконавчої влади, органів судової влади, інших державних інституцій [482, с. 78]. Подібну конституційно

визначену суб'єкту структуру державного механізму в літературі пропонується поєднувати з іншим «функціональним» або «практичним» аспектом [1072, с. 80; 1073, с. 22–58]. Іншими словами, функціональна системність об'єктивується у сукупності норм, які врегульовують взаємовідносини між різними суб'єктами, встановлюють міру та критерії їх відповідальності за власні дії, окреслюють механізми, завдяки яким вони можуть спільно діяти задля реалізації загальнодержавних цілей.

Вищенаведений спосіб аналізу системності механізму держави (як «суб'єктної системності» та як «функціональної системності») застосовується лише на теоретичному рівні і є абстрактним способом опису того, що у повсякденній практиці державного та суспільного життя постає як цілісність та єдність. Але ж застосування цих двох способів аналізу системності державного механізму дозволяє глибше та ґрунтовніше розкрити не тільки сам феномен механізму держави, але й розкрити причини і визначити можливі шляхи подолання проблем, які виникають в Україні в сучасних трансформаційних умовах.

Зазначена ознака є універсальною з огляду на те, що кожен соціальний механізм є певною системою, яка складається із сукупності взаємообумовлених та взаємозалежних елементів. У цьому контексті механізм держави не є винятком.

До структури механізму Української держави, що є складним за своєю природою, не можна підходити однозначно та наполягати на наявності чітко визначеного переліку структурних елементів, які забезпечують функціонування механізму в цілому. Причиною цього є перш за все виникнення різноманітних завдань, які держава повинна вирішувати в певний період, та функцій, що потребують реалізації шляхом утворення тих чи інших організаційних структур або інститутів.

Категоріями, які обумовлюють системність елементів механізму держави, а також розкривають суть цієї ознаки, є структура та функціональність держави. Вони є первинними в даному випадку щодо системи механізму держави та значною мірою характеризують зміст і призначення механізму держави, його соціальну та політико-правову природу. Це обумовлює доцільність і популярність застосування структурно-функціонального підходу до визначення механізму держави як явища, якому притаманний високий рівень структурованості. Структурно-функціональний аналіз механізму сучасної Української держави означає вивчення ролі й місця в ньому утворюючих його елементів (структурний підхід) у поєднанні з їх функціональним призначенням, державними функціями, які ними виконуються (функціональний підхід). У зв'язку

з цим структура механізму держави розглядається у нерозривному зв'язку з його діяльністю із виконання державних функцій.

У науковій літературі зазначається, що сьогодні важливим є використання позитивного зарубіжного наукового досвіду у сфері механізму сучасної держави в цілому та його структури зокрема й на основі цього моделювання структури конституційного механізму Української держави. З цією метою доцільно проаналізувати деякі підходи вітчизняних та зарубіжних авторів до визначення структури механізму сучасної держави.

М. Шестаєв з цього приводу зазначає, що поєднання понять функцій і структури держави обумовлено наявністю тісного взаємозв'язку між ними, вони впливають одне з одного. І для того щоб склалося повне об'єктивне уявлення про державу в цілому, її сутність, функції, структуру, необхідно розглядати їх у тісному зв'язку на основі структурно-функціонального аналізу цих понять [565, с. 3]. Слід зазначити, що автор використовує термін «структура держави» замість первинного терміна «механізм держави», який, на його думку, є невинуватим у цьому випадку. С. Ігонькіна та Б. Хесін визначають серед складових механізму держави структурну – сукупність певних органів, та функціональну – сукупність певних функцій, для реалізації яких, власне, й утворюється вказана вище група органів [977, с. 12; 1025, с. 29–31]. Автори аргументують такий підхід тим, що зміст функцій показує, що робить держава, чим займаються її органи, які питання вони вирішують.

Зазначені точки зору є свідченням того, що функції як основні напрями та види діяльності держави, обумовлюють створення відповідних структур, державних інститутів та їх підрозділів, призначення і компетенція яких дозволить реалізовувати державні функції й забезпечуватиме ефективність протікання цього процесу. А це означає, що функції є причиною побудови структури механізму держави певним чином, а наслідком цього є його системність.

Ознака, яка є предметом аналізу, має принципово важливе значення для об'єктивного дослідження державного механізму. Це впливає зі змісту самого поняття «механізм Української держави» і тим самим визначає пріоритетні орієнтири аналітичного пошуку. Будь-якому механізму властива наявність певної структури, яка, у свою чергу, є критерієм розмежування їх на прості і складні. Виходячи з цього, не можна однозначно підходити до визначення та характеристики структури українського державного механізму.

Конструктивним підходом до визначення структури та елементів механізму є точка зору М. Байтіна, згідно з якою основою формування авторського підходу є виділені на конституційному рівні, відповідно до принципу поділу влади, структурні підрозділи державного механізму, роль і місце яких адекватні державним функціям [1031, с. 106–113].

Наведена точка зору демонструє вузький підхід щодо визначення структури та елементів механізму держави. До того ж, з одного боку, автор певним чином конкретизує зміст структури державного механізму, визначаючи коло його суб'єктів, якими є державні органи. З іншого – державні органи не є єдиними елементами механізму, хоча б тому, що у процесі реалізації функцій держави беруть участь й інші державні інститути. У зв'язку з цим зазначений підхід констатує наявність організаційної основи механізму, яка має прояв у функціонуванні суб'єктів, і тим самим обмежує науковий пошук, метою якого є висвітлення складної розгалуженої структури механізму сучасної демократичної, правової, соціальної держави.

На думку М. Абдулаєва та С. Комарова, механізм сучасної держави можна розглядати як сукупність наступних структурних елементів: державний апарат; державні підприємства; державні установи; державні організації [155, с. 84]. Запропонований підхід досить чітко відображає суб'єктний склад механізму. Визначаються суб'єкти, які здійснюють діяльність, спрямовану на реалізацію функцій держави. Указується на наявність суб'єктів, які через свою діяльність забезпечують функціонування механізму в цілому. Більшою мірою акцентується увага на організаційній основі структури механізму. Суттєвим недоліком є відсутність констатації зв'язків між цими суб'єктами.

Інший підхід полягає в розумінні структури механізму держави через наявність у його складі інших більш простих механізмів. Ними є такі: механізм здійснення законодавчої влади; механізм здійснення виконавчої влади (або механізм управління); механізм здійснення судової влади [1074, с. 134; 1075, с. 100]. Мова йде про апарат публічної влади та управління, механізм законодавчої, виконавчої і судової влади, за допомогою яких реалізується можливість матеріалізувати загальнодержавні ідеї, інтереси людей шляхом вольового впливу на їх діяльність і поведінку. При цьому нормативно-правовому впливу надається нормативно-правова форма примусу (економічного, політичного, державного та ін.).

Такий підхід є наслідком ототожнення механізму держави з апаратом держави або державною владою, або з механізмом здійснення публічної влади. Позиція щодо тотожності зазначених категорій є близь-



кою для багатьох російських авторів, таких як: М. Абдулаєв, С. Комаров, М. Марченко, Л. Морозова та ін. [155, с. 84; 1029, с. 259–264; 371, с. 115]. Аналіз наукової позиції цих авторів свідчить про наявність прямого зв'язку між тлумаченням змісту поняття механізму держави та його структурою. Ураховуючи зміст підходів до визначення поняття, можна зробити висновки про наявність тих чи інших складових елементів механізму сучасної держави, зокрема Української держави.

Наведена точка зору має ряд своїх прихильників серед вітчизняних дослідників механізму Української держави. Так, наприклад, В. Шаповал акцентує увагу на наявності конституційного механізму державної влади в Україні [979]. В. Котюк у своїх роботах приділяє увагу аналізу структури механізму органів державної влади [284, с. 462–473]. Серед структурних елементів механізму Української держави автори виділяють переважно органи законодавчої, виконавчої і судової державної влади [168; 106].

У випадку ототожнення механізму держави з державним апаратом або державною владою не враховується той факт, що механізм держави функціонує не тільки завдяки здійсненню державної влади відповідними органами, а й завдяки функціонуванню інших державних утворень, які не мають державно-владних повноважень, – підприємств, установ і організацій. Останні безпосередньо втілюють у практичне життя державно-владні приписи та створюють матеріальні і духовні блага.

У результаті ототожнення механізму держави з механізмом здійснення публічної влади застосовується широкий підхід до визначення суб'єктів цього механізму, через що виникають якісно нові складові структури останнього. У цьому аспекті заслуговує на увагу теоретичний підхід Ю. Дмитрієва та С. Бочарова. Автори виділяють серед елементів структури механізму наступні: 1) основні форми здійснення народом публічної влади; 2) загальні вимоги до системи органів публічної влади, спеціально утворених для реалізації покладених на державу функцій, закріплених у конституції та законах конкретної держави; 3) чітко визначений порядок утворення, функціонування та ліквідації системи цих органів; 4) набір специфічних повноважень (прав і обов'язків) та форм юридичної відповідальності кожного органу публічної влади; 5) перелік спеціальних вимог, що висуваються до громадян, які обіймають посади в органах публічної влади; 6) наявність допоміжного апарату органу публічної влади [1012, с. 114–115]. Такий підхід до визначення структури механізму держави не відображає

достатньою мірою наявності необхідних елементів та функціонування тих суб'єктів, які забезпечують всебічну реалізацію державної політики та вирішення завдань, що стоять перед державою.

Протиріччя виникає саме в результаті ототожнення механізму держави з механізмом здійснення публічної влади. Не можна ототожнювати як ці поняття, так і структури цих механізмів. Також слід зазначити, що деякі перераховані вище елементи більшою мірою відображають ознаку механізму держави, ніж його структуру. Наприклад, визначений порядок утворення, функціонування та ліквідації системи органів публічної влади традиційно розглядається як ознака механізму держави. Механізм держави не є ідентичним механізму публічної влади.

На думку деяких авторів, структура сучасної держави відрізняється високим ступенем складності, багатоманіттям органів та установ, що обумовлює масштабність структурних елементів. Так, В. Корельський та В. Перевалов виділяють серед елементів великі підсистеми. Першу з них складають вищі органи держави: представницькі, глава держави, уряд. Для таких органів є характерною гласність, вони завжди привертають увагу ЗМІ, навколо них формується суспільна думка. Інша підсистема – це органи правопорядку, суд, прокуратура, а також силові структури (армія, поліція, розвідка). Ці органи є організаційною основою апарату державного примусу. Крім цих підсистем, виділяється й інша група елементів – державні установи, які не мають владних повноважень і здійснюють загальносоціальні функції у сфері економіки, освіти, охорони здоров'я, науки тощо [1040, с. 155].

Система характеризує змістовне навантаження державного механізму. Його особливостями є відкритість, інтеграційність, трансформаційність, які у процесі дії механізму мають прояв у певному впливі одних його елементів на інші.

Деякі автори при підході до визначення структури механізму держави наголошують на присутності таких основних елементів, як: 1) суб'єкти механізму; 2) організація їх роботи та взаємодія між собою; 3) матеріальне забезпечення [106, с. 88].

На думку С. Бобровник, структурно механізм держави складається з трьох рівнів. Перший рівень становлять державні підприємства, установи та організації, які забезпечують реалізацію економічних і соціальних функцій держави. Другий рівень механізму держави складають органи держави. Це особлива частина державного механізму, що забезпечує виконання владних повноважень. Система даних органів називається апаратом держави, який і є предметом самостійного

розгляду в подальшому. Третій рівень становлять структури спеціального призначення. Це контрольно-наглядові органи, збройні сили, поліція, спецслужби, органи виконання кримінальних покарань [999, с. 148–149].

Цікавою є позиція щодо побудови моделі структури механізму держави Ю. Тихомирова, який об'єктивно доповнює вищезазначені підходи. Він серед елементів механізму визначає: 1) державні органи; 2) публічні служби та корпорації; 3) процедури прийняття державних рішень; 4) ресурсне забезпечення [1000, с. 107].

Наведені точки зору отримали подальший розвиток у дослідженнях В. Погорілка. Він вважає, що структура механізму держави є сукупністю таких складових, як: 1) організаційно-політична основа держави або політичний механізм; 2) організаційно-економічна основа держави або економічний механізм; 3) організаційно-соціальна основа держави або соціальний механізм; 4) організаційно-культурна основа держави або культурний механізм [168, с. 36–42]. Серед елементів організаційно-політичної основи держави автор виділяє насамперед органи державної влади, територію, збройні сили та інші військові формування, державні символи, столицю. Елементами організаційно-економічної основи є бюджетна, фінансова і банківська системи, державна власність тощо. Організаційно-соціальну основу складають передусім громадянство, національні та інші соціальні спільноти, державні соціальні системи: охорони здоров'я, соціального захисту та ін. До організаційно-культурної основи належать такі елементи, як: державна мова, державні системи освіти, виховання, наука, культура тощо [575, с. 11].

Головним критерієм розмежування цих механізмів В. Погорілко визначив сфери функціонування держави. Призначення механізму полягає перш за все в реалізації державних функцій. Така точка зору дозволяє припустити, що через функціонування вказаних механізмів реалізуються функції держави. Звідси, всебічно розкриваються складові елементи механізму. Слід приділити більше уваги нормативно-правовій основі державного механізму, завдяки якій забезпечуються ефективно, безперешкодне функціонування всіх елементів та їх взаємодія, а також виділити її серед інших елементів механізму Української держави.

Виходячи з вищезазначених підходів та різноманітних точок зору, найбільш вдалою уявляється наступна модель структури механізму держави, яка складається з трьох основних комплексних блоків: 1) організаційної основи механізму Української держави; 2) правової осно-

ви механізму Української держави; 3) матеріальної основи механізму Української держави.

Зазначені складові всебічно розкривають структуру механізму. Про це свідчать такі аргументи. По-перше, враховується складний характер організації і побудови механізму. Складність полягає насамперед у наявності вертикальної та горизонтальної структури механізму. Вертикальна структура характеризується ієрархічністю системи взаємодії суб'єктів механізму. Горизонтальність побудови має вияв у сукупності різних інститутів, систем, що складають механізм. По-друге, взаємодія всіх елементів і ефективне функціонування механізму є можливим завдяки чітко визначеним правовим межам діяльності суб'єктів, тобто правовому врегулюванню. По-третє, для функціонування державного механізму та забезпечення взаємодії його елементів має бути створена відповідна матеріальна база. Звідси, можна зробити висновок про те, що така модель механізму побудована з врахуванням вищезазначених підходів до визначення його структури та елементів.

1. Організаційну основу механізму Української держави складають перш за все суб'єкти механізму; відносини між цими суб'єктами; організаційні форми і методи їх діяльності. Це мінімум, який необхідний для забезпечення динамічного функціонування державного механізму.

Одним із найважливіших елементів організаційної основи механізму є суб'єкти. Доцільно виділити три основні групи суб'єктів: 1) ті, які наділені державно-владними повноваженнями; 2) ті, які не мають державно-владних повноважень; 3) збройні сили та інші військові формування.

До першої групи суб'єктів належать органи держави, зокрема органи законодавчої, виконавчої, судової влади, глава держави, прокуратура та ін. Відповідно до Конституції України такими суб'єктами є: Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади; Президент України – глава держави; Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; місцеві державні адміністрації; Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції як органи судової влади; органи прокуратури України та ін. Крім зазначених суб'єктів, до першої групи належать посадові та службові особи вказаних органів тощо.

До другої групи суб'єктів слід віднести такі: державні організації; державні установи або заклади; державні підприємства. Ці суб'єкти не мають державно-владних повноважень, але ж основною метою їх функ-

ціонування є реалізація державних функцій. Відповідно до цього організація їх діяльності забезпечується державою та її органами.

Третю групу суб'єктів складають Збройні Сили України та інші військові формування. Згідно з положеннями Декларації про державний суверенітет, Україна має право на власні Збройні Сили. Основним призначенням цих структур є реалізація державної політики у сфері національної безпеки й оборони України.

Повноцінне функціонування механізму держави як цілого стає можливим тільки за наявності соціальних зв'язків між його суб'єктами, які мають вираз в їх взаємодії. Тому не менш важливим елементом є відносини між зазначеними вище суб'єктами, які полягають в їх взаємодії, що відбувається в певних формах. Наприклад, згідно з Конституцією України, формами взаємодії Верховної Ради України та Президента України є призначення парламентом виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією (п. 7 ст. 85); заслуховування Верховною Радою щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України (п. 8 ст. 85); внесення Президентом України до Верховної Ради подання про оголошення стану війни (п. 19 ст. 106); підписання Президентом України законів, прийнятих Верховною Радою (п. 29 ст. 106). Слід зазначити, що наведені форми взаємодії між Верховною Радою та Президентом України не є вичерпними. Аналогічним чином Конституція України закріплює форму взаємодії і між іншими органами державної влади. Відносини між суб'єктами державного механізму регламентуються, крім Конституції, й іншими нормативно-правовими актами.

Організація діяльності суб'єктів механізму Української держави забезпечується визначенням форм і методів діяльності кожного із суб'єктів. Наприклад, формами діяльності Верховної Ради України Конституцією визначаються такі, як: сесія, пленарні засідання, прийняття законів та інших актів тощо. Формами роботи Кабінету Міністрів України є засідання, прийняття постанов і розпоряджень й інші форми організації діяльності.

2. Правовою основою організації і функціонування механізму держави є нормативні акти. Це насамперед Конституція України, закони України, нормативно-правові акти Президента України та Кабінету Міністрів України, органів місцевих державних адміністрацій, їх посадових і службових осіб.

Особливе місце посідають Регламент Верховної Ради України, акти Конституційного Суду України, акти реалізації делегованих повно-

важень, акти всеукраїнських та місцевих референдумів. Це обумовлено характером їх впливу на діяльність вищезазначених суб'єктів [1076, с. 25–27].

Важливу групу нормативно-правових актів складають акти галузевого законодавства. Якщо діяльність державних органів значною мірою врегульована на конституційному рівні, то діяльність, наприклад, підприємств і державних установ (закладів) регламентується нормами цивільного, господарського, трудового права тощо.

Зазначені нормативно-правові акти є правовою основою і забезпечують ефективне функціонування державного механізму завдяки чіткому розмежуванню компетенції кожного із суб'єктів механізму, визначення їх місця та ролі. Цей процес відбувається шляхом правової регламентації параметрів діяльності суб'єктів механізму.

Так, для забезпечення ефективного функціонування органів державної влади та реалізації ними державних функцій на конституційному рівні визначається їх компетенція. Це обумовлює здійснення діяльності такими органами в режимі конституційності та законності, що, у свою чергу, сприяє організаційній упорядкованості, субординації і координації функціонування суб'єктів державного механізму.

Аналогічно визначення правового статусу інших суб'єктів – державних підприємств, установ і організацій сприяє більшій ефективності вирішення ними завдань та реалізації функцій держави в економічній, соціальній, культурній сферах.

Слід зазначити, що крім національного законодавства діяльність суб'єктів державного механізму регулюють й міжнародно-правові акти, які складають окрему групу нормативно-правових актів. Ними є чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України.

3. Однією з найголовніших умов повноцінного функціонування держави, дії її механізму є наявність відповідної матеріальної бази. Передбачене на законодавчому рівні право органів державної влади та інших суб'єктів державного механізму володіти та розпоряджатися матеріальними і фінансовими ресурсами створює реальну можливість реалізовувати покладені на них державні функції [1076, с. 22–25].

З цього приводу В. Чиркін серед основних складових матеріальної основи визначає такі, як: 1) державна власність; 2) державний бюджет; 3) позабюджетні фонди; 4) нерухомість тощо [24, с. 96–100].

Державна власність у цілому та її окремі складові – об'єкти державної власності, складають матеріальну основу механізму Української

держави. Це випливає з положень Цивільного кодексу України, відповідно до якого державною власністю є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна [721; 1077, с. 170–171].

Україна, як і будь-яка незалежна країна, має свій власний державний бюджет. Відповідно до Конституції України (статті 95-98) та Бюджетного кодексу України від 21 червня 2001 р., бюджет являє собою план формування й використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, що здійснюються органами державної влади та місцевого самоврядування в Україні [722]. Державний бюджет являє собою фінансове утворення і використання централізованого фонду коштів, які призначені для задоволення потреб держави, адміністративно-територіальних одиниць, що сприяє збалансованому соціально-економічному розвитку регіонів з урахуванням історичних, економічних, екологічних і демографічних особливостей.

Слід зазначити, що органи державної влади здійснюють свою діяльність виключно за рахунок коштів бюджетного фінансування в межах Закону України про Державний бюджет України на відповідний рік. Органам державної влади забороняється утворювати позабюджетні фонди, мати позабюджетні спеціальні рахунки та використовувати кошти, отримані за здійснення функцій держави, які передбачають видачу дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрацій та інших дій на платній основі [1078].

Деякі автори серед складових матеріальної основи виділяють комунікації [24, с. 101–102]. Комунікації можна розглядати з двох точок зору. З однієї точки зору – це сукупність усіх засобів зв'язку (у тому числі залізниця, авіація, автомобільні дороги, річний і морський транспорт). Без наявності таких засобів зв'язку держава не матиме можливості функціонувати як цілісне утворення. З іншої точки зору, комунікації виступають як прямі та зворотні зв'язки між суб'єктами – посадовими та службовими особами, органами та їх структурними підрозділами. У контексті дослідження державного механізму більш важливу роль відіграє перший підхід до розуміння комунікацій, використання якого є доцільним при характеристиці матеріальної основи державного механізму.

Таким чином, механізм Української держави є складним структурованим явищем.

Стабільність і динаміка як наступна ознака механізму держави знайшла свій вираз у сучасних процесах демократичної трансформації українського суспільства. З одного боку, певний рівень стабілізації, а разом з тим й ефективність дії державного механізму забезпечено прий-

няттям Конституції України, яка закріплює вихідні положення щодо організації та функціонування державної влади в Україні, компетенцію органів державної влади та інших державних інститутів, форми їх взаємодії. При цьому все більше усвідомлюється, що стабільність Конституції України є одним із важливих чинників забезпечення сталого динамічного розвитку держави і суспільства [170, с. 17]. Стабільність є ознакою механізму Української держави, яка характеризує його статичний стан, забезпечує правовий режим його функціонування, визначає правові межі дії як механізму, так і його елементів. Водночас зміна пріоритетів державного розвитку, виникнення якісно нових суспільних відносин у сфері державного управління, політична нестабільність українського суспільства, плюралізм думок, поглядів, точок зору тощо – усе це є орієнтиром і причиною, яка обумовлює процес динаміки, рухливості державного механізму.

Динаміка як ознака механізму держави є невід’ємною і обумовлена у першу чергу змістом терміна «механізм». Крім того, динаміка є наслідком постійних державних і соціальних перетворень й трансформаційних змін, що відбуваються в Україні. Безумовно, це сприятиме виникненню відповідних процесів і в межах дії державного механізму як соціального організму та відкритої системи, що реагує на політичні зміни у світовому співтоваристві.

Зміст цих процесів розкриває сучасне поняття трансформації. Взятє у своєму етимологічному значенні, воно означає перетворення, зміну певної форми, перехід останньої в нову, із якісно новим змістом. Відносно суспільства це поняття почало використовуватися при визначенні перетворень соціального організму, які спричиняють появу нових якісних характеристик суспільства. Оскільки більшість аналітиків продовжує мислити здебільшого категоріями лінійного прогресу, то концепція трансформації, як правило, пояснює суть суспільних перетворень як поступальний рух від чогось старого, недосконалого, небажаного, збанкрутілого до нового, досконалого, прогресивного. Поступальність і послідовність цього руху передбачає певний часовий період і певний стан суспільства, що характеризується наявністю та співіснуванням в одному суспільстві в кожний конкретний момент розвитку елементів старого і нового. Накопичення цих «нових» елементів створює абсолютно «нову» якість, а відповідно підстави для тверджень про завершення так званого перехідного періоду [1079, с. 17–18]. Виходячи з цього, одними з найважливіших інститутів, які не тільки мають сприяти демократичним перетворенням, а і самі



є причиною й одночасно результатом цих перетворень виступають держава та її механізм.

Ключовим кроком сучасної політичної трансформації в Україні, у тому числі трансформації механізму Української держави як динамічної системи, стало проведення конституційної реформи, спрямованої на подолання розбалансованості державної влади, підвищення її відповідальності за зміцнення демократичної, правової, соціальної державності, сприяння подальшій демократизації українського суспільства взагалі. Тобто державний механізм і його елементи є одними з об'єктів реформування. Конституційна реформа є однією з форм трансформації та аргументом взаємодії стабільності і динаміки державного механізму.

Наступною ознакою є процесуальна форма механізму Української держави. Механізм Української держави являє собою динамічну систему, сукупність організаційних дій (актів) суб'єктів, за допомогою яких забезпечується функціонування цього механізму.

Як відомо, «форма» означає зовнішній прояв. Тобто зовнішнім проявом механізму виступає сукупність процедур, яким притаманний певний рівень упорядкування та систематизації. Зміст дефініції «форма» є фундаментом визначення процесуальної форми державного механізму.

При розгляді процесуальної форми механізму Української держави можна застосовувати два підходи. Згідно з першим підходом під процесуальною формою слід розуміти тільки зовнішні характеристики механізму. Звідси, процесуальну форму механізму Української держави розуміють як порядок організації діяльності суб'єктів механізму, визначений Конституцією та іншими нормативно-правовими актами України. Згідно з другим підходом, процесуальна форма державного механізму акумулює в собі не тільки зовнішні, а й внутрішні його процесуальні якості. Зазначена категорія виражає систему елементів, які характеризують внутрішній зміст процесуальної діяльності та зовнішні форми її прояву.

Відповідно елементами, які характеризують внутрішній зміст процесуальної форми механізму Української держави, є: 1) нормативні акти України, які складають правову основу функціонування державного механізму; 2) специфіка компетенції органів державної влади та правового статусу інших суб'єктів державного механізму; 3) правові форми діяльності органів державної влади (наприклад, прийняття правових актів); 4) фактична діяльність суб'єктів механізму тощо.

Зовнішній прояв процесуальної форми державного механізму складають наявні якості механізму, які надають можливість виявити та

охарактеризувати механізм як відносно автономне соціальне явище. Такими елементами процесуальної форми є: 1) процедури механізму Української держави; 2) спосіб формування органів державної влади та інших державних інститутів; 3) організаційні форми діяльності (наприклад, засідання); 4) організаційні форми взаємодії суб'єктів державного механізму тощо.

Одним із найважливіших компонентів процесуальної форми механізму Української держави є наявність процедур. Вони являють собою так звані процесуальні акти суб'єктів механізму Української держави та об'єктивні явища, які відбуваються в межах функціонування останнього. Зазначені процедури регламентуються конституційними процесуальними нормами (наприклад, статті 77, 103 Конституції України містять норми виборчого процесу та регламентують першу стадію) і відображають послідовність розвитку функціонування механізму держави як цілого, у тому числі діяльності його суб'єктів.

Вважаємо, що основними процедурами механізму Української держави є такі: 1) формування державних інститутів, на які покладатиметься реалізація державних функцій. Розмежування їх компетенції та закріплення конституційно-правового статусу; 2) формування пріоритетів державної діяльності шляхом виявлення інтересів і потреб громадянського суспільства; 3) визначення основних напрямів державної політики, функцій Української держави, які реалізуються державним механізмом; 4) ресурсне (матеріально-фінансове) забезпечення діяльності суб'єктів державного механізму – органів державної влади, державних підприємств, установ, закладів, організацій; 5) вирішення зазначеними суб'єктами поставлених завдань і досягнення мети функціонування державного механізму.

Запропоновані процедури характеризують рухові процеси, які відбуваються при функціонуванні механізму Української держави, відображають рівень їх систематизації. Вони формують загальне уявлення про процесуальну форму механізму Української держави. Конкретизація процедури має відображення в певних актах, які притаманні кожній із зазначених процедур. Наприклад, перша процедура включає в себе такі акти установчого характеру, як: 1) формування первинних суб'єктів механізму Української держави (органів державної влади – Верховної Ради України, Президента України тощо); 2) формування вторинних (або похідних) суб'єктів, тих, що формуються за участю парламенту і глави держави (Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади; судові органи; прокуратура та ін.). Створення мережі державних підприємств, установ, закладів, організацій; 3) визначення конститу-

ційних засад функціонування державного механізму (проголошення принципів побудови та функціонування державного механізму; 4) встановлення компетенції суб'єктів, закріплення функцій і повноважень, форм і методів діяльності, юридичної відповідальності, форм взаємодії між ними (відповідно до конституційних приписів, нормативна деталізація правового статусу кожного суб'єкта механізму з урахуванням специфіки сфери його діяльності).

Інші процедури механізму Української держави аналогічним чином можна розглядати як сукупність актів, які більш детально регламентують процес його еволюційного розвитку.

Соціальна спрямованість функціонування. За Конституцією, Україна є соціальною державою (ст. 1), а людина, її життя, здоров'я, честь і гідність – найвищою соціальною цінністю (ст. 3) [49]. Ці принципи положення слугують правовою основою для формування сильної соціальної державної політики та соціальної функції держави, реалізація якої покладається майже на всі органи державної влади в Україні та інших суб'єктів державного механізму. Мова йде не просто про допомогу бідним і найбільш соціально уразливим верствам населення. Інвестиції спрямовуються в освіту, охорону здоров'я, культуру, у розвиток людини. Менталітет, традиції і життєвий уклад не змінюються відразу. Десятиліття ринкових реформ мало змінили масову свідомість [1080, с. 218].

Не випадково Конституцією України найдетальніше закріплена саме соціальна державна функція (статті 1, 3, 13, 24, 43, 46, 47, 49, 85, 92 та ін.). Її реалізація, вирішення зазначених питань і взагалі втілення у практичне життя «ідеальної» концепції соціальної держави стають можливими тільки в умовах взаємодії та участі органів усіх гілок державної влади. Так, наприклад, Верховною Радою України було створено нормативну основу соціального права в Україні, а саме: визначено на конституційному рівні коло невід'ємних соціальних прав людини і громадянина, прийнято відповідні закони України. Відповідно до Конституції України, Президент України виступає гарантом прав і свобод людини і громадянина (ст. 102). Кабінет Міністрів України вживає заходів щодо забезпечення проголошених прав і свобод людини і громадянина; забезпечує проведення політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту; розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, культурного, у тому числі соціального, розвитку України тощо (ст. 116). Органи судової влади забезпечують судовий захист прав і свобод людини і громадянина в Україні. До того ж, в Україні функціонує система державних установ і закладів, основною метою

і завданнями яких є реалізація соціальної політики держави, забезпечення соціальних прав і свобод людини та громадянина.

Так, наприклад, в Україні створено розгалужену мережу закладів охорони здоров'я та забезпечуються організація та проведення системи державних і громадських заходів щодо охорони та зміцнення здоров'я; надання всім громадянам гарантованого рівня медико-санітарної допомоги; здійснення контролю та нагляду в галузі охорони здоров'я; встановлення відповідальності за порушення прав і законних інтересів громадян у галузі охорони здоров'я тощо. До того ж існуюча мережа державних закладів охорони здоров'я не може бути скорочена.

Вищезазначені чинники свідчать про те, що шляхом закріплення принципу соціальної держави, аналогічного іншим засадам державного ладу України, у тому числі побудови та функціонування державного механізму, окреслено ті межі, у яких він має функціонувати, забезпечувати політичну єдність і правильне розуміння завдань, поставлених суспільством перед державою. Проголошення соціальної держави обумовило соціальну спрямованість дії її механізму. У цьому контексті соціальна спрямованість виступає однією з найважливіших умов формування та подальшого розвитку гармонійних відносин між громадянським суспільством і суб'єктами державного механізму. Існує зворотній зв'язок між інтересами і потребами суспільства та функціями, завданнями, метою діяльності державного механізму. Соціальна спрямованість розглядається як ознака, що характеризує державний механізм значною мірою як соціальний організм або соціальну систему, що існує самостійно серед інших правових явищ.

Аналіз ознак механізму держави дозволяє розкрити його зміст як комплексного та багатоаспектного явища.

Механізм Української держави як юридична дефініція обумовлена зовнішніми соціальними процесами, зокрема ідеологічним навантаженням кожного з історичних етапів розвитку держави, а також пріоритетами цього розвитку.

Проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки.

Ознаками механізму Української держави є ті властивості, які характеризують перш за все його юридичну природу, зокрема визначають зміст і правові межі функціонування, висвітлюють внутрішньоорганізаційні зв'язки між елементами, визначають правову сутність, виокремлюючи їх серед інших юридичних механізмів, розкривають зв'язки з іншими соціальними системами (наприклад, політичною системою суспільства), підкреслюють його особливості, специфіку, пріоритети,

тенденції розвитку як соціальної системи, яка реагує на зовнішні процеси демократичної суспільної трансформації, глобалізації та інтеграції. До ознак механізму Української держави належать такі: 1) правова регламентованість; 2) єдність завдань, цілей і принципів організації та функціонування; 3) цілісність, ієрархічність, взаємодія і функціональна визначеність елементів; 4) системність та структурованість; 5) спрямованість на практичну реалізацію функцій Української держави; 6) стабільність і динаміка; 7) наявність процесуальної форми механізму Української держави; 8) обумовленість державного управління діяльністю конкретних індивідів; 9) забезпеченість організаційними, матеріально-технічними, фінансовими засобами, а в необхідних випадках примусовим впливом; 10) соціальна спрямованість функціонування.

Систему комплексного інституту законодавства про механізм Української держави складають декілька груп нормативно-правових актів. На наш погляд, можна виділити п'ять основних груп нормативно-правових актів конституційного та галузевого національного законодавства, а також міжнародно-правових актів, таких як: 1) Конституція України; 2) закони; 3) підзаконні акти; 4) кодифіковані акти галузевого законодавства; 5) міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України. Питання про організацію та функціонування механізму держави регулюється переважним чином опосередкованим способом. Про це свідчить той факт, що взагалі термін «механізм» не зустрічається в конституційних приписах.

Питання про принципи організації і функціонування державного механізму – багатопланове, складне і в багатьох аспектах дискусійне. У правовій літературі є різні точки зору відносно як поняття, так і переліку й трактування принципів організації та діяльності механізму держави.

Принципи організації і функціонування державного механізму можна визначити як найбільш важливі фундаментальні засади, ідеї і вимоги, що лежать в основі його побудови і діяльності, розкривають сутність, соціальний зміст та призначення, основні цілі й завдання механізму держави.

Серед принципів побудови та функціонування механізму Української держави доцільно виділити наступні: 1) демократизм; 2) верховенство права, законність; 3) поділ влади; 4) народовладдя, представництво інтересів громадян у всіх ланках державного апарату; 5) гласність і відкритість; 6) субординація та координація; 7) професіоналізм та компетентність; 8) гуманізм. Це ті фундаментальні засади, визна-

чення яких створює необхідні умови для практичного втілення «державного потенціалу», вирішення державних завдань і реалізації функцій у сучасних історичних реаліях. При дослідженні сучасного механізму держави необхідно приділити особливу увагу характеристиці його організаційної складової.

### **3.3. Органи держави як основний елемент механізму держави**

Актуалізація теорії органу держави пов'язана із глибокими трансформаційними процесами механізму Української держави, що обумовлені проведенням конституційної, політичної та адміністративної реформ. Забезпечення ефективної взаємодії та співпраці державних органів є одним із ключових питань державно-правового реформування. Сьогодні демократизація політичної системи, формування нових політико-правових та соціально-економічних відносин безпосередньо пов'язані зі змінами в системі державних органів, їх перебудовою на нових принципах, вдосконаленням їх структури. До того ж, правова доктрина характеризується відсутністю нових досліджень механізму та апарату держави, аналіз яких є методологічною основою для розробки теорії органу держави.

Визначення дефініції органу держави займає одне з провідних місць в юридичній науці. Це обумовлено накопиченням великого за обсягом і різноманітного за змістом матеріалу, який потребує комплексного та ґрунтового вивчення.

У радянський період теорію органу держави досліджували такі фахівці з теорії держави та права, конституційного й адміністративного права, як М. Александров, І. Бачило, П. Василенков, В. Власов, Н. Волков, А. Денисов, С. Кечек'ян, Ю. Козлов, В. Копейчиков, О. Лепьошкін, В. Манохін, П. Недбайло, Г. Петров, В. Ржевський, Ю. Тихомиров, І. Фарбер, Ц. Ямпольська та ін. [1081–1084; 1085, с. 123; 1030; 1086; 1087; 1088, с. 205–207; 1019, с. 10].

Багато із запропонованих у радянській юридичній літературі варіантів розуміння та тлумачення терміна «орган держави» не втратили свого теоретичного і методологічного потенціалу й використовуються як вихідні у процесі сучасного пізнання окресленої проблематики.

Аналіз окремих аспектів теорії органу держави здійснено як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Зокрема такими, як Т. Андру-

сяк, Г. Атаманчук, Д. Бахрах, К. Бековський, С. Бобровник, В. Вишняков, Ф. Веніславський, Б. Габричидзе, С. Гусарев, Б. Єлисеєв, В. Єфімов, В. Журавський, А. Колодій, Б. Лазарев, Г. Мальцев, В. Манохін, М. Марченко, Л. Морозова, Г. Мурашин, Н. Нижник, Н. Оніщенко, І. Пахомов, О. Петришин, М. Піскотін, В. Погорілко, В. Тацій, Ю. Тихомиров, Ю. Тодика, М. Цвік, А. Чернявський, В. Четвернін, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін. Їх роботи заклали фундамент сучасного розуміння характеру і специфіки державного органу. Проте не можна стверджувати, що всі теоретичні та практичні питання, які стосуються державних органів, повністю висвітлені. Останнім часом спостерігається підвищення інтересу до проблематики теорії органу держави як з боку науковців, так і практичних працівників. Такий стан речей пояснюється глибокими трансформаційними змінами в політичній, соціально-економічній і культурній сферах.

Вищезазначене обумовлюється тим, що одним із важливих та пріоритетних елементів механізму держави є державний орган. У науковій літературі висловлюється думка про те, що державні органи є політичною основою механізму держави, тобто є політичним механізмом держави [78, с. 57; 482, с. 78; 48, с. 107]. Перебуваючи у структурній та функціональній незалежності, органи держави утворюють єдину систему, яка є основою функціонування державного механізму, його інституціональною складовою, що має державно-владні повноваження.

Варто відзначити, що в юридичній науці немає єдиного підходу щодо розуміння терміна «орган держави». Перш ніж розглядати існуючі погляди та точки зору науковців щодо визначення поняття державного органу, необхідно звернутися до етимології цього терміна.

У Сучасному тлумачному словнику української мови поняття «орган» (від грец. *organon* – знаряддя, інструмент) розуміється як організація, установа, яка виконує певні функції в галузі державного управління [1089, с. 606].

Вважається, що термін «державний орган» отримав широке застосування у XIX ст., коли на ґрунті поширення ідей народного суверенітету і розподілу влади склалося уявлення про державу як засіб здійснення влади, яка належить народові. Цей засіб (механізм) розглядався як такий, що об'єктивно має складну організацію, елементами якої є державні органи [1090, с. 25].

Сьогодні у правовій науці існує велика кількість визначень терміна «державний орган», що дає можливість розглядати їх під різними кутами зору, вивчати та аналізувати їх особливості. Такий стан речей

потребує системного підходу, що дозволить впорядкувати науковий матеріал з метою створення цілісної концепції державного органу.

У вітчизняній доктрині зустрічаються спроби наукового дослідження зарубіжної державно-правової літератури, де висвітлюється теорія державних органів. Зокрема, виокремлюються три підходи до розуміння сутності державного органу, що склалися в юридичній літературі: французький (Л. Дюгі, М. Оріу, Г. Ф. Шершеневич та ін.), німецький (Г. Еллінек, М. Коркунов, Ф. Кокошкін, Гірке та ін.) і суб'єктивний (Г. Кельзен) [1091]. Слід зазначити, що наведені пропозиції є раціональними, заслуговують на увагу, проте критерієм їх виділення є переважно історико-філософські погляди, що панували на початку ХХ ст.

Крім того, в юридичній літературі щодо характеристики державного органу виділяються функціональний, соціологічний, юридичний, організаційний підходи [1092, с. 16]. Відповідно за функціональним підходом державний орган пропонується розглядати як структуру, що виконує певні функції держави; за соціологічним – як колектив людей, що склався у процесі поділу праці для виконання покладених державою завдань у певній сфері; за юридичним – звертається увага на структури, наділені компетенцією, державно-владними повноваженнями; за організаційним – досліджується місце державного органу в державному апараті і його внутрішня побудова – організація елементів та їх взаємодія.

На підставі комплексного аналізу різноманітних точок зору можна констатувати, що в сучасній юридичній науці всю їх чисельність умовно можна поділити на п'ять груп. Найбільш вагомими підходами до розуміння поняття державного органу є такі.

Згідно з першим підходом, державний орган є структурним елементом механізму держави, який наділений державно-владними повноваженнями та відповідними матеріальними засобами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави [1001, с. 238; 1093, с. 305; 1030, с. 18; 284, с. 468; 1094, с. 286; 1011, с. 117; 1040, с. 156; 102, с. 139]. Державний орган трактується лише як структурна частина державного механізму, не розкриваються його внутрішня організація і складові елементи.

Прихильники другого підходу вважають, що державний орган є складовою частиною державного апарату (колективна чи індивідуальна структурна ланка апарату держави; спеціально створена структура, яка є складовою частиною державного апарату), що бере участь у реалізації функцій держави та наділена для цього владними повноваженнями [155, с. 89; 68, с. 299; 999, с. 160; 45, с. 183; 140, с. 122; 1095, с. 16;



1029, с. 262; 1096, с. 277; 1000, с. 111]. Подібне розуміння поняття державного органу є більш вузьким, ніж попередня точка зору. Згідно з цим підходом, так само залишається не розкритим питання про внутрішню структуру державного органу, його елементи.

Третя група вчених визначає державний орган як сукупність осіб, громадян або державних службовців, які здійснюють завдання і функції держави [625, с. 41; 1097, с. 326; 46, с. 250; 97, с. 105; 56, с. 353; 1092, с. 17; 1041, с. 17; 969, с. 127; 1042, с. 59; 99, с. 201; 1098, с. 215; 17, с. 169; 359, с. 259; 645, с. 119]. Слід зазначити, що найбільш численною у правовій доктрині є саме третя група дослідників, яка трактує державний орган як колектив державних службовців. Подібне розуміння державного органу, порівняно з іншими, ставить на перше місце людський фактор, професійні якості особи чи осіб, які реалізують державно-владні повноваження.

Наявність людського фактору в апараті держави потребує високої правової культури державних службовців, їхньої якісної професійної підготовки. З цього приводу доцільно навести думку Ю. Тодики, який вважає, що права культура посадової особи виявляється у підготовці її до сприйняття прогресивних, правових ідей, проголошених у Конституції України, зокрема в її I розділі «Загальні засади», у вмінні та навичках користуватися правом, у правильній оцінці власних знань права [17, с. 157].

Відповідно до четвертого підходу, державний орган розуміється як організаційно відокремлена, самостійна державна інституція, що діє від імені та за уповноваженням (дорученням) держави, яка має відповідні владні повноваження й компетенцію, виключає власну структуру і застосовує адекватні форми й методи діяльності у процесі здійснення покладених завдань і функцій [1099, с. 21; 1100, с. 18–41; 181, с. 166; 565, с. 11]. Авторські визначення в межах цього підходу є логічними та заслуговують на увагу, але потребують істотних уточнень і доповнень. Справа в тому, що будь-який державний орган є державною інституцією (організацією), проте не кожна державна інституція (організація) наділена державно-владними повноваженнями та може бути державним органом.

П'ята група вчених є прихильниками змішаного підходу, вони вважають, що державним органом є частина державного апарату, яка є групою осіб або однією особою, наділена державно-владними повноваженнями (які реалізуються у визначених законом правових та організаційних формах) для виконання завдань і функцій держави [1101,

с. 239; 106, с. 91; 1102, с. 76]. Подібне розуміння терміна «державний орган» є найбільш оптимальним, вираженим і ґрунтовним, оскільки одночасно визначається місце органу держави в державному апараті й аргументується наявністю власної структури державного органу. Такий підхід дозволяє більш повно дослідити ознаки державного органу, визначити його сутність, проаналізувати взаємозв'язок з іншими державно-правовими категоріями тощо.

Існують й інші авторські точки зору на визначення дефініції «державний орган», які не можуть бути віднесені до жодного із проаналізованих вище підходів і є досить дискусійними. З метою забезпечення повноти, всебічності та комплексності розгляду цієї правової категорії варто проаналізувати наступне визначення. Державний орган трактується як направлений на виконання специфічних державних функцій, врегульовані відповідними правовими нормами діяльність та взаємовідносини людини чи об'єднаної спільною ідеєю групи людей, акти яких сприймаються членами суспільства як державні [1091, с. 36]. У цьому визначенні, на противагу іншим, робиться акцент на діяльничому аспекті державного органу. Центром уваги є діяльність та взаємовідносини людини (людей). Варто зазначити, що подібне розуміння державного органу є недостатньо обґрунтованим і не отримало подальшого розвитку в правовій доктрині й широкій підтримки з боку науковців. Слід наголосити, що державний орган є системою, яка здійснює діяльність, а не діяльністю, що виконується системою.

Отже, в юридичній літературі термін «державний орган» різними авторами трактується по-різному. Проте важливим залишається той факт, що саме державні органи складають структуру державного апарату та наділені владними повноваженнями. Адже саме від рівня їх розвитку, взаємодії, налагодженості взаємозв'язків та чіткості повноважень залежать ефективність державного апарату, його розвиток та подальше вдосконалення.

Таким чином, на основі проаналізованих у межах цього дослідження наукових підходів до питання визначення терміна «державний орган» можна сформулювати наступне авторське визначення поняття державного органу. Державний орган – це структурно відокремлена, внутрішньо організована, юридично оформлена частина державного апарату, що є колективом громадян (громадянином) держави, має державно-владні повноваження та необхідні правові, матеріально-фінансові засоби для реалізації завдань і функцій держави, використовує правові й організаційні форми та методи діяльності.

У контексті нашого дослідження важливим є аналіз співвідношення терміна «державний орган» з термінами «орган держави», «орган державної влади», «державна організація», «державний інститут», «орган публічної влади», «орган місцевого самоврядування». В юридичній науці майже не існує теоретичних розробок із визначення співвідношення, взаємовпливу, взаємообумовленості цих понять, які дозволили б органічно дослідити правову природу, внутрішню сутність, соціальне призначення державного органу.

Синтезуючи результати наукових досліджень, можна стверджувати, що терміни «державний орган» та «орган держави» є синонімічними й вживаються в юридичній літературі для позначення одного і того ж явища. Тому доцільно використовувати ці терміни як рівнозначні, тотожні.

Щодо співвідношення термінів «державний орган» та «орган державної влади» вченими акцентується увага на їх конституційно-правовій об'єктивації й зазначається, що в чинній Конституції України взагалі не використовуються терміни «державний орган» та «орган держави», натомість законодавцем вживається термін «орган державної влади» [181; 1101, с. 235; 1103, с. 311; 359, с. 260]. Проте у Конституції України все ж таки декілька разів вживається термін «орган держави». Зокрема, у статтях 17, 59 Конституції України [49]. Разом із тим аналіз норм Основного Закону дозволяє констатувати, що законодавцем переважно використано термін «органи державної влади». Так, у ст. 5 Конституції України зазначено: «Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади»; ст. 13 закріплює: «Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади»; ст. 19 встановлює: «Органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» тощо. Виходячи з аналізу змісту ст. 6 Конституції України, можна зробити висновок, що органи державної влади розуміються як сукупність органів законодавчої, виконавчої, судової влади. З цього приводу Ю. Тодика зазначає, що державно-владні повноваження притаманні всім органам держави, які тому і названі Конституцією України органами державної влади [17, с. 171]. У Конституції України не розрізняються терміни державний орган та орган державної влади, про що свідчить аналіз її статей.

Конституція включила в поняття «орган державної влади» не тільки органи законодавчої влади, як це було в попередніх радянських

конституція, але і органи виконавчої й судової влади. В юридичній літературі зазначається, що за радянських часів поняття «орган держави» певною мірою протиставлялося поняттю «орган державної влади». За тогочасною політико-правовою теорією державний механізм розглядався як сукупність різних органів держави, насамперед органів державної влади, а також органів державного управління, судових органів і органів прокуратури. І лише ради всіх рівнів вважалися власне органами державної влади [273, с. 71]. Тобто всі інші державні органи – виконавчі, судові не визнавалися органами державної влади.

В. Кравченко пропонує розглядати терміни «державний орган» та «орган державної влади» такими, що застосовуються в законодавстві та літературі, якщо і не як тотожні, то такі, що мають близьке значення, характеризують однопорядкові явища [1101, с. 236]. На обґрунтування цього висновку вчений наводить думку російського дослідника Б. Габричидзе, який вважає, що і перший, і другий терміни охоплюють структурно-організаційні форми реалізації державної влади [68, с. 298]. У контексті розгляду цього питання заслуговує на увагу думка Ю. Фрицького, який вважає, що слід розрізняти два терміни, а саме: «державний орган» та «орган державної влади», оскільки обидва розкривають зміст організаційно-правових форм реалізації єдиної державної влади, а не лише окремих форм законодавчої, виконавчої і судової влади, визначених у Конституції [181, с. 166]. До того ж вчений поділяє державні органи, залежно від діяльності, яку вони здійснюють, на органи державної влади, функціонування яких здійснюється на підставі принципу розподілу влади, та інші державні органи.

«Орган держави» та «орган державної влади» не є тотожними поняттями, хоча і здійснюють єдину державну владу. «Класична» тріада гілок влади не охоплює вичерпно всі існуючі види державних органів. Адже, як зазначається в юридичній літературі, доктрина «поділу влади» будується на деяких узагальнених, найбільш типових функціях державної влади, тоді як реальна система органів держави обумовлюється не тільки цим фактором, а ще й іншим – змістом більш конкретних функцій та компетенцій, що впливають із життєвих потреб організації державного та суспільного життя країни [1092, с. 12].

У російській науці конституційного права також пропонують відмежовувати органи державної влади від державних органів [1104, с. 321]. Обґрунтуванням цієї доктринальної позиції є ухвала Конституційного Суду Російської Федерації від 29 травня 1997 р. [1105]. Відповідно до рішення Суду, у державному апараті слід відрізнити органи

державної влади і державні органи, що не мають статусу органів державної влади. Останні, здійснюючи владні повноваження, не мають права прийняття правових актів зовнішньої дії, що поширюються на громадян, їх недержавні об'єднання. Підсумовуючи, можна зазначити, що кожний орган державної влади є державним органом, проте не кожний державний орган є органом державної влади.

Вище зазначалося, що законодавцем у Конституції України переважно вживається термін «орган державної влади». У поточному законодавстві України термін «державний орган» або «орган держави» також застосовуються у практичному аспекті. Так, наприклад, у Законі України «Про громадянство України» окремий розділ присвячений повноваженням Президента України та державних органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства, у Законі України «Про Центральну виборчу комісію» зазначено, що Центральна виборча комісія визначається як «центральный державний орган» тощо [1106; 1107].

Отже, аналіз чинного законодавства України дозволяє зробити висновок про синхронне використання в нормативно-правових актах двох термінів – «державний орган» та «орган державної влади». Аналогічний підхід також зустрічається в науковій літературі, що іноді породжує термінологічну нечіткість та неоднакове розуміння цих державно-правових категорій.

Тому доцільним є розмежовувати терміни «державний орган» та «орган державної влади», що дозволить більш точно застосовувати нормативно-правові акти на практиці, уникати подвійного тлумачення правового статусу державних органів влади тощо.

В юридичній науці пропонується розглядати поняття «державний орган» ширше, ніж поняття «орган державної влади» [1090, с. 28; 359, с. 260]. На підтримку цієї тези цитується ч. 2 ст. 19 Конституції України, де зазначено, що органи державної влади «зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Як зазначає В. Шаповал, це означає, що за змістом положень Основного Закону повноваження органу державної влади мають бути визначені конституційно і (або) законодавчо. Можна зробити висновок, що повноваження державного органу можуть бути визначені і підзаконними нормативно-правовими актами. Така можливість об'єктивно існує за змістом ст. 92 Конституції України, відповідно до якої виключно законами визначаються організація і діяльність органів виконавчої влади; судоустрій, судочинство, статус суддів, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, органів та

установ виконання покарань; організація і порядок діяльності Верховної Ради України тощо.

За будь-яких умов названа стаття не може законодавчо унормувати статус тих державних органів, який конституційно не встановлений. Тому поняття державного органу можна сприймати як ширше, ніж поняття органу державної влади. Якщо статус державного органу може бути визначений підзаконними актами, прийнятими на основі так званих статусних законів, то статус органів державної влади визначається виключно Конституцією і (або) законами України.

Тому органи державної влади іноді можуть вважатися різновидом державного органу, який має вищий рівень правового забезпечення статусу. І хоча такий підхід є формальним і виглядає дещо штучним, він відповідає змісту Конституції і реаліям державної практики. Його штучність значною мірою обумовлена самим терміном «орган державної влади», який не має чітко визначених змістовних особливостей, порівняно з терміном «державний орган», і укорінений у практиці державного владарювання за радянських часів.

До того ж у сучасній практиці державного будівництва, в жодному з основних законів, прийнятих в інших країнах, ніж так звані соціалістичні і пострадянські, термін «орган державної влади» не вживається. Відповідним цілям слугує термін «державний орган» («орган держави»), хоча в конституційній практиці звичайно взагалі уникають будь-якої термінології узагальненого характеру, пов'язаної з визначенням державного механізму та його складових [1090, с. 29].

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що всі існуючі точки зору щодо співвідношення категорій «державний орган» та «орган державної влади» доцільно поділити на дві групи – широке та вузьке розуміння терміна «орган держави». Згідно з широким підходом державний орган включає в себе як органи законодавчої, виконавчої, судової влади, так й інші державні органи, що здійснюють державну владу, проте не належать до жодної з гілок влади – Президент України, прокуратура тощо. Згідно з вузьким підходом термін «державний орган» збігається з терміном «орган державної влади».

У контексті розгляду співвідношення зазначених державно-правових категорій можна констатувати, що іноді в науковій літературі «державний орган» та «орган державної влади» розглядаються як синоніми, іноді наповнюються різним смисловим навантаженням. Практика використання цих термінів дозволяє зауважити, що умовно термін «орган державної влади» частіше вживається галузевими юридичними наука-

ми, зокрема в конституційно-правовому та адміністративно-правовому аспектах тощо. У свою чергу, термін «державний орган» переважно використовується в теорії держави і права.

Щодо співвідношення термінів «державний орган» та «державна організація» варто зазначити, що в юридичній літературі пропонується розглядати державний орган як різновид державних організацій поряд із державними підприємствами та державними установами, які в сукупності утворюють механізм держави [1103, с. 311]. Тому важливо розрізнити терміни «державна організація» та «державний орган» як ціле та частина. У цьому контексті В. Котюк пропонує до державних органів відносити: органи державної влади, що мають державно-владні повноваження; органи державного управління, які здійснюють управління різними галузями і сферами народного господарства; промислові та аграрні підприємства, організації освіти (вищі навчальні заклади, професійно-технічні установи, школи тощо), організації охорони здоров'я (лікарні, поліклініки тощо) [284, с. 465]. Подібне розуміння призводить до термінологічно нечітких, а подекуди до методологічно необґрунтованих висновків. Адже державні підприємства та державні установи не мають ознак державного органу, зокрема не наділені державно-владними повноваженнями, і тому не можуть бути віднесені до державних органів. Вони є структурними елементами механізму держави.

У контексті співвідношення термінів «державний орган» та «державний інститут» можна навести думку Ю. Тихомирова, який вважає, що термін «державний інститут» є одним із ключових у державознавстві в цілому та є відносно самостійним структурним елементом державної організації й оформлений в організаційно-правовому відношенні та призначений для вирішення певних державних завдань [1108, с. 11]. Вчений розрізняє три типи державних інститутів, зокрема організаційно-функціональні, різновидом яких і є, на його думку, державні органи.

Заслуговує на увагу також і позиція російських вчених Ю. Дмитрієва та С. Бочарова, які розглядають державні органи як різновид органів публічної влади. На думку дослідників, органом публічної влади є відокремлена частина політичного суспільства, яка призначена для здійснення спеціальної, чітко визначеної законом функції і наділена необхідними для цього повноваженнями та юридичною відповідальністю [1012, с. 120]. Іншими словами, залежно від правової природи органи публічної влади пропонується поділяти на державні та недержавні. Такий підхід дозволяє більш глибоко проаналізувати сутність, правову природу державних органів, дослідити їх взаємодію з іншими

елементами механізму публічної влади, зокрема з органами місцевого самоврядування.

У визначенні співвідношення термінів «орган держави» та «орган місцевого самоврядування» в юридичній літературі домінує точка зору, що ці категорії є різними за походженням, змістом, сутністю тощо. Дискусійним з цього приводу є погляд В. Борденюка, який вважає, що органи місцевого самоврядування є елементом державного механізму [983, с. 12; 1109, с. 20; 1048, с. 19]. Цю точку зору підтримує О. Оболенський, який вважає, що органи місцевого самоврядування, так само як і органи держави, беруть участь у здійсненні державних функцій та є елементами механізму держави [31, с. 195]. Такий підхід не відповідає практиці українського державотворення, і хоча окремі повноваження державної (публічної) влади здійснюють органи місцевого самоврядування, однак вони не належать до державних органів.

Викликає деякі заперечення і думка В. Сухоноса з приводу того, що до органів управління як різновиду державних органів поряд із вищими органами держави він включає і виконавчі комітети та місцеві ради народних депутатів тощо [99, с. 191]. Органи місцевого самоврядування виключені із формули «система органів державної влади», що свідчить про їх іншу сутність, походження, правову природу тощо. Такий підхід у цілому здійснив істотний вплив на характер і поняття самого органу держави, на його теоретичне розуміння.

Механізм держави є цілісною системою державних інститутів – державних органів, державних підприємств, державних установ, тому органи місцевого самоврядування не є його елементом. Про це свідчить і аналіз статей Конституції України, зокрема статей 5, 13, 19, 38 тощо. Механізм держави як сукупність державних інститутів є одним з атрибутів держави, так само як і місцеве самоврядування. Комплексний аналіз різноманітних точок зору щодо правової категорії «механізм держави», який, проведено у попередніх підрозділах цієї роботи, дозволяє стверджувати, що органи місцевого самоврядування не належать до системи органів держави.

Наукове опрацювання існуючих точок зору, виділення теоретичних підходів до розуміння категорії «державний орган», проведення співвідношення цієї категорії з іншими формулювання авторського визначення поняття, дозволяє забезпечити найбільш всебічне, комплексне та об'єктивне дослідження такої складної категорії, як орган держави, та розглянути його ознаки.



Синтезуючи результати наукових праць та власних висновків щодо теорії державного органу, можна виділити наступні ознаки органу держави. Ними є: 1) структурна відокремленість; 2) внутрішня організованість; 3) юридична оформленість; 4) наявність державно-владних повноважень; 5) наявність правових, матеріально-фінансових засобів; 6) спрямованість на реалізацію завдань і функцій держави; 7) використання правових та організаційних форм і методів діяльності.

Перераховані ознаки мають істотний характер, дозволяють проаналізувати правову природу державного органу, з'ясувати його сутність тощо.

Структурна відокремленість державного органу полягає в його відносній самостійності у структурі державного апарату. Державний апарат є сукупністю державних органів, кожний з яких має власну компетенцію, що дозволяє відокремити один орган від іншого. Кожний орган держави є відносно самостійною частиною єдиної системи державних органів. Він діє в інтересах держави, виступає від її імені і водночас від свого власного імені та посідає певне місце в системі державних органів як відносно самостійний елемент.

Внутрішня організованість як ознака державного органу відображається в тому, що орган держави є певною системою, організованим колективом осіб, в основі об'єднання якого знаходиться певна сфера діяльності, спільність завдань, єдина мета тощо. Державні органи можуть бути представлені громадянами або групами громадян, тобто бути одноосібними або колегіальними. У контексті цієї ознаки варто навести думку В. Чиркіна, який стверджує, що власне орган держави без наповнення його людьми – є абстракцією [24, с. 105]. Вчений підкреслює, що державні органи діють, якщо в їх складі є персонал – державні службовці. Тобто особи, які, відповідно до Закону України «Про державну службу», «...обіймають посади в державних органах та їх апараті, щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів». У цьому ж Законі під посадою розуміється «...визначена структурою і штатним розкладом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень» [1110].

Слід зазначити, що в юридичній літературі внутрішня структура державного органу розглядається як система різних за характером, значенням, рівнем посад, що заміщується лише громадянами України [1101, с. 236]. Виходячи з цього, орган держави може бути представлений як група громадян або громадянин, які мають статус державного

службовця або інший спеціальний статус. Адже, відповідно до ст. 9 Закону України «Про державну службу», правовий статус Президента України, народних депутатів України, Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України, Голови та суддів Конституційного Суду України, Голови та суддів Верховного Суду України, Голови та суддів вищого спеціалізованого суду України, Генерального прокурора України та його заступників регулюється Конституцією та законами України.

Професійні якості осіб, які формують внутрішню структуру державного органу, мають першочергове значення для практичної діяльності органу держави. У літературі наголошується, що компроміс як один з елементів системи стримувань і противаг має стати запорукою ефективного налагодження взаємозв'язків між органами держави [1111, с. 16]. Проблема якісного добору людей, здатних до компромісів, що виходять із загальнодержавних, а не особистих інтересів, залишається актуальною в незалежній Україні.

Юридична оформленість державного органу полягає в тому, що порядок його формування та діяльність здійснюються на основі нормативно-правового акта, у якому визначаються правовий статус цього органу, його повноваження, структура та порядок формування, організація та форми його діяльності, основи взаємодії з іншими органами, установами, організаціями тощо. Варто наголосити, що у своїй діяльності державні органи діють за принципом: «дозволено лише те, що прямо передбачено законом».

Нааявність державно-владних повноважень є найбільш важливою ознакою державного органу. Ця ознака притаманна лише органам держави та дозволяє відокремлювати їх, з одного боку, від інших державних організацій, які є елементами механізму держави, та від недержавних організацій – з іншого. Ще за радянських часів В. Копейчиков зазначав, що державно-владні повноваження є обов'язковою рисою, притаманною кожному державному органу, незалежно від його місця в системі державних органів та від форм здійснення його діяльності [915, с. 69]. Державно-владні повноваження є складним явищем, до елементів якого відносяться: прийняття від імені держави рішень, обов'язкових для виконання всіма суб'єктами на всій території держави, на яку поширюється компетенція державного органу; контроль за точним і неухильним виконанням вимог, що передбачені цими актами; забезпечення і захист таких вимог від порушень шляхом застосування різноманітних засобів й методів: виховання, переконання, громадського впливу, стимулювання, а в необхідних випадках – державного примусу.

У процесі дослідження теорії повноважень органу держави були сформульовані декілька підходів до вирішення цього питання. Перший підхід дозволяє розглядати повноваження органів такими, що мають владний характер, це є неодмінною і найважливішою властивістю цих повноважень. Другий підхід дозволяє розглядати повноваження органів як складові елементи їх компетенції або функції. За цим підходом компетенція державного органу визначається і виводиться через їх функції. Третій підхід, окрім повноважень, до компетенції дозволяє відносити також предмети їх відання тощо [1112, с. 53; 1113; 1070].

Державно-владні повноваження знаходять своє відображення в компетенції державного органу. У свою чергу, ще Г. Єллінек зазначав, що саме компетенція є стрижневою і якісною характеристикою державного органу, який не має жодних суб'єктивних прав [147, с. 412–413]. Вона встановлюється Конституцією України, законами України та підзаконними нормативно-правовими актами. Залежно від цього критерію, тобто класифікації повноважень за правовими актами, виділяються конституційні повноваження. У науковій літературі акцентується увага, що це найвищий рівень повноважень, якими встановлюється правовий статус державних органів [1114, с. 22].

В умовах сучасних державотворчих процесів особливої актуалізації набуває питання розмежування повноважень органів держави. Дослідження зазначеної проблематики має не тільки теоретичне, але й важливе практичне значення для ефективного функціонування всього механізму держави, забезпечення політичної стабільності й налагодженості дій усіх органів держави.

Наявність правових, матеріально-фінансових засобів у державного органу забезпечує виконання ним завдань і функцій держави. Матеріальна основа діяльності державного органу полягає в можливості мати майно, яке знаходиться в його управлінні. Наявність фінансових засобів передбачає, що джерелом фінансування державного органу є державний бюджет.

Спрямованість на реалізацію завдань і функцій держави є однією з ознак державного органу. Функції держави, підкреслює А. Венгеров, а не різні функції гілок влади, забезпечують державний апарат у цілому, у комплексі, у системі. Кожна ланка цього апарату, кожний орган має і свої власні функції, що є поділом праці з управління суспільством. Тому важливо відокремлювати функції держави, функції державної влади і функції державних органів [45, с. 180].

Наступною ознакою є використання державними органами правових та організаційних форм і методів діяльності. Державно-владні повноваження всіх державних органів здійснюються у правових, організаційних формах, за допомогою відповідних методів, які визначаються в Конституції України, законах та інших нормативно-правових актах. Так, наприклад, правовими формами діяльності Президента України є укази та розпорядження (ст. 106 Конституції України), Кабінету Міністрів України – постанови і розпорядження (ст. 117 Конституції України). Організаційною формою роботи Верховної Ради України є її сесії (ст. 82 Конституції України). З метою уникнення повтору наукового матеріалу зазначимо, що характеристика цієї ознаки державного органу була проаналізована в попередніх підрозділах.

Сукупність вищеперерахованих ознак дозволяє отримати цілісне уявлення про таку державно-правову категорію, як державний орган. Водночас слід зауважити, що загальні ознаки, притаманні всім державним органам, не виключають можливості існування специфічних рис та властивостей конкретного державного органу, зокрема в частині його створення, внутрішньої організації, характеру діяльності тощо.

Питання щодо наукової класифікації державних органів розглядається невід'ємно від визначення дефініції державного органу, аналізу співвідношення цієї правової категорії з іншими, дослідження його ознак тощо.

Варто зазначити, що класифікація взагалі – це потужний інструмент методології теорії держави і права, який дозволяє не тільки впорядкувати за певними критеріями всю чисельність різноманітних політико-правових явищ й процесів, але і розрізнити найбільш типові, істотні в цих явищах і процесах, а також випадкове, суб'єктивне, розташовувати їх у певних просторово-часових межах (на часовій шкалі історії та шкалі географічних координат). В юридичній літературі зазначається, що тільки такий підхід і дозволяє ефективно опанувати, усвідомлювати умови та причини, які знаходяться в основі виникнення, функціонування, розвитку політико-правових явищ, процесів, інститутів [45, с. 118].

Класифікація в будь-якій науковій сфері повинна фіксувати закономірні зв'язки між класами об'єктів з метою визначення місця та ролі об'єкта в системі, що вказує на його властивості. Значення класифікації для вітчизняної юридичної науки полягає у визначенні підсумку результатів попереднього дослідження і разом із тим можливості початку нового етапу розвитку державно-правових відносин. Класифікація, яка базується на наукових засадах, не тільки показує картину стану науки

чи її фрагментів, але й дозволяє робити обґрунтовані прогнозування стосовно невідомих ще фактів або закономірностей [1115, с. 75].

Слід зазначити, що будь-яка класифікація, у тому числі і класифікація державних органів, має умовний характер. Це пояснюється постійною динамікою Української держави, суспільства, а у зв'язку з цим і державних органів.

Застосування різних класифікаційних критеріїв дозволяє отримати всебічну та цілісну характеристику системи державних органів, зрозуміти специфіку їх практичної діяльності. В основу класифікації органів держави можуть бути покладені різні критерії, тому спробуємо знайти найбільш оптимальну модель їх систематизації за допомогою аналізу специфіки державних органів.

Незважаючи на велику кількість та багатоманітність державних органів, їх можна класифікувати за певними критеріями. В юридичній науці існує безліч підстав диференціації державних органів. Зокрема, їх можна класифікувати за змістом діяльності, за способом формування, за часом дії, за обсягом повноважень тощо.

З метою створення цілісної концепції класифікації державних органів необхідно розглянути та проаналізувати існуючі підходи щодо критеріїв класифікації та видів державних органів. Слід наголосити, що важливим для цього дослідження є аналіз найбільш значущих критеріїв класифікації, які мають наукову обґрунтованість та фундаментальний характер, що виключає штучний підхід у систематизації державних органів.

Найбільш поширеними, загально визнаними в юридичній доктрині як серед вітчизняних, так і зарубіжних дослідників є класифікації державних органів за такими критеріями, як: характер і зміст діяльності (Т. Андрусяк, С. Гусарев, В. Копейчиков, С. Лисенков, П. Рабінович, О. Скакун та ін.) [625, с. 42; 97, с. 106-107; 107, с. 87-88; 1041, с. 17; 1042, с. 60, 106, 94-95], принцип поділу державної влади (А. Вишневський, В. Журавський, В. Корельський, В. Котюк, Л. Морозова, Т. Рахманіна, О. Скакун, В. Сухонос, Ю. Тихомиров та ін.) [140, с. 123; 1093, с. 310; 1040, с. 157-158; 284, с. 470-471; 371, с. 116-117; 1011, с. 119-120; 106, с. 94-95; 99, с. 202-203; 1000, с. 111-112], спосіб (форма) створення (Т. Андрусяк, С. Бочаров, В. Веніславський, С. Гусарев, Ю. Дмитрієв, В. Журавський, В. Копейчиков, В. Котюк, В. Кравченко, С. Лисенков, Л. Морозова, О. Петришин, П. Рабінович, Т. Рахманіна, О. Скакун, О. Совгіря, В. Сухонос, М. Теплюк, Ю. Фрицький, П. Шляхтун, Н. Шукліна та ін.) [625, с. 42; 1012, с. 118-119; 1001, с. 240; 1041, с. 17; 1093,

с. 309; 97, с. 106–107; 1116; 1101, с. 243; 107, с. 87–88; 1040, с. 157–158; 371, с. 116–117; 969, с. 127–128; 1042, с. 60; 1094, с. 286; 1011, с. 119–120; 106, с. 94–95; 359, с. 261; 99, с. 202–203; 1096, с. 277–279; 181, с. 163–164; 645, с. 119], час функціонування (Т. Андрусяк, С. Бобровник, С. Гусарєв, В. Копейчиков, В. Котюк, С. Лисенков, П. Рабінович, О. Скакун, М. Теплюк, Ю. Фрицький та ін.) [625, с. 42; 999, с. 161–162; 1041, с. 17; 97, с. 106–107; 284, с. 470–471; 1116; 107, с. 87–88; 1042, с. 60; 1094, с. 286; 106, с. 94–95; 1096, с. 277–279; 181, с. 163–164], кількісний склад (Т. Андрусяк, С. Бочаров, С. Гусарєв, Ю. Дмитрієв, В. Копейчиков, С. Лисенков, О. Петришин, П. Рабінович, Ю. Фрицький, П. Шляхтун та ін.) [625, с. 42; 1012, с. 118–119; 1041, с. 18; 97, с. 106–107; 107, с. 87–88; 969, с. 127–128; 1042, с. 60; 1094, с. 286; 181, с. 163–164; 359, с. 261], спосіб прийняття рішень (С. Бобровник, В. Корельський, В. Котюк, В. Кравченко, Т. Рахманіна, О. Скакун, О. Совгіря, В. Сухонос, П. Шляхтун, Н. Шукліна та ін.) [999, с. 161–162; 1040, с. 157–158; 1116; 284, с. 470–471; 1101, с. 243; 1011, с. 119–120; 106, с. 94–95; 1103, с. 315; 99, с. 202–203; 645, с. 119; 359, с. 261], широта компетенції (С. Бобровник, В. Журавський, В. Корельський, В. Котюк, Л. Морозова, Т. Рахманіна, О. Скакун, В. Сухонос та ін.) [999, с. 161–162; 1093, с. 310; 1040, с. 157–158; 1116; 371, с. 116–117; 1011, с. 119–120; 106, с. 94–95; 99, с. 202–203], обсяг владних повноважень (В. Журавський, В. Корельський, В. Котюк, Л. Морозова, Т. Рахманіна, В. Сухонос, П. Шляхтун та ін.) [1093, с. 310; 1040, с. 157–158; 1116; 371, с. 116–117; 1011, с. 119–120; 99, с. 202–203; 359, с. 261], територіальна ознака (територія, на яку поширюються повноваження державного органу) (Т. Андрусяк, С. Бобровник, С. Бочаров, В. Веніславський, С. Гусарєв, Ю. Дмитрієв, В. Копейчиков, В. Кравченко, С. Лисенков, О. Петришин, П. Рабінович, М. Теплюк, Ю. Фрицький, П. Шляхтун та ін.) [625, с. 42; 999, с. 161–162; 1012, с. 118–119; 1001, с. 240; 1041, с. 18; 97, с. 106–107; 1101, с. 243; 107, с. 87–88; 969, с. 127–128; 1094, с. 286; 1042, с. 60; 1096, с. 277–279; 181, с. 163–164; 645, с. 119], місце в системі державного апарату (Т. Андрусяк, С. Бочаров, С. Гусарєв, Ю. Дмитрієв, П. Рабінович, М. Теплюк, Ю. Фрицький та ін.) [625, с. 42; 1012, с. 118–119; 1041, с. 17; 1042, с. 60; 1094, с. 286; 1096, с. 277–279; 181, с. 163–164] тощо. Перераховані критерії класифікації державних органів є найбільш значимими, дослідженими та загально визнаними в юридичній науці.

Проте з метою створення цілісного уявлення щодо систематизації державних органів варто зауважити, що існують й інші критерії класифікації. Так, деякі автори, досліджуючи статус державних органів,

виділяють такі критерії класифікації: рівень компетенції державного органу та його політична сила (В. Котюк, С. Телешун та ін.) [284, с. 471; 13, с. 193; 1117, с. 28], соціальна природа, функціональне спрямування (С. Бобровник, А. Захаров, О. Петришин та ін.) [999, с. 161; 1118, с. 78; 969, с. 127], порядок створення та характер завдань, що здійснюються (В. Хропанюк та ін.) [102, с. 139], правові форми діяльності державного органу (О. Скакун) [106, с. 95], призначення і функції державного органу, політичне значення й місце в ієрархії системи державних органів, сфера здійснення основних завдань і функцій (В. Котюк та ін.) [284, с. 471; 1116, с. 5], форма державного устрою (Н. Нижник та ін.) [1092, с. 20], особливості повноважень (О. Совгіря, Н. Шукліна та ін.) [1103, с. 316], місце або напрям державної діяльності (П. Рабінович, Ю. Фрицький та ін.) [1094, с. 286; 181, с. 163–164] тощо. Наведені критерії не отримали поширення та подальшого обґрунтування в юридичній науці, мають дещо штучний характер.

Здійснивши систематизацію різних класифікаційних критеріїв, які існують в юридичній літературі, можна отримати всебічну та цілісну характеристику системи державних органів, зрозуміти специфіку їх практичної діяльності. Варто зауважити, що в основу класифікації органів держави можуть бути покладені різні класифікаційні критерії з метою забезпечення пошуку найбільш оптимальної моделі їх класифікації.

Вищезазначене не тільки не заперечує, але й всіляко передбачає широке використання як традиційних, так і нових підходів у розумінні й тлумаченні класифікації органів сучасної держави.

Наукове опрацювання різноманітних точок зору щодо цієї проблематики дозволяє здійснити класифікацію державних органів за критеріями, що забезпечують всебічне, цілісне уявлення про систему органів держави. Отже, доцільно класифікувати державні органи за такими критеріями:

- 1) за принципом поділу державної влади: законодавчі, виконавчі, судові, контрольні (контрольно-наглядові) державні органи;
- 2) за характером і змістом діяльності: представницькі органи (органи законодавчої влади, глава держави), органи виконавчої влади, правоохоронні органи, судові органи та контрольно-наглядові органи держави;
- 3) за способом (формою) створення: первинні та похідні (вторинні) або виборні та призначувані державні органи;
- 4) за часом функціонування: постійні та тимчасові державні органи;
- 5) за кількісним складом: колегіальні та одноособові державні органи;

6) за способом прийняття рішень: єдиноначальні та колегіальні державні органи;

7) за широтою компетенції: органи загальної та спеціальної компетенції;

8) за територіальною ознакою, тобто за територією, на яку поширюються повноваження: загальнодержавні (центральні) та місцеві (локальні) державні органи;

9) за правовими формами діяльності: правотворчі, правозастосовчі, правоохоронні, контрольно-наглядові та установчі державні органи.

Науково аргументована класифікація державних органів у сучасних трансформаційних умовах набуває особливого значення. Адже її правильне використання сприяє подальшому вдосконаленню державного апарату, механізму держави в цілому, надає можливість уникнути плутанини в дослідженні функцій державних органів, форм та обсягів повноважень, характеру їх взаємодії. Разом із тим запропонований класифікаційний підхід дає базові орієнтири для подальшої розробки складної проблеми диференціації державних органів та не є незмінним. Оскільки в ході вдосконалення та оптимізації існуючої системи органів держави неминуча поява нових організаційних структур, а відповідно нових ознак їх систематизації.

Проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки.

1. Велика кількість визначень терміна «державний орган» дає можливість розглядати їх під різними кутами зору, вивчати й аналізувати їх особливості. На підставі комплексного аналізу різноманітних точок зору всю їх чисельність умовно можна поділити на п'ять основних підходів щодо розуміння поняття державного органу. Згідно з першим підходом, державний орган розглядається як елемент механізму держави, який наділений державно-владними повноваженнями та відповідними засобами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави. Змістом другого підходу є визначення державного органу як частини державного апарату, що бере участь у реалізації функцій держави та наділена для цього владними повноваженнями. Згідно з третім підходом, державний орган трактується як сукупність осіб, громадян або державних службовців, що здійснюють завдання і функції держави. За четвертим підходом державний орган розглядається як державна інституція або організація, що діє від імені та за дорученням держави, має владні повноваження. Згідно з п'ятим підходом, який є змішаним, державний орган розглядається як частина державного апарату, яка є групою осіб або однією



особою, наділеною державно-владними повноваженнями для виконання завдань і функцій держави. Останній підхід є найбільш комплексним, обґрунтованим, системним і дозволяє сформулювати цілісне уявлення про орган держави як загальнотеоретичну правову категорію. Подібне розуміння цієї категорії є найбільш виваженим і прийнятним у сучасних умовах державотворення.

2. Систематизація різних наукових підходів до питання визначення терміна «державний орган» дозволяє сформулювати авторське визначення поняття державного органу. Державний орган – це структурно відокремлена, внутрішньо організована, юридично оформлена частина державного апарату, яка є колективом громадян (громадянином) держави, має державно-владні повноваження та необхідні правові, матеріально-фінансові засоби для реалізації завдань і функцій держави, використовує правові та організаційні форми і методи діяльності.

3. Аналіз співвідношення терміна «державний орган» з термінами «орган держави», «орган державної влади», «державна організація», «державний інститут», «орган публічної влади», «орган місцевого самоврядування» дозволив органічно дослідити правову природу, внутрішню сутність, соціальне призначення державного органу.

У результаті проведеного аналізу співвідношення вищезазначених правових категорій можна констатувати, що терміни «державний орган» і «орган держави» є тотожними та використовуються юридичною наукою для позначення одного і того ж явища. Співвідношення термінів «державний орган» та «орган державної влади» є дискусійним та потребує найбільшої уваги, оскільки є майже недослідженим, розглядається в поодиноких наукових публікаціях фрагментарно та недостатньо обґрунтовано. Викладене вище дає підстави стверджувати, що ці терміни не є тотожними, хоча іноді в науковій літературі пропонується розглядати їх як синонімічні. Зміст поняття «державний орган» можна сприймати ширше, ніж поняття «орган державної влади», про що свідчить аналіз чинного законодавства та досвід міжнародної практики державного будівництва. Стосовно термінів «державний орган» та «державна організація» можна зазначити, що вони співвідносяться як частина та ціле. Категорії «державний орган» та «державний інститут» є взаємопов'язаними, взаємообумовленими, що дозволяє розглядати державний орган як різновид державних інститутів. Аналіз термінів «державний орган» та «орган публічної влади» свідчить про те, що державний орган є різновидом органів публічної влади, які поділяються на державні та недержавні органи. Категорії «державний орган» та

«орган місцевого самоврядування» розрізняються за змістом, сутністю, походженням.

4. Комплексний аналіз наукових праць та синтез власних висновків щодо теорії державного органу дозволяє виділити такі ознаки органу держави: 1) структурна відокремленість; 2) внутрішня організованість; 3) юридична оформленість; 4) наявність державно-владних повноважень; 5) наявність правових, матеріально-фінансових засобів; 6) спрямованість на реалізацію завдань і функцій держави; 7) використання правових і організаційних форм та методів діяльності.

5. Питання наукової класифікації державних органів розглядається невід'ємно від визначення дефініції державного органу, аналізу співвідношення цієї правової категорії з іншими, дослідження його ознак тощо.

Систематизація різноманітних точок зору науковців дозволяє здійснити класифікацію державних органів за критеріями, що забезпечують всебічне, цілісне уявлення про систему органів держави. Отже, такими критеріями є наступні: 1) принцип поділу державної влади; 2) характер і зміст діяльності; 3) спосіб (форма) створення; 4) час функціонування (дії); 5) кількісний склад; 6) спосіб прийняття рішень; 7) широта компетенції; 8) територіальна ознака, тобто за територією, на яку поширюються повноваження; 9) правові форми діяльності.

Застосування різних класифікаційних критеріїв дозволяє отримати всебічну та цілісну характеристику системи державних органів, зрозуміти специфіку їх практичної діяльності. В основу диференціації органів держави покладені різні класифікаційні критерії з метою пошуку оптимальної моделі їх класифікації.

### **3.4. Органи Української держави: концептуальні засади системи та розвитку**

З моменту прийняття Конституції України 1996 р. система органів держави зазнала істотних змін, насамперед, через закріплення демократичного принципу поділу державної влади на три гілки створення нових державних інституцій – Конституційного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо. Але трансформаційні процеси у сучасній системі органів держави тривають, що пов'язано із суттєвими змінами в ній, зокрема в частині перерозподілу повноважень між її елементами.

Проблемні питання щодо системи органів держави чи органів державної влади або окремі їх аспекти досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: В. Авер'янов, С. Алексеев, О. Андрійко, М. Баглай, І. Бачило, Ю. Битяк, Б. Габричидзе, С. Головатий, І. Голосніченко, Є. Додін, Б. Єлисеєв, В. Журавський, Р. Калюжний, С. Ківалов, Л. Коваль, Ю. Козлов, А. Колодій, В. Копейчиков, В. Коток, Л. Кривенко, Є. Кубко, О. Кутафін, Б. Лазарєв, С. Лисенков, О. Негодченко, В. Нерсесянц, Н. Нижник, Н. Оніщенко, В. Опришко, М. Орзіх, О. Петришин, Н. Плахотнюк, В. Погорілко, В. Селіванов, С. Серьогіна, Б. Страшун, В. Тацій, М. Тесленко, Ю. Тихомиров, Ю. Тодика, О. Фрицький, Ю. Фрицький, В. Цветков, М. Цвік, В. Чиркін, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Л. Юзьков, О. Ющик, Ц. Ямпольська та ін. Незважаючи на вагомий внесок цих науковців у науково-теоретичну базу, ряд важливих питань ще потребує свого вирішення.

Актуалізація вивчення та розгляду системи органів держави має як теоретичне, так і практичне підґрунтя. Вітчизняна наука характеризується відсутністю комплексних досліджень або фрагментарним розглядом системи органів держави в контексті сучасних трансформаційних перетворень, які відбуваються внаслідок проведення конституційної та політичної реформ.

Досліджуючи систему державних органів, доцільно звернути увагу на розмежування категорій «система» та «структура», які є основою понятійного апарату системного підходу і використовуються при аналізі органів держави. Ще за радянських часів у науковій літературі зазначалося, що ці категорії не є тотожними. Система розглядалася як сукупність компонентів, взаємодія яких викликає створення нових, інтегративних властивостей, не притаманних окремо взятим компонентам, що утворюють систему [542, с. 11]. Пріоритетне значення в будь-якій системі мають внутрішні зв'язки між елементами, що забезпечують її цілісність. Відповідно категорія «структура» розкриває внутрішню будову органу. Структура розуміється як вид (або форма) впорядкування компонентів системи, що є стійким (інваріантним) відносно деяких її змін, перетворень [542, с. 14]. Тому з метою уникнення термінологічної нечіткості та понятійно-логічної невизначеності в юридичній науці у контексті предметного поля дослідження доцільним є використання терміна «система» під час розгляду державних органів.

Загальноновизнаним є те, що визначення певної сукупності державних органів як системи потребує наявності таких ознак, як: функціональна (предметна) єдність; єдність стратегічних цілей, завдань і багатоаспект-

ність конкретних повноважень; стійкі організаційні (координаційні, ієрархічні, субординаційні тощо) відносини та зв'язки; діяльність систем (підсистем) як самостійних утворень та інші специфічні риси й особливості [1099, с. 33]. Визначальними ознаками є функціональна та організаційна єдність органів держави. Варто зазначити, що функціональна єдність полягає у спільності завдань і функцій державних органів, у процесі реалізації яких органи держави діють налагоджено, тісно взаємодіють між собою. Організаційна єдність передбачає наступне: процес призначення або обрання органів держави залежить від інших органів держави; одні органи керують діяльністю інших; одні органи підзвітні та підконтрольні іншим тощо.

У правовій доктрині існує позиція, згідно з якою система органів розглядається як макроструктура, що, у свою чергу, складається з органів держави та їх структурних підрозділів (мідіструктура), відповідно наступним рівнем є посадові особи (міні-структура) [486, с. 206]. Зазначений підхід, без сумніву, є цікавим та заслуговує на увагу. Автором запозичений досвід зарубіжних дослідників з урахуванням вітчизняної специфіки системи державних органів.

Вважається, що до системоутворюючих факторів державних органів належать: географічне розташування, національний склад населення, форма державного устрою, політичного режиму [1095, с. 29]. До того ж слід зауважити, що система органів держави певною мірою визначається пануючою у країні ідеологією, політичною доктриною, конституційно-правовою концепцією тощо. На думку В. Чиркіна, наявність цих факторів обумовлює існування трьох сучасних моделей систем державних органів – централізовано-сегментарної, моноцефальної і монотеократичної [1119, с. 61]. У нашій державі, зазначає Ю. Фрицький, існує централізовано-сегментарна система державних органів, сутність якої виходить із принципу поділу державної влади на три гілки, наявності системи стримувань і противаг, проголошення принципів демократизму держави, верховенства права тощо [181, с. 169].

Принцип поділу державної влади на три гілки обумовлює існування системи органів державної влади – органів законодавчої, виконавчої, судової влади. Проте, відповідно до положень Основного Закону, в Україні є органи, які здійснюють державну владу, але не належать до жодної з гілок влади [1120, с. 197–201]. Тому більш доречним є використання терміна «система державних органів» або «система органів держави», до якої належать органи законодавчої, виконавчої, судової влади та інші державні органи.

Основне призначення органів держави полягає в реалізації державної влади. Тому однією з найважливіших проблем у сфері організації державної влади є питання щодо єдності та поділу влади.

У правовій доктрині звертається увага, що зазначені концепції або теорії – єдності та поділу влади – не виключають одна одну, а, навпаки, тісно взаємодіють. Єдність державної влади в організаційно-правовому сенсі – це структура держави, побудована на основі загальних принципів, єдина політика, що проводиться державними органами, принципово єдині методи їх діяльності [1121, с. 44]. З цього приводу К. Бабенко зауважує, що гарантування принципу цілісності державної влади є особливо важливим в умовах сучасного конституційного розвитку України, оскільки нині державна влада поступово втрачає не лише ознаки єдиності, а й ознаку цілісності, що взагалі ставить під сумнів положення про наявність єдиної державної влади в Україні [1122, с. 26].

Концепція поділу влади спрямована насамперед на забезпечення демократії в державному апараті, на встановлення взаємного контролю влади, на запобігання виникненню авторитаризму тощо.

До того ж, невирішеним до цього часу залишається питання про те, до яких гілок влади слід відносити цілий ряд вищих владних інституцій, які згадуються в Основному Законі. В. Тацій зауважує, що мова йде про главу держави, Конституційний Суд України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Рахункову палату, Прокуратуру тощо. Усі вони ніяк не вписуються у запропоновану в тексті Конституції схему розподілу влади на три гілки [1123, с. 21].

Отже, наявність широкого кола контрольно-наглядових органів державної влади поступово переконує вчених і політиків у необхідності визнання такого виду державної влади, як контрольно-наглядова (контрольна) [626, с. 5–10].

Аналіз Конституції України свідчить, що серед органів такого спрямування можна назвати наступні: прокуратура (органи та посадові особи якої здійснюють прокурорський нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів органами виконавчої влади, органами державного і господарського управління та контролю, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, посадовими особами, громадянами та іншими суб'єктами [468]); Конституційний Суд України (приймає рішення та дає висновки щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим тощо)

[467]); Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина [1124]); Рахункова палата (здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України та інші контрольні повноваження [1125]); Вища рада юстиції (яка, виходячи з її статусу, відповідає за діяльність суддівського корпусу [1126]); Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення (контролює додержання законодавства України у сфері телебачення і радіомовлення [1127]); Центральна виборча комісія (здійснює контроль за додержанням конституційних норм виборчого права [1107]) та ін. У свою чергу, органи законодавчої, виконавчої та судової влади також мають певні контрольні повноваження. Усе це обумовлює необхідність постановки питання про визнання контрольної наглядової влади як самостійної гілки державної влади. Звичайно, може виникнути цілком логічне питання: «А чи варто вносити відповідні зміни до ч. 1 ст. 6 Конституції України, виділяючи ще одну гілку влади – «контрольно-наглядову»? У цьому немає потреби, адже існування контрольної наглядової влади як самостійної гілки влади опосередковано визнається чинною Конституцією України.

Особливе місце в системі поділу державної влади належить главі держави (монарху чи президенту). Україна проголошена республікою, отже, главою держави є Президент, який обирається всенародно. Досить цікаву думку висловлено про самостійність президентської влади. Самостійний характер влади Президента України обумовлений функціями представництва держави, гарантуванням державного суверенітету тощо [626, с. 10–11]. На підтримку цієї точки зору в правовій доктрині зауважується, що Президент як носій значної за обсягом влади повинен очолювати одну з трьох існуючих гілок влади. Проте, відповідно до положень Основного Закону, він не належить до жодної гілки влади, тому іноді в юридичній літературі пропонується виділити нову гілку влади – президентську [1128, с. 26]. Це питання є дискусійним. Конституювання Президента України як «глави держави» не означає створення нової гілки влади.

Розгляд системи органів держави варто розпочати із Верховної Ради України, яка є єдиним, представницьким, загальнонаціональним, виборним, колегіальним, однопалатним, постійно діючим органом законодавчої влади, що складається з чотирьохсот п'ятдесятьох народних депутатів. Вони обираються на основі вільного, загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на

п'ять років (ст. 76) [49].

У сучасних умовах проведення конституційної та політичної реформ місце і роль парламенту в системі органів держави визначається рядом факторів, насамперед сутністю та соціальним призначенням представницького органу народу, які розкриваються саме через його функції. Варто зазначити, що в юридичній науці є чимало робіт, присвячених дослідженню функцій українського парламенту [1129; 1130; 1131; 595; 1132; 1133]. Загальновизнаними функціями парламенту є представницька, законодавча, установча (державотворча), парламентського контролю, зовнішньополітична. Дискусійним питанням тут переважно є пріоритетність цих функцій та їх назва. Зокрема, принциповими є проблема пріоритетності законодавчої і представницької функцій. Вчені, які розглядають парламенти за їх призначенням, стверджують, що пріоритетною функцією парламенту є законодавча. Наприклад, В. Журавський, керуючись конституційною нормою, яка визначає Верховну Раду України єдиним органом законодавчої влади, вважає головною функцією парламенту – законодавчу [1134, с. 3]. Як відомо, основним призначенням парламенту України є прийняття законів. Проте проголошення Верховної Ради України єдиним органом законодавчої влади не виключає можливості прийняття законів іншим суб'єктом. Відповідно до ст. 5 Конституції України, законодавча влада може здійснюватися народом і безпосередньо, а не тільки через його представників – народних депутатів. Варто зазначити, що на сьогодні практики проведення всеукраїнських законодавчих референдумів в Україні не існує.

Інші дослідники з огляду на характер парламенту як представницького органу, «великого журі нації» безспідставно вважають його пріоритетною функцією – представницьку. Так, на думку Л. Кривенко, щонайпершою функцією, яка притаманна парламенту, є представницька, що обумовлено джерелом парламентської влади, способом обрання та складом парламенту [1135, с. 19]. З цього приводу доцільно навести висловлення В. Погорілка, який зауважує, що це питання по-різному виписано в конституціях, проте Конституція України вирішила його радикально: Верховна Рада визначена як єдиний орган законодавчої влади України. Представницька функція парламенту в ній не регламентована. Конституція уникає характеристики парламенту як представницького органу, хоча він має право вирішувати велике коло питань від імені народу і в інтересах народу [595, с. 17]. Однак існує думка, що парламент не єдиний представницький орган. Зокрема, В. Шаповал вважає, що за своєю суттю Президент України також є органом представ-

ницького характеру [263, с. 333]. Ця точка зору аргументується тотожним способом обрання обох органів, тобто їх похідністю від народу. Проте з цією точкою зору важко погодитися. Безперечно, глава держави є представником волі всього народу, оскільки він обирається шляхом загальних прямих виборів. Та цього недостатньо для використання подібної характеристики щодо статусу Президента України. Вищезазначене обумовлено тим, що соціальні функції парламенту відрізняються від президентських і парламент, на відміну від глави держави, має колегіальний характер. Саме соціальне призначення законодавчого органу є визначальною ознакою. Призначенням Верховної Ради України є прийняття законів, що здійснюють законодавче регулювання суспільних відносин. Ці закони мають відображати волю народу, слугувати своєрідним дзеркалом, що відбиває інтереси суспільства. Адже саме народ обирає депутатів Верховної Ради. Соціальне ж призначення Президента полягає в іншому. Він обирається для реалізації законів, що приймаються народом шляхом референдуму або представницьким органом. Звідси складова президентського статусу як представника держави [626, с. 25–45]. Тому можна стверджувати, що парламент є представником народу, а президент є представником держави.

У цьому контексті Л. Кривенко зауважує, що невід’ємними рисами представницьких органів є обрання народом (корпусом виборців) на періодичних виборах; колегіальність; соціальне призначення, яке обумовлює традиційні для народного представництва функції; наявність механізму впливу громадян на їх діяльність [1135, с. 20]. Наведена точка зору є обґрунтованою, автором акцентується увага, що лише сукупність перерахованих рис дозволяє характеризувати державний орган як представницький. Тому президент, легітимований народом, безперечно, набуває «авторитету всезагальності». Проте у результаті виборів, наголошує Л. Кривенко, він не одержує статусу представницького органу, залишаючись одноосібним органом влади.

Для осмислення ролі парламенту в системі органів держави варто відзначити його установчий характер щодо інших органів державної влади. Адже в більшості країн саме парламент приймає Основний Закон держави, який визначає систему, зміст, принципи діяльності всього державного механізму в цілому. Так сталося і в нашій державі. Конституція України 1996 р. опосередковано визначає установчість Верховної Ради відносно інших державних органів, починаючи блок суспільних відносин, пов’язаних із системою органів державної влади, що врегу-



льовані Конституцією, саме з конституювання єдиного законодавчого органу (розділ IV Конституції України).

Не менш важливим питанням для розуміння внутрішніх зв'язків парламенту з іншими державними органами є дослідження його монокамерної побудови. Серед науковців та політичних діячів останнім часом постає питання щодо реструктурування парламенту в бікамерний, тобто створення верхньої палати, що здійснювала б представництво регіональних інтересів у Верховній Раді [1136; 1137]. У свою чергу, аргументами на користь монокамералізму є більш висока оперативність у законотворчості та авторитетність у відносинах з іншими вищими органами держави [263, с. 260]. До того ж запровадження другої палати може ускладнити сам законодавчий процес, оскільки разом із Президентом право вето отримає і верхня палата. Варто зазначити, що однопалатний і двопалатний парламенти мають як переваги, так і недоліки, що обумовлює постійні дискусії навколо них.

Характеристика парламенту нерозривно пов'язана із розглядом його складу і структури. Склад парламенту розкривається через кількісні та якісні показники. Кількісний склад Верховної Ради України дорівнює чотирьомстам п'ятдесятьом народним депутатам, що обираються за пропорційною виборчою системою. Якісний склад парламенту, природно, не передбачається ні Конституцією, ні законами, оскільки вибори до нього є вільними та демократичними [1138, с. 429]. Структура парламенту відображена в керівництві парламенту (його палат); комітетах (комісіях); парламентській більшості та парламентській опозиції; депутатських партійних фракціях (групах) [1103, с. 323].

Отже, у системі органів держави парламент посідає важливе місце, що обумовлено не тільки можливістю приймати законодавчі акти, які є основою діяльності всіх інших органів держави, але й представляти інтереси різних груп і прошарків суспільства.

Першочергове значення має взаємодія Верховної Ради України з Президентом України. До того ж у Конституції України підкреслюється важливість інституту Президента України в системі органів держави. Визначенню його правового статусу присвячується V розділ, наступний після розділу «Верховна Рада України».

У державному механізмі України інститут президентства посідає особливе місце, що обумовлене його функціями і роллю у вирішенні проблем державотворення і правотворення, можливістю впливу на соціально-економічні і політичні процеси [1139, с. 15].

Досить складним є питання про статус Президента як глави держави. Формула Конституції України «глава держави» спрямована на те, щоб наголосити на ролі Президента саме в організації державної влади, формуванні держави, забезпеченні єдності в діях всього державного апарату, знятті та вирішенні тих чи інших непорозумінь у системі органів держави, об'єднанні зусиль державних і самоврядних структур для найефективнішого здійснення політики держави. Проте, як зазначає Ю. Фрицький, це не відповідає положенням оновленої Конституції України, згідно з якою ці повноваження здійснює не Президент, а парламент [181, с. 174].

Після внесення змін до Конституції Україна стала парламентсько-президентською республікою, що зумовило подальшу трансформацію правового статусу Президента України. Унаслідок цього змінений характер взаємовідносин між вищими органами держави, зокрема Верховною Радою України та Президентом України.

Одним із найбільш вагомих положень у системі «стримувань і противаг» у взаємовідносинах двох державних органів є питання про дострокове припинення повноважень кожного з них [1140, с. 56; 1141, с. 10; 1111, с. 15]. Так, Верховна Рада України може усунути Президента з поста в порядку імпідменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ст. 111 Конституції України). У свою чергу Президент України може достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися (ст. 90 Конституції). Президент також отримав додаткові підстави для дострокового припинення повноважень Верховної Ради України [178]. Зокрема, якщо протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій і депутатських груп, Президент України може достроково припинити повноваження Верховної Ради України.

Чільне місце у взаємовідносинах Президента з Верховною Радою України посідають питання формування органів державної влади. Особливо це стосується порядку формування й організації системи органів виконавчої влади, який зазнав істотних змін після конституційної реформи. Варто зазначити, що роль парламенту у формуванні вищого органу виконавчої влади значно підвищилась.

У науковій літературі звертається увага на те, що провідна роль парламенту підвищує легальність та легітимність державного управління, оскільки склад уряду визначають обрані народом представники

[1121, с. 18, 66]. Як засвідчує світова практика, парламент повинен мати важелі впливу на формування та діяльність уряду.

На сучасному етапі конституційних змін все частіше з'являються наукові роботи, присвячені порівняльно-правовому аналізу досвіду функціонування інституту президентства в Україні та в зарубіжних країнах [1142; 1139; 1143; 1144]. Дослідники мають на меті оптимізувати діяльність Президента України в системі органів держави, здійснити науковий аналіз теоретичних та практичних проблем становлення, розвитку і функціонування інституту президентства, запозичити позитивний досвід у вітчизняну державотворчу практику.

Тематична актуалізація цієї проблематики пов'язана із необхідністю нормативної визначеності процедури реалізації президентських повноважень [1145, с. 13]. Нагальною проблемою залишається відсутність конституційного закону «Про Президента України» [1146, с. 26]. Прийняття цього законодавчого акта дозволило б уникнути протиріч під час визначення механізмів реалізації окремих повноважень глави держави у відповідних законах. Закони не можуть встановлювати додаткові (крім конституційних) повноваження глави держави. Разом із тим закон може виступати засобом конкретизації, деталізації, інтерпретації відповідних конституційних норм, інструментом визначення процедури їх реалізації. Для розширення повноважень глави держави законодавством не може використовуватися розширювальна інтерпретація окремих положень Конституції України [1145, с. 13]. Тому однією з найбільш актуальних і гострих проблем сучасної науки є проблема теоретичного обґрунтування місця і ролі Президента України як глави держави в системі органів держави, максимально чіткого визначення його компетенції [968, с. 3].

Отже, Президент України посідає важливе місце в системі органів держави, що обумовлено не тільки специфічним статусом глави держави, а й наділенням його широкими повноваженнями. Він знаходиться не над гілками влади, а між ними, забезпечуючи єдність державної влади та ефективне функціонування її гілок.

Самостійним елементом у системі органів держави є виконавчі органи влади. Сучасне життя все частіше демонструє нам зростання ролі виконавчої влади та її ваги в політичному процесі, що обумовлено конституційною та політичною реформами [1147, с. 28]. Наявність стабільно діючого вищого виконавчого органу та всієї системи органів виконавчої влади загалом є необхідною умовою подальшого розвитку України.

Розглядаючи систему органів виконавчої влади, слід зазначити, що ця система є трирівневою, єдиною структурою [1148, с. 4]. Вона, відповідно до Конституції України, складається з таких рівнів: вищий – Кабінет Міністрів України; центральний – міністерства, державні комітети, державні відомства, інші центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, інші центральні органи виконавчої влади; місцевий – місцеві державні адміністрації (обласні, районні, Київська та Севастопольська міські), а також Рада міністрів Автономної Республіки Крим.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, його статус визначається Конституцією України та Законом України «Про Кабінет Міністрів України». Уряд здійснює керівництво органами виконавчої влади, забезпечуючи при цьому об'єднання, координацію та погодженість їх діяльності. Відносини, які виникають між рівнями системи органів виконавчої влади, є субординаційними, тобто їх змістом є підпорядкування органів нижчого рівня органам вищого рівня.

Як свідчить практика, останнім часом діяльність органів виконавчої влади в цілому не задовольняла і не задовольняє потреби динамічного розвитку громадянського суспільства та демократичної, правової держави в Україні. Це зумовило необхідність проведення адміністративної реформи, завданням якої є формування ефективно працюючої системи органів виконавчої влади.

Варто також звернути увагу на необхідність чіткого розмежування понять «державне управління» і «виконавча влада». Раніше питання про співвідношення «виконавчої влади» та «державного управління» не виникало, тому що ці два поняття ототожнювалися. Якщо більш детально підійти до розгляду такого співвідношення, то можна зробити висновок, що ототожнення зазначених понять є помилковим [1149, с. 76–77]. Про це свідчить наступне. Державне управління може здійснюватись і за межами системи органів виконавчої влади [188, с. 496]. Наприклад, в апараті будь-яких органів державної влади (апараті Верховної Ради, суду, органів прокуратури) або всередині підприємств, установ та організацій державної форми власності. Важливо врахувати й те, що функції виконавчої влади можуть здійснюватись і органами місцевого самоврядування в порядку делегування.

Частина функцій виконавчої влади реалізується за межами державного управління, у свою чергу державне управління здійснюється за межами виконавчої влади. Саме тому можна стверджувати, що ці два

поняття є нетотожними. Тому в юридичній літературі зазначається, що чітким критерієм розмежування органів державного управління і виконавчої влади є нормативне закріплення за останніми статусу органів виконавчої влади [1150, с. 26]. Органом виконавчої влади є орган державного управління, який офіційно визнаний органом виконавчої влади.

У контексті дослідження взаємодії Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України необхідно зауважити, що в основу їх відносин, як зазначає Н. Нижник, має бути покладено правило симетрії. Якщо конституційний закон визнає за законодавцями право ініціювати відставку Кабінету Міністрів України, якому вони висловили недовіру, уряду необхідно надати ініціативу звертатись до Президента, а Президентові надати можливість розпуску парламенту [1151, с. 6]. Один крок на цьому шляху вже зроблено – доповнення Основного Закону положенням, відповідно до якого додатковою умовою дострокового припинення повноважень Верховної Ради України є несформування протягом одного місяця у Верховній Раді України коаліції депутатських фракцій і депутатських груп. У цьому випадку Президент України може достроково припинити повноваження Верховної Ради України. Крім того, пропозицію щодо кандидатури Прем'єр-міністра України вносить коаліція депутатських фракцій і депутатських груп. Тобто певним чином парламент несе відповідальність за формування уряду.

В аспекті взаємодії вищих органів держави, зауважує М. Марченко, законодавча ініціатива, якою конституційно наділяється уряд, здійснює величезний вплив на всі напрями діяльності парламенту [1029, с. 267]. В Україні з моменту конституювання парламентсько-президентської республіки характер взаємовідносин Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України зазнав істотних змін, що потребують подальшого дослідження з метою вдосконалення системи органів держави в цілому.

Характеризуючи системні зв'язки, варто зазначити, що кожен міністр України очолює відповідне міністерство. Міністерство, є провідним центральним органом виконавчої влади, який здійснює галузеве управління. До складу цього центрального органу входять міністр, його заступник, перший заступник міністра, управління, відділи, колегія, допоміжні органи. Воно узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, у межах своїх повноважень організовує виконання актів законодавства, здійснює систематичний контроль за їх реалізацією тощо.

Важливе значення мають і державні комітети, які здійснюють міжгалузеве управління, діяльність яких координується Прем'єр-міністром України або Першим віце-прем'єр-міністром. Центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом мають визначені Конституцією та законодавством України специфічні та особливі повноваження.

В основі створення переважної більшості центральних органів лежить принцип єдиноначальності. Цей принцип полягає в тому, що владні повноваження відповідного органу здійснюються одноосібно його керівником – міністром (головою державного комітету, керівником іншого центрального органу).

У науковій літературі звертається увага на відсутність законодавчого акта, який закріплює правовий статус центральних органів виконавчої влади [1146, с. 27; 1152, с. 13]. Відповідно до ч. 2 ст. 120 Конституції України, організація, повноваження і порядок діяльності центральних органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України. Таким чином, Основний Закон чітко встановлює необхідність законодавчого регулювання статусу органів виконавчої влади. Натомість на сьогодні центральний рівень системи органів виконавчої влади регулюється Указом Президента України «Про систему центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 р. [1153].

Наступною ланкою в системі органів виконавчої влади є місцеві органи виконавчої влади. Виконавча влада на місцях здійснюється місцевими обласними і районними, а також Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями. Згідно зі ст. 118 Конституції України, склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Правовий статус місцевих державних адміністрацій визначений Конституцією та законами України (зокрема, Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р.) і за обсягом наданих повноважень відповідає основним завданням їх діяльності [1154].

У контексті дослідження виконавчої влади необхідно наголосити, що характер взаємовідносин між центром і регіонами значною мірою визначається рівнем їх економічного розвитку. Державна влада в Україні не має налагоджених вертикальних зв'язків на нових засадах. Тому важливою проблемою залишається організація управління в регіонах [1151, с. 5]. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є ефективна законодавча діяльність Верховної Ради України. Зокрема, необхідним

є прийняття Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», внесення відповідних змін до законів України «Про Кабінет Міністрів України», «Про місцеві державні адміністрації» з метою їх гармонізації. Варто зазначити, що прийняття Закону України «Про Кабінет Міністрів України» у 2006 р. остаточно не вирішило всіх проблемних питань, пов'язаних із функціонуванням виконавчої влади в Україні. І якщо в найближчий час не активізується робота парламенту, це може призвести до утворення, так би мовити, справжнього «законодавчого вакууму» в цій галузі державного регулювання. Сьогодні важливо подолати всі розбіжності, що існують між нормативно-правовими актами у сфері регулювання статусу органів виконавчої влади.

Виконавча влада в Україні, як і взагалі в інших державах, складається зі значної кількості державних органів та службовців. Необхідно зауважити, що саме діяльність виконавчої влади зорієнтована на безпосереднє надання суспільству якісних управлінських послуг. Функція виконання впливає із характеристики виконавчої влади як підзаконної, оскільки її діяльність спрямована насамперед на реалізацію законів України. Інша функція, що реалізується органами виконавчої влади, – це функція розпорядча, зміст якої полягає у праві здійснювати розпорядження загальнодержавними ресурсами та коштами і реалізується шляхом прийняття нормативно-правових актів, що є обов'язковими для виконання особами, яких вони стосуються [1092, с. 21].

У контексті сучасних перетворень у системі органів держави необхідною є оптимізація кількісного і якісного складу органів виконавчої влади. Структурні елементи системи органів виконавчої влади необхідно створювати чітко для виконання певних функцій держави. Тобто функції держави, її завдання повинні мати первинний характер відносно створення інституцій їх реалізації. Крім того, важливим є встановлення ієрархії значущості цих функцій з тим, щоб до організаційної структури управління включалися постійні (здійснення більш важливих функцій) і змінні (менш важливі функції) складові. Максимальне спрощення внутрішньої структури органів виконавчої влади, встановлення гарантій від її розростання – усе це є запорукою для створення ефективної моделі системи органів виконавчої влади та системи органів держави в цілому.

Розглядаючи наступну гілку влади – судову, треба зазначити, що однією з найважливіших ознак правової держави є високий статус суду в суспільному та державному житті. Існування самостійної гілки судової влади поряд із законодавчою та виконавчою – це необхідний атрибут

будь-якої демократичної держави [1101, с. 372]. Правосуддя як основна функція судової влади здійснюється виключно судами у формі конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного та господарського судочинства.

Конституційно-правові засади організації та функціонування судової влади визначаються розділом VIII Конституції України «Правосуддя». Основний Закон встановлює, що делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються; юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі; держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів; судді при здійсненні правосуддя незалежні й підкоряються лише закону тощо. Звичайно, Конституція України закріплює найбільш загальні норми та положення, пов'язані із здійсненням правосуддя в Україні, діяльності судових органів. Найбільш повне регулювання в цій сфері відбувається за допомогою актів поточного законодавства, а саме: процесуальних законів, законів України «Про судоустрій», «Про статус суддів», «Про органи суддівського самоврядування», міжнародних актів, ратифікованих Верховною Радою України (наприклад, Європейська хартія статусу суддів від 10 липня 1998 р.) тощо.

Законом України «Про судоустрій» встановлено, що судова система складається з двох підсистем – судів загальної юрисдикції та Конституційного Суду України. Слід наголосити, що законодавцем встановлюється заборона створення будь-яких надзвичайних та особливих судів. До системи судів загальної юрисдикції належать: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України; 3) вищі спеціалізовані суди; 4) Верховний Суд України, який є найвищим судовим органом в системі судів загальної юрисдикції [1155]. Аналіз чинного законодавства дозволяє стверджувати, що в Україні судова система складається з чотирьох рівнів.

Для створення найбільш повного та точного уявлення про особливості побудови і функціонування системи судів загальної юрисдикції варто виділити такі її характеристики: є органічною частиною загальної державної судової системи, їй притаманна єдність побудови та функціонування, її побудова ґрунтується на принципах територіальності і спеціалізації, її очолює Верховний Суд України [495, с. 71].

Система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності і спеціалізації, що закріплено ст. 125 Конституції України. До того ж пропонується доповнити ці принципи ще одним – інстанцій-



ності [1136; 1156, 1157]. Проте науковцями це питання сприймається неоднозначно й звертається увага на термінологічну невизначеність зазначених принципів у поточному законодавстві й неоднакове тлумачення їх змісту у правовій доктрині. Точки зору щодо розуміння змісту принципу територіальності умовно можна поділити на дві групи. Прихильники першої групи вважають, що змістом цього принципу є: 1) відсутність територій, на які не поширюється судова юрисдикція; 2) територіально зручне розташування суддів (І. Марочкін, В. Стефанюк, Д. Фіолевський) [1158, с. 40]. Інший підхід підтримує Р. Куйбіда, який зазначає, що територіальність означає децентралізацію нижчих ланок системи судів загальної юрисдикції (місцевої та апеляційної). Тому кожен місцевий та апеляційний суд має свою територіальну юрисдикцію, тобто поширення компетенції суду на правовідносини, що виникли чи існують на певній території [1159, с. 35]. До розуміння змісту цього принципу, на думку Н. Сібільової, варто додати й іншу складову, яка спрямована на реалізацію такої вимоги, як право на «свого» або «законного» суддю. На думку автора, подібне формулювання є важливим у побудові вітчизняної судової системи, яке полягає в тому, що кожна особа має заздалегідь бути обізнана, до юрисдикції якого суду належить її справа, і впевнена, що ніхто і ніщо не позбавить її права звертатися до цього суду, а з другого – ця вимога гарантує організаційну незалежність судової влади [1158, с. 41]. Принцип спеціалізації в побудові судової системи обумовлений постійно зростаючою розгалуженістю і поглибленістю сучасної системи права, неухильним збільшенням обсягу й різноманітністю відносин, що потребують правового врегулювання. Одним із головних критеріїв спеціалізації визнається предмет спірних правовідносин і властива йому відповідна процесуальна процедура [1158, с. 41]. До того ж цей принцип реалізується шляхом як «внутрішньої», так і «зовнішньої» спеціалізації. У свою чергу, інстанційність як принцип побудови судової системи є найбільш недослідженою категорією, зміст якої, зазначається в літературі, не є зрозумілим, однаковим і тому не може вважатися загальною визначенням [1160, с. 65].

У контексті вивчення судової системи варто зазначити, що всі суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України за поданням Міністра юстиції України, погодженим з Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду. Кількість суддів у судах визначається Президентом України за поданням Голови Державної судової адміністрації України,

погодженим із Головою Верховного Суду України чи головою відповідного вищого спеціалізованого суду.

Розгляд судової системи доцільно розпочати з першого рівня, який складають місцеві суди. Варто зауважити, що до них належать місцеві загальні суди та місцеві спеціалізовані суди. Місцеві загальні суди діють у межах району, міста, району у місті чи району та міста одночасно. Військові суди, що належать до загальних судів, діють у військових гарнізонах та здійснюють правосуддя у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. До місцевих спеціалізованих судів належать місцеві господарські суди та місцеві адміністративні суди.

Необхідність самостійного функціонування спеціалізованих судів у судовій системі підкреслюється як теоретиками права, так і практичними працівниками [1161, с. 80]. Доцільність існування спеціалізованих судів має не тільки історичне підґрунтя, а й обумовлена світовою практикою, зокрема досвідом розвинених європейських країн.

Щодо апеляційних судів, то до їх складу належать апеляційні загальні суди та апеляційні спеціалізовані суди. Апеляційними загальними судами є апеляційні суди областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим, військові суди регіонів та Військово-Морських Сил, Апеляційний суд України. У свою чергу, до апеляційних спеціалізованих судів належать апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди. У науковій літературі зазначається, що створення системи апеляційних судів безпосередньо впливає на демократизацію правосуддя [1162, с. 20]. Така система надає зацікавленим особам більше можливостей для перегляду незаконних і необґрунтованих рішень насамперед шляхом повторного розгляду справ.

До третьої ланки належать: Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України та інші відповідні вищі спеціалізовані суди, що утворюються Президентом України в порядку, встановленому Законом України «Про судоустрій України» [1155]. Цікавим в цьому аспекті є положення про можливість створення інших спеціалізованих судів. Зокрема, у науковій літературі вказується, що це можуть бути спеціалізовані суди у справах неповнолітніх, податкові або патентні спеціалізовані суди тощо, позитивний досвід функціонування яких є в інших країнах [1162, с. 20].

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, у складі якого діють Судові палати у цивіль-

них, кримінальних, господарських, адміністративних справах та Військова судова колегія.

Приклад судової системи України свідчить про те, що суди різних рівнів відрізняються між собою структурою, повноваженнями й територією юрисдикції. При цьому суди одного рівня можуть мати відмінності за структурою через більшу або меншу територіальну юрисдикцію. Але основною визначальною ознакою віднесення суду до того або іншого рівня є його компетенція [1163, с. 86].

У контексті розгляду судової гілки влади варто зазначити, що з метою забезпечення більш ефективної роботи суддівського корпусу створено орган, який повинен відповідати за сумлінну діяльність суддів. Таким органом є Вища рада юстиції, яка, відповідно до ст. 1 Закону України «Про Вищу раду юстиції», є колегіальним, незалежним органом, відповідальним за формування високопрофесійного суддівського корпусу, здатного кваліфіковано, сумлінно та неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі, а також за прийняття рішень стосовно порушень суддями і прокурорами вимог щодо несумісності та в межах своєї компетенції про їх дисциплінарну відповідальність [1126].

Відповідно до положень чинного законодавства, Вища рада юстиції складається з двадцяти членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури – двох членів Вищої ради юстиції. За посадою до складу цього органу входять Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України [274, с. 661]. Як відомо, первинно правовий статус Вищої ради юстиції встановлюється у VIII розділі Основного Закону «Правосуддя». Водночас у науковій літературі звертається увага на абсурдність і недоцільність регламентації правового статусу Вищої ради юстиції в цьому розділі, оскільки вона не є органом правосуддя. Вирішити цю проблематику пропонується шляхом перейменування розділу – «Судова влада» і тоді в ньому будуть логічно присутні засади організації судового ладу, тобто сукупність суб'єктів як носіїв судової влади та їх принципи [1164, с. 14; 1165, с. 5]. Дійсно, це питання потребує вирішення, оскільки Вища рада юстиції не належить до органів правосуддя, так само як і кваліфікаційні комісії суддів, органи суддівського самоврядування, які зазначаються в цьому розділі Основного Закону.

Отже, судові органи є важливим елементом системи органів держави. Вони наділені власними повноваженнями та функціонують у тісному взаємозв'язку з іншими органами держави. У сучасних трансформаційних умовах створення ефективного та кваліфікованого правосуддя, реформування судової гілки влади, вдосконалення діяльності судових органів є необхідною вимогою для стабілізації всієї системи органів держави України, забезпечення прав і свобод людини та громадянина тощо.

Вище зазначалося, що наявність широкого кола контрольно-наглядових органів державної влади зумовлює необхідність визнання такої гілки державної влади, як контрольно-наглядова (контрольна). Серед контрольних органів важливе місце посідають органи прокуратури.

Прокуратура за своєю державно-правовою і політичною природою є незалежним (автономним) державним утворенням у механізмі держави, покликаним здійснювати державний нагляд за додержанням законів і вживати заходів до усунення будь-яких їх порушень, від кого б вони не виходили [495, с. 115]. Прокуратура є незалежним правоохоронним органом, що забезпечує дотримання законності в державі.

У Конституції України прокуратурі присвячено окремий розділ, а це означає, що вона не входить до будь-якої гілки влади і становить систему державних органів, діяльність яких спрямована на реалізацію самостійно створених форм державних функцій [1166, с. 16]. Правовий статус прокуратури регламентується розділом VII Конституції України.

Прокуратура, як й інші державні органи, виконує специфічні, притаманні тільки їй функції. Вони визначаються як головні напрями її діяльності, що безпосередньо виражають її сутність та призначення [1167, с. 291]. Відповідно до ст. 121 Конституції України на прокуратуру України покладаються такі функції: 1) підтримання державного обвинувачення в суді; 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян; 5) нагляд за додержанням прав і свобод людини та громадянина, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами. До того ж остання, п'ята функція прокуратури додана до ст. 121 внаслідок внесення змін до Конституції України. Слід зауважити, такі зміни є виправданими і відповідають сучасним реаліям

суспільного життя та вимогам правового захисту населення. Адже найголовнішими і пріоритетними напрямками діяльності органів прокуратури, зазначає М. Руденко, є здійснення нагляду за додержанням прав та свобод, законних інтересів громадянина і людини. Слід врахувати, що під час здійснення цієї діяльності не повинні протиставлятися інтереси суспільства та держави, оскільки ці два напрями взаємопов'язані і становлять єдине завдання правозастосовної прокурорської діяльності [1168, с. 7]. Прокурорським наглядом у цій сфері є обмежена жорсткими правовими рамками діяльність прокурора з виявлення порушень закону та умов, що їм сприяють, поновлення порушених прав громадян, притягнення порушників до відповідальності. Оскільки ст. 123 Конституції України встановлює, що організація і порядок діяльності органів прокуратури визначаються законом, то саме шляхом внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» слід врахувати весь позитивний досвід діяльності прокуратури, її демократичні засади стосовно виконання нею прокурорських функцій [1169, с. 173].

Визначаючи правовий статус прокуратури, варто зазначити, що побудова системи органів прокуратури України, засади та порядок їх діяльності, повноваження прокурорів визначаються Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру» та іншими законодавчими актами [468]. Відповідно до ст. 13 Закону України «Про прокуратуру» систему органів прокуратури складають: Генеральна прокуратура України, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури, а також військові прокуратури. Крім того, до органів військових прокуратур належать військові прокуратури регіонів і військова прокуратура Військово-Морських Сил України (на правах обласних), військові прокуратури гарнізонів (на правах міських).

Одним із напрямів удосконалення правового статусу прокуратури є система призначення на керівні посади в органах прокуратури України. На думку Є. Поповича, вона повинна відповідати таким критеріям: 1) правовий характер (механізм призначення чітко регламентується правовими нормами); 2) прозорі вимоги та критерії оцінки претендентів; 3) чітке визначення вимог до особистості працівника прокуратури; 4) ефективне здійснення управлінських функцій [1170, с. 166]. Перераховані вимоги дозволять сформувати не стільки кількісний, скільки якісний склад прокурорських структур, що дозволить їм на високому рівні виконувати покладені на них функції і завдання та сприятиме більш ефективному функціонуванню системи органів держави в цілому.

З початком проведення правової реформи постали актуальні проблеми переосмислення ролі та місця прокуратури як структури державної влади [1171, с. 70]. На сьогоднішній день прокуратура України в системі поділу державної влади є своєрідним гарантом життєдіяльності механізму стримувань і противаг, виступаючи органом, що здійснює державний нагляд за додержанням законів [1172].

З цього приводу Г. Мурашин зазначає, що в системі державних органів прокуратура посилює механізм стримувань і противаг, виступаючи як орган державного нагляду за дотриманням законів. Органи прокуратури виконують особливі, властиві тільки їм функції і ні за своїм генезисом, ні за характером повноважень не належать до органів жодної гілки влади, тим більше не є підпорядкованими жодній з них [1169, с. 173]. Особливість цих органів полягає в тому, що вони є незалежними від інших органів у своїй діяльності. Саме це є необхідною умовою ефективної роботи прокуратури.

Та, на жаль, останнім часом діяльність цього контрольного органу викликає багато нарікань як з боку пересічних громадян, так і з боку державних органів та їх посадових осіб. Проявом такого ставлення можна назвати досить часту ротацію кадрів, зокрема посади Генерального прокурора. Також були засвідчені факти про корупційні діяння працівників прокуратури, що може призвести до втрати довіри з боку громадян. Незважаючи на ці недоліки, органами прокуратури виявляються численні порушення. Тому її існування в сучасних умовах є об'єктивно необхідним для суспільства і держави.

Підсумовуючи, можна зазначити, що ускладнення завдань органів прокуратури України в сучасний період зумовлює необхідність посилення уваги до подальшого вдосконалення організації і порядку діяльності органів прокуратури, більш детальної законодавчої регламентації їх оптимальної структури і правомочності всіх ланок прокурорської системи, її належного фінансування та матеріально-технічного забезпечення. Розвиток законодавства про прокуратуру на основі Конституції України – один із важливих шляхів удосконалення системи прокурорських органів. Водночас воно покликане створювати найбільш сприятливі умови для подальшого розвитку і вдосконалення організації та діяльності прокуратури України [1169, с. 173].

Важливе значення в системі контрольно-наглядових органів відіграє інститут Конституційного Суду України. Варто зазначити, що за чинною Конституцією України цей орган належить до судової гілки влади, разом із тим винятковість його статусу розкривається в окремому XII розділі

Основного Закону. Питання щодо визначення місця цього інституту в системі органів держави ще не вирішене остаточно, про що свідчать численні дослідження в юридичній науці [1173; 1165; 484; 976; 1174; 1175; 1176]. В умовах проведення конституційної та політичної реформ роль Конституційного Суду значно зросла, оскільки він має виконувати функцію незалежного арбітра, який володіє винятковою компетенцією в механізмі стримувань і противаг органів державної влади.

Порядок формування та діяльності, завдання, повноваження єдиного органу конституційної юрисдикції визначаються Конституцією України та Законом України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. [467]. Вважається, що Конституційний Суд України не тільки займає позицію формального захисника незмінюваності і стабільності Конституції України, а й забезпечує творчу, динамічну інтерпретацію та розвиток її положень [1177, с. 9].

Відповідно до ст. 148 Основного Закону Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України. У контексті нашого дослідження слід звернути увагу на деякі дискусійні питання, пов'язані з порядком призначення суддів Конституційного Суду України. У науковій літературі висловлюються пропозиції щодо доцільності внесення кандидатур на посади суддів Президенту України та Верховній Раді України науководослідними та навчальними закладами юридичного профілю, Академією правових наук України, визнаними науковцями, авторитетними професіоналами-практиками, громадськими об'єднаннями юристів тощо [1178, с. 111]. Чинний порядок призначення суддів за квотою Президента та Верховної Ради України, зазначає І. Тимченко, є недосконалим, оскільки питання щодо кандидатур вирішуються здебільшого за особистими, політичними, корпоративними, бізнесовими чи то різного роду іншими уподобаннями і аж ніяк не за професійним підходом, не гласно і не прозоро.

Разом із тим порядок призначення на посади суддів з'їздом суддів є цілком демократичним та не викликає будь-яких істотних заперечень [1178, с. 113]. Цей орган насамперед враховує професійні характеристики судді, а не його політичні переконання та орієнтири. Проте у ЗМІ іноді висловлюється думка про виключення з'їзду суддів України з числа суб'єктів формування Конституційного Суду України. З цього приводу В. Скомороха наголошує, що такий порядок призначення суддів позбавить судову владу представництва в єдиному органі конституцій-

ної юрисдикції в Україні [1179, с. 74]. Крім того, вчений підкреслює, що справа не стільки в тому, хто буде призначати, а в тому, кого призначать на посаду судді Конституційного Суду України. Як свідчить аналіз, позбавлення права на призначення суддів Конституційного Суду України з'їздом суддів України може призвести до ускладнення процедури прийняття рішень у разі протистояння парламенту та глави держави. Варто зазначити, що виключення з'їзду суддів може негативно вплинути на правову природу Конституційного Суду України як контрольно-наглядового органу, оскільки за таких умов він може перетворитися на інструмент у руках політичних сил, представниками яких може бути як і утворена парламентська більшість, так і глава держави.

Очолює Конституційний Суд України Голова Конституційного Суду України, який обирається на спеціальному пленарному засіданні зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк [1180]. Установлений порядок обрання Голови Конституційного Суду України є цілком демократичним і таким, що відповідає сучасним європейським та світовим стандартам. Оскільки якщо зробити історичний екскурс та нагадати положення Конституційного Договору про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні, можна зазначити, що Голову Суду призначала Верховна Рада за спільним поданням кандидатури на цю посаду Головою Верховної Ради та Президентом України [177].

З цього приводу цікавою є точка зору М. Савенка [1165, с. 13]. Дослідник аргументує положення про перевагу обрання Голови Конституційного Суду та його заступників самими суддями на один трирічний термін з почерговим його обранням з числа суддів, призначених двома іншими гілками державної влади, а заступників – з числа суддів, призначених двома іншими гілками державної влади, з яких не обраний Голова Суду. Автор вважає, що подібні організаційні заходи забезпечать паритетність у здійсненні адміністративних функцій суддями, призначеними різними гілками влади.

Не менш важливе значення для нормального функціонування Конституційного Суду України має питання звільнення з посади суддів цього органу. На сьогодні воно є проблемним через певні розбіжності між відповідними положеннями Конституції і Закону України «Про Конституційний Суд України». За Конституцією України суддя Конституційного Суду звільняється з посади органом, що його призначив, за наявності чітко окреслених підстав. У Законі «Про Конституційний Суд



України» йдеться про припинення повноважень судді Конституційного Суду України і нічого – про звільнення його з посади [1178, с. 115]. Уникнути протиріч дозволить внесення змін до Закону України «Про Конституційний Суд України».

На сучасному етапі для аналізу місця і ролі Конституційного Суду в системі органів держави варто звернути увагу на правову природу рішень цього органу про офіційне тлумачення положень Конституції України та законів України. На думку В. Тихого, вона є похідною від положення Конституційного Суду України в системі механізму держави і його компетенції. Правова природа офіційного тлумачення Конституції України та законів України полягає в їх з'ясуванні і роз'ясненні, інтерпретації, встановленні дійсного змісту, тобто в певній констатації, а не в їх змінах чи доповненнях [492, с. 147].

Отже, Конституційний Суд як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні відіграє конструктивну, стабілізуючу роль у житті суспільства і держави, є саме тим органом, якому відведена особлива роль у гарантуванні верховенства Конституції України, прав і свобод людини та громадянина, забезпеченні конституційного принципу поділу влади. Високий статус Конституційного Суду України підтверджує як Конституція України, так і надані йому повноваження та юридична сила його рішень.

Розгляд наступного елементу системи органів держави пов'язаний із вивченням інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Як відомо, вперше ця інституція виникла у Швеції у 1809 р. і згодом набула поширення в багатьох інших країнах та отримала назву «омбудсмен».

Кожній людині повинна бути забезпечена можливість користуватися усіма основними правами і свободами. Держава, її органи, у свою чергу, зобов'язані гарантувати реальне здійснення цих прав і свобод усіма доступними їм засобами. У зв'язку з цим актуалізується необхідність утворення нових та вдосконалення існуючих механізмів правового характеру проти зловживання владою [1181, с. 3]. Усе це обумовило створення нового для України інституту – інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який існує в межах інституту парламентаризму.

Стаття 1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. визначає, що омбудсмен здійснює на постійній основі парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини та громадянина й захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції [1124].

Оскільки Уповноважений покликаний здійснювати саме парламентський контроль у цій сфері, то цілком зрозумілим є те, що він призначається на цю посаду та звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів терміном на п'ять років.

Слід зазначити, що інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – не додатковий механізм українського парламенту, а інститут, що самостійно оперує наданими йому повноваженнями та реалізує власні завдання. Аргументацією цієї тези є правові норми, які встановлюють, що повноваження Уповноваженого не припиняються і не обмежуються у зв'язку із завершенням терміну діяльності, розпуском або саморозпуском Верховної Ради України.

Для забезпечення діяльності Уповноваженого утворюється Секретаріат, структура, розподіл обов'язків та інші питання щодо організації роботи якого регулюються Положеннями про Секретаріат Уповноваженого [274, с. 477]. Призначення на посаду та звільнення працівників Секретаріату здійснюється Уповноваженим. Крім того, при Уповноваженому з метою надання консультаційної підтримки, проведення наукових досліджень, а також вивчення пропозицій щодо покращення стану захисту прав і свобод людини та громадянина може створюватися й консультативна рада (яка може діяти і на громадських засадах) із осіб, що мають досвід роботи в галузі захисту прав і свобод людини та громадянина.

Відповідно до чинного законодавства омбудсмен також має право призначати своїх представників у межах виділених коштів, затверджених Верховною Радою України. Проте нормативно не визначено, це будуть представники на місцях або представники з певних питань. З цього приводу в науковій літературі звертається увага на доцільність модернізації цієї інституції шляхом запровадження представництва Уповноваженого в регіонах, і насамперед в АРК; розширення кількості виїзних сесій Уповноваженого в областях, де склалася найбільш неспокійна ситуація у сфері забезпечення прав людини [1182, с. 12]. Запровадження такої моделі є необхідним, оскільки, як зазначає О. Батанов, цей інститут повинен мати можливість у повну силу, миттєво реалізувати свої правозахисні та контрольно-наглядові функції на місцевому рівні [1183, с. 43]. Таким чином буде реально забезпечено конституційне право кожного – звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Крім того, останнім часом, у зв'язку із розширенням та універсалізацією каталогу прав і свобод людини на міжнародному й національному

рівнях, дедалі частіше постає питання щодо необхідності спеціалізації правозахисної діяльності Уповноваженого. На підтримку запровадження інституту спеціалізованих омбудсменів наводиться позитивний досвід зарубіжних країн, зокрема, у Фінляндії – омбудсмен з питань рівності прав чоловіків і жінок, омбудсмен з питань захисту прав споживачів і контролю за конкуренцією; в Угорщині – омбудсмен у справах національних та етнічних меншин; у Канаді – омбудсмен з національних мов; у Данії та ФРН – омбудсмен з питань нагляду за станом справ в армії тощо [1184, с. 427]. Вважається, що створення таких інституцій обумовлено значним навантаженням та обсягом роботи омбудсмена, а також необхідністю фахового підходу до кожного з перерахованих вище напрямів.

Діяльність Уповноваженого важко переоцінити. Адже цей інститут займає особливе місце серед механізмів захисту прав і законних інтересів громадян від свавілля органів державної влади та зловживання владою з боку чиновників [1185, с. 295–296]. Необхідною умовою його існування є те, що Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб. Це забезпечує неможливість впливу на нього, що може свідчити лише про неупередженість при здійсненні правозастосовчої діяльності.

Звертаючись до аналізу закріплення принципу незалежності в діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, слід зазначити, що перелік гарантій, які забезпечують визначений принцип, досить великий. Така надмірна державна опіка цього інституту необхідна в існуючих умовах нестабільності соціально-економічної та політичної ситуації в країні.

Отже, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює свою діяльність незалежно, що має суттєве значення для визначення його місця та ролі в системі органів держави. Досвід існування інституту Уповноваженого в Україні порівняно невеликий та потребує подальшого дослідження і вдосконалення його функціонування.

До контрольних органів можна також віднести Рахункову палату, Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення, Центральну виборчу комісію тощо. Крім того, слід зауважити, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади також мають певні контрольні повноваження.

Таким чином, у результаті розгляду контрольних органів державної влади можна зробити висновок, що на сьогоднішній день існують об'єктивні передумови для існування системи контрольних органів як елементу системи органів держави, діяльність яких чітко регламентується чинним законодавством України, хоча дея-

кі правові норми, що стосуються цього питання, потребують додаткового опрацювання і модернізації.

Незважаючи на відмінності конституційно-правового статусу відповідних державних органів, усі вони в сукупності складають єдину, цілісну систему органів держави, основне соціально-політичне призначення яких полягає у здійсненні в межах повноважень, визначених Конституцією і законами України, завдань і функцій держави.

Важливою проблемою сьогодні є те, що реалізація державної влади розглядається через призму її механічного розподілу на три ключові функції. У той час як на другий план відходять вкрай важливі, але не відображені на конституційному рівні сторони функціонування владного механізму. Зокрема те, що влада, незалежно від того, на які гілки поділяється, має бути єдиною у виробленні та здійсненні курсу державної політики, усі гілки влади мають відповідати за стан справ у державі і суспільстві.

Тому основним завданням конституційної та політичної реформи є розробка оптимальної моделі організації і функціонування державної влади в Україні, яка дозволила б узгодити два фундаментальних конституційних принципи цілісності й поділу державної влади. На нашу думку, такою моделлю є модель паритетної взаємодії гілок державної влади, яка виходить із загального визначення державної влади як цілісної системи взаємодіючих органів з чітко розподіленими функціями задля унеможливлення неправомірного втручання одних органів держави в діяльність інших.

У сучасних умовах конституційного реформування механізму Української держави, зокрема системи органів держави, є багато проблемних питань, які потребують негайного вирішення. Синтезуючи результати наукових досліджень можна визначити сучасні тенденції розвитку системи органів держави. Ними є такі:

- регламентація на конституційному рівні таких засад державного ладу, як єдність у реалізації державної влади та спільна відповідальність за реалізацію державної політики;

- удосконалення діяльності органів держави та налагодження конструктивної взаємодії між ними, аналіз форм і методів їх діяльності;

- подальша диференціація і спеціалізація державних органів у сучасних умовах науково-технічного прогресу, євроінтеграційних і глобалізаційних процесах;

- збалансування системи стримувань і противаг у процесі організації державної влади, що забезпечить ефективне функціонування вищих владних інституцій;

– оптимізація юридичного визначення компетенції вищих органів держави (чіткий поділ владних повноважень між Верховною Радою України і Президентом України, між Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України, між Президентом України і Кабінетом Міністрів України тощо);

– удосконалення судової системи та практики ефективного застосування конституційно-процесуального, кримінально-процесуального, цивільно-процесуального, адміністративно-процесуального, господарсько-процесуального законодавства з точки зору посилення гарантій прав і свобод людини та громадянина, доступності, прозорості й відкритості системи органів держави;

– необхідність більш глибокого і ґрунтовного аналізу питань організації та функціонування державних органів, які не належать до жодної з гілок державної влади, а також таких підсистем органів держави, як збройні сили, інші військові формування;

– подальше дослідження та чітке окреслення місця контрольних (контрольно-наглядових) органів у системі органів держави;

– розробка і законодавче закріплення абсолютно нової системи оцінки ефективності діяльності державних органів, в основу якої необхідно закласти не кількісні, а якісні показники – тенденції й динаміку зміни суспільних відносин; появу нових суспільних процесів тощо. Запровадження практики проведення незалежних експертиз ефективності діяльності державних органів, здійснення громадського контролю за діяльністю державних органів та їх посадових осіб;

– забезпечення підходу до проблеми організації державної влади з принципів гармонії людини і державної влади, балансу, пропорційності та органічного поєднання їх інтересів, особистої відповідальності кожної людини за організацію державної влади, усвідомлення її залежності як від суспільства, так і від кожної особи; гуманізація діяльності державних органів;

– забезпечення високого рівня професійної майстерності та фахової підготовки кадрового складу органів держави;

– виважене врахування позитивного досвіду державно-правової практики зарубіжних країн з метою створення налагодженої органічної системи органів держави.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що перераховані тенденції розвитку системи органів держави є не лише значущими в політичному і правовому аспектах, а й такими, які утворюють єдиний комплекс заходів, покликаних забезпечити створення ефективної системи органів держави, вдосконалити функціонування державного механізму в цілому.

Для повноцінного й ефективного оновлення системи державних органів потрібна консолідація суспільства, переважної більшості політичних сил щодо змісту здійснюваних реформ. При цьому потреба реформування системи органів держави повинна бути не тільки обґрунтована й доведена фахівцями, а й перш за все усвідомлена суспільством, підтримана пересічними громадянами, інакше будь-які реформи приречені на невдачу.

### **Висновки до третього розділу**

Вищезазначене дає базові орієнтири для подальшої розробки цих складних проблем, саме тому стратегічним завданням механізму держави є своєчасне та ефективне вирішення актуальних проблем розвитку суспільства і держави, запобігання негативним явищам.

1. Результатом аналізу існуючих в юридичній літературі наукових точок зору щодо визначення поняття «механізм держави» є їх умовний поділ на п'ять підходів. Перший з них – це широке і вузьке тлумачення механізму держави, згідно з яким у вузькому сенсі він визначався як апарат державної влади, а в широкому – як політична система суспільства. Згідно з другим підходом, «механізм держави» і «державний апарат» розглядаються як тотожні поняття. Прихильники третього підходу ототожнюють «механізм держави» з «державним апаратом» у його широкому розумінні. Відповідно до четвертого підходу, механізм держави характеризується як система всіх державних органів, організацій, підприємств і установ, а апарат держави визнається здебільшого як система державних органів, тобто поняття механізму держави є більш широким порівняно з поняттям державного апарату, який визнається частиною механізму держави. Прихильники п'ятого підходу пропонують розглядати механізм держави в динаміці, як сукупність засобів, чинників і принципів функціонування системи державних органів.

Систематизація та ґрунтовний аналіз наукових підходів до проблеми визначення поняття механізму сучасної Української держави дозволяє сформулювати його авторське визначення. Механізм Української держави – це нормативно визначена ієрархічна система державних інститутів – органів, підприємств, установ та інших структур, забезпечених необхідними організаційними, матеріально-технічними та фінансовими засобами з метою практичної реалізації функцій держави.

Таке визначення забезпечує характеристику механізму ефективного функціонування держави та взаємодії різних інституцій у процесі реалізації політичної, економічної, соціальної, екологічної і культурної функцій держави й може бути загальнометодологічною платформою для дослідження особливостей механізму сучасної Української держави. Механізм держави важливо розглядати в поєднанні статичного й динамічного аспектів, це розширює діапазон наукового пошуку.

2. «Механізм держави» включає в себе чотири складові: 1) правову – сукупність правових норм, що визначають систему державних інституцій, їх повноваження, форми і методи діяльності, способи реалізації завдань і функцій держави; 2) структурну – сукупність державних організацій: органів держави, державних підприємств, державних установ; 3) функціональну – система визначених функцій, для реалізації яких створені відповідні державні організації; 4) інструментальну – система визначених законодавством повноважень, способів, методів, прийомів й засобів реалізації державних функцій. Ці складові знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності.

3. Ознаками механізму Української держави є ті властивості, які характеризують перш за все його юридичну природу, зокрема визначають зміст і правові межі функціонування, висвітлюють внутрішньо-організаційні зв'язки між елементами, визначають правову сутність, виокремлюючи серед інших юридичних механізмів, розкривають зв'язки з іншими соціальними системами, підкреслюють його особливості, специфіку, пріоритети, тенденції розвитку як соціальної системи, яка реагує на зовнішні процеси демократичної суспільної трансформації, глобалізації та інтеграції. Ознаками механізму держави є наступні: 1) правова регламентованість; 2) єдність завдань, цілей і принципів організації та функціонування; 3) цілісність, ієрархічність, взаємодія і функціональна визначеність елементів; 4) системність та структурованість; 5) спрямованість на практичну реалізацію функцій Української держави; 6) стабільність і динаміка; 7) наявність процесуальної форми механізму Української держави; 8) обумовленість державного управління діяльністю конкретних індивідів; 9) забезпеченість організаційними, матеріально-технічними, фінансовими засобами, а в необхідних випадках примусовим впливом; 10) соціальна спрямованість функціонування.

4. Принципи організації і функціонування державного механізму доцільно визначити як найбільш важливі фундаментальні засади, ідеї

і вимоги, що лежать в основі його побудови і діяльності, розкривають сутність, соціальний зміст, призначення, основні цілі і завдання.

Серед принципів побудови та функціонування механізму Української держави можна виділити такі: 1) демократизм; 2) верховенство права, законність; 3) поділ влади; 4) народовладдя, представництво інтересів громадян у всіх ланках державного апарату; 5) гласність і відкритість; 6) субординація та координація; 7) професіоналізм та компетентність; 8) гуманізм. Це ті фундаментальні засади, визначення яких утворює необхідні умови для практичного втілення «державного потенціалу», вирішення державних завдань і реалізації функцій у сучасних історичних реаліях. У своїй сукупності ці принципи складають цілісну систему і є основою модернізації державного апарату та механізмів (форм) взаємодії його основних структурних елементів.

Принципи державного ладу є вихідними засадами організації механізму Української держави та основоположними засадами і водночас умовами його повноцінного, безперешкодного, ефективного функціонування.

5. Аналіз основ конституційно-правової регламентації механізму Української держави дозволяє зробити висновок, що законодавство про механізм Української держави складає комплексний інститут. Він являє собою систему нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у сфері організації та функціонування державного механізму. Правовим фундаментом зазначеного інституту законодавства є система принципів побудови та функціонування механізму Української держави, які опосередковують його різні властивості, а також закономірності дії та розвитку.

6. Комплексне та ґрунтовне дослідження різноманітних точок зору, які існують в юридичній науці, на визначення терміна «державний орган» дозволяє виділити п'ять основних підходів. Згідно з першим підходом, державний орган розглядається як елемент механізму держави, наділений державно-владними повноваженнями та відповідними засобами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави. Прихильники другого визначають його як частину державного апарату, що бере участь у реалізації функцій держави та наділена для цього владними повноваженнями. Згідно з третім підходом, державний орган трактується як сукупність осіб, громадян або державних службовців, які здійснюють завдання і функції держави. За четвертим підходом державний орган розглядається як державна інституція або організація, що діє від імені та за дорученням держави, має владні повноваження.



Прихильники п'ятого підходу, який є змішаним, пропонують розглядати державний орган як частину державного апарату, яка є групою осіб або однією особою, наділеною державно-владними повноваженнями для виконання завдань і функцій держави. Останній підхід є найбільш комплексним, обґрунтованим, системним і дозволяє сформулювати цілісне уявлення про орган держави як загальнотеоретичну правову категорію. Подібне розуміння цієї категорії є найбільш вираженим і прийнятним у сучасних умовах державотворення.

Вивчення існуючих наукових підходів до проблеми визначення поняття «державний орган» дозволяє забезпечити всебічне, комплексне, об'єктивне дослідження цієї складної категорії й сформулювати її авторське визначення. Державний орган – це структурно відокремлена, внутрішньо організована, юридично оформлена частина державного апарату, яка є колективом громадян (громадянином), має державно-владні повноваження та необхідні правові, матеріально-фінансові засоби для реалізації завдань і функцій держави, використовує правові й організаційні форми і методи діяльності.

7. Наукове опрацювання проблематики співвідношення терміна «державний орган» з термінами «орган держави», «орган державної влади», «державна організація», «державний інститут», «орган публічної влади», «орган місцевого самоврядування» дозволяє зробити наступні висновки. Терміни «державний орган» і «орган держави» є тотожними та використовуються юридичною наукою для позначення одного і того ж явища. Співвідношення визначень термінів «державний орган» та «орган державної влади» є дискусійним і потребує значної уваги, оскільки є майже недослідженим, розглядається в наукових публікаціях фрагментарно та недостатньо обґрунтовано. Зазначені терміни не є тотожними, хоча іноді в науковій літературі пропонується розглядати їх синонімічно. Визначення терміна «державний орган» можна сприймати ширше, ніж поняття «орган державної влади». Це положення підтверджується аналізом чинного законодавства та досвідом міжнародної практики державного будівництва. Стосовно термінів «державний орган» та «державна організація» можна зазначити, що вони співвідносяться як частина та ціле. Терміни «державний орган» та «державний інститут» є взаємопов'язаними, взаємообумовленими, що дозволяє розглядати державний орган як різновид державних інститутів. Аналіз змісту термінів «державний орган» та «орган публічної влади» свідчить про те, що державний орган є різновидом органів публічної влади, які поділяються на державні та недержавні органи.

Категорії «державний орган» та «орган місцевого самоврядування» розрізняються за змістом, сутністю та походженням.

8. Синтезуючи результати наукових праць та власних висновків щодо теорії державного органу, можна виділити такі ознаки органу держави: 1) структурна відокремленість; 2) внутрішня організованість; 3) юридична оформленість; 4) наявність державно-владних повноважень; 5) наявність правових, матеріально-фінансових засобів; 6) спрямованість на реалізацію завдань і функцій держави; 7) використання правових та організаційних форм та методів діяльності. Ці ознаки є істотними та дозволяють проаналізувати правову природу державного органу, з'ясувати його сутність тощо.

9. Питання щодо наукової класифікації державних органів розглядається невід'ємно від визначення дефініції державного органу, аналізу співвідношення цієї правової категорії з іншими, дослідження його ознак тощо.

Застосування різних класифікаційних критеріїв дозволяє отримати всебічну та цілісну характеристику системи державних органів, зрозуміти специфіку їх практичної діяльності. В основу класифікації органів держави можуть бути покладені різні класифікаційні критерії. Здійснивши систематизацію різноманітних точок зору, які існують в юридичній науці, доцільно класифікувати державні органи за такими критеріями: 1) за принципом поділу державної влади: законодавчі, виконавчі, судові, контрольні (контрольно-наглядові) державні органи; 2) за характером і змістом діяльності: представницькі органи (органи законодавчої влади, глава держави), органи виконавчої влади, правоохоронні органи, судові органи, контрольно-наглядові органи держави; 3) за способом (формою) створення: первинні та похідні (вторинні) державні органи; 4) за часом функціонування (дії): постійні та тимчасові державні органи; 5) за кількісним складом: колегіальні та одноосібні державні органи; 6) за способом прийняття рішень: єдиноначальні та колегіальні державні органи; 7) за широтою компетенції: державні органи загальної та спеціальної компетенції; 8) за територіальною ознакою, тобто за територією, на яку поширюються повноваження: загальнодержавні (центральні) та місцеві (локальні) державні органи; 9) за правовими формами діяльності: правотворчі, правозастосовчі, правоохоронні, контрольно-наглядові та установчі державні органи.

10. Дослідження теоретико-правових основ системи органів держави дозволяє зауважити, що всі державні органи в сукупності складають єдину, цілісну систему органів держави, основне соціально-політичне

призначення яких полягає у здійсненні в межах повноважень, визначених Конституцією і законами України, завдань і функцій держави. На сьогоднішній день важливою проблемою залишається те, що реалізація державної влади розглядається через призму її механічного розподілу на три ключові функції. У той час як на другий план відходять вкрай важливі, але не відображені на конституційному рівні сторони функціонування владного механізму. Зокрема те, що влада незалежно від її поділу на гілки має бути єдиною у виробленні та здійсненні курсу державної політики, усі гілки влади мають відповідати за стан справ у державі і суспільстві.

11. У сучасних трансформаційних умовах основним завданням конституційної реформи є розробка оптимальної моделі організації і функціонування державної влади в Україні, яка б дозволила узгодити два фундаментальних конституційних принципи цілісності й поділу державної влади. Такою моделлю є модель паритетної взаємодії гілок державної влади, яка виходить із загального визначення державної влади як цілісної системи взаємодіючих органів з чітко розподіленими функціями задля унеможливлення неправомірного втручання одних органів держави в діяльність інших.

12. Динаміка системи органів держави відображається через тенденції її розвитку, які є не лише значущими в політичному і правовому аспектах, а й такими, які утворюють єдиний комплекс заходів, покликаних забезпечити створення ефективної системи органів держави, вдосконалити функціонування державного механізму в цілому. Для повноцінного та ефективного оновлення системи державних органів потрібна консолідація суспільства, переважної більшості політичних сил щодо змісту здійснюваних реформ. При цьому потреба реформування системи органів держави має бути не тільки обґрунтована й доведена фахівцями, а й перш за все усвідомлена суспільством, підтримана пересічними громадянами, в іншому випадку будь-які реформи приречені на невдачу.

Механізм держави має ефективно функціонувати, інакше вирішення політичних, економічних і соціальних завдань не матиме результативності. Умовами ефективності функціонування механізму Української держави є: 1) забезпечення стабільності влади і усталеності (стійкості) конституційних інститутів; 2) послідовне виконання функцій, покладених на державні органи; 3) правильне використання методів правового регулювання в економічній, соціальній і політичній сферах; 4) підтримання балансу елементів механізму держави; 5) сприяння демокра-

тизації влади і відповідно активній участі громадян в управлінні державою.

Суспільна практика в Україні свідчить про значні відхилення від конституційної моделі механізму держави. Часто виникають неформальні структури, які діють паралельно з державними інститутами або навіть привласнюють їхні функції, наявні випадки порушення законодавства, створення перешкод у діяльності державних органів, поширюються лобізм і корумпованість, що негативно впливає на процес та рівні прийняття державних рішень. Конституційна реформа є однією з форм трансформації та аргументом взаємодії стабільності та динаміки державного механізму.

## Висновки

Проведений аналіз свідчить, що останнім часом спостерігається підвищення інтересу до проблематики державного ладу як з боку науковців, так і практичних працівників. Посилення уваги до вивчення цього питання детерміновано глибокими трансформаційними змінами в політичній, соціально-економічній, культурній та інших сферах.

У правовій науці існують різноманітні підходи до визначення поняття «державний лад», що дає можливість розглядати їх під різними кутами зору, вивчати та аналізувати їх особливості. Такий стан речей потребує системного підходу, що дозволить впорядкувати науковий матеріал з метою створення цілісної концепції державного ладу.

Наукове опрацювання досліджуваної проблематики дозволило, з одного боку, констатувати неоднозначну варіативність визначення поняття «державний лад» як у загальнотеоретичному, так і галузевому вимірах, з іншого – визначити пріоритетні орієнтири наукового пошуку, сформулювати узагальнені теоретико-методологічні положення й практичні рекомендації, що заслуговують на пріоритетну увагу, здійснити спробу авторської інтерпретації проблематики державного ладу. Реалізовані мета і завдання цього дослідження надали можливість зробити наступні висновки.

1. Ґрунтовний аналіз співвідношення та міжгалузевий, міждисциплінарний взаємозв'язок правової категорії «державний лад» з категоріями «державність» «конституційний лад», «суспільний лад», «політична система», «тип держави», «форма держави», комплексне вивчення теоретичних підходів до змісту поняття «державний лад» дозволили сформулювати його авторське визначення. Державний лад України – це нормативно впорядкована (унормована) система суспільних відносин, гарантованих Конституцією та законами України, з організації і діяльності держави та її основних інституцій, детермінованих синтезом історичних умов, закономірностей, традицій, новацій і тенденцій сучасного демократичного розвитку.

2. Історичне осмислення становлення і розвитку державного ладу дозволяє визначити основні вектори розвитку правової думки та практики сучасних державотворчих процесів. Розроблена авторська періодизація основних етапів розвитку державного ладу України. Цими етапами є: 1) перший етап – 1990–1995 рр. – етап проголошення незалежності України (прийняття Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України) і внесення відповідних змін до чинної на той час Конституції України 1978 р., обумовлених зміною державного ладу України; 2) другий етап – 1995–1996 рр. – етап розбудови державного ладу України, закріплений Конституційним Договором між Верховною Радою України і Президентом України; 3) третій етап – 1996–2004 рр. – етап становлення й розвитку державного ладу, передбаченого чинною Конституцією України, яка закріпила якісно новий державний лад; 4) четвертий етап – 2004 р. – донині – етап внесення змін до чинної Конституції України та їх реалізації, які обумовлюють трансформацію окремих інститутів існуючого державного ладу України.

3. Наукове розуміння сутності, ознак і змісту принципів державного ладу має як теоретичне, так і практичне значення й концентрує сучасні соціально-політичні аспекти юридичної науки. Принципи державного ладу є критерієм оцінки ефективності діяльності держави, її органів, методологічною основою подальшого вдосконалення держави. Принципами державного ладу є фундаментальні, відправні ідеї, які виражають найважливіші закономірності розвитку державного ладу, мають політико-правовий, програмний, імперативний характер, юридичне верховенство щодо інших нормативних положень і відповідають об'єктивній необхідності розбудови демократичної держави. До ознак принципів державного ладу належать наступні: основоположне, фундаментальне, узагальнююче значення; політико-правовий та програмний характер; нормативність і загальнообов'язковість; визначеність і категоричність; юридичне верховенство щодо інших положень Конституції і всіх інших нормативних актів держави; постійний характер дії; загальновизнаність (на відміну від інших ідеологічних настанов); цілісність; стислий і сконцентрований характер викладення; стійкість і відповідно особливий порядок зміни.

Проведений аналіз проблематики державного ладу дозволив визначити систему основних принципів державного ладу України, до яких належать: 1) принцип суверенності і незалежності держави; 2) принцип демократизму держави; 3) принцип правової держави; 4) принцип со-

ціальної держави; 5) принцип унітарності Української держави; 6) принцип республіканської форми правління.

4. Одним із невирішених питань теоретико-правової моделі державного ладу є проблема його гарантування. Створення незалежної, правової, соціальної держави із демократичним державним ладом є першочерговим завданням на шляху до стабільності, а наявність ефективних гарантій є обов'язковою умовою його існування.

Уперше розроблена концепція гарантій державного ладу України, сформульовано поняття, визначені ознаки, розкриті критерії класифікації та види гарантій державного ладу.

На підставі комплексного аналізу наукових підходів до розуміння поняття гарантій державного ладу сформульовано його авторське визначення. Гарантії державного ладу України – це система загальних умов і спеціальних (нормативно-правових та організаційно-правових) засобів, що забезпечують існування та дієвість інститутів державного ладу.

Наукове опрацювання цієї проблематики дозволило виокремити наступні ознаки гарантій державного ладу: нормативність, системність, цілеспрямованість, процесуальність, матеріальність, постійний характер дії гарантій та детермінованість повноважень суб'єктів державного ладу, ефективність, адекватність гарантій (зорієнтованість на реальний рівень розвитку суспільних відносин).

Аналіз гарантій державного ладу з позицій системного підходу дозволяє виділити такі класифікаційні критерії та види гарантій державного ладу:

- залежно від змісту та виду суспільної діяльності: загальні та спеціальні (юридичні) гарантії;

- загальні гарантії за сферами державного ладу доцільно поділити на: економічні, політичні, соціальні, ідеологічні та культурні (духовні) гарантії;

- спеціальні (юридичні) гарантії за способом забезпечення поділяються на дві групи: нормативно-правові та організаційно-правові гарантії.

Нормативно-правові гарантії державного ладу можна класифікувати: за змістом регулюючого впливу: матеріальні та процесуальні гарантії; за формою об'єктивації: конституційні та галузеві (кримінальні, адміністративні, цивільні, кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні тощо) гарантії.

У свою чергу, організаційно-правові гарантії державного ладу доцільно класифікувати за такими критеріями:

- за способом створення гарантів: державні та недержавні;
- залежно від сфери дії: національні (внутрішньодержавні) і міжнародні;
- за характером діяльності: органи-гаранти загальної компетенції та органи-гаранти спеціальної компетенції;
- за територією поширення компетенції органів-гарантів: центральні та місцеві;
- за функціональним призначенням: організаційно-політичні, організаційно-економічні, організаційно-соціальні, організаційно-культурні та організаційно-ідеологічні.

Для розвитку теорії гарантій державного ладу та практичного забезпечення їх реалізації важливе значення має класифікація цих гарантій також за іншими критеріями:

- за характером правових норм: матеріальні та процесуальні гарантії;
- за сферою дії: внутрішньодержавні (національні) та міжнародно-правові;
- за суб'єктом реалізації: парламентські, президентські, судові, прокурорські, адміністративні (управлінські), контрольні тощо;
- за суб'єктом гарантування: державні, міжнародні та гарантії, які забезпечуються державою за участю відповідних об'єднань громадян (політичні партії, профспілки тощо);
- за функціонально спрямованістю: гарантії реалізації, гарантії охорони, гарантії захисту;
- за найближчими цілями на: превентивні (попереджуючі), запобіжні, карані. Найбільш обґрунтованим і доцільним є поділ гарантій державного ладу України за змістом на три великі групи: організаційно-правові, нормативно-правові, міжнародно-правові.

Наукова класифікація, що взята за основу, дозволила послідовно дослідити складний, багаторівневий і різноаспектний механізм гарантування державного ладу, не порушуючи цілісності критеріїв.

5. Характер державного ладу завжди відображається саме у функціях держави, комплексний та ґрунтовний аналіз яких має велике наукове і пізнавальне значення не тільки для юридичної науки, але й для політології, соціології, філософії, історії тощо.

Перехідний етап чітко позначився й на функціонуванні Української держави. Це виражається насамперед у трансформації змісту її функцій, у якому зростає значимість загальносоціальних, загальнодемократичних і гуманістичних засад.

У результаті проведеного наукового аналізу сформульовано авторське визначення функцій держави. Функції Української держави – це



об'єктивно необхідні, взаємопов'язані напрями та види її діяльності, спрямовані на реалізацію завдань, досягнення відповідної мети в конкретних формах за допомогою спеціальних методів, які виражають сутність, соціальне призначення держави, роль та місце її в суспільстві на конкретному етапі розвитку.

Основними ознаками, що опосередковують сутність та зміст функцій держави, є: 1) загальний, предметний, об'єктивно необхідний характер; 2) найбільш повне відображення сутності й соціального призначення держави; 3) співвідношення функцій держави, функцій державної влади і функцій державних органів як співвідношення загально-го, особливого й часткового в діяльності держави; 4) спрямованість на виконання основних завдань і досягнення цілей, які формуються на кожному конкретному історичному етапі розвитку; 5) постійний, стійкий характер; 6) структурованість та взаємозв'язок елементів; 7) здійснення їх у певних формах та конкретними методами.

6. Концептуальне узагальнення функцій держави дозволило виділити класифікаційні критерії та відповідні види функцій Української держави (виходячи із ступеня їх суттєвості й об'єктивного характеру): 1) за об'єктами (сферами) діяльності держави – об'єктні (лінійні): внутрішні і зовнішні функції держави. Внутрішні: політична, економічна, соціальна, екологічна, культурна; зовнішні: оборонна, зовнішньополітична, зовнішньоекономічна, зовнішньокультурна (гуманітарна); 2) за способами діяльності держави – технологічні (владні, процесуальні, організаційні): законодавча (правотворча), виконавча, судова, контрольна; 3) за тривалістю дії (за умовами діяльності держави): постійні, тимчасові; 4) за суб'єктами діяльності: загальнодержавні, функції суб'єктів федерації (у федеративних державах), функції органів державної влади тощо.

7. У роботі детально проаналізовані об'єктні функції сучасної Української держави, досліджені їх місце і роль у системі функцій держави, висвітлені їх конституційно-правові основи тощо. Ґрунтовний аналіз змісту основних об'єктних функцій Української держави дозволив сформулювати такі їх визначення.

Політична функція Української держави – це нормативно визначені напрями та види її діяльності з регулювання сфери політичних відносин, вироблення й реалізації внутрішньої і зовнішньої політики, створення умов та інститутів для розвитку народовладдя й політичної стабільності та забезпечення національної безпеки з метою формування громадянського суспільства.

Економічна функція Української держави – це об’єктивно необхідні, нормативно визначені, конкретні напрями і види її діяльності в економічній сфері з правової регламентації економічних процесів (формування рамкових умов функціонування економіки (державна економічна політика)), створення організаційних передумов, необхідних для економічної діяльності, реалізації соціально-економічних проектів і програм та забезпечення економічної безпеки.

Соціальна функція Української держави – це об’єктивно необхідні, нормативно регламентовані напрями та види її діяльності із забезпечення й гарантування гідних умов існування, створення рівних і справедливих можливостей для розвитку кожної людини, формування ефективного механізму соціального захисту з метою досягнення в суспільстві соціальної злагоди і співробітництва на основі сталих процесів соціальної структурованості.

Екологічна функція Української держави – це об’єктивно необхідні, нормативно регламентовані напрями та види її діяльності із забезпечення раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища й екологічної безпеки.

Культурна функція Української держави – це об’єктивно необхідні, нормативно регламентовані напрями та види діяльності держави щодо створення правових, економічних, матеріальних, фінансових, соціальних, організаційних засад розвитку та забезпечення оптимального рівня функціонування культури, науки, освіти, мистецтва й інших духовно-культурних галузей суспільства.

У монографії констатовано, що успішна всебічна реалізація кожної функції держави можлива лише за наявності міцної правової бази у вигляді окремої галузі або сукупності галузей права або законодавства. У сучасних умовах конституційної та політичної реформ першочерговим завданням є аналіз та вдосконалення саме конституційно-правових основ функцій Української держави, аналіз українського законодавства, що регулює діяльність держави з точки зору його цілісності, повноти, обґрунтованості, співвідношення із законодавством інших країн, відповідності потребам реформування.

8. Модифікація функціонального призначення держави відображається у формах реалізації її функцій. Форми реалізації функцій держави є об’єктивацією (зовнішнім виразом) практичної діяльності держави щодо здійснення її функцій у конкретних умовах.

Конкретним результатом дослідження форм реалізації функцій держави є виокремлення двох підходів щодо їх трактування. Згідно

з першим підходом, форми реалізації функцій держави є діяльністю основних складових механізму держави, специфічними видами державної діяльності. Такими формами є: 1) законодавча, 2) виконавча, 3) судова, 4) контрольно-наглядова діяльність. Згідно з другим підходом, форми реалізації функцій держави – це однорідна за характером та змістом діяльність органів держави щодо здійснення її функцій. Відповідно до такого підходу, форми можна поділити на правові: правотворча, правозастосовча, правовиконавча, правоохоронна, договірна; та організаційні (фактичні): організаційно-регламентуюча, організаційно-економічна (організаційно-господарська), організаційно-ідеологічна.

Форми реалізації функцій держави нерозривно пов'язані із методами їх реалізації. Методи реалізації функцій держави в роботі визначені як система засобів, способів і прийомів здійснення напрямів та видів її діяльності.

Наукове опрацювання різних підходів щодо розуміння методів реалізації функцій держави дозволило здійснити їх класифікацію за таким критерієм, як особливості прояву волі держави (владно-організуючого впливу) при здійсненні функцій держави. Вони поділені на: загальні (загальнофункціональні) методи – переконання, стимулювання, примус; спеціальні – методи, необхідні для здійснення конкретно визначеної функції держави (наприклад, для економічної функції – прогнозування, економічне програмування тощо, для екологічної – кадастровий облік, моніторинг та ін.).

9. В умовах проведення конституційної, політичної та адміністративної реформ особливої актуалізації набуває дослідження механізму Української держави як інституціонального елементу державного ладу.

Грунтовне вивчення наукових підходів до проблеми визначення поняття механізму сучасної Української держави дозволили сформулювати його авторське визначення. Механізм Української держави – це нормативно визначена ієрархічна система державних інститутів – органів, підприємств, установ та інших структур, забезпечених необхідними організаційними, матеріально-технічними та фінансовими засобами з метою практичної реалізації функцій держави.

Автором виокремлено чотири складові у змісті правової категорії «механізм держави»: 1) правова – сукупність правових норм, що визначають систему державних інституцій, їх повноваження, форми і методи діяльності, способи реалізації завдань і функцій держави; 2) структурна – сукупність державних організацій: органів держави, державних

підприємств, державних установ; 3) функціональна – система визначених функцій, для реалізації яких створені відповідні державні організації; 4) інструментальна – система визначених законодавством повноважень, способів, методів, прийомів і засобів реалізації державних функцій. Вони знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності.

10. Ознаками механізму Української держави є наступні: 1) правова регламентованість; 2) єдність завдань, цілей і принципів організації та функціонування; 3) цілісність, ієрархічність, взаємодія і функціональна визначеність елементів; 4) системність та структурованість; 5) спрямованість на практичну реалізацію функцій Української держави; 6) стабільність і динаміка; 7) наявність процесуальної форми механізму Української держави; 8) обумовленість державного управління діяльністю конкретних індивідів; 9) забезпеченість організаційними, матеріально-технічними, фінансовими засобами, а в необхідних випадках примусовим впливом; 10) соціальна спрямованість функціонування.

Проведений аналіз дозволив визначити принципи організації та функціонування державного механізму як найбільш важливі фундаментальні засади, ідеї і вимоги, що лежать в основі його побудови і діяльності, розкривають сутність, соціальний зміст, призначення, основні цілі і завдання.

У результаті дослідження сформована цілісна система принципів, які є основою модернізації державного апарату та механізмів (форм) взаємодії його основних структурних елементів. Принципами побудови та функціонування механізму Української держави є: 1) демократизм; 2) верховенство права, законність; 3) поділ влади; 4) народовладдя, представництво інтересів громадян у всіх ланках державного апарату; 5) гласність і відкритість; 6) субординація та координація; 7) професіоналізм та компетентність; 8) гуманізм.

11. Комплексний аналіз наукових праць та синтез основних висновків щодо теорії державного органу дозволили сформулювати авторське визначення терміна «державний орган». Державний орган – це структурно відокремлена, внутрішньо організована, юридично оформлена частина державного апарату, яка є колективом громадян (громадянином), має державно-владні повноваження та необхідні правові, матеріально-фінансові засоби для реалізації завдань і функцій держави, використовує правові й організаційні форми та методи діяльності. Ознаками органу держави є наступні: 1) структурна відокремленість; 2) внутрішня організованість; 3) юридична оформленість; 4) наявність державно-владних повноважень; 5) наявність правових, матеріально-фінансових засобів;

6) спрямованість на реалізацію завдань і функцій держави; 7) використання правових і організаційних форм та методів діяльності.

Систематизація різноманітних точок зору науковців щодо цієї проблематики дозволила здійснити класифікацію державних органів за певними критеріями з метою забезпечення всебічного, цілісного уявлення про систему органів держави. Такими критеріями є наступні: 1) принцип поділу державної влади; 2) характер і зміст діяльності; 3) спосіб (форма) створення; 4) час функціонування (дії); 5) кількісний склад; 6) спосіб прийняття рішень; 7) широта компетенції; 8) територіальна ознака, тобто за територією, на яку поширюються повноваження; 9) правові форми діяльності.

12. Дослідження теоретико-правових основ системи органів держави дозволило констатувати, що всі державні органи в сукупності складають єдину, цілісну систему органів держави, основне соціально-політичне призначення яких полягає у здійсненні в межах повноважень, визначених Конституцією і законами України, завдань і функцій держави. Повноцінне й ефективне оновлення системи державних органів потребує консолідації суспільства, переважної більшості політичних сил щодо змісту здійснюваних реформ. При цьому потреба реформування системи органів держави повинна бути не тільки обґрунтована й доведена фахівцями, а й перш за все усвідомлена суспільством, підтримана пересічними громадянами, інакше будь-які реформи приречені на невдачу.

Основним завданням конституційної та політичної реформ є розробка оптимальної моделі організації і функціонування державної влади в Україні, яка дозволила б узгодити два фундаментальних конституційних принципи цілісності й поділу державної влади. Такою моделлю є модель паритетної взаємодії гілок державної влади, яка виходить із загального визначення державної влади як цілісної системи взаємодіючих органів з чітко розподіленими функціями задля унеможливлення неправомірного втручання одних органів держави в діяльність інших.

Сьогодні важливим є вироблення загальних підходів у вирішенні проблематики державного ладу України, особливо в сучасних кризових умовах, коли державно-правова практика, правосвідомість, правова культура, конкретно-соціологічні дослідження свідчать про значне зниження ефективності функціонування держави та її інститутів.

Відповідно вітчизняна правова доктрина має становити інтелектуальне підґрунтя державного ладу суверенної України, повинна відображати не тільки національні особливості державно-правової дійсності, але й прогресивні елементи державного і правового буття та свідо-

мості, притаманні як окремим країнам, так і міжнародній спільноті, що об'єднує все людство в процесі історичного суспільного розвитку.

Запропоновані висновки мають сприяти послідовному, комплексному і системному реформуванню сучасного державного ладу України, формуванню нового праворозуміння у процесі розвитку й еволюціонування державного ладу, демократизації практики сучасного державотворення, вдосконалення державних і недержавних інституцій, підвищення рівня правової й політичної культури посадових і службових осіб державного апарату, населення, а також схваленню державної стратегії розвитку, зокрема, політичної, економічної і правової систем України. До того ж результати проведеного дослідження можуть бути використані в теоретико-методологічному аспекті, тобто як засоби вироблення нових знань, розвитку теорії та методології держави і права, галузевих юридичних наук.

Запропонована теоретична модель державного ладу є важливою для наукового забезпечення практики здійснення державних перетворень в Україні, зокрема в контексті процесу оптимізації інституціональних, організаційних та структурно-функціональних взаємозв'язків органів державної влади.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Селіванов, В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні [текст] / В. Селіванов // Право України. – 2006. – № 4. – С. 21–28.
2. Самощенко, И. С. О правовых формах осуществления функций Советского государства [текст] / И. С. Самощенко // Сов. государство и право. – 1956. – № 3. – С. 81–91.
3. Петров, В. С. Тип и формы государства [текст] / В. С. Петров. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – 120 с.
4. Лиходедов, Ф. М. Советское социалистическое государство [текст] / Ф. М. Лиходедов. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1957. – 128 с.
5. Лиходедов, Ф. М. Государство и построение коммунизма [текст] / Ф. М. Лиходедов. – М. : Наука, 1968. – 416 с.
6. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи [текст] : [монографія] / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 656 с.
7. Колодій, А. М. Основи конституційного ладу України [текст] / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков. – К. : Либідь, 1997. – 206 с.
8. Конституційно-правові засади становлення української державності [текст] / [В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. – Х. : Право, 2003. – 328 с.
9. Орзіх, М. П. Сучасний конституціоналізм в Україні. Вступ до українського конституційного права [текст] : [монографія] / М. П. Орзіх, А. Р. Крусян. – К. : Алерта, 2006. – 290 с.
10. Правова система України: історія, стан та перспективи [текст] : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.
11. Погорілко, В. Ф. Основи конституційного ладу України [текст] / В. Ф. Погорілко. – К. : Ін Юре, 1997. – 20 с.
12. Рудик, П. А. Конституційна реформа в Україні: проблеми та перспективи [текст] / П. А. Рудик. – К. : Атіка, 2006. – 256 с.
13. Телешун, С. О. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики [текст] : [монографія] / С. О. Телешун. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 318 с.
14. Телешун, С. Поняття державного устрою України: проблеми теорії і практики [текст] / С. Телешун // Право України. – 2000. – № 6. – С. 14–19.
15. Тодика, О. Співвідношення конституційного ладу і народовладдя: теорія і практика [текст] / О. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – № 2 (41). – С. 74–82.
16. Тодыка, Ю. Н. Конституция Украины – основа стабильности конституционного строя и реформирования общества [текст] / [Ю. Н. Тодыка, Е. В. Супрунок] ; отв. ред. М. В. Цвик. – Симферополь : Таврия, 1997. – 312 с.
17. Тодыка, Ю. Н. Основы конституционного строя Украины [текст] : [учеб. пособие] / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 1999. – 320 с.
18. Бабкін, В. Д. Взаємозв'язки філософії права та загальної теорії держави і права [текст] / В. Д. Бабкін // Проблеми філософії права. – 2003. – № 1. – С. 54–60.

19. Петришин, О. В. Громадянське суспільство – підгрунття формування правової держави в Україні [текст] / О. В. Петришин // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2–3 (33–34). – С. 142–161.
20. Юридический словарь [текст] / [под ред. П. Кудрявцева]. – М. : Госюриздат, 1956. – 540 с.
21. Юридический энциклопедический словарь [текст] / [гл. ред. А. Я. Сухарев]. – М. : Сов. энцикл., 1984. – 415 с.
22. Румянцев, О. Г. Юридический энциклопедический словарь [текст] / О. Г. Румянцев, В. Н. Додонов. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 384 с.
23. Кравченко, В. В. Конституційне право України [текст] : [навч. посіб.] / В. В. Кравченко. – [4-те вид., виправл. та допов.]. – К. : Атіка, 2007. – 568 с.
24. Чиркин, В. Е. Современное государство [текст] / В. Е. Чиркин. – М. : Междунар. отношения, 2001. – 416 с.
25. Конституційне право України [текст] : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. закл.] / за ред. В. Ф. Погорілка. – [3–те вид.]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 731 с.
26. Погорілко, В. Ф., Державний лад [текст] / В. Ф. Погорілко, С. В. Бобровник // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.] – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.
27. Тодика, Ю. М. Конституція України: проблеми теорії і практики [текст] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2000. – 608 с.
28. Тихомиров, Ю. А. Государственность: крах или воскрешение [текст] / Ю. А. Тихомиров // Сов. государство и право. – 1992. – № 9. – С. 11–19.
29. Тихомиров, Ю. А. Государство на рубеже столетий [текст] / Ю. А. Тихомиров // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 3–18.
30. Шемшученко, Ю. С. Державність [текст] / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.] – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.
31. Державне управління та державна служба [текст] : слов.-довід. / [уклад. О. Ю. Оболенський]. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.
32. Тацій, В. Я. Становлення правової державності в Україні в аспекті конституціоналізму [текст] / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика // Конституційно-правові засади становлення української державності / [В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. – Х. : Право, 2003. – 328 с.
33. Бачило, И. Л. Факторы, влияющие на государственность [текст] / И. Л. Бачило // Государство и право. – 1993. – № 7. – С. 21–30.
34. Веденеев, Ю. А. Политическая демократия и электорально-правовая культура граждан [текст] / Ю. А. Веденеев // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 33–38.
35. Морозова, Л. А. Проблемы современной российской государственности [текст] / Л. А. Морозова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1998. – 249 с.
36. Морозова, Л. А. Современная российская государственность: проблемы теории и практики [текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Морозова Людмила Александровна. – М., 1998. – 368 с.
37. Архипова, Т. Г. Государственность современной России [текст] : [учеб. пособие] / Т. Г. Архипова. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2003. – 217 с.
38. Рябинин, Н. А. Преемственность государственности [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Рябинин Николай Александрович. – Екатеринбург, 2001. – 222 с.
39. Лукьянова, Е. А. Государственность и конституционное законодательство России [текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Лукьянова Елена Анатольевна. – М., 2003. – 368 с.



40. Сорокин, В. В. Государственность переходного периода: теоретические вопросы [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Сорокин Виталий Викторович. – Екатеринбург, 1999. – 201 с.
41. Тарасов, Г. П. Трансформация механизма российской государственности на современном этапе: вопросы теории и практики [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Тарасов Григорий Петрович. – Уфа, 2004. – 191 с.
42. Зоиров, Д. М. Формирование и развитие национальной государственности в странах Содружества Независимых Государств (сравнительно-правовое исследование) [текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02 / Зоиров Джурахон Маджидович. – СПб., 2004. – 416 с.
43. Кравчук, С. С. Советское государственное право [текст] : [учебник] / С. С. Кравчук. – М. : Юрид. лит., 1985. – 280 с.
44. Государственное право Российской Федерации [текст] : курс лекций / под ред. О. Е. Кутафина. – Т. 1. – М. : Юрид. лит., 1993. – 480 с.
45. Венгеров, А. Б. Теория государства и права [текст] : [учеб. для юрид. вуз.] / А. Б. Венгеров. – М. : Омега-Л, 2004. – 608 с.
46. Конституционное (государственное право) зарубежных стран [текст] : в 4 т. : [учебник] / отв. ред. Б. А. Страшун. – Т. 1–2. Часть общая. – [3-е изд., обнов. и дораб.] – М. : БЕК, 2000. – 784 с.
47. Румянцев, О. Г. Основы конституционного строя России: понятие, содержание, вопросы становления [текст] / О. Г. Румянцев. – М. : Юрист, 1994. – 288 с.
48. Погорілко, В. Ф. Конституційне право України [текст] : [підручник] / [В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко] ; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка : Прецедент, 2007. – 344 с.
49. Конституція України від 28 червня 1996 року [текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 (зі змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44).
50. Шаповал, В. М. Конституційний лад [текст] / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К–М. – 2001. – 792 с.
51. Богданова, Н. А. Система науки конституционного права [текст] / Н. А. Богданова. – М. : Юристь, 2001. – 256 с.
52. Шептулин, А. П. Диалектика единичного, особенного и общего [текст] / А. П. Шептулин. – М. : Наука, 1973. – 256 с.
53. Конституционное право [текст] : словарь / [отв. ред. В. В. Маклаков]. – М. : Юрист, 2001. – 559 с.
54. Козлова, Е. И. Конституционное право России [текст] / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – М. : Юристь, 1993. – 495 с.
55. Катков, Д. Б. Конституционное право России : [учеб. пособие] / [Д. Б. Катков, Е. В. Корчиго] ; отв. ред. Ю. А. Веденеев. – М. : Юриспруденция, 1999. – 284 [3] с.
56. Козлова, Е. И. Конституционное право России [текст] : [учебник] / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристь, 2004. – 587 с.
57. Конституційне право України [текст] : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. закл.] / за ред. В. Ф. Погорілка. – [2 вид., доопрац.]. – К. : Наук. думка, 2000. – 732 с.
58. Фрицький, О. Ф. Конституційне право України [текст] : [підручник] / О. Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
59. Костюченко, О. А. Основы конституційного права України [текст] / О. А. Костюченко. – К. : МАУП, 1999. – 56 с.

60. Мицкевич, А. В. Становление основ нового конституционного строя в Российской Федерации [текст] / А. В. Мицкевич // Государство и право. – 1992. – № 8. – С. 11–17.
61. Еременко, Ю. П. Советская Конституция и законность [текст] / науч. ред. В. А. Ржевский. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – 162 с.
62. Боброва, Н. А. Конституционный строй и конституционализм в России [текст] : [монография] / Н. А. Боброва. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2003. – 264 с.
63. Лучин, В. О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации [текст] / В. О. Лучин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 600 с.
64. Каягин, А. Б. Отражение основ конституционного строя Российской Федерации в конституциях (уставах) субъектов Российской Федерации [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Каягин Андрей Борисович. – Челябинск, 2003. – 179 с.
65. Тодика, О. Концепція «відкритої держави» і проблеми здійснення народовладдя [текст] / О. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 2 (45). – С. 43–51.
66. Колодій, А. Народовладдя як основа представницької демократії [текст] / А. Колодій, В. Копейчиков, М. Цвік // Укр. право. – 1995. – № 2. – С. 14–23.
67. Тодика, О. Ю. Проблеми правової політики у сфері забезпечення народовладдя [текст] / О. Ю. Тодика // Бюл. М-ва юстиції України. – 2005. – № 4 (42). – С. 5–8.
68. Баглай, М. В. Конституционное право Российской Федерации [текст] : [учеб. для юрид. вуз.] / М. В. Баглай, Б. М. Габричидзе. – М. : ИНФРА·М, 1996. – 512 с.
69. Баглай, М. В. Конституционное право Российской Федерации [текст] : [учеб. для юрид. вуз. и фак.] / М. В. Баглай. – М. : Норма-ИНФРА·М, 1998. – 741 с.
70. Мучник, А. Г. Комментарий к Конституции Украины [текст] / А. Г. Мучник. – К. : Парлам. изд-во, 2000. – Кн. 1. – 254 с.
71. Боброва, Н. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм (государственно-правовые аспекты) [текст] / Н. А. Боброва, Т. Д. Зражевская. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 155 с.
72. Конституционное (государственное) право [текст] : справочник / [ред. В. И. Лафитский]. – М. : Юрист, 1995. – 191 с.
73. Конституционное право России [текст] : [учебник] / отв. ред. А. Н. Кокотов, М. И. Кукушкин. – Екатеринбург : Изд-во Ур ГЮА, 2001. – 358 с.
74. Кабышев, В. Т. Становление конституционного строя России [текст] // Конституционное развитие России : [межвуз. науч. сб.] – Саратов : Абрис, 1993. – С. 3–14.
75. Кушніренко, О. Г. Засади конституційного ладу України [текст] / О. Г. Кушніренко // Конституційне право України : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.
76. Кравченко, В. В. Конституційне право України [текст] / В. В. Кравченко. – К. : Атіка, 2000. – 318 с.
77. Конституционное право России [текст] : [учебник] / отв. ред. А. Н. Кокотов, М. И. Кукушкин. – М. : Юристъ, 2004. – 538 с.
78. Годованець, В. Ф. Конституційне право України [текст] : [конспект лекцій] / В. Ф. Годованець. – К. : МАУП, 2000. – 216 с.
79. Основи конституційного права України [текст] : [підручник] / за заг. ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 288 с.

80. Шемшученко, Ю. С. Основи конституційного ладу України [текст] / Ю. С. Шемшученко // Конституційне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Т. 2. – К. : Юрид. думка, 2008. – 800 с.
81. Богатырев, В. В. Политическая система современного российского общества [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Богатырев Валерий Викторович. – Н. Новгород, 1998. – 157 с.
82. Истон, Д. Новая революция в политической науке [текст] / Д. Истон // Соц.-полит. журн. – 1993. – № 8. – С. 115–128.
83. Easton, D. Systems Analysis of Political Life [text] / D. Easton. – N.Y., 1957. – 220 p.
84. Parsons. Essfys in Pociological Theory [text] / Parsons. – N.Y. ; London, 1965. – 416 p.
85. Політологія [текст] : [підручник] / [П. С. Дзюбка, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко та ін.] ; за заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. – [2-ге вид., випр. і допов.]. – К. : Вища школа, 2001. – 415 с.
86. Недбайло, П. О. Політична організація суспільства [текст] / П. О. Недбайло. – К. : Ін-т держави і права АН України : Наук. думка, 1967. – 220 с.
87. Политическая организация советского общества [текст] . – М. : Наука, 1967. – 180 с.
88. Политическая организация и управление обществом при социализме [текст] / редкол.: И. П. Ильинский, М. П. Лебедев, Н. В. Черногоровкин. – М. : Мысль, 1975. – 159 с.
89. Бутко, І. П. Політична система радянського суспільства [текст] / І. П. Бутко, М. І. Корнієнко. – К. : Рад. шк., 1988. – 384 с.
90. Полунина, Г. В. Категориальный аппарат, приемы и методы исследования, используемые в политологии [текст] / Г. В. Полунина // Курс политологии : [учебник]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 460 с.
91. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку [текст] : [навч. посіб. для студ. вищ. закл.] / за ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2002. – 327 с.
92. Основы политической науки [текст] : [учеб. пособие для высш. учеб. завед.]. – М. : Дело, 1995. – 436 с.
93. Политология [текст] : [учеб. для вуз.] / под ред. М. А. Василика. – М. : Юристь, 2001. – 529 с.
94. Марченко, М. Н. Обзор литературы [текст] / М. Н. Марченко // Сов. государство и право. – 1980. – № 11. – С. 147-152.
95. Марченко, М. Н. Политическая система современного буржуазного общества (политико-правовое исследование) [текст] / М. Н. Марченко. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1981. – 301 с.
96. Лук'янов, Д. В. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави (роль та правове регулювання) [текст] : [монографія] / Д. В. Лук'янов. – Х. : Право, 2007. – 320 с.
97. Теорія держави і права [текст] : [навч. посіб.] / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.
98. Оніщенко, Н. М. Держава в політичній системі суспільства [текст] // Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

99. Сухонос, В. В. Теорія держави і права [текст] : [навч. посіб.] / В. В. Сухонос. – Суми : Унів. книга, 2005. – 536 с.
100. Венгеров, А. Б. Теория государства и права [текст] : [учеб. для юрид. вуз.] / А. Б. Венгеров. – М. : Новый Юрист, 1998. – 624 с.
101. Марченко, М. Н. Государство в политической системе общества [текст] / М. Н. Марченко // Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – Т. 1 : Теория государства. – 416 с.
102. Хропанюк, В. Н. Теория государства и права [текст] : [учеб. пособие] / В. Н. Хропанюк ; под ред. В. Г. Стрекозова. – М. : Дабахов, Ткачев, Димов, 1995. – 384 с.
103. Кашанина, Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы [текст] : [учеб. пособие] / Т. В. Кашанина. – М. : Юристь, 1999. – 335 с.
104. Марченко, М. Н. Теория государства и права [текст] : [учебник] / М. Н. Марченко. – М. : Юрид. лит., 1996. – 432 с.
105. Мальшев, А. Ю. Современная российская государственность [текст] : [учеб. пособие] / А. Ю. Мальшев. – Новосибирск : СибАГС, 1999. – 240 с.
106. Скакун, О. Ф. Теорія держави і права [текст] : [підручник] / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. С. О. Бураковського. – [2-ге вид.]. – Х. : Консум, 2005. – 656 с.
107. Лисенков, С. Л. Загальна теорія держави і права [текст] : [навч. посіб.] / С. Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 355 с.
108. Лук'янов, В. Д. Політична система громадянського суспільства [текст] / В. Д. Лук'янов // Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
109. Рабінович, П. М. Загальна теорія держави і права [текст] : [навч. посіб.] / П. М. Рабінович, Г. Г. Шмельова, Л. А. Луць. – К. : Ін-т систем. дослідж. освіти України, 1993. – 96 с.
110. Чиркин, В. Е. Основы сравнительного государственоведения [текст] / В. Е. Чиркин. – М. : Артикул, 1997. – 352 с.
111. Загальна теорія держави та права [текст] / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
112. Основы политической системы [текст] / отв. ред. Ю. А. Тихомиров, В. Е. Чиркин. – М. : Наука, 1985. – 248 с.
113. Петришин, О. В. Громадянське суспільство, політична система і держава [текст] / О. В. Петришин // Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
114. Jery, D. Collins Dictionary of Sociology. Second Edition [text] / D. Jery, J. Jery. – Glasgow, 1995.
115. Петришин, А. В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки. Сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ [текст] : [монография] / А. В. Петришин. – Харьков : Факт, 1998. – 168 с.
116. Истон, Д. Теория политических систем [текст] / Д. Истон. – М. : Наука, 1983. – 76 с.
117. Афанасьев, В. Г. Научное управление обществом [текст] / В. Г. Афанасьев. – М. : Мысль, 1968. – 183 с.

118. Державне управління в Україні [текст] : [навч. посіб.] / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : ТОВ «СО-МУ», 2001. – 265 с.
119. Нижник, Н. Р. Державне управління в Україні і нові погляди [текст] / Н. Р. Нижник. – Луцьк : Центр підвищення кваліфікації, 1998. – 19 с.
120. Авер'янов, В. Б. Державне управління [текст] / В. Б. Авер'янов // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.] – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.
121. Etzioni, A. The active Society. A Theory of Societal Political Processes [text] / A. Etzioni. – N.Y., 1968. – 432 p.
122. Darendorf, R. Pfade aus Utopia Arbeiten Zur Theorie und Methode der Soziologie [text] / R. Darendorf. – München, 1967. – 214 p.
123. Тихомиров, Ю. А. Власть и управление в социалистическом обществе [текст] / Ю. А. Тихомиров. – М. : Юрид. лит., 1968. – 197 с.
124. Bennis, U. O. Operational research and sociences [text] / U. O. Bennis. – London, 1966. – 174 p.
125. «Про захист суспільної моралі» : Закон України від 20 листоп. 2003 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.
126. Фарбер, И. Е. Правосознание как форма общественного сознания [текст] / И. Е. Фарбер. – М. : Юрид. лит., 1963. – 198 с.
127. Оболенський, О. Ю. Державна служба України: реалізація системних поглядів щодо організації та функціонування [текст] / О. Ю. Оболенський. – Хмельницький : Поділля, 1999. – 294 с.
128. Державна служба: організаційно-правові основи і шляхи розвитку [текст] / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Ін Юре, 1999. – 298 с.
129. Погорілко, В. Ф. Конституційні основи державного ладу України [текст] / В. Ф. Погорілко // Правова держава. – 1996. – Вип. 7. – С. 3–19.
130. Денисов, А. И. Сущность и формы государства [текст] / А. И. Денисов. – М. : Изд-во МГУ, 1960. – 67 с.
131. Тененбаум, В. О. Государство: система категорий [текст] / В. О. Тененбаум. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1971. – 212 с.
132. Kelsen, H. General theory of Law and State [text] / H. Kelsen. – Cambridge, 1946. – 284 p.
133. Макайвер, П. Современное государство [текст] / П. Макайвер. – Оксфорд, 1964. – 194 с.
134. Чиркин, В. Е. Сущность, содержание и типы государства [текст] / В. Е. Чиркин // Теория государства и права : [учеб. для вуз.] / под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2000. – 640 с.
135. Марченко, М. Н. Проблемы типологии государств и правовых систем [текст] / М. Н. Марченко // Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Т. 1. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 528 с.
136. Мухаев, Р. Т. Теория государства и права [текст] : [учебник] / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – 464 с.
137. Скакун, О. Ф. Теория государства и права [текст] : [учебник] / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум : Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
138. Теорія держави і права [текст] : [підручник] / [С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський] ; за ред. С. Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.

139. Цвік, М. В. Загальне вчення про державу [текст] / М. В. Цвік // Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
140. Вишневский, А. Ф. Общая теория государства и права [текст] : [учебник] / [А. Ф. Вишневский, Н. А. Горбатюк, В. А. Кучинский] ; под общ. ред. проф. В. А. Кучинского. – М. : Изд-во деловой и учеб. лит., 2004. – 640 с.
141. Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [текст] : [навч. посіб.] / П. М. Рабінович. – [6-те вид.]. – Х. : Консум, 2002. – 159 с.
142. Процюк, І. В. Форма держави [текст] / І. В. Процюк // Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
143. Общая теория государства и права. Академический курс [текст] : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Т. 1. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 528 с.
144. Шершеневич, Г. Ф. Общая теория права [текст] : [Вып. 1–4] / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Бр. Башмаковы, 1910–1912. – 833 с.
145. Коркунов, Н. М. Русское государственное право [текст] / Н. М. Коркунов. – СПб., 1892. – Т. 1. – 583 с.
146. Дюги, Л. Конституционное право: Общая теория государства [текст] / Леон Дюги. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1908. – 957 с.
147. Еллинек, Г. Общее учение о государстве [текст] / Георг Еллинек. – [2-е изд., испр. и доп. по 2-му нем. изд. С. И. Гессеном]. – СПб. : Н. К. Мартынов, 1908. – 599 с.
148. Лашин, А. Г. Возникновение и развитие форм социалистического государства [текст] / А. Г. Лашин. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1965. – 134 с.
149. Чиркин, В. Е. Формы социалистического государства [текст] / В. Е. Чиркин // Сов. государство и право. – 1972. – № 8. – С. 11–19.
150. Недбайло, П. Е. Введение в общую теорию государства и права : предмет, система и функции науки [текст] / П. Е. Недбайло. – К. : Вища шк., 1971.
151. Королев, А. И. О понятиях сущности, содержания и форм государства [текст] / А. И. Королев // Правоведение. – 1973. – № 4. – С. 7–16.
152. Левенець, Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства [текст] / Ю. А. Левенець. – К. : Освітня кн., 2006. – 272 с.
153. Киреева, С. А. Политический режим как элемент формы государства (теоретико-правовое исследование) [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / С. А. Киреева. – Саратов, 1997. – 28 с.
154. Керимов, Д. А. Сущность общенародного государства [текст] / Д. А. Керимов // Вестн. Ленингр. ун-та. – 1971. – № 23, вып. 4. – 260 с.
155. Абдулаев, М. И. Проблемы теории государства и права [текст] / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – СПб. : Питер, 2003. – 576 с.
156. Рожкова, Л. П. Принципы и методы типологии государства и права [текст] / Л. П. Рожкова. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1984. – 177 с.
157. Олейніков, С. М. Форма держави [текст] / С. М. Олейніков // Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

158. Пархоменко, Н. М. Форма держави [текст] / Н. М. Пархоменко // Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
159. Чиркин, В. Е. Государствоведение [текст] : [учебник] / В. Е. Чиркин. – М. : Юрист, 1999. – 289 с.
160. Линецький, С. Методологічні засади осмислення місця і ролі державного режиму в структурі державного ладу України [текст] / С. Линецький // Право України. – 2000. – № 6. – С. 19–23.
161. Оборотов, Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии [текст] / Ю. Н. Оборотов. – Одесса : Юрид. лит., 2001. – 160 с.
162. Кампо, В. М. Конституційна реформа – 2003. Науково-популярний коментар основних проблем [текст] / В. М. Кампо, Ю. О. Фрицький. – К. : Акад. муніцип. упр., 2003. – 20 с.
163. Конституційна реформа: експертний аналіз. Харківська правозахисна група [текст] / упоряд. : Є. Ю. Захаров. – Х. : Фоліо, 2004. – 184 с.
164. Оніщук, М. В. Конституційна реформа: вимір відповідальності (до нової національної ідеології та відповідального правління) [текст] : [популяр. нарис] / М. В. Оніщук. – К. : Вид. Дім «Юрид. книга», 2004. – 60 с.
165. Опришко, В. Ф. Конституційні основи розвитку законодавства України [текст] / В. Ф. Опришко. – К. : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2001. – 185 с.
166. Орзих, М. Ф. Конституційна реформа в Україні [текст] : [учеб. посібник] / М. Ф. Орзих ; Одес. нац. юрид. акад. – Одесса : Юрид. лит., 2003. – 123 с.
167. Політична реформа – гарантія демократичного розвитку українського суспільства [текст] : [наук.-метод. матеріали на допомогу лекторам] / за заг. ред. В. І. Ланового, В. М. Князева. – К. : УАДУ, 2003. – 160 с.
168. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика [текст] : [монографія] / відп. ред. В. Ф. Погорілко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України : А.С.К., 2003. – 652 с.
169. Селіванов, А. Політичні рішення Верховної Ради України та їх вплив на правове регулювання суспільних відносин [текст] / А. Селіванов // Право України. – 2005. – № 12. – С. 3–6.
170. Селіванов, В. Демократичний вимір конституційної реформи в Україні: обумовленість і необхідність [текст] / В. Селіванов // Право України. – 2003. – № 8. – С. 17–24.
171. Ярмиш, О. Н. Предмет історії державності України [текст] / О. Н. Ярмиш // Історія державності України: [експеримент. підруч.] / за заг. ред. О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша – Х. : ТОВ «Одісей», 2004. – 608 с.
172. Єрмолаєв, В. М. Становлення та розвиток вищих представницьких органів влади України [текст] / В. М. Єрмолаєв // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.
173. Мироненко, О. М. Історія Конституції України [текст] / О. М. Мироненко. – К. : Ін Юре, 1997. – 60 с. (Бібліотечка «Новая Конституція України»).
174. Рум'янець, В. О. Право в період Української революції (1917–1921 рр.) [текст] / В. О. Рум'янець, М. М. Страхов // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.

175. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року [текст] // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
176. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року [текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
177. Конституційний Договір між Верховною Радою України і Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України» [текст] від 8 черв. 1995 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 18. – Ст. 133.
178. «Про внесення змін до Конституції України» [текст] : Закон України від 8 груд. 2004 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44.
179. Олеськів, І. Про сутність політичної реформи в Україні [текст] / І. Олеськів // Юрид. Україна. – 2005. – № 10. – С. 15–18.
180. «Про економічну самостійність Української РСР» [текст] : Закон УРСР від 3 серп. 1990 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1990. – № 34. – Ст. 499.
181. Фрицький, Ю. О. Державна влада в Україні: становлення, організація, функціонування [текст] : [монографія] / Ю. О. Фрицький. – Д. : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ : Ліра ЛТД, 2006. – 360 с.
182. Погорілко, В. Ф. Декларація про державний суверенітет України 1990 року [текст] / В. Ф. Погорілко, Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.
183. Про Президента Української РСР [текст] : Закон УССР від 5 лип. 1991 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 33. – Ст. 446.
184. Про вибори Президента Української РСР [текст] : Закон УССР від 5 лип. 1991 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 33. – Ст. 448.
185. Про всеукраїнський і місцевий референдуми [текст] : Закон України від 3 лип. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 33. – Ст. 443.
186. Про проголошення незалежності України [текст] : Постанова Верховної Ради УРСР від 24 серп. 1991 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
187. Селіванов, В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти [текст] : [монографія] / В. М. Селіванов. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. – 724 с.
188. Малиновський, В. Я. Державне управління [текст] : [навч. посіб.] / В. Я. Малиновський. – [2-ге вид., доп. та перероб.]. – К. : Атіка, 2003. – 576 с.
189. Шаповал, В. М. Від Руської правди до Декларації про державний суверенітет України. Історичні форми правового регулювання державно-владних відносин [текст] / В. М. Шаповал // Віче. – 2000. – № 7. – С. 15–25.
190. Грищенко, І. Українська революція 1917–1921 рр. і процес новітнього державотворення в Україні (порівняльний аналіз) [текст] / І. Грищенко, М. Карабанов // Українська державність: історія і сучасність. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 337–339.
191. Павловський, А. Злет і крах соціалізму в СРСР: наслідки та уроки для України [текст] / А. Павловський. – К. : Київ, 1999. – 175 с.
192. Мацькевич, М. Державотворчі процеси в Україні на сучасному етапі її розвитку: проблеми і перспективи [текст] / М. Мацькевич // Право України. – 2009. – № 2. – С. 74–78.



193. Зміни і доповнення в Конституцію УРСР № 2113–12 [текст] // Відом. Верхов. Ради. – 1992. – № 20. – Ст. 271.
194. Зміни і доповнення в Конституцію УРСР № 2462–12 [текст] // Відом. Верхов. Ради. – 1992. – № 35. – С. 506.
195. Зміни і доповнення в Конституцію України № 2885–12 [текст] // Відом. Верхов. Ради. – 1993. – № 9. – Ст. 60.
196. Зайцев, В. Конфлікти між гілками влади в процесі їх становлення (1991–1996) [текст] / В. Зайцев // Становлення владних структур в Україні (1991–1996) / редкол.: О. Гарань, В. Кулик, О. Майборода. – К. : Центр політ. аналізу газети «День», 1997. – 178 с.
197. Про склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної Комісії) [текст] : Постанова Верховної Ради України від 10 листоп. 1994 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 419.
198. Погорілко, В. Ф. Конституційне право України. Академічний курс [текст] : [підручник] : у 2 т. / [В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко] ; за ред. В. Ф. Погорілка. – Т. 1. – К. : Юрид. думка, 2006. – 544 с.
199. Полешко, А. Міжнародний симпозіум «Новий проект Конституції України» [текст] / А. Полешко // Право України. – 1994. – № 1–2. – С. 7–12.
200. Бостан, С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики [текст] : [монографія] / С. К. Бостан. – Запоріжжя : Юрид. ін-т, 2005. – 540 с.
201. Бандурка, О. М. Держава Україна на сучасному етапі [текст] / О. М. Бандурка, Ю. Д. Древаль // Історія державності України : [експеримент. підруч.] / за заг. ред. О. М. Бандурки, О. Н. Ярмаши. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – 608 с.
202. Ющик, О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу [текст] : [монографія] / О. І. Ющик. – К. : Парлам. вид-во, 2004. – 519 с.
203. Пархоменко, Н. М. Конституційний договір як джерело права України: історичний досвід [текст] / Н. М. Пархоменко // Правова держава : Щорічник наук. пр. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 62–66.
204. Конституція незалежної України [текст] : у 3 кн. / під заг. ред. С. Головатого. – К. : Право : Укр. правн. фундація, 1995. – Кн. 1. – 398 с.
205. Шаповал, В. Форма держави в конституційному праві [текст] / В. Шаповал // Вісн. Конституц. Суду України. – 2003. – № 3. – С. 47–80.
206. Скакун, О. Ф. Президентська гілка влади в системі розподілу влад (у контексті сучасного реформування [текст] / О. Ф. Скакун // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. Спец. вип. – 2004. – Ч. 1. – С. 7–12.
207. Козюбра, М. І. Конституційний процес. Конституційний закон про державну владу та місцеве самоврядування в Україні. Конституційний договір [текст] / М. І. Козюбра // Тези доповіді: Стенографічний звіт. Проект Закону / відп. за вип. С. Головатий. – К. : Укр. правн. фундація, 1995. – С. 20–21.
208. Заєць, А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду [текст] / А. П. Заєць. – К. : Парлам. вид-во, 1999. – С. 81–82.
209. Конституція незалежної України [текст] / за ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова. – К. : Ін Юре, 2000. – 428 с.
210. Кремінь, В. Г. Україна: Альтернатива поступу (критика історичного досвіду) [текст] / В. Г. Кремінь, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : Наук. думка, 1996. – 680 с.

211. Шаповал, В. Конституційні акти України першої половини 90-х років ХХ ст. (питання кваліфікації) [текст] / В. Шаповал // Право України. – 2000. – № 6. – С. 6–9.
212. Гончаренко, В. Державно-правове будівництво в перші роки незалежної України (24 серпня 1991 р. – середина 1996 р.) [текст] / В. Гончаренко // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1999. – № 4. – С. 80–88.
213. Орзіх, М. Започаткування сучасного етапу конституційної реформи в Україні [текст] / М. Орзіх // Юрид. вестн. – 2003. – № 2. – С. 68–78.
214. Тацій, В. Проблеми реалізації Конституції України [текст] / В. Тацій, Ю. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – № 2. – С. 20–29.
215. Щелокаева, Т. А. Юридические коллизии и коллизионные нормы: понятие, виды [текст] / Т. А. Щелокаева // Правоведение. – 2003. – № 6. – С. 147–152.
216. Щебельський, В. Є. Колізія нормативних актів [текст] / В. Є. Щебельський // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К–М. – 2001. – 792 с.
217. Бобровник, С. В. Колізійна норма [текст] / С. В. Бобровник // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К–М. – 2001. – 792 с.
218. Погребняк, С. П. Колізії в законодавстві [текст] / С. П. Погребняк // Загальна теорія держави і права: підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
219. Конституційне право України [текст] : [підручник] / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 1999. – 734 с.
220. Погорілко, В. Ф. Джерела конституційного права України: поняття, види і система [текст] / В. Ф. Погорілко, Ф. Л. Федоренко // Право України. – 2002. – № 3. – С. 8–16.
221. Теплюк, М. О. Верховна Рада України: від Декларації – до Конституції України 1996 р. [текст] / М. О. Теплюк // Український парламентаризм: минуле і сучасне / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Парлам. вид-во, 1999. – 368 с.
222. Удовик, С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы [текст] / С. Л. Удовик. – Киев : Ваклер, 1999. – 208 с.
223. Мацькевич, М. Історична пам'ять народу та сучасне українське державотворення [текст] / М. Мацькевич // Юрид. Україна. – 2009. – № 1. – С. 4–8.
224. Наливайко, Л. Р. Історія становлення державного ладу України [текст] / Л. Р. Наливайко // Підприємництво, госп-во і право. – 2009. – № 8. – С. 26–32.
225. Ющик, О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні [текст] / О. І. Ющик. – К. : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 1997. – 190 с.
226. Ескина, Л. Б. Конституционная реформа в России: кризис или очередной этап? [текст] / Л. Б. Ескина // Правоведение. – 2001. – № 2. – С. 4–24.
227. Колпаков, А. Проблеми змін в політичній системі України: політико-правовий вимір [текст] / А. Колпаков // Право України. – 2003. – № 4. – С. 5–7.
228. Про внесення змін до Конституції України [Електронний ресурс] (проект внесено Президентом України у 2003 році) – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
229. Про внесення змін до Конституції України [текст] (проект внесено народними депутатами України) // Право України. – 2003. – № 8. – С. 3–24.

230. Євграфов, П. Б. Конституція України: коментар змін (2004-2007). Теоретичні та практичні аспекти [текст] : [наук.-практ. посіб.] / П. Б. Євграфов. – К. : Всеукр. асоціація видавців «Правова єдність», 2007. – 204 с.
231. Селіванов, А. Конституційна визначеність і подолання нестабільності проведеної реформи повноважень суб'єктів центральної влади [текст] / А. Селіванов // Право України. – 2007. – № 5. – С. 3–8.
232. Барабаш, Ю. Г. Про причини конституційної кризи в Україні [текст] / Ю. Г. Барабаш // Унів. наук. зап. – 2008. – № 3 (27). – С. 36–41.
233. Шкуратенко, О. Погляд на українську державність під кутом зору міжнародної правосуб'єктності [текст] / О. Шкуратенко // Право України. – 2002. – № 9. – С. 33–37.
234. Наливайко, Л. Р. Роль принципів державного ладу у розбудові демократичної, соціальної і правової держави [текст] / Л. Р. Наливайко // Унів. наук. зап. – 2008. – № 1. – 470 с.
235. Словник української мови [текст] . – Т. 7. – К. : Наук. думка, 1976. – 724 с.
236. Новий тлумачний словник української мови [текст] / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – [2 вид., випр.]. – К. : Аконіт, 2006. – Т. 2. – 926 с.
237. Філософський словник [текст]. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1986. – 525 с.
238. Философский энциклопедический словарь [текст]. – М. : Инфра, 1992. – 576 с.
239. Волошин Ю. О. Принцип [текст] / Ю. О. Волошин // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.
240. Єріна, А. М. Методологія наукових досліджень [текст] : [навч. посіб.] / А. М. Єріна, В. Б. Захожай, Д. П. Єрін. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 212 с.
241. Румянцев, О. Г. Основы конституционного строя: понятие, содержание, отражение в Конституции [текст] / О. Г. Румянцев // Государство и право. – 1993. – С. 3–15.
242. Лучин, В. О. Реализация конституционных норм: общее и особенное [текст] / В. О. Лучин // Конституционная реформа в СССР: актуальные проблемы : сборник – М., 1990. – С. 39–52.
243. Васильев, А. М. О правовых идеях-принципах [текст] / А. М. Васильев // Сов. государство и право. – 1975. – № 3. – С. 11–18.
244. Мамут, Л. Многословие или необходимая детализация? [текст] / Л. Мамут, В. Савицкий // Конституц. вестн. – 1992. – № 11. – С. 121–128.
245. Годованець, В. Ф. Конституційне право України [текст] : [навч. посіб.] / В. Ф. Годованець. – К. : МАУП, 2005. – 360 с.
246. Наливайко, Л. Р. Принципи державного ладу: теоретико-правовий аспект [текст] / Л. Р. Наливайко // Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку : Збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (30 трав. 2008 р., м. Одеса). – Одеса : Астропринт, 2008. – С. 341–344.
247. Дмитриев, Ю. А. Сущность государства и его связь с правом [текст] / Ю. А. Дмитриев, А. В. Мицкевич // Общая теория права / [Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев и др.] ; под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. – 384 с.
248. Корельский, В. М. Проблемы понимания государства, его сущности и закономерностей развития [текст] / В. М. Корельский // Теория государства и права : [учеб. для вуз.] / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – [2-е изд., изм. и доп.]. – М. : НОРМА (НОРМА-ИНФРА•М), 2001. – 616 с.
249. Тэпс, Д. Концептуальные основы федерализма [текст] / Д. Тэпс. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 204 с.

250. Манелис, Б. Л. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях [текст] / Б. Л. Манелис. – Ташкент : Наука, 1964. – 306 с.
251. Кельман, М. С. Загальна теорія держави та права [текст] : [підручник] / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – [3-тє вид., стер.]. – Львів : Новий світ – 2000, 2007. – 584 с.
252. Федущак-Паславська, Г. М. Політико-правова ідея суверенітету державної влади та її реалізація в державотворенні України [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.01 / Г. М. Федущак-Паславська. – Львів, 2000. – 18 с.
253. Новгородцев, П. И. Об общественном идеале [текст] / П. И. Новгородцев. – М. : Пресса, 1991. – 638 с.
254. Оппенгейм, Л. Международное право [текст] / Л. Оппенгейм. – М., 1948. – Т. 1 : Мир. – 400 с.
255. Dictionary of Sociology and Related Sciences [text] – Totowa (New Jersey). – 1988.
256. Левин, И. Д. Суверенитет [текст] / И. Д. Левин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 373 с.
257. Суверенитет в государственном и международном праве [текст] : «Круглый стол» журн. «Советское государство и право» // Сов. государство и право. – 1991. – № 5. – С. 3–38.
258. Берлін, І. Чотири есе про свободу [текст] / І. Берлін. – К. : Основи, 1994. – 272 с.
259. Міжнародна поліцейська енциклопедія [текст] : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко]. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 1. Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 1232 с.
260. Reinicke, W. Global Public Police [text] // Foreign Affairsl. – 1997. – Nov. Dec. – P. 138 // Цит. за кн. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век. – М. : Норма, 2000. – 426 с.
261. Зорькин, В. Д. Об угрозах конституционному строю в XXI веке и необходимости проведения правовой реформы в России [текст] / В. Д. Зорькин // Журн. рос. права. – 2004. – № 6. – С. 3–17.
262. Федоренко, Г. Загальнотеоретичні проблеми функціонування держави в умовах регіоналізації [текст] / Г. Федоренко // Право України. – 2004. – № 11. – С. 129–131.
263. Шаповал, В. Н. Сравнительное конституционное право [текст] / В. Н. Шаповал. – К. : ИД «Княгиня Ольга», 2007. – 416 с.
264. Аристотель. Сочинения [текст] / Аристотель. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – 248 с.
265. International Encyclopedia of the Social Sciences [text]. Vol. 15. – N.Y., USA. – The Macmillan Company & The Free Press, 1968.
266. Энциклопедический словарь [текст] / Брокгауз и Эфрон. – СПб, 1901. – Т. 31.
267. The Great Political Theories Bodin «Six Books of the Republic» [text] Vol. 1. – New York, 1996.
268. Гроций, Г. О праве войны и мира [текст] : репринт. с изд. 1956 г. / Г. Гроций – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
269. Руссо, Ж.-Ж. Об общественном договоре или принципы политического права [текст] / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Соцэкгиз, 1938. – 122 с.
270. Шайо, А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) [текст] : пер. с венг. / А. Шайо. – М. : Юристь, 2001. – 292 с.
271. Manin, B. Legitimacy and Political Deliberation [text] / B. Manin // Political Theory. – 1987. – № 15.

272. Карпов, Н. И. Исторический очерк представительных учреждений в Западной Европе. Конституционное государство [текст] : [сб. ст.] / Н. И. Карпов. – [2-е изд.]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 1995. – 84 с.
273. Шаповал, В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві [текст] / В. Шаповал // Вісн. Конституц. Суду України. – 2003. – № 1. – С. 70–83.
274. Конституція України [текст] : [наук.-практ. комент.] / [В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.] ; редкол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право ; К. : Ін Юре, 2003. – 808 с.
275. Зайчук, О. В. Сутність і призначення держави [текст] / О. В. Зайчук // Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
276. Тимофеева, Р. Г. Конституционные основы государственного строя [текст] / Р. Г. Тимофеева // Конституционное право : [учебник] / отв. ред. В. В. Лазарев. – М. : Юристь, 1999. – 592 с.
277. Пиголкин, А. С. Понятие и сущность государства [текст] / А. С. Пиголкин // Теория государства и права : [учеб. для юрид. вуз.] / под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М. : Изд. Дом «Городец», 2003. – 544 с.
278. Морозова, Л. А. Понятие, сущность и типология государства [текст] / Л. А. Морозова // Теория государства и права : [учебник] / под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристь, 2003. – 592 с.
279. Цветков, В. В. Национальная государственность союзной республики [текст] / [В. В. Цветков, В. В. Сиренко, В. Б. Аверьянов и др.]. – К. : Наук. думка, 1991. – 257 с.
280. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН от 24 октября 1970 года [текст] // Международное право в документах. – М. : Юрид. лит., 1982. – 214 с.
281. Четвернин, В. А. Понятия права и государства. Введение в курс теории права и государства [текст] / В. А. Четвернин. – М. : Дело, 1997. – 120 с.
282. Баринц, И. Н. Правовое пространство России. Вопросы конституционной теории и практики [текст] / И. Н. Баринц. – М. : Юрайт, 2000. – 246 с.
283. Тодыка, О. Ю. Народовластие в условиях глобализации [текст] : [монографія] / под ред. А. В. Петришина. – Харьков : Право, 2005. – 336 с.
284. Котюк, В. О. Загальна теорія держави і права [текст] : [навч. посіб.] / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – 592 с.
285. Мурашин, Г. О. Демократія [текст] / Г. О. Мурашин // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.
286. Webster's New Universal Unabridged Dictionary [text]. – N. Y., 1993. – 520 p.
287. Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін [текст] : [навч. посіб.] / О. В. Філонов, В. М. Субботін, В. В. Пашутін, І. Я. Тодоров. – К. : Знання, 2006. – 215 с.
288. Цвік, М. В. Теорія демократії [текст] / М. В. Цвік // Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
289. Olson, M. Dictatorship, Democracy and Development [text] / M. Olson // American Science Review. – 1993. – Vol. 87. – № 3 (September).

290. Скрипнюк, О. Верховенство права і демократія: концептуальні питання взаємозв'язку [текст] / О. Скрипнюк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 2 (53). – С. 13–23.
291. Основи демократії [текст] : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.] ; за заг. ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України, Ін-т вищ. освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Ін-т вищої освіти. – К. : Ай Бі, 2002. – 684 с.
292. Погорілко, В. Ф. Конституційні основи державного ладу України [текст] / В. Ф. Погорілко // Конституційне право України / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 1999. – 734 с.
293. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку [текст] / [Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін.] ; Ф. М. Рудич (заг. ред.); Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 412 с.
294. Медведчук, В. В. Демократія як передумова правової держави [текст] / В. В. Медведчук // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.
295. Доліній, М. Соціальна, правова держава: новизна погляду [текст] / М. Доліній, С. Вовканич // Віче. – 2001. – № 5. – С. 155–157.
296. Урсул, А. Д. Государство в стратегии устойчивого развития [текст] / А. Д. Урсул. – М. : Изд-во РАГС, 2000. – 223 с.
297. Харитоновна, О. Г. Генезис демократии. Попытка реконструкции логики транзитологических моделей [текст] / О. Г. Харитоновна // Космополис. Альманах. – М., 1997. – С. 36–69.
298. Кириченко, С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави / С. О. Кириченко. – К. : Логос, 2000. – 85 с.
299. Dahl, R.A. Preface to Economic Democracy [text] – Berkeley : Universitu of California Press, 1985. – 74 p.
300. Dahl, R.A. After the Revolution? Authority in a Good Society [text] – New Haven : Yale U. P., 1990. – 112 p.
301. Даль, Р. А. О демократии [текст] / Р. А. Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
302. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії [текст] : [монографія] / [І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко, Є. В. Перегуда, О. М. Стойко, С. В. Балабан, О. О. Полішкарлова, В. А. Явір] ; за ред. І. О. Кресіної. – К. : Логос, 2007. – 316 с.
303. Двойних, К. Зарубіжні інвестиції та соціально-політичні трансформації в Україні [текст] / К. Двойних // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 66–67.
304. Открытое государство: политико-правовое видение [текст] / М. С. Айвазян, В. В. Варданын, Е. М. Доровских, и др. // Государство и право. – 2003. – № 5. – С. 60–68.
305. Поппер, К. Открытое общество и его враги [текст] / К. Поппер. – М. : Культур. инициатива, 1992. – 528 с.
306. Скрипнюк, О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та соціальна практика) [текст] / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.
307. Ковлер, А. И. Исторические формы демократии [текст] / А. И. Ковлер. – М. : Наука, 1990. – 256 с.

308. Георгіца, А. З. До питання про зміст конституційно-правової категорії «демократія» [текст] / А. З. Георгіца, Н. Г. Шукліна // *Наук. вісн. Чернівецьк. ун-ту. Правознавство*. – Чернівці : Рута, 2003. – Вип. 172. – С. 46–51.
309. Журавський, В. С. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток [текст] / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 296 с.
310. Медведчук, В. В. Новий вимір демократії [текст] / В. В. Медведчук. – К. : Основні цінності, 2001. – 144 с.
311. Рабінович, П. М. Про соціальну сутність сучасних демократичних держав [текст] / П. М. Рабінович // *Вісн. Акад. прав. наук України*. – 1993. – № 1. – С. 34–42.
312. Токвиль, А. Про демократію в Америці [текст] / А. Токвиль. – К. : Вид. Дім «Весвіт», 1999. – 590 с.
313. Національна програма правової освіти населення [текст] : затв. Указом Президента України від 18 жовт. 2001 р. // *Офіц. вісн. України*. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.
314. Тацій, В. Людина і права держава: проблеми взаємовідносин і взаємодії [текст] / В. Тацій // *Вісн. Акад. прав. наук*. – 2008. – № 2 (53). – С. 3–12.
315. Михальченко, М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи [текст] / М. Михальченко. – Дрогобич ; К., 2004. – С. 9–171.
316. Михальченко, Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? [текст] / Н. Михальченко. – К., 2001. – С. 46–170.
317. Гринюк, Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація [текст] / Р. Ф. Гринюк. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – 388 с.
318. Скрипнюк, О. В. Правова, соціальна держава в Україні: конституційні основи та тенденції розвитку [текст] / О. В. Скрипнюк // *Правова держава*. – 2001. – Вип. 12. – С. 186–197.
319. Бабкін, В. Д. Соціальна держава та захист прав людини [текст] / В. Д. Бабкін // *Правова держава*. – 1998. – Вип. 9. – С. 3–11.
320. Бабкін, В. Д. Від правової до соціально-правової держави [текст] / В. Д. Бабкін // *Правова держава : Щорічник наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. – К., 2001 – Вип. 12. – С. 270–281.
321. Сухонос, В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні [текст] / В. В. Сухонос. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 320 с.
322. Савенко, М. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції [текст] / М. Савенко // *Право України*. – 1999. – № 2. – С. 3–9.
323. Правовое государство в России: замысел и реальность [текст] : («круглый стол» юристов, 19 апр. 1995 г.). – М. : Апрель-85, 1995. – 96 с.
324. Котляревский, С. Конституционное государство: опыт политико-морфологического обзора [текст] / С. Котляревский. – СПб. : Тип. Альшутлера, 1907. – 252 с.
325. Цвік, М. В. Верховенство права в контексті прав людини [текст] / М. В. Цвік // *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини і основних свобод : [матеріали міжнар. наук.-практ. конф.] : у 2 ч. – Х., 2000. – Ч. 1. – 326 с.*
326. Наливайко, Л. Р. Верховенство права як принцип основ державного ладу України [текст] / Л. Р. Наливайко // *Актуальні проблеми політики : Зб. наук. пр. /*

- Голов. ред. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : ПП «Фенікс», 2006. – Вип. 28. – 528 с.
327. Вовк, Д. Принципи верховенства права в Україні: проблеми визначення та дії [текст] / Д. Вовк // Юрид. вестн. – 2003. – № 3. – С. 110–130.
328. Гайворонський, В. Яким має бути механізм впровадження принципу верховенства права [текст] / В. Гайворонський // Право України. – 2005. – № 10. – С. 114–118.
329. Гайворонський, В. Конституційний принцип верховенства права [текст] / В. Гайворонський // Право України. – 2003. – № 5. – С. 24–28.
330. Головатий, С. «Верховенство закону» versus «верховенство права»: філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? [текст] / С. Головатий // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2 (33)–3 (34). – С. 96–113.
331. Головатий, С. Верховенство права: український досвід [текст] : [монографія] / С. Головатий. – К. : Фенікс, 2006. – Кн. 3. – С. 1627.
332. Заєць, А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) [текст] / А. Заєць // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1998. – № 1 (12). – С. 3–8.
333. Козюбра, М. Принцип верховенства та вітчизняна теорія і практика [текст] / М. Козюбра // Укр. право. – 2006. – Число 1 (19). – С. 15–23.
334. Козюбра, М. Принцип верховенства права і правової держави: єдність основних вимог [текст] / М. Козюбра // Наук. зап. На УКМА : Юридичні науки. – 2007. – Т. 64. – С. 3–9.
335. Погребняк, С. Основні вимоги, що випливають з принципу верховенства права [текст] / С. Погребняк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 4 (51). – С. 41–53.
336. Скрипнюк, О. Європейський вибір України: проблеми реалізації принципу законності [текст] / О. Скрипнюк // Право України. – 2009. – № 1. – С. 97–101.
337. Allan, T.R.S. The rule of law as the rule of reason: concept and constitutionalism [text] / Law quat. rev. – Oxford, 1999. – Vol. 115. – № 4.
338. Dicey, A. Introduction to the Study of the law of the Constitution [text] / A. Dicey (10thedn., 1965).
339. Таманага, Б. Верховенство права: історія, політика, теорія [текст] / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Іщенка. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 120 с.
340. Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) [текст] : [монографія] / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 380 с.
341. Козюбра, М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція [текст] / М. Козюбра // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 4. – С. 26–32.
342. Городовенко, В. Значення принципу верховенства права при здійсненні правосуддя [текст] / В. Городовенко // Юрид. Україна. – 2005. – № 12. – С. 4–8.
343. Грасхоф К. Принцип верховенства права в конституційному судочинстві / К. Грасхоф // Вісн. Конституц. Суду України. – 2000. – № 4. – С. 32–38.
344. Селіванов, В. Методологічні проблеми запровадження конституційних принципів «верховенства права» і «верховенства закону» [текст] / В. Селіванов // Право України. – 1997. – № 6. – С. 14–18.
345. Орзих, М. Верховенство права – принцип практической деятельности государства и общества [текст] / М. Орзих // Юрид. вестн. – 1997. – № 3. – С. 64–72.
346. Назаренко, Є. В. Запровадження в життя Конституції – головна мета сучасного етапу правової реформи державної влади [текст] / Є. В. Назаренко // Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства : [зб. наук. пр.]. – К. : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 1997. – Вип. 2. – С. 36–44.



347. Козюбра, М. І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України [текст] / М. І. Козюбра // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.
348. Скрипнюк, О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України [текст] [монографія] / О. В. Скрипнюк. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.
349. Оніщенко, Н. М. Правова система: проблеми теорії [текст] / Н. М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
350. Шаповал, В. Верховенство закону як принцип Конституції України [текст] / В. Шаповал // Право України. – 1999. – № 1. – С. 5–7.
351. Петришин, О. В. Верховенство права як принцип дії права [текст] / О. В. Петришин // Укр. право. – 2006. – Число 1. – С. 47–51.
352. Яковюк, І. В. Розбудова соціальної, правової держави в Україні: сучасний стан і перспективи [текст] / І. В. Яковюк // Конституційно-правові засади становлення української державності / [В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.] ; за ред. В. Я. Тацій, Ю. М. Тодики. – Х. : Право, 2003. – 328 с.
353. Скрипнюк, О. В. Соціальна держава [текст] / О. В. Скрипнюк // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.
354. Якушик, В. М. Проблеми типології правової держави [текст] / В. М. Якушик // Філософ. і соціол. думка. – 1993. – № 9–10. – С. 178–192.
355. Рабінович, П. М. Соціальна держава [текст] / П. М. Рабінович // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАНУ, ІДП. – К. : Наука, 1996. – 480 с.
356. Государственное право Германии [текст] : в 2 т. – М., 1994. – Т. 1.
357. Павловська, Л. М. Правова держава [текст] / Л. М. Павловська, І. В. Яковюк // Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
358. Шаповал, В. М. Конституційне право зарубіжних країн [текст] : [підручник] / В. М. Шаповал. – [4-е стереотип. вид]. – К. : АртЕк, 2006. – 264 с.
359. Шляхтун, П. П. Конституційне право України [текст] : [підручник] / П. П. Шляхтун. – К. : Освіта України, КНТ, 2008. – 592 с.
360. Яковюк, І. В. Виникнення та розвиток концепції соціальної держави [текст] / І. В. Яковюк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 2. – С. 24–29.
361. Скрипнюк, О. Проблеми соціальної держави в контексті концепції «державного мінімалізму» [текст] / О. Скрипнюк // Право України. – 2000. – № 11. – С. 17–21.
362. Ткачук, П. Україна: шляхи формування соціальної держави [текст] / П. Ткачук // Вісн. Конституц. Суду України. – 2003. – № 6. – С. 72–78.
363. Бобровник, С. В. Держава та особа [текст] / С. В. Бобровник // Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
364. Нижник, Н. Постсоціалістична держава: теоретико-правові проблеми [текст] : [монографія] / Н. Нижник, В. Лемак. – Ужгород : Вид-во УжНУ, 2003. – 104 с.
365. Гетьман, А. Б. Принципи адміністративно-територіального устрою України [текст] / А. Б. Гетьман // Унів. наук. зап. Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2008. – № 3 (27). – С. 49–54.

366. Шаповал, В. М. Унітарна держава [текст] // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл, 1998. – Т. 6 : Т–Я. – 2004. – 768 с.
367. Оборотов, Ю. М. Сучасна держава: основи теорії [текст] : [навч. курс] / Ю. М. Оборотов. – Одеса : Астропринт, 1998. – 132 с.
368. Малишко, М. І. Конституційні основи територіального устрою України [текст] / М. І. Малишко. – [2-е вид., доповн.]. – К. : УНА, 2001. – 52 с.
369. Баранчук, В. М. Політико-територіальна організація України: проблеми конституційно-правової теорії та практики [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.02 / В. М. Баранчук. – К., 1997. – 17 с.
370. Конституційне право зарубіжних країн [текст] : [навч. посіб.] / [В. О. Ріяка (керівник авт. кол.), В. С. Семенов, М. В. Цвік та ін.] ; за заг. ред. В. О. Ріяки. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 512 с.
371. Морозова, Л. А. Теория государства и права [текст] : [учебник] / Л. А. Морозова. – М. : Юрист, 2004. – 414 с.
372. Шаповал, В. М. Сучасний конституціоналізм [текст] : [монографія] / В. М. Шаповал. – К. : Юрид. фірма «Салком» : Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.
373. Сурилов, А. Теорія держави і права [текст] / А. Сурилов. – К. ; Одеса, 1989. – 282 с.
374. Телешун, С. Державний устрій України. Перспективи розвитку [текст] / С. Телешун // Віче. – 2000. – № 7 (100). – С. 56–67.
375. Чушенко, В. І. Конституційне право України [текст] : [підручник] / В. І. Чушенко, І. Я. Заяць. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – 488 с.
376. Адміністративно-територіальний устрій України: історія та сучасність [текст] / за заг. ред. В. Г. Яцуби. – К. : Секретаріат Каб. Міністрів України, 2002. – 112 с.
377. Карпінський, Ю. Аналіз існуючого стану адміністративно-територіального устрою України [текст] / Ю. Карпінський // Реформа для людини : Зб. матеріалів про шляхи реалізації адміністр.-територ. реформи в Україні. – К. : Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2005. – С. 60–70.
378. Телешун, С. Конституційні засади територіального устрою України. Альтернативи і перспективи [текст] / С. Телешун // Віче. – 2000. – № 5 (98). – С. 13–19.
379. Ліпкан, В. А. Сучасні загрози національній безпеці України: доктрина пантуранізму [текст] / В. А. Ліпкан // Вісн. Львів. ін-ту внутр. справ України. – 2002. – № 3. – С. 168–176.
380. Ліпкан, В. Адміністративно-правові основи теорії національної безпеки [текст] / В. Ліпкан // Юридична Україна. – 2006. – № 11. – С. 23–26.
381. Ліпкан, В. Неопарадигма національної безпеки [текст] / В. Ліпкан // Право України. – 2002. – № 11. – С. 19–23.
382. Телешун, С. О. Державний устрій України: проблеми теорії і практики [текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / С. О. Телешун. – К., 2000. – 20 с.
383. Гумплович, Л. Общее учение о государстве [текст] / Л. Гумплович. – СПб., 1910. – 516 с.
384. Еллинек, Г. Конституции, их изменения и преобразования [текст] / Г. Еллинек. – СПб. : Право, 1907. – 93 с.
385. Кистяковский, Б. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права [текст] / Б. Кистяковский. – М., 1916. – 704 с.
386. Кокошкин, Т. Русское государственное право в связи с началами общего государственного права [текст] / Т. Кокошкин. – М., 1908. – Вип. 1. – 88 с. ; Вып. 2. – 155 с.

387. Шершеневич, Г. Ф. Общее учение о праве и государстве [текст] / Г. Ф. Шершеневич. – М., 1911.
388. Ардан, Филипп. Франция: государственная система [текст] / Ардан Филипп : пер. с фр. – М., 1994. – 176 с.
389. Даль, Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція [текст] / Р. Даль ; пер. з англ. О. Д. Більгородського. – Х. : Каравелла, 2002. – 216 с.
390. Duverger, M. La Monarchie Republicaine, ou commrnt / les democraties se donnet des roi [text]. – Paris : Robert Laffon, 1974.
391. Жакке, Ж.-П. Конституционное право и политические институты [текст] : [учеб. пособие] пер. с фр. / Ж.-П. Жакке : пер. с франц. – М. : Юристь, 2002. – 365 с.
392. Маунц, Т. Государственное право Германии (ФРГ И ГДР) [текст] : пер. с нем. / Теодор Маунц. – М. : ИЛ, 1959. – 596 с.
393. Прело, М. Конституционное право Франции [текст] : пер. с фр. / М. Прело. – М. : Юрид. лит., 1957. – 671 с.
394. Сарторі, Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів [текст] / Джованні Сарторі. – пер. з 2-го англ. вид. – К. : Артек, 2001. – 211 с.
395. Хессе, К. Основы конституционного права ФРГ [текст] : пер. с нем. / К. Хессе – М. : Юрид. лит., 1981. – 368 с.
396. Лазарев, В. В. Реализация законодательной власти [текст] / В. В. Лазарев // Общая теория права и государства : [учебник] / под ред. В. В. Лазарева. – [3-е изд., перераб. и доп.] – М. : Юристь, 1999. – 520 с.
397. Олейников, С. М. Форма держави [текст] / С. М. Олейник // Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
398. Кресіна, І. Політична реформа в Україні: здобутки і недоліки [текст] / І. Кресіна // Право України. – 2007. – № 4. – С. 9–12.
399. Мартинюк, Р. Умови розвитку змішаної парламентарно-президентської форми правління в Україні [текст] / Р. Мартинюк // Юрид. Україна. – 2008. – № 5. – С. 32–36.
400. Лемак, В. В. Форма правління в Україні: проблеми визначення та реформування [текст] / В. В. Лемак // Правова система України: історія стан, та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.
401. Шимін, Ю. В. Система гарантій конституційного ладу: актуальні питання теорії і практики [текст] / Ю. В. Шимін // Бюл. М-ва юстиції України. – 2003. – № 11. – С. 86–96.
402. Наливайко, Л.Р. Гарантії державного ладу України: проблеми визначення поняття [текст] / Л. Р. Наливайко // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ : зб. наук. пр. – 2005. – № 4 (24). – С. 153–159.
403. Новий тлумачний словник української мови [текст] / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – [2-ге вид., виправ.]. – К. : Аконіт, 2006. – Т. 1 : А–К. – 926 с.
404. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка [текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова / Рос. Акад. наук, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. – М. : Абуковик, 1999. – 944 с.
405. Крысин, Л. П. Толковый словарь иноязычных слов [текст] / Л. П. Крысин. – М. : Рус. яз, 1998. – 848 с.

406. Лопатин, В. В. Русский толковый словарь [текст] / В. В. Лопатин, Л. Е. Лопатина. – [5-е изд., стереотип.]. – М. : Рус. яз., 1998. – 832 с.
407. Шанский, Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка [текст] / Н. М. Шанский и др. – М. : Просвещение, 1975. – 542 с.
408. Политология [текст] : энцикл. слов. / [общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов]. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
409. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни [текст] / [за ред. Б. Кухти]. – Львів : Кальварія, 2003. – 500 с.
410. Погорілко, В. Ф. Гарантії правові [текст] / В. Ф. Погорілко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А–Г. – 672 с.
411. Корельский, В. М. Теория государства и права [текст] / В. М. Корельский, В. Д. Перевалов. – М. : Инфра-М, 1998. – 600 с.
412. Марченко, М. Н. Государство, право и демократия [текст] / М. Н. Марченко // Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – Т. 3. – 528 с.
413. Малеин, Н. С. Повышение роли закона в охране личных и имущественных прав граждан [текст] / Н. С. Малеин // Сов. государство и право. – 1974. – № 6. – С. 25–30.
414. Недбайло, П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм [текст] / П. Е. Недбайло // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 44–53.
415. Витрук, Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе [текст] / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 230 с.
416. Иванов, А. П. Гарантии конституционных прав и обязанностей советских граждан [текст] / А. П. Иванов // Учен. зап. Саратов. юрид. ин-та. – 1968. – Вып. XVII. – С. 115–119.
417. Семенов, П. Г. Свобода личности в СССР и ее гарантии [текст] / П. Г. Семенов // Сов. государство и право. – 1961. – № 8. – С. 21–24.
418. Мицкевич, А. В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве [текст] / А. В. Мицкевич // Сов. государство и право. – 1963. – № 8. – С. 24–33.
419. Магновський, І. Відображення гарантій прав і свобод людини та громадянина у поглядах М. Драгоманова і М. Ковалевського [текст] / І. Магновський // Право України. – 2002. – № 5. – С. 137–139.
420. Нерсисянц, В. С. Система юридических гарантий прав и свобод граждан [текст] / В. С. Нерсисянц / В кн. Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. – М. : Юрайт, 1990. – 344 с.
421. Гуренко, М. М. Зображення та становлення ідеї прав і свобод людини і громадянина у ліберальній теоретико-правовій думці [текст] : [монографія] / М. М. Гуренко. – К. : НАВСУ, 2000. – 167 с.
422. Гуренко, М. М. Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини і громадянина [текст] : [монографія] / М. М. Гуренко. – К. : НАВСУ, 2001. – 218 с.
423. Лисенков, С. Л. Гарантії прав та свобод людини і громадянина [текст] / С. Л. Лисенков, А. П. Таранов // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А–Г. – 672 с.
424. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка [текст] : в 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1955. – Т. 1. – 700 с.

425. Скобелкин, В. Н. Юридические гарантии трудовых прав рабочих и служащих [текст] / В. Н. Скобелкин. – М. : Наука, 1969. – 65 с.
426. Рудик, В. Про проблемні питання нормативного гарантування права на соціальний захист [текст] / В. Рудик // Підприємництво, госп. і право. – 2005. – № 9. – С. 37–39.
427. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини і громадянина [текст] : [навч. посіб.] / І. О. Іерусалімова, І. О. Іерусалімов, П. М. Павлік, Ж. В. Удовенко. – К. : Знання, 2007. – 223 с.
428. Боброва, Н. А. Гарантии реализации государственно-правовых норм [текст] / Н. А. Боброва. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 163 с.
429. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-ї річниці незалежності України [текст] . – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 356 с.
430. Мурашин, Г. О. Гарантії безпосередньої демократії [текст] / Г. О. Мурашин // Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-ї річниці незалежності України. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 356 с.
431. Зиновьев, А. В. Гарантии свободы представительственных органов власти в России [текст] / А. В. Зиновьев // Государство и право. – 1995. – № 1. – С. 15–25.
432. Ставнійчук, М. І. Теоретичні проблеми формування системи гарантій виборів в Україні [текст] / М. І. Ставнійчук // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – Випуск 14. – 520 с.
433. Колодій, А. М. Права людини і громадянина [текст] : [навч. посіб.] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
434. Колодій, А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні [текст] : [підручник] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Всеукр. асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 350 с.
435. Олійник, А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні [текст] : [монографія] / А. Ю. Олійник. – К. : Алерта : КНТ : Центр навч. л-ри, 2008. – 472 с.
436. Заворотченко, Т. Система конституційно-правових гарантій і свобод людини і громадянина в Україні [текст] / Т. Заворотченко // Право України. – 2002. – № 5. – С. 110–115.
437. Шмельова, Г. Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загально-теоретична характеристика) [текст] / Г. Г. Шмельова // Право України. – 1994. – № 10. – С. 48–50.
438. Мордовец, А. С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина [текст] / А. С. Мордовец. – Саратов : Абрис, 1996. – 328 с.
439. Волинка, К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Волинка Катерина Григорівна. – К., 2000. – 177 с.
440. Абдулаев, М. И. Права человека (Историко-сравнительный анализ) [текст] / М. И. Абдулаев. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1998. – 418 с.
441. Кравченко, В. В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні [текст] / В. В. Кравченко, М. В. Пітчик. – К. : Апарат-Центр, 2001. – 176 с.

442. Муніципальне право України [текст] : [підручник] / [В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін.]; за ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
443. Кравченко, В. В. Муніципальне право України [текст] : [навч. посіб.] / В. В. Кравченко, М. В. Пітцик. – К. : Атіка, 2003. – 672 с.
444. Колодій, А. М. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні [текст] : [підручник] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 504 с.
445. Игнатов, В. Г. Местное самоуправление [текст] / В. Г. Игнатов, В. В. Рудой. – [Изд. 2-е, доп. и перераб.]. – Ростов/н/Д : Феникс, 2003. – 384 с.
446. Выдрин, И. В. Муниципальное право [текст] / И. В. Выдрин. – М. : Норма, 2004. – 256 с.
447. Бондарь, Н. С. Муниципальное право Российской Федерации [текст] : [учеб. для вузов] / [Н. С. Бондарь, В. И. Авсеенко, С. Н. Бочаров и др.] ; под ред. Н. С. Бондаря. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2003. – 559 с.
448. Лазор, О. Д. Місьцеве самоврядування. Вітчизняний та зарубіжний досвід [текст] : [навч. посіб.] / О. Д. Лазор, О. Я. Лазор. – [2-ге вид., доповн. і переробл.]. – К. : Дакор, 2004. – 560 с.
449. Погорілко, В. Ф. Референдуми в Україні: історія та сучасність [текст] : [монографія] / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 284 с.
450. Погорілко, В. Ф. Референдне право України [текст] : [навч. посіб.] / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К. : Ліра-К, 2006. – 366 с.
451. Співак, В. І. Підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні як основа організації та проведення демократичних, легітимних виборів і референдумів [текст] // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики : [збірник] / [редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін.]. – К. : Центр. виборча комісія, 2001. – 360 с.
452. Наливайко, Л. Р. Проблеми визначення поняття, специфічних ознак та функцій конституційної відповідальності в сучасній конституційній теорії [текст] / Л. Р. Наливайко // Право України. – 1999. – № 10. – С. 45–50.
453. Кривенко, Л. Конституційна відповідальність глави держави [текст] / Л. Кривенко // Віче. – 2001. – № 10. – С. 3–18.
454. Просвирнин, Ю. Г. Гарантии депутатской деятельности в развитом социалистическом обществе [текст] / Ю. Г. Просвирнин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. – 144 с.
455. Керимов, Д. А. Категории действительности и возможности в праве [текст] / Д. А. Керимов // Сов. государство и право. – 1968. – № 8. – С. 13–21.
456. Федосова, В. А. Эффективность действия норм советского государственного права [текст] / В. А. Федосова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 120 с.
457. Фаткуллин, Ф. Н. Социальная ценность и эффективность правовой нормы Изд-во Воронежского университета [текст] / Ф. Н. Фаткуллин, Л. Д. Чулюкин. – Казань, 1977. – 90 с.
458. Наливайко, Л. Р. Ознаки гарантій державного ладу України [текст] / Л. Р. Наливайко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. праць – 2009. – № 1. – С. 12–16.
459. Комаров С. А. Общая теория государства и права [текст] : [учебник] / С. А. Комаров. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юрайт, 1997. – 416 с.

460. Конституційне право України [текст] : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.
461. Фрицький, О. Ф. Конституційне право України [текст] : [підручник] / О. Ф. Фрицький. – [2-ге вид., переробл. та допов.] – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 509 с.
462. Погорілко, В. Ф. Гарантії конституційні [текст] // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл, 1998. – Т. 1 : А–Г. – 672 с.
463. Про вибори народних депутатів України [текст] : Закон України від 25 берез. 2004 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 27–28. – Ст. 366.
464. Про вибори Президента України [текст] : Закон України від 5 берез. 1999 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 14. – Ст. 81.
465. Про політичні партії [текст] : Закон України від 5 квіт. 2001 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 23. – Ст. 118.
466. Про Кабінет Міністрів України [текст] : Закон України від 21 груд. 2006 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 11. – Ст. 94.
467. Про Конституційний Суд України [текст] : Закон України від 16 жовт. 1996 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.
468. Про прокуратуру [текст] : Закон України від 5 листоп. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
469. Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим [текст] : Закон України від 10 лют. 1998 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 8. – Ст. 191.
470. Гладун, З. С. Основи конституційного права України [текст] / З. С. Гладун, М. Г. Федчишин. – Тернопіль : Екон. думка. – 2000. – 151 с.
471. Наливайко, Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії і практики [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Л. Р. Наливайко. – К., 2000. – 16 с.
472. Мельник, О. В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. В. Мельник. – К., 2001. – 16 с.
473. Наливайко, Л. Р. Конституційно-правова відповідальність в Україні: критерії класифікації та види [текст] / Л. Р. Наливайко // Віче. – 1999. – № 10. – С. 25–32.
474. Скрипнюк, О. В. Конституція України та розвиток теорії та практики конституційно-правової відповідальності [текст] / О. В. Скрипнюк // Бюл. М-ва юстиції України. – 2009. – № 6. – С. 41–49.
475. Кодекс України про адміністративні правопорушення [текст] від 7 груд. 1984 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
476. Кримінальний кодекс України [текст] від 5 трав. 2001 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
477. Михеев, С. А. Трудовая дисциплина [текст] // Кодекс законов о труде : [науч.-практ. comment.] / под ред. И. Н. Пахомова. – [Изд. 7-е, доп.]. – Харьков : Одиссей, 2008. – 720 с.
478. Трудовое право Украины в вопросах и ответах [текст] : [учеб.-справ. пособие] / под ред. В. В. Жернакова. – [Изд. 5-е, перераб. и доп.]. – Харьков. : Одиссей, 2007. – 664 с.
479. Цивільний процесуальний кодекс України [текст] від 18 берез. 2004 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 40–41. – Ст. 492.

480. Гринюк, Р. Ф. Обмежувальна роль конституції у забезпеченні функціонування правової держави [текст] / Р. Ф. Гринюк // Бюл. М-ва юстиції України. – 2004. – № 6. – С. 21–28.
481. Наливайко, Л. Р. Система організаційно-правових гарантій державного ладу України [текст] / Л. Р. Наливайко // Вісн. Запоріз. юрид. ін-ту ДДУВС. – 2009. – № 1. – С. 3-12.
482. Погорілко, В. Ф. Загальні засади конституційного ладу України [текст] / В. Ф. Погорілко // Конституційне право України / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К. : Укр. центр правн. студій, 1999. – 376 с.
483. De Mul J. The Informatization of the Worldview [text] // Information, Communication & Society. – Spring 1999. – V. 2. – № 1.
484. Савчин, М. В. Конституційний Суд України як гарант конституційного ладу [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / М. В. Савчин. – К., 2003. – 17 с.
485. Савчин, М. В. Конституційний Суд України у механізмі гарантування прав і свобод людини [текст] / М. В. Савчин // Право України. – 1999. – № 4. – С. 35–38.
486. Курашвили, Б. П. Очерк теории государственного управления [текст] / отв. ред. М. И. Пискотин. – М. : Наука, 1987. – 294 с.
487. Про основи національної безпеки України [текст] : Закон України від 19 черв. 2003 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
488. Серьогіна, С. Г. Функції Президента України [текст] / С. Г. Серьогіна // Проблеми законності. – 1998. – № 34. – С. 19–25.
489. Авер'янов, В. Б. Проблема удосконалення правової регламентації статусу Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади [текст] // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 2 : Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / за заг. ред. Ю. П. Битяка. – 576 с.
490. Лисенков, С. Л. Основи конституційного процесуального права [текст] : [навч. посіб.] / С. Л. Лисенков. – К. : Юрисконсульт, 2007. – 270 с.
491. Савчин, М. В. Конституційний Суд України як гарант конституційного ладу [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Савчин Михайло Васильович. – К., 2003. – 218 с.
492. Тихий, В. П. Правова природа Конституційного Суду України, його повноважень, рішень та висновків [текст] // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 2 : Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / за заг. ред. Ю. П. Битяка. – 576 с.
493. Стефанюк, В. Судова влада як основна юридична гарантія захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні [текст] / В. Стефанюк // Право України. – 2001. – № 1. – С. 15–18.
494. Сухонос, В. Місце прокуратури в системі органів державної влади в Україні, її розвиток та правове забезпечення гарантій діяльності [текст] / В. Сухонос // Право України. – 2000. – № 6. – С. 10–13.
495. Бараннік, Р. В. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України [текст] : [навч. посіб.] / Р. В. Бараннік. – К. : Дакор : КНТ, 2008. – 348 с.
496. Грошевий, Ю. Прокуратура в федеративній правовій державі [текст] / Ю. Грошевий, В. Тацій // Рад. право. – 1990. – № 7. – С. 3–5.
497. Косюта, М. В. Прокуратура України [текст] : [навч. посіб.] / М. В. Косюта. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – 321 с.



498. Общая декларация прав человека и гражданина [текст] // Международные акты о правах человека : [сб. док.] / сост. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. – [2-е изд., доп.] – М. : НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА•М), 2002. – 944 с.
499. Международный пакт о гражданских и политических правах [текст] // Международные акты о правах человека : [сб. док.] / сост. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. – [2-е изд. доп.]. – М. : НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА•М), 2002. – 944 с.
500. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод [текст] / Международные акты о правах человека : [сб. док.] / сост. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. – [2-е изд. доп.] – М. : НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА•М), 2002. – 944 с.
501. Про адвокатуру [текст] : Закон України від 19 груд. 1992 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 62.
502. Сетров, М. И. Основы функциональной теории организации. Философский очерк [текст] / М. И. Сетров. – Л. : Наука, 1972. – 164 с.
503. Философский энциклопедический словарь [текст] . – М. : Сов. энцикл., 1983. – 839 с.
504. Пискотин, М. И. Функции социалистического государства и аппарат управления [текст] / М. И. Пискотин // Сов. государство и право. – 1973. – № 10. – С. 3–11.
505. Сердюк, В. Еволюція функцій держави в процесі розвитку суспільства [текст] / В. Сердюк // Юрид. Україна. – 2006. – № 12. – С. 21–27.
506. Каск, Л. И. Функции и структура государства [текст] / Л. И. Каск. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1969. – 65 с.
507. Джураєва, О. О. Функції сучасної держави [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Джураєва Олена Олексіївна. – Одеса, 2006. – 220 с.
508. Наливайко, Л. Р. До питання про визначення поняття функцій держави [текст] / Л. Р. Наливайко // Вісн. Запоріз. нац. ун-ту : зб. наук. ст. Юридичні науки. – 2005. – № 1 – С. 51–57.
509. Падалко, Г. До сучасного розуміння наукової категорії «функція держави» (загальний огляд проблеми) [текст] / Г. Падалко // Право України. – 2006. – № 8. – С. 63–69.
510. Батанов, О. В. Функції муніципальної влади: поняття та класифікація [текст] / О. В. Батанов // Бюл. М-ва юстиції України. – 2006. – № 11 (61). – С. 17–30.
511. Математическая энциклопедия [текст] / [гл. ред. И. М. Виноградов]. – М. : Сов. энцикл., 1984. – Т. 5. – 1248 с.
512. Физический энциклопедический словарь [текст] . – М. : Сов. энцикл., 1983. – 928 с.
513. Винер, А. Кибернетика или управление и связь в животном и машине [текст] / А. Винер, Норберт. – [2-е изд.]. – М. : Сов. радио, 1968. – 326 с.
514. Малая медицинская энциклопедия [текст] : в 6 т. / [гл. ред. В. И. Покровский]. – М. : Сов. энцикл., 1996. – Т. 6. : Т. : Токсины-Ящур. – 1996. – 544 с.
515. Платонов, К. К. Система психологии и теория отражения [текст] / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1982. – 309 с.
516. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка [текст] : в 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1978–1980. – Т. 4. – 1980. – 700 с.
517. Філософський словник [текст] / [за ред. В. І. Шинкарука]. – [2-ге вид. переробл. і допов.]. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1986. – 800 с.

518. Большой энциклопедический словарь [текст] . – [2-е изд. перераб. и доп.] – М. : Большая Рос. энцикл., СПб. : Норинт, 1997. – 1456 с.
519. Великий тлумачний словник сучасної української мови [текст] / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 900 с.
520. Новий тлумачний словник української мови [текст] / [уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 2001. – Т. 3 : П–Я. – 926 с.
521. Словник української мови [текст] : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 10 : Т–Ф, 1979. – 658 с.
522. Математический энциклопедический словарь [текст] / [под ред. Ю. В. Прохорова]. – М. : Сов. энцикл., 1988. – 847 с.
523. Всемирная энциклопедия: Философия [текст] / [гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ : Минск : Харвест : Современ. литератор, 2001. – с. 1312.
524. Івченко, А. О. Тлумачний словник української мови [текст] / А. О. Івченко. – Х. : Фоліо, 2006. – 540 с.
525. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений [текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова ; Рос. акад. наук. Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. – [4-е изд., доп.]. – М. : Азбуковник, 1997. – 944 с.
526. Сагатовский, В. Н. Принципы построения информационного паспорта объектов территориальной автоматизированной системы управления [текст] / В. Н. Сагатовский // Проблемы методологии управления социальными процессами. – Томск : Наука, 1984. – 247 с.
527. Философский словарь [текст] / [под ред. М. М. Розенталя, П. Ф. Юдиной]. – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1968. – 432 с.
528. Философский словарь [текст] / [под ред. И. Т. Фролова]. – М. : Политиздат, 1980. – 445 с.
529. Здравомыслов, А. Г. Функции в социологии [текст] / А. Г. Здравомыслов // Философский энциклопедический словарь. – М. : Сов. энцикл., 1983. – 839 с.
530. Філософський енциклопедичний словник [текст] . – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
531. Буева, Л. П. Социальная среда и сознание личности [текст] / Л. П. Буева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 120 с.
532. Социологический энциклопедический словарь [текст] / под ред. Г. В. Осипова. – М. : ИНФРА-М•НОРМА, 1998. – 481 с.
533. Социология [текст] / под ред. В. И. Курбатова. – Ростов/н/Д. : Изд. центр «МарТ», 1998. – 512 с.
534. Психологічний словник [текст] / [за ред. В. І. Войтка]. – К. : Вища шк., 1982. – 216 с.
535. Задорожня, Г. В. Функції органів місцевого самоврядування: загальнотеоретичний аспект / Г. В. Задорожня // Бюл. М-ва юстиції України. – 2007. – № 8 (70). – С. 14–21.
536. Жигуленков, М. В. К вопросу о понятии «функция государства» [текст] / М. В. Жигуленков // Право и политика. – 2001. – № 5. – С. 13–16.
537. Куйбіда, В. Функції місцевого самоврядування в Україні: аналіз і прогноз [текст] / В. Куйбіда // Вісник УАДУ. – 2000. – № 1. – С. 294–298.
538. Современная западная социология [текст] : словарь. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
539. Совершенствование аппарата государственного управления: Конституционный аспект [текст] / под общ. ред. В. В. Цветкова. – К. : Наук. думка, 1982. – 376 с.

540. Основы управления [текст] : [учебник] / [В. П. Радукин, К. Ф. Ойнер, Ф.И. Семьяшкин и др.]. – М. : Высш. шк., 1986. – 271 с.
541. Смирнов, Б. В. Функции управления социалистическим производством [текст] / Б. В. Смирнов. – М. : Экономика, 1977. – 142 с.
542. Аверьянов, В. Б. Функции и организационная структура органа государственного управления [текст] / В. Б. Аверьянов. – Киев : Наук. думка, 1979. – 150 с.
543. Афанасьев, В. Г. Научное управление обществом: Опыт системного исследования [текст] / В. Г. Афанасьев. – [2-е доп. изд.]. – М. : Политиздат, 1973. – 392 с.
544. Еллинек, Г. Общее учение о государстве [текст] / Г. Еллинек. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 752 с.
545. Тарановский, Ф. В. Энциклопедия права [текст] / Ф. В. Тарановский. – [3-е изд.]. – СПб. : Лань, 2001 (переиздан с 1917 г.). – 560 с.
546. Морозова, Л. А. Функции Российского государства на современном этапе [текст] / Л. А. Морозова // Государство и право. – 1993. – № 6. – С. 98–108.
547. Поппе, Е. О теории функций социалистического государства [текст] / Е. Поппе, Р. Шюсселер, Г. Шюсселер // Сов. государство и право. – 1968. – № 4. – С. 88–97.
548. Курашвили, Б. П. О системе функций государства [текст] / Б. П. Курашвили // Проблемы государства и права. – М. : Политиздат, 1974. – Вып. 9. – С. 25–53.
549. Манохин, В. М. Советское административное право. [текст] : курс лекций / В. М. Манохин. – Вып. 1 : Часть общая. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1968. – 42 с.
550. Глебов, А. П. Проблемы структуры функций государства [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. П. Глебов. – М., 1974. – 18 с.
551. Габер, В. А. Функции государства [текст] / В. А. Габер. – М. : Юрид. лит., 1996. – 198 с.
552. Денисов, А. И. Советское государство: возникновение, развитие, сущность и функции [текст] / А. И. Денисов. – М. : Изд-во МГУ, 1967. – 426 с.
553. Комаров, С. А. Общая теория государства и права [текст] : [учебник] / С. А. Комаров. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юрайт, 1996. – 312 с.
554. Глебов, А. П. Понятие и структура функции социалистического государства [текст] / А. П. Глебов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 168 с.
555. Глебов, А. П. Сущностно-субстанциональный и функциональный подходы в исследовании государственных и правовых явлений [текст] / А. П. Глебов // Проблемы теории государства и права / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 1999. – 342 с.
556. Байтин, М. И. Сущность и основные функции социалистического государства [текст] / М. И. Байтин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1979. – 302 с.
557. Пискотин, М. И. К вопросу о функциях Советского государства в современный период [текст] / М. И. Пискотин // Сов. государство и право. – 1958. – № 1. – С. 89–100.
558. Черноголовкин, Н. В. Теория функций социалистического государства [текст] / Н. В. Черноголовкин. – М. : Юрид. лит., 1970. – 215 с.
559. Никодимов, И. Ю. Информационно-коммуникативная функция государства и механизм ее реализации в современной России (теоретический и сравнительно-правовой анализ [текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Никодимов Игорь Юрьевич. – СПб., 2001. – 383 с.
560. Social theory and social structure [text] . – N. Y., 1957.
561. Юдин, Б. Г. Системные представления о функциональном подходе [текст] / Б. Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 273 с.

562. Байрамов, Ф. Д. К вопросу о понятии «функции государства» [текст] / Ф. Д. Байрамов, Ф. Н. Аббасов // История государства и права. – 2003. – № 5. – С. 8–11.
563. Лепешкин, А. И. Фазы развития и функции Советского государства [текст] / А. И. Лепешкин. – М. : Знание, 1958. – 40 с.
564. Байтин, М. И. Функции государства [текст] // Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – Т. 1. – 528 с.
565. Шестаев, Н. Т. Функции и структура государства [текст] : [лекция] / Н. Т. Шестаев. – М. : МВШМ РФ, 1992. – 28 с.
566. Четвернин, В. А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию [текст] / В. А. Четвернин. – М. : Институт государства и права РАН, 1993. – 120 с.
567. Бельский, К. С. О функциях исполнительной власти [текст] / К. С. Бельский // Государство и право. – 1997. – № 3. – С. 14–21.
568. Дробязко, С. Г. Общая теория права [текст] : [учеб. пос. для вуз.] / С. Г. Дробязко, В. С. Козлов. – Минск : Амалфея, 2005. – 464 с.
569. Ткаченко, В. Д. Функції держави [текст] / В. Д. Ткаченко // Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
570. Старанцов, Д. Сутнісна характеристика функцій охорони правопорядку соціальної правової держави [текст] / Д. Старанцов // Юрид. Україна. – 2007. – № 9. – С. 8–12.
571. Темченко, В. Функції держави із забезпечення прав людини у ринковій економіці [текст] / В. Темченко // Право України. – 2003. – № 5. – С. 47–51.
572. Онопенко, П. В. Правоохоронні функції Української держави: зміст і реалізація [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / П. В. Онопенко. – К., 2005. – 20 с.
573. Варич, О. Г. Економічні функції сучасної держави: природа, зміст, тенденції розвитку в Україні [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. Г. Варич – К., 2006. – 22 с.
574. Лоцихін, О. М. Деякі концептуальні проблеми становлення та принципи реалізації економічної політики сучасної держави [текст] / О. М. Лоцихін // Бюл. М-ва юстиції України. – 2008. – № 2 (76). – С. 89–97.
575. Погорілко, В. Ф. Функції Української держави та їх правові основи [текст] / В. Ф. Погорілко // Бюл. М-ва юстиції України. – 2004. – № 1 (27). – С. 9–17.
576. Цивалидзе, Д. Ю. Развитие экономических функций социалистического государства в современных условиях [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 08.00.01 / Д. Ю. Цивалидзе. – М., 1971. – 17 с.
577. Мазаева, Е. С. Социальная функция современного российского государства [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мазаева Елена Сергеевна. – Н. Новгород, 2001. – 157 с.
578. Олуйко, В. До питання про межі державної влади (критичні замітки) [текст] / В. Олуйко, Р. Кондратьев // Право України. – 2003. – № 2. – С. 17–22.
579. Загальна теорія держави і права [текст] / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
580. Погорелко, В. Ф. Функции Советского общенародного государства [текст] / В. Ф. Погорелко. – К. : Знание, 1980. – 64 с.

581. Теория государства и права [текст] / под ред. А. Б. Венгерова. – Ч. 1. Теория государства – М. : ИКФ Омега, 1994. – 447 с.
582. Придворнов, Н. А. Достоинство человека как основа права и демократической государственности [текст] / Н. А. Придворнов // Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – Т. 1 : Теория государства. – 416 с.
583. Державне управління [текст] : [навч. посіб.] / [А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко] ; за ред. А. Ф. Мельник. – [2-ге вид., випр. і допов.]. – К. : Знання, 2004. – 342 с.
584. Общая теория права и государства [текст] : [учебник] / под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 1996. – 472 с.
585. Чиркин, В. Е. Функции государства [текст] / В. Е. Чиркин // Теория государства и права : [учеб. для вуз.] / под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2000. – 640 с.
586. Большой энциклопедический словарь [текст] : в 2 т. / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М. : Сов. энцикл., 1991. – Т. 1. – 862 с.
587. Юридична енциклопедія [текст] : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К–М. – 792 с.
588. Кузнецов, И. А. Некоторые методологические вопросы классификации внутренних функций социалистического государства [текст] / И. А. Кузнецов // Вопросы государства и права : межвуз. науч. сб. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1986. – С. 28–35.
589. Словник української мови [текст] : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 9. – 916 с.
590. Зелькина, О. С. Система, элемент, структура [текст] / О. С. Зелькина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1969. – 246 с.
591. Блауберг, И. В. Проблема целостности в марксистской философии [текст] / И. В. Блауберг. – М. : Высш. шк., 1963. – 98 с.
592. Садовский, В. Н. Методологические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы [текст] / В. Н. Садовский. – М. : Наука, 1966. – 196 с.
593. Веденеев, В. А. О применении системного подхода в исследовании права (введение в методологию проблемы) [текст] / В. А. Веденеев // Проблемы государства и права : тр. научн. сотрудников и аспирантов. – М. : Изд-во МГУ, 1974. – Вып. 9. – С. 50–60.
594. Смирнов, В. В. Применение права как форма реализации правоохранительной функции аппарата государственной власти (теоретико-правовой аспект) [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Смирнов Виктор Владимирович. – СПб., 2002.
595. Погорілко, В. Ф. Функції українського парламенту. Від номінального до реального [текст] / В. Ф. Погорілко // Віче. – 2002. – № 2. – С. 17–20.
596. Зегер, В. Элементарная логика [текст] / В. Зегер. – М. : Наука, 1985. – 256 с.
597. Fillipps. The principles of English law and the constitution [text] / Fillipps. – London, 1939.
598. Спенсер, Г. О справедливости [текст] / Г. Спенсер. – М. : Наука, 1976. – 248 с.
599. Lipson, A. The great of politics. An introduction to political science [text] / A. Lipson. – New-York, 1954.
600. Willson, F. The organisation of British central government, 1914–1956 [text] / F. Willson. – London, 1957.
601. Orton, W. The Economic role of the state [text] / W. Orton. – Chicago, 1950.

602. Mcilwain, C. H. Constitutionalism: ancient and modern [text] . Revised edition. – Ithaca. – New York, Copyright 1974. Cornel university. Printed in the United States of America.
603. Vile, M. J. C. Constitutionalism and the separation of Powers [text] / M. J. Vile. 2-nd. – Indianapolis : Liberty Fund, 1998.
604. Теория права и государства [текст] : [учебник] / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Новый Юрист, 1997. – 432 с.
605. Крапивенский, С. Э. Социальная философия [текст] / С. Э. Крапивенский. – [3-е изд., испр. и доп.] – Волгоград : Волгоград. гос. ун-т, 1996. – 296 с.
606. Політологія [текст] : [підручник] / за заг. ред. В. Г. Кременя, М. І. Горлача. – Х. : Единоріг, 2002. – 640 с.
607. Піча, В. М. Політологія [текст] : [навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти] / В. М. Піча, Н. М. Хома. – К. : Каравела ; Львів : Новий Світ – 2000, 2002. – 344 с.
608. Політологія [текст] : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Вид. центр «Академія», 2001. – 528 с.
609. Филатова, О. Г. Социология [текст] : [учеб. для вузов] / О. Г. Филатова. – СПб. : Михайлов В. А., 2002. – 512 с.
610. Иванов, А. И. XXI съезд КПСС об основных функциях Советского государства в период развернутого строительства коммунизма [текст] / А. И. Иванов / Изв. АН УзССР. Серия обществ. наук. – 1959. – № 5. – С. 3–12.
611. Александров, Н. Г. Сущность социалистического государства и права [текст] / Н. Г. Александров. – М. : Знание, 1969. – 128 с.
612. Бучурин, И. С. Удовлетворение бытовых потребностей населения – функция Советского общенародного государства [текст] / И. С. Бучурин // Тезисы докладов общенауч. конф. юрид. фак-та, посвященной итогам научно-исследовательской работы за 1966 г. – Минск : Амалфея, 1966. – 346 с.
613. Козлов, М. К. Охрана здоровья – направление в деятельности социалистического государства [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. К. Козлов. – Минск, 1974. – 26 с.
614. Чхиквадзе, В. О социалистическом государстве [текст] / В. Чхиквадзе, М. Ферберов // Коммунист. – 1967. – № 5. – С. 14–24.
615. Марковников, С. О. О функции социалистической собственности [текст] / С. О. Марковников // Коммунист. – 1959. – № 13. – С. 109–112.
616. Лукьянов, А. И. Советское государство и общественные организации [текст] / А. И. Лукьянов, Б. М. Лазарев. – М. : Госюриздат, 1962. – 322 с.
617. Манов, Г. Н. Советское общенародное государство: цели, задачи, функции [текст] / Г. Н. Манов. – М. : Юрид. лит., 1978. – 96 с.
618. Коженевский, В. Б. Функции советского общенародного социалистического государства [текст] / В. Б. Коженевский. – Иркутск : Иркут. гос. ун-т, 1974. – 147 с.
619. Загайнов, Л. И. Экономические функции советского государства [текст] / Л. И. Загайнов. – М. : Юрид. лит., 1968. – 263 с.
620. Варич, О. Г. Економічні функції сучасної держави: природа, зміст, тенденції розвитку в Україні [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Варич Ольга Григорівна. – К., 2006. – 209 с.
621. Комаров, С. А. Теория государства и права [текст] / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М. : НОРМА-ИНФРА•М, 1999. – 448 с.
622. Байтин, М. И. Функции государства [текст] / М. И. Байтин, И. Н. Селякин // Теория государства и права : [курс лекций] / под ред. Н. И. Магузова, А. В. Малько. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М. : Юристь, 2001. – 776 с.

623. Четвернин, В. А. Государство: сущность, понятие, структура, функции [текст] / В. А. Четвернин // Проблемы общей теории права и государства : [учеб. для вузов] / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма (Изд. группа НОРМА-ИНФРА•М), 2002. – 832 с.
624. Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [текст] : [навч. посіб.] / П. М. Рабінович. – [5-те вид. зі змінами]. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – 173 с.
625. Андрусяк, Т. Г. Теорія держави і права [текст] / Т. Г. Андрусяк. – Львів : Фонд «Право для України», 1997. – 198 с.
626. Органи державної влади України [текст] / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 592 с.
627. Кравченко, В. В. Конституційне право України [текст] : [навч. посіб.] / В. В. Кравченко. – [2-ге вид., доп.]. – К. : Атіка, 2002. – 480 с.
628. Падалко, Г. В. Функції Української держави у сфері місцевого самоврядування та їх конституційно-правові основи [текст] / Г. В. Падалко // Право України. – 2006. – № 11. – С. 21–26.
629. Архипов, А. М. Экологическая функция Российского государства [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. М. Архипов. – Н. Новгород, 1997. – 20 с.
630. Королева, В. В. Экологическая функция Российского государства и роль органов внутренних дел в ее реализации [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Королева. – М., 1996. – 21 с.
631. Гессен, В. М. Общее учение о государстве [текст] / В. М. Гессен. – СПб. : Трофимов, 1912. – 236 с.
632. Штукин, В. В. Федеративная функция государства [текст] / В. В. Штукин // Государственная власть и местное самоуправление. – 2003. – № 5. – С. 9.
633. Философский словарь [текст] / [под ред. И. Т. Фролова]. – [5-е изд.] – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
634. Философский энциклопедический словарь [текст] / [под ред. Е. Ф. Губского, Г. В. Кораблева] – М. : Инфра-М, 1997. – 747 с.
635. Ожегов, С. И. Словарь русского языка [текст] / С. И. Ожегов. – М. : Рус. яз., 1984. – 797 с.
636. Дмитрук, В. Н. Теорія держави і права [текст] / В. Н. Дмитрук. – Минск : Амаляфея, 1999. – 295 с.
637. Меркулов, М. М. Проблемы экологической функции современного российского государства : теоретико-правовой аспект [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Меркулов Михаил Михайлович. – Ставрополь, 2002. – 240 с.
638. Падалко, Г. В. Про деякі перспективи розвитку функцій держави у сфері місцевого самоврядування [текст] / Г. В. Падалко // Бюл. М-ва юстиції України. – 2006. – № 10 (60). – С. 134–143.
639. Медведев, М. В. Политические функции государства [текст] / М. В. Медведев // Учен. зап. Ярослав. гос. пед. ин-та. – Ярославль, 1954. – Вып. XVI (XXVI). – С. 216–218.
640. Полунина, Г. В. Основы политической науки. Политическая сфера общества как предмет политологии [текст] / Г. В. Полунина // Курс политологии : [учебник]. – [2-е изд.] – М. : ИНФРА-М, 2002. – 460 с.
641. Ожегов, С. И. Словарь русского языка: 70 000 слов [текст] / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – [22-е изд., стер.]. – М. : Рус. яз., 1990. – 921 с.
642. Новий тлумачний словник української мови [текст] / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконті, 2001. – Т. 2. – 926 с.

643. Грицанов, А. А. Політика [текст] / А. А. Грицанов // Всемирная энциклопедия: Философия / [гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ : Мниск : Харвест : Совр. литератор, 2001. – 1312 с.
644. Співак, В. М. Політика [текст] / В. М. Співак // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н–П. – 2002. – 720 с.
645. Шляхтун, П. П. Конституційне право [текст] : слов. термінів / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.
646. Сіроштан, М. А. Політика [текст] / М. А. Сіроштан // Економічний словник-довідник // [уклад. М. А. Сіроштан та ін.]. – Х. : РВВ ХДЕУ, 1999. – 148 с.
647. Политологический словарь [текст] : в 2 ч. – Ч. 1. – М. : Луч, 1994. – 260 с.
648. Петришин, О. В. Становлення громадянського суспільства як передумова формування правової державності України [текст] / О. В. Петришин // Конституційно-правові засади становлення української державності / [В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.]; за ред. В. Я. Тацій, Ю. М. Тодики. – Х. : Право, 2003. – 328 с.
649. Халипов, В. Ф. Кратология – наука о власти: Концепция [текст] / В. Ф. Халипов // Российская муниципальная Академия. – М. : Экономика, 2002. – 367 с.
650. Атаманчук, Г. В. Теория государственного управления [текст] : [курс лекций] / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997. – 400 с.
651. Демидов, А. И. Категория «политическая жизнь» как инструмент человеческого измерения политики [текст] / А. И. Демидов // Полис. – 2002. – № 3. – С. 156–162.
652. Краснов, Б. И. Политическая жизнь общества и ее демократические параметры [текст] / Б. И. Краснов // Соц.-полит. журн. – 1995. – № 4. – С. 11–16.
653. Михальченко, М. І. На рубежі сторіч: куди пливе човен під назвою «Україна»? [текст] / М. І. Михальченко // Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку : [навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти] / за ред. Ф. М. Рудича – К. : Парлам. вид-во, 2002. – 327 с.
654. Співак, В. М. Політична діяльність [текст] / В. М. Співак // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н–П. – 2002. – 720 с.
655. Загальна теорія держави і права [текст] : [навч. посіб.] / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.]; за ред. В. В. Копейчикова. – [Стер. вид.]. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 320 с.
656. Лазарев, В. В. Государство: новые подходы к сущности, функциям, типологии [текст] / В. В. Лазарев // Общая теория права и государства : [учебник] / под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд.]. – М. : Юрисъ, 1996. – 472 с.
657. Мотиль, І. І. Становлення та розвиток внутрішніх функцій Української держави [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мотиль Іван Іванович. – К., 2007. – 207 с.
658. Онопенко, П. В. Правоохоронні функції Української держави: зміст і реалізація [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Онопенко Петро Васильович. – К., 2005. – 204 с.
659. Падалко, Г. В. Функції держави у сфері місцевого самоврядування в Україні [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Падалко Геннадій Вадимович. – К., 2007. – 190 с.
660. Шляхтун, П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) [текст] : [підручник] / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2002. – 576 с.



661. Панов, М. І. Сучасна держава – комплексний політико-правовий інститут. Ефективна правова політика держави [текст] / М. І. Панов, Л. М. Герасіна // Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність : [монографія] / [М. І. Панов (кер. авт. кол.), Л. М. Герасіна (наук. ред.), В. Д. Воднік та ін.] ; за заг. ред. М. І. Пано́ва, Л. М. Герасіно́ї. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2005. – 384 с.
662. Ковальчук, В. Проблема легітимності державної влади в контексті теорії народовладдя [текст] / В. Ковальчук // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 2 (53). – С. 232–243.
663. Шипілов, Л. Про деякі питання теорії народовладдя [текст] / Л. Шипілов // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 4 (24). – С. 224–232.
664. Тодика, О. Політична корупція у сфері здійснення народовладдя [текст] / О. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – № 4 (43). – С. 86–93.
665. Тогонидзе, Н. В. Политическая коррупция в России (материалы «круглого стола») [текст] / Н. В. Тогонидзе // Государство и право. – 2003. – № 4. – С. 106–113.
666. Тодика, О. Ю. Причины возникновения государственно-правовых конфликтов в сфере народовластия [текст] / О. Ю. Тодика // Юрид. вестн. – 2006. – № 2. – С. 71–77.
667. Єзеров, А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні [текст] : [монографія] / А. Єзеров. – Одеса : Юрид. л-ра, 2008. – 240 с.
668. Кафарський, В. Політичні партії і уряд: проблеми правової регламентації в умовах політичної реформи [текст] / В. Кафарський // Право України. – 2006. – № 4. – С. 11–15.
669. Беляєва, М. В. Політична система суспільства як основа функціонування держави в політичній сфері [текст] / М. В. Беляєва // Актуальні питання політики. – 2006. – Вип. 29. – С. 378–383.
670. Беляєва, М. В. Системно-структурні зв'язки політичної системи суспільства та політичної функції держави [текст] / М. В. Беляєва // Унів. наук. зап. Часоп. Хмельниц. ун-ту упр. та права. – 2006. – № 1 (17). – С. 12–15.
671. Скрипнюк, О. Сучасна державна політика України: основні концептуальні підходи до визначення змісту поняття [текст] / О. Скрипнюк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – № 4 (39). – С. 3–12.
672. Державна політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні [текст] : [навч. посіб.] / кол. авт. ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. В. Тертички. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 232 с.
673. Вступ до аналізу державної політики [текст] : [навч. посіб.] / В. Романов, О. Рудік, Т. Брус. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 238 с.
674. Тертичка, В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні [текст] / В. Тертичка. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 750 с.
675. Пойченко, А. М. Політика: теорія і технології діяльності [текст] / А. М. Пойченко. – К. : НАНУ, Ін-т нац. відносин і політології, 2000. – 164 с.
676. Селіванов, В. Державну політику в Україні – на правові і наукові засади [текст] / В. Селіванов // Право України. – 2002. – № 12. – С. 15–23.
677. Денисов, В. В. Проблема диалектического единства теории и практики в контексте современной эпохи [текст] / В. В. Денисов // Философия и общество. – 2002. – № 2. – С. 74–88.
678. Цветков, В. Державне управління: основні фактори ефективності. Політико-правовий аспект [текст] / В. Цветков. – Х. : Право, 1996. – 164 с.

679. Шемшученко, Ю. Конституція України і права людини [текст] / Ю. Шемшученко // Право України. – 2001. – № 8. – С. 10–14.
680. Пал, Л. А. Аналіз державної політики [текст] / Л. А. Пал ; пер с англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 1999. – 422 с.
681. Ліпкан, В. Основи права національної безпеки [текст] / В. Ліпкан // Право України. – 2009. – № 1. – С. 108–116.
682. Антонов, В. О. Конституційно-правові основи національної безпеки і оборони України [текст] / В. О. Антонов // Конституційне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Т. 2. – К. : Юрид. думка, 2008. – 800 с.
683. Пилипчук, В. Г. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека» [текст] / В. Г. Пилипчук // Стратег. панорама. – 2006. – № 2. – С. 17–21.
684. Пилипчук, В. Г. Проблеми визначення понятійно-категоріального апарату у сфері державної безпеки [текст] / В. Г. Пилипчук // Питання боротьби зі злочинністю. – Х., 2006. – № 12. – С. 71–86.
685. Баланда, А. Л. Проблеми наукового аналізу категорії «державна безпека» [текст] / А. Л. Баланда // Концептуальні засади забезпечення державної безпеки України : матеріали наук.-практ. конф. – К., 2004. – С. 60–61.
686. Пономаренко, Г. Адміністративно-правові засади управління у сфері забезпечення внутрішньої безпеки держави [текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Г. Пономаренко. – Харків, 2008. – 39 с.
687. Луньков, А. Гарантування державної безпеки України: історичний досвід провідних держав та сучасність [текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / А. Луньков. – Львів, 2007. – 19 с.
688. Ліпкан, В. Національна безпека України [текст] : [навч. посіб.] / В. Ліпкан. – К. : Кондор, 2008. – 552 с.
689. Ліпкан, В. Теорія національної безпеки [текст] : [підручник] / В. Ліпкан. – К. : КНТ, 2008. – 631 с.
690. Пилипчук, В. Модель забезпечення державної безпеки: теоретико-правові проблеми [текст] / В. Пилипчук // Вісн. Акад. прав. наук України. – № 4 (51). – С. 71-83.
691. Данільян, О. Г. Політична безпека України [текст] / О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов // Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації : [навч. посіб.] / О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. – Х. : Фоліо, 2002. – 285 с.
692. Про об'єднання громадян [текст] : Закон України від 16 черв. 1992 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
693. Про місцеве самоврядування в Україні [текст] : Закон України від 21 трав. 1997 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
694. Про молодіжні та дитячі громадські організації [текст] : Закон України від 1 груд. 1998 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 1. – Ст. 2.
695. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні [текст] : Закон України від 17 квіт. 1991 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 22. – Ст. 62.
696. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів [текст] : Закон України від 6 квіт. 2004 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 30–31. – Ст. 382.

697. Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» [текст] : Закон України від 18 берез. 2004 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 20–21. – Ст. 291.
698. Про державний кордон України [текст] : Закон України від 4 листоп. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.
699. Про Збройні Сили України [текст] : Закон України від 6 груд. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 108.
700. Про оборону України [текст] : Закон України від 6 груд. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 106.
701. Про Службу безпеки України [текст] : Закон України від 25 берез. 1992 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.
702. Про Державну прикордонну службу України [текст] : Закон України від 3 квіт. 2003 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 17. – Ст. 208.
703. Варга, В. Роль государства в рыночном хозяйстве [текст] / В. Варга // МЗМО. – 1992. – № 11. – С. 131–140.
704. Мовсесян, А. О. О стратегии государственного регулирования экономики [текст] / А. О. Мовсесян // Экономист. – 1998. – № 10. – С. 21–23.
705. Варич, О. Г. Державне регулювання економічних відносин (концептуальний рівень) [текст] / О. Г. Варич // Правова держава : щорічник наук. пр. – К., 2004. – Вип. 16. – С. 382–390.
706. Погорелко, В. Ф. Местные советы в механизме осуществления функций Советского общенародного государства [текст] / В. Ф. Погорелко. – Киев : Наук. думка, 1986. – 234 с.
707. Дяченко, Я. Державне споживання у бюджетних програмах регулювання економіки [текст] / Я. Дяченко // Економіка України. – 2002. – № 9. – С. 17–21.
708. Лоцихін, О. М. Економічна функція сучасної держави: її наукові основи та кадрове забезпечення [текст] / О. М. Лоцихін // Бюл. М-ва юстиції України. – 2006. – № 12 (62). – С. 27–36.
709. Калашников, С. В. Функциональная теория социального государства [текст] / С. В. Калашников. – М. : Юристъ, 2002. – 330 с.
710. Бабаев, В. К. Функции современного Российского государства [текст] : [учеб. пособие] / В. К. Бабаев, С. В. Бабаев. – Н. Новгород : Нижегород. правовая акад., 2001. – 100 с.
711. Варич, О. Г. Шляхи та перспективи розвитку економічної функції сучасної Української держави [текст] / О. Г. варич // Правова держава : щорічник наук. пр. – К., 2004. – Вип. 15. – С. 423–431.
712. Варич, О. Г. Теоретико-правове розуміння економічної функції держави [текст] / О. Г. Варич // Юридичні читання молодих вчених : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. 23-24 квітня 2004 року. – К., 2004. – С. 28–31.
713. Лоцихін, О. Економічна функція у системі функцій сучасної держави: деякі питання теорії [текст] / О. Лоцихін // Право України. – 2006. – № 8. – С. 29–34.
714. Давиденко, В. В. Економічна функція сучасної держави [текст] / В. В. Давиденко // Держава і право : зб. наук. пр. юрид. і політ. науки. – К., 2003. – Вип. 19. – С. 73–79.
715. Анщупов, В. В. Экономическая функция государства [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Анщупов Владислав Владимирович. – Абакан, 2003. – 198 с.
716. Державне регулювання економіки [текст] : [навч. посіб.] / С. М. Чистов, А. Є. Никифоров, Т. Ф. Куценко та ін. – К. : КНЕУ, 2000. – 316 с.

717. Михасюк, І. Державне регулювання економіки [текст] : [підручник] / [І. Михасюк, А. Мельник, М. Крупка, З. Залога] ; за ред. І. Р. Михасюка ; – Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – [2-ге вид., випр. і допов.]. – К. : Атіка : Ельга-Н, 2000. – 592 с.
718. Кравченко, В. Економічні функції держави [текст] / В. Кравченко // Право України. – 1993. – № 1. – С. 10–12.
719. Наливайко, Л. Р. Конституційно-правові основи економічної функції Української держави [текст] / Л. Р. Наливайко, М. В. Беляєва // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : зб. наук. ст. – 2007. – Вип. XVIII. – 288 с.
720. Господарський кодекс України [текст] : від 16 січ. 2003 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 18, 19–20, 21–22. – Ст. 144.
721. Цивільний кодекс України [текст] від 16 січ. 2003 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
722. Бюджетний кодекс України [текст] від 21 черв. 2001 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 37–38. – Ст. 189.
723. Про управління об'єктами державної власності [текст] : Закон України від 21 верес. 2006 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 46. – Ст. 456.
724. Про зовнішньоекономічну діяльність [текст] : Закон України від 16 квіт. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 29. – Ст. 377.
725. Про інвестиційну діяльність [текст] : Закон України від 18 верес. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 47. – Ст. 646.
726. Про господарські товариства [текст] : Закон України від 19 верес. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.
727. Про Антимонопольний комітет України [текст] : Закон України від 26 листоп. 1993 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 50. – Ст. 472.
728. Про захист від недобросовісної конкуренції [текст] : Закон України від 7 черв. 1996 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 36. – Ст. 164.
729. Про Національний банк України [текст] : Закон України від 20 трав. 1999 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 29. – Ст. 238.
730. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України [текст] : Закон України від 23 берез. 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 25. – Ст. 195.
731. Про банки і банківську діяльність [текст] : Закон України від 7 груд. 2000 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 5–6. – Ст. 30.
732. Про захист економічної конкуренції [текст] : Закон України від 11 січ. 2001 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 12. – Ст. 64.
733. Про Стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції на 2004–2015 роки [текст] : Указ Президента України від 28 квіт. 2004 р. // Уряд. кур'єр. – 2004. – № 85.
734. Економіческа теорія [текст] : [учебник] / [С. В. Мочерный, В. К. Симоненко, В. В. Секретарюк, А. А. Устенко] ; под ред. С. В. Мочерного. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Киев : О-во «Знання», КОО, 2003. – 662 с.
735. Серегина, С. Ф. Роль государства в экономике. Синергический подход [текст] / С. Ф. Серегина. – М. : Дело и Сервис, 2002. – 288 с.
736. Кокошкин, Ф. Ф. Лекции по общему государственному праву [текст] / Ф. Ф. Кокошкин. – [2-е изд.]. – М., 1912. – 265 с.

737. Наливайко, Л. Р. Регулююча роль Української держави в економічній сфері [текст] / Л. Р. Наливайко, М. В. Беляєва // Вісн. Запоріз. юрид. ін-ту. – 2007. – № 2. – 277 с.
738. Сіленко, А. О. Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні [текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / А. О. Сіленко. – К., 2000. – 20 с.
739. Стулова, І. М. Функції держави в ринкових умовах [текст] / І. М. Стулова // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – Випуск 14. – 520 с.
740. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції» [текст] / авт. кол. : А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т економ. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
741. Барановський, Ф. В. Економічна політика держави: політологічний аспект [текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Ф. В. Барановський. – К., 1999. – 20 с.
742. Алейнікова, О. В. Економічна політика інноваційного розвитку держави в ринкових умовах [текст] : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.01.01 / О. В. Алейнікова. – Дніпропетровськ, 2004. – 20 с.
743. Соколинский, В. Экономическая политика [текст] / С. Соколинский, М. Исачова // Рос. экон. журн. – 1995. – № 10. – С. 98–103.
744. Ходов, Л. Т. Основы государственной экономической политики [текст] : [учебник] / Л. Т. Ходов. – М. : Инфра-М, 1997. – 720 с.
745. Долішній, М. Моделі державного регулювання економіки [текст] / М. Долішній, М. Козоріз // Економіка України. – 1999. – № 5. – С. 13–22.
746. Сатановська, О. Роль держави в регулюванні економічних відносин [текст] / О. Сатановська // Економіка України. – 1999. – № 11. – С. 36–44.
747. Давиденко, В. В. Межі впливу держави на економічні відносини [текст] / В. В. Давиденко // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2002. – № 4. – С. 16–21.
748. Экономическая теория [текст] : [учебник] / [Н. И. Базылев, А. В. Бондарь, С. П. Гурко и др.] ; под ред. Н. И. Базылева, С. П. Гурко. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – Минск : БГЭУ, 1997. – 550 с.
749. Кучеренко, О. О. Державна політика: теоретико-методологічні засади дослідження процесу формування та здійснення [текст] : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / О. О. Кучеренко. – К., 2001. – 20 с.
750. Святоцький, О. Деякі завдання інноваційного розвитку України та механізми їх розв'язання (правовий аспект) [текст] / О. Святоцький, О. Сімсон // Право України. – 2005. – № 12. – С. 7–9.
751. Селіванов, В. Вітчизняна державна регуляторна політика: наукове і юридичне забезпечення [текст] / В. Селіванов // Право України. – 2005. – № 9. – С. 10–14.
752. Чиркин, В. Е. Государственное и муниципальное управление [текст] : [учебник] / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 2003. – 320 с.
753. Юлдашев, О. Х. Проблеми вдосконалення державної регуляторної політики в Україні [текст] : [монографія] / О. Х. Юлдашев. – К. : МАУП, 2005. – 332 с.
754. Марченко, М. Н. Разнообразие теорий происхождения государства и права [текст] / М. Н. Марченко // Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Т. 1. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 528 с.
755. Государственное регулирование рыночной экономики [текст] . – М. : Изд. дом «Путь России» : ЗАО Изд. дом «Экон. лит.», 2002. – 590 с.

756. Морозова, Л. А. Проблемы допустимых ограничений свободы распоряжения частной собственностью и государственного регулирования отношений права собственности: Круглый стол журнала «Государство и право»: Принципы, пределы, основания ограничения права [текст] / Л. А. Морозова // Государство и право. – 1998. – № 8. – С. 102–108.
757. Лазарев, В. Определение сферы правового регулирования [текст] / В. Лазарев // Правоведение. – 1980. – № 5. – С. 64–71.
758. Витренко, А. Теоретические проблемы исследования государственной власти [текст] / А. Витренко. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – 62 с.
759. Кормич, Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи [текст] : [навч. посіб.] / Б. А. Кормич. – К. : Кондор, 2004. – 384 с.
760. Ex. Ord. No. 12958. Classified National Security Information (Source Ex. Ord. No. 12958, Apr. 17, 1995, 60 F.R. 19825, as amended by Ex. Ord. No. 12972, Sept. 18, 1995, 60 F.R. 48863; Ex. Ord. No. 13142, Nov. 19, 1999, 64 F.R. 66089).
761. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України [Електронний ресурс] від 16 січ. 1997 р. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
762. Баранов, А. Информационный суверенитет или информационная безопасность [текст] / А. Баранов // Нац. безпека і оборона. – 2001. – № 1. – С. 70–76.
763. Наливайко, Л. Р. Теорія соціальної функції сучасної Української держави в умовах політичних та економічних перетворень [текст] / Л. Р. Наливайко // Унів. наук. зап. – 2007. – № 1 (11). – 372 с.
764. Бермічева, О. В. Соціальна функція держави в Україні [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Бермічева. – Х., 2002. – 17 с.
765. Дергунова Н. В. Социальная функция государства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. В. Дергунова. – М., 2001. – 19 с.
766. Aragon, M. Los problemas del Estado social [text] / M. Aragon // Sistema. – Madrid, № 118/119. – 64 p.
767. Дергунова, Н. В. Социальная функция государства: Исторический опыт и современность [текст] / Н. В. Дергунова // Учен. зап. Ульянов. ун-та. Серия: Право. – 1997. – № 1. – С. 14–20.
768. Андреева, Е. М. Социальная функция демократического государства (конституционно-правовой аспект) [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Андреева Евгения Михайловна. – М., 1998. – 200 с.
769. Кириченко, С. О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. О. Кириченко. – К., 2001. – 19 с.
770. Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення [текст] : Закон України від 12 груд. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 11. – Ст. 152.
771. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення [текст] : Закон України від 24 лют. 1994 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218.
772. Національна програма «Репродуктивне здоров'я» [текст] схвал. Указом Президента України 26 берез. 2001 р. // Уряд. кур'єр. – 2001. – № 60.
773. Міжгалузева програма «Здоров'я нації» на 2002–2011 роки, затверджена постановою Каб. Міністрів України 10 січ. 2002 р. // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 9. – Ст. 403.
774. Кодекс законів про працю України [текст] від 10 груд. 1971 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1971. – № 50. – Ст. 375.

775. Житловий кодекс України [текст] від 30 черв. 1983 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1983. – № 28. – Ст. 573.
776. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [текст] : Закон України від 28 лютого 1991 року (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 16. – Ст. 200.
777. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні [текст] : Закон України від 21 берез. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 21. – Ст. 252.
778. Про пенсійне забезпечення [текст] : Закон України від 5 листоп. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 3. – Ст. 10.
779. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей [текст] : Закон України від 20 груд. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 15. – Ст. 190.
780. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби та деяких інших осіб [текст] : Закон України від 9 квіт. 1992 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 29. – Ст. 399.
781. Про охорону праці [текст] : Закон України від 14 жовт. 1992 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 49. – Ст. 668.
782. Про державну допомогу сім'ям з дітьми [текст] : Закон України від 21 листоп. 1992 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 5. – Ст. 21.
783. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту [текст] : Закон України від 22 жовт. 1993 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 45. – Ст. 425.
784. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні [текст] : Закон України від 16 груд. 1993 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 4. – Ст. 18.
785. Про оплату праці [текст] : Закон України від 24 берез. 1995 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 17. – Ст. 121.
786. Про відпустки [текст] : Закон України від 15 листоп. 1996 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 2. – Ст. 4.
787. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) [текст] : Закон України від 3 берез. 1998 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 227.
788. Про прожитковий мінімум [текст] : Закон України від 15 лип. 1999 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 38. – Ст. 348.
789. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності [текст] : Закон України від 15 верес. 1999 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 45. – Ст. 397.
790. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття [текст] : Закон України від 2 берез. 2000 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 22. – Ст. 171.
791. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування [текст] : Закон України від 9 лип. 2003 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 49-50. – Ст. 376.
792. Про недержавне пенсійне забезпечення [текст] : Закон України від 9 лип. 2003 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 47-48. – Ст. 372.
793. Наливайко, Л. Р. Соціальна функція Української держави та її конституційно-правові основи [текст] / Л. Р. Наливайко // Науковий вісник Дніпропетровського

- державного університету внутрішніх справ : зб. наук. пр. – 2006. – № 2 (27). – 368 с.
794. Яковюк, І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Яковюк. – Харків, 2000. – 16 с.
795. Ковальський, В. С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади [текст] / В. С. Ковальський, І. П. Козинцев. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.
796. Nalivayko, L. R. Performance problems of the Ukrainian state in social sphere [text] / L. R. Nalivayko // European Journal Of Natural History (London). – 2006. – № 5. – P. 85–86.
797. Удовиченко, В. П. Україна: поиск модели социального государства [текст] / В. П. Удовиченко. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 38–44.
798. Бакуменко, В. Державне регулювання економікою в умовах переходу до ринку [текст] / В. Бакуменко // Вісн. УАДУ при Президентів України. – 1997. – № 7. – С. 68–76.
799. Жмир, В. Соціальна держава, соціальна політика, соціальна робота [текст] / В. Жмир // Соц. політика і соц. робота. – 1997. – № 1. – С. 15–21.
800. Селіванов, А. О. Будуємо нову державу [текст] / А. О. Селіванов. – К. : Тамед, 1997. – 256 с.
801. Осадчая, И. Государство в переходной экономике: между Левиафаном и анархией [текст] / И. Осадчая // Междунар. экономика и междунар. отношения. – 1998. – № 1. – С. 140–147.
802. Скуратівський, В. Соціальна політика як суспільний феномен і вид практичної діяльності [текст] / В. Скуратівський // Вісн. УАДУ при Президентів України. – 1997. – № 1. – С. 142–147.
803. Лібанова, Е. М. Людський розвиток: від ідеї до державної стратегії [текст] / Е. М. Лібанова, О. М. Палій, В. А. Скуратівський // Вісн. УАДУ при Президентів України. – 1996. – № 1. – С. 159–164.
804. Скуратівський, В. Принципи соціальної політики [текст] / В. Скуратівський // Вісн. УАДУ при Президентів України. – 1997. – № 2. – С. 102–107.
805. Скуратівський, В. Соціальний розвиток і соціальна політика: сучасні реалії, суперечності і тенденції розвитку [текст] / В. Скуратівський // Вісн. УАДУ при Президентів України. – 1996. – № 1. – С. 155–159.
806. Доронін, О. Д. Соціальна політика як засіб системного забезпечення демократичних реформ [текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. Д. Доронін. – Одеса, 2004. – 17 с.
807. Ганьба, Б. П. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Б. П. Ганьба. – Х., 2001. – 21 с.
808. Декларация социального прогресса и развития [текст] // Международные акты о правах человека : сб. док. / сост. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. – [2-е изд., доп.] – М. : НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА•М), 2002. – 944 с.
809. Малишева, Н. Р. Проблеми організаційно-правового забезпечення екологічної безпеки України [текст] / Н. Р. Малишева // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 4 : Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – 480 с.
810. Данільян, О. Г. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації [текст] : [навч. посіб.] / О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. – Х. : Фоліо, 2002. – 285 с.



811. Шемшученко, Ю. С. Человек и его право на безопасную (здоровую) окружающую среду [текст] / Ю. С. Шемшученко // Государство и право. – 1993. – № 10. – С. 121–125.
812. Бринчук, М. М. Экологическое право [текст] / М. М. Бринчук. – М. : Юристь, 1998. – 688 с.
813. Кадомцева, А. Е. Экологическая функция в системе основных внутренних функций современного Российского государства [текст] / А. Е. Кадомцева // Вопр. теории государства и права. – 1998. – № 1 (10). – С. 88–96.
814. Кадомцева, А. Е. Экологическая функция современного Российского государства [текст] / под ред. М. И. Байтина. – Саратов : СГАП, 2001. – 120 с.
815. Земельный кодекс України [текст] від 25 жовт. 2001 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
816. Повітряний кодекс України [текст] від 4 трав. 1993 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 25. – Ст. 274.
817. Лісовий кодекс України [текст] від 21 січ. 1994 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 17. – Ст. 99.
818. Кодекс України про надра [текст] від 27 лип. 1994 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.
819. Водний кодекс України [текст] від 6 черв. 1995 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
820. Про охорону навколишнього природного середовища [текст] : Закон України від 25 черв. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
821. Про екологічну експертизу [текст] : Закон України від 9 лют. 1995 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 54.
822. Про рослинний світ [текст] : Закон України від 9 квіт. 1999 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 198.
823. Гірничий закон України від 6 жовт. 1999 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 50. – Ст. 433.
824. Про зону надзвичайної екологічної ситуації [текст] : Закон України від 13 лип. 2000 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 42. – Ст. 348.
825. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки [текст] : Закон України від 21 верес. 2000 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 47. – Ст. 405.
826. Про тваринний світ [текст] : Закон України від 13 груд. 2001 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 14. – Ст. 97.
827. Про екологічну мережу України [текст] : Закон України від 24 черв. 2004 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 45. – Ст. 502.
828. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки [текст] : Постанова Верховної Ради від 05 берез. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 38-39. – Ст. 248.
829. Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів [текст] : Указ Президента України від 15 верес. 2003 р. // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 38. – Ст. 2023.

830. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи [текст] : Закон України від 27 лют. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 16. – Ст. 198.
831. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку [текст] : Закон України від 8 лют. 1995 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 12. – Ст. 81.
832. Про формування Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення [текст] : Закон України від 20 черв. 1997 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 36. – Ст. 229.
833. Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання [текст] : Закон України від 14 січ. 1998 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 22. – Ст. 115.
834. Заржицький, О. Пошук напрямів екологічної безпеки України в умовах розвитку глобалізаційних процесів [текст] / О. Заржицький // Право України. – 2004. – № 7. – С. 111–113.
835. Степашко, В. Реалізація екологічних прав громадян в Україні [текст] / В. Степашко // Право України. – 2005. – № 9. – С. 28–33.
836. Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату [текст] : Закон від 4 лют. 2004 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 19. – Ст. 261.
837. Наливайко, Л. Р. Конституційно-правові засади та зміст екологічної функції Української держави [текст] / Л. Р. Наливайко // Унів. наук. зап. – 2006. – № 1 (17). – С. 181–185.
838. Костицький, В. Екологічне право України: деякі проблеми теорії та кодифікації [текст] / В. Костицький // Право України. – 1998. – № 1. – С. 67–72.
839. Костицький, В. Екологічна функція держави та економіко-правовий механізм охорони довкілля [текст] / В. Костицький // Право України. – 2004. – № 1. – С. 147–148.
840. Кисельов, М. М. Національне буття серед екологічних реалій [текст] / М. М. Кисельов, Ф. М. Канак. – К. : Наук. думка, 2000. – 320 с.
841. Шемшученко, Ю. С. Правовые проблемы экологии [текст] / Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1989.
842. Заржицький, О. Проблеми вдосконалення правових засад регіональної екологічної політики [текст] / О. Заржицький // Право України. – 2003. – № 3. – С. 78–79.
843. Яковенко, О. Управління регіоном: збалансування повноважень та відповідальності органів влади [текст] / О. Яковенко // Уряд. кур'єр. – 2000. – № 195. – С. 4–5.
844. Шемшученко, Ю. С. Местные советы и охрана окружающей среды [текст] / Ю. С. Шемшученко. – М. : Наука, 1987. – 217 с.
845. Наливайко, Л. Р. Содержание экологической функции современного государства: конституционно-правовые основы [Электронный ресурс] / Л. Р. Наливайко // Российское право в Интернете. – 2006. – № 2. – Режим доступа: [http://rli.consultant.ru/magazine/2006/const\\_law](http://rli.consultant.ru/magazine/2006/const_law).
846. Заржицький, О. Регіональна екологічна політика як об'єкт правового регулювання [текст] / О. Заржицький // Право України. – 2003. – № 10. – С. 56–59.

847. Шемшученко, Ю. С. Безпека екологічна [текст] / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А–Г. – 672 с.
848. Трегобчук, В. Ресурсно-екологічна складова національної безпеки [текст] / В. Трегобчук // Економіка України. – 1999. – № 2. – С. 4–15.
849. Качинський, А. Б. Екологічна безпека України: аналіз, оцінка та державна політика [текст] / А. Б. Качинський, Г. А. Хміль / Нац. ін-т стратег. дослідж. – К., 1997. – Вип. 3. – С. 8–112.
850. Юридическая энциклопедия [текст] / [под ред. М. Ю. Тихомирова]. – М. : Юрид. лит., 1997. – 240 с.
851. Качинський, А. Б. Сучасні проблеми екологічної безпеки [текст] / А. Б. Качинський / Нац. ін-т стратег. дослідж. – К. : Наук. думка, 1994. – Вип. 39. – 54 с.
852. Реймерс, Н. Ф. Природопользование [текст] : слов.-справ. / Н. Ф. Реймерс. – М. : Просвещение, 1990. – 639 с.
853. Реймерс, Н. Ф. Охрана природы и окружающей человека среды [текст] : слов.-справ. / Н. Ф. Реймерс. – М. : Просвещение, 1992. – 319 с.
854. Серов, Г. П. Правовое регулирование экологической безопасности при осуществлении промышленных и иных видов деятельности [текст] / Г. П. Серов. – М. : Ось-89, 1998. – 222 с.
855. Хіміч, О. Екологічна безпека як елемент національної безпеки [текст] / О. Хіміч // Право України. – 2002. – № 11. – С. 44–47.
856. Андрейцев, В. І. Право екологічної безпеки [текст] : [навч. та наук.-практ. посіб.] / В. І. Андрейцев. – К. : Знання-Прес, 2002. – 332 с.
857. Лемак, В. В. Загальна теорія держави та права [текст] : [навч. посіб.] / В. В. Лемак. – Ужгород : ПП «Медіум», 2003. – 251 с.
858. Талапина, Э. В. Вопросы правового регулирования экономической функции государства [текст] / Э. В. Талапина // Государство и право. – 1999. – № 1. – С. 70–74.
859. Буховец, А. Н. Идеологическая функция государства [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. Н. Буховец. – М., 2002. – 18 с.
860. Клименко, А. И. Идеологическая функция государства. Исторические и культурные особенности ее осуществления [текст] / А. И. Клименко // Закон и право. – 2004. – № 5. – С. 11–13.
861. Погорелова, А. І. Культура парламентаризму як фактор прискорення демократичної модернізації в Україні [текст] / А. І. Погорелова // Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 410 с.
862. Дрожжина, С. В. Культурна політика як проблема сучасного соціокультурного процесу [текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / С. В. Дрожжина. – Донецьк, 2004. – 16 с.
863. Малиновський, В. Формування концептуальних засад культурної політики України на сучасному етапі державного будівництва [текст] / В. Малиновський // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президенті України / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – Вип. 1. – 320 с.
864. Малиновський, В. Оптимізація соціальних функцій державного управління в умовах становлення громадянського суспільства [текст] / В. Малиновський // Суспільні реформи становлення громадянського суспільства в Україні : Мате-

ріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю : в 3 т. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князєва. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – Т. 1. – 282 с.

865. Кельман, М. С. Держава: поняття, ознаки, сутність [текст] / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. Загальна теорія держави та права : підручник. – 3-тє вид., стер. – Львів : Новий Світ-2000, 2007. – 584 с.
866. Основи законодавства України про культуру [текст] від 14 лют. 1992 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294.
867. Про освіту [текст] : Закон України від 23 трав. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
868. Про свободу совісті та релігійні організації [текст] : Закон України 23 квіт. 1991 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
869. Про авторське право і суміжні права [текст] : Закон України від 23 груд. 1993 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
870. Про національний архівний фонд та архівні установи [текст] : Закон України від 24 груд. 1993 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 15. – Ст. 86.
871. Про музеї та музейну справу [текст] : Закон України від 29 черв. 1995 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 25. – Ст. 191.
872. Про бібліотеки і бібліотечну справу [текст] : Закон України від 27 січ. 1995 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 7. – Ст. 45.
873. Про професійних творчих працівників та творчі спілки [текст] : Закон України від 7 жовт. 1997 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 52. – Ст. 312.
874. Про видавничу справу [текст] : Закон України від 5 черв. 1997 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 32. – Ст. 206.
875. Про професійно-технічну освіту [текст] : Закон України від 10 лют. 1998 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 32. – Ст. 251.
876. Про загальну середню освіту [текст] : Закон України від 13 трав. 1999 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.
877. Про позашкільну освіту [текст] : Закон України від 22 черв. 2000 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 29. – Ст. 393.
878. Про дошкільну освіту [текст] : Закон України від 11 лип. 2001 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259.
879. Про вищу освіту [текст] : Закон України від 17 січ. 2002 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 20. – Ст. 134.
880. Про інформацію [текст] : Закон України від 2 жовт. 1992 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
881. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні [текст] : Закон України від 16 листоп. 1992 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1.
882. Про науково-технічну інформацію [текст] : Закон України від 25 черв. 1993 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 33. – Ст. 345.
883. Про телебачення і радіомовлення [текст] : Закон України від 21 груд. 1993 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.
884. Про інформаційні агентства [текст] : Закон України від 28 лют. 1995 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 13. – Ст. 83.
885. Про рекламу [текст] : Закон України від 3 лип. 1996 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 39. – Ст. 181.

886. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів [текст] : Закон України від 23 верес. 1997 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 50. – Ст. 302.
887. Копылов, В. А. Информационное право: вопросы теории и практики [текст] / В. А. Копылов. – М. : Юристъ, 2003. – 623 с.
888. Основи інформаційного права України [текст] : [навч. посіб.] / [В. С. Цимбалюк, В. Д. Гавловський, В. В. Гриценко та ін.] ; за ред. М. Я. Швеця, Р. А. Калужного, П. В. Мельника. – К. : Знання, 2004. – 274 с.
889. Арістова, І. В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти [текст] : [монографія] / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Х. : Право, 2000. – 290 с.
890. Бойко, І. Проблеми забезпечення прав громадян в інформаційній сфері [текст] / І. Бойко // Вісн. Акад. прав. наук України. – № 4 (51). – С. 176–181.
891. Гуцалюк, М. Інформаційна безпека у сучасному суспільстві [текст] / М. Гуцалюк // Право України. – 2005. – № 7. – С. 71–74.
892. Костецька, Т. А. Актуальні проблеми державно-правового регулювання інформаційних відносин [текст] / Т. А. Костецька // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2006. – № 4. – С. 66–70.
893. Просвирнин, Ю. Г. Информационная функция государства [текст] / Ю. Г. Просвирнин // Журн. рос. права. – 2002. – № 3. – С. 29–35.
894. Сущенко, В. Д. Тіньова економіка та організована злочинність [текст] : [монографія] / В. Д. Сущенко. – К. : Політвидав, 1999. – 487 с.
895. Концепція державної культурної політики України. Основні положення [текст] // Культура і психологія. – 1995. – 21 січ.
896. Троєльнікова, Л. Керівні кадри органів державного управління в галузі культури і мистецтв: стан проблеми, шляхи удосконалення [текст] / Л. Троєльнікова // Вісн. Книжк. палати. – 1999. – № 4. – С. 34–36.
897. Тацій, В. Проблеми вищої юридичної освіти в Україні: нові виклики сучасних реалій [текст] / В. Тацій // Право України. – 2009. – № 1. – С. 4–8.
898. Комаров, В. Сучасні аспекти модернізації вищої юридичної освіти (матеріали «круглого столу») [текст] / В. Комаров // Право України. – 2009. – № 1. – С. 9–15.
899. Про Національну доктрину розвитку освіти [текст] : Указ Президента України від 17 квіт. 2002 р. // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 16. – Ст. 860.
900. Пушкин, А. И. Образовательная функция современного Российского государства [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Пушкин Александр Иванович. – Н. Новгород, 2002. – 190 с.
901. Бурлакова, О. О. Реформування та економічні трансформації у вищій освіті [текст] / О. О. Бурлакова // Проблеми освіти. – № 46. – С. 163–168.
902. Домніч, В. І. Головні принципи входження України в Європейський простір вищої освіти [текст] / В. І. Домніч // Проблеми модернізації освіти України в контексті Болонського процесу : Матеріали Першої Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 20–21 лют. 2004 р. / редкол.: І. І. Тимошенко (голова) та ін. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 197 с.
903. Якименко, Ю. І. Якість освіти – головний принцип Болонської декларації [текст] / Ю. І. Якименко // Проблеми модернізації освіти України в контексті Болонського процесу : Матеріали Першої Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 20–21 лют. 2004 р. / редкол.: І. І. Тимошенко (голова) та ін. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – С. 22–28.

904. Погорелова, А. Культура і влада по різні боки: як допомогти їм об'єднатися [текст] / А. Погорелова // Людина і влада. – 1999. – № 8–10. – С. 99–103.
905. Про мови в Українській РСР [текст] : Закон УРСР від 28 жовт. 1989 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1989. – № 45. – Ст. 631.
906. Про розвиток і застосування мов в Україні [текст] : Проект Закону України» // Освіта України від 17 лют. 1999 р. – № 7 (131). – С. 6–7.
907. Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств [текст] // Международные акты о правах человека : сб. док. / сост. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. – 2-е изд., доп. – М. : Изд. НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА•М), 2002. – 944 с.
908. Товт, М. Міжнародно-правовий захист національних меншин в Україні та система контролю Ради Європи [текст] / М. Товт // Право України. – 2001. – № 7. – С. 28–31.
909. Яременко, В. Форма [текст] / В. Яременко // Новий тлумачний словник української мови : [у 3 т.] 42 000 слів / В. Яременко, О. Сліпущко. – [2-ге вид.]. – К. : Аконіт, 2001. – Т. 3 : П–Я. – 862 с.
910. Яременко, В. Метод [текст] / В. Яременко // Новий тлумачний словник української мови [у 3 т.] 42 000 слів / В. Яременко, О. Сліпущко. – [2-ге вид.]. – К. : Аконіт, 2001. – Т. 2 : К–П. – 926 с.
911. Грицанов, А. А. Метод [текст] / А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко // Всемирная энциклопедия: Философия / [гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ : Минск : Харвест : Соврем. литератор, 2001. – 1312 с.
912. Фролов, И. Т. Метод, форма [текст] / И. Т. Фролов // Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1986. – 720 с.
913. Лившиц, Р. З. Государство и право в современном обществе [текст] / Р. З. Лившиц // Теория права: новые идеи. – М. : Спарк, 1991. – 309 с.
914. Петров, Г. И. Сущность советского административного права [текст] / Г. И. Петров. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. – 184 с.
915. Копейчиков, В. В. Механизм Советского государства [текст] : [монографія] / В. В. Копейчиков. – М. : Юрид. лит., 1968. – 215 с.
916. Бисага, Ю. М. Права людини [текст] : [підручник] / Ю. М. Бисага. – Ужгород : Вид-во Ужгород. нац. ун-ту, 2004. – 148 с.
917. Денисов, А. И. Теория государства и права [текст] / А. И. Денисов. – М. : Юриздат МЮ СССР, 1948. – 532 с.
918. Голунский, С. А. Теория государства и права [текст] / С. А. Голунский, М. С. Строгович. – М. : Юрид. лит., 1940. – 215 с.
919. Тюленев, В. Г. Правовые формы осуществления хозяйственно-организаторской функции Советского государства на современном этапе [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Г. Тюленев. – М., 1983. – 24 с.
920. Герасимов, А. П. Функционирование государства [текст] / А. П. Герасимов // Общая теория права и государства : [учебник] / под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристь, 1996. – 472 с.
921. Олійник, А. Держава (внутрішні та зовнішні напрямки діяльності, функції) [текст] / А. Олійник // Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко та ін.]. – Т. 1. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 1232 с.
922. Гапонюк, М. Бюджетна реформа в Україні [текст] / М. Гапонюк, А. Буряченко // Економіка. Фінанси. Право. – 1999. – № 1. – С. 17–22.
923. Гусарев, С. Д. Нормативні принципи юридичної практичної діяльності [текст] / С. Д. Гусарев // Право України. – 2005. – № 9. – С. 22–24.

924. Лазарев, В. В. Правоохранительные органы [текст] / В. В. Лазарев. – М. : Норма, 1996. – С. 32–38.
925. Комаров, С. А. Общая теория государства и права [текст] : [учебник] / С. А. Комаров. – [4-е изд., перераб.] – М. : Юристъ, 1998. – 386 с.
926. Теория государства и права [текст] : учеб. [для юрид. вузов и фак.] / отв. ред. В. М. Корельский, В. Д. Перевалов. – М. : Изд. группа НОРМА·ИНФРА, 1999. – 612 с.
927. Теория и метод в социальных науках [текст]. – М. : РОССПЭН, 2004. – 288 с.
928. Гудименко, Д. В. Дискуссия о «социальном государстве» и позиция либералов ФРГ [текст] / Д. В. Гудименко. – М. : Норма, 1997. – 294 с.
929. Онопенко, П. В. Правоохоронні органи держави Україна [текст] / П. В. Онопенко. – К. : Варна, 2003. – 126 с.
930. Кельман, М. С. Загальна теорія держави та права [текст] : [підручник] / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Л. : Новий світ, 2003. – 581 с.
931. Теорія держави та права [текст] : [навч. посіб.] / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Н. Слюсаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 175 с.
932. Основи теорії держави [текст] : [навч. посіб.] / за ред. В. В. Копейчикова. – [3-те вид., перероб. та допов.] – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 312 с.
933. Бандурка, О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення [текст] / О. М. Бандурка. – Х. : Основа, 1999. – 440 с.
934. Скакун, О. Ф. Теория государства и права [текст] / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, Ун-т внутр. дел, 2001. – 708 с.
935. Темченко, В. Особливості юридичного змісту термінів «захист» та «охорона»: механізм забезпечення прав і основних свобод людини [текст] / В. Темченко // Право України. – 2005. – № 9. – С. 33–36.
936. Зозуля, І. Управління реформуванням системи МВС України: загальні проблеми [текст] / І. Зозуля // Право України. – 2004. – № 11. – С. 82–85.
937. Наливайко, Л. Р. Форми здійснення політичної функції Української держави [текст] / Л. Р. Наливайко, М. В. Беляєва // Підприємництво, госп-во і право. – 2006. – № 8. – С. 3–7.
938. Фіночко, Ф. Д. // Адміністративне право України [текст] : [підручник] / [Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.] ; за ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
939. Теория государства и права [текст] : [учебник] / под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2003. – 592 с.
940. Козюбра, Н. И. Убеждение и принуждение в советском праве на современном этапе коммунистического строительства [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. И. Козюбра. – К. : АН УССР. Ин-т философии и права, 1968. – 20 с.
941. Пилипенко, Н. Н. Общая теория государства и права [текст] : [акад. курс] / Н. Н. Пилипенко. – М. : Юристъ, 2002. – 438 с.
942. Экимов, А. И. Правосознание, правовая культура и правовой нигилизм [текст] / А. И. Экимов, А. А. Моисеев // Теория государства и права : [учеб. для вузов] / под ред. М. М. Расслова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2000. – 640 с.
943. Афанасьев, В. С. Государство: новые подходы к сущности, функциям, типологии [текст] // Общая теория права и государства : [учебник] / под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М. : Юристъ, 1996. – 472 с.

944. Социальные и государственно-правовые аспекты управления в СССР [текст] / под общ. ред. В. В. Цветкова. – К. : Наук. думка, 1978. – 415 с.
945. Овсянко, Д. М. Административное право [текст] : [учеб. пособие для студентов] / отв. ред. Г. А. Туманов. – М. : Юристъ, 1995. – 304 с.
946. Бачило, И. Л. Функции органов управления: правовые проблемы оформления и реализации [текст] / И. Л. Бачило. – М. : Юрид. лит., 1976. – 198 с.
947. Колпаков, В. К. Адміністративне право України [текст] : [підручник] / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
948. Шульга, М. Г. Адміністративно-правові методи [текст] / М. Г. Шульга // Адміністративне право України : [підручник] / [Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.] ; за ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
949. Петров, Г. И. Советское административное право. Часть общая [текст] / Г. И. Петров. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. – 304 с.
950. Кінаш, Ю. Я. Заходи адміністративного примусу у сфері забезпечення безпеки у вільних шахтах [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ю. Я. Кінаш. – Ірпінь, 2003. – 20 с.
951. Коломоєць, Т. До питання співвідношення державно-правового примусу і суміжних понять [текст] / Т. Коломоєць // Право України. – 2005. – № 1. – С. 91–94.
952. Коломоєць, Т. Адміністративний примус у публічному праві як новітній інститут системи права України [текст] / Т. Коломоєць // Право України. – 2005. – № 10. – С. 3–6.
953. Комзюк, А. Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації [текст] : [монографія] / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Х. : Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2000. – 336 с.
954. Мельник, Р. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаних з відповідальністю [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Р. Мельник. – Х., 2000. – 20 с.
955. Чабан, В. П. Акти адміністративного примусу в діяльності міліції України [текст] : [навч. посіб.] / В. П. Чабан. – К. : Атіка, 2002. – 144 с.
956. Коломоєць, Т. Публічне право України як підстава адміністративного примусу [текст] / Т. Коломоєць // Право України. – 2004. – № 3. – С. 99–102.
957. Тихомиров, Ю. А. Публичное право [текст] : [учебник] / Ю. А. Тихомиров. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – С. 48–49.
958. Крупчан, О. Методологія приватного та публічного законодавства [текст] / О. Крупчан // Уряд. кур'єр. – 2003. – 10 лип. – № 125. – С. 16.
959. Бахрах, Д. Н. Административная ответственность [текст] : [учеб. пособие] / Д. Н. Бахрах. – М. : Юриспруденция, 1999. – 364 с.
960. Котельникова, Е. А. Административное право [текст] : [учеб. пособие] / Е. А. Котельникова. – [2-е изд., доп. и перераб.] – Ростов/н/Д : Феникс, 2003. – 420 с.
961. Колпаков, В. К. Кодекс України про адміністративні правопорушення: пошук нової парадигми [текст] / В. К. Колпаков // Право України. – 2004. – № 7. – С. 84–92.
962. Юридична енциклопедія [текст] . – К. : Укр. енцикл. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А–Г. – 669 с. ; Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 741 с. ; – Т. 4 : Н–П. – 1999.
963. Серегина, В. В. Сущность и формы государственного принуждения по советскому праву (общетеоретические проблемы) [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Серегина. – Саратов : Сарат. юрид. ин-т им. Д. И. Курского, 1987. – 24 с.



964. Юридична енциклопедія [текст] . – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1. – 669 с. ; Т. 2. – 1999. – 741 с. – Т. 5.
965. Онищук, Н. В. Методы государственного управления внедрением научно-технических достижений [текст] / Н. В. Онищук ; отв. ред. В. Б. Аверьянов. – К. : Наук. думка, 1990. – 96 с.
966. Боер, В. М. Российская государственность: от тоталитаризма к правовому государству [текст] / В. М. Боер, Н. Г. Янгол. – СПб. : СПбГУАП, 1997. – 238 с.
967. Наливайко, Л. Р. До питання про визначення поняття «механізм Української держави» [текст] / Л. Р. Наливайко // Підприємництво, госп-во і право. – 2005. – № 10. – С. 92–96.
968. Сergyogina, S. G. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні [текст] : [монографія] / С. Г. Сergyogina. – Х. : Ксілон, 2001. – 280 с.
969. Петришин, О. В. Механізм держави і державний апарат [текст] / О. В. Петришин // Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
970. Ратиани, З. М. Механизм Советского социалистического государства [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / З. М. Ратиани. – 1952. – 17 с.
971. Копейчиков, В. В. Вопросы теории механизма Советского социалистического государства [текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Копейчиков. – Харьков, 1969.
972. Копейчиков, В. В. Механизм государства в советской федерации [текст] / В. В. Копейчиков. – М. : Юрид. лит., 1973. – 202 с.
973. Исакова, М. К. Механизм советского общенародного государства [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Исакова Мира Касымджановна. – Саратов, 1984. – 199 с.
974. Григорян, Л. Л. Теоретические и конституционные основы механизма советского государства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Л. Л. Григорян. – М., 1989. – 17 с.
975. Григонис, Э. П. Механизм государства (теоретико-правовой аспект) [текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Э. П. Григонис. – СПб., 2000. – 42 с.
976. Скомороха, В. Є. Конституційний Суд України в механізмі державної влади [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. Є. Скомороха. – Х., 2001. – 19 с.
977. Игонькина, С. И. Милиция в механизме Российского государства [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / С. И. Игонькина. – М., 1996. – 24 с.
978. Масликов, И. С. Судебная власть в государственном механизме Российской Федерации [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Масликов Иван Степанович. – М., 1997. – 217 с.
979. Шаповал, В. Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико-правові проблеми організації виконавчої влади [текст] / В. Шаповал // Право України. – 1997. – № 1. – С. 30–34.
980. Байтин, М. И. Механизм современного Российского государства [текст] / М. И. Байтин // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 3–12.
981. Байтин, М. И. Понятие государственного органа и механизма Советского общенародного государства [текст] / М. И. Байтин, М. К. Исакова // Вопросы теории государства и права. – 1986. – Вып. 7. – С. 3–13.

982. Авер'янов, В. Б. Уряд у механізмі поділу влади: недосконалість вітчизняної конституційної моделі [текст] / В. Б. Авер'янов // Право України. – 2005. – № 4. – С. 10–16.
983. Борденюк, В. Місцеве самоврядування в механізмі держави: конституційно-правовий аспект [текст] / В. Борденюк // Право України. – 2003. – № 4. – С. 12–17.
984. Дахова, І. Поняття виконавчої влади та її місце в державному механізмі України (конституційний аспект) [текст] / І. Дахова // Право України. – 2002. – № 12. – С. 23–27.
985. Марченко, М. Н. Становление и развитие государственно-правового механизма Германии 30-х годов [текст] / М. Н. Марченко // Вестн. Моск. ун-та. Серия 11. Право. – 1994. – № 6. – С. 3–13.
986. Урьяс, Ю. П. Механизм государственной власти ФРГ [текст] / Ю. П. Урьяс. – М. : Наука, 1988. – 191, [2] с.
987. Шашкова, А. В. Понятие механизма государственного управления. Высшие и центральные органы публичной администрации в Испании [текст] / А. В. Шашкова // Юрист. – 1999. – № 4. – С. 6–12.
988. Борденюк, В. Деякі аспекти системного підходу до співвідношення механізму (апарату) держави та місцевого самоврядування [текст] / В. Борденюк // Юрид. Україна. – 2005. – № 2. – С. 4–11.
989. Борденюк, В. Концептуальні основи співвідношення функцій місцевого самоврядування та його органів з функціями держави [текст] / В. Борденюк // Право України. – 2003. – № 11. – С. 17–23.
990. Афанасьев, В. Г. Системность и общество [текст] / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
991. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка [текст] : в 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1980–1982. – Т. 2 : И–О. – 1981. – 779 с.
992. Украинский Советский Энциклопедический Словарь [текст] : в 3 т. / [редкол.: А. В. Кудрицкий (отв. ред.) и др.]. – К. : Гл. ред. УСЭ, 1988. – Т. 2. – 1988. – 768 с. : ил.
993. Сліпушко, О. М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові : Правпис, граматики : 10 000 слів [текст] / О. М. Сліпушко. – К. : Криниця, 2000. – 512 с.
994. Словник іншомовних слів [текст] / [за ред. О. С. Мельничука.]. – К. : Голов. ред. УРЕ Акад. наук Укр. РСР, 1977. – 776 с.
995. Словарь иностранных слов [текст] . – [16-е изд., испр.]. – М. : Рус. яз., 1988. – 624 с.
996. Тлумачний словник іншомовних слів [текст] / [авт.-уклад. О. М. Сліпушко]. – К. : Школа, 2006. – 288 с.
997. Локшина, С. М. Краткий словарь иностранных слов [текст] / С. М. Локшина. – [Изд. 5-е, стер.]. – М. : Рус. яз., 1997. – 351 с.
998. Універсальний словник-енциклопедія [текст] / [голов. ред. ради, М. Попович]. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.
999. Бобровник, С. В. Механізм та апарат держави [текст] / С. В. Бобровник // Теорія держави і права. Академічний курс : [підручник] / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
1000. Тихомиров, Ю. А. Механизм государства [текст] / Ю. А. Тихомиров // Теория государства и права : [учебник] / под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2003. – 592 с.

1001. Веніславський, Ф. В. Конституційна система державних органів України [текст] / Ф. В. Веніславський // Конституційне право України : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. – Х. : Право, 2008. – 416 с.
1002. Комаров, С. А. Механизм правового воздействия [текст] / С. А. Комаров // Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – Т. 3. – 528 с.
1003. Ткаченко, В. Д. Правове регулювання суспільних відносин [текст] / В. Д. Ткаченко, Є. Б. Ручкін // Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
1004. Митрофанов, І. Поняття та складові початкового етапу механізму правореалізації [текст] / І. Митрофанов, Т. Гайкова // Юрид. Україна. – 2007. – № 12. – С. 15–20.
1005. Тодика, Ю. М. Конституція України – Основний Закон держави і суспільства [текст] : [навч. посіб.] / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2001. – 328 с.
1006. Гаєва, Н. П. Загальна характеристика конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні [текст] // Конституційне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2008. – 800 с.
1007. Городецкий, В. М. Пути формирования механизма народовластия на основе действующей Конституции Российской Федерации [текст] / В. М. Городецкий // Конституц. и муницип. право. – 2000. – № 1. – С. 15–21.
1008. Тесленко, М. В. Судебный конституционный контроль в Украине [текст] : [монографія] / Вступ. ст. В. Ф. Погорелко. – К. : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2001. – 344 с.
1009. Кучерявенко, М. Правовий механізм податку [текст] / М. Кучерявенко // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2002. – № 4 (31). – С. 112–115.
1010. Павленко, Р. Парламент і уряд. Як оптимізувати механізм відносин [текст] / Р. Павленко // Віче. – 2002. – № 4. – С. 7–13.
1011. Рахманина, Т. Н. Механизм государства [текст] / Т. Н. Рахманина // Теория государства и права : [учеб. для юрид. вузов] / под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М. : Изд. Дом «Городец», 2003. – 544 с.
1012. Дмитриев, Ю. А. Механизм государства [текст] / Ю. А. Дмитриев, С. Н. Бочаров // Теория государства и права : [учеб. для вуз.] / под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2000. – 640 с.
1013. Constitutionalism ancient and modern. Charles Howard Mcilwain. Revised edition. Ithaca. New York. Copyright 1947 Cornell university. Printed in the United States of America.
1014. The origins of modern constitutionalism. Francis d. Wormuth. Harper & brothers, publishers New York. Copyright, 1949, by harpers & brothers printed in the United States of America.
1015. Henry Sedgwick. The elements of politics. Published by MacMillian and Company, London (1908, 1919).
1016. Популярна юридична енциклопедія [текст] / [кол. авт. : В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.
1017. Спиридонов, Л. И. Теория государства и права [текст] : [учебник] / Л. И. Спиридонов. – М. : Проспект, 1996. – 300, [1] с.

1018. Афанасьев, В. С. Основные понятия о государстве [текст] / В. С. Афанасьев, В. В. Лазарев // *Общая теория права и государства* : [учебник] / под ред. В. В. Лазарева. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 1999. – 520 с.
1019. Ямпольская, Ц. А. Органы советского государственного управления в современный период [текст] / Ц. А. Ямпольская. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 227 с.
1020. Теория государства и права [текст] / под ред. М. П. Каревой. – М. : Горюриздат, 1949. – 420 с.
1021. Ратиани, З. М. Механизм Советского социалистического государства [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / З. М. Ратиани. – М., 1952.
1022. Карева, М. П. Теория государства и права, / М. П. Карева, С. Ф. Кечежян, А. С. Федосеев, Р. И. Федькин. – М. : Госюриздат, 1954. – 460 с.
1023. Мицкевич, А. В. Субъекты советского права [текст] / А. В. Мицкевич. – М. : Юрид. лит., 1962. – 132 с.
1024. Недавний, Л. А. Совершенствование государственного аппарата и усиление народного контроля. Вопросы политической организации в период развернутого строительства коммунизма [текст] / Л. А. Недавний. – М. : Политиздат, 1962. – 120 с.
1025. Хесин, Б. Л. Механизм современного российского государства [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Хесин Борис Львович. – М., 2001. – 200 с.
1026. Герасимов, А. П. Механизм государства и государственной власти [текст] / А. П. Герасимов // *Общая теория государства и права* : [учебник] / под ред. В. В. Лазарева. – М., 2001. – 380 с.
1027. Хропанюк, В. Н. Теория государства и права [текст] : [учебник] / В. Н. Хропанюк. – М. : Юрист, 2001. – 380 с.
1028. Четвернин, В. А. Аппарат (механизм) государственной власти [текст] / В. А. Четвернин // *Проблемы общей теории государства и права* : [учебник] / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Юристъ, 1999. – 420 с.
1029. Марченко, М. Н. Государственный аппарат [текст] / М. Н. Марченко // *Общая теория государства и права. Академический курс* : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – Т. 1. – 528 с.
1030. Козлов, Ю. М. Органы советского государственного управления (понятие и конституционная система) [текст] / Ю. М. Козлов. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1960. – 160 с.
1031. Байтин, М. И. Механизм государства [текст] / М. И. Байтин // *Теория государства и права* : [курс лекций] / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.
1032. Петришин, О. В. Механізм держави і державний апарат [текст] / О. В. Петришин // *Загальна теорія держави і права* : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
1033. Марченко, М. Н. Государственный аппарат [текст] / М. Н. Марченко // *Общая теория государства и права. Академический курс* : в 2 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – Т. 1. Теория государства. – М. : Зерцало, 1998. – 416 с.
1034. Авер'янов, В. Державний апарат [текст] / В. Авер'янов // *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.]. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – К. : Укр. енцикл., 1999. – 744 с. : ил.
1035. Теория государства и права [текст] / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – 2-е изд. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.

1036. Теория государства и права [текст] : [курс лекций] / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – 475 с.
1037. Борденюк, В. Деякі аспекти співвідношення системи органів виконавчої влади та виконавчих органів місцевого самоврядування [текст] / В. Борденюк // Юрид. Україна. – 2005. – № 5. – С. 16–22.
1038. Марченко, М. Н. Теория государства и права [текст] . – М. : Юрид. лит., 1987. – 244 с.
1039. Герасимов, А. П. Государственная власть [текст] / А. П. Герасимов // Общая теория права и государства : [учебник] / под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристь, 1996. – 472 с.
1040. Теория государства и права [текст] : [учеб. для юрид. вузов и фак.] / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М. : Изд. группа ИНФРА-НОРМА, 1997. – 570 с.
1041. Основи держави і права [текст]: [навч. посіб.] / [С. Д. Гусарев, Р. А. Калюжний, А. М. Колодій та ін.] ; за ред. А. М. Колодія, А. Ю. Олійника. – К. : Либідь, 1997. – 208 с.
1042. Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [текст] : [навч. посіб.] / П. М. Рабінович. – [Вид. 5-те, зі змінами]. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
1043. Мурашин, Г. А. Органы прокуратуры в механизме советского государства [текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Геннадий Александрович Мурашин. – Киев, 1972. – 178 с.
1044. Алексеев, С. С. Государство и право [текст] : [уч. курс.] / С. С. Алексеев. – М. : Наука, 1993. – 68 с.
1045. Григонис, Э.П. Механизм правового государства [текст] : [монографія] / Э. П. Григонис. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 1999. – 420 с.
1046. Афанасьев, В. С. Основные понятия о государстве [текст] / В. С. Афанасьев, В. В. Лазарев // Общая теория права и государства : [учебник] / под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристь, 1996. – 472 с.
1047. Совгира, О. В. Конституційне право [текст] : [навч. посіб.] / О. В. Совгира, Н. Г. Шукліна. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 632 с.
1048. Борденюк, В. Державний механізм держави як система органів державної влади та органів місцевого самоврядування та фактори цілісності [текст] / В. Борденюк // Юрид. Україна. – 2005. – № 3. – С. 15–23.
1049. Борденюк, В. Децентралізація державної влади і місцеве самоврядування: поняття, суть та форми (види) [текст] / В. Борденюк // Право України. – 2005. – № 1. – С. 21–25.
1050. Борденюк, В. Верховна Рада України і представницькі органи місцевого самоврядування в механізмі держави [текст] / В. Борденюк // Вісн. Конституц. Суду України. – 2005. – № 1. – С. 58–69.
1051. Конституционное право [текст]: [учебник] / отв. ред. В. В. Лазарев. – М. : Юристь, 1999. – 592 с.
1052. Мацюк, А. Р. Трудовые правоотношения развитого социалистического общества [текст] / А. Р. Мацюк. – Киев : Наук. думка, 1984. – 280 с.
1053. Тодика, Ю. М. Державна діяльність [текст] / Ю. М. Тодика // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.] – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 744 с.
1054. Державне управління: теорія і практика [текст] / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 432 с.

1055. Райт, Г. Державне управління [текст] / Г. Райт ; пер. з англ. В. Івашка, О. Коваленко, С. Соколик. – К. : Основи, 1994. – 191 с.
1056. Скрипнюк, О. Забезпечення участі народу у формуванні органів влади як фактор функціонування демократичної системи державного управління [текст] / О. Скрипнюк // Право України. – 2006. – № 4. – С. 3–7.
1057. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи [текст] / Кол. авт. ; наук. кер. В. В. Цветков. – К. : Оріяни, 1998. – 364 с.
1058. Наливайко, Л. Конституційно-правові засади державного управління в контексті європейського законодавства [текст] / Л. Наливайко // Ефективність державного управління в контексті глобалізації та євроінтеграції : матеріали наук.-практ. конф. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2003. – 672 с.
1059. Наливайко, Л. Р. Механізм Української держави в умовах сучасних глобалізаційних та інтеграційних процесів [текст] / Л. Р. Наливайко // «Наукові дослідження – теорія та експеримент 2007» : матеріали третьої міжнар. наук.-практ. конф., м. Полтава, 14–16 травня 2007 року. – Полтава : ІнтерГрафіка, 2007. – Т. 3. – 162 с.
1060. Наливайко, Л. Р. Конституційно-правові основи механізму Української держави та його принципів [текст] / Л. Р. Наливайко // Підприємництво, госп-во і право. – 2005. – № 11. – С. 8–11.
1061. Ладиченко, В. В. Гуманістичні основи організації державної влади [текст] : [монографія] / В. В. Ладиченко. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2007. – 407 с.
1062. Василенков, П. Т. Органы советского государства и их система на современном этапе [текст] / П. Т. Василенков. – М. : Наука, 1967. – 88 с.
1063. Григонис, Э. П. Механизм государства (теоретико-правовой аспект) [текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Григонис Эугениус Пранович. – СПб., 2000. – 420 с.
1064. Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [текст] : [навч. посіб.] / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
1065. Байранча, Л. К. Конституційно-правовий статус релігійних організацій в Україні [текст] / Л. К. Байранча // Конституційне право України : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.
1066. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації [текст] : Закон України від 23 верес. 1997 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 49. – Ст. 299.
1067. Наливайко, Л. Р. Глумачний термінологічний словник з конституційного права [текст] (Explanatory Terminological Dictionary on Constitutional law) / Л. Р. Наливайко, М. В. Беляєва. – Запоріжжя : Дніпров. металург, 2008. – 256 с.
1068. Нагребельний В. П. Субординація [текст] / В. П. Нагребельний // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.
1069. Кубко, Є. Б. Координація [текст] / Є. Б. Кубко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К–М. – 2001. – 792 с.
1070. Теория компетенции [текст] / Ю. А. Тихомиров. – М. : Изд. г-на Тихомирова М. Ю., 2001. – 351, [3] с.

1071. Наливайко, Л. Р. Структурованість як невід'ємний атрибут конституційного механізму Української держави [текст] / Л. Р. Наливайко // Бюл. М-ва юстиції України. – 2005. – № 8 (46). – С. 5–15.
1072. Захаров, А. С. Принцип системності організації державної влади та його роль у функціонуванні сучасних демократій [текст] / А. С. Захаров // Бюл. М-ва юстиції України. – 2003. – № 11. – С. 77–85.
1073. Француз, А. Й. Складні адміністративні системи: організаційно-правові засади управління [текст] / А. Й. Француз. – Рівне, 2001. – 173 с.
1074. Приходько, Х. В. Представницька функція Верховної Ради – парламенту України [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Приходько Христина Вікторівна. – Запоріжжя, 2004. – 199 с.
1075. Телятник, Л. Логіко-методологічне тлумачення ознак загального поняття «держави» [текст] / Л. Телятник // Підприємство, госп-во і право. – 2001. – № 6. – С. 98–101.
1076. Свирский, Б. М. Государственное строительство и местное самоуправление в Украине [текст] / Б. М. Свирский. – Харьков : Эскада, 2001. – 487 с.
1077. Дзера, О. В. Розвиток інституту права власності та інших речових прав [текст] / О. В. Дзера // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 3 : Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. – 640 с.
1078. Про джерела фінансування органів державної влади [текст] : Закон України від 30 черв. 1999 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 34 – Ст. 274.
1079. Цветков, В. В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти [текст] : [монографія] / В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 496 с.
1080. Копейчиков, М. Соціальна держава як політична реальність [текст] / М. Копейчиков // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 2. – С. 216–226.
1081. Бачило, І. Л. О соотношении норм, определяющих функции, и норм, определяющих правомочия органа управления [текст] / И. Л. Бачило // Сов. государство и право. – 1974. – № 9. – С. 51–56.
1082. Василенков, П. Т. Понятие органа Советского социалистического государства [текст] / П. Т. Василенков // Вестн. Моск. ун-та. Серия X. Право. – 1963. – № 1. – С. 20–21.
1083. Власов, В. А. Советский государственный аппарат [текст] / В. А. Власов. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 56–62.
1084. Волков, Н. А. Органы советского государственного управления в современный период [текст] / Н. А. Волков. – Казань, 1962. – С. 71.
1085. Кечекьян, С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе [текст] / С. Ф. Кечекьян. – М. : АН СССР, 1958. – 174 с.
1086. Недбайло, П. Е. Політична організація радянського суспільства [текст] / П. Е. Недбайло // Проблеми правознавства. – 1965. – Вип. 2. – С. 17–20.
1087. Петров, Г. И. О понятии органа государственной власти в СССР [текст] / Г. И. Петров // Вестн. Ленингр. ун-та. – 1956. – № 5. – Серия философии, экономики и права. – Вып. 1. – С. 76–78.
1088. Фарбер, Е. И. Вопросы теории советского конституционного права [текст] / Е. И. Фарбер, В. А. Ржевский. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1967. – 280 с.

1089. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів [текст] / [за заг. ред. В. В. Дубічинського]. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2006. – 1008 с.
1090. Шаповал, В. Феномен державного органу (органу держави) або органу державної влади: теоретико-правовий і конституційний аспекти [текст] / В. Шаповал // Право України. – 2003. – № 8. – С. 25–29.
1091. Волянський, М. Ю. Щодо загального поняття органу держави (державного органу) [текст] / М. Ю. Волянський // Унів. наук. зап. – 2006. – № 1 (17). – С. 32–36.
1092. Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку [текст] : [навч. посіб.] / [кол. авт. Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, Н. Г. Плахотнюк та ін.]; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : ЗАТ «НІЧЛАВА», 2003. – 288 с.
1093. Журавський, В. С. Конституційна система державних органів України [текст] / В. С. Журавський // Конституційне право України : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.
1094. Рабінович, П. М. Орган держави [текст] / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н–П. – 1999. – 720 с.
1095. Елисеєв, Б. П. Система органов государственной власти в современной России [текст] : [монографія] / Б. П. Елисеєв. – М. : Агент, 1997. – 256 с.
1096. Тєплук, М. О. Теоретичні основи організації і здійснення державної влади [текст] / М. О. Тєплук // Конституційне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2008. – 800 с.
1097. Бутєлін, В. Н. Конституционный механизм государственной власти [текст] / В. Н. Бутєлін // Конституционное право : [учебник] / отв. ред. В. В. Лазарев. – М. : Юристь, 1999. – 592 с.
1098. Теория государства и права [текст] : [учеб. для вузов] / [А. И. Денисов, В. Д. Зорькин, А. А. Кененов и др.]; отв. ред. А. И. Денисов. – М. : Юрид. лит., 1980. – 430 с.
1099. Габричидзе, Б. Н. Органы государственной власти современной России [текст] : [учеб. пособие] / Б. Н. Габричидзе, А. Г. Чернявский. – М. : Изд.-торг. корпорация «Дашков и К<sup>о</sup>», 2003. – 367 с.
1100. Лазарев, Б. М. Понятие и система принципов государственного управления. Советское административное право [текст] / Б. М. Лазарев. – М. : Наука, 1990. – 182 с.
1101. Кравченко, В. В. Конституційне право України [текст] : [навч. посіб.] / В. В. Кравченко. – [Вид. 6-те, випр. та допов.]. – К. : Атіка, 2008. – 592 с.
1102. Бахрах, Д. Н. Административное право. Часть общая [текст] : [учеб. для студ. юрид. вуз. і фак.] / Д. Н. Бахрах. – М. : БЕК, 1993. – 301 с.
1103. Совгира, О. В. Конституційне право України [текст] : [навч. посіб.] / О. В. Совгира, Н. Г. Шукліна. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.
1104. Щєкочихин, П. Г. Система органов государственной власти в Российской Федерации / П. Г. Щєкочихин // Конституционное право России [текст] : [учебник] / отв. ред. А. Н. Кокотов и М. И. Кукушкин. – М. : Юристь, 2004. – 538 с.
1105. Определение Конституционного Суда Российской Федерации от 29 мая 1997 года «О прекращении производства по делу о проверке конституционности Указа Президента Российской Федерации от 2 октября 1996 года «Об утверждении Положения об Администрации Президента Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ksgf.ru>.
1106. Про громадянство України [текст] : Закон України від 18 січ. 2001 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.



1107. Про Центральну виборчу комісію [текст] : Закон України від 17 груд. 1997 р. (зі змінами і допов.)// Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 5. – Ст. 17.
1108. Тихомиров, Ю. А. Государственные институты и закон [текст] / Ю. А. Тихомиров // Сов. государство и право. – 1980. – № 10. – С. 39–42.
1109. Борденюк, В. Механізм (апарат) державного управління як система органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування [текст] / В. Борденюк // Право України. – 2005. – № 6. – С. 16–21.
1110. Про державну службу [текст] : Закон України від 16 груд. 1993 р. (зі змінами і допов.)// Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
1111. Фрицький, Ю. О. Система стримувань і противаг як засіб організації та функціонування державної влади в Україні [текст] / Ю. О. Фрицький // Право і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 12–17.
1112. Крупчан, О. Компетенція центральних органів виконавчої влади [текст] / О. Крупчан // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2002. – № 2 (29). – С. 47–59.
1113. Тихомиров, Ю. А. Курс адміністративного права і процесу [текст] / Ю. А. Тихомиров. – М. : Юрист, 1998. – 420 с.
1114. Голосніченко, Д. Теоретичні засади встановлення конституційних повноважень: історичні аспекти та сучасне державотворення [текст] / Д. Голосніченко // Юрид. Україна. – 2008. – № 5. – С. 22–27.
1115. Наливайко, Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики [текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Наливайко Лариса Романівна. – К., 2000. – 180 с.
1116. Котюк, В. Система державних органів в Україні [текст] / В. Котюк // Закон і бізнес. – 1999. – № 5. – С. 5.
1117. Телешун, С. Структурні елементи вертикалі політичної влади і державного управління та органи місцевого самоврядування [текст] / С. Телешун // Право України. – 2001. – № 6. – С. 28–30.
1118. Захаров, А. С. Теоретико-методологічні питання застосування функціонального критерію класифікації в системі органів державної влади в Україні [текст] / А. С. Захаров // Бюл. М-ва юстиції України. – 2004. – № 5. – С. 77–85.
1119. Чиркин, В. Е. Элементы сравнительного государственоведения [текст] / В. Е. Чиркин. – М. : ИГПАН, 1994. – 151 [1] с.
1120. Наливайко, Л. Р. Система органів державної влади та принцип територіальності [текст] / Л. Р. Наливайко // Молодь у юридичній науці : зб. тез Міжнар. наук. конф. молодих вчених «Четверті осінні юридичні читання» (21–22 жовт. 2005 р.) : у 3-х ч. – Хмельницький: Вид-во Хмельницьк. ун-ту упр. та права, 2005. – Ч. 1 : «Загальнотеоретичні та історичні правові науки. Конституційне право». – 263 с.
1121. Чиркин, В. Е. Основы государственной власти [текст] : [учеб. пособие] / В. Е. Чиркин. – М. : Юрист, 1996. – 112 с.
1122. Бабенко, К. Проблема забезпечення цілісності державної влади в контексті розвитку системи конституційно-правового регулювання в Україні [текст] / К. Бабенко // Юрид. Україна. – 2009. – № 7. – С. 22–27.
1123. Тацій, В. Я. Конституційна реформа в Україні: сучасний стан та перспективи подальшої реалізації [текст] / В. Я. Тацій // Бюл. М-ва юстиції України. – 2009. – № 6 (92). – С. 14–23.
1124. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [текст] : Закон України від 23 груд. 1997 р. (зі змінами і допов.)// Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99.

1125. Про Рахункову палату [текст] : Закон України від 11 лип. 1996 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 43. – Ст. 212.
1126. Про Вищу раду юстиції [текст] : Закон України від 15 січ. 1998 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 25. – Ст. 146.
1127. Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення [текст] : Закон України від 23 верес. 1997 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 48. – Ст. 296.
1128. Агафонов, С. Правовий статус Президента України [текст] / С. Агафонов // Право України. – 2000. – № 9. – С. 24–32.
1129. Кривенко, Л. Функції Верховної Ради України в контексті конституційної реформи [текст] / Л. Кривенко // Юрид. вестн. – 2004. – № 4. – С. 50–59.
1130. Майданник, О. Поняття і сутність парламентського контролю [текст] / О. Майданник // Право України. – 2004. – № 10. – С. 12–16.
1131. Майданник, О. Парламентські функції: правовий зміст поняття, ознаки, конституційна регламентація [текст] / О. Майданник // Право України. – 2009. – № 6. – С. 17–28.
1132. Наливайко, Л. Р. Функції Верховної Ради України: критерії класифікації та види [текст] / Л. Р. Наливайко, Х. В. Приходько // Бюл. М-ва юстиції України. – 2003. – № 11 (25). – С. 5–14.
1133. Сарган, О. Механізм здійснення Верховною Радою України зовнішньополітичної функції [текст] / О. Сарган // Юрид. Україна. – 2005. – № 11. – С. 75–80.
1134. Журавський, В. С. Парламент України: шляхи розвитку і вдосконалення функцій [текст] / В. С. Журавський. – К. : Атіка, 2001. – 184 с.
1135. Кривенко, Л. Конституційна модель Верховної Ради. Повернення до майбутнього [текст] / Л. Кривенко // Віче. – 2002. – № 10 (127). – С. 17–23.
1136. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України», внесений Президентом України до Верховної Ради України від 31 березня 2009 року № 4290 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
1137. Маляренко, В. Створення двопалатного парламенту в Україні – необхідна умова утвердження демократії, гарант законності і правопорядку в державі [текст] / В. Маляренко // Право України. – 2009. – № 6. – С. 12–16.
1138. Погорілко, В. Ф. Законодавча влада в Україні [текст] / В. Ф. Погорілко // Конституційне право України : [підручник] / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 1999. – 735 с.
1139. Бойко, О. В. Інститут президентства в Україні і США (порівняльно-правовий аналіз) [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. В. Бойко. – К., 2004. – 20 с.
1140. Жук, Н. Система стримувань і противаг у державному апараті: витоки та основний зміст [текст] / Н. Жук // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 4 (35). – С. 52–62.
1141. Силенко, Л. М. Конституційні основи системи стримувань і противаг як засіб організації та функціонування державної влади в Україні [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Л. М. Силенко. – К., 2000. – 20 с.
1142. Белов, Д. М. Конституційно-правове регулювання інституту президентства в Україні та Франції [текст] : [монографія] / Д. М. Белов, Ю. М. Бисага. – Ужгород : Ліра, 2007. – 216 с.
1143. Кресіна, І. О. Інститут імпичменту: порівняльний політико-правовий аналіз [текст] / І. О. Кресіна, А. А. Коваленко, С. В. Балан. – К. : Юрид. думка, 2004. – 176 с.

1144. Перечина, С. Г. Президентство в политической системе общества: сравнительный анализ [текст] : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / С. Г. Перечина. – Минск, 2001. – 20 с.
1145. Плахотнюк, Н. Г. Повноваження Президента України у контексті реформи: структура, зміст, характер [текст] / Н. Г. Плахотнюк, В. І. Мельниченко // Бюл. М-ва юстиції України. – 2005. – № 12. – С. 5–14.
1146. Совгира, О. В. Окремі аспекти регулювання статусу вищих органів державної влади за Конституцією України [текст] / О. В. Совгира, Н. Г. Шукліна // Бюл. М-ва юстиції України. – 2009. – № 6. – С. 24–29.
1147. Мартинюк, Р. Кабінет Міністрів України в системі стримувань і противаг на сучасному етапі [текст] / Р. Мартинюк // Юрид. Україна. – 2008. – № 7. – С. 28–32.
1148. Авер'янов, В. Б. Система органів виконавчої влади України: огляд конституційно-правових засад [текст] / В. Б. Авер'янов // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2003. – № 2. – С. 3–7.
1149. Наливайко, Л. Р. Виконавча влада і державне управління в Україні: діалектика співвідношення [текст] / Л. Р. Наливайко // Актуальні проблеми державного управління на новому етапі державотворення : матеріали наук.-практ. конфер. за міжнар. участю, присвяч. 10-річчю Академії, Київ, 31 трав. 2005 р.: у 2 т. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – Т. 1. – 364 с.
1150. Макаренко, О. Щодо співвідношення понять «орган виконавчої влади» та «орган державного управління» [текст] / О. Макаренко // Право України. – 2000. – № 6. – С. 23–26.
1151. Нижник, Н. Верховна Рада і Кабінет Міністрів: правила симетрії [текст] / Н. Нижник // Віче. – 2002. – № 4. – С. 4–9.
1152. Чикурлій, С. О. Конституційно-правовий статус органів виконавчої влади України [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / С. О. Чикурлій. – К., 2008. – 20 с.
1153. Про систему центральних органів виконавчої влади [текст] : Указ Президента України від 15 груд. 1999 р. // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 50.
1154. Про місцеві державні адміністрації [текст] : Закон України від 9 квіт. 1999 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190.
1155. Про судоустрій України [текст] : Закон України від 7 лют. 2002 р. (зі змінами і допов.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 27–28. – Ст. 180.
1156. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 10 трав. 2006 р. – Режим доступу: <http://www.portal.rada.gov.ua>.
1157. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України [Електронний ресурс] : Проект Закону України (реєстр № 0916) – Режим доступу: <http://www.portal.rada.gov.ua>.
1158. Сібільова, Н. Теоретичні основи побудови судової системи України [текст] / Н. Сібільова // Право України. – 2009. – № 6. – С. 38–45.
1159. Куйбіда, Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи [текст] : [монографія] / Р. О. Куйбіда. – К. : Атіка, 2004. – 288 с.
1160. Назаров, І. В. Принципи побудови судової системи [текст] : [монографія] / І. В. Назаров. – Х. : Право, 2009. – 144 с.

1161. Серета, О. Адміністративне і господарське судочинство: значення і доцільність спеціалізованих судів у порівняльно-історичному аспекті [текст] / О. Серета // Право України. – 2009. – № 6. – С. 80–83.
1162. Коваль, В. Актуальні проблеми функціонування судової системи України [текст] / В. Коваль // Право України. – 2003. – № 12. – С. 20–24.
1163. Назаров, І. Принципи ступінчастості судової системи в Україні та європейських державах [текст] / І. Назаров // Право України. – 2009. – № 6. – С. 84–89.
1164. Селіванов, А. Реформування конституційних засад організації судової влади в Україні [текст] / А. Селіванов // Право України. – 2003. – № 7. – С. 14–15.
1165. Савенко, М. Д. Правовий статус Конституційного Суду України [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / М. Д. Савенко. – Х., 2001. – 16 с.
1166. Колесник, К. Прокуратура в системі державних органів влади: проблеми теорії і практики [текст] / К. Колесник // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 4 (34). – С. 15–18.
1167. Сухонос, В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні. Історія і сучасність [текст] / В. В. Сухонос. – Суми : Унів. книга, 2004. – 346 с.
1168. Руденко, М. Прокуратура України у правохисній системі держави: теоретичні та практичні аспекти [текст] / М. Руденко // Право України. – 2004. – № 6. – С. 6–8.
1169. Мурашин, Г. О. Конституційно-правовий статус прокуратури України та проблеми його вдосконалення [текст] / Г. О. Мурашин // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 2 : Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / за заг. ред. Ю. П. Битяка. – 576 с.
1170. Попович, Є. Напрями удосконалення правового забезпечення діяльності прокуратури України [текст] / Є. Попович // Право України. – 2009. – № 6. – С. 161–167.
1171. Слїнько, С. Проблеми процесуальних функцій прокуратури [текст] / С. Слїнько // Право України. – 2003. – № 12. – С. 70–73.
1172. Наливайко, Л. Р. Прокуратура в механізмі Української держави [текст] / Л. Р. Наливайко, О. Р. Мала // Ідея права і держава: Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. Спец. вип. № 3. : у 4 ч. – 2007. – Ч. 3. – С. 108–118.
1173. Арутюнян, Г. Г. Конституционный Суд в системе государственной власти (сравнительный анализ) [текст] / Г. Г. Арутюнян. – Ереван : НЖАР, 1999. – 238 с.
1174. Скомороха, В. Зміцнювати конституційний правопорядок у державі [текст] / В. Скомороха // Право України. – 2002. – № 8. – С. 3–10.
1175. Тесленко М. Про місце Конституційного Суду України в системі вищих органів державної влади / М. Тесленко // Право України. – 1999. – № 12. – С. 33–35.
1176. Тесленко, М. В. Конституційна юрисдикція в Україні [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / М. В. Тесленко. – К., 2000. – 17 с.
1177. Портнов, А. Зміст конституційної юрисдикції: наукові погляди та їх відтворення у законодавстві [текст] / А. Портнов // Право України. – 2008. – № 5. – С. 9–13.
1178. Тимченко, І. А. Механізм конституційної юрисдикції у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина [текст] / І. А. Тимченко // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 2 : Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / за заг. ред. Ю. П. Битяка. – 576 с.

1179. Скомороха, В. Захист прав і свобод людини у практиці Конституційного Суду України [текст] / В. Скомороха // Право України. – 2009. – № 6. – С. 61–75.
1180. Стрижак, А. А. Закон України «Про Конституційний Суд України» [текст] : [наук.-практ. комент.] / [А. А. Стрижак, Я. В. Рибалко, М. В. Савчин] ; за заг. ред. А. А. Стрижака. – К. : Ін Юре, 2009. – 328 с.
1181. Хаманева, Н. Ю. Уполномоченный по правам человека – защитник прав граждан [текст] / Н. Ю. Хаманева ; отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М. : ИГПАН, 1998. – 80 с.
1182. Закоморна, К. О. Інститут омбудсмена як засіб забезпечення прав і свобод людини та громадянина (порівняльно-правовий аналіз) [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / К. О. Закоморна. – Х., 2000. – 16 с.
1183. Батанов, О. Місцевий уповноважений з прав територіальної громади в механізмі захисту прав людини (проблеми теорії та практики) [текст] / О. Батанов // Право України. – 2001. – № 2. – С. 43–46.
1184. Колесова, Н. С. Механизмы защиты прав и свобод человека и гражданина в зарубежных государствах [текст] / Н. С. Колесова // Права человека : [учебник] / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА-ИНФРА•М, 2001. – 573 с.
1185. Хаманева, Н. Ю. Способы защиты прав и свобод граждан в сфере исполнительной власти [текст] / Н. Ю. Хаманева // Исполнительная власть в Российской Федерации: проблемы развития / [И. Л. Бачило, А. А. Гришковец, И. С. Мелюхин] ; отв. ред. И. Л. Бачило. – М. : Юрист, 1998. – 431 с.